memorii jurnale

Andrew Solomon s-a născut în 1963. Şi-a făcut studiile la Yale şi Cambridge. Trăieşte la New York şi Londra. Este doctor în psihologie şi scrie literatură de factură politică, culturală, psihologică şi de ficţiune, actualmente fiind profesor de psihologie clinică la Centrul Medical al Universităţii Columbia. Apare în mod regulat – cu o largă şi diversificată sferă de subiecte despre depresie, artiştii sovietici, renaşterea culturală afghană, politica libiană şi altele – în *New Yorker*, *New York Times Magazine*, *Artforum*, *Travel + Leisure* şi în alte publicaţii. Cartea sa *The Noonday Demon*: *An Anatomy of Depression* (*Demonul amiezii*: *O anatomie a depresiei*, Humanitas, 2014) a câştigat în 2001 Premiul Naţional al Cărţii, iar în 2002 a figurat printre finalistele pentru Premiul Pulitzer, fiind inclusă în lista publicaţiei *The Times* a celor mai bune o sută de cărţi ale deceniului.

Opera: *The Irony Tower*: *Soviet Artists* in a *Time of Glasnost*, Alfred A. Knopf, New York, 1991; *A Stone Boat*, Faber & Faber, New York, 1994; *The Noonday Demon*: *An Anatomy of Depression*, Scribner, New York, 2001; *Far from the Tree*: *Parents, Children, and the Search for Identity*, Scribner, New York, 2012 (*Departe de trunchi*: *Douăsprezece feluri de dragoste*. *Părinţi, copii şi căutarea identităţii*, Humanitas, 2015)

ANDREW SOLOMON

UNDEVA, DEPARTE

CĂLĂTORIE PE MELEAGURILE SCHIMBĂRII: ŞASE CONTINENTE ŞI UN SFERT DE VEAC

Traducere din engleză de Miruna Fulgeanu

JHUMANITAS

(Bucureşti

Redactori: Alexandru Anghel, Vlad Russo

Coperta: Ioana Nedelcu

Corector: Cecilia Laslo

Tehnoredactor: Manuela Măxineanu

DTP: Florina Vasiliu, Dan Dulgheru
Tipărit la Art Group
Andrew Solomon
Far and Away

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
Solomon, Andrew
Undeva, departe: călătorie pe meleagurile schimbării: şase continente şi un sfert de veac / Andrew Solomon;
trad. din engleză de Miruna Fulgeanu.
— Bucureşti: Humanitas, 2018
Conţine bibliografie
Index
ISBN 978 – 973 – 50 – 6109 – 8
I. Fulgeanu, Miruna (trad.)
821.111
EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51 www.humanitas.ro
Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vânzărilibhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 021/311 23 30

Pentru Oliver, Lucy, Blaine şi George, care mi-au dat un motiv să rămân acasă

Cu gândul la drumul lung pân-acasă, Să fi rămas acolo, gândind la drumul pân-aici? Unde am fi astăzi?

Continent, oraş, ţară, societate:

alegerea nu-i niciodată deschisă şi niciodată liberă. Aici sau acolo… Nu. Să fi rămas acasă, unde o mai fi şi-asta?

Elizabeth Bishop, „Probleme de călătorie”.

Cuprins

Veşti de pretutindeni

Când aveam vreo şapte ani, tata mi-a povestit despre Holocaust. Eram într-un Buick galben pe autostrada 9A din statul New York şi îl întrebasem dacă Pleasantville e, într-

adevăr, un loc plăcut (*pleasanty* Nu ştiu cum a venit vorba de nazişti câţiva kilometri mai târziu, dar îmi amintesc cum îşi făcuse impresia că eu ştiu deja despre Soluţia Finală, aşa că nu avea un discurs pregătit despre lagărele de concentrare. Mi-a spus că oamenilor li se întâmplase asta pentru că erau evrei. Ştiam că şi noi suntem evrei şi am tras concluzia că, dacă am fi fost acolo în acea perioadă, am fi păţit acelaşi lucru. Am stăruit ca tata să-mi explice totul de cel puţin patru ori, fiindcă tot credeam că îmi scapă un fragment din poveste care ar fi făcut-o să capete sens. În cele din urmă mi-a spus, cu o emfază care aproape a pus capăt conversaţiei, că era vorba despre „răul pur". Însă mai aveam o întrebare:

— De ce n-au plecat evreii ăia când au văzut că lucrurile se înrăutăţesc?

— N-aveau unde să se ducă, mi-a răspuns.

În acel moment, m-am hotărât că voi avea mereu unde să mă duc. Că nu voi fi neajutorat, dependent sau credul; că nu-mi voi închipui niciodată că totul va fi în regulă doar pentru că totul fusese mereu în regulă. Atunci şi acolo, mi s-a spulberat ideea de siguranţă absolută acasă. Aveam să plec înainte să se închidă zidurile în jurul ghetoului, înainte să se termine liniile de cale ferată, înainte să se închidă graniţele. Dacă centrul Manhattanului urma să se afle vreodată sub ameninţarea unui genocid, aveam să fiu gata să-mi iau paşaportul şi să mă îndrept spre un loc unde să fiu bine primit. Tata îmi spusese că unii evrei fuseseră ajutaţi de prieteni care nu erau evrei, aşa că am tras concluzia că voi avea mereu prieteni care nu sunt ca mine şi care m-ar primi sau m-ar ajuta să scap. Bineînţeles, acea primă discuţie cu tata a fost, în mare măsură, despre spaimă, însă a fost şi o conversaţie despre dragoste şi, cu timpul, am ajuns să înţeleg că te poţi salva prin largheţea propriilor emoţii. Acei oameni muriseră pentru că paradigmele lor erau prea înguste. Eu aveam să evit această problemă.

Câteva luni mai târziu, când eram cu mama la un

magazin de pantofi, vânzătorul a remarcat că am platfus şi a presupus că voi avea probleme de-a lungul vieţii (din păcate, avea dreptate), dar şi că s-ar putea să nu fiu primit în armată. Războiul din Vietnam ţinea prima pagină a ziarelor, iar eu mă împăcasem cu ideea că, la sfârşit de liceu, urma să plec la război. Nu eram bun nici măcar în încăierările de la locul de joacă, iar ideea de a fi paraşutat într-o junglă, doar cu un pistol la mine, mă înspăimânta. Mama credea că Războiul din Vietnam e o risipă de vieţi tinere. În schimb, lupta în cel de-al Doilea Război Mondial a meritat din plin şi fiecare tânăr american vrednic îşi jucase rolul, cu sau fără platfus. Voiam să înţeleg criteriul de comparaţie între războaiele care erau atât de justificate, încât propria-mi mamă credea că merită să dau piept cu moartea, şi cele care, din nu ştiu ce motiv, nu erau treaba noastră. În America nu aveau loc războaie, dar America te putea trimite la război în orice alt colţ al lumii, pe drept sau pe nedrept. Cu sau fără platfus, voiam să cunosc acele locuri, ca să-mi pot forma propriile opinii despre ele.

Mi-era teamă de lumea largă. Chiar dacă scăpasem de armată şi fascismul nu prinsese rădăcini în vremea lui Nixon, oricând putea avea loc un atac nuclear. Aveam coşmaruri în care sovieticii detonau o bombă în Manhattan. Deşi încă nu auzisem de legenda Evreului Rătăcitor, îmi făceam mereu planuri de scăpare şi-mi imaginam o viaţă trăită din port în port. Mă gândeam că aş putea să fiu răpit; când părinţii mă enervau mai tare, îmi şi imaginam că fusesem răpit, luat de lângă nişte oameni mai amabili dintr-o ţară mai blândă şi adus în acest cuib de nebunie americană. Construiam de timpuriu temeliile unei tulburări de anxietate pentru vremea când aveam să devin tânăr adult.

În contrapunct cu meditaţiile mele asupra nimicirii se înfiripase o afecţiune crescândă pentru Anglia, un loc pe care nu-l vizitasem niciodată. Anglofilia mea s-a instalat cam atunci când tata a început să-mi citească *Ursuleţul*

Winnie, la vârsta de doi ani. Mai târziu, a fost *Alice în Ţara Minunilor*, apoi *Cinci copii şi Arătarea*, apoi *Cronicile din Narnia*. Pentru mine, magia acestor poveşti era la fel de strâns legată de Anglia ca de zborul fanteziei autorilor lor. Mi-am dezvoltat o predilecţie deosebită pentru marmeladă şi pentru evenimentele istorice. Ca răspuns la diversele mele desfătări, părinţii obişnuiau să-mi reproşeze amintindu-mi că nu sunt prinţul de Wales. Mi-am format o idee vagă cum că, dacă aş fi putut doar să ajung în Marea Britanie, aş fi primit drepturi (cineva care să-mi strângă jucăriile, cel mai scump preparat din meniu) pe care le asociam mai mult cu un loc decât cu familia în care se întâmplă să te naşti. Asemenea tuturor fanteziilor de evadare, această fantezie nu ţinea doar de destinaţie, ci şi de ce lăsam în urmă. Eram un copil care încă nu conştientizase că este gay şi nu cercetase natura acestei diferenţe, motiv pentru care nu avea un vocabular cu care s-o analizeze. Mă simţeam străin chiar şi acasă; deşi încă nu puteam să formulez ideea, înţelegeam că, dacă aş merge undeva unde *sunt* străin cu adevărat, aş fi distras atenţia celor din jur de la natura mult mai intimă a alterităţii mele.

Anglofilia mea incipientă a fost hrănită de o dădacă din copilărie. Ca bebeluş, plângeam des din cauza colicilor, aşa că mama căutase un ajutor care să-i dea un răgaz o zi pe săptămână. A dat anunţ pentru acest post şi a ţinut interviuri cu persoane care aveau şanse de angajare. Într-o zi, a sunat cineva la uşă, deşi nu trebuia să vină nimeni. Mama a fost surprinsă să vadă o femeie scoţiană, de vârstă mijlocie, pe cât de înaltă, pe atât de lată, care a anunţat: „Simt dădaca. Am venit să am grijă de bebeluş/ Mama, presupunând că a uitat o programare, a dus-o pe Bebe în camera mea, unde m-am liniştit în câteva clipe şi am mâncat mai bine ca niciodată. Bebe a fost angajată imediat; abia mai târziu am aflat că coborâse din lift la etajul greşit şi că ar fi trebuit să meargă la familia de la apartamentul 14E, nu la noi, la 11E. Însă era deja prea

târziu. Timp de un deceniu, Bebe venea în fiecare joi, ne făcea prăjitură cu fructe şi ne povestea despre cum a crescut pe insula Mull. Când era mică, avea o gentuţă cu trei petice, pe care scria *Paris*, *Londra* şi *New York*, şi îi spusese bunicii ei că într-o zi avea să viziteze toate locurile acelea. Bunica ei izbucnise în râs – dar Bebe le vizitase, într-adevăr, pe toate; chiar mai mult, locuise în toate trei.

La fel ca personajele din cărţile mele englezeşti preferate, Bebe era excentrică şi magică – ea însăşi copilăroasă şi imposibil de iritat, dezamăgire sau furie. M-a învăţat cum să-l pronunţ pe r. Cel mai aprig reproş al ei era ocazionalul „Uşurel, bursucel!”, când eu sau fratele meu făceam prea multă gălăgie. Îmi imaginam că toată lumea din Marea Britanie ar fi fost la fel de încântată de mine aproape tot timpul şi că acolo copiii primesc două porţii de desert la fiecare masă, chiar dacă nu-şi mănâncă legumele sau nu-şi termină temele.

Mă emoţionase, de asemenea, povestea unei alte Anglii, una care mă liniştea când mă gândeam la cei care pieriseră pentru că nu aveau unde să se ducă. Vecinele noastre din apartamentul de alături, Erika Urbach şi mama ei, doamna Offenbacher, erau evreice din Cehia care dobândiseră vize de intrare în Anglia când ameninţarea nazistă devenise iminentă. Însă nu şi-au primit vizele de tranzit pentru a traversa Europa decât după ce le expiraseră actele englezeşti. Cu toate astea, s-au urcat în trenul din Praga. În Olanda, un ofiţer a încercat să le izgonească, susţinând că nu vor fi primite în Anglia, dar doamna Offenbacher a insistat că nu pot fi întoarse din drum deoarece vizele lor de tranzit sunt valide. Când feribotul a acostat în Dover, au debarcat, iar doamna Offenbacher a petrecut o oră întreagă privind oamenii care treceau prin controlul de graniţă, încercând să-şi dea seama care funcţionar părea cel mai binevoitor. În cele din urmă, doamna Offenbacher (care era o femeie frumoasă, aşa cum şi Erika era un copil frumos) a ales cu grijă una dintre cozi. Vameşul a remarcat:

— V-a expirat permisul de intrare în Marea Britanie.

Doamna Offenbacher i-a răspuns calmă:

— Da. Dar dacă ne trimiteţi înapoi, o să murim.

A urmat o pauză lungă, în care s-au privit în ochi, apoi vameşul a ştampilat ambele paşapoarte şi a spus:

— Bine aţi venit în Anglia.

Preocuparea mea de a găsi un refugiu în străinătate era dublată de o curiozitate intensă faţă de aceeaşi lume care, totodată, mi se părea atât de ameninţătoare. Deşi Anglia ocupa primul loc în imaginaţia mea, voiam să ştiu şi ce mâncau chinezii la micul dejun, cum îşi aranjau africanii părul, de ce se juca atât de mult polo în Argentina. Citeam cu aviditate, adâncindu-mă în basme indiene, poveşti populare ruseşti şi în cartea *Tales of a Korean Grandmother* (*Poveştile unei bunici coreene*). Odată, mama mi-a adus acasă o cutie de şerveţele ilustrată cu oameni în costumele lor populare. Crezând că toată lumea din Olanda tropăie în pantofi de lemn şi că toţi peruvienii poartă elegante pălării melon, îmi imaginam cum ar fi să-i întâlnesc pe toţi aceştia, aşa că am păstrat cutia după ce s-au folosit şerveţelele. Voiam să vizitez fiecare ţară din lume măcar o dată – de parcă să ajungi în China sau India echivala cu o aterizare în Gambia sau Monaco, sau cu o escală în Bahamas.

Din fericire pentru mine, mamei îi plăcea nespus să călătorească. Prima ei vizită în Europa fusese imediat după al Doilea Război Mondial, când avea 22 de ani, pe vremea când o vizită pe continentul devastat era o ciudăţenie îndeajuns de mare încât ziarul local să-i relateze plecarea. Prima noastră excursie importantă cu familia în străinătate – în Anglia, Franţa şi Elveţia – a avut loc când aveam 11 ani, iar în anii următori l-am însoţit deseori pe tata în călătoriile lui de afaceri prin Europa. Pe el nu l-au interesat niciodată în mod deosebit locurile noi, însă călătoria scotea la iveală ce era mai bun din mama. Înainte de a merge undeva, ne învăţa despre locul respectiv. Citeam cărţi introductive, învăţam despre istoria locală, ne

informam despre ce preparate urma să mâncăm şi ce atracţii urma să vedem. Mamei îi plăcea să facă planuri; pregătea câte un itinerariu pentru fiecare zi, inclusiv ora la care ne trezeam şi ora la care ne întorceam la hotel. O asemenea precizie poate sună alarmant, dar era, de fapt, liniştitoare, fiindcă însemna că nu eram surprinşi decât de locurile în sine. Niciodată nu ne grăbeam. Mama spunea că trebuie mereu să călătoreşti cu gândul că vei reveni: dacă crezi că e singura ta vizită undeva, încerci să vezi totul şi până la urmă nu vezi nimic cu adevărat. „Trebuie să laşi mereu ceva pentru data viitoare, ceva care să te ademenească înapoi”, spunea ea.

Cu toate astea, abia în liceu am început să fac legătura între aceste aventuri geografice şi un fir narativ mai cuprinzător. Domnul Donadio, profesorul meu de istorie din clasa a noua, era mare amator de sintagme pompoase: obişnuia să descrie diverse personalităţi importante (Ramses II, Ponţiu Pilat, Ecaterina cea Mare, Napoleon, Thomas Jefferson) ca „stând la răscrucea istoriei”. Mi-i închipuiam pe toţi ca pe nişte oameni viteji care nu luau în seamă semafoarele din trafic, cotind brusc la stânga sau la dreapta acolo unde toţi ceilalţi plănuiseră să meargă drept înainte. În cele din urmă, mi-am dat seama că, deşi astfel de oameni luaseră decizii care remodelaseră lumea, le luaseră, de fapt, din pricina circumstanţelor în care se găseau. Un alt profesor insista că este imposibil de stabilit dacă astfel de conducători făceau istorie cu bună ştiinţă sau dacă pur şi simplu îi îndeplineau cerinţele, îmi amintesc că în clasa a noua mă gândeam că mi-ar plăcea să privesc răscrucile istoriei, cu speranţa adolescentină că, dacă aş putea să descriu ce se întâmplă la o astfel de răscruce, poate chiar i-aş schimba cursul.

În 1980, în al treilea an de liceu, corul nostru trebuia să cânte în URSS, dar sovieticii tocmai invadaseră Afghanistanul cu câteva luni în urmă, aşa că ne-am reorientat spre România şi Bulgaria. (Debutul meu solo –

care aproape că a fost şi cântecul meu de lebădă, mulţumită vocii de bariton, răsunătoare dar stridentă – a constat în interpretarea unui cântec popular spaniol, „Riu Riu Chiu”, într-un azil de bătrâni de la marginea Plevnei, al şaptelea oraş din Bulgaria ca număr de locuitori.) Nici măcar nu mai auzisem de cineva care să fi fost în acesteţări. Înainte să plecăm din Statele Unite, câţiva profesori şi alţi adulţi cu scaun la cap mi-au explicat că, în vreme ce Bulgaria este un stat-marionetă al sovieticilor şi un loc îngrozitor, România are un conducător viteaz şi independent, Nicolae Ceauşescu, care refuză să asculte de poruncile Moscovei. Însă odată ajunşi în Bulgaria, am simţit cu toţii o căldură sinceră. Chiar şi atunci când Louise Elton, întâia noastră soprană, şi cu mine am fost răpiţi pentru scurt timp de o trupă de ţigani, atmosfera a rămas prietenoasă. În România, spre deosebire de Bulgaria, am văzut în fiecare zi scene de oprimare, care contrastau izbitor cu încercările gazdelor noastre de a ne convinge că ţara lor e liberă şi liberală. Un pacient a încercat să ne facă cu mâna de la fereastra unui spital, dar a fost tras înapoi cu forţa de un însoţitor în uniformă militară, care a coborât imediat jaluzelele. Români cu chipuri neliniştite ne abordau pe stradă şi ne rugau să le trimitem scrisorile pe furiş, dar le era teamă să stea de vorbă cu noi. La fiecare colţ de stradă vedeam patrule militare cu priviri aspre. Ne era interzis să explorăm Bucureştiul, pe motiv că „aici, în România, nu avem o viaţă de noapte prea amuzantă”, o remarcă pe care am repetat-o cu multă încântare în restul excursiei.

Când ne-am întors, am răspândit vestea că Bulgaria e fermecătoare, iar România e un stat poliţienesc înfiorător. Toţi cei care se considerau mai în temă decât mine mi-au spus cât de mult greşesc. Mai târziu, când regimurile s-au schimbat, s-a dovedit că Ceauşeștii nu erau aşa admirabili – că regimul din România a fost probabil cel mai represiv din Europa de Est. Acest fapt m-a învăţat multe despre intuiţie: locurile care par plăcute la prima vedere pot să fie

de fapt sinistre, dar rar se întâmplă ca locurile care par sinistre să se dovedească plăcute.

Aproape trei decenii mai târziu, l-am intervievat pe Saif al-Islam Gaddafi, fiu al conducătorului libian Muammar Gaddafi. În anumite privinţe, era convingător: bine îmbrăcat, într-un costum scump, elocvent în limba engleză, cu multe relaţii în societate şi de o eleganţă grandioasă. Pe lângă asta, emana un egocentrism ameninţător şi minţea cu neruşinare; poveştile lui optimiste despre viaţa în Libia erau atât de diferite de ceea ce văzusem şi auzisem, încât aproape păreau un fel de repertoriu învăţat. La câţiva ani după vizita mea, am fost invitat la un mic dejun pentru Saif Gaddafi, organizat de o prestigioasă asociaţie pentru politică externă. După discursul lui de 20 de minute, fiecare dintre noi a fost invitat să-i pună o întrebare. Am fost uluit de abordarea deferentă a interlocutorilor, mulţi dintre ei diplomaţi cu experienţă. Când mi-a venit rândul, am spus: „Tot ce promiteţi că o să se întâmple este exact ce aţi promis şi acum cinci ani, şi deocamdată nu s-a concretizat nimic. Cu ce temei să presupunem că promisiunile de acum sunt reale?” Mi s-a reproşat după aceea că am fost nepoliticos cu un „politician înzestrat” în care „ne punem toate speranţele pentru Africa de Nord”. Saif Gaddafi este acum în închisoare, iar Curtea Penală Internaţională vrea să-l judece pentru crime împotriva umanităţii ca urmare a comportamentului său dezastruos în timpul revoluţiei din Libia, când a anunţat că vor curge „râuri de sânge” dacă va continua rebeliunea populistă. Un martor poate valora mai mult decât un analist politic. Un martor amator, fără prejudecăţi conceptuale, uneori vede adevărul gol-goluţ. Trebuie să nu ne lăsăm niciodată orbiţi de o croială elegantă.

În vara de după absolvirea facultăţii, am fost în vizită la o prietenă, Pamela Crimmins, care prinsese postul de fotograf personal al ambasadorului american în Maroc. La vremea respectivă, Marocul nu avea telefoane mobile şi

avea puţine telefoane fixe, aşa că hotărâsem dinainte că Pamela mă va aştepta la aeroport când ajungeam în Rabat, capitala ţării. Era prima oară când mă aventuram de unul singur într-un loc atât de diferit de experienţa mea de viaţă. Am aterizat noaptea, n-am găsit pe nimeni care să mă întâmpine şi m-a cuprins panica. Un bărbat cu o maşină rablagită s-a oferit să mă ducă la blocul Pamelei, unde am urcat pe casa scărilor, strigând „Pamela!” la fiecare etaj, până când, în cele din urmă, i-am auzit vocea somnoroasă spunând „Andrew”? Privind în urmă, evenimentele acelei seri au fost neînsemnate, dar îmi amintesc cum mi se adâncea teama de a fi într-un loc străin şi de a nu şti cum să îmi port singur de grijă. Propria naivitate mă înspăimânta la fel de mult ca posibilitatea unui pericol real.

A doua zi dimineaţă, m-am trezit entuziasmat de planurile noastre de a cutreiera ţara, ca să aflu că Pamela primise o sarcină urgentă. Mi-a spus că Ahmed El Houmaidi, un şofer de la ambasadă, voia să-şi viziteze mătuşa în Marrakech şi mi-a sugerat să merg cu el; am pornit la drum a doua zi, cu autobuzul. Mătuşa lui Ahmed trăia în suburbiile oraşului, într-o casă din bolţari construită în jurul unei grădini dominate de un rodiu. A tratat sosirea unui străin ca pe o ocazie deosebită şi şi-a eliberat camera ca să-mi facă mie loc.

În fiecare seară din săptămâna aceea, bărbaţii familiei mă duceau la Djemaa el-Îna, piaţa mare din Marrakech, care este o îngrămădeală de turişti pe timpul zilei şi punctul central al vieţii sociale din zonă pe timpul nopţii. Câţiva dintre verii lui Ahmed lucrau acolo, aşa că toţi ne petreceam timpul cu magicienii, povestitorii şi dansatorii în timp ce se lăsa seara. Când ne întorceam acasă, ne aştepta o cină cu *tajine*. Femeile, mereu acoperite cu văl, petrecuseră toată ziua făcând curat şi gătind. Acum turnau apă pe mâinile bărbaţilor, apoi se retrăgeau, întorcându-se după ce terminam noi, ca să mănânce ce mai rămăsese. Casa nu avea apă curentă, nici

electricitate. Singura avere de preţ a mătuşii lui Ahmed era un radio cu baterii. În ultima noastră zi acolo, i-a spus lui Ahmed că vrea să ştie cuvintele cântecului ei preferat şi, din moment ce engleza lui nu era îndeajuns de bună pentru a descifra versurile, Ahmed m-a rugat pe mine. „Se poate să-i fie greu mătuşii tale să înţeleagă cântecul ăsta”, am răspuns. „Se numeşte «Girls Just Want to Have Fun»”[1].

Doi ani mai târziu, pentru că fratele meu studia biologie evoluţionistă la facultate, familia noastră a plănuit o excursie în Insulele Galápagos. În biletele noastre de vas era inclus un tur al Ecuadorului. Pe părinţii mei nu-i interesa – şi nici pe ceilalţi oameni care ne însoţiseră în croazieră. Aşa că eu şi fratele meu am avut un ghid doar pentru noi doi. După un tur al oraşului Quito, am pornit spre Cuenca pentru a explora ruinele incaşe de la Ingapirca. Ghidul ne-a avertizat cu privire la conflictele din zonă, dar a spus că ar fi de acord să ne însoţească dacă voiam. Drumul era aproape gol şi am avut ruinele la dispoziţia noastră, fiind întrerupţi doar de câte o lamă, din când în când. Pe drumul de întoarcere, a trebuit să ne oprim brusc deoarece în mijlocul drumului abrupt se afla un bolovan uriaş. Câteva clipe mai târziu, o gaşcă de bărbaţi înverşunaţi au răsărit de după un tufiş și s-au năpustit asupra maşinii. Unul dintre ei ne-a tăiat cauciucurile; unul a spart parbrizul; altul a scos un pistol. Ghidul ne-a zis să ieşim rapid. Am fost închişi cu el într-o baracă, în timp ce şoferul nostru negocia cu revoluţionarii, care îşi declaraseră independenţa pentru că nu voiau să plătească impozite. Le-am explicat prin intermediul şoferului că, din întâmplare, nici nouă nu prea ne plăcea să plătim impozite. Şoferul le-a spus, se pare, că armata americană putea să le bombardeze satul şi să le otrăvească recolta, iar după vreo două ore am fost eliberaţi. Ne-am furişat spre poalele muntelui până când am putut să facem autostopul înapoi spre Cuenca. Simţeam deja că simt o altă persoană faţă de cel care fusesem în Maroc, mult mai

1 „Fetele vor doar să se distreze.“ (N. tr.)

puţin tulburat de un eveniment mult mai alarmant.

E o diferenţă covârşitoare între a trăi într-o ţară străină şi a călători prin ea. După ce mi-am luat licenţa, mi-am continuat studiile în Anglia şi am descoperit că până şi această ţară e un loc cu obiceiuri tulburător de străine – lăsând la o parte fanteziile mele de a găsi acolo o destinaţie spirituală. Pentru a fi fluent în cultura lor, nu era de ajuns să adopt accentul şi să învăţ o brumă de cuvinte. Trebuia să stăpânesc reguli noi de intimitate şi conversaţie, de îmbrăcăminte şi comportament, de umor şi reverenţă.

Fusesem repartizat într-o casă a colegiului, pe care aveam s-o împart cu alţi americani şi cu câţiva australieni. Asistentul responsabil pentru cazare mi-a explicat că mă voi simţi „cu siguranţă mai confortabil" printre cei „de-un neam" cu mine. Însă eu nu traversasem oceanul ca să coabitez cu concetăţenii mei. Rugăminţile de a fi mutat mi-au fost respinse politicos, dar ferm; când am insistat, respingerea a devenit mai puţin politicoasă şi mult mai fermă. La două săptămâni după începerea trimestrului, am luat o răceală urâtă şi m-am dus la asistenta colegiului, sora George, care şi-a dat cu părerea că noile covoare sintetice din casa mea sunt pline de toxine. „Poate eşti alergic la camera ta?", mi-a sugerat. Profitând de şansa asta, am rugat-o să menţioneze această posibilitate neverosimilă asistentului responsabil de cazare. Acesta m-a chemat la el în birou a doua zi şi mi-a spus, cu un oftat exasperat: „În regulă, domnule Solomon. Aţi câştigat. V-am găsit o cameră în colegiu".

Mi-a luat ceva vreme ca să înţeleg că în Anglia educaţia era adesea considerată mai degrabă un lux plăcut decât o necesitate motivată de ambiţie. Nu înţelesesem că meritocraţia ocupa o poziţie foarte delicată într-o societate cu asemenea rupturi între clasele sociale. Nu pricepeam de ce o mare parte din mâncare era fiartă atât de îndelung. Şi nici nu-mi imaginasem încrederea de sine pe care o acumulaseră familiile ce trăiseră şi munciseră pe acelaşi

pământ secole la rând: folosirea elegantă a umorului pentru a masca parţial anumite sincerităţi; înclinaţia reconfortantă a întregii ţări către permanenţă. M-a uimit faptul că persoanele pe care le cunoscusem în Anglia nu citiseră mulţi dintre autorii mei preferaţi, dar şi faptul că eu însumi nu auzisem de mulţi dintre poeţii lor preferaţi. Eram, într-adevăr, separaţi de o limbă comună care se dovedea a fi mai puţin comună decât îmi imaginasem. Îmi plăcea nespus răspândirea universală a fastului şi a splendorii, precum şi convingerea, nouă pentru mine, că plăcerea este la fel de importantă ca succesul. Îmi plăceau sărbătorile lor naţionale şi pauzele de ceai. Îmi plăcea cum religia era ceva nobil şi ritualic, nu ceva acuzator şi reinventat perpetuu. Eram surprins de faptul că englezii călătoreau cu mult mai multă statornicie; de fapt, acest mod angajat de explorare m-a ajutat să pornesc pe drumul documentat în această carte. Am ajuns să iubesc Anglia din alte motive decât cele care mă făcuseră un anglofil juvenil.

Când mi-am terminat masteratul, am hotărât să rămân în Anglia o vreme. M-am apucat să trimit scrisori de intenţie unor edituri şi reviste, iar atunci când m-au vizitat ai mei în primăvara aceea, le-am spus degajat că-mi caut un loc de muncă în Londra. Tata s-a înfuriat atât de tare, că a lovit cu pumnul în masa barului din Grantchester în care îmi anunţasem planurile, reducându-i la tăcere pe toţi ceilalţi clienţi. A declarat că-mi interzice, iar eu i-am spus că nu mai are dreptul să-mi interzică nimic. Cu toţii ne revoltăm împotriva părinţilor noştri, dar, privind în urmă, mi se pare interesant că revolta mea era legată de un loc anume.

De fapt, alesesem să rămân în parte pentru a-mi întări legătura cu noua mea casă şi în parte pentru a demonstra că pot să trăiesc departe de vechea mea casă. Aveam 23 de ani, eram gay şi mă pregăteam să nu mă mai ascund (deşi încă nu eram foarte conştient de asta), ceea ce nu puteam să fac în New York, unde mă simţeam

absorbit într-un vârtej de aşteptări şi supoziţii. Trebuia să mă rup de America pentru a avea loc să respir – nu pentru a fi eu însumi, deocamdată, ci pentru a-mi da seama ce fel de „eu” voi deveni. Confundam, cum o fac mulţi tineri, farmecul de a fi străin cu libertatea de a face sau a crede tot ce-mi trece prin cap. Nu-mi era de ajuns să recunosc existenţa unei identităţi nou descoperite; aveam să-mi creez o nouă personalitate şi să devin faimos pentru imaginaţia radicală cu care făceam asta. Etalam haine excentrice, despre care credeam că amintesc de eleganţa unei epoci apuse; foloseam construcţii verbale întortocheate; eram promiscuu din punct de vedere social, acceptând orice fel de invitaţie. Acest exerciţiu de autodefinire, deşi până la urmă folositor în suita de nereuşite ale tinereţii, era adesea supărător pentru ceilalţi. Ceea ce eu credeam că este originalitate avea adesea un iz de afectare. Eram îngâmfat în exprimarea noii mele personalităţi englezeşti şi totodată ipocrit când mă agăţam de sistemul meu nativ de valori. Îmi negam privilegiile şi autonomia pe care acestea mi-o ofereau, dar îmi şi ignoram neliniştea. Îmi manifestam sexualitatea confuză prin intermediul unei naţionalităţi ambigue.

Asemenea multor persoane gay din acea perioadă, am prins rădăcini în locul şi în prieteniile pe care le alesesem singur. Însă, cu trecerea timpului, am ajuns să-mi dau seama că-mi tratam prieteniile englezeşti cu aroganţa unui amator şi că nu înţelesesem că trebuia să fiu o persoană puţin diferită pentru a avea relaţii reuşite. Eram fermecat de cât de englezi sunt prietenii mei englezi şi am presupus că şi ei ar fi încântaţi de cât de american am rămas – dar eu alesesem să mă dezrădăcinez, pe când ei nu. Am rănit profund mulţi oameni dragi. Poate acele prietenii ar fi dat greş oricum; eram tânăr, nepăsător cu trăirile celorlalţi şi prins în mrejele solipsismului unei depresii în floare; eram şi celibatar, în timp ce mulţi prieteni vechi se căsătoreau, o diferenţă în vieţile noastre care mă făcea să mă simt marginalizat. Astăzi, mulţi dintre

prietenii mei cei mai apropiaţi sunt englezi care trăiesc în New York sau americani care trăiesc în Londra. Dislocarea devine o patrie iertătoare, ceva ce ai în comun cu alţii.

Dacă mutarea în Anglia a fost începutul exilului meu triumfător, deplasarea la Moscova a fost apoteoza acestuia. Excursia din liceu fusese anulată din cauza invaziei din Afghanistan. Excursia în Uniunea Sovietică plănuită cu familia câţiva ani mai târziu fusese anulată în ultimul moment din cauza dezastrului nuclear de la Cernobîl. O parte atât de mare din literatura mea preferată era rusească încât, la fel ca faimoasele surori ale lui Cehov, obişnuisem să mă întreb tânguitor dacă aveam să ajung vreodată la Moscova. În 1988, lucram ca corespondent artistic pentru publicaţia britanică lunară *Harpers* & *Queen*, iar Sotheby's plănuia prima sa licitaţie de artă contemporană sovietică. După ce am aruncat un ochi pe materialele de lansare, am tras concluzia că, printr-o manevră cinică de exploatare, colecţionarilor înstăriţi li se prezenta cu surle şi trâmbiţe o artă înfiorătoare. Am propus să scriu un articol de investigaţie despre mascarada pompoasă din toată povestea asta jalnică.

Apoi am mers la Moscova. În a treia mea zi acolo trebuia să iau interviu unui grup de artişti care aveau atelierele într-un *squat*[2] de pe aleea Furmannî, dar traducătorul meu nu şi-a făcut apariţia. N-am vrut să fiu nepoliticos, aşa că le-am vizitat atelierele de unul singur. Mi-au dat de înţeles că pot zăbovi mai mult pe-acolo. La început, nu prea am comunicat; eu nu ştiam rusă, iar ei nu vorbeau în engleză. Câteva ore mai târziu, a venit cineva care ştia franceză, pe care o vorbeam şi eu puţin, aşa că am făcut ceva progrese; câteva ore după aceea, a apărut o persoană care ştia engleză. Însă adevărata comoară, deşi la momentul respectiv nu ştiam asta, au fost acele ore în care nu am putut să comunicăm verbal: am avut răgazul să

2 Termen englezesc referitor la locuințe ocupate ilegal (în scopuri locative, sociale sau culturale) de mai multe persoane numite squatters. (N. red.)

privesc cum interacţionau artiştii. Când îşi arătau operele unul altuia, înţelegeam că ei văd lucruri pe care eu nu le vedeam. Mai târziu, am aflat că îşi gândeau operele astfel încât să pară banale, pentru a evita atenţia nedorită a KGB-ului, însă le încărcau cu înţelesuri ascunse. Cheia spre descifrarea acestor înţelesuri erau relaţiile personale dintre artişti, dintre care nici unul nu se aştepta să îşi expună lucrările în faţa unui public larg. Lucrările lor erau pline de glume pe care numai ei le înţelegeau. Mai mult decât atât, ele reflectau un misticism adânc: aceşti artişti credeau că îşi apără integritatea de un regim care căuta să submineze însuşi adevărul.

Dacă traducătorul meu ar fi venit în dimineaţa aceea, n-aş fi înţeles nimic din toate astea. Occidentul dorea să ştie mai multe despre aceşti artişti; am înţeles curând că şi ei voiau să ştie la fel de multe despre Occident şi că nu aveau niciun punct de referinţă, fiindcă orice fel de schimb era interzis. Am intrat în sfera lor ştiind câte ceva despre lumea artei occidentale, iar ei îşi doreau îndrumarea pe care eu o puteam oferi. Complet desprins de ce îmi era familiar, nu ştiam cum să le interpretez lumea, dar au fost răbdători cu mine şi, treptat, a început să se ivească o coerenţă reciprocă.

Vara următoare, m-am întors la Moscova pentru o lună de cercetare. Îmi amintesc cum stăteam în aeroportul Heathrow, cuprins de panică. Voiam să-mi văd prietenii ruşi; mă hotărâsem să-mi scriu prima carte despre ei; însă simţeam un strop din acea frică de necunoscut care mă copleşise în Maroc, cu patru ani mai devreme. Imaginea mea de sine era încă fragilă şi depindea de încurajarea constantă pe care numai familiaritatea o poate oferi. În Moscova, totul era diferit: mâncarea, locurile unde dormeam şi subiectele pe care le discutam.

La început, locuiam într-o *dacea*[3] cu un grup de

3 Casă de vacanță de mici dimensiuni, fără utilități, folosită cu precădere de clasa muncitoare rusă pentru a se recrea și a crește zarzavaturi. (N. red.)

artişti germani, dar până la urmă am ajuns să mă instalez, cu o oarecare teamă, în casa de pe aleea Furmannî. Eu mă consideram un observator, dar mi-am dat seama că prietenii mei artişti mă vedeau ca pe un participant la ceea ce se întâmpla acolo – atât pentru că vieţile se schimbă atunci când sunt consemnate, cât şi pentru că prezenţa unui intrus nu e niciodată neutră. La vremea aceea, în clădire trăiau deja peste 100 de artişti. Deşi existau toalete în diferite locuri, o singură baie era perfect funcţională, la capătul celălalt al grădinii. Spre deosebire de artişti, eu mă spălam în fiecare zi. împrumutasem un halat pluşat, de culoarea fucsiei, de la pictoriţa Larisa Rezun-Zvezdocetova. Fiindcă Larisa abia dacă avea un metru şi jumătate, halatul atârna destul de ciudat pe corpul meu înalt şi subţire. Un documentar rusesc despre lumea artistică din perioada sovietică târzie, lansat câţiva ani mai târziu, conţine filmări de tip plonjeu cu drumul meu zilnic de-a lungul grădinii în halatul Larisei, ca un fel de reper care să marcheze trecerea timpului.

Plecasem la Moscova ştiind despre teroarea stăpânirii sovietice, dar nu estimasem dimensiunea eroică a rezistenţei, nici sociabilitatea indusă de o criză ideologică prelungită. Capacitatea ruşilor de a lega prietenii strânse era corelată cu disfuncţia societăţii lor. Visasem de mult la puterea artei de a schimba lumea, dar presupusesem totodată că arta este, de fapt, doar o formă de divertisment. Totuşi, ruşii erau în principal motivaţi să facă artă pentru a schimba lumea. „Vezi tu”, mi-a zis artistul Nikita Alekseev, „noi nu ne-am pregătit să devenim mari artişti, ci să devenim îngeri”. Acum, confruntându-se cu o piaţă occidentală în care trebuiau să se conformeze aşteptărilor comerciale, unii dintre ei au creat opere care aveau trecere la colecţionari şi la muzee; alţii au continuat să-şi urmeze ţelul moral iniţial, făcând artă care nu prea avea potenţial comercial; alţii au renunţat la artă cu totul.

Ironia fusese pentru ei cea mai bună apărare de la Stalin încoace, şi ironia a fost armura în care au

întâmpinat noua ordine mondială. Artistul Kostia Zvezdocetov fusese chemat în armată ca pedeapsă la începutul anilor ’80, numărându-se printre sovieticii care iniţial fuseseră scutiţi de serviciu militar, iar apoi înrolaţi; această măsură atrăgea mai puţină atenţie în Occident decât o condamnare la gulag, însă avea acelaşi efect. Kostia s-a trezit într-o coaliţie de hoţi şi ucigaşi în Kamceatka, peninsula care se găseşte la est de Siberia şi la nord de Japonia. Batalionul său primise ordin să dezgroape fundaţia unei clădiri construite pe gheaţa care începuse să se topească. Kostia, firav din punct de vedere fizic, s-a îmbolnăvit în repetate rânduri; până la urmă, superiorii săi şi-au dat seama că este un desenator tehnic priceput şi l-au pus să lucreze la afişe de propagandă. Mulţi ani mai târziu, la prima lui expoziţie în vestul Europei, mi-a reamintit că odată fusese trimis mai departe în est decât ar fi visat sau dorit vreodată să meargă şi că fusese pus într-o cameră, i se dăduseră vopsele şi materiale şi i se spusese să creeze artă, iar el făcuse acest lucru, deşi nu era de acord cu scopul lucrărilor sale, doar pentru a scăpa de munca fizică grea. Acum, mi-a explicat el, se află mai departe în vest decât visase sau dorise vreodată să meargă şi, din nou, fusese pus într-o cameră, i se dăduseră vopsele şi materiale şi i se spusese iar să creeze artă, şi iarăşi simţea că, prin lucrările sale, susţine o ideologie cu care nu este de acord – însă, din nou, avea s-o facă pentru a scăpa de munca fizică grea.

Când cartea mea, *The Irony Tower*: *Soviet Artists* in a *Time of Glasnost* (*Turnul ironiei*: *artiştii sovietici în perioada Glasnost*), a apărut în iunie 1991, lumea m-a întrebat dacă va fi tradusă în rusă; le-am răspuns că sovieticii nu prea au nevoie să le spună un străin ce se întâmplă în propria lor ţară. Cu toate astea, în 2013 a apărut o ediţie rusească, având o prefaţă scrisă de Kostia. Atunci se schimbase deja complet peisajul politic şi artistic al ţării, iar vieţile pe care le trăiserăm erau de interes istoric. Asta m-a făcut să mă simt bătrân, dar m-a făcut şi

să contemplu posibilitatea că dorinţa mea adolescentină de a participa la schimbare se împlinise, că relatarea schimbărilor mă absorbise în ele.

În noiembrie 2015, am luat cina cu unul dintre aceşti artişti, prietenul meu Andrei Roiter, şi i-am povestit despre *The Irony Tower*, amintindu-mi de evenimentele puse în pagină pe care le împărtăşiserăm. „Mai ştii câtă speranţă aveam?" m-a întrebat. L-am întrebat dacă regretă visurile care n-au devenit realitate, şi el mi-a zis: „Chiar dacă s-a dovedit a fi neîntemeiată, simplul fapt că am simţit acea speranţă în acel moment a influenţat tot ce-am gândit după aceea, tot ce-am pictat, tot ce-am devenit". Am deplâns împreună nedreptăţile Rusiei lui Putin, iar el mi-a spus: „Până şi acea violenţă e diferită, pentru că vine după speranţă". În timp ce vorbeam, mi-am dat seama că speranţa e ca o copilărie fericită; îşi pregăteşte beneficiarii pentru traumele care vor apărea în mod inevitabil. O simţi ca pe o dragoste primordială. Existenţa mea, destul de apolitică până la vizita mea în Moscova, a căpătat acolo caracterul imperios al unei integrităţi pregătite de luptă. Încă nu ştiam să-i spun *scop*, dar călătoriile descrise în această carte sunt toate urmarea acelei înflăcărări. Optimismul artiştilor sovietici era bazat pe ceva ce s-a dovedit a fi în mare parte ficţiune – dar era un sentiment adevărat, chiar dacă se lega de o realitate imaginară. Speranţa năruită este pătrunsă de o nobilitate pe care deznădejdea pură nu o va cunoaşte niciodată.

M-am întors acasă de la Londra şi Moscova când mama era pe moarte, ca să-i fiu alături în ultimele luni de viaţă. Căpătasem independenţă odată ce părăsisem New York-ul, dar moartea mamei a sfâşiat identitatea pe care mi-o creasem; independenţa mea cerea ceva faţă de care să fiu independent, iar acel ceva fusese în parte Statele Unite, şi în parte familia din care mă trăgeam. Gândindu-mă la boala mamei, am ajuns la concluzia că diferenţierea mea era o exagerare. M-am întors acasă ca să fiu lângă ea şi am rămas acolo pentru că am reuşit în sfârşit să accept

că sunt mai mult sau mai puţin american. Nimeni nu mă avertizase, totuşi, că dacă locuieşti în străinătate o bună bucată de timp, noţiunea de *acasă* este compromisă pentru totdeauna. Îţi va fi mereu dor de alt loc şi nicio logică naţională nu ţi se va mai părea complet limpede.

La un an după ce m-am restabilit la New York, avocatul meu din Londra m-a sunat să-mi spună că, deoarece avusesem o viză britanică de lucru timp de şase ani, puteam să aplic pentru naturalizare ca cetăţean britanic. Trebuia doar să îndeplinesc vreo zece criterii. Îmi plătisem mereu impozitele; nu fusesem niciodată arestat pentru crimă, însă ultimul criteriu era să nu fi petrecut mai mult de două luni în afara Marii Britanii în acei şase ani, iar aici, din păcate, aveam o problemă. Am scris într-o doară o scrisoare Ministerului de Interne, explicând că fusesem în Rusia ca să fac cercetare pentru cartea mea şi în Statele Unite ca să am grijă de mama, dar că în adâncul sufletului îi simt credincios Reginei. Pesemne că, în toamna lui 1993, mesajul meu a ajuns pe mâinile vreunui funcţionar plictisit, fiindcă am primit imediat actele de cetăţenie prin poştă.

Cetăţenia britanică conferea legitimitate unei situaţii care înainte păruse doar un fel de subterfugiu. Dubla naţionalitate îmi liniştea cumva anxietatea; nu doar că aveam dreptul la două locuri diferite, ci puteam şi să fiu doi oameni diferiţi. Am simţit că mă salvează de la povara de a-mi plăsmui o identitate unică, de la încercarea istovitoare de a-mi strivi natura contradictorie într-un singur fir narativ. Acest lucru mi-a arătat că experimentul plecării în străinătate fusese un succes, care mi-a creat opţiuni. Nu puteam să mă uit la noul paşaport fără să mă gândesc la tata spunând: „N-aveau unde să se ducă”. Eu aveam unde să mă duc, definitiv.

Actele de naturalizare mi-au validat dorinţa de a fi un cetăţean al lumii. Deşi nu încape îndoială că aş fi continuat să călătoresc, acum simţeam că am o dublă motivaţie să explorez lumea în lung şi-n lat. Zilele petrecute acasă se

topesc adesea una în cealaltă; zilele petrecute în locuri străine fac viaţa mai intensă. Ulise al lui Tennyson spunea: „Simt iarăşi dor de ducă – voi bea viaţa / Până la drojdii."[4] Preţuiam călătoria pentru felul în care face timpul să stea pe loc, forţându-mă să exist în prezent. Augustin de Hipona a spus celebrele vorbe: „Lumea e o carte, iar cei care nu călătoresc citesc doar o pagină", iar eu voiam să o parcurg din scoarţă-n scoarţă. M-am hotărât să văd schimbarea pe care doream s-o întruchipez în lume.

Prietenul meu Christian Caryl, distins jurnalist politic şi eseist, s-a mutat în Kazahstan în 1992 pentru a conduce institutul naţional de economie; un an mai târziu, m-am dus să-l vizitez. Când am spus că aş vrea să văd stepele şi să-i cunosc pe nomazi, a râs şi m-a întrebat ce am de gând să le spun când îi voi întâlni. În timp ce urcam pe un munte la marginea oraşului Alma-Ata (care a fost apoi redenumit Almati), ne-a prins viscolul. După o oră în care ne-am ghemuit ca să rezistăm furtunii, am auzit apropiindu-se un vehicul şi i-am făcut cu mâna frenetic să se oprească. Şoferul ne-a primit înăuntru şi, pe drum, tot sorbea dintr-o ploscă, dar nu prea puteam să ne plângem. Când mi-a înmânat şi mie băutura, am luat o gură din ceea ce credeam că e votcă, însă era *spirt* – alcool etilic pur. Acea unică înghiţitură m-a orbit şi m-a ameţit temporar. Apoi i l-am dat lui Christian. Bând şi cântând, ne-am croit drum spre poalele muntelui. Când salvatorul nostru ne-a întrebat ce căutăm în partea lui de lume, mi-a ieşit pe gură povestea cu întâlnirea nomazilor din stepe, şi el s-a oferit să ne ducă la stepe în dimineaţa următoare. Noi ne-am oferit să cumpărăm spirtul de a doua zi.

Nomazii (care deveniseră ceva mai puţin nomadici odată cu colectivizarea forţată a lui Stalin) n-ar fi putut fi mai primitori. Ne-am aşezat în iurta lor şi i-am bombardat cu întrebări. Unul dintre ei a spus că părerea lui despre

---

4 Alfred Tennyson, Ulise, în Leon Levițchi și Tudor Dorin (ed.), Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi, voi. 3, Editura Minerva, București, 1983, p. 22. (N. tr.)

Iran era bazată pe asigurarea de drumuri şi spitale în acea parte a ţării, pe când impresia lui despre Statele Unite provenea în mare parte din episoadele din *Baywatch*, cel mai difuzat serial străin acolo. Din aceste motive, el hotărâse că Iranul e bun, iar America e rea şi decadentă. De vreme ce Kazahstanul este o ţară întinsă, bogată în petrol şi care abia îşi căpătase independenţa, mi s-a părut că am primit o informaţie crucială. Când am ajuns acasă, am scris un articol şi l-am trimis unui redactor pe care îl ştiam la *New Republic*. Acesta m-a sunat înapoi aproape instantaneu şi mi-a spus: „Foarte ciudat, asta e a doua propunere pe care am primit-o săptămâna asta legat de prejudecăţile Kazahstanului în favoarea Iranului. Ceva se întâmplă acolo, e clar". L-am sunat apoi cu sfială pe Christian, care a recunoscut că, într-adevăr, şi el trimisese o povestire despre aventura noastră de o zi.

Călătorind cu părinţii când eram mai mic, îmi însuşisem noţiunea turistică potrivit căreia este bine să observi, şi nu să te implici. Ca jurnalist, mi-am dat seama repede de îngustimea acestui principiu. Când vizitam un loc nou, beneficiam deseori de o generozitate enormă din partea oamenilor pe care îi întâlneam acolo şi nu înţelegeam cum aş putea să nu le răspund cu aceeaşi monedă. În 1992, eu şi un prieten am fost implicaţi într-un accident auto în Zimbabwe. Cauciucul din faţă explodase pe un drum neasfaltat, iar maşina noastră aterizase cu roţile în sus într-o junglă deasă. Trebuia să ne întoarcem cu rabla asta în Africa de Sud. Stăteam la cort şi aveam cu noi mâncare pentru zece zile, precum şi saci de faină de porumb, care stă la baza dietei locale şi pe care plănuiam s-o împărţim cu localnicii dacă eram nevoiţi să stăm la ei. N-avea niciun rost să le luăm pe toate înapoi cu noi. Aşa că, imediat după răsărit, ne-am abătut de la drum spre un grup de cabane circulare, deosebit de ponosite, şi am urcat o pantă abruptă. Lângă un foc firav, mai mulţi oameni îşi frecau mâinile ca să se încălzească, şi le-am dat zece pungi de mâncare, bucurându-mă pentru un moment de uimirea

lor. Călătoria presupune ajutor atât pentru, cât şi de la străini.

Am devenit din ce în ce mai preocupat de această idee de implicare şi reciprocitate. Orice relaţie nouă perturbă ambele părţi. În loc să evit şi să diminuez această perturbare, am început să încerc s-o primesc cu braţele deschise. Uneori implicarea era profundă; adesea, era din pură întâmplare. Deşi îmi era uşor să mă acomodez în circumstanţe anormale, trebuia să recunosc şi lucrurile care ne diferenţiază, acceptând faptul că şi ceilalţi le observă. Nu te acomodezi într-un grup de oameni prefăcându-te că eşti la fel ca ei; te acomodezi atunci când începi un dialog despre diferenţele dintre voi şi când renunţi la supoziţia că modul tău de viaţă e preferabil faţă de al lor.

Deoarece Castro insistase vreme de mulţi ani că Cuba este o ţară atee, permiţând apoi un secularism mai moderat şi, în cele din urmă, întâlnindu-se cu papa în 1996, celebrarea Crăciunului era încă şovăielnică atunci când am vizitat Havana, în 1997. În decursul deceniilor anterioare, ajunul Anului Nou devenise un fel de sărbătoare în familie, pentru a compensa lipsa Crăciunului; acum lumea abia începea să ia în seamă ideea unor festivităţi mai extravagante, iar eu m-am hotărât să profit de această vigoare neaşteptată. împreună cu prietenii mei, am găsit un apartament în centrul vechi al Havanei, într-o zonă destul de periculoasă, dar cu tavane de şase metri înălţime, coloane decorative, cornişe cu finisaj ornamentat şi un balcon din care vedeai clădirile străvechi de peste stradă. Dacă vrei să cunoşti o ţară străină repede şi bine, cel mai bine e să dai o petrecere. La petrecerile cubaneze, dansul începe când începe petrecerea. O superbă balerină negresă lesbiană pe nume Marleni m-a condus spre centrul camerei. „Muzica e cel mai important lucru din lume pentru mine”, mi-a mărturisit. „Mă face să simt lucrurile”. Oricum, simţeam cu toţii lucruri: 6 englezi, 2 americani şi vreo 30 de cubanezi (diplomaţi, doctori, artişti, oameni de

televiziune, directori de fundaţii, muzicieni, escroci, studenţi), ne adunaserăm cu toţii pentru a sărbători ideea pe care fiecare o avea despre un nou început. Curând, ne-am pierdut orice inhibiţii – ne-au ajutat mult cocktailurile *mojito* – iar la miezul nopţii ne-am aplecat peste balcon şi am turnat găleţi de apă pe stradă, pentru a spăla vechiul an şi a-l întâmpina pe cel nou. Toţi cei din casele alăturate făceau acelaşi lucru, deşi unii aveau doar pahare de sherry, iar alţii aveau butoaie cu apă de ploaie; cineva chiar a vărsat un *mojito*. Am încărcat cu vârf un platou de mâncare şi băutură şi l-am lăsat afară pentru zeii santerieni. Apoi am mâncat din nou şi am dansat până în zori, iar când am pornit împleticit spre casă la răsărit toată lumea parcă încă dansa pe stradă. Cubanezilor le-a plăcut nespus petrecerea noastră pentru că a fost atât de americană, iar nouă ne-a plăcut pentru că a fost atât de cubaneză.

În 1993, am mers în Africa de Sud pentru un reportaj despre înfloritoarea lume a artei de acolo. Înainte să plec, aranjasem să închiriez o maşină şi cumpărasem un atlas rutier. Avionul a ajuns cu întârziere, iar aeroportul era aproape închis când ne-am apropiat de poartă. Eram singura persoană din avion care închiriase o maşină şi i-am amintit bărbatului somnoros din spatele ghişeului că cerusem din timp una cu transmisie automată. Nu mă descurc cu schimbătorul de viteze manual nici în cele mai bune condiţii; în Africa de Sud se conduce pe stânga, şi nici cu asta nu prea mă descurc. Şi-aşa urma să tot frunzăresc printre hărţi în timpul drumeţiei, şi unde mai pui că era şi perioada deturnărilor de maşini, când trebuia să fii vigilent ori de câte ori opreai maşina, gata să ţâşnești sub lumina roşie a semaforului într-o situaţie periculoasă. Tipul de la închirieri a dispărut timp de 20 de minute, după care s-a întors şi a spus: „Bine, şefule, avem o maşină automată”. Am semnat actele şi am păşit afară, unde am privit cel mai mare Mercedes alb pe care îl văzusem vreodată. Şi eu care voiam să mă integrez în peisaj!

Era încă ilegal pentru albi să intre în districtele negrilor, iar atunci când totuşi intrau, erau de obicei însoţiţi de o persoană de culoare care ştia să se descurce în zonă, fiindcă nu existau hărţi pentru aceste districte. Într-o zi, am fost la Soweto ca să-i iau interviu unui pictor. M-a aşteptat la intrarea în district şi m-a condus spre atelierul lui; când am terminat, mi-a zis că drumul de întoarcere e atât de simplu, încât puteam să conduc de unul singur. Am pornit aşa cum îmi indicase şi mă descurcam binişor, până când am auzit o sirenă în spatele meu şi am văzut un poliţist care îmi făcea semn să opresc. A venit la mine la geam şi m-a anunţat:

— Aţi depăşit viteza regulamentară.

Mi-am cerut scuze şi am menţionat că nu văzusem niciun semn cu limita de viteză. Sud-africanii albi aveau reputaţia de a-i trata pe poliţiştii negri cu superioritate, dar eu fusesem respectuos şi îmi cerusem scuze. Poliţistul mi-a zis:

— Staţi aici. îl aduc pe şeful meu.

Zece minute mai târziu, a oprit o altă maşină de poliţie, iar şeful a ieşit din ea şi s-a apropiat de geamul meu.

— Aţi depăşit viteza regulamentară, mi-a spus.

Mi-am cerut din nou scuze.

— Nu sunteţi din zonă, nu-i aşa? a zis. îl aduc pe comandant. Zece minute mai târziu, a oprit o a treia maşină de poliţie.

— Aţi depăşit viteza regulamentară, mi-a spus comandantul. Mi-am cerut scuze pentru a treia oară.

— De ce mergeaţi cu viteză?

— N-am ştiut că există o limită de viteză; nu par să fie semne; şi sunt un străin alb într-un Mercedes alb uriaş, conducând de unul singur prin Soweto, ceea ce este în sine exasperant.

Auzind asta, comandantul a izbucnit în râs.

— Stai liniştit, prietene. Te escortăm noi până la ieşire.

Am pornit într-o coloană auto, cu două maşini de poliţie în faţa mea şi una în spate.

Călătoria este un exerciţiu prin care, pe de o parte, îţi lărgeşti orizonturile, iar, pe de altă parte, îţi defineşti propriile limite. Călătoria te distilează până la o esenţă ruptă de context. Nu te vezi niciodată mai clar decât atunci când eşti în mijlocul unui loc complet străin. În parte, pentru că oamenii presupun lucruri diferite despre tine: adesea, aşteptările lor au legătură mai degrabă cu naţionalitatea ta, decât cu nuanţele felului tău de a vorbi, croiala hainelor tale sau înclinaţiile tale politice. În egală măsură, călătoria te deghizează; în mod straniu, te poţi simţi camuflat şi anonim când eşti învelit în prejudecăţile superficiale ale altora. Îmi place să mă simt singur atunci când mă însingurez în mod voit; pot să mă bucur de un loc îndepărtat şi dificil atât timp cât cuiva îi e dor de mine acasă. Nu-mi plac constrângerile sociale, iar călătoria m-a ajutat să mă eliberez de ele.

În acelaşi timp, aşa cum am descoperit în Uniunea Sovietică, o astfel de anonimitate socială mă şi tulbura foarte tare. Această nelinişte reflectă atât dificultatea de a citi oameni din alte culturi, cât şi propria mea ilizibilitate pentru ei. Dacă eu nu pot să-i înţeleg, probabil nici ei nu pot să mă înţeleagă. Când trebuie să înveţi regulile necunoscute ale unui loc nou, te transformi iarăşi într-un începător. Călătoria te face modest; ceea ce acasă e prestigios în străinătate poate părea irelevant sau ridicol. Nu te poţi baza pe veridicitatea propriilor opinii într-o ţară unde standardele sunt diferite. Deseori nu poţi să înţelegi de ce acolo unele lucruri stârnesc râsul şi câteodată nu poţi să înţelegi de ce unele lucruri simt privite cu gravitate. Îţi pui sub semnul întrebării propriul umor, propria solemnitate şi chiar propria moralitate. Peisajele familiare te feresc de cunoaşterea de sine, deoarece graniţa dintre cine eşti şi unde eşti este estompată. Însă, într-un loc străin, începi să ieşi la iveală: adevărata ta identitate este cea care persistă şi acasă, şi în străinătate.

Disonanţa culturală devine adesea un prilej de amuzament lingvistic. La un hotel din zona fiordurilor norvegiene, am găsit un meniu care anunţa: „Micul dejun se serveşte zilnic între 7: 30 şi 8: 00 dimineaţa. Prânzul se serveşte zilnic între 12: 00 şi 12: 30 după-amiaza. Cina se serveşte zilnic între 7: 00 şi 7: 30 seara. Gustările de la miezul nopţii se servesc până la 10: 00 seara”. Nu poţi decât să admiri un astfel de spirit chibzuit. M-a fascinat meniul din camera de hotel din Africa Occidentală Franceză, ce oferea drept apetitive fie „clătite rulate cu somon afumat şi ou de cocoloş” sau „săculeţi de vânătă roşie-mozzarella”; la felul principal, „mucegaiuri gratinate, firimituri cu parmezan” sau „căpitan prăjit, sos de ulei de măsline” sau opţiunea vegetariană, „sărituri indiene de linte”. Ca desert, singurul lucru de luat în considerare era „desert opera pe şarlotă”. În Xi an, ni s-a făcut cunoştinţă cu un pianist care ne-a explicat în timpul prânzului că nu dădea multe concerte, ci se întreţinea cântând noaptea într-un bar. Ne-am hotărât să vizităm barul şi să-l ascultăm, în ciuda eforturilor lui de a ne descuraja. Cu bine-cunoscuta înzestrare chinezească pentru eufemisme lirice, semnul de afară, scris în engleză, descria acest local astfel: RAZĂ-DE-SOARE-DUPĂ-ORA-OPT CLUB-DE-SCHIMBAT-PRIETENI. Era un bordel. De-atunci înainte, ori de câte ori un prieten are nevoie să se schimbe, îmi închipui o excursie înapoi în nord-vestul Chinei şi îmi amintesc de femeile tinere din provincie, unele dintre ele sfidătoare şi multe din ele triste în neglijeurile lor subţiri.

Chiar şi atunci când te concentrezi, e uşor să devii confuz în locuri necunoscute din cauza lipsei de repere. În Praga anului 1985, prietena mea Cornelia Pearsall şi cu mine am studiat singura hartă turistică care se găsea şi ne-am hotărât că ar trebui să vizităm ghetoul evreiesc, însemnat cu numărul 16 pe hartă. Aşteptându-ne să dăm peste murdărie, am fost plăcut surprinşi să descoperim un complex de apartamente frumoase, multe dintre ele cu privelişti spectaculoase. Din moment ce toate indicatoarele

erau în cehă, a trebuit să descifrăm noi singuri firul poveştii. Cornelia a observat numărul mare de piane din zonă, iar eu i-am explicat că, în Praga, comunitatea evreiască fusese extrem de cultă şi rafinată din punct de vedere artistic. Abia două zile mai târziu am descoperit că ghetoul evreiesc era, de fapt, numărul 17 pe harta noastră, şi că noi ne petrecuserăm după-amiaza la vila lui Mozart.

Uneori, pur şi simplu nu înţelegi la ce te uiţi. Am ajuns să-l cunosc pe fostul ministru american al apărării, Robert McNamara, când împlinise 80 de ani. Omul din spatele recrutării în armată, care mă înspăimântase atât de tare în copilărie, distrusese o ţară întreagă, prilejuise un milion de morţi inutile şi nu realizase nimic. Acum era un bătrân simpatic, care regreta răscrucea înfiorătoare a istoriei pe care o traversase. Mi-a descris întoarcerea sa în Vietnam şi întâlnirea cu câţiva dintre omologii săi militari de acolo. Discuţia purtată acolo, aşa cum mi-a relatat-o, a constat în următorul schimb iniţiat de vietnamezi:

— De ce aţi făcut X?

Apoi McNamara a răspuns:

— Ei bine, pentru că voi aţi făcut Y, ceea ce a însemnat cutare lucru.

Apoi vietnamezii ripostau:

— Nu, nu, nu, însemna fix opusul! Dar apoi voi aţi făcut asta, care era clar o încercare de a escalada conflictul!

La care McNamara comenta:

— Nu, am făcut asta ca să încercăm să liniştim lucrurile, fiindcă noi credeam că voi…

Şi tot aşa.

Greşelile lui McNamara au provenit din ignoranţa cu privire la inamicii săi – o problemă mult exacerbată de destituirea experţilor în probleme asiatice din guvernul şi din universităţile americane în decursul epurărilor mccarthyiste. La fel cum făcusem eu şi Cornelia în vila lui Mozart, McNamara a recurs la supoziţii nefondate despre un loc pe care îl înţelesese total greşit. Dacă n-ar fi murit

peste un milion de oameni în Războiul din Vietnam, întâlnirea lui cu foştii duşmani ar fi părut scoasă dintr-o farsă franţuzească. Să înţelegi un loc e ca şi cum ai cunoaşte o persoană: este un exerciţiu de psihologie abisală. Pentru a pricepe conţinutul lucrurilor comunicate, trebuie să-i înţelegi pe cei cu care comunici. E nevoie de modestie ca să recunoşti că ceea ce este coerent pentru tine este incoerent pentru altcineva, şi viceversa. „Ne-am certat folosind limba războiului”, mi-a spus McNamara, „pe care am considerat-o, în mod greşit, o limbă universală”.

Există de obicei o deosebire între turism şi călătorie. Se spune că turiştii umblă în grupuri şi că se consolează prin comparaţii defavorabile între locul pe care îl vizitează şi ţara lor de origine. Călătorii se aventurează la drum pentru că vor să simtă un loc, nu doar să-l vadă. Când Flemming Nicolaisen, un prieten de-al meu groenlandez inuit, m-a vizitat în New York în prima lui călătorie în străinătate, nu păreau să-l intereseze Statuia Libertăţii, Muzeul Metropolitan, spectacolele de pe Broadway. Prefera să-mi scoată câinele la plimbări lungi peste tot prin oraş. „Când ai venit în Groenlanda”, mi-a zis, „ai vrut să vezi monumentul eroilor? Sau muzeul din Nuuk?” A trebuit să recunosc că, în mare măsură, îmi dorisem doar să fiu înconjurat de peisajul prismatic de gheaţă. A remarcat că întreaga populaţie a Groenlandei ar fi încăput într-unul din Turnurile Gemene (care atunci erau încă în picioare) şi mi-a spus că voia doar să simtă cum e să fii într-un loc cu atâţia oameni. El era un călător, iar programul pe care i-l făcusem eu era turistic.

Autenticitatea este graalul călătorului. Poţi s-o cauţi, dar nu poţi s-o pui la cale. Când aveam 28 de ani, am condus prin Botswana cu prietenul meu, Talcott Câmp, pe una dintre şoselele principale ale ţării; din când în când trebuia să ne oprim ca să lăsăm să treacă turme de vaci. Odată, am văzut o turmă tare, tare departe, dar nici urmă de păstor. Când ne-am apropiat, ne-am dat seama că erau

elefanţi. Văzuserăm deja elefanţi în rezervaţii enorme, în „habitatul lor natural”, însă delimitarea legală a parcurilor naţionale, unde turiştii plătesc ca să observe animalele sălbatice, dăduse întâlnirilor noastre o dimensiune artificială. Era infinit mai fascinant să dai peste aceste creaturi dincolo de limitele oficiale. Unul dintre elefanţi bloca drumul, aşa că a trebuit să oprim maşina. Am stat acolo aproape o oră. Soarele era jos pe cer şi scălda pahidermele într-o lumină rozalie. Am văzut elefanţi în mai mult de zece ţări din Africa şi Asia, dar nicăieri altundeva nu am simţit un astfel de sentiment revelator.

Doi ani mai târziu, am călătorit în Ţările Baltice cu tata. În Lituania, am vizitat un muzeu micuţ dedicat minorităţii evreieşti dispărute din Vilnius. Eram singuri în cele patru camere ale sale, cu excepţia a doua băbuţe, moţăind pe nişte scaune de plastic, despre care am presupus că erau fie însărcinate cu paza, fie îngrijitoare. Propaganda nazistă învinuise populaţia evreiască pentru anexarea Lituaniei de către sovietici, iar nouăzeci la sută din evrei fuseseră măcelăriţi cu ajutorul înflăcărat al autorităţilor locale. Lituanienii care încercaseră să-i ajute fuseseră, la rândul lor, ucişi de aceleaşi autorităţi. Destul de puţini evrei lituanieni au ajuns în lagărele de muncă, însă unul dintre panourile muzeului descria condiţiile de viaţă dintr-un astfel de lagăr şi pomenea de un cântec pe care muncitorii costelivi îl cântau ca să se înveselească. Tata, mare amator de muzică, a făcut un comentariu despre asta, iar eu m-am întrebat cu voce tare cum o fi sunat melodia. Din colţ, s-a auzit o voce slabă şi subţire. Nu ne trecuse prin cap că femeia de acolo ar putea înţelege engleză, nici că ar fi evreică; dar acum cânta acel cântec din lagăr, şi am înţeles că nu era doar paznicul camerei, ci şi subiectul acesteia. Când a tăcut, am încercat să vorbim cu ea, dar s-a retras într-un aparent monolingvism şi n-a părut să înţeleagă ce o întrebam. Se număra printre acei care n-au avut unde să se ducă, dar care au supravieţuit.

E uşor să fii primitiv fără să fii autentic, dar e aproape imposibil să fii autentic dacă te temi de elementul rustic. John Ruskin, marele eseist al perioadei victoriene, se plângea de faptul că eficienţa deplasării cu trenul elimină bucuriile călătoriei. „Eşti pur şi simplu «trimis» undeva”, scria el, „şi foarte puţin îţi mai lipseşte până să devii un colet”. Mi-a luat destul de mult timp prind gustul lipsei de confort. La început, îmi plăcea mai mult gândul de a fi trecut prin aventuri, decât să trec prin ele propriu-zis, dar, încetul cu-ncetul, mi-am dat seama că fie te simţi bine, fie ajungi să ai o poveste de spus, iar până la urmă am ajuns să accept oricare dintre cele două rezultate. În copilărie, am avut parte de un mod de a călători destul de luxos; când am crescut, am învăţat să călătoresc cu mai puţine aşteptări materiale şi am descoperit că luxul este un concept schimbător. Când am fost în Ciudad de Guatemala ca să scriu despre viaţa grupurilor infracţionale, m-am pomenit într-o zi în cartierul sărăcăcios La Limonada. Un bătrân cu o turmă de capre s-a apropiat de noi. „Ţi-e sete?”, m-a întrebat delincventul adolescent care îmi era ghid. Când am spus că da, ciobanul a muls una dintre capre direct într-un pahar mare de hârtie, pe care mi l-a înmânat. Nu m-am bucurat niciodată aşa mult de o băutură.

Dacă nu dorim să aflăm de ce restul lumii ne iubeşte, totodată, şi ne urăşte, mai bine să rămânem acasă. Când sunt în străinătate, rămân un american patriot, dar văd de asemenea şi lipsa de demnitate, empatie şi înţelepciune a ţării mele. Nu poţi să evaluezi pe deplin repulsia americană faţă de imigranţi până nu vizitezi centre de emigrare şi tabere de refugiaţi. Nu poţi să înţelegi tirania bizară a NRA[5] până când n-ai petrecut timp în alte ţări (în majoritatea altor ţări, de fapt), unde legile de bun-simţ cu privire la arme reduc infracţiunile violente. Nu poţi să

5 National Rifle Association of America - Asociația Națională Americană a Armelor - o organizație nonprofit care susține dreptul de a deține și folosi arme. (N. tr.)

discerni cât de mult a pierdut America din punctul de vedere al mobilităţii sociale până când nu întâlneşti o societate care avansează spre echitate economică. Călătoria este un ansamblu de lentile corectoare care te ajută să focalizezi realitatea înceţoşată a planetei. Când E.M. Forster a fost întrebat cât timp i-a luat să scrie *A Passage to India*, a răspuns că nu a fost o problemă de timp, ci de loc. Nu putuse s-o scrie când trăia în India, a explicat el. „Când am plecat de acolo, am putut să mă apuc de treabă”.

Uneori, aceste noi perspective sunt dure, dar aproape tot timpul se dovedesc folositoare. „Orice călătorie are avantajele ei”, scria Samuel Johnson. „Dacă pasagerul vizitează ţări mai bune, poate învăţa cum s-o îmbunătăţească pe a lui, iar dacă soarta îl poartă spre cele mai rele, poate învăţa cum să se bucure de a lui”. Am început să călătoresc din curiozitate, dar am ajuns să cred în importanţa politică a călătoriei, să cred că a încuraja cetăţenii unei naţiuni să călătorească ar putea fi un lucru la fel de important ca încurajarea mersului la şcoală, a conservării mediului şi a economiei naţionale. Mi-am amintit de turneul muzical din liceu, prin România şi Bulgaria, unde realitatea la care am fost martor părea atât de evidentă, deşi majoritatea ştirilor o contraziceau. Nu poţi înţelege alteritatea unor locuri pe care nu le-ai cunoscut. Dacă toţi tinerii adulţi ar fi obligaţi să petreacă două săptămâni într-o ţară străină, s-ar putea rezolva două treimi din problemele diplomatice ale lumii. N-ar conta ce ţară vizitează sau ce fac de-a lungul şederii. Ar trebui doar să se împace cu existenţa unor locuri diferite şi să recunoască faptul că oamenii trăiesc altfel acolo – faptul că unele fenomene simt universale, iar altele, specifice unei culturi.

Imigraţia îndeplineşte acelaşi scop. Nu poţi să-ţi cunoşti propria ţară dacă nu eşti observat; cei din alte locuri te ajută să-ţi regândeşti problemele, ceea ce e necesar pentru a le putea rezolva. Le înţelegem nu doar

călătorind în afara graniţelor, ci şi primindu-i pe cei care ne traversează nouă hotarele. Libera circulaţie de acasă în străinătate şi libera circulaţie a altora de la casele lor la casele noastre au o valoare egală. Nici dragostea, nici munca, nici perspectivele favorabile nu sunt un joc cu sumă nulă. Când împărţi din bunăstarea ta, aceasta se înmulţeşte. Ne observăm limitele atunci când întâlnim alteritatea, dar şi atunci când noi înşine încarnăm acea alteritate. Identitatea este contingenţă şi totodată reciprocă.

Strămoşii mei au suferit din cauza antisemitismului, dar, spre deosebire de cei care au murit în Holocaust, ei au avut unde să se ducă: în Statele Unite. Părinţii bunicii mele din partea tatălui s-au născut în Rusia şi au venit la New York înainte să se nască bunica mea. Bunicul din partea tatălui, născut în România, s-a zbătut din greu ca să ajungă aici. Bunica din partea mamei a venit din Polonia; părinţii bunicului din partea mamei, din Viena şi Ucraina. Fără astfel de posibilităţi liberale de a imigra, eu n-aş fi existat niciodată. Iar aceste posibilităţi au contribuit, de asemenea, la păstrarea unei culturi americane viguroase. Strămoşii mei au traversat Atlanticul pentru libertate, iar ăsta a fost mereu cel mai bine exportat ideal american. Explorând locuri aparent mai puţin libere decât ţara mea de origine, n-am învăţat doar să apreciez mai mult libertăţile americane, dar am priceput şi că viaţa mea este mai puţin liberă decât am avut tendinţa să-mi imaginez. Libertatea este un concept alunecos şi presupune ideea că poţi alege la care dintre ideologiile stricte vrei să aderi; o marte parte din ce am susţinut este mai degrabă liberalism decât libertate. Societăţile represive au libertăţi care aici simt imposibil de cunoscut, libertăţi modelate de lipsa de alternative şi de lupta pentru a dobândi demnitate în faţa lipsei drepturilor civile. Când intelectualii chinezi mi-au vorbit despre avantajele ce au decurs din masacrul din piaţa Tiananmen, când femeile pakistaneze mi-au vorbit despre mândria cu care poartă vălul islamic, când

cubanezii au lăudat autocraţia din ţara lor, a trebuit să-mi reconsider entuziasmul pentru autodeterminare. Într-o societate liberă, ai şansa să-ţi îndeplineşti propriile ambiţii; într-una în care nu eşti liber, nu ai această alegere, şi asta îţi permite adesea ambiţii mai măreţe. În Moscova anilor ’80, m-am apropiat de un grup care îşi spunea „arhitecţii hârtiei”. Ştiind că nu există materiale pentru a construi după specificaţiile lor tehnice, chiar dacă birocraţia sovietică le-ar fi dat această oportunitate, aceşti arhitecţi îşi dădeau frâu liber imaginaţiei şi proiectau, de pildă, Tumul Babei, sau propuneau oraşe întregi, sau sugerau o structură pentru un teatru care ar putea pluti pe mare. Energiile lor creatoare erau descătuşate, însă ei rămâneau în continuare arhitecţi, iar discursul lor – deşi era nou şi conceptual – folosea gramatica de bază a arhitecturii. Niciun arhitect occidental, dependent de materialele sale, nu a gândit vreodată atât de liber.

Rar se întâmplă ca libertatea să fie corelată cu stagnarea; ea apare în izbucniri bruşte, în momente de enormă schimbare. Una dintre componentele ei este optimismul, care atrage după sine convingerea că ceea ce urmează să se întâmple poate fi mai bun decât ceea ce se întâmplă acum. Schimbarea este deseori ameţitoare; schimbarea se termină deseori extrem de prost; schimbarea electrizează deseori atmosfera doar pentru ca apoi să se evapore, neîmplinită. Practica democraţiei cere fiecărui membru al unei populaţii să accepte responsabilitatea parţială de a lua decizii. Pentru mulţi, această idee este atrăgătoare în teorie, dar dificilă când vine vremea să voteze. Când dr Ma Thida, autoare şi activistă birmană, a venit la New York la 18 luni după ce i-am luat un interviu în Myanmar, mi-a spus că a fost zdrobită când şi-a dat seama că nu doar guvernul trebuia să se schimbe – ceea ce se putea întâmpla repede –, ci şi minţile oamenilor îndoctrinaţi de oprimare, iar asta putea dura o generaţie întreagă. Văzând cum oamenii îşi câştigă libertatea, mi-am dat seama cât de glorioasă şi cât de

dificilă poate fi această schimbare. Bineînţeles, după ce-ţi câştigi libertatea, trebuie să înveţi să fii liber; după cum spunea Toni Morrison, trebuie să „revendici şinele eliberat”. Mulţi occidentali presupun că democraţia este preferinţa de bază a tuturor şi că va răsări pur şi simplu odată ce toate obstacolele sunt îndepărtate. (George W. Bush şi Tony Blair par să fi acţionat pe baza acestei presupuneri în Irak.) Dovezile contrazic această idee.

Libertatea trebuie învăţată şi apoi pusă în practică. În februarie 2002, când eram în Afghanistan, prietena mea Marla Ruzicka a planificat ca eu să vorbesc cu trei femei educate, cu înclinaţii liberale. Acestea au sosit purtând *burka*, pe care au dat-o jos imediat, dar m-am întrebat de ce o mai purtau. Talibanii căzuseră, iar legea nu le mai constrângea. Prima dintre ele mi-a spus: „Am presupus întotdeauna că o să scap de chestia asta când o să se schimbe lucrurile. Dar acum mă tem că schimbarea nu e stabilă. Dacă ies din casă fără *burka* şi talibanii preiau din nou puterea, aş putea fi omorâtă cu pietre”. A doua mi-a spus: „Mi-ar plăcea să renunţ la ea, dar standardele societăţii noastre încă nu s-au schimbat, şi dacă ies din casă iară s-o port şi sunt violată, au să-mi spună că e din vina mea”. A treia femeie a zis: „Urăsc îmbrăcămintea asta şi mereu am crezut că voi renunţa la ea imediat ce scăpăm de talibani. Dar, cu timpul, te obişnuiești să fii invizibilă. Te defineşte. Iar apoi ideea de a deveni din nou vizibilă pare extrem de stresantă”. Înainte să se poată petrece vreo schimbare în societate, trebuie să se schimbe multe înăuntrul indivizilor.

Istoria este plină de valuri de schimbări îmbucurătoare, urmate de prăbuşiri înspăimântătoare. Relaţia unei culturi cu propria istorie reflectă adesea opinia cetăţenilor acesteia cu privire la capacitatea lor de a acţiona. Anumite culturi văd istoria ca pe un lucru care li s-a întâmplat; altele, o văd ca un lucru pe care l-au făcut. Cronologia evenimentelor este adesea mai puţin semnificativă decât concepţia oamenilor despre relaţia

dintre trecut şi prezent; o revoluţie poate reprezenta atât realizarea deplină a unei lungi tradiţii, cât şi o depăşire a acesteia. Începuturile democraţiei tind să aibă o aură festivă, ceea ce se datorează în parte democraţiei, dar în parte şi ideii de noi începuturi. Vezi Primăvara Arabă, care a încântat lumea dinţările unde avea loc schimbarea, precum şi pe străini, dintre care mulţi au presupus în mod greşit că, indiferent ce se va întâmpla, va fi mai bine decât a fost înainte.

Teama aproape universală de schimbări extreme la nivel individual coexistă, iară probleme, cu perspectiva îmbătătoare a schimbării în tovărăşia concetăţenilor noştri. Am o slăbiciune pentru acel scurt moment idilic când o societate în pragul schimbării se îndrăgosteşte temporar de ea însăşi. Am auzit aceleaşi persoane vorbind despre speranţa nemaipomenită pe care au simţit-o când Stalin a preluat puterea şi despre speranţa pe care au simţit-o apoi când a murit; şi am auzit alte persoane vorbind despre speranţa pe care au simţit-o când a început Revoluţia Culturală şi speranţa pe care au simţit-o când s-a terminat. Multe societăţi au păşit înainte, iar pentru unele situaţia chiar s-a îmbunătăţit, în timp ce pentru altele nu. Viaţa omului de rând din Rusia secolului XXI este mai bună decât era atunci când au fost eliberaţi iobagii, dar nu cu mult. Afghanistanul este în continuare la pământ. Libia o ducea mai rău sub Gaddafi decât ar putea înţelege cineva care n-a fost acolo, dar am exagera dacă am descrie situaţia curentă ca fiind altceva decât un dezastru.

Din când în când, însă, câte o mare tiranie este distrusă. În ciuda tuturor relelor din Africa de Sud, căderea apartheidului a reînnoit încrederea lumii în bunătate. Şi în China viaţa e mai bună decât era înainte de Deng Xiaoping, deşi este destul loc de mai bine. Speranţa este un refren des întâlnit în viaţa politică; americanii îi cad pradă o dată la fiecare patru ani, când mulţi dintre noi cred că acel minut în care ne exercităm autodeterminarea în cabina de vot ar putea schimba istoria. Walter Pater

considera experienţa, nu rezultatul acesteia, drept scopul vieţii. Se spune că Zhou Enlai a sugerat că e prea devreme pentru a judeca dacă Revoluţia Franceză a avut succes. Însă Revoluţia Franceză n-a fost doar o cale spre o nouă ordine; a fost şi un eveniment în sine. Momentele în care se petrece schimbarea pot fi de mare preţ chiar dacă promisiunile lor nu se împlinesc niciodată. Fascinaţia mea de o viaţă pentru rezistenţa în faţa sorţii m-a aruncat adesea în locuri aflate în chinurile transformării. Cu timpul, am devenit mai cinic decât eram înainte; la răscrucea istoriei, schimbările care par a fi spre bine dau deseori greş, iar marile progrese merg uneori mână în mână cu tragediile. Cu toate astea, sentimentul de înnoire şi renaştere este important chiar şi atunci când răsare într-o societate prinsă într-o nesiguranţă perenă. Schimbarea nu este întotdeauna rezultatul unei eroziuni graduale, ci al înmulţirii unor încercări ratate; transformarea apare doar atunci când două, trei sau zece tentative neizbutite alcătuiesc un salt înainte.

Pe de altă parte, schimbarea creează instantaneu nostalgie. Un prezent mai bun nu şterge cu buretele un trecut imperfect, şi orice trecut are părţi de o frumuseţe deosebită. Capacitatea unei persoane de a trăi în prezent, amintindu-şi totodată o identitate de mult apusă, este o dovadă de curaj. În 1993, o prietenă din Moscova m-a dus în vizită la o bătrână pe care o cunoştea. Am urcat şapte etaje de scări înguste ca să ajungem la apartamentul ei înghesuit şi întunecos. Mi-a povestit despre cum a crescut într-un palat din Sankt-Petersburg. Aproape toţi cunoscuţii ei fuseseră ucişi în revoluţia din 1917. Ulterior, îşi pierduse soţul ca urmare a muncii grele din gulag. Reuşise să păstreze o singură amintire a originilor sale aristocratice: o ceşcuţă din porţelan imperial aproape transparent, pictată minuţios cu o scenă pastorală. Pentru că eram oaspetele ei de onoare, mi-a servit ceaiul în ea. Mie îmi tremură mâinile chiar şi în momentele bune, şi niciodată nu mi-am dorit mai puţin să ţin ceva în mână decât acea

emblemă fragilă a unei vieţi dispărute.

— Cine ştie? a spus prietena mea, care ştia poveştile bătrânei pe dinafară. Poate că, mulţumită glasnostului, vom trăi din nou aşa.

Bătrâna doar a râs.

— Nimeni nu va mai trăi aşa, a spus şi ne-a îndemnat să mai luăm din prăjitura pe care o făcuse după o reţetă de la curtea ţarului, cu ingrediente pentru care stătuse la coadă patru zile la rând.

Prăjitura şi ceşcuţa: de ce curaj dăduse dovadă supravieţuind şi ce pasiune zăcea în acele ultime legături cu trecutul ei!

Avea melancolia pe care o simt toţi bătrânii pentru tinereţea lor.

Povestirile din această carte sunt din trecut. Ele nu au prezis viitorul atunci când le-am scris şi doar unele dintre visurile exprimate în ele s-au împlinit. Acestea sunt relatări nepărtinitoare despre anumite locuri în anumite perioade. Nici chiar capitolele cele mai intensiv documentate nu reflectă o expertiză cu privire la regiunile respective. Am petrecut o bună bucată de timp în Rusia şi am călătorit în China de mai multe ori, dar nu am petrecut mai mult de două săptămâni în Afghanistan, în timp ce în Libia am stat doar şase săptămâni. Am făcut multă cercetare înainte, după şi în timpul acestor excursii şi am păstrat legătura cu mulţi dintre oamenii pe care am ajuns să-i cunosc, însă observaţiile mele se bazează mai degrabă pe ocunoaşte re generală cumulativă, decât pe o cunoaştere particulară specializată. Nu pot să mă compar cu sinologi, cu Kremlinologi sau cu africanologi. Scrierile mele despre artă se referă mai mult la artişti decât la creaţiile lor. Poveştile complexe sunt spuse cel mai bine de cei care pot îmbrăţişa complexitatea, iar arta îşi forţează creatorii să se lupte cu tensiunile şi ambiguităţile sociale. Aceste relatări simt mai curând studii psihologice, decât cercetări politice, mai curând mărturii ale unui *zeitgeist* trecător, decât analize ale unor decizii guvernamentale. Eu

sunt doar un generalist, un colecţionar de experienţe, şi încă unul excentric.

A-ţi citi propriile lucrări adunate la un loc este o experienţă care duce la modestie şi uneori la agonie. Aceste relatări reflectă o lume aflată în flux şi dezvoltare, dar reflectă totodată fluxul şi dezvoltarea mea, aşa că am rezistat impulsului de a le redacta ca să le şlefuiesc după opiniile şi percepţiile mele actuale. Ele reprezintă ceea ce am scris atunci, şi nu ceea ce aş scrie astăzi. Dacă este dezamăgitor să îmbătrâneşti, se poate spune tot atât de bine că este stânjenitor să fi fost tânăr. Eşti surprins de ce făceai atunci, dar n-ai face acum. Pornind cu ideea destul de trufaşă că problemele naţiunilor şi ale indivizilor pot fi rezolvate, acum am ajuns să cred că e adesea mai înţelept să accepţi problemele decât să încerci să le rezolvi. Am încercat să găsesc un tipar în puţinele lucruri care se schimbă (noi graniţe, un progres general ai drepturilor civile şi ai drepturilor persoanelor cu dizabilităţi) şi în multele lucruri care nu se schimbă (alegerile care perpetuează nedreptatea, tendinţa puterii de a corupe). Am încercat să devin mai puţin prescriptiv, să pun întrebări mai meşteșugite şi să nu mă mai pripesc cu răspunsurile. Obişnuiam să fiu adeptul convins al revoluţiei transformative, dar acum cred încă în evoluţie ameliorativă. Însă convingerile care îmi par acum naive au motivat unele dintre cercetările pe care le-am întreprins asupra altor culturi.

Unele dintre aceste articole au fost revizuite în mică măsură, altele într-o măsură mai mare, iar altele deloc. Am folosit versiunile mai lungi ale câtorva articole care fuseseră scurtate. Când am fost angajat să scriu articole de călătorie despre Brazilia şi Myanmar, aveam în vedere această carte, aşa că am scris eseuri mai lungi decât mi se ceruse. Am eliminat recomandările învechite de călătorie, acolo unde apăreau în povestirile mele. Articolele apar în mare parte în ordine cronologică, deşi am încercat să dau întâietate cronologiei reportajelor, nu a publicării. Am

mutat câteva povestiri pentru că făcusem reportaje ulterioare, după ce povestea fusese publicată, şi am vrut să includ informaţia mai recentă. (Comentariile mele despre Grădina Qianlong, însă, simt aranjate în conformitate cu vizita mea acolo, deşi am aflat mai multe despre ea în anii următori.) Pentru fiecare articol, am scris câteva paragrafe noi pentru a oferi un context, atât cu privire la experienţa mea, cât şi din punctul de vedere al evenimentelor ce au urmat. Nu sun adnotat articolele publicate anterior, care au fost verificate la momentul publicării. Însă am adăugat note explicative pentru materialele noi ca să lămuresc cititorii de unde am luat informaţiile şi ca să ofer resurse celor care poate doresc să aprofundeze aceste subiecte.

Mă interesează frumuseţea în aceeaşi măsură în care mă interesează adevărul. Am început să scriu pentru *Travel and Leisure* în 1996 şi am descoperit curând că faptul de a scrie frecvent despre călătorii e o muncă grea, dar că faptul de a scrie o dată pe an echivalează cu o vacanţă gata plătită. Mi-am dat seama şi că majoritatea jurnaliştilor de la această revistă voiau să scrie despre un hotel cu spa din Positano sau despre o staţiune din Nevis, dar că aceste articole necesită doar o vizită de una-două zile, pe când pentru articolele despre destinaţii mai necunoscute e nevoie de o şedere mai lungă şi de un studiu mult mai aprofundat. Uneori, îmi plăceau nespus aceste ţări şi îmi plăcea să spun de ce; într-adevăr, faptul că spuneam de ce mă ajuta să iubesc acele locuri. Vacanţele fără reportaje mi se par ciudate acum; îmi lipseşte un pretext ca să pun întrebări. Poate fi tulburător să treci repede de la reportaje despre războaie şi devastare la reportaje despre restaurante şi atracţii turistice, dar ambele sunt elemente ale unui proiect mai vast ce presupune interacţiune cu lumea, hrănind până la urmă acelaşi adevăr.

În ultimele două cărţi ale mele, *Demonul amiezii*: *O anatomie a depresiei* şi *Departe de trunchi*: *Părinţi, copii şi căutarea identităţii*, am inclus reportaje din locuri

îndepărtate: voiam să înţeleg cum se schimbă firul narativ atunci când schimbi contextul. Am adaptat ceea ce am scris la cărţile pe care le scriam; în această carte, am inclus versiuni ale acelor vizite într-o formă puţin diferită. Când am mers într-un turneu de promovare a cărţii mele despre depresie, m-a surprins diversitatea atitudinilor pe care le-am întâlnit. În Spania, aproape fiecare jurnalist care venea să mă intervieveze începea conversaţia spunând: „Eu personal n-am fost niciodată deprimat, dar...” şi tot aşa, în timp ce eu mă întrebam în sinea mea de ce hotărâseră aceşti oameni, care pretindeau că sunt fericiţi, să-mi ia un interviu atât de amănunţit despre maladiile mintale. În Japonia, fiecare intervievator făcea un comentariu despre propria depresie, dar mă ruga să nu mai spun nimănui despre asta. În timpul celui mai cunoscut program matinal televizat din Finlanda, o blondă superbă s-a aplecat spre mine şi m-a întrebat, pe un ton uşor ofensat: „Deci, domnule Solomon. Ce le puteţi spune finlandezilor dumneavoastră, un american, despre depresie?” M-am simţit de parcă aş fi scris o carte despre ardei iuţi şi m-aş fi dus s-o promovez în Sichuan.

Această carte este strâns legată de lucrările mele despre psihologie şi relaţiile familiale. Am scris de curând două cărţi despre cauzele interne ale diferenţei şi identităţii, dar mă interesează în egală măsură şi cauzele externe. Am crescut într-o familie în care pentru orice exista o abordare preferabilă, iar eu m-am străduit să găsesc puterea de a-mi alege principiile copilăriei, fără a accepta să-mi fie impuse. Călătoriile m-au învăţat cum să formez legături cu oameni care au valori incompatibile şi, prin urmare, cum să fiu eu însumi contradictoriu. Dacă am ajuns ulterior să scriu despre tulburări mintale, despre dizabilităţi şi despre formarea caracterului, aceasta a fost o prelungire a misiunii mele de a mă elibera de prezumţia că există un singur mod corect de a trăi. Continuu să mă mişc între străinătatea lăuntrică şi străinătatea exterioară. Fiecare dintre ele îmi sporeşte relaţia cu cealaltă.

Rezultatul însumat al acestui proces de antologare este cumva un *bildungsroman*, o carte despre aventurile mele, cât şi despre planeta pe care am avut aceste aventuri. N-aş fi putut-o scrie niciodată dacă nu eram îndrăgostit de ideea unui altundeva, o exuberanţă sinceră ce îşi are începuturile cu mult timp în urmă, în acea cutie de şerveţele decorată. Am reuşit să ajung în 83 dintre cele 196 de ţări recunoscute ale lumii. Intenţionez pe viitor să scriu un volum despre profilurile oamenilor, care să completeze această carte despre locuri. Însă, într-un sens profund, oamenii sunt locuri şi viceversa. N-am scris niciodată despre oameni fără să ţin cont de locuri.

În cei aproape 25 de ani cuprinşi în această carte, statutul persoanelor gay s-a schimbat dramatic în ţări de o varietate neaşteptată. La data scrierii acestui text, 20 de ţări au legalizat căsătoria între persoane de acelaşi sex, iar altele au adoptat legi care oferă diferite alte forme de protecţie persoanelor *gay*. În multe societăţi, homosexualitatea rămâne o subcultură plină de viaţă; asemenea artei, este o lentilă prin care un anumit loc poate fi interpretat.

Obişnuiam să călătoresc incognito în ceea ce priveşte orientarea mea sexuală, dar am devenit din ce în ce mai deschis despre faptul că simt gay, semn al maturizării mele, dar şi a lumii. În unele situaţii, identitatea mea a fost mult mai evidentă decât îmi dădeam seama; în Ulan Bator, în 1999, am văzut un tânăr păstor mongol venind pe strada unde se afla hotelul meu, în fruntea unei turme de oi cu coadă grasă şi lână miţoasă. Mă holbam indiscret la acest spectacol şi am fost uimit când tânărul a traversat strada şi mi-a spus, într-o engleză bunicică: „Eşti băiat gay? Şi eu sunt băiat gay”. Apoi a adăugat cu subînţeles: „Poate să las oile în parcare hotel şi vin înăuntru cu tine?” în Ilulissat, ghidul meu a oftat, spunând că nu e uşor să fii singurul gay care conduce sanie de câini din vestul Groenlandei (un episod de care îmi aduc aminte ori de câte ori mă cuprinde singurătatea existenţială). La o cină formală din Delhi,

când am întrebat dacă oraşul are o cultură gay, având în vedere câţi indieni discreditau homosexualitatea drept un „import occidental”, gazda m-a privit de parcă picasem din spaţiu şi mi-a spus: „Ce crezi că e petrecerea asta?” Iar în Cartagena de Indias, în Columbia, în timpul sesiunii de întrebări de la sfârşitul unei prelegeri pe care am ţinut-o, o femeie îmbrăcată elegant a spus că auzise despre copiii părinţilor gay că sunt mai bine adaptaţi decât copiii părinţilor heterosexuali şi a sugerat: „Îmi închipui că e din cauză că bărbaţii şi femeile se ceartă atât de mult”. Mă încântă ideea că cuplurile gay ar depăşi înclinaţia către certurile meschine. Identitatea sexuală se află în prim-planul mai multor societăţi; a devenit un subiect de discuţie inevitabil.

Eu şi soţul meu ne-am căsătorit în Anglia, în 2007, având parte de o ceremonie care atunci se numea parteneriat civil, dar care oferea toate beneficiile de care se bucură oamenii căsătoriţi în Marea Britanie. Aceasta i-a dat lui John dreptul de-a imigra. Am vrut să mă asigur că şi el are unde să se ducă. O căsătorie în Massachusetts (singurul stat american care legalizase căsătoriile între persoane de acelaşi sex la vremea respectivă) s-ar fi numit *căsătorie*, dar nu ne-ar fi oferit nici un fel de protecţie legală. Deşi societatea liberală din statele aflate pe coasta Americii era mai tolerantă cu persoanele gay decât echivalentul său britanic, legea a avansat mai repede în Regatul Unit, reflectând relativa absenţă a religiei din viaţa politică engleză. Doi ani mai târziu, ne-am căsătorit, însuşindu-ne în sfârşit acest statut alunecos, în Connecticut, unde legea ne oferea acum un nou val de drepturi.

Însă progresul drepturilor gay n-a fost nici pe departe universal. Consiliul de Securitate al ONU a ţinut prima sesiune despre probleme LGBT în august 2015, pentru a discuta abuzurile comise de Statul Islamic din Irak şi Levant (ISIL, cunoscut şi ca ISIS sau Daesh). Acest grup terorist a difuzat videoclipuri în care sunt executaţi

homosexuali, îndeosebi în Siria şi Irak. În iunie 2015, ISIL a distribuit fotografii cu un bărbat gay din nordul Irakului care a fost aruncat de pe o clădire înaltă, în faţa unei mulţimi de privitori. În Iran, manifestările homosexuale sunt pedepsite cu moartea; Makwan Moloudzadeh, acuzat că a comis sodomie când avea 13 ani, a fost executat acolo la vârsta de 21 de ani, deşi presupusele lui victime îşi retrăseseră acuzaţiile. În Egipt, a fost pusă la cale o descindere televizată asupra unei băi comunale; 26 de bărbaţi au fost trimişi la închisoare. În alt episod, mai mulţi bărbaţi egipteni au fost încarceraţi pentru simplul motiv că au participat la o nuntă *gay*. În Arabia Saudită, homosexualilor li se aplică pedeapsa cu moartea; în 2007, doi saudiţi care au fost descoperiri făcând sex au fost condamnaţi la 7.000 de lovituri de bici fiecare, iar acum sunt invalizi pe viaţă.

Ca urmare a legii ruseşti împotriva „propagandei gay”, lesbienele şi bărbaţii gay au fost bătuţi pe stradă; mulţi au fugit din ţară. În Kîrgîzstan, poliţia prinde în capcană bărbaţi gay pe site-uri matrimoniale şi îi supune la ameninţări şi şantaj; cei găsiţi vinovaţi de „propagarea relaţiilor sexuale netradiţionale” sunt condamnaţi la un an de închisoare. La sfârşitul lui 2013, cea mai înaltă curte de justiţie din India a decis să menţină incriminarea comportamentului homosexual, ce datează din perioada colonială. Iar 27 de ţări africane au adoptat legi împotriva sodomiei. În Nigeria, este legal să ucizi persoanele gay cu pietre, iar linşarea extrajudiciară a oamenilor gay a devenit ceva obişnuit. Un camerunez a fost condamnat la trei ani de închisoare în 2011 fiindcă i-a trimis un mesaj afectuos unui alt bărbat. Camerunul încarcerează mai mulţi oameni decât orice altă ţară pentru acte de homosexualitate, „dovedind” adesea orientarea sexuală a presupuşilor bărbaţi gay prin „examinări” medicale, sub ordin judecătoresc, în care li se verifică elasticitatea anusului, în ciuda faptului că astfel de proceduri simt ilegale în baza dreptului internaţional şi nu au nicio bază

ştiinţifică. Preşedintele Republicii Zimbabwe numeşte homosexualii „gunoaie” şi a ameninţat că-i va decapita. În 2014, Uganda a declarat comportamentul homosexual drept o infracţiune capitală, dar acea lege a fost până la urmă anulată.

Hasan Agili, un student pe care l-am cunoscut în Libia, mi-a scris după ce şi-a părăsit ţara. Un prieten îi împrumutase laptopul, se uitase prin istoricul lui de căutări, apoi îl dăduse în vileag la facultatea de medicină. A fost înjosit cu atâta cruzime, încât a renunţat la studii şi s-a mutat în alt oraş. Dar ameninţările au continuat cu aceeaşi înverşunare. „Am văzut videoclipuri publice în care prieteni de-ai mei erau decapitaţi fiindcă erau homosexuali”, mi-a scris. „Pentru mine s-a terminat totul acolo. Nu pot să mă întorc. Lumea mă cunoaşte şi voi fi vânat. Nici măcar cu familia mea nu pot să vorbesc despre ce s-a întâmplat sau de ce am plecat”. Acum se ascunde într-o ţară vecină în care homosexualitatea e ilegală, fără acte care să-i permită să se angajeze legal, trăind mereu cu teama că va fi găsit, hărţuit şi deportat într-o ţară unde viaţa i-ar fi pusă în pericol.

Am petrecut perioade lungi în ţări unde fusesem sfătuit să-mi ascund identitatea sexuală. În 2002, viitorul meu soţ m-a însoţit în Insulele Solomon într-o excursie pentru un reportaj. M-a surprins cât de dificilă a fost situaţia pentru John, dar el dedicase mulţi ani şi multă energie sufletească pentru a-şi dezvălui orientarea sexuală şi nu-şi dorea să se ascundă din nou. Deşi nu ne confruntam cu o posibilă condamnare la moarte în Insulele Solomon, ni s-a sugerat în repetate rânduri să nu închiriem o cameră cu pat dublu şi să evităm orice fel de gesturi făţişe de afecţiune care ar putea fi „interpretate greşit” – ceea ce însemna, de fapt, „interpretate corect”. La început, m-a enervat indignarea lui John. De ce era o problemă aşa de mare să ne adaptăm la acest moft al locului pe care îl vizitam? De-a lungul anilor ce au urmat, am ajuns să cred că, deşi se cuvine să te conformezi şi să respecţi normele

locale de intimitate, nu se cuvine să te refugiezi în minciună. Limita dintre cele două rămâne adesea greu de trasat. Cu cât înaintez în vârstă, cu atât mă înfurie mai tare actele pentru viză care mă întreabă dacă sunt căsătorit, acte unde trebuie să accept realitatea că acasă am acest statut, pe când în locul în care îmi doresc să merg nu-l voi mai avea. Mă simt de parcă aş avea tulburare de personalitate multiplă. Când cartea mea despre depresie a fost tradusă în chineză, s-au eliminat toate referinţele la sexualitatea mea, fără să mi se ceară permisiunea. În calitate de susţinător al sănătăţii mintale, m-am bucurat să le fiu de ajutor chinezilor care suferă de depresie, dar m-a tulburat să-mi văd povestea cenzurată. Dacă s-ar fi dezvăluit totul, ar fi fost imposibil pentru mulţi chinezi să audă ce aveam de spus, însă expurgarea a privat alte persoane de ajutorul pe care l-aş fi putut oferi.

Cenzura nu se rezumă nici pe departe la probleme de orientare sexuală. În 2015, am devenit preşedintele Centrului American PEN, o organizaţie dedicată literaturii americane şi universale, precum şi libertăţii de exprimare acasă şi peste hotare. PEN promovează scriitorii reduşi la tăcere prin cenzură şi persecuţie, inclusiv un număr mare dintre cei închişi pentru susţinerea publică a unor idei care au deranjat persoanele aflate la putere. De când am preluat acest rol, primesc zilnic veşti despre violenţa împotriva scriitorilor din străinătate care împing societăţi recalcitrante spre tranziţie. PEN monitorizează, de asemenea, îngrădirile din Statele Unite exercitate asupra scriitorilor care se simt constrânşi de supraveghere, de rasism sau de alte manifestări înăbuşitoare ale prejudecăţilor, de teama de a-şi pierde slujba sau casa, sau de cei care vor să reprime libertatea cuvântului în numele unui ideal aparent superior. „Vorbele nu sunt fapte”, spune personajul shakespearian Henric al VIII-lea, dar eu sunt de altă părere. Discursurile care instigă la ură simt periculoase: cei care neagă Holocaustul sau membrii Ku Klux Klan, de pildă, seamănă un întuneric adânc, iar timpul

pe care l-am petrecut în Rwanda m-a făcut să înţeleg cu câtă uşurinţă propaganda poate face nişte oameni de rând să comită fapte înfiorătoare. Pe de altă parte, suprimarea ideilor provocatoare nu are ca rezultat dreptatea socială, şi nici nu este o componentă a libertăţii. Exprimarea liberă duce la corectitudine mult mai rapid decât controlul forţat, indiferent cât de bine intenţionat este. Îţi trebuie curaj ca să respingi însăşi noţiunea de declaraţii interzise şi o sclipire extraordinară ca să exprimi ceea ce este interzis şi să-l transformi astfel într-un lucru ce poate fi articulat.

Una dintre valorile morale des întâlnite este dorinţa de a oferi altora avantajele de care te bucuri tu, însă nu ne luptăm pentru libertatea globală de exprimare doar dintr-un simţ al datoriei. „Până când nu suntem liberi cu toţii", scria poeta americană Emma Lazarus, „niciunul dintre noi nu e liber". Aşa cum se poate observa în această carte, o parte din scopul meu ca reporter este să îmbrăţişez diversitatea umană, aşa cum îndeamnă cuvintele lui Lazarus. Fiecare voce înăbuşită îi privează pe cei care ar fi putut s-o audă şi scade din inteligenţa colectivă la care recurgem cu toţii. În 1997, Aung San Suu Kyi, laureată birmană a premiului Nobel, le-a cerut americanilor: „Vă rog, folosiţi-vă libertatea pentru a o promova pe a noastră". Libertatea noastră este dependentă de a tuturor celorlalţi. Luptând pentru a susţine exprimarea cea mai liberă cu putinţă aici şi peste hotare, PEN nu este implicat în două proiecte separate, ci într-o singură campanie dedicată schimbului liber de idei.

Am început să călătoresc ca să mă asigur că voi avea mereu unde să mă duc şi am ajuns să înţeleg că trebuie să le ofer şi altora un loc în care să se ducă. Am avut un sentiment extraordinar de deconectare atunci când primii mei prieteni sovietici au venit la New York şi au stat în apartamentul familiei mele (eu trăiam în Anglia, dar venisem acasă în vizită). Lumea avangardei moscovite îmi păruse atât de îndepărtată de existenţa mea burgheză din New York, iar când l-am găsit pe poetul şi artistul radical

Dima Prigov savurând o băutură cu părinţii mei la noi în living, mi s-a părut ca o scenă ruptă din Buñuel. Mi-a luat ceva să înţeleg că nu descoperi lumea împărţind-o în compartimente. Acum avem mereu prieteni din străinătate în vizită la noi acasă; este un program constant de schimburi culturale.

Când l-am cunoscut pe Farouq Samim în prima mea zi în Kabul, mă aşteptam să am o relaţie profesională cu el, fiindu-mi traducător şi intermediar, dar curând a devenit limpede că am putea fi prieteni. Am stat împreună câte 14 ore pe zi în toată perioada cât i-am vizitat ţara. Era destul de înfricoşător să te afli exact atunci în colţul acela de lume; răpirea şi apoi decapitarea jurnalistului Daniel Pearl în Pakistan se petrecea tocmai atunci când eu treceam prin Islamabad şi Peshawar ca să traversez graniţa. Însă, spre surprinderea mea, mi-a plăcut nespus Afghanistanul, în parte pentru că Farouq îşi iubea atât de mult ţara şi îşi exprima pasiunea într-un mod atât de captivant. Farouq studiase medicina în Kabul sub talibani, ceea ce însemna că fiecare zi conţinea multe ore de învăţătură religioasă şi doar câteva de instruire medicală. El voia să înţeleagă cum lucrează doctorii într-o societate dezvoltată, aşa că, odată ajuns acasă, am vorbit cu administratorii Spitalului New York, care mi-au spus că îl vor primi pentru o vizită de două luni, în care să observe intervenţiile medicale.

Apoi Farouq a depus o cerere pentru viză, cu care am încercat să-l ajut. Ni s-a spus în repetate rânduri că şansa unui tânăr afghan necăsătorit de a intra în Statele Unite în 2002 era, practic, nulă. În cele din urmă, Farouq a renunţat la medicină deoarece nu avea nicio şansă de a-şi aprofunda educaţia insuficientă în Kabul şi fiindcă şi-a dat seama cât de satisfăcătoare este colaborarea cu jurnalişti străini. A câştigat o bursă care îi permitea să studieze jurnalismul în Canada. La aproape un deceniu de la vizita mea în Afghanistan, am reuşit să-l aducem în Statele Unite.

Politica americană se axează pe securitate, iar

teroriştii de la 11 septembrie erau musulmani cărora li se dăduseră vize, în mod nechibzuit poate. Ştiu de ce s-au speriat funcţionarii de la consulat de profilul lui Farouq. Dar ştiu şi că Farouq ajutase mulţi americani în patria lui şi că o vizită în Statele Unite în 2002 i-ar fi întărit imaginea pozitivă despre ţara noastră. S-ar fi întors acasă şi ar fi răspândit acel mesaj. Nu voia să emigreze aici şi nu voia să arunce în aer vreo clădire, ci doar să fie parte din schimbul cultural prin care diverse popoare ajung să se cunoască reciproc. Nu demult, am încercat să fac rost pentru prietenul meu gay libian, Hasan Agili, de o viză de intrare în Statele Unite, unde şi-ar putea termina studiile medicale şi i-ar putea ajuta pe bolnavi şi pe săraci, în loc să fie deportat şi împins să înfrunte cetele ucigaşe care-l aşteaptă acasă. Procedurile nu s-au simplificat câtuşi de puţin. Când am fost în Libia, persoanele pe care le-am întâlnit şi care studiaseră în Statele Unite aveau în esenţă o atitudine proamericană, pe când ceilalţi se opuneau cu vehemenţă Americii. Ceea ce nu înseamnă că o înmulţire a vizelor de student emise la cererea Universităţii din Iowa sau a Universităţii din California va rezolva toate probleme lumii, ci doar că e greu să iubeşti un loc pe care nu l-ai vizitat niciodată. Un sistem generalizat care exclude turiştii dinţări „suspecte” ar putea fi, până la urmă, dăunător pentru apărarea noastră naţională, deoarece îi împiedică pe acei oameni care ar putea să ne vorbească de bine să descopere toate celelalte lucruri demne de admiraţie de aici, în afară de *Baywatch*.

După atacurile din Paris din noiembrie 2015, s-a afirmat că excluderea culturală este cea mai bună apărare a noastră, un argument care şi-a arătat consecinţele nefaste în încercările americane şi europene de a priva refugiaţii din Siria şi Irak de drepturi civile. Candidatul favorit la preşedinţie din partea partidului republican, Donald Trump, a propus ca tuturor musulmanilor din alte ţări să li se interzică intrarea în Statele Unite, şi chiar ca musulmanii americani să aibă cărţi speciale de identitate.

Această demagogie contravine intereselor noastre. Dacă punem un zid între noi şi restul lumii, devenim demni de ura celor pe care îi excludem, oferindu-le un motiv să se radicalizeze. Înăbuşirea alterităţii generează în celălalt o înstrăinare faţă de noi care duce la o ură potenţial periculoasă. Afirmaţia centrală a acestei cărţi este că, într-o lume globalizată, izolarea nu este doar imposibilă, ci este chiar primejdioasă. „Caută şi vei găsi”, spune textul biblic, însă căutarea este una dintre primele victime ale xenofobiei. Nu ne închidem în palatul imperial bine păzit pe care şi-l imaginează izolaţioniştii americani, ci într-o închisoare putrezită.

Cea mai recentă carte a mea, *Departe de trunchi*, abordează natura diferenţelor din cadrul familiilor: cum învaţă părinţii să se bucure de copiii care nu au crescut aşa cum se aşteptau. Cartea de faţă abordează, într-o oarecare măsură, un proces similar: acceptarea unor puncte de vedere şi a unor căi străine nouă. N-aş vrea să subestimez efortul necesar realizării acestui lucru. Dacă acceptarea copiilor care nu sunt conformi cu propriile aşteptări este dificilă, trebuie să ţinem cont că acest proces este şi mai dificil. Instinctele naturale îi împing pe părinţi spre copiii lor; instinctele naturale ne împing departe de străinii care sunt altfel decât noi. Dar nu înseamnă că trebuie să cădem în plasa grupurilor de afinitate şi a „spaţiilor sigure”, unde persoane care împărtăşesc deja aceleaşi opinii se „protejează” una pe cealaltă de „intruziunea” altor puncte de vedere. Dacă ne ferim de cunoaşterea în profunzime a acestei lumi vaste şi uluitoare, ne privăm pe noi înşine de propriile drepturi civile, indiferent cât de mult ne sporeşte puterea acest lucru.

Diplomaţia este adesea mai degrabă o abilitate decât un instinct. Colaborăm cu alte ţări deoarece ne sunt aliate, însă acestea ne sunt deopotrivă aliate deoarece colaborăm cu ele. Deseori, societăţile capitaliste definesc această colaborare din punctul de vedere al banilor şi al puterii

militare, dar acestea sunt nişte modele neadecvate. Ca orice colaborare, internaţionalismul trebuie să fie un punct de întâlnire al fiinţelor umane. Ne încântă importul de tehnologie japoneză şi de modă italiană; omniprezenţa băuturii Coca-Cola ne avantajează; iar prezenţa trupelor peste hotare a crescut influenţa americană în unele ţări asuprite. Însă soluţia acestei înstrăinări se găseşte în interacţiunile transnaţionale dintre oamenii de rând. „Dacă nu înţelegem pe cineva", scria Carl Jung în *Mysterium Coniunctionis*, „tindem să-l considerăm un nerod". În cazul acesta, ambele părţi nu au decât de pierdut. În relaţiile naţionale, la fel ca în cele personale, e mai uşor să rezolvi o stare de tensiune când poţi să-ţi dai seama ce gândeşte celălalt. Arta, cultura, chiar şi mâncărurile şi monumentele din alte locuri ne ajută în acest sens; iar cel mai mult ne ajută oamenii. America foloseşte o astfel de *soft power* pentru a câştiga încredere peste hotare, dar adesea noi nu ne îngăduim luxul de a ne lăsa convinşi de alţii. Călătoria nu este doar un divertisment pentru persoanele înstărite, ci şi un remediu necesar pentru vremurile primejdios de temătoare în care trăim. Într-un moment în care mulţi politicieni ne sporesc neliniştea, spunându-ne că până şi ieşitul din casă e prea periculos, cu atât mai tare se impune să ţinem cont de faptul că trebuie să ieşim în lume şi să înţelegem că avem toţi acelaşi destin. Dorinţa de libertate şi de aventură arată cât de necesar este internaţionalismul în aceste vremuri paranoice.

Nu sugerez că putem sau că ar trebui să eliminăm graniţele şi naţiunile, nici că într-o zi ne vom amesteca într-un singur popor atotcuprinzător, nici că vreo piatră din Rosetta a valorilor culturale va stinge antipatiile înnăscute. Inamicii vin adesea de peste hotare, şi atât istoria îndepărtată, cât şi cea recentă sunt marcate de jafuri şi cuceriri. Agresiunea este parte din noi, iar idilele utopice ale nonviolenţei nu au adus niciodată armonie durabilă la scară largă. Stăpânirea de sine nu este o trăsătură implicită de la care deviem doar prin forţa împrejurărilor.

După ce am petrecut un timp îndelungat pe teren cu personalul forţelor armate americane, sunt recunoscător celor care ne-au îmbunătăţit armamentele, precum şi celor care le mânuiesc în apărarea noastră. Mai mult decât atât, am văzut cum violenţa este un mijlocitor pentru compasiune. Cel mai adesea, pacea se obţine prin intervenţii, nu printr-o pasivitate înnobilată. Înţelegerea există în opoziţie cu agresiunea, însă rareori o previne.

Cum poţi aşadar menţine un echilibru între aceste nevoi contrare: definirea celuilalt, înţelegerea faptului că acel om poate constitui o ameninţare, familiarizarea cu el şi acceptarea neproblematică a lui în comunitatea ta? Oamenii fug chiar şi atunci când n-au unde să se ducă. Când Justin Trudeau, în Canada, şi Angela Merkel, în Germania, întind o mână prietenoasă refagiaţilor, ni se aminteşte cât de ridicol este să presupunem că cei care vin dintr-un tărâm plin de duşmani sunt neapărat la rândul lor duşmani. Să nu ai unde să te duci poate fi fatal; să ai unde să te duci este o condiţie prealabilă a demnităţii; să oferi altora im loc unde să se ducă este adesea un act de o generozitate înţeleaptă ce aduce beneficii de ambele părţi.

Este greu să-ţi iubeşti aproapele şi este şi mai greu să-ţi iubeşti duşmanul; de fapt, ultima variantă e uneori rezultatul unei judecăţi nechibzuite. Fiind animale sociale, ne organizăm după asemănări. Poate că acceptarea diversităţii este un imperativ ecologic, o responsabilitate socială şi o trăsătură ineluctabilă a unei lumi ce se micşorează, dar neglijarea diferenţelor dintre oameni şi culturi nu areniciodată efectul dorit. În ciuda aşteptărilor liberale, anumite studii convingătoare sugerează că copiii cărora nu li se vorbeşte niciodată despre rasă tind să se grupeze în funcţie de culoarea pielii, pe când copiii cărora li se subliniază contextele diferenţelor sunt mai dispuşi să se amestece cu ceilalţi. Suntem nişte esenţialişti care ne formăm identitatea mai ales comparând-o cu trăsăturile nefamiliare ale altora. America n-ar putea exista iară să existe străinătatea; dacă am putea demistifica străinătatea

în totalitate, America, aşa cum o cunoaştem astăzi, ar dispărea. Chiar dacă ne segregăm cu paşaportul în mână, putem lupta din răsputeri pentru înţelegere între popoare, putem recunoaşte că Planul Marshall a funcţionat cel puţin la fel de bine ca bombardarea Dresdei şi putem să-i tratăm ca egali pe cei care nu au privilegiile noastre. Putem să separăm nevoia urgentă de a ne identifica duşmanii actuali de nebunia creării unor noi duşmani.

După ce eu şi soţul meu am reuşit să ne îmbogăţim familia cu doi copii, am început să-i luăm cu noi în excursii de îndată ce au învăţat să meargă, fiindcă am vrut să înţeleagă lumea ca un loc mare şi variat, ce debordează de posibilităţi. Copiii sunt maleabili doar pentru scurt timp, iar limitele pe care le impui devin curând ceva normal pentru ei. Voiam ca această normalitate să cuprindă surpriza, farmecul, neplăcerile, entuziasmul şi ciudăţeniile călătoriilor. Când se fac mari, pot alege să devină sedentari, dar măcar vor şti la ce renunţă.

Fiica mea are opt ani, iar fiul meu, şase şi jumătate, şi amândoi sunt deja nişte călători nemaipomeniţi. Când abia învăţaseră să meargă, lumea ne spunea: „Sunt mult prea mici. N-o să-şi amintească niciodată Spania/ Însă nu avem experienţe în prezent doar de dragul amintirilor din viitor; aventurile au rolul lor chiar şi atunci când sunt limitate la momentul de faţă. Deşi anticipam că George şi Blaine s-ar putea să nu-şi amintească un loc anume, ştiam că eu îmi voi aminti că i-am dus acolo, şi că pe ei îi va forma acea înţelegere cât se poate de timpurie a faptului că oamenii au păreri şi obiceiuri diferite. Când Blaine avea trei ani, am dus-o în faţa unui restaurant ca să vadă apusul din Place de la Concorde şi i-am spus despre cum şi eu văzusem acea privelişte cu mama mea.

— O, tati, mi-a zis. Sunt aşa de fericită.

Un an mai târziu, ne jucam pe podea cu păpuşile ei, când a anunţat:

— Lui Emma îi e foame. Trebuie să se ducă să mănânce ceva.

Am spus:

— Ei bine, unde i-ar plăcea Emmei să mănânce ceva? Poate în piaţa centrală?

— Nu, nu cred.

— Atunci unde?

— La Paris.

Fiul meu George dovedeşte o pasiune deosebită pentru hărţi. Le studiază ore în şir, urmărind cu degetul unde se învecinează o ţară cu alta. Un taximetrist din New York ne-a spus că vine din Senegal, s-a uitat la George, care la vremea aceea avea cinci ani, în oglinda retrovizoare şi a zis:

— Fac pariu că nu ştii unde e, puştiule.

George i-a spus:

— La sud de Mauritania, lângă Mali şi Guineea.

Şoferul aproape a făcut accident.

Câteva luni mai târziu, l-am întrebat pe George unde ar merge, dacă ar putea să meargă oriunde în lume. A stat pe gânduri o clipă, după care a răspuns:

— Siria.

John şi cu mine ne-am speriat amândoi.

— Siria! am spus. De ce Siria?

George ne-a explicat răbdător, folosind o expresie destul de utilizată la noi acasă:

— Cineva trebuie să le spună oamenilor de acolo că nu e voie să se poarte aşa.

Călătoria cu propriii copii îmi aduce îndeosebi trei plăceri. În primul rând, bucuria lor când descoperă lucruri noi mă bucură şi pe mine, redându-mi senzaţia de noutate în timp ce mă dau cu gondola, când admir Munţii Stâncoşi şi când privesc ceremonia de Schimbare a Gărzii. Suntem expuşi excesiv la multe clişee turistice tocmai pentru că sunt unice şi spectaculoase, iar copiii îmi oferă un pretext să mă bucur din nou de ele. În al doilea rând, avantajele călătoriei sunt o moştenire deosebită: mă simt norocos că mi s-a dat în dar lumea atât de devreme. Dând acest dar mai departe, îmi întăresc legătura cu mama; ducându-mi

copiii în locuri îndepărtate, aduc un omagiu amintirii ei. În sfârşit, copiii au dat din nou un scop călătoriei. Am vizitat atâtea locuri şi am văzut atât de mult, încât uneori totul pare a fi un exces de apusuri, biserici şi monumente. Diversitatea lumii mi-a extins mintea, care îşi atinge, poate, limitele elasticităţii. Totuşi, când vine vorba de minţile copiilor mei, mi se reaprinde sentimentul că toate aceste drumuri au un rost. Nu mă aştept ca George să rezolve conflictul cu ISIL, dar cred că lucrurile pe care le vor acumula el şi Blaine, precum şi fraţii lor vitregi, Oliver şi Lucy, le vor spori bunătatea înnăscută şi vor creşte astfel rezervele epuizate de compasiune ale planetei.

Obişnuiam să cred că sunt extrem de sensibil la aerul rarefiat din cabina presurizată a avionului. Plâng în avion – la filmele pe care le urmăresc, la cărţile pe care le citesc, la scrisorile şi e-mailurile la care încerc să răspund. Aceste valuri de emoţie simt de o intensitate abruptă, care este asociată cel mai des cu consumul de stupefiante. Câteodată e o senzaţie plăcută şi câteodată nu; uneori, emoţia puternică este palpitantă, iar alteori este profund tulburătoare. Vreme de mulţi ani, am presupus că această hipersensibilitate este legată de alte efecte fiziologice ale altitudinii, precum abilitatea scăzută de a deosebi gusturile – o binecuvântare în cazul majorităţii companiilor aeriene. Am căutat studii care să dezvăluie dacă circulă mai mult sau mai puţin sânge spre anumite părţi ale creierului, studii despre cum unghiul urcării îmi afectează capacitatea pulmonară.

Acum am ajuns să cred că orice plecare mă întristează, indiferent dacă mă duce spre un loc pe care am vrut dintotdeauna să-l vizitez sau spre casa de care mi-e dor. Deşi călătoria poate spori intensitatea vieţii, ea evocă şi moartea. E o detaşare. Decolarea mă nelinişteşte nu din cauza presiunii atmosferice şi nu din cauză că avionul s-ar putea prăbuşi, ci fiindcă simt că mă evaporez. Am fost crescut în aşa fel încât să preţuiesc siguranţa mai mult decât confortul şi confortul mai mult decât curajul, şi

mi-am petrecut toată viaţa de adult încercând din răsputeri să răstorn această ierarhie. Rilke a spus: „Avem, unde iubim, numai atât: a lăsa pe celălalt. Căci a ne ţine ne pare uşor şi nu trebuie-nvăţat.”[6] În timp ce urcăm deasupra norilor, încerc să las în urmă locul din care vin sau locul în care am fost. Deşi în timpul acestor plecări mă întăreşte gândul la sosire, sentimentul de despărţire mă trage mereu spre un regret cel puţin trecător. Însă, chiar şi în miezul acelei tristeţi, ştiu că nu am putut să-mi iubesc cu adevărat căminul până când nu am plecat în străinătate, dar şi că nu am putut să apreciez străinătatea până când nu m-am întors acasă iar şi iar. Pentru mine, a spune rămas-bun este primul pas spre apropiere.

URSS

Palete de iarnă

Harpers & Queen, 1988

Mă întrebasem adesea de ce oamenii care mergeau în Rusia păreau să devină obsedaţi de ea, şi am aflat motivul în 1988, cu prilejul primului reportaj în străinătate pentru revista lunară *Harpers & Queen* care mă trimisese în URSS să scriu despre vânzarea revoluţionară de artă contemporană sovietică de la Sotheby’s. Trei ani mai târziu, am publicat un raport mai extins despre aceleaşi evenimente în *Connoisseur*. Am combinat aici cele două articole, reflectând acel sentiment exaltant al descoperirii – nu doar pentru mine, ci şi pentru artiştii respectivi – izvorât atunci când vieţile noastre personale şi politice s-au ciocnit. Întâlnirea descrisă în acest articol mi-a deschis drumul spre prima mea carte, *The Irony Tower: Soviet Artists* in a *Time of Glasnost*.

— Pentru Brejnev! a spus unul dintre artişti. Fiindcă era aproape de răsărit şi eram frânt de oboseală, mi-am ridicat paharul cu ceai iară să sesizez numele cu adevărat.

— Pentru Brejnev! am strigat toţi în cor, dând pe gât ceaiul.

6 Rainer Maria Rilke, „Pentru o prietenă“, în Requiem /Recviem, trad. Eliza Simon și George State, Paralela 45, București, 2005. (N. tr)

Abia atunci mi s-a părut ciudat că, în vara lui 1988, ciocneam în cinstea lui Brejnev, nu a lui Gorbaciov. Să fi fost cam patru dimineaţa, poate cinci, şi conversaţia degenerase; uitasem de Baudrillard, de deconstructivism şi postmodernism, şi făceam glume despre turiştii japonezi. Eram înghesuiţi toţi şapte în jurul unei mese mici, într-o cameră mică, vorbind toţi odată şi repezindu-ne lacom la mâncarea făcută de unul dintre artişti, folosind farfuriile cu rândul, pentru că nu erau suficiente. Apoi a urmat acest toast, după care cineva a remarcat că fusese o seară bună, cu discuţii bune, „tocmai ca pe vremea lui Brejnev”. Eram mult prea neatent ca să pun vreo întrebare.

Am părăsit atelierele interconectate de pe aleea Furmannî, aflate, în mod ironic, deasupra unei şcoli pentru nevăzători, la şase şi jumătate. În Moscova se iveau zorile, iar strada îmi părea neverosimilă. Mă aflam acolo de ieri, de la 11 dimineaţa, şi căpătase acel caracter de realitate apăsătoare ce decurge în mod inevitabil din dezbateri îndelungi şi epuizare completă. Ne-am despărţit din nou cu acele cuvinte: „Pentru Brejnev!” Apoi unul dintre artişti mi-a amintit:

— Să fii la gară, azi la prânz. Ne vedem acolo.

M-am întors la opulenţa îndoielnică a hotelului meu occidental. La ora 11, alarma a sunat ca o glumă proastă, m-am târât morocănos din pat şi am pornit spre gară, întrebându-mă în tot acest timp ce-mi venise să aranjez întâlnirea asta. Când am ajuns acolo, am văzut câţiva avangardişti pe care-i cunoşteam şi, dându-mi seama că mă bucur să-i văd, n-am mai blestemat somnul pierdut în noaptea aia şi mi-am amintit de ce stătusem de la bun început treaz atât de târziu.

Am pornit cu toţii spre un loc cu o privelişte bucolică, la vreo două ore depărtare de Moscova. O singură persoană – eram vreo 40 – ştia unde mergem şi nici măcar aceea nu ştia ce aveam să găsim odată ajunşi acolo. Eram în drum spre o Acţiune a Grupului Colectiv de Acţiune (K/D), iar misterul făcea parte din tot acest demers. Când

am coborât din tren, ne-am pomenit la marginea unei fâşii înguste de pădure şi am mers în şir indian, vorbind în şoaptă, râzând uneori, aşteptând să vedem ce se va întâmpla. După prima pădure, am ajuns la nişte lanuri întinse de porumb, dincolo de care erau nişte case stranii şi dărăpănate; apoi am ajuns la o pădure de mesteacăn, apoi la un lac înconjurat de trestii, apoi la o pădure de pin, unde trunchiuri impasibile ţâşneau din pământul neted. Închipuiţi-vă numai: toată avangarda Moscovei, o mulţime de chipuri de geniu şi privirile înflăcărate ale acoliţilor acestora mergând printr-o pădure neclintită ca în prima zi a genezei.

Am ajuns într-o câmpie prin care curgea un râu. Pe râu, pescari în bărci de cauciuc îşi aruncau undiţele şi urmăreau – cu ceva mirare, dar nu cu cine ştie ce interes – procesiunea artiştilor. În cele din urmă, am ajuns pe un deal, unde ne-am oprit, ne-am aşezat în rând şi am privit râul. Curând, am văzut un artist, George Kizevalter, stând pe malul apei. A plonjat, a înotat spre malul opus şi a dispărut pe partea cealaltă. Am rămas cu ochii aţintiţi la locul în care dispăruse. S-a întors la malul apei ţinând un pachet plat şi enorm, a sărit din nou în apă şi a înotat înapoi. S-a dus pe dealul opus movilei noastre, unde i s-au alăturat conducătorul K/D, Andrei Monastârski, şi un alt artist. Au îndepărtat ambalajul exterior, viu colorat, de pe pachet, dezvăluind o pictură mare, alb-negru. Cu grijă, au scos cuiele care fixau pânza pe şasiu şi au aşezat pânza pe pământ. Au dezasamblat şasiul, care avea o alcătuire complicată, până când n-au mai rămas decât şipcile de lemn din care era compus. Au înfăşurat lemnul în pânza alb-negru, pe care au înfăşurat-o în ambalajul exterior. Apoi Monastârski a împărţit privitorilor fotocopii ale picturii.

În tot acest timp, pe un deal din spatele nostru, într-o cutie albastră suna un clopot şi nimeni nu-l auzea.

Aceasta a fost Acţiunea. Două ore până acolo, două ore înapoi (ca să nu mai vorbesc de timpul petrecut venind

şi plecând de la gară) şi zece minute de ceea ce mie mi s-a părut un *performance* obositor şi vanitos. După aceea, am mers la un picnic lângă râu, care ar fi trebuit să fie vesel, dar eu eram iritat. Mă bucuram că văzusem pădurea, iar pâinea şi brânza erau grozave, dar restul mi se părea o idioţenie absolută. Serghei Anufriev, unul dintre conducătorii mişcării de hermeneutică medicală, m-a luat deoparte şi mi-a explicat în detaliu, făcând trimiteri elaborate la momente artistice anterioare, la legăturile dintre artă şi natură, la preocupările estetice vechi şi demodate ale sovieticilor, precum şi la întâmplări din viaţa unor persoane. Când a terminat, am crezut pentru o clipă că am înţeles. Eram deja prea obosit ca să-mi mai bat capul cu asta.

Abia mai târziu am înţeles că nu înţelesesem nimic şi că aşa şi trebuia. Începusem deja să-mi dau seama de ce ciocneam în cinstea lui Brejnev, tiranul, şi nu a lui Gorbaciov, salvatorul. Sub Brejnev, la fel ca sub Hruşciov, avangardiştii sovietici nu puteau să-şi expună lucrările în public, aşa că le agăţau la ei în apartament sau în atelier şi invitau lumea să vină să le vadă. Singurele persoane care le vedeau lucrările erau alţi avangardişti. Erau, în cuvintele lor, „asemenea primilor creştini sau a francmasonilor”. Se recunoşteau unul pe celălalt dintr-o privire, erau împreună la bine şi la greu şi nu trădau niciodată un membru al cercului. Credeau că ştiu un adevăr mai înalt decât cel împărtăşit de restul sovieticilor, dar ştiau şi că încă nu îi venise momentul. Din aceste împrejurări dificile, învăţaseră să fie integri şi îşi construiseră o lume a reciprocităţii. Deşi plină de ironii tăioase şi de conflicte meschine, această forţă vitală dădea importanţă lucrărilor lor, într-o ţară în care, pentru atât de mulţi oameni, orice mişcare părea zadarnică. Chiar dacă se confruntau cu dificultăţi, obţinuseră o bucurie strâns împărtăşită, iar surpriza constantă a sentimentului profund că aveau un scop îi învăţase cât de valoros era talentul lor.

Acest talent era formidabil. Deşi aveau parte de o

bucurie impresionantă, drumul spre ea era prea primejdios pentru a atrage vreo persoană incapabilă de transcendenţă; în plus, frustrarea de a lupta iară vreo tărie intelectuală împotriva unui sistem sovietic atotcuprinzător îi îndepărta repede pe imbecili. Comunitatea artistică moscovită nu avea loc pentru observatori pasivi; dăruirea membrilor săi erau enormă. Întrucât înţelegerea operelor acestora depindea de înţelegerea lor, ca oameni – de vreme ce cei aproximativ o sută de indivizi care alcătuiau avangarda erau şi creatorii, şi publicul artei sovietice –, personalităţile artiştilor erau esenţiale creaţiilor lor. Caracterele lor puternice se definesc, pe de o parte, prin rolul pe care-l joacă în lumea artei şi, pe de altă parte, prin înclinaţiile care i-au adus în avangardă, însă geniul lor este, în mod necesar, acela al pictorului, al poetului şi al actorului. îmbinarea asta curioasă îi face captivanţi, irezistibili, necruţători şi, în fond, impenetrabili. De aceea ei combină acea trăsătură riguroasă a integrităţii cu o neclaritate şireată, ce poate părea adesea a fi o lipsă de onestitate. Operele lor simt pline de adevăr, dar rostit mereu într-un limbaj ocolit.

Descrierea Acţiunii făcută de Anufriev era o minciună isteaţă. Dorea să mă facă să cred că se întâmplase ceva inteligibil, coerent şi simplu. De fapt, ceea ce se întâmplase era un comentariu fascinant cu privire la problemele artei contemporane sovietice şi, la un nivel destul de literal, era un lucru explicabil, dar era şi o afirmare a comunităţii artistice creată de opresiune, o comunitate care se simţea zguduită de libertate. Toată ideea era că Acţiunea avea atât de multe trimiteri, încât nimeni nu putea să le înţeleagă pe toate. Înţelegând multe dintre ele, artiştii care erau de faţă îşi reafirmau apartenenţa la avangardă şi, neînţelegându-le pe restul, le confirmau caracterul secret. Cercul de avangardişti, brusc ameninţat de cei care cred că a fi artist este o cale scurtă spre faimă şi avere, organizează astfel de evenimente pentru a-şi proteja noua şi înfricoşătoarea fragilitate, pe

măsură ce slăbirea restricţiilor şi piaţa internaţională ameninţă cetatea sufletească a membrilor săi.

Venisem la Moscova ca să particip la vânzarea de artă contemporană sovietică ţinută de Sotheby's. Publicitatea din jurul licitaţiei era orbitoare. Sotheby's organiza turul suprem al Moscovei, o ofertă ce includea o primire diplomatică, muzică ţigănească, vizionarea nerestricţionată a unor icoane greu accesibile, întâlniri cu persoane importante, lăzi de şampanie importată şi icre de morun, care în trecut erau rezervate doar pentru ţari şi comisari. Nu mergeam la o simplă licitaţie, ci la un eveniment important în istoria Orientului şi Occidentului. Pe o broşură al naibii de isteaţă, cuvântul *Sotheby's* lucea roşu, atât în caractere latine, cât şi chirilice, pe nuanţele cafenii ale unei vechi hărţi cu scris indescifrabil. Deşi încântaţi de ideea icrelor şi a icoanelor, mulţi călători au fost surprinşi să descopere că această hartă – sigla întregii călătorii, reprodusă iar şi iar în presa internaţională – era, de fapt, o veche hartă a Bermudelor. „Asta am avut la îndemână", mi-a spus unul dintre directorii de la Sotheby's.

Fiind o companie care trebuia să facă profit, Sotheby's avea şi alte motive pentru a organiza vânzarea, dincolo de interesul pentru opera avangardei sovietice. Era o ocazie de a stabili relaţii bune cu guvernul sovietic la începuturile perestroikăi, cu posibilitatea unor contracte de monopol şi a altor beneficii pe viitor. La început, priviseră arta şi artiştii contemporani ca pe un mijloc pentru atingerea unui scop. Deşi Occidentul începuse să descopere treptat arta sovietică în deceniul anterior vânzării de la Sotheby's, când câţiva artişti sovietici au ajuns în atenţia presei din Europa de Vest şi din New York, actorii principali din lumea artei nu prea îi băgaseră în seamă.

Când Sotheby's se pregătea pentru vânzare, în Vest aveau deja loc expoziţii ruseşti în galeriile de artă, dintre care se remarca o instalaţie de Ilia Kabakov, la Ronald

Feldman Fine Arts din New York. Acesta recrease un apartament comunal moscovit, în care fiecare cameră aparţinea cuiva cuprins de obsesie din cauza înghesuielii. Într-una dintre camere, trăia „Omul care nu aruncă niciodată nimic”, al cărui spaţiu era plin de cartonaşe cu obiecte micuţe, care erau lipite pe nişte planşe şi etichetate: „scame din buzunarul meu”, „praf din colţ”, „agrafa de hârtie”, „insectă”. În altă cameră, „Omul care a zburat din apartamentul lui în spaţiu” montase în aer un scaun cu patru arcuri uriaşe, ce se întindeau în cele patru colţuri ale tavanului, plănuind să se lanseze spre libertatea stratosferei. Într-o alta, trăia „Omul (poate chiar Kabakov însuşi) care îşi descrie viaţa prin personaje”. Aceste expoziţii stimulaseră câţiva colecţionari serioşi de artă sovietică, dar, deşi gusturile lor nu mai erau excentrice, erau încă rafinate şi obscure.

Înainte să preia funcţia de director al Sotheby’s Europe, Simon de Pury fusese curatorul privat al baronului Thyssen-Bornemisza. Călătorind cu el în Uniunea Sovietică, de Pury auzise zvonuri despre lumea artei contemporane de acolo. Prinsese de veste şi că o mulţime de lucrări importante ale avangardiştilor sovietici din anii ’20 rămăseseră în colecţii private, precum şi mobilă şi obiecte preţioase din secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea. Era dornic să înceapă cu dreptul relaţia cu noul guvern al lui Gorbaciov, cu politica sa de glasnost sau de deschidere, astfel încât Sotheby’s să fie într-o poziţie favorabilă în cazul în care greutăţile financiare i-ar împinge pe sovieticii ce deţineau aceste comori să le vândă. Lenin vânduse unele dintre cele mai bune opere ale Muzeului Ermitaj ca să-şi sprijine noul guvern; poate Gorbaciov avea să facă ceva asemănător. Noua artă era o simplă monedă de schimb. Licitaţia „contemporană” la care venisem cuprindea mai multe lucrări importante din anii ’20 – inclusiv opere de seamă ale lui Aleksandr Rodcenko, Varvara Stepanova şi Aleksandr Drevin. „Să vezi ce puţin o să dureze până când vom avea un birou în ţara asta, pe uşa

căruia va scrie SOTHEBY'S MOSCOVA", a remarcat unul dintre colegii lui de Pury. Însă de Pury a înţeles curând că arta contemporană ar putea fi valoroasă în sine. „Totul e un mare şi minunat risc", mi-a spus. „Nu ştim mai nimic despre lucrările pe care le cumpărăm – dar ştim că merită cumpărate".

Noaptea licitaţiei, 7 iunie 1988, a adus laolaltă persoane pe care nicio altă circumstanţă nu le-ar fi putut strânge. La şase şi jumătate, grupul care fusese în turul Sotheby s-a început să se alinieze în marea cameră de conferinţe a hotelului Mejdunarodnaia. După ce se oprea la recepţie ca să-şi primească paleta de licitare, fiecare oaspete pornea spre scaunul pe care îl avea rezervat în partea din faţă a camerei. Impresarul lui Elton John schimba politeţuri cu sora regelui Iordaniei. Un fost jucător de baseball escorta o mică adunare de domnişoare scandinave de viţă nobilă. Un grup de nemţoaice înstărite, îmbrăcate în roşu în onoarea ţării-gazdă, glumeau însufleţit cu un membru al Departamentului de Stat american. „Chiar ai de gând s-o cumperi pe aceea?", a întrebat cineva. „Cu orice preţ", a venit răspunsul, însoţit de un chicotit.

O femeie slabă, cu diamante la gât şi o geantă enormă din piele de crocodil, se răsucea în faţă şi în spate între două tablouri de doi artişti diferiţi. „Pur şi simplu nu pot să mă hotărăsc. Nu pot", se tângui ea, după care întrebă un vecin: „Care dintre acestea vă place mai mult?"

În spatele anturajului de la Sotheby's, veneau vesticii care trăiau în Moscova şi sovietici influenţi, îmbrăcaţi prea sofisticat, care păreau graşi şi degajaţi pe lângă turiştii americani şi vest-europenii veniţi în vacanţă. Ambasadorul american Jack F. Matlock era acolo cu soţia, fiul şi logodnica rusoaică a fiului. Erau acolo fiii şi fiicele oamenilor de afaceri străini care lucrau în URSS. Multora le era dor de rutina evenimentelor mondene din Occident, aşa că profitau de ocazie să-şi etaleze ţinutele Adolfo şi Valentino. Era plin ochi de jurnalişti cu carneţele, camere

de filmat şi echipament TV – nu jurnalişti de artă aduşi cu avionul pentru eveniment, ci jurnalişti politici, dat fiind că toate serviciile din Moscova înregistrau acest moment istoric.

În treimea din spate a camerei nu erau scaune. Spaţiul, închis cu ajutorul unor cordoane de catifea, era ticsit de restul invitaţilor din Moscova, oameni cu permise de intrare despre care se spunea că s-au vândut la preţuri uluitoare, zvonindu-se că fuseseră achiziţionate în schimbul unor tablouri şi chiar al unor apartamente. Artiştii din mulţime – dintre care mulţi participaseră la Acţiunea Colectivă de lângă râu – stăteau în pâlcuri şi şușoteau, fiind doar o atracţie secundară faţă de ceea ce era, de fapt, evenimentul lor hotărâtor la nivel mondial. Dincolo de cordoane se aflau muzeografii de la Puşkin, prietenii artiştilor sovietici, ceilalţi membri ai avangardei. Câţiva artişti veniseră din Leningrad; vărul unui artist călătorise din Tbilisi, la peste 1.000 de kilometri depărtare. Lumea se împingea şi se mişca spre partea din faţă a mulţimii, doar ca să fie adusă înapoi de valurile de oameni lipiţi de alţi oameni, dar salvaţi în miezul lui iulie de minunatul aer condiţionat, care nu era ceva des întâlnit în viaţa sovietică de zi cu zi.

La şapte fix a început licitaţia. De Pury, transpirând în ciuda aerului condiţionat, era în spatele podiumului, dirijând vânzarea de parcă era maestrul de ceremonii al celui mai mare spectacol din lume. Operele sovietice mai vechi au depăşit cu mult preţurile anticipate; o pictură de Rodcenko, *Linie*, evaluată undeva între 165.000 şi 220.000 de dolari, s-a vândut cu 561.000 de dolari.

Odată cu Lotul 19, a început vânzarea de artă contemporană sovietică. Lucrările erau catalogate după numele de familie al artiştilor, în ordine alfabetică – după alfabetul latin. Astfel, primul a fost Grişa Bruskin, un om mic şi butucănos care se afla de ani buni la periferia cercurilor artistice, văzut de colegii lui ca fiind prietenos şi cu tehnică bună, dar destul de neînsemnat. Toate

tablourile lui au atins preţuri duble, triple, cvadruple faţă de cele mai optimiste estimări; apoi unul estimat la 32.000 de dolari s-a vândut cu 415.700 de dolari.

Artiştii au început să schimbe priviri tăioase. Vedeau, în sfârşit, cum îşi cheltuie vesticii banii. Cu gesturi nonşalante, aproape obosite, membrii turului Sotheby's îşi ridicau paletele de lemn albit, oferind sume cu şase cifre. O diferenţă de o mie de dolari nici nu-i clintea.

Averi la care mulţi dintre aceşti artişti nici măcar nu visaseră erau date cu nonşalanţă pe un tablou – un tablou sovietic. Artiştii începeau să înţeleagă că schimbarea politicilor guvernamentale ar putea, în cele din urmă, să-i facă neverosimil de bogaţi.

După Bruskin a urmat Ivan Ciuikov, un membru foarte respectat al artei neoficiale. Dacă cineva plătise peste 400.000 de dolari pentru un tablou de Bruskin, atunci nu încăpea îndoială că lucrările lui Ciuikov vor valora milioane. Însă al său *Fragment dintr-un gard* nu a atins nici cea mai joasă estimare, de 15.000 de dolari, iar *X şi zero* nu şi-a atins valoarea minim estimată de 20.000 de dolari; abia şi-au depăşit preţul de rezervă. Vânzarea a continuat în aceeaşi notă, cu preţuri mari care îi zăpăceau pe sovietici şi preţuri mici care-i făceau de ruşine. Apoi a fost supus licitaţiei un tablou deosebit de plăcut, dar în esenţă decorativ, al Svetlanei Kopâştianskaia; era o femeie serioasă şi o pictoriţă pricepută, însă nu era nemaipomenit de originală, iar preţul lucrării ei creştea din ce în ce mai mult. Cum se putea una ca asta? Dacă avangardiştii n-ar fi fost sechestraţi în spatele cordonului şi dacă ar fi înţeles bătălia de orgolii din lumea licitaţiilor, ar fi observat un război între palete. Dacă ar fi fost la luxoasa cină oficială din seara precedentă, ar fi aflat poate că Elton John îşi instruise impresarul să liciteze pentru acelaşi tablou pe care o elveţiană încântătoare anunţase că îl va cumpăra cu orice preţ. După ce tabloul a ajuns la 75.000 de dolari, artiştii tot repetau, într-o bolboroseală confuză: „Asta înseamnă că vesticii cred că Sveta Kopâştianskaia e o

pictoriţă mai bună decât Ciuikov? Decât Kabakov?”

S-au vândut aproape toate tablourile. Cele mai drăguţe picturi, sau uneori lucrările care erau în mod evident cele mai neobişnuite, s-au vândut pe cele mai mari sume, ceea ce i-a bulversat în totalitate pe avangardiştii moscoviţi, insuflându-le teama că Occidentul va crea un canon bazat pe nişte standarde complet diferite de ale lor. Au fost profund necăjiţi de câţiva din ofertanţii pe care i-au întâlnit, al căror refuz de a înţelege contextul sovietic părea să sugereze că nu erau capabili să recunoască niciun fel de context. Într-unul dintre ateliere, după ce ascultase o explicaţie teoretică de 30 de minute a unui pictor despre opera sa, o femeie care a licitat apoi una dintre cele mai mari sume de la eveniment a întrebat: „Pictaţi în alb, negru şi gri pentru că la voi în ţară e greu să faceţi rost de vopsea colorată?”

Deşi unele dintre cele mai bune lucrări au ajuns la persoane care le înţelegeau cu adevărat, majoritatea au intrat pe mâinile unor oameni care cumpărau suveniruri. Licitaţia a adunat 3, 5 milioane de dolari, aproape de două ori mai mult decât estimarea optimistă de 1, 8 milioane de dolari. Simon de Pury l-a îmbrăţişat pe Serghei Popov, director adjunct al Ministerului Culturii.

În timp ce părăseau sala principală, o femeie i-a arătat alteia ceva în catalogul ei şi a exclamat:

— Pe asta am cumpărat-o.

Apoi s-a încruntat uşor.

— Sau poate pe asta. Nu mai ţin minte.

— Ce contează? a spus cealaltă. Important e că ai o amintire de astă-seară. Nu-i aşa că a fost palpitant?

Şi astfel artiştii au fost aduşi în atenţia publicului, un loc în care e tulburător să te afli atunci când opera ta se bazează pe cea mai extremă formă de tăinuire. Gândită astfel încât să pară lipsită de înţeles şi chiar plictisitoare în ochii KGB-ului, arta lor era creată conform unor standarde atât de disimulate încât, în mod paradoxal, avea să rămână de neînţeles în Occident multă vreme după ce a devenit

renumită. Când o operă de artă e separată de originile ei, este nemaipomenit de uşor să pierzi din vedere ironia acesteia. În arta sovietică, insistenţa asupra multiplicităţii adevărului este un act la fel de politic precum pictura însăşi, fiindcă acceptarea unui singur adevăr oficial reprezintă un vechi obicei stalinist. Punctul central al criticii trebuie să fie mai degrabă caracterul disimulării decât lucrul disimulat. De aceea examinarea sociologică este cea mai raţională cale de urmat. Pe scurt, este întemeiat să aplauzi genialitatea deghizării şi este comic să aplauzi deghizarea în sine. Licitaţia organizată de Sotheby's îi catapultase pe artişti într-o relaţie ambivalenţă cu celebritatea şi succesul, o relaţie ce avea să le submineze întregul sistem de valori.

Deşi ignoranţa ofertanţilor nu era din vina casei de licitaţii, dacă vânzarea s-ar fi organizat într-un mod mai puţin teatral, o parte dintre cumpărătorii de suveniruri ar fi rămas acasă. Fireşte, atunci tablourile nu ar fi strâns astfel de sume enorme. Iar dacă licitaţia nu ar fi fost un succes aşa răsunător, Ministerul Culturii cel mai probabil nu ar fi organizat, în lunile ce au urmat, alte evenimente asemănătoare care au ajutat şi mai mulţi artişti sovietici. Ministerul, care păstra o parte considerabilă din încasări, a început brusc să-i privească pe artiştii pe care cândva îi detestase cu o bunăvoinţă egoistă, acum că deveniseră o sursă principală de monedă forte.

Sotheby's lua în considerare toate aceste perspective. Casa de licitaţii ştia că exploatează o nouă sursă de profit, dar în acelaşi timp îşi depăşea obişnuitul mercantilism banal. La cina de rămas-bun din seara următoare, chiar şi cei mai cinici angajaţi ai Sotheby's – precum şi cei mai sceptici funcţionari din Ministerul Culturii – păreau a fi gata să izbucnească în lacrimi. Cele două părţi erau de multă vreme într-o opoziţie simbolică şi, dacă acceptăm că scopul ultim al artei este comunicarea, atunci această vânzare era în sine o operă de artă, o colaborare miraculoasă. În anii ce au urmat, criticii,

curatorii, colecţionarii şi artiştii au pus pe seama casei de licitaţii, după caz, descoperirea, inventarea sau distrugerea mişcărilor artistice. Într-o oarecare măsură, aveau cu toţii dreptate.

Artiştii aveau sentimente contradictorii cu privire la licitaţie şi poate nici nu înţelegeau toate raţiunile din spatele ei. A doua zi după eveniment, au organizat o excursie cu o ambarcaţiune pentru a protesta împotriva mercantilismului occidental. Toţi avangardiştii erau de faţă, dezbătând însufleţit, în timp ce navigam spre o staţiune, posibilele efecte ale comercialismului vestic. Apoi am debarcat cu toţii ca să ne plimbăm prin pădure, să ne relaxăm pe nisip sau să închiriem bărci cu vâsle sau mici hidrobiciclete. Eu am ajuns într-o barcă cu Viktor Misiano, curatorul responsabil de arta contemporană de la Puşkin, şi Jora Litişevski, un pictor cu o rezistenţă incredibilă la vâslit. Toată lumea ieşise la joacă, afirmând încă o dată temeinicia comunităţii avangardiste. În timp ce se izbeau de noi hidrobiciclete şi oameni zâmbitori încercau să ne stropească, Misiano îmi făcea semn spre unul sau altul şi spunea: „Acolo e un conceptualist important din Leningrad. Acolo e un adevărat pictor comunist. Acolo e un formalist sovietic”. Asemenea Acţiunii din pădure, aveam ocazia să văd această comunitate nebună în elementul ei, un mod bun de a le înţelege opera cifrată.

Abia după vânzare mi-a descris unul dintre organizatori prima întâlnire în care reprezentanţii Sotheby’s discutaseră cu Ministerul Culturii despre diverşi artişti în parte. La vremea aceea, era extrem de greu să obţii informaţii despre artişti, iar Sotheby s-a prezentat o listă de artişti underground ale căror nume fuseseră obţinute de la relaţii vestice din URSS. Comisarii de la cultură le-au spus destul de iritaţi celor de la casa de licitaţii că fiecare occidental care se întâlnea cu ei aducea exact aceeaşi listă – şi îşi dădeau seama că era *exact* aceeaşi pentru că unul dintre numele de pe ea era al unui pianist, nu al unui pictor.

Licitaţia a reprezentat un punct de cotitura în istoria artei sovietice. În următorii doi ani după eveniment, unii artişti care fuseseră personalităţi dominante ale avangardei au căzut în anonimat. Alţii s-au deprins cu viaţa de aristocraţi; colecţionarii îi invitau în palatele şi locuinţele lor luxoase, iar în apartamentele din Tumul Trump, în New York, se organizau cine în cinstea lor. Opera lor era menţionată în presă cu regularitate, dar chiar şi atunci când era nepopulară, ei înşiși se bucurau adesea de succes. Apăreau în emisiuni matinale la televizor şi se scria despre ei în revistele mondene. Cele mai bune lucrări au ajuns să reflecte certitudinea că Occidentul putea înţelege dorinţa de a comunica, chiar dacă nu înţelegeau actele de comunicare în sine. Faptul că aşteptau o anume faimă cu o exuberanţă precaută nu însemna nicidecum că nu reflectau cu amărăciune asupra trecutului.

Pentru aceşti artişti sovietici, poetica semnificaţiilor rezidă în parte în nostalgia lor, şi pesemne este o binecuvântare mai mare decât îşi dau seama că printre atributele lor culturale se numără aplecarea către dorul de acasă. Când înţeleg prin opera lor că un vis împlinit este şi un vis pierdut, ei resuscitează atât puritatea ţelului lor, cât şi acel simţ al umorului care nouă, vesticilor, ni se pare atât de ispititor. Timpul şi inevitabilele eşecuri au început să le înapoieze acestor artişti darul subtil al reflexivităţii pe care îl folosiseră atât de bine în anii anteriori licitaţiei. Redescoperindu-şi de la o distanţă benefică ţara şi existenţa reprimată de altă dată, aceştia şi-au redescoperit motivele iniţiale pentru a vorbi, în secret sau nu, despre ceea ce ei consideră a fi un adevăr inalienabil. Puterea convingerilor lor ne convinge şi pe noi. Aceste lucrări sunt la un nivel moral şi estetic atât de înalt pentru că spun adevărul – darul suprem pe care îl oferă artiştii nu doar muzeelor şi colecţionarilor, ci şi lumii întregi. Pe măsură ce aceşti artişti sovietici şi opera lor călătoresc spre Vest, schimbările prin care trec ne vor modifica percepţia

asupra artei.

Deşi lucrările multor artişti din avangarda sovietică târzie au fost comercializate de către occidentali, au devenit curând destul de cunoscute şi în patria lor. Capitala Rusiei se poate lăuda acum cu Muzeul de Artă Modernă din Moscova, Muzeul de Artă Multimedia şi Muzeul de Artă Contemporană Garage; Garage este găzduit într-un fost restaurant din Parcul Gorki, extravagant modificat, cu o suprafaţă de 5.400 de metri pătraţi, cu un atriu ce prezintă două fresce de Erik Bulatov, înalte de câte nouă metri. Artiştii lucrează în ateliere dintr-o fostă centrală energetică din Moscova şi în ceea ce era cândva brutăria industrială Smoliński, din Sankt-Petersburg. Printre şcolile independente de artă din Rusia se numără Şcoala Britanică de Artă şi Design (fondată în 2003), Şcoala de Artă Rodehenko (2006), Institutul Baza (2011) şi Laboratorul de Artă Media (2013). Ermitajul a fost gazda ultimei Manifesta, o importantă expoziţia paneuropeană, iar Bienala din Moscova merge ca pe roate, împreună cu diverse târguri de artă comercială, precum Cosmoscow.

Cu toate astea, guvernul lui Vladimir Putin dispreţuieşte libertatea de exprimare, iar autorităţile ruseşti interzic sau închid frecvent expoziţiile care îi ofensează pe conservatori. Membrele trupei de rock feministe Pussy Riot au fost condamnate la închisoare ca urmare a unui spectacol din 2012 în Catedrala Hristos Mântuitorul din Moscova; povestea lor a captivat presa internaţională, dar este doar unul dintre numeroase episoade similare. „Gaşca artisto-anarhico-punk” Voina („Război”), caută să conteste „simbolurile şi ideologiile represiv-patriarhale demodate”. Voina au organizat o orgie la Muzeul de Biologie Timiriazev din Moscova, concomitent cu alegerile prezidenţiale ruseşti din 2008. În 2010, cinci dintre membrii săi au desenat un falus, înalt de 60 de metri, pe podul basculant din Sankt-Petersburg, astfel încât să fie vizibil din birourile Serviciului Federal de

Securitate atunci când se ridica podul. Mulţi dintre membrii Voina simt acum la închisoare. Alex Plutser-Sarno, care rămâne în libertate, a spus că grupul se găseşte acum în spatele „unui zid înalt şi impenetrabil al închisorii Sankt-Petersburg”, unde artiştii Oleg Vorotnikov şi Leonid Nikolaev „se sting încetul cu încetul”.

Printre expoziţiile închise în ultimul deceniu se numără *Arta interzisă*, de la Centrul Saharov din Moscova (2006), care l-a costat pe director locul de muncă; *Invectivă spirituală*, de la Galeria Marat Guelman din Moscova (2012), după care organizatorii au fost supuşi unui interogatoriu; şi *Bine aţi venit la Soci*, prezentată în Perm (2013), despre care parlamentarul Andrei Klimov, susţinător al lui Putin, a scris: „Operele reunite aici mi-au amintit de felul în care Rusia era înfăţişată de propagandiştii lui Hitler şi, înaintea lor, de lacheii lui Napoleon. Sunt convins că Goebbels ar fi încântat”. Mai recent, Asociaţia Sălilor de Expoziţie din Moscova a închis proiectul *Fii fericit*, de la Galeria Bogorodskoe, din Moscova (2015); şi *Fii tu însuţi: poveştile adolescenţilor LGBT*, de la galeria Pieţei Roşii, Moscova (2015). Când organizatorii expoziţiei *Fii tu însuţi* au încercat să-şi expună fotografiile în aer liber, acestea au fost distruse, iar fotograful Denis Stiajkin, activist pentru drepturile LGBT, şi un spectator de 16 ani au fost deţinuţi. Fondurile pentru festivalul de film Moscow Premiere au fost brusc redirecţionate spre un nou festival de film condus de unul dintre amicii lui Putin. Autorităţile ruseşti au încercat chiar să opună rezistenţă expoziţiilor din străinătate; ministrul culturii a fost împotriva expunerii în public a lucrărilor programate să apară în spectacolul parizian *Arta sots*: *artă politică din Rusia*, împiedicându-le astfel să părăsească ţara.

Piaţa nu e uşoară nici pentru cei ale căror expoziţii rămân neafectate. În pofida proliferării muzeelor în Moscova, ruşii bogaţi, obsedaţi de lux, preferă în general arta contemporană occidentală mai ţipătoare, mai

prestigioasă, în defavoarea celei create de compatrioţii lor. Deşi preţurile la nivel global ale artei contemporane ruseşti s-au stabilizat cât de cât, piaţa de artă autohtonă a suferit o recesiune profundă. Cele mai recunoscute trei galerii din Moscova – Galeria Aydan, Galeria Marat Guelman şi Galeria XL – au trebuit să se reinventeze ca organizaţii nonprofit. Vladimir Ovcearenko, directorul Galeriei Regina, a spus: „Majoritatea artiştilor lucrează la ei în bucătărie, ca pe vremea sovieticilor”. Nu e limpede însă dacă, la fel ca pe vremea sovieticilor, aceştia lucrează pentru o cauză nobilă.

URSS

Trei zile de august

New York Times Magazine, 29 septembrie 1991

Prima mea carte a fost despre artiştii din Uniunea Sovietică. Aceştia au constituit un obiect de studiu, dar mi-au devenit şi prieteni, aşa că, după publicarea cărţii, abia aşteptam să mă întorc la Moscova şi să pot petrece ceva timp cu ei fără să le iau interviuri. Mă aşteptam la o şedere odihnitoare, în care să-mi vizitez prietenii în locuinţele lor de vacanţă, să vorbim şi să râdem până noaptea târziu; aşadar evenimentele dramatice istorisite aici s-au desfăşurat ca o ambuscadă. Mă încăpăţânasem să sper, deşi nu eram deloc convins, că arta şi literatura au un scop anume şi că a-ţi şlefui capacitatea de a exprima adevăruri dificile face parte din efortul continuu de a repara o lume în ruină – că peniţa şi pensula sunt, într-adevăr, mai puternice decât sabia. De-a lungul acelor trei zile în Moscova am înţeles, până la urmă, că – în anumite locuri şi în anumite momente – speranţa mea s-ar putea adeveri.

Luni, 19 august. La opt dimineaţa mă trezeşte din somn im telefon de la fotografa Viktoria Meva.

— Scuze că sun aşa devreme, îmi spune, dar cred că trebuie să anulez cina de astă-seară. Ştii, Gorbaciov tocmai şi-a dat demisia şi nu cred că mai ajung la piaţă şi n-am deloc legume în casă.

Mintea îmi e înceţoşată.

— Gorbaciov şi-a dat demisia? repet nedesluşit.

— Aşa cică. Asta e tot ce ştiu.

Mă refac după o petrecere care a ţinut până la revărsatul zorilor, o întrunire caracteristică pentru artiştii avangardişti din Moscova.

— În regulă, Vika, hai că vorbim mai târziu, îi spun, adormind la loc.

Moscova, la mijlocul lui august, e cuprinsă de un optimism atât de puternic, iar atitudinea faţă de Gorbaciov e de un dispreţ atât de nonşalant, încât în mintea mea tulbure demisia lui nu pare decât un alt pas fără noimă în procesul de restructurare a politicii sovietice. De peste doi ani, lumea spune că a trecut vremea lui Gorbaciov, că trebuie să facă loc unor reformatori cu mai multă vitalitate. Faptul că a decis, în cele din urmă, să se retragă nu merită prea multă zarvă.

Când mă trezesc în sfârşit, dau pe CNN, unul dintre beneficiile celor câteva hoteluri de top din Moscova, care difuzează un reportaj haotic despre dispariţia lui Gorbaciov. Se vorbeşte despre o lovitură de stat. Mă uit pe fereastră. Pe strada Rojdestrenka sunt aceiaşi vânzători dintotdeauna, iar din staţia de metrou Kuznetski Most se revarsă mulţimea obişnuită, venită la cumpărături. Dau un telefon la clădirea de pe aleea Furmannî transformată în spaţiu pentru ateliere de către avangardiştii moscoviţi. Lucrez şi trăiesc cu aceşti artişti de mai bine de trei ani, comunicând în engleză, franceză şi în rusa mea elementară, şi abia ce-am publicat o carte despre aventurile noastre împreună. Artista conceptuală Larisa Zvezdocetova răspunde la telefon.

— Ai auzit ce s-a întâmplat? o întreb.

— Deci e adevărat? Azi-dimineaţă, la opt, m-a sunat Anton Olshvang cu vestea asta groaznică; i-am spus: „Anton, chiar m-am plictisit de glumele tale”, şi m-am culcat la loc.

La ora 11, Larisa primise un alt telefon, înştiinţând-o că un prieten văzuse tancuri avansând către parlamentul

rus. Trăgând concluzia că erau doar manevre obişnuite, Laria adormise din nou.

— Dar când m-am trezit, cu puţin timp în urmă, am dat drumul la televizor şi am văzut că pe toate canalele simt doar balete de Ceaikovski, şi atunci m-am speriat foarte rău.

Baletele lui Ceaikovski fuseseră difuzate pe toate canalele când murise Stalin – era cel mai sigur semn că se întâmplase ceva atât de grav încât nu se putea difuza nimic altceva.

Mă îndrept spre clădirea dărăpănată care adăposteşte atelierele; în cămăruţa de la ultimul etaj, unde mergem să bem şi să vorbim noaptea târziu, s-au strâns opt artişti. Ziua de naştere a soţului Larisei, Kostia Zvezdocetov, şi el artist, a fost acum două săptămâni, iar Andrei Filippov, cu care colaborează din când în când, i-a făcut „cel mai mare steag rusesc din lume”, aluzie la faptul că lucrările lor abordează tensiunea dintre spiritul rusesc şi birocraţia sovietică. Bucata asta de material tricolor, lungă de trei metri, stă în colţul atelierului de zile bune, iar acum Kostia şi-o înfăşoară în jurul umerilor ca pe un şal.

A reuşit să prindă Radio Liberty, canalul american de ştiri şi propagandă, dar se aude cu întreruperi. Ascultăm doar pe jumătate; acum, ca pe vremea lui Hruşciov sau Brejnev, ironia e singurul mijloc de a face faţă stării de teamă şi criză, aşa că discuţia decurge rapid, glumele sunt la fel de înţepătoare şi tensionate ca ştirile. Artiştii au înţeles cu mult timp în urmă că singurul mod de a lupta împotriva unui guvern care prezintă minciuni de parcă ar fi adevărul este să spui adevărul de parcă ar fi o glumă. Umorul a devenit un mijloc de comunicare cifrată; aşadar, atât timp cât glumesc, pot fi gălăgioşi şi invulnerabili. Însă astăzi, dincolo de zeflemea, artiştii îşi adună tot curajul de care vor avea nevoie pentru ceea ce va urma. Curând, vor trebui să renunţe la ocolişurile obişnuite: această calamitate va cere reacţii reale şi palpabile.

Avizi de informaţie, pornim împreună spre Kremlin şi

constatăm cu uimire că Piaţa Roşie e închisă, suprafaţa ei vastă e goală, iar intrarea e păzită de tancuri şi ofiţeri. Ne împingem prin mulţime şi primim copii ale unor declaraţii distribuite de mişcarea de rezistenţă.

În Piaţa Manejului, puţin mai jos de Piaţa Roşie, începe un miting. Şi aici, centrul este închis pietonilor. Lumea se adună ca să asculte discursuri spontane.

— Nu ştim mai multe decât voi, ne spune unul dintre soldaţi. Azi-dimineaţă ni s-a spus pur şi simplu să venim aici. N-am mai primit alte ordine.

Pictorul Vladimir Mironenko răspunde:

— E minunat că aţi înconjurat Kremlinul, doar că aveţi armele în direcţia greşită. Trebuie doar să faceţi stânga împrejur ca să le îndreptaţi spre Kremlin, nu spre noi, şi totul o să fie perfect.

Soldaţii râd.

Unul dintre vorbitori spune că în jurul parlamentului se construieşte o mişcare de rezistenţă şi că Boris Elţîn conduce lupta împotriva noii junte.

— Ales! tot repetă oratorul. Pe Elţîn l-am ales!

Artiştii scutură din cap.

— Elţîn e o pacoste, un animal politic, şi nici unui intelectual nu prea îi place de el, spune unul dintre ei. Dar e posibil să trebuiască să-l susţinem cu toţii în acest moment de criză.

În timp ce mergem pe Tverskaia, bulevardul central, ne oprim să ne facem fotografii unul altuia lângă tancuri sau stând de vorbă cu soldaţii. Străzile, golite de maşini şi înţesate de oameni, arată de parcă ar fi fost curăţate pentru o paradă.

Dăm peste un prieten care ne spune că se petrec mai multe la parlament. Luăm metroul spre staţia Barrikadnaia, care poartă acest nume pentru că se află pe locul unde au fost construite baricade în timpul primei revoluţii ruse – o redundanţă care place tuturor. Bătrâna care mătură staţia, ursuză de regulă, şi-a asumat sarcina de a înfrunta pe oricine pare să se oprească, fie şi doar

pentru o clipă.

— Du-te! spune ea. Du-te imediat la protest!

Apoi trece la următorul grup de oameni.

— Duceţi-vă! Duceţi-vă repede!

Ne alăturăm potopului de oameni care se revarsă spre clădirea parlamentului. Nici nu ne trece prin cap, în timp ce ascultăm discursurile ţinute de la balcon, că sporim mulţimea despre care presa va scrie că a venit acolo să protesteze. Suntem toţi îngroziţi de concretizarea ideii unei lovituri de stat, precum şi de profilurile periculoase ale membrilor juntei, dar nu am venit la clădirea parlamentului ca să protestăm. Am venit să investigăm.

Oratorii ne avertizează că locul va fi atacat la 4: 00 dimineaţa şi ne îndeamnă să formăm baricade umane ca să-l apărăm.

— Aşa o să faceţi? îi întreb pe prietenii mei.

— Dacă va fi nevoie, atunci bineînţeles că aşa trebuie să facem, mi se răspunde.

Ne îndreptăm spre râu, unde sunt şi mai multe tancuri, şi vorbim cu soldaţii. Metoda artiştilor este de a-i prinde într-o conversaţie.

— Deci, întrebă cineva, eşti de mult timp în armată? De unde eşti? O, şi bunica mea e de pe-acolo. Ai mai fost în Moscova până acum?

La sfârşitul unei astfel de discuţii amicale – adesea însoţită de un cadou: un cârnat, o ciocolată sau o pâine cumpărată din apropiere –, aceştia schimbă brusc subiectul.

— Ascultă, nu ştii ce ordine o să primeşti diseară, spune unul dintre artişti, iar eu cu siguranţă nu ştiu, dar vreau să-ţi spun că eu şi toţi prietenii mei o să apărăm clădirea asta. O să stăm în jurul ei. Nu ne împuşcaţi!

Cei mai mulţi soldaţi manifestă o rezervă destul de încordată.

— Sperăm să nu vă împuşcăm, spun ei.

— Nu, nu e îndeajuns. Nu ne împuşcaţi! Dacă aveţi

vreo problemă, dacă trebuie să vă ascundeţi de generalii voştri, vă adăpostim noi.

Se face iute schimb de nume şi numere de telefon, adesea mâzgălite pe spatele declaraţiilor lui Elţîn împărţite din clădirea parlamentului.

În 1988, când am început să scriu despre artiştii sovietici, oamenii pe care îi întâlneam mă rugau să nu îi sun de la hotel, ca să nu stârnesc suspiciunea KGB-ului, şi să nu le folosesc numele când descriam anumite activităţi. Dar acum nu se mai pune problema anonimatului. Le spun că s-ar putea să public ceva despre mişcarea de rezistenţă şi întreb dacă ar trebui să încerc să le ascund identităţile.

— Trebuie să le spui tuturor occidentalilor, tuturor oamenilor din lume, că am luat parte la lupta asta, spune Iun Leidermann, un artist. Ar trebui să ne strigi numele de pe acoperişuri.

La sfârşitul după-amiezii, ajutăm la construirea baricadelor.

— De obicei, problema Moscovei este că totul se află în construcţie, spune Kostia. Dar acum o să fie o binecuvântare: ce altă mişcare populară a mai avut vreodată materiale atât de bune la îndemână? Azi, în locul acesta, vom face o operă de artă cu adevărat colectivă.

Începe să plouă şi o femeie pe tocim ne întreabă pe fiecare în parte:

— Mă scuzaţi, ştiţi cumva cum se conduce un excavator cu aburi sau un buldozer?

Cineva a reuşit să pornească motorul utilajului de construcţie şi va trebui să fie manevrat de oameni care în mod evident n-au condus niciodată ceva mai complex decât un autoturism. Maşinăriile împing şi trag, noi ne aliniem, împingem şi tragem, iar baricadele încep să capete formă. Supraveghetorul autoproclamat este o altă femeie, cu un glas strident, dar impunător. împroşcată cu noroi, plouată, înfrigurată, stă cu mâinile în şolduri şi ţipă instrucţiuni în mijlocul încleştării. Tricourile cu mesaje vestice – cuvintele nu au importanţă – sunt la modă în Moscova; de-a

curmezişul siluetei generoase a acestei femei se citeşte în engleză: MAI DEGRABĂ AŞ JUCA TENIS.

Ne punem de acord să ne întâlnim la ateliere mai pe seară. La nouă şi jumătate, majoritatea artiştilor pe care îi cunosc cel mai bine sunt deja acolo, poate 40 în total. Atmosfera de bâlci a fost înlocuită de ceva mai planificat. Andrei ia steagul ironic pe care l-a făcut pentru Kostia şi ne spune că, dacă ne despărţim, ne putem întâlni sub el. Îndreptându-ne spre clădirea parlamentului, suntem bine dispuşi.

— Aici se sfârşește suspansul, îmi spune Josif Bahkstein, un critic de artă. Dacă câştigăm acum, reforma va triumfa. Dacă pierdem acum, vom pierde cu adevărat.

Discutăm despre greva generală.

— Faptul că refuz să merg la departamentul de filosofie al universităţii, comentează Viktor Zagarev, n-o să-i sperie probabil pe membrii juntei. Astăzi, pentru prima dată în viaţă, mi-aş dori să fi lucrat într-o fabrică auto.

Altcineva zice:

— Dacă mi-aş închide galeria de artă, aş lăsa doar patru oameni şomeri.

Când, aproape de miezul nopţii, auzim sunetul baricadelor rupându-se, ni se strâng inimile; fugim spre locul respectiv şi găsim zeci de oameni care se chinuie să facă o deschizătură în fortificaţiile noastre.

— Haideţi! ne spun. Suntem de partea lui Elţîn!

În cele din urmă, înţelegem că unul dintre batalioane a trecut în tabăra noastră şi ne grăbim să dăm o mână de ajutor la încercările de demolare. Simt doar câteva tancuri, dar sărim pe partea din faţă a acestora şi pornim spre Parlament, Andrei flutură steagul lui Kostia, pictorul Serioja Mironenko, fratele geamăn al lui Vladimir, filmează tot ce se întâmplă. Soldaţii din tancuri spun:

— Am venit să ne alăturăm vouă.

Sosirea lor ne sporeşte neliniştea: acesta poate fi începutul unui război civil. Cu toate astea, bucuria de a-i vedea venind spre noi e fără pereche. Până acum,

protestele au părut în mare parte simbolice, un act care avea la fel de multă însemnătate ca o operă de artă cu caracter politic. Deodată, ne cuprinde forţa puterii fizice.

E frig şi începe să plouă; eu şi grupul meu mergem să stăm sub piaţa acoperită din faţa clădirii parlamentului. Unii dintre noi s-au despărţit de ceilalţi, dar ne strângem din nou sub steagul lui Andrei. Cred că simt aici cam o sută de oameni, asociaţi mai mult sau mai puţin cu elita intelectuală, inclusiv câţiva pe care nu-i cunosc.

— Lumea se plânge că n-avem viaţă de noapte în oraşul ăsta, spune un artist. Dar astă-seară sunt aici toate persoanele interesante din Moscova şi probabil vom rămâne cu toţii aici ore întregi.

Lena Kurlianţeva, critic de artă, vine în grabă şi spune:

— Andrew, nu-l ştii pe Artiom Troiţki. Artiom, nu l-ai cunoscut pe Andrew. Dar v-aţi citit cărţile unul altuia şi cred că aveţi o mulţime de întrebări unul pentru celălalt.

Stăm în ploaie şi discutăm.

— Rockul underground de tip sovietic îmbină spiritul public şi cel privat, iar cititorii vestici cu greu pricep asta, îşi dă cu părerea Artiom. Le e mai uşor să accepte o astfel de concomitenţă în opera artiştilor vizuali.

Am putea la fel de bine să stăm la un cocktail.

Olga Sviblova filmează lumea artei moscovite de aproape patru ani şi e nelipsită de la petreceri şi expoziţii, împreună cu camera ei video semifuncţională şi cu tehnicienii ei semipricepuţi. În noaptea de luni.

Olga îşi face apariţia pe neaşteptate, fardată artistic şi îmbrăcată într-o fustă mini din mătase neagră. împrumută camera video de la Serioja şi-l filmează pe fiecare artist în parte. Întrucât nu e lumină aproape deloc, ne roagă să ţinem brichete aprinse lângă feţele celor pe care îi filmează.

— Cu doi ani în urmă, spune ea, i-am întrebat pe fiecare dintre oamenii aceştia dacă cred că glasnostul va da greş, şi ce vor face dacă se întâmplă asta. Astă-seară,

vreau doar să consemnez prezenţa lor aici şi expresiile de pe chipurile lor. Va fi sfârşitul perfect pentru filmul meu – desigur, dacă nu mi-l distrug noile autorităţi.

La două dimineaţa, suntem deja înfriguraţi, obosiţi şi plictisiţi, aşadar cădem de acord ca unii dintre noi să se ducă acasă, pentru a ne putea întoarce a doua zi cu forţe noi.

— Nu putem să ne mutăm toţi aici pentru următoarele şase luni, remarcă Larisa.

În drum spre baricada unde am parcat cu patru ore în urmă, ne opreşte o femeie frumoasă, cu părul blond şi o haină gri deschis. Ne spune că ajută la umflarea unui balon cu heliu care să zboare peste clădirea parlamentului şi că vrea să lege de funie steagurile rezistenţei.

— Aveţi cel mai mare steag rusesc pe care l-am văzut vreodată, ne zice. Dacă îmi daţi steagul vostru, toţi oamenii din Rusia o să-l vadă şi o să capete speranţă.

Andrei zâmbeşte.

— Bineînţeles că ţi-l dăm.

1 – 1 înmânează.

— Trăiască Rusia!

Acest steag, născut ca o pură ironie între Andrei şi Kostia, devenind apoi pe jumătate ironie ca stindard al avangardei – „Şi cum o să ne găsim unii pe alţii mâine?” întreabă Larisa. „Va trebui să ne întâlnim ca turiştii japonezi, sub o umbrelă verde” – şi-a pierdut în acest moment de criză orice urmă de ironie.

Marţi, 20 august. După-amiaza, Viktoria, fotografa, mă sună să-mi spună că a fost în Germania azi-noapte, folosindu-şi viza de ieşire unică, ca să ducă filmul de luni. „Am vrut să mă asigur că fotografiile ajung la destinaţie. Şi acum m-am întors să-mi apăr ţara. Cine ştie dacă o să mai pot vreodată să plec?”

Kostia trece pe la hotelul meu să ne uităm la CNN jumătate de oră.

— E steagul meu, îmi spune el când clădirea parlamentului apare pe ecran, cu balonul şi steagul plutind

deasupra ei.

Când ajungem acolo, puţin mai târziu, prindem discursul lui Elţîn despre cum trebuie să ne unim sub steagul rusesc, iar Kostia şi Andrei îşi aruncă o privire.

— E steagul nostru, remarcă ei.

În seara aceea, iau cina cu Kostia, Larisa, Serioja şi mama lui Kostia, supravieţuitoare a muncii grele din gulag. Ţinem multe toasturi: în cinstea mamei lui Kostia, a lui Kostia şi a Larisei, a mea, a libertăţii, a lui Gorbaciov, a lui Elţîn. Kostia nu vrea ca mama lui să afle că merge în faţa clădirii parlamentului. Ne sfătuim în şoaptă şi născocim un şiretlic.

Mă simt din ce în ce mai neliniştit. S-a declarat o interdicţie de circulaţie. Conducând înapoi spre hotel, văd că străzile sunt aproape goale. În hol sunt bărbaţi din poliţia militară.

Înjur de unu dimineaţa, mă sună Tania Didenko, care e muzicolog. Apartamentul ei, vizavi de clădirea parlamentului, a devenit un fel de centru de operaţiuni pentru mulţi intelectuali şi, de-a lungul nopţii, iau legătura cu prieteni care s-au dus acolo să se încălzească, să bea un ceai sau să dea un telefon.

— Cine-ar fi crezut? îmi spune Tania. Casa mea a devenit toaleta publică a avangardiştilor.

Ea organizează linia femeilor, care să stea în spatele bărbaţilor în baricada de oameni, şi negociază, de asemenea, corespondenţa cu lumea exterioară.

— Să mă ţii, te rog, la curent cu ce afli de la CNN, îmi zice.

CNN-ul tot spune că informaţiile sale nu au ajuns încă la nivelul oamenilor din faţa parlamentului rus, dar imediat ce-i repet totul Taniei, ea trimite mesageri care informează mulţimea. Aflu că a murit un om; ea află că au murit şapte. De cele mai multe ori, e greu de spus ale cui informaţii sunt mai exacte.

Întâmpinăm ceva probleme. Telefoanele o iau razna; ba funcţionează, ba se opresc, ba se întrerup, ba se reface

legătura. Se aude un ţăcănit continuu. O dată, Tania reuşește să mă prindă la telefon şi mă roagă să-i zic exact ce spun cei de la CNN. Îi răspund că CNN-ul pare să fi trecut de la reportajul despre lovitura de stat din Moscova la ceva despre un uragan care vine peste Noua Anglie. Îi explic că uraganul Bob face ravagii pe Coasta de Est. Jumătate de oră mai târziu, prin jurul clădirii parlamentului umblă vorba că uraganul Bob vine din Siberia, distrugând tot ce-i stă în cale, şi că va lovi în curând Moscova.

La două şi jumătate, Kostia mă sună să-mi spună că el, Lansa şi Serioja au căutat benzină, dar n-au găsit. Metroul nu mai funcţionează şi taxiuri nu sunt deloc. Aşa că s-au dus toţi acasă. Încerc, fără tragere de inimă, să pornesc spre parlament, dar mă opreşte poliţia militară. Aşa că mă plimb încoace şi încolo o vreme în faţa hotelului – încălcând simbolic interdicţia de părăsire a locuinţelor – şi apoi mă duc să mă culc.

La ora patru, voi afla mai târziu, criticul Josif Bahkstein se trezeşte dintr-un coşmar, se urcă în maşină şi merge la parlament, alăturându-se gloatei din faţa clădirii. „Am cunoscut multe fete tinere foarte atrăgătoare”, îmi spune după aceea, „şi cu una dintre ele o să mă mai întâlnesc peste câteva zile”.

Miercuri, 21 august. Răsăritul e rece şi umed. Kostia, Larisa şi cu mine mergem la clădirea parlamentului, unde găsim o versiune plouată a mitingului de ieri. Vrem să vedem unde au fost omorâţi oamenii de azi-noapte – cele trei decese, s-ar părea singurele de până acum, s-au întâmplat la unu noaptea într-un tunel, când au încercat să blocheze vizorul unei maşini de luptă a infanteriei ce se îndrepta spre ei – aşa că pe la prânz mergeam împreună spre Smolenskaia. Locul în care au fost târâte trupurile celor împuşcaţi este presărat cu flori; în jur de o sută de oameni s-au strâns ca să vorbească despre tragedie.

Un tânăr care arată ca un bolşevic de demult, sau ca studentul din piesa lui Cehov – neras, cu ochelari cu ramă

subţire, cu un chipiu mototolit într-o mână încordată şi palidă – vine în fugă dinspre baricadă. Anunţă prin megafon că se apropie tancurile şi caută voluntari care să vină şi să le oprească. Fără să vorbim, îl urmăm cu toţii până la limita exterioară a sistemului stratificat de apărare pe care l-am construit, după care ne înşirăm de-a lungul ei. Suntem gata de orice, deşi am auzit atâtea zvonuri despre tancuri, încât nici unul dintre noi nu se mai aşteaptă cu adevărat să vadă vreunul.

De fapt, acestea sosesc în câteva minute. Încremenesc; confruntarea cu tancurile nu era parte din fişa postului. Dar sunt şi exaltat de hotărârea intensă emanată de atitudinea noastră. N-a mai trebuit niciodată să-mi apăr idealurile astfel şi, cu toate că acest lucru mă înspăimântă în momentul de faţă, mi se pare şi un privilegiu. În mod bizar, există ceva romantic în ciocnirea noastră cu brutalitatea. Soldatul din primul tanc ne spune că au venit să distrugă baricada şi ne ordonă să ne mişcăm, adăugând că va trebui să treacă peste noi dacă nu le facem loc. Bărbatul cu megafonul răspunde că rămânem pe poziţii, nu din agresiune, ci pentru a apăra drepturile oamenilor.

— Noi suntem puţini, dar sunt zeci de mii de oameni la Parlament şi în întreaga ţară, spune el.

Vorbeşte de democraţie şi le reaminteşte tinerilor din tancuri despre ororile trecutului. I se alătură şi alţii; Kostia şi Lansa le vorbesc amândoi soldaţilor cu înflăcărare. Insistăm asupra faptului că nimeni nu-i poate obliga să respecte ordinele.

— Voi faceţi asta pentru că vreţi, le spune bărbatul cu megafonul.

Soldaţii se uită unul la celălalt şi apoi se uită la noi. Suntem atât de uzi, de înfriguraţi, atât de neputincioşi în toate privinţele, mai puţin în curajul convingerilor noastre – convinşi cu atâta desăvârşire că vorbim în numele dreptăţii, dar vădit lipsiţi de mijloacele fizice de apărare –, încât soldaţii ar putea uşor să râdă de noi. În schimb, după

ce ne privesc insistent timp de un minut, conducătorul primului tanc ridică din umeri, de parcă n-ar face altceva decât să cedeze în faţa căilor inevitabile ale destinului.

— Trebuie să ne înclinăm în faţa voinţei poporului, spune el şi ne cere să ne dăm la o parte, pentru ca tancurile să poată întoarce. E nevoie de mult spaţiu şi de ceva timp ca un tanc să facă o întoarcere.

— Care crezi că e motivul adevărat pentru care pleacă? îl întreb pe Kostia.

— Datorită nouă, îmi răspunde. Datorită faptului că suntem aici, şi datorită lucrurilor pe care le-am spus.

Cu toţii – prieteni şi străini – ne îmbrăţişăm, apoi stăm şi sărbătorim până când rămânem fără glas.

Abia după ce se termină totul simţim acel deosebit şi captivant amestec între teama care începe să dispară şi întâlnirea noastră cu eroismul. Apoi ne hotărâm că deocamdată ne-a ajuns atâta curaj nebunesc, aşa că ne adunăm prietenii, cărora le povestim aventura noastră cu însufleţire, şi ne întoarcem la hotelul meu, unde mâncăm un prânz bun şi ne simţim mândri. Viza mea expiră astăzi, aşa că după prânz plec la aeroport. Ceilalţi se duc acasă să doarmă, să se recupereze, să dea telefoane şi să se pregătească pentru noaptea albă ce va urma.

Însă noaptea albă nu mai vine. Până să mă urc în avion, lovitura de stat e înăbuşită, înfrântă pe de o parte de conflicte interne şi, pe de cealaltă parte, de soldaţii care s-au retras din faţa baricadelor umane.

Pentru artişti, asta a adus cu sine un nou soi de eliberare. Libertatea a fost mereu obsesia lor; în aceste trei zile au avut plăcerea s-o apere în mod fizic.

— Noi am câştigat războiul, îmi spune Kostia mai târziu, la telefon. Tu, cu mine şi cu toţi prietenii noştri.

Ezită o clipă.

— Dar era steagul meu.

RUSIA

Decadenta sfidătoare a tinerei Rusii

New York Times Magazine, 18 iulie 1993

Când m-am întors în Rusia, la doi ani după căderea Uniunii Sovietice, ţara trecea prin schimbări dramatice în urma exploziei bruşte de libertate personală şi de noi avuţii. Aveam aproape 30 de ani şi mă interesau îndeosebi cei de-o vârstă cu mine, deoarece erau capabili să se adapteze la noua ordine. Înclinaţiile vechilor sovietici erau în mare măsură înrădăcinate în sistemul otrăvitor în care se formaseră; aceşti tineri păreau – chiar mai mult decât majoritatea tinerilor – să definească ceea ce urma să se întâmple. De atunci, Vladimir Putin a cârmit Rusia în altă direcţie. Citesc astăzi cu o tristeţe nespusă afirmaţiile experţilor potrivit cărora progresul drepturilor persoanelor gay este aproape inevitabil, o poziţie optimistă care a fost acum complet zădărnicită. Însă personajele schiţate aici sunt pertinente pentru perioada lui Elţîn, când cinismul şi autonomia mergeau mână în mână.

Călătorind recent în Rusia ca scriitor, am început să mă simt tot mai mult ca un spion – nu ca un agent străin american, ci ca un spion de partea fiecărei clase sociale emergente. Membrii mafiei ruseşti – grupul de crimă organizată – sunt fascinaţi de opinia intelectualităţii că grupurile infracţionale influenţează societatea. Intelectualii sunt obsedaţi de lăcomia oamenilor de afaceri proaspăt îmbogăţiţi, pe care îi învinuiesc pentru sfârşitul idealismului. Întoarcerea la Biserica Ortodoxă i-a făcut pe homosexuali să se teamă de un neoconservatorism represiv; proprietarii cluburilor de noapte îşi pun problema dacă artiştii care au înflorit underground pot supravieţui sub această nouă lumină. Politicienii se întreabă dacă puterea va cădea în mâinile acestor elemente haotice. De la o margine la alta a acestor pături sociale, cele mai pronunţate schimbări simt printre membrii generaţiei tinere.

În linii mari, perspectivele lor sunt, într-adevăr, sumbre. Conform unui articol publicat în aprilie în ziarul de largă circulaţie *Argu*menţii *Fakti*, „tinerii nefericiţi ai Rusiei se gândesc la sinucidere în fiecare secundă”. O

treime din ei vor să părăsească ţara. Din 1989, rata natalităţii a scăzut cu treizeci la sută, dat fiind că tinerii, dezamăgiţi, aleg să nu aibă copii.

Chiar şi aşa, anumiţi tineri ruşi care nu se încadrează în aceste statistici supărătoare se avântă înainte cu o nepăsare deseori decadentă, în căutarea libertăţii, a bogăţiei şi a puterii, sfidând şi timiditatea, şi idealismul vechii generaţii. S-au împărţit în sute de diferite *tusovki*, un termen colocvial care uneşte conceptele de „gaşcă", „scenă" şi „cerc social". În această lume, mentalitatea de vest sălbatic a Americii secolului XIX se contopeşte cu o decadenţă ce aminteşte de Berlinul perioadei interbelice. Doar o persoană din exterior poate trece nestingherită dintr-un grup în altul, relatându-i unuia ce se întâmplă în celălalt. Este păcat că ruşii nu pot face asta cu mai multă uşurinţă, de vreme ce adevărurile esenţiale despre noua Rusie nu zac în comportamentul sau convingerile unui grup unic, ci chiar în diversitatea de viziuni, opinii şi idealuri ce se nasc acum din epava comunismului.

Chefuri, petreceri şi cluburi de noapte

Mergem la o petrecere rave, Kristall II, la patinoarul mare din Sankt-Petersburg. Înainte de asta, îl vizităm pe Viktor Frolov, o figură mondenă jovială, care are ceva legături cu organizatorii petrecerii. Printre cei prezenţi se numără o cântăreaţă de muzică pop, câţiva artişti, câteva modele, o actriţă de film şi alţii iară profesii bine definite. Toate femeile sunt atrăgătoare, poartă machiaj de tip vestic şi haineretro şic. Bărbaţii au geci de piele. Frolov este o gazdă nemaipomenit de curtenitoare. Toată lumea trebuie să bea câteva băuturi şi să ia droguri înainte să plecăm: haşișul, care se cumpără acum doar cu valută forte, e scump, dar, dacă înainte era greu de obţinut, acum este mereu disponibil oricui are bani. Unii iau ciuperci psihedelice, care se găsesc uşor în pădurile dimprejurul Petersburgului. Alţii iau cocaină ca să se pregătească pentru o noapte lungă. La începutul acestui an, vameşii au oprit un transport de droguri care ajunsese în Petersburg

deghizat ca detergent. Ştirile de la televizor au arătat cum funcţionarii confiscan marfa; trei zile mai târziu, toţi traficanţii o vindeau en gros.

Pe la două noaptea, mergem la patinoar. Sunt acolo în jur de 2.500 de oameni. O trupă invitată din Olanda cântă muzică live, dar este şi muzică tehno înregistrată, neobosită, precum şi un spectacol elaborat de lasere. Jumătate din patinoar a fost acoperit de scânduri pentru a face un ring de dans. Pe cealaltă jumătate, se patinează. În tribune, lumea fumează şi mai mult haşiș sau leşină pe scaune. De la barul din colţ se cumpără pahare mari de votcă. Suntem pe partea greşită a Nevei, iar la noapte se ridică podul batant; n-o să putem să ajungem acasă până nu se coboară iar, la 6 dimineaţa. Toată lumea e de acord că petrecerile rave nu mai sunt „la modă" – nicio tendinţă nu durează mai mult de un an – şi totuşi în seara asta simt aici membri din fiecare *tusovka* faimoasă.

— Nebunia s-a terminat, îmi explică pictorul Georgi Gurianov. Dar n-avem nimic mai bun de făcut.

Grupul de mafioţi alcătuieşte între zece şi douăzeci la sută din mulţime. Toată lumea ştie cine sunt membrii mafiei. Ei vor primi o parte din profiturile de la petrecere; fiecare club, bar sau petrecere din Rusia plăteşte mafiei între douăzeci şi şaizeci la sută din venituri.

— La voi în ţară aveţi impozite, îmi explică cineva. Iar noi avem acest sistem.

Scena petrecerilor rave din Rusia a început pe 14 decembrie 1991, cu petrecerea Primul Gagarin, organizată de Evgheni Birman şi Aleksei Haas. Găzduită la Pavilionul Cosmos al Expoziţiei Realizărilor Economiei Naţionale, templul stalinist suprem închinat statului socialist, a atras peste 4.000 de persoane.

— Primul Gagarin a fost uimitor pentru că toată lumea şi-l dorea atât de mult, explică Birman, care a organizat de atunci mai multe petreceri importante. Încercăm să amestecăm semiotica acestei lumi postmoderne şi să aducem laolaltă diversele *tusovki*. E

vorba despre autoerotism şi despre un cod estetic absolut, pe care nu le-am avut niciodată în perioada sovietică.

Birman este copilăros, exuberant şi plăcut; Haas are un profesionalism cosmopolit şi o încredere fermă în sine. Stau de vorbă cu el în apartamentul lui moscovit, de lângă Piaţa Roşie, în timp ce soţia lui americană pregăteşte cina.

— Bugetul pentru Primul Gagarin a fost de 12.000 de dolari, îmi explică. A trebuit să plătim pentru pază, muzică, DJ, chirie, pompieri. Am dat douăzeci de procente mafiei – o sumă mică, obţinută după nişte negocieri tăioase – şi n-am realizat profit. Dar mi-am dovedit că acei oameni există, într-adevăr, în Moscova. M-am plimbat cu maşina în săptămânile anterioare petrecerii şi când vedeam genul potrivit de oameni, le dădeam invitaţii. Am invitat 1.000 de prieteni pe gratis.

Am difuzat reclame la televizor în ziua petrecerii; erau în engleză, ca să sortăm publicul.

Primul Gagarin a fost ceva nemaivăzut până atunci în Moscova: laserele se reflectau în arhitectura impunătoare, în timp ce DJ din Occident mixau cele mai noi piese.

Haas plănuieşte să deschidă un club în toamnă.

— Vii în Moscova din provincie, explică el. Eşti ambiţios; eşti tânăr. Ce vezi? Succesul este în mâinile unor ditamai mafioţii care conduc maşini scumpe, înconjuraţi de fete drăguţe. E o energie întunecată, diabolică. Vreau să deschid un club cu energie pozitivă, im loc pentru oameni curaţi cu trupuri sănătoase şi minţi isteţe. Nu poţi să aduci oamenii de partea energiei pozitive dacă eşti hipiot; vreau un club pentru oameni ambiţioşi, în care se citeşte clar succesul. N-o să vând alcool acolo: băutura face lumea să se retragă într-o ceaţă, iar vieţile noastre sunt suficient de înceţoşate. O să am cel mai bun sistem de sunet, cea mai bună muzică şi DJ nemaipomeniţi. Şi o să fie foarte ieftin. Asta e democraţia: e pentru toată lumea, pentru noua Rusie.

Vreau să văd cluburile din Moscova. Îi menţionez cinci nume lui Vladik Mamişev-Monroe, care o imită pe

Marilyn şi este un erou al televiziunii ruseşti underground.

— Mafioţi, prostituate şi câţiva oameni de afaceri, îmi spune.

Îl întreb de Diskoteka Lise, cel mai mare club din Moscova.

— O, nu, spune el. Sigur aveţi locuri dintr-astea şi în America, pline de femei georgiene greoaie, de vârstă mijlocie, cu părul decolorat, cu fard de ochi albastru şi maiouri Lurex, zbenguindu-se fără pic de ritm pe cântece vechi de-ale lui Debbie Harry.

După ce-am încercat câteva locuri groaznice – la unul dintre ele, trei banane şi trei băuturi m-au costat 95 de dolari – simt disperat.

Însă la mijlocul lui aprilie, merg la noul club cu buget redus din Teatrul Ermitaj, al pictoriţei Sveta Vickers, unde găsesc membri ai *tusovki-urilor* artistice şi boeme, printre care oameni de televiziune, câţiva actori, pictori, conceptualişti şi intelectuali. Camera mare din faţă are mese şi scaune unde lumea poate să bea şi să stea de vorbă; ringul de dans este chiar în sala de teatru. Mă întâlnesc cu mai mult de o sută de cunoscuţi în prima jumătate de oră petrecută la Sveta; aici nu există străini.

— Aş veni cu plăcere aici în fiecare seară, îmi spune Tania Didenko, care e muzicolog şi gazda programului *Silence Number Nine*, un talk show muzical la modă, difuzat noaptea târziu. Artista Arişa Graniţeva se întreţine cu admiratorii ei la o masă din colţ. Nişte pictori trec să mă salute, iar rapperul MC Pavlov bate ritmic în spătarul scaunului. Fac cunoştinţă cu un artist pe jumătate bulgar, pe jumătate elveţian, şi cu un arhitect grec. îl văd chiar şi pe Aleksei Haas în partea cealaltă a camerei. Clubului nu i s-a făcut niciodată publicitate; lumea îl ştie din auzite.

În mijlocul tuturor, Sveta râde.

— Ştii, zice ea, am două mari avantaje faţă de toţi ceilalţi proprietari de cluburi. În primul rând, niciunul dintre ei nu e evreu! în al doilea rând, niciunul dintre ei nu e mamă!

Frumuseţea clubului Svetei ţine de ceva rusesc ce n-am întâlnit niciodată în cluburile din Vest. Ţine de iubirea profetică şi exuberantă pe care o simţi pretutindeni, la fel de adevărată ca decoraţiunile sau ca muzica.

— Ştim cum să ne bucurăm, îmi spune un pictor tânăr. Am crescut cu imaginea părinţilor noştri suferind împreună. Moştenirea acelei dureri împărtăşite de comunitatea boemă trăieşte în noi şi ne face bucuria palpabilă.

Merg cu nişte prieteni în vizită la Petliura pentru prima dată. Lângă Puşkinskaia, pe bulevardul Petrovski, ajungem la ceea ce pare a fi un şantier de construcţii. Unul dintre noi împinge cu umărul într-o uşă ascunsă şi intrăm într-o curte mare, dominată de o reproducere înaltă de zece metri după opera constructivistă a lui Vladimir Tatlin, *Monument pentru Internaţionala a treia*.

— Am ajuns, îmi şoptește cineva.

Această clădire, care a fost cândva casa unui nobil, fiind apoi împărţită în apartamente comunale, este acum locuinţa lui Petliura. E un model exemplar de arhitectură rusească de secol XIX, o clădire neoclasică de un galben pal, înfricoşător de ponosită.

Trecem printr-o intrare şi un hol zugrăvit în negru, cu graffiti-uri argintii. Batem la o uşă. Se deschide imediat la perete, iar dinăuntru străbat notele unui cântec al călugărilor tibetani şi un miros greu, dulce-acrişor, de putregai, votcă şi alcool etilic. Vedem şase oameni care stau în jurul unei mese şi beau.

— Am venit să-l vedem pe Petliura, le spunem.

Unul din ei, artistul Garik Vinogradov, se oferă să ne conducă. Păşim printr-o sală mare de dans, acum goală, şi ne îndreptăm către im bar. Pereţii sunt îmbrăcaţi într-un colaj enorm, care include foste manechine sovietice, pe Barbara Bush, bărbaţi în pardesie fumând mărci necunoscute de ţigări, pe Andrey Hepbum şi Madona Sixtină. La un capăt al sălii, o tablă neagră ne anunţă care sunt preţurile. De-a lungul pereţilor, în loc de banchete,

sunt înşirate televizoare sparte şi măsuţe. Tolănit pe un televizor se află un bărbat, înalt cam de un metru şi jumătate, cu un barbişon ce aminteşte de Lenin, purtând pantaloni roşu aprins şi o jachetă rubinie mare şi fără formă; împrejurul lui sunt strânşi o grămadă de tineri şi tinere.

— Poftiţi, luaţi loc, spune Petliura.

Casa lui a devenit un refugiu pentru suflete pierdute. Oameni care au fugit de acasă, care au probleme cu drogurile, care rătăcesc fără ţintă în această lume de după glasnost vin acasă la Petliura, unde găsesc o comunitate şi un stil de viaţă.

— Toată lumea a luat-o razna cu glasnostul, spune Petliura dispreţuitor. Înainte eram sclavii comuniştilor şi ai KGB-ului, iar acum suntem sclavii democraţilor şi ai capitaliştilor. Thtul e o făcătură fără noimă. Casa mea e o evadare din toate astea.

Acum, în casa lui Petliura locuiesc 34 de oameni. El a crescut într-un orfelinat, şi cunoştinţele de acolo i-au prins bine: toată lumea are sarcini alocate prin rotaţie. Rezidenţii trebuie să contribuie la curăţenie, gătit şi servit în egală măsură. „E ca în armată”, spun criticii din Moscova.

— Mai degrabă ca-ntr-un kibbutz, răspunde Petliura.

El singur decide cine rămâne aici şi pentru cât timp.

— Sunt toate regulile mele, spune el, şi cui nu-i place, îl invit să se ducă în altă parte.

Stâlpul casei este o femeie pitică de origine poloneză, de vreo 65 de ani, pe nume Pani Bronia, care e mereu prin preajmă; soţul ei, care se crede Lenin, stă de pază afară.

Când mă duc a doua oară la Petliura, Lenin se plimbă prin curte, îmbrăcat în uniformă. Înăuntru, se strânge lumea; vreo 10 persoane beau la bar. O cameră de alături a fost transformată în „butic”, şi rafturi întregi de haine sovietice vechi sunt de vânzare la preţuri mici. Cei care năvălesc în magazin sunt îmbrăcaţi în haine şic la mâna a doua şi au un aer cumva punk. Mă duc spre partea casei

unde stă Vinogradov, şi acolo ascult muzică „experimentală” cu multe incantaţii, puţină lumină ultravioletă şi tămâie. Apoi mă duc să văd o expoziţie cu lucrările unei locatare a casei, care a pictat o serie de tablouri intitulată *Basme nespuse*, ce înfăţişează zebre şi girafe plutind pe gheţari într-un peisaj arctic.

— Nu prea mă gândisem la artă, îmi spune ea, până când m-am mutat aici, acum vreo două luni.

Petliura are cea mai interesantă dintre squat-urile în care găseşti artişti, baruri şi săli de dans – dar în oraş sunt multe. În fiecare miercuri, la a Treia Cale, pe celălalt mal al râului, se dansează; încerc să merg într-o seară, dar mi se spune că e închis pentru câteva săptămâni, deoarece „violenţa a scăpat de sub control”. Violenţa?

— Huliganii din mafie, îmi spune bărbatul de la uşă.

Privesc la ruinele din jur.

— Aici nu e nimic de furat, îmi spune. N-avem nimic.

Şi închide uşa.

Viaţa intelectuală în Rusia, parcă toată lumea lansează o revistă. Dintre miile, la propriu, de reviste noi, cele mai multe sunt făcute prin fotocopiere (care era restricţionată în timpul comunismului), unele sunt de larg consum, dar majoritatea nu au acest statut. Fiecare abordează un subiect anume: microbiologic, sfaturi despre afaceri, modă, artă. Cele mai multe au tiraje între 50 şi 500 de exemplare.

Poate cea mai impresionată la ora actuală este *Kabinet*, creaţia unui grup de intelectuali din Petersburg. Fiecare număr trimestrial conţine câteva sute de pagini cu texte filosofice dense, traduceri din critica occidentală, eseuri satirice şi comentarii culturale înţepătoare; fiecare număr e ilustrat de câte un artist diferit din Petersburg.

Particip la o întâlnire de redacţie a revistei, ce are loc în salonul arab al unui palat din secolul XVIII, unde artistul Timur Novikov are în momentul de faţă o expoziţie de lucrări textile. Lumina e slabă, iar pe fundal se aude muzică orientală. Editorii revistei *Kabinet* – Viktor Mazin şi

Olesia Turkina – citesc cu voce tare un dialog nemaipomenit de incitant, „în stilul lui Platon”, despre opera lui Timur. Printre cei 25 de membri ai comitetului se numără Timur; Irina Kuksinaite, artistă, actriţă şi model al revistei *Vogue*, care tocmai şi-a deschis o expoziţie într-un palat din apropiere; pictorul Georgi Gurianov; Evgheni Birman, care organizează petreceri rave; şi alte personalităţi mondene ale lumii social-intelectuale.

Când se sfârşește lectura, grupul fumează haşiș şi bea vin de Xeres, dezbătând virtuţile traducerii lui Mazin din Paul de Man despre sublimul hegelian. Mazin îmi spune că în ultimul timp a tradus mai multe cărţi de teorie critică, iară intenţia de a le publica, fiindcă vrea să le împărtăşească cu prietenii lui. Irina Kuksinaite vorbeşte despre distincţiile semiotice dintre conceptul german de „patrie” şi cel rusesc de „ţară mamă”. Alţii mă întreabă despre revizionismul lacanian din America şi discută despre validitatea ideilor lui Maurice Merleau-Ponty, adept al stalinismului, ale cărui scrieri le traduc pentru următorul număr al revistei. Apoi trecem la subiectul petrecerii din seara aceea: cine vine, ce o să purtăm şi ce muzică o să fie.

În Moscova, la sfârşitul unui dineu, un tânăr filolog recită poezii greceşti futuriste din anii ’30. Un alt invitat ripostează cu Maiakovski. Eu spun că acesta e un comportament neobişnuit pentru un dineu, conform standardelor americane.

— Păi şi atunci cum vă păstraţi tradiţia lirică orală? mă întreabă un arhitect, în şoaptă.

Rock, pop şi rap

De-a lungul anilor ’70 şi la începutul anilor ’80, versurile cântecelor lui Akvarium, Kino sau Boris Grebenşcikov înfăţişau un stil de viaţă mai bun pentru sovietici. Muzica rock era un act de eroism, iar interpreţii aveau legături strânse cu intelectualii. Muzicienii pop reprezentau cultura oficială; muzica lor era adesea difuzată la radio, dar popularitatea lor era suspectă şi de

obicei artificială.

Îl văd pe Boris Grebenşcikov, care e pe cale să-şi lanseze noul album. Odinioară albumele lui se vindeau cu milioanele; acum se aşteaptă să vândă între 15.000 şi 20.000.

— Acum a venit vremea muzicii pop ruseşti, îmi spune Irina Kuksinaite, fiindcă nimeni nu vrea altceva decât dolari şi muşchi.

În Moscova, petrec o seară cu Artiom Troiţki, director muzical al Televiziunii Naţionale Ruse.

— Când eram mai tânăr, îmi spune (are 38 de ani), situaţia era nemaipomenit de simplă. Ei erau negri şi noi eram albi. Noi simbolizam vigoarea şi bunătatea într-o societate care era bicisnică şi răuvoitoare. Tinerii aleg cel mai simplu lucru. Pentru noi, cel mai simplu lucru era să fii moral; în ziua de azi, cel mai simplu lucru e să trăieşti bine. Pe vremea mea, erai un marginal pentru că sistemul nu-ţi dădea altă variantă, aşa că-ţi exprimai politica prin rock. Acum, dacă vrei să faci parte din politică, nu te opreşte nimeni. Nu e interzis; e doar dezgustător. Dar despre asta nu prea poţi să cânţi.

Remarcile lui explică într-o oarecare măsură mediocritatea noii muzici pop ruseşti. Unul dintre cele mai populare cântece anul acesta spune: „Eşti o stewardesă pe nume Janna. Eşti adorabilă şi atrăgătoare. Eşti stewardesa mea preferată”. Bogdan Titomir – sex-simbol masculin al Rusiei, idolul puştoaicelor – are un videoclip ce prezintă un şir de tineri ruşi, îmbrăcaţi în echipamente şi căşti de fotbal american, încercând să danseze ca Michael Jackson. Liberalizarea economică a distrus industria muzicală rusească; doar câţiva norocoşi îşi permit să înregistreze discuri, iar cântăreţii precum Titomir obţin un profit doar din turnee fără sfârşit.

Toţi impresarii marilor vedete pop sunt mână în mână cu mafia.

— Sunt bătut la cap cu mită tot timpul, spune Troitski. Mi se oferă sute de dolari ca să le difuzez

videoclipul o singură dată. Un omolog al meu de la unul dintre canalele comerciale a fost ucis acum câteva săptămâni. Eu nu primesc mită – e o parte din mentalitatea mea nobilă şi de modă veche –, aşa că n-am fost ameninţat cu moartea decât o dată. Impresarii mor pe capete.

Iau cina cu rapperul MC Pavlov, pe care îl ştiu de când era în trupa rock Zvuki Mu. Pavlov se ţine departe de scena pop serioasă, dar noua lui trupă face videoclipuri, iar albumele lui au fost lansate; concertele sale simt din ce în ce mai populare, şi până şi Titomir a recunoscut că Pavlov este singurul artist rap adevărat din toată ţara.

— Nu m-ar deranja să devin faimos la nivel naţional, îmi spune el, dar nu vreau să mă amestec în infracţiuni. Mi-ar plăcea să mă sponsorizeze nişte corporaţii.

Pavlov e pentru elita culturală, pentru cei *superco*ol, a cântat la petrecerea intitulată Primul Gagarin.

— Pe rockul eroic rusesc, zice Pavlov, nu puteai să dansezi. Am vrut să aducem nişte distracţie în ţara asta. Cântăm ceva rap, ceva house, ceva R & B şi ceva jazz.

MC Pavlov aparţine unui gen muzical rusesc eclectic, bazat pe idei occidentale, însă complet diferit de tot ce se ascultă în Occident. E înalt, cu ochii albaştri şi ras în cap, şi poartă o pălărioară pătrăţoasă, haine largi de rapper, câteva inele şi câteva coliere exotice.

— Noi nu suntem din ghetouri. Ştim asta. Nu ne interesează să vorbim despre politică, ca rapul american sau rockul rusesc; nu vrem să cântăm despre cum nu se găsesc cârnaţi la magazin. Cântăm rap în general în engleză, pentru că în rusă rapul sună stupid. Inventez o limbă, ca să zic aşa, cu cuvinte englezeşti şi gramatică rusă.

Muzica lui Pavlov este bună de dans, cu ritmuri puternice şi mixaje grozave. Are un fel de farmec autentic care în Rusia nu se găseşte uşor.

— Aş zice că dacă avem nişte îngrijorări de transmis, sunt mai degrabă spirituale decât politice. Suntem vegetarieni, împotriva violenţei, a drogurilor, a băuturii, ne

plac sufletele pure. Urmăm învăţăturile lui Buddha. Vesticii îşi fac griji pentru politica din Rusia, dar noi încă n-am ajuns în punctul acela. Întâi înveţi oamenii să fie oameni şi abia apoi poate te apuci de politică.

În seara următoare, iau cina cu pictorul moscovit Sergei Vblkov.

— Când îi văd pe tinerii ăştia încercând să-i imite pe rapperii americani, îmi spune, am aceeaşi senzaţie pe care a-i avea-o tu dacă te-ai duce în Harlem într-o zi şi i-ai găsi pe toţi de acolo îmbrăcaţi în dansatori ucraineni, zdrăngănind la balalaică.

Homosexualitatea anilor ’90

Viaţa homosexualilor din Rusia este întrucâtva mai bună decât era în trecut. Chiar şi fără legile anti-sodomie, „activiştii ăia ciudaţi simt singurii care chiar se duc şi vorbesc despre identitatea lor sexuală peste tot”, îmi spune un prieten gay. „Şi fac asta doar de dragul atenţiei pe care o primesc din Vest; activismul de aici se petrece doar pentru că vesticii îi împing pe ruşi de la spate”.

Aceasta pare să fie părerea majorităţii. Nici măcar celebrităţile care sunt în mod vădit gay nu recunosc asta în public. Artistul Timur Novikov, din Petersburg, lucrează de ani buni cu subiecte *gay*. Între patru ochi, spune că o parte din frumuseţea homosexualităţii stă în caracterul său ascuns; într-un interviu televizat, neagă orice sugestie că ar putea fi gay. Serghei Penkin, un cântăreţ pop căruia i se spune uneori Boy George al Rusiei, cântă adesea în singurul club gay din Moscova; însă la televizor şi el spune că e heterosexual.

— Nu vreau să fac parte dintr-o subcultură, spune Valera Katsuba, artist şi fotograf din Sankt-Petersburg. Ştiu că asta e la modă în Vest, dar, deşi în general aleg să mă culc cu bărbaţi gay, nu înseamnă că vreau să fiu neapărat în grupul lor social.

Anul acesta, a apărut în Rusia romanul *Giovanni’s Room*, de James Baldwin. Filmul *Partener de viaţă* a fost difuzat la televizor, în urma unei sponsorizări private.

— Eram în vizită la familia mea, în orăşelul din Belarus în care am crescut, îmi zice Katsuba. Şi ne uitam la televizor şi deodată începe filmul ăsta. „Uite”, a spus mama, „e despre homosexuali”. M-a surprins chiar şi faptul că ştia acel cuvânt. Am întrebat-o ce părere are şi mi-a spus: „Dacă ei simt fericiţi, n-am nimic împotrivă”. Nimeni n-ar fi zis asta acum 10 ani.

Unii dintre prietenii mei, atât hetero, cât şi homosexuali, sunt de acord că majoritatea oamenilor de aici au probleme mai mari pe cap.

— Aceştia se întreabă dacă Federaţia Rusă e pe cale să se destrame, spune unul dintre ei.

— Sau dacă mafia controlează toată ţara, spune un altul.

— Le e teamă că n-o să aibă bani pentru mâncare luna viitoare, adaugă un bărbat heterosexual. Chiar nu le pasă câtuşi de puţin dacă unii bărbaţi se culcă cu alţi bărbaţi.

Petrec o după-amiază cu Kevin Gardner, un activist american preocupat de conştientizarea efectelor bolii SIDA.

— Sunt multe grupări gay, spune el, o organizaţie specială pentru gay cu tulburări de auz, câteva servicii matrimoniale pentru gay şi multe ziare gay. Vezi anunţuri personale pentru homosexuali în ziarele de largă circulaţie. Există un grup de teatru gay şi o chestie care se cheamă Fundaţia Curcubeu pentru Reabilitarea Socială a Homosexualilor şi Lesbienelor. Pamiat – un grup neofascist – este încă opus persoanelor gay, dar curentul de opinie se îndreaptă, cu siguranţă, spre liberalizare, cel puţin în oraşele mari. Iar homosexualii chiar se înghesuie să vină la Moscova. Dar încă există multă ură de sine, depresie şi sinucideri.

Un prieten îmi spune:

— Eu îmi găsesc altundeva sentimentul de comunitate. Ruşii sunt oameni foarte romantici, dar nu şi foarte sexuali. Intoleranţa îi împinge pe oameni spre

sinucidere, însă toleranţa n-o să ne ademenească în fantezia asta vestică a subculturii şi a stilului de viaţă *gay*.

Păstrarea credinţei

Merg la biserică în Sankt-Petersburg, la Catedrala Izamilovski, pe care guvernul sovietic o folosea drept grânar. A fost curăţată şi restaurată, iar acum se ţin din nou slujbe acolo. Printre enoriaşi se numără şi un grup restrâns de tineri.

— Vin aici din motive estetice, îmi spune unul dintre tineri. Cred că religia noastră ortodoxă este foarte inimoasă, dar bineînţeles că nu cred în ea.

Însă alţii cred cu adevărat. În Moscova, petrec o după-amiaza cu Masa Ovcinnikova, o artistă la aproape 30 de ani, a cărei operă are o însemnătate religioasă deosebită.

— Biserica este viaţa mea, îmi spune. Singurul lucru important, înainte de glasnost, trebuia să suferi ca să faci parte din biserică; nu veneau decât credincioşii adevăraţi. Acum lumea ni se alătură în număr extrem de mare. Câţiva dintre ei sunt, într-adevăr, plini de credinţă, dar majoritatea vin pentru că confundă filosofia bisericii cu ideologia. În copilărie, se aşteptau să primească ideologie, o cunoşteau de la părinţi. Dar vin iară să înţeleagă, sperând doar să li se dea nişte porunci absolute. Aceasta este tragedia bisericii noastre. Oamenii aceştia nu văd diferenţa dintre doctrină şi totalitarism.

Asemenea oameni au fost şi primii care s-au lăsat convinşi de valurile de evanghelişti americani care s-au răspândit în ultima vreme prin Rusia, publicând reclame mari şi vulgare, promiţând răspunsuri la întrebările unei societăţi bolnave.

Biserica Ortodoxă s-a autoexclus din viaţa şi politica rusească în perioada comunistă.

— Eu am fost botezată la 19 ani, explică Ovcinnikova. Mă considerasem mereu în afara societăţii: era un fel de autism. Oamenii dinăuntrul Bisericii nu se adaptaseră niciodată la interacţiunile societăţii. Nou-veniţii în sânul

Bisericii sunt îndeosebi cei care nu au satisfacţii economice sau plăceri în viaţa lor personală. Vin la biserică pentru că aceasta nu pune preţ pe astfel de lucruri, fără să înţeleagă pe ce pune, de fapt, preţ.

Anumiţi membri ai Bisericii fac din religie o piatră de temelie pentru naţionalismul lor de dreapta.

— Biserica nu trebuie să se implice în chestiuni lumeşti, îmi spune Ovcinnikova. Nu este o organizaţie politică.

Biserica încurajează înclinaţia rusească spre pasivitate.

— O viaţă bună este un dar de la Dumnezeu, spune Ovcinnikova. E prosteşte să încerci să ajungi la asta tu însuţi.

Biserica a dat naştere şi la intoleranţă şi bigotism.

— Tu nu vei fi mântuit, îmi mai spune Ovcinnikova cu compătimire, fiindcă tu nu faci parte din biserica noastră.

Tinerii afacerişti

9

Oriunde priveşti, vezi noi capitalişti, tineri afacerişti, bancheri şi agenţi de bursă. Îi vezi la costum şi cravată, cu tunsori îngrijite, arătând prezentabil, dar nebirocratic. E un stil nou în Moscova. Puţini dintre aceşti tineri profesionişti urbani (*yuppies*} sunt implicaţi în producţie, care este încă dominată de stat şi încâlcită în birocraţie.

— Noi facem doar comerţ şi investiţii, mutând dintr-o mână în alta ceea ce există deja, spune Iaroslav Paciughin, un tânăr de 25 de ani care lucrează ca expert şi consultant financiar la firma comercială privată Fundaţia pentru Privatizarea Industriei Statului prin Investiţii Internaţionale. Apoi adaugă:

— Câştig mult mai mult decât părinţii mei. Mi-e ruşine de asta; ei sunt amândoi profesionişti realizaţi. Dar cei din generaţia lor nu mai pot învăţa acum lucrurile necesare pentru a funcţiona într-o lume capitalistă. Pentru noi, structurile de bază ale capitalismului nu prezintă probleme. Ne-am prins cu toţii cum merg lucrurile.

Ezită.

— Desigur, ceea ce încă nu înţelegem este democraţia.

Stau de vorbă cu Igor Gherasimov care, la vârsta de 24 de ani, este directorul general al Inkomtrust, o filială a marii Inkombank. Este responsabil de investiţiile de fonduri private, pe care le plasează în proprietăţi imobiliare şi valută.

— De obicei, primesc bani pe care să-i investesc pentru o perioadă cuprinsă între o lună şi trei luni, spune el. Nimeni nu are destulă încredere în economie încât să se despartă de banii săi pentru o perioadă mai lungă. Aşa că este imposibil să investeşti în industrie şi construcţii. Pe lângă asta, inflaţia noastră te paralizează. Ceea ce fac eu e important. Este datoria mea morală să continui să fiu om de afaceri, să ajut Rusia să se dezvolte. N-aş mai putea să pornesc acum pe un alt drum. Bineînţeles, fac asta şi pentru binele meu; mi-ar plăcea un apartament frumos, o casă la ţară, o maşină, poate chiar o maşină Lincoln Town. Dar cu cât adun mai multe pentru mine, cu atât ajut Rusia mai mult.

Bogătaşii Rusiei sunt diferiţi

În timp ce aceşti afacerişti alcătuiesc o clasă *deyuppies*, alţii constituie o aristocraţie financiară, milionarii în dolari, *nouveaux riches*. La un capăt al continuumului se află afacerile pure; spre mijloc, afacerile dominate de prezenţa mafiei; mai departe, activitatea mafiotă bazată pe afaceri; iar la capătul opus, activitatea mafiotă pură. Mulţi dintre cei foarte bogaţi se află la capătul mafiot al spectrului, însă nu toţi. Cu toate astea, pentru a avea succes la capătul onest al spectrului, trebuie să ştii să te descurci cu ameninţările mafiei, din moment ce nu poţi să scapi de acestea.

Mă duc să-l cunosc pe Iuri Begalov, care deţine, împreună cu doi parteneri, Kvant International, o companie a cărei cifră de afaceri anul trecut, mi s-a spus, a fost de un miliard de dolari. Are 30 de ani; am auzit că e

sincer şi sofisticat. În biroul său din Profsoiuznaia, un loc destul de modest, poartă o geacă de caşmir, pantaloni cu dungă, o cravată Hermès şi un ceas Patek Philippe. Porsche-ul său e parcat afară. La început, ne aşezăm la discuţie într-o cameră înghesuită, cu aspect sovietic; apoi traversăm coridorul spre o sală de conferinţe, unde luăm loc la o masă mare, acoperită cu o pânză curată, cu porţelanuri englezeşti şi argintărie masivă. Ospătarii ne servesc un prânz cu cinci feluri de mâncare georgiană rafinată, împreună cu diverse vinuri. Begalov este armean, dar a crescut în Georgia; a importat o întreagă bucătărie georgiană, găzduită în complexul de birouri.

— Ca să începi o afacere în ţara asta, ai nevoie de relaţii mai presus de orice, spune Begalov. Aşadar, pentru că partenerii mei simt amândoi fizicieni, am pus bazele unei firme care se specializează în utilizări comerciale ale cercetărilor ştiinţifice. Am pornit încotro ne-au ghidat relaţiile noastre; orice activitate era în regulă atâta timp cât era profitabilă.

Când s-a deschis Bursa din Moscova, Begalov a înţeles că acesta era noul val de oportunităţi, a făcut imediat un împrumut la bancă (pe atunci împrumuturile erau ceva foarte nou) şi a plătit taxa de membru. Bursa din Moscova funcţionează după nişte reguli stranii şi obscure.

— Mi-am asumat un risc incredibil de mare, spune el, şi singurul meu avantaj concret a fost că avusesem răbdarea de a înţelege practicile comerciale ruseşti şi legile din Rusia, ceea ce aproape nimeni altcineva nu se obosise să facă.

Un sociolog rus pe care îl cunosc mi-a zis:

— Oportunităţile din ţara asta sunt complet irosite pe ruşi.

Aveam să aud aceeaşi idee repetată la nesfârşit. Begalov a stat cu ochii pe tendinţa de privatizare din Siberia, şi când a auzit că s-a deschis o bursă de mărfuri în Tiumen, a plătit ca să devină membru. Industria petrolului era condusă de stat şi era colosal de ineficace: sondele

statului dădeau petrolul rafinăriilor statului, care apoi îl vindeau fabricilor statului. Begalov a mers la directorul unei fabrici din Moscova şi a obţinut im mandat pentru cumpărarea petrolului, apoi a cumpărat tot petrolul listat la bursă. Membrii bursei au dat telefoane prin oraş ca să facă rost de mai mult petrol, iar Begalov l-a cumpărat şi pe acela, stabilindu-şi astfel autoritatea pe piaţa de petrol.

Begalov a devenit o forţă dominantă în piaţa petrolului siberian, ajutând-o să intre în comerţul mondial. Iniţial, afacerea lui nu era inclusă în legea impozitelor, aşa că activitatea sa era complet nereglementată; legea comercială din Rusia este atât de nouă, atât de încâlcită şi atât de prost construită, încât o persoană cu cap încă poate s-o ocolească.

— Nu mă frământă dacă fac sau nu un bine pentru societate, îmi spune Begalov. Mi-a fost relativ uşor să am succes în acest context. E surprinzător cât de puţină competiţie există.

Aidan Salkhova este proprietara şi directoarea Galeriei Aidan. Într-o oarecare măsură, ea întruchipează tot ce e mai bun din noua Rusie: inteligentă, frumoasă, sofisticată, educată, cu relaţii importante şi în Est, şi în Vest. Ea însăşi este o pictoriţă talentată, iar galeria ei are un aer elegant, desăvârşit, pe care rar îl găseşti în Moscova. Expune mulţi dintre cei mai buni artişti ai oraşului şi le vinde operele cunoscătorilor ruşi şi colecţionarilor străini.

— Mă consider o persoană care încearcă să educe acest popor, spune ea. Au bani, dar deseori n-au nici cea mai vagă idee ce să facă cu ei. Îşi cumpără maşini. Îşi cumpără apartamente. Organizează petreceri extravagante cu muzică ţigănească. Iar după aceea, au nevoie de cineva care să le arate ce e frumosul, cum să trăiască bine. E ca înţ ara ta, dar totul se petrece mult mai rapid. Întâi faci rost de bani, apoi vrei putere, apoi vrei bun-gust. Cineva trebuie să aducă bogăţiile noastre culturale la aceşti oameni puternici, proaspăt îmbogăţiţi. E o responsabilitate

socială.

Merg la o expoziţie a colecţiei Rinaco, la Sediul Central al Artiştilor din Moscova.

— Oamenii ăştia au nevoie unul de celălalt, îmi spune coordonatoarea expoziţiei, Olga Sviblova. Toată lumea primea bani şi cultură de la statul sovietic, sub forma unei diete obligatorii, dar acum cultura este scumpă şi atrăgătoare; oamenii trebuie să interacţioneze unul cu celălalt ca să obţină aceste lucruri.

— Aşa e, spune Serghei Vblkov. În ziua de astăzi, afaceriştii „sofisticaţi" cheamă artiştii în acelaşi fel în care cei nesofisticaţi cheamă dansatoarele.

O viaţă infracţională

Nu poţi să eviţi mafia din Rusia. Nimic nu se petrece iară ştiinţa şi implicarea lor; ei au legături strânse cu statul, cu afaceriştii, cu armata, chiar şi cu lumea artei. Simt la fel de vizibili cum erau birocraţii în sistemul sovietic: le vezi maşinile – modele occidentale de top, iară numere de înmatriculare. Cei mai mulţi au un aspect lustruit, dar meschin, după care îi recunoşti cu uşurinţă. Bărbaţii sunt lăţi în umeri şi tind să stea cu picioarele depărtate şi cu gâtul înainte, într-o postură pe care ruşii o numesc „taurul" Femeile sunt de regulă drăguţe, îmbrăcate în haine scumpe şi complet tăcute. Mafia din Rusia creşte cu o rată incredibilă şi din ce în ce mai mulţi tineri se hotărăsc să i se alăture.

— Cândva, în Leningrad era la modă ca iubitul tău să fie artist, cântăreţ rock sau jurnalist, spune Irina Kuksinaite. Acum fetele frumoase caută mafioţi.

Una dintre cunoştinţele mele din interiorul mafiei, un moscovit de 32 de ani, îmi spune:

— Ştii că, la noi în ţară, guvernul nu oferă niciun fel de structură sau control. Fără lucrurile astea, naţiunea se destramă. Mafia e singurul lucru care ţine ţara asta pe picioare. Noi oferim structură, iar atunci când preluăm o afacere, acea afacere merge bine. E o muncă nobilă. Un tânăr ambiţios, cineva care vrea să aibă un impact în

societate, ar fi un cretin dacă ar crede că poate face asta din parlament. Dacă e deştept, o să se alăture mafiei.

Cunoştinţa mea este un tip extrem de fermecător şi serviabil. Îmi arată ce mafie etnică (există şapte grupări majore) domină fiecare zonă şi îmi oferă un fel de structură ideologică prin care să înţeleg diversele activităţi ale mafiei. El, personal, „preia" companii, investeşte bani în ele, apoi pune la conducere „oameni destoinici".

— Bineînţeles că la început eram toţi infractori de rând, îmi spune el. Dar, cu timpul, depăşești asta. Din mafie fac parte majoritatea oamenilor inteligenţi din ţară.

El a devenit un protector al culturii.

— Câteodată nu prea ştiu cum să-mi cheltuiesc toţi banii. Şi îmi face mare plăcere să mă învârt în cercuri diferite. Mulţi membri ai mafiei se plictisesc de tovărăşia altor mafioţi, motiv pentru care idealul nostru este să facem parte dintr-un *tusovki* diferit.

Iar pe artişti îi încântă acest patronaj.

— Ne distrăm tare mult în *tusovka* mafiei, zice el, şi râdem mult. Când dai de necaz, familia te ajută; am fost în închisoare în Finlanda, iar ei m-au eliberat. Dar sunt şi dezavantaje.

Mai târziu, aflu că partenerul lui a fost ucis cu brutalitate în urmă cu câteva săptămâni din cauza unei neînţelegeri cu o altă mafie etnică, neînţelegere ce a început atunci când soţia partenerului, destul de beată, făcuse comentarii jignitoare într-un restaurant.

Un alt mafiot pe care-l cunosc a fost implicat în trafic de droguri la nivel internaţional. Are 25 de ani şi este atrăgător, nemaipomenit de elocvent şi distractiv. Este expert în cheltuirea banilor: organizează petreceri, cumpără artă pentru mafioţi, creează legături valoroase. Vorbeşte limba engleză excelent şi a citit o gamă surprinzătoare de cărţi.

— Asta le place la mine capilor mafiei, îmi spune. Acum câţiva ani, când crima organizată abia începea să se desfăşoare pe deplin, ei erau nişte parveniri ordinari. Dar

apoi au văzut toate filmele americane de la Hollywood despre mafia italiană. *Naşul* şi celelalte. Şi s-au hotărât că le place ideea asta de a fi extrem de rafinaţi şi de politicoşi. Deşi, bineînţeles, încă există acel element vulgar, mai ales când vine vorba de treburi murdare.

— Adică de ucis oameni? întreb.

— Şi tu te-ai uitat la o mulţime de filme. Bineînţeles că există ucigaşi plătiţi, dar e ceva extrem de demodat în cercurile sofisticate. Aceiaşi tipi care se omorau unul pe celălalt cu câţiva ani în urmă sunt implicaţi acum în activităţi financiare, care sunt mult mai plăcute şi mai profitabile, o muncă mai de birou. Cât despre partea cu ucisul din toată treaba asta, oamenii care fac aşa ceva simt, de fapt, foarte respingători.

Ies în oraş de mai multe ori cu o altă cunoştinţă, care face parte din mafia azeră. În prima noapte, mergem la un restaurant scump, într-un hotel al unui renumit lanţ hotelier occidental. Ne aşezăm la cea mai bună masă, cu nişte „grei"; unul dintre ei scoate o bilă de haşiș, mare cât o minge de baseball, şi începe să ruleze jointuri. Sunt puţin uimit.

— Crezi că e o idee bună să fumăm haşiș în mijlocul restaurantului? întreb. Ştii, e un hotel occidental.

Râde.

— Prietenul meu întreabă dacă te deranjează că vom fuma aici, îi spune acesta managerului hotelului, gesticulând cu apatie spre bila de haşiș.

— Chiar vă rog, spune managerul, destul de galben la faţă. Fumaţi în voie. Puteţi să faceţi ce doriţi.

Ne zâmbeşte cu sfială.

Câteva zile mai târziu, la o petrecere, unul dintre tinerii mafioţi se oferă să mă prezinte şefului său, un bărbat îndesat cu părul blond şi o barbă neîngrijită. Avem o conversaţie plăcută despre maşini. Speră că am aflat lucruri interesante.

— Mafia noastră este cea mai bună, îmi spune.

— Dar tu cu ce te ocupi, mai precis? întreb eu vesel.

Ochii i se îngustează.

— Ştii, îmi pari un tip foarte de treabă şi am auzit despre proiectul tău de aici, iar dacă unii dintre băieţi vor să vorbească cu tine, asta e treaba lor. Dar eu cred că trebuie să ai grijă. Chiar nu aş vrea să ţi se întâmple ceva neplăcut.

Îmi zâmbeşte cu subînţeles.

Am auzit de curând povestea unui jurnalist leton care investiga activităţile mafiei, când a dispărut; l-au găsit mort într-o alee, cu şapte gloanţe în corp. Această imagine nu mă consolează deloc.

— Acum am o întrebare pentru tine. Şi sper că ştii răspunsul potrivit.

Şeful îşi coboară glasul, conspirativ.

— Am o problemă cu care m-ar putea ajuta cineva din Vest.

Mă cuprinde spaima; aşa te acaparează lumea infracţională.

— Am mari probleme cu mătreaţa, îmi spune el, şi voiam să ştiu dacă şamponul Head and Shoulders din America chiar are efect sau dacă poţi să-mi trimiţi altceva de la tine din ţară.

Cu puţin timp înainte să părăsesc Moscova, iau cina cu el. A decis că sunt un tip în regulă, în urma sfaturilor mele despre şampoane. Discutăm despre politică, restaurante şi modă.

— Ai avut o călătorie plăcută? mă întreabă.

Am avut.

— Ai avut ceva probleme cu lumea din Moscova?

— Nimic care merită să fie amintit.

— Ştii, îmi spune cu un zâmbet larg, în ţara noastră, un ucigaş plătit costă doar 20 de dolari. Pot să mă ocup de asta pentru tine, dacă vrei.

Îl asigur că nu am nevoie de astfel de servicii.

— Ei bine – îmi dă cartea lui de vizită – uite numerele mele de telefon. Dacă ai probleme în America, poţi să mă suni tot pe mine. Un ucigaş plătit pentru New York costă

20 de dolari, plus biletele de avion, plus preţul unei nopţi la hotel.

Politica schimbării?

În ierarhia rigidă a sistemului comunist doar cei în vârstă puteau ocupa poziţii importante în structurile politice sovietice. Politicienii mai tineri, indiferent de ambiţiile lor, operau în limitele impuse de birocraţie, ferindu-se de la abateri şi exercitându-şi bruma de putere pe care o aveau în funcţie de indicaţiile superiorilor.

Ideea că membrii generaţiei mai tinere pot ocupa poziţii însemnate în politica rusească este încă nouă.

— Până şi democraţilor convinşi care spun că vor schimbare – îmi explică Romuald Krîlov, în vârstă de 30 de ani, şef al departamentului de artă şi cultură pentru districtul central din Moscova – li se pare nefiresc să mă vadă într-o funcţie publică înaltă. Ar prefera să vadă un bărbat de 60 de ani căruia nu-i pasă de artă sau cultură. Aşa s-au obişnuit.

Această tradiţie e de sute de ori mai puternică în guvernul naţional. Scurtul mandat de prim-ministru al lui Igor Gaidar le-a demonstrat ruşilor că noile măsuri pot veni din partea tinerilor. Măsurile lui Gaidar erau şocante în mod voit; generaţia mai tânără din politica rusească este de o varietate nemaipomenită în ce priveşte limbajul şi politicile promovate, însă par cu toţii sătui de ideea de utopie. În Occident, tinerii politicieni vorbesc despre măsuri radicale, în timp ce politicienii mai în vârstă sunt împăciuitori; în Rusia este cumva pe dos. Însă elementul comic şi totodată îngrijorător este faptul că această tendinţă spre moderaţie nu pare să decurgă dintr-un spirit de cooperare, ci mai degrabă din conştientizarea generală a faptului că o retorică a compromisului este cea mai bună cale spre putere.

Este imposibil să identifici indivizii care vor fi la putere peste trei ani de zile, dar este posibil să studiezi caracterul acestei generaţii în ansamblu, să încerci să înţelegi ce fel de tineri au decis să intre în lupta politică,

prin ce mijloace şi de ce. În jur de 25 de oameni cu vârsta sub 40 de ani contribuie la definirea unei voci tinere în politica rusească, şi încă vreo câteva sute le calcă pe urme. Varietatea părerilor şi a abilităţilor acestora poate fi întrucâtva înfăţişată studiindu-i cu atenţie pe trei dintre ei: Andrei L. Golovin, deputat al poporului şi preşedinte al facţiunii Smena-Noua Politică; Aleksandr A. Kiseliov, preşedinte al comitetului executiv al Mişcării Ruseşti pentru Reformă Democratică; şi Serghei B. Stankevici, consilier al preşedintelui Rusiei în afaceri externe.

Andrei Golovin menţine ceea ce el numeşte o poziţie centristă. Politica rusească tinde să se desfăşoare în termeni extremişti, iar ideea unui partid de centru îmi stârneşte curiozitatea.

— Cei care îşi spun democraţi, zice el, sunt radicalişti, radicalişti de stânga. Guvernul vostru îi susţine deoarece crede că, în caz contrar, dreapta va prelua controlul. Dar, de fapt, noi suntem mai apropiaţi de voi şi de interesele voastre naţionale decât acei radicalişti. Când Clinton a fost ales preşedinte, am crezut că el va observa şi va înţelege asta; ne-a dezamăgit atât de mult faptul că a continuat politica externă paranoică a preşedintelui Bush. Oare nu vede că interesele ruseşti, americane şi internaţionale sunt toate de centru, într-o zonă mediată şi controlată? Nu roşii sau albaştrii simt pericolul, ci însăşi lupta nesfârşită a extremelor.

Golovin, care are în jur de 35 de ani, dă dovadă de o aroganţă care se învecinează uneori cu dispreţul, dar argumentele lui sunt captivante. Cu cinci ani în urmă, lucra ca fizician la un institut de cercetare. Odată cu perestroïka, s-a reorientat spre o funcţie în guvern. Îmi descrie în linii mari politicile sale militare, economice şi civile; centrismul lui îmi aminteşte mai presus de toate de socialismul suedez.

— La voi în ţară, vorbiţi despre un guvern stabil care să reprezinte clasa de mijloc, spune el. Noi, cei din Smena, suntem guvernul clasei de mijloc.

Îl întreb:

— Dar există cu adevărat o clasă de mijloc în Rusia? Crezi că poporul chiar îşi doreşte un compromis? Care sunt alegătorii voştri?

— Dacă am fi noi la putere, ar exista o clasă de mijloc şi aceasta şi-ar dori un compromis. Dacă ajungem la putere, ne va susţine toată lumea. Şi ne vom descotorosi de aceste reforme economice dezastruoase, ca să lăsăm clasa de mijloc să iasă din nou la iveală.

Subliniez ca nu asta este ordinea obişnuita a evenimentelor într-un sistem democratic şi că ar trebui să ai sprijin înainte să fii ales.

— Ei bine, spune el, în ţara asta nu există libertate a presei. Presa de stânga este susţinută de guvernul nostru; la fel şi presa de dreapta, deoarece frica de dreapta împinge sprijinul spre stânga. Noi nu avem parte de astfel de jocuri mediatice. E greu să faci PR prea melodramatic când ai o poziţie de centru; nu te captivează. Radicaliştii, comuniştii şi fasciştii erau cândva toţi în acelaşi partid, aşa că toţi au o mentalitate bolşevică. Noi suntem curaţi. Noi n-am luat niciodată parte la birocraţia sovietică. Mă înspăimântă mişcarea de aici către un soi de situaţie sud-americană, în care gloata împarte puterea, iar guvernul este constrâns de anumite interese ilicite.

Apoi chipul i se înduplecă.

— Aceasta este o mare civilizaţie.

Arată cu mâna afară, pe fereastră.

— Avem capacitatea de a interacţiona într-o manieră civilizată. De ce să ne voteze lumea? Fiindcă suntem inteligenţi şi onorabili. Tipăreşte-mi poza şi biografia lângă poza şi biografia lui Elţîn şi întreabă-te cine a dus o viaţă bună, devotată serviciilor publice, şi cine e un comunist bătrân, vârât până-n gât în corupţie şi într-o ideologie nechibzuită? Vrem să punem bazele unor legi juste. În 15 ani, când voi fi preşedinte, bolşevismul şi extremismul vor fi dispărut.

Golovin este elocvent şi emoţionant, dar dă dovadă

de un dispreţ curios faţă de realităţile ţării lui. Nu pare să înţeleagă că nu poţi impune unei întregi societăţi să fie politicoasă. Vorbeşte mult despre cum pragmatismul trebuie să ia locul ideologiei, dar nu recunoaşte baza ideologică esenţială a pragmatismului său, care a fost gândit astfel încât să creeze o societate pragmatică acolo unde, la ora actuală, nu există una.

— Va fi nevoie de mult timp ca să dezvăţăm societatea de ideologie, spune el, în aparenţă fără să-şi dea seama că un program prin care scapi o societate de o ideologie este, în cele din urmă, foarte ideologic.

Cu descrierea „radicaliştilor” drept „bolşevici” a lui Golovin răsunându-mi în urechi, merg să-l întâlnesc pe Aleksandr A. Kiseliov, a cărui încredere pătimaşă în democraţie este lipsită de afectare. Însă, dacă Kiseliov ar fi fost activ acum 30 de ani, fără îndoială că ar fi susţinut cauza comunistă cu aceeaşi convingere; într-adevăr, era o persoană influentă în Komsomol (organizaţia de tineret a Partidului Comunist), pe vremea când era adolescent în Volgograd, iar Partidul Comunist era încă Partidul Comunist. Când ne întâlnim, Kiseliov poartă un costum azuriu care, dacă ar fi cu şase numere mai mare, i-ar fi putut aparţine cu uşurinţă lui Brejnev; arată ca un „birocrat tipic”. Îmi răspunde în mod repetat la întrebări concrete spunând: „Avem nevoie de democraţie pentru ca oamenii să fie puternici” sau „Trebuie să-i întrebăm pe oameni în ce fel de stat îşi doresc să trăiască şi apoi să-l construim în mod corespunzător”.

Mişcarea pentru Reformă Democratică, pe care o conduce, este rămăşiţa maşinăriei politice care l-a propulsat pe Elţîn la putere şi în momentul de faţă este mai apropiată de statutul de partid politic decât orice altceva în Rusia. Răspunsurile lui Kiseliov la întrebările mele, mai ales după claritatea pătimaşă a lui Golovin, îmi par nesincere şi banale. Mă îmbrobodeşte cu statistici. îl întreb dacă majoritatea poporului rus vrea măcar o democraţie, de orice fel, iar el arată nedumerit şi se avântă

în detaliile dezbaterii parlamentare de săptămâna trecută. Nu are niciun fel de impuls către gândirea abstractă sau către întrebări de ansamblu.

Kiseliov este unul dintre susţinătorii unei noi constituţii; de fapt, proiectul unei noi constituţii este raţiunea de a fi a mişcării sale.

— Vom impune parlamentului şi poporului această constituţie democratică, spune Kiseliov. Şi apoi Elţîn o va explica poporului, iar atunci când îi vor auzi explicaţia, vor înţelege că este bună.

Fac un comentariu cum că acest plan nu corespunde legilor în vigoare.

— Ei bine, îmi zice Kiseliov, dacă vrei, poţi să-l critici pe Elţîn pentru încălcarea legii, dar de fapt o încalcă toată lumea. Constituţia actuală e atât de proastă, încât majoritatea oamenilor nici n-o bagă în seamă.

Îmi petrec după-amiaza cu Serghei B. Stankevici, consilierullui Elţîn în afaceri externe. Politica rusească este imprevizibilă, dar caracterul iese în evidenţă; dintre cei trei bărbaţi, acesta este singurul care ar putea conduce o ţară. În momentul de faţă, este nepopular şi a rupt legăturile cu diversele mişcări care l-ar fi ajutat să aibă mai mult succes, dar în Rusia poţi deveni din nepopular popular în câteva ore, iar Stankevici a avut momente de mare popularitate. De curând, s-a distanţat de Elţîn, însă şi-a păstrat biroul din Kremlin şi poziţia oficială. În trecut, când Elţîn se comporta ciudat şi imprevizibil, Stankevici era cel care trebuia să dea explicaţii.

Stankevici nu are nici idealismul pragmatic, nici trecutul impecabil al lui Golovin, şi nu este nici lipsit de limbajul tipic comunist. A fost acuzat adeseori de politici murdare şi a fost în prim-planul unui mic scandal anul trecut, când o mare parte din banii guvernului au mers la un festival de muzică cvasi-inexistent. Se spune că şi-a folosit influenţa pentru a face rost de apartamente pentru familia sa şi a pentru a obţine alte favoruri deosebite.

— Te întâlneşti cu Stankevici? m-a întrebat un prieten

din vechea lume a artei underground. Ai grijă să faci o baie după.

Dar Stankevici are o alură de competenţă extraordinară; stând în biroul lui mare din Kremlin, m-am simţit sedus de ideea că politica este ceva simplu. Îşi urmăreşte viziunea politică ştiind cu siguranţă că genul lui de democraţie va fi benefic nu doar pentru Rusia, ci şi pentru sine.

— Reformele din ţara asta au venit în valuri, spune el. Primul a fost valul lui Gorbaciov, care a început în 1985, şi-a atins apogeul cu perestroika şi şi-a început declinul odată cu alegerea lui Boris Elţîn ca preşedinte al Federaţiei Ruse. Scopurile acestui prim val au fost de a introduce alegerile controlate şi libertatea de exprimare controlată, păstrând în acelaşi timp sistemul şi controlul Partidului Comunist. Aceste scopuri au fost atinse. Dar conducătorii primului val n-au reuşit să introducă o nouă paradigmă politică sau intelectuală, aşa că au pierdut puterea.

Al doilea val a fost valul lui Elţîn, care a inclus oameni precum Andrei Saharov, iar scopul acestuia a fost să îndepărteze ideologia comunistă din poziţia sa predominantă şi să pună bazele unor libertăţi fundamentale: libertatea de exprimare, libertatea presei şi un sistem parlamentar. Aceste scopuri au fost atinse. Valul şi-a atins apogeul în timpul loviturii de stat din 1991. În 1992, al doilea val s-a frânt atunci când statul a renunţat la majoritatea controlului asupra economiei. Al doilea val n-a reuşit să inventeze o nouă Rusie, să echilibreze amestecul rasial, etnic şi religios al ţării, să îndeplinească crucialul ţel dublu de a fi orientat spre piaţă şi responsabil din punct de vedere social. Acest al doilea val este în declin de un an şi jumătate.

Acum a venit vremea celui de-al treilea val, a cărui fundaţie există deja. Va începe cu adevărat odată cu alegerile şi cu adoptarea unei reforme constituţionale. Primul scop al celui de-al treilea val va fi instituirea unei

constituţii şi a unui sistem legislativ care să permită mai degrabă cooperarea, decât competiţia între ramurile guvernului. Vom crea un guvern reprezentativ, astfel încât republicile care acum acţionează semiautonom să simtă că reprezentanţii lor sunt implicaţi în stabilirea legilor naţionale şi că, prin urmare, sunt legate între ele prin acele legi. Ne vom asuma în continuare responsabilitatea socială, dar vom face paşi semnificativi către o reformă economică. Sunt de părere că vom atinge toate aceste scopuri printr-un comportament moderat şi conciliant, pentru a crea o Rusie unică, puternică, unită. Au trecut vremurile când ţara asta se putea conduce din vârful unui tanc.

Aceasta pare a fi o poziţie surprinzătoare pentru cineva care încă este consilier prezidenţial – Elţîn este cel care a stat în vârful tancului –, şi insist pe acest subiect. Stankevici sugerează că Elţîn nu este de încredere, că este un erou al poporului, dar nu un profesionist.

— Sunt şanse ca Elţîn să fie la cârma statului pentru al treilea val, dacă acceptă condiţiile, spune Stankevici. Dar al treilea val trebuie să aparţină, mai presus de toate, generaţiei mele.

Noua politică a Rusiei e o politică mai tânără. Pe de altă parte, spre deosebire de mulţi tineri politicieni, Stankevici şi-a construit cariera pe îndelete. A fost unul dintre marii favoriţi ai lui Gorbaciov, iar mai târziu a condus echipa strategică pentru campaniile politice ale lui Elţîn. Când s-a declarat lovitura de stat, s-a întors acasă cu avionul din vacanţă, a mers la Casa Albă rusă şi a stat cu Elţîn de-a lungul celor trei zile.

În prezent, Stankevici coteşte spre mişcarea rusească patriotică de dreapta, ceea ce e poate nesăbuit; numele lui de familie nu e rusesc, iar discursurile sale simt extrem de intelectuale, ceea ce n-o să fie bine primit în acele părţi.

— A fost mereu un candidat neaşteptat, îmi spune un editorialist politic din Moscova. E imposibil de ştiut cu exactitate câtă putere mânuieşte din umbră.

Stankevici spune:

— La ora actuală, nu există nici măcar un singur lucru democratic în Rusia. Şi nici nu va putea exista până când nu vine cel de-al treilea val, până când nu se promulgă reforma constituţională.

Ce înseamnă atunci când unul dintre principalii consilieri ai preşedintelui „democratic" spune astfel de lucruri?

— A venit timpul să reînnoim clasa politică, continuă el. Suntem în cel mai groaznic *Catch-22* (e amuzant să auzi sintagma asta într-un birou din Kremlin) în care ţara poate funcţiona doar atunci când avem o nouă constituţie ce schimbă rolul şi definiţia parlamentului; iar această constituţie nu poate fi adoptată decât de parlamentul actual, pe care îl va distruge.

Şi acum ce urmează?

— Poate va fi necesar să acţionăm în afara legilor actuale. Oare conducătorii Revoluţiei americane ar fi câştigat dacă ar fi ascultat de legile coloniilor?

Dacă Golovin avea la dispoziţie retorica însufleţită prin care spunea ce e bine de făcut, atunci Stankevici deţine limbajul prin care spune ce trebuie făcut. În cele din urmă, îl întreb:

— În ce măsură crezi că poţi schimba cursul evenimentelor din Rusia şi în ce măsură crezi că aceste evenimente au căpătat un avânt pe care niciun politician, fie el ales sau numit, nu-l mai poate controla?

— Guvernul din această ţară, spune Stankevici, nu are putere acum şi nu va avea nici în viitorul apropiat. N-avem decât influenţă. Scopul nostru trebuie să fie recunoaşterea acestui fapt: să nu ne mai prefacem că avem putere absolută şi să ne folosim influenţa în mod raţional. Şi scopul nostru trebuie să fie recuperarea puterii. Vom atinge acest scop.

În mijlocul conversaţiei noastre, sună telefonul. Pe un birou din cel mai îndepărtat colţ al cabinetului lui Stankevici se află o colecţie de vreo 12 telefoane de culori

şi modele diferite, fiecare conectat la o linie diferită. Stankevici traversează camera ca să răspundă la unul dintre telefoane şi vorbeşte cu aceeaşi autoritate calmă aproape cinci minute. Pas cu pas, îi dă indicaţii cuiva – cred că e o rudă – despre cum să-şi repare maşina. Din nou, glasul lui are acelaşi ton liniştitor, încearcă aşa. Dacă nu merge, încearcă altceva. Este ziua de dinaintea referendumului naţional referitor la preşedinţia lui Elţîn, iar Stankevici nu este – asemenea altora din Kremlin – isteric. Atitudinea sa spune limpede că ceea ce se va întâmpla în cabinele de vot peste 16 ore nu-l poate afecta.

Cea mai importantă aptitudine pe care o au aceşti tineri este adaptabilitatea: îşi dau seama mai repede şi mai bine ca oricine cum să obţină ceea ce-şi doresc. Însă duc lipsă de orice fel de context în care să se plaseze, sau să-şi plaseze propriile succese; pe lângă asta, nici nu au o idee clară despre responsabilităţile care ar putea decurge din acest succes. Retorica ideologiei a dominat Uniunea Sovietică, până când, în sfârşit, ideologia însăşi şi-a pierdut orice înţeles. Când discuţi despre democraţie cu membrii puternici ai tinerei generaţii, par să o înţeleagă ca un eufemism pentru capitalism, iar prin capitalism înţeleg un sistem în care toată lumea îşi însuşește orice îi va folosi mai mult. Cu 15 ani în urmă, mulţi dintre oamenii aceştia s-ar fi luptat poate cu o conducere pe care ar fi considerat-o diabolică.

— S-au sfârşit acele zile de eroism, îmi spune Artiom Troiţki cu un fel de amărăciune. Nici eu n-aş trăi o viaţă eroică dacă aş face parte din generaţia tânără de astăzi.

Îmi petrec ultima după-amiază din Moscova cu Vasili N. Istratsov, director de relaţii parlamentare în Ministerul de Externe. Un om înţelept trecut de 30 de ani, a fost mutat de pe postul lui de profesor la Universitatea din Moscova pentru a ocupa această funcţie înaltă. Ironic, spiritual, fermecător, are mai degrabă aerul diplomaţilor trecuţi prin viaţă ai lui Tolstoi, decât al indivizilor orgolioşi pe care i-am întâlnit. Vorbim despre politicienii pe care i-

am intervievat, dintre care pe mulţi îi cunoaşte.

— Ştii, îmi spune el, structura tradiţională a politicii ruseşti e ca un meci de fotbal. Toată lumea e într-una din cele două echipe şi vor să câştige atacându-se unii pe alţii. Singurul lucru care se schimbă este subiectul neînţelegerii: săptămâna asta, echipa pro Elţîn este faţă în faţă cu cea anti-Elţîn, dar săptămâna trecută era discutată o altă problemă, iar săptămâna viitoare va fi discutată o alta. Eu sunt un funcţionar de stat, un spectator atent la meci. Privesc cum se aliniază şi realiniază taberele, cum se formează din nou echipele şi cum reformează astfel ţara asta de ani întregi. Aceşti membri ai tinerei generaţii, cei cu care ai stat de vorbă – ei nu sunt spectatori. Ei sunt pe teren, simt jucători. Însă nu poartă uniforme. Te întrebi: „Ei sunt cu negru sau cu alb?” Şi foarte curând înţelegi că nu sunt nici de partea negrului, nici de partea albului, ci de partea mingii.

Adevărata sursă a haosului din noua Rusie nu este neputinţa poliţiei, dominaţia mafiei, dificultatea reformei constituţionale, nestatornicia lui Elţîn, inflaţia bruscă, politicile naive ale guvernelor vestice care distribuie ajutoare, lipsa de mâncare sau ineficienţa fabricilor statului. Problema este, într-o societate în care, cândva, toată lumea trebuia să muncească pentru binele comun, domnia unui sistem de valori în care fiecare are în vedere doar propriul său progres. Această problemă face imposibilă coerenţa într-o ţară condusă acum de alinierile şi conflictele întâmplătoare a sute de mii de interese diferite, unice şi individuale.

Timur Novikov a murit de SIDA la 43 de ani, în 2002: Georgi Gurianov a murit la 52 de ani, în iulie 2013, de insuficienţă renală cauzată de SIDA. În acelaşi an, Vladik Mamişev-Monroe s-a înecat, la 43 de ani, într-o piscină de mică adâncime din Bali – poate pentru că era prea beat ca să iasă din ea după ce a căzut sau poate, aşa cum au sugerat unii, a fost victima unei crime înscenate, dat fiind faptul că fusese un critic vocal al lui Vladimir Putin.

Încercarea lui Petliura de a construi o „academie liberă” a eşuat din cauza proastei organizări, însă el a căpătat o reputaţie internaţională, apărând în Statele Unite sub patronajul artistului de teatru avangardist Robert Wilson. În 2000, Petliura a organizat o expoziţie retrospectivă despre dispariţia visului socialist în noua Rusie. Pe de altă parte, Pani Bronia a câştigat titlul de Alternative Miss World în 1998, în timp ce Garik Vinogradov a devenit ţinta primarului influent al Moscovei, Iuri Lujkov, în 2009, după ce a făcut o anagramă din numele acestuia, ce spunea „hoţ priceput”. Valera Kaţuba şi-a câştigat fani în Occident, realizând recent o serie de portrete cu taţi şi fii. Olga Sviblova a devenit o celebritate internaţională; de curând, un artist mi-a descris-o ca având „o personalitate ca o elice – nu se opreşte niciodată”.

Boris Grebenşcikov a fost numit de *Newsweek* un „Bob Dylan sovietic”. După o încercare eşuată de a deveni o senzaţie pop în SUA, s-a întors acasă, în Rusia, unde este acum supranumit „bunicul rokului rusesc”. MC Pavlov îşi deplânge energic pierderea popularităţii în faţa unei noi generaţii de rapperi în stil occidental. Artiom Troiţki a protestat împotriva lui Putin, citând articolul 20 din Constituţia rusă, care interzice cenzura. Dispreţuitor, Puţin a asemănat simbolul protestului, o panglică albă, cu un prezervativ; în 2011, Troiţki s-a îmbrăcat ca un prezervativ pentru un marş de protest, luându-l în râs pe Putin.

Iuri Begalov a devenit asociat într-o firmă majoră din industria de minereu şi petrol şi s-a căsătorit cu o cunoscută prezentatoare de televiziune, de care a divorţat ulterior.

În 2009, Aleksandr Kiseliov a fost numit director al serviciului poştal rusesc. În 2013, a demisionat din această funcţie şi a primit o compensaţie de peste 3 milioane de ruble. Serghei Stankevici a fost acuzat de luare de mită în 1996 şi a fugit în Polonia; s-a întors în Rusia, iar acum este înalt expert la Fundaţia Anatoli Sobchak.

Rusia nu duce lipsă de decadenţă sfidătoare. *Pravda*,

un ziar al statului, toarnă propagandă pentru cluburile de noapte: „Conform revistei *Forbes*, Moscova are mai mulţi miliardari decât orice alt oraş din lume, aşa că vă puteţi imagina nivelul de opulenţă pe care-l veţi putea încerca în mod direct în anumite cluburi de noapte. Asta face destinaţia un loc excelent pentru o vacanţă între prieteni sau destinaţia perfectă pentru cele mai memorabile petreceri de burlaci”. Dispreţul faţă de normele sociale devine cu atât mai puternic cu cât acele norme devin mai rigide. La vârsta de 24 de ani, Avdotia Aleksandrova a înfiinţat o agenţie de modeling numită Lumpen, care prezintă femei cu feţele zgâriate, părul nepieptănat şi ochii umflaţi, în ideea că „o faţă care nu exprimă emoţii, indiferent cât de regulate sau simetrice îi sunt trăsăturile, nu poate fi inimoasă”. Serghei Kostromin, care a fondat o revistă numită *Utopia*, a declarat: „Toată lumea îşi caută propria utopie privată: emoţii satisfăcătoare ce pot fi simulate cu ajutorul societăţii de consum”. O altă revistă, *Rusia fără noi*, a fost fondată de către Andrei Urodov ca „o revistă pentru adolescenţii cărora le e dor de vremurile în care n-au avut niciodată şansa să trăiască”. Este o fiţuică nostalgică după anii lui Elţîn. Rugat să descrie situaţia, un critic culinar din Moscova a spus: „Fiecare restaurant din Moscova este un restaurant tematic. Tema este că nu te afli în Moscova”.

Muzica pop este în continuare cenzurată. Andrei Makarevici, supranumit „Paul McCartney al Rusiei”, s-a pomenit că i s-au anulat concertele după ce a cântat pentru nişte copii din estul Ucrainei. Cel mai cunoscut rapper din Moscova, Noize MC, a acceptat un steag de la un fan, în timpul unui concert din Ucraina. „Cântam în ucraineană şi cineva mi-a dat un steag ucrainean”, a declarat Noize. Jar în Ucraina, era absolut în regulă”. Câteva săptămâni mai târziu, au început să i se anuleze spectacolele; câteodată, apăreau echipaje de genişti, susţinând existenţa unor pericole fictive. Aproape toate reprezentaţiile dintr-un turneu în Siberia au fost blocate;

autorităţile îl vizitau la hotel şi îl opreau din a cânta în alte locuri.

Propaganda anti-gay a dus la nenumărate atacuri din partea publicului împotriva homosexualilor. Există grupări care atrag bărbaţi şi tineri homosexuali pretinzând că vor o întâlnire, iar apoi îşi bat victimele şi le forţează să facă lucrurile umilitoare, cum ar fi să bea urina propriilor atacatori. Aceste episoade sunt înregistrate şi publicate; câteva sute dintre ele au apărut pe internet în 2015. Multe din victime suferă fracturi osoase şi răni faciale; unii suferă episoade post-traumatice de anxietate şi depresie; alţii sunt atât de înspăimântaţi, încât se închid în casă. Persoanele gay sunt atacate pe stradă, la metrou, în cluburile de noapte sau în timpul interviurilor pentru angajare. Guvernul rus refuză să judece aceste fapte drept infracţiuni motivate de ură.

Elena Klimova a fost obligată să plătească amenzi enorme pentru că a încercat să construiască o resursă online pentru adolescenţii gay. În primăvara lui 2015, a publicat un album numit *Oameni frumoşi şi ce-mi spun ei mie*, în care arată pozele de profil ale oamenilor care au ameninţat-o pe platformele de socializare online. O femeie zâmbitoare care ţine un buchet de flori a scris: „Du-te şi omoară-te dracului înainte să te găsească”; un bărbat a cărui drăgălaşă poză de profil îl înfăţişează împreună cu un iezişor a scris: „Dacă te-aş împușca, curvuliţo, ar fi doar o parte din ceea ce meriţi”. Poetul şi activistul *gay* Dmitri Kuzmin a scris: „Rusiei îi lipseşte conceptul de respect pentru o altă persoană pur şi simplu pentru faptul că el sau ea este o altă persoană, un individ unic şi independent. Prin urmare, este inutil să spui aici: «Sunt gay şi am drepturi.»” Kuzmin spune că amplificarea homofobiei face din persoanele gay radicalişti fără voie. „Câtă vreme imaginea inamicului este născocită pornind de la homosexuali, trebuie să-mi fac toate declaraţiile publice doar în calitate de bărbat gay, pe câmpul de luptă al acestui război în care am fost implicat împotriva voinţei

mele”.

Statutul de contracultură de care s-a bucurat Biserica Ortodoxă în perioada sovietică (deşi chiar şi atunci aceasta era în complicitate cu KGB-ul) a dispărut în totalitate; acum impune în mod vădit interesele lui Putin. În 1991, doar o treime din ruşi se considerau membri ai Bisericii; în 2015, peste trei sferturi îşi atribuie această apartenenţă. În acelaşi timp, aproape un sfert consideră că religia face mai mult rău decât bine, şi o treime din membrii Bisericii spun că nu cred în Dumnezeu. Numărul celor care merg la slujbă este redus. Conducătorul Bisericii, patriarhul Kiril, a descris mandatul lui Putin ca fiind „un miracol” şi a spus despre opoziţie că „liberalismul va duce la prăbuşirea legislativă şi apoi la Apocalipsă”. Se zvoneşte că patriarhul Kiril are o avere personală de aproximativ patru miliarde de dolari şi se laudă cu un ceas de 30.000 de dolari şi un apartament luxos în Moscova. În plus, acesta închiriază Catedrala lui Cristos Mântuitorul pentru evenimente comerciale.

Puţin a fost fotografiat în repetate rânduri cu Lupii Nopţii, o bandă de motociclişti ortodocşi. Ivan Ostrakovski, conducătorul grupului, a spus: „Duşmanii Sfintei Rusii sunt pretutindeni. Trebuie să protejăm locurile sfinte de liberali şi de ideologia lor satanică. Poliţia nu face faţă atacurilor. Când m-am întors din războiul purtat în Cecenia, mi-am găsit ţara plină de noroi. Prostituţie, droguri, satanişti. Însă acum religia e în ascensiune”. O altă bandă de neonazişti ortodocşi a rănit grav un protestatar care demonstra împotriva sentinţei severe aplicate membrelor Pussy Riot, trupa radicală arestată pentru interpretarea unei rugăciuni anti-Putin în catedrala din Moscova. „Au insultat tot ce avem sfânt şi sacru”, au spus aceştia.

Ghiorghi Mitrofanov, singurul cleric rus care a cerut Bisericii să-şi recunoască relaţiile cu autorităţile sovietice din trecut, a spus: „Am pierdut atâţia oameni vrednici în secolul XX, încât am creat o societate în care falsul şi teatralitatea sunt la ordinea zilei. Înainte, oamenii strigau

că zidesc comunismul, dar nu făceau decât să folosească slogane care le deschideau uşi. Acum gaşca asta nouă, şi de fapt şi unii din cea veche, strigă «Sfânta Rusie». Sunt vorbe fără sens”.

Peste tot în lume, grupurile infracţionale ruse sunt implicate în şantaj, trafic de fiinţe umane şi de droguri, prostituţie, comerţ cu arme, răpiri şi criminalitate informatică. Atât procurorul englez care a condus ancheta privind moartea informatorului şi ofiţerului FSB Aleksandr Litvinenko la Londra, cât şi anchetatorii spanioli care au cercetat acuzaţiile de spălare de bani au ajuns la concluzia că o mare parte din crima organizată rusească este coordonată din interiorul Kremlinului. Ancheta spaniolă a afirmat că Aleksandr Bastrîkin, şeful Comitetului de Investigaţii din Rusia, care supraveghează anchetele criminale majore, şi Viktor Ivanov, şeful Serviciului Federal pentru Controlul Traficului de Droguri, sunt complici ai infractorilor. Telegramele diplomatice Wikileaks se referă la Rusia ca fiind un „adevărat stat mafiot”, care sprijină o gamă largă de organizaţii criminale: unele mai mari, precum Solntsevskaia Bratva (profit anual estimat: 8, 5 miliarde de dolari), Braţki Krug, Tambovskaia Prestupnaia Grupirovka şi mafia cecenă, dar şi nenumărate organizaţii mai mici. Multe dintre ele sunt administrate de absolvenţi de facultate care înşală sistemul în cel mai sofisticat mod cu putinţă.

Prejudiciul suferit de economia rusă în urma corupţiei atinge probabil 500 de miliarde de dolari pe an. Institutul Freedom House a acordat ţării nota 6, 75 pe o scară a corupţiei al cărei scor maxim este 7. Puţin a invitat infractorii care au bunuri în străinătate să şi le aducă înapoi; în 2015, a semnat o lege ce garantează amnistierea acestor indivizi, care vor fi protejaţi de orice urmărire penală, fiscală sau civilă. Chiar şi aşa, se estimează că, în acel an, au fost scoşi din ţară 150 de miliarde de dolari. „Cu toţii înţelegem că aceste bunuri au fost câştigate sau obţinute pe diverse căi”, a spus Andrei Makarov, şeful

comisiei pentru buget şi taxe din Duma de Stat. „Cu toate acestea, cred cu tărie că trebuie în sfârşit să încheiem capitolul «conturilor offshore» din istoria economiei şi ţării noastre. Este foarte important şi necesar să facem asta”.

Se pun în scenă pentru popor manifestări simbolice ale corectitudinii legale. Moscova a interzis importurile de brânzeturi şi alte mâncăruri europene, ca ripostă la sancţiuni. Acest boicot a avut un efect mult mai puternic asupra cetăţenilor ruşi decât asupra ţintelor sale străine. Ca să arate că Rusia se ţine de cuvânt, televiziunea de stat a prezentat maşinării imense distrugând peste şase sute de tone de mâncare de contrabandă. Poate că un astfel de spectacol a fost patriotic, dar, într-o ţară în care oamenii mor de foame, multor ruşi li s-a părut a fi de o cruzime ostentativă.

Economia rusească a devenit una dintre cele mai disproporţionate din lume, având în vedere că doar 110 persoane deţin mai mult de o treime din averea ţării. Rata sărăciei a crescut cu o treime între 2011 şi 2015. În aceeaşi perioadă, o jumătate de milion de oameni au părăsit ţara, în căutare de oportunităţi economice. Această economie suferă de pe urma lipsei diversificării, a dependenţei excesive de industria petrolului, a sancţiunilor internaţionale, a productivităţii scăzute, a corupţiei şi a lipsei de stimulente pentru schimbare. Moscova a sponsorizat companii mari aflate sub control guvernamental, dar nu şi întreprinderi independente mici şi mijlocii (IMM-uri). În UE, IMM-urile produc patruzeci la sută din PIB; în Rusia, înjur de cincisprezece la sută. Această distanţare de întreprinderile private nu este promiţătoare din punct de vedere economic. Petrolul şi gazele reprezintă peste două treimi din exporturi, ceea ce înseamnă că de fiecare dată când preţul petrolului scade cu un dolar pe baril, Rusia pierde două miliarde de dolari. Sancţiunile curente vor diminua economia ţării cu aproape zece procente. Angajaţii ruşi rămân de o ineficacitate neegalată. Ian Bremmer a scris în *Time* că, în vreme ce un

angajat american contribuie cu 67, 40 de dolari pentru fiecare oră lucrată, un angajat rus contribuie doar cu 25, 90 de dolari. Şi totuşi, educaţia financiară începe la o vârstă fragedă; la Expoziţia Realizărilor Economiei Naţionale, o „şcoală pentru tineri investitori” predă educaţie financiară copiilor care abia au împlinit opt ani.

Deşi peste două treimi dintre ruşi se declară nemulţumiţi de problemele financiare ale ţării, acelaşi procent aprobă politica economică a lui Putin. Majoritatea ruşilor se informează din surse mass-media deţinute de stat, care au înfăţişat invazia din Ucraina şi alte evenimente ca fiind parte dintr-un scenariu „Rusia *versus* Occident”. „Puţin ştie ce vrea să audă poporul său”, scrie Bremmer. „Doar că nu e limpede dacă ştie cum să-şi salveze economia muribundă”.

Politica a devenit din ce în ce mai cinică. În 2014, Max Katz, un tânăr de 27 de ani şi fost campion la poker, a fost ales membru în Consiliul Districtului Moscovei. Sloganul campaniei lui a fost: „Consiliul Districtului Moscovei este complet inutil. Nu are niciun strop de putere”. Acesta a afirmat că a câştigat fiindcă „a ales să fie sincer”. La 24 de ani, Izabel Magkoeva este şi campioană la box, şi o comunistă mândră – reprezentanta unei noi stângi ruseşti, care îl descrie pe Lenin în public drept im „mare revoluţionar”. La 29 de ani, Roman Dobrohotov, a cărui descriere pe Twitter spune „Eu sunt Revoluţia”, a fost arestat de peste o sută de ori. La trimis o scrisoare lui Edward Snowden, explicând că, din moment ce toată lumea ştie că orice conversaţie din Rusia este monitorizată, nu va descoperi nimic la noul său domiciliu.

Oponenţii lui Putin au protestat după alegerile din 2011 şi 2012. În fruntea lor s-au aflat Gări Kasparov, campionul la şah; Ilia Iaşin, activist; liderul Frontului de Stânga, Serghei Udalţov; Alexei Navalnîi, protestatar anticorupţie; şi Boris Nemţov, membru al unui parlament regional. În 2015, Navalnîi şi Udalţov au fost puşi sub arest la domiciliu. Nemţov a fost împuşcat în spate în timp

ce traversa un pod din Moscova, la câteva ore după ce postase un mesaj pe Twitter, îndemnându-şi fanii să protesteze împotriva activităţii lui Putin din Ucraina.

Ghiorghii Chijov, de la Centrul pentru Tehnologii Politice din Moscova, a spus: „Ruşii sunt acum împărţiţi între «noi» şi «trădătorii de patrie». Liberalii nu pot să protesteze, fiindcă ar însemna să se opună majorităţii naţiunii”. Nikita Denisov, 33 de ani, care fusese un protestatar activ, a spus: „Ne-am dat seama că demonstraţiile noastre erau, de fapt, inutile, chiar demodate”. Elena Bobrova, 29 de ani, a spus: „Ieşeam în stradă crezând că putem să schimbăm lucrurile, dar eram întâmpinaţi doar cu indiferenţă, nu doar din partea celor de la putere, ci şi din partea prietenilor şi rudelor noastre”. Şi astfel apatia a devenit un sport naţional.

CHINA

Ironia, umorul (şi arta) îi pot salva pe chinezi

New York Times Magazine, 19 decembrie 1993

Câteodată ne e greu să ne amintim presupunerea, des întâlnită chiar şi în anii ’90, că dincolo de graniţele Occidentului nu s-ar crea artă de calitate. După ce scrisesem despre noua generaţie din Rusia, editorii mei de la *New York Times* m-au întrebat ce aş dori să mai scriu, iar eu am sugerat artiştii din China, neştiind de fapt dacă aceştia existau. Am presupus că, din moment ce la Moscova şi Sankt-Petersburg se petreceau atâtea, trebuie să existe ceva similar la Beijing şi Shanghai. Operele din URSS fuseseră de neînţeles pentru vestici, însă operele chineze erau inaccesibile. Deoarece singura artă disponibilă la nivel internaţional era cea autorizată de stat, majoritatea criticilor credeau că toată lumea lucrează în limitele decretelor Partidului. Odată ce am primit această sarcină, am intrat în panică, dar treptat am făcut cunoştinţă cu artişti reprezentativi, iniţial prin intermediul unui conceptualist german pe care îl cunoscusem la Moscova. În ziua de astăzi, jumătate din arta modernă pare să provină din Republica Populară, iar expoziţiile din

Vest ale lui Cai Guo-Qiang şi Ai Weiwei sunt printre cele mai vizitate din lume.

Am reintegrat în acest articol o parte din materialul exclus din versiunea publicată iniţial.

Pe 21 august 1993, expoziţia *Plan pentru viaţa la ţară* trebuia să aibă vernisajul la Meishugan (Galeria Naţională de Artă) din Beijing. Deşi tablourile erau banale şi nu aveau, pentru privitorul neavizat, nicio urmă de înţelesuri politice, funcţionarii au decis că multe dintre ele nu reuşesc să înfăţişeze aspectele pozitive ale vieţii în Republica Populară şi că erau, prin urmare, inacceptabile: doar înjur de douăzeci la sută din lucrări au fost aprobate pentru expunere. Această ingerinţă l-a înfuriat pe artistul Song Shuangsong, creatorul expoziţiei. El le-a spus prietenilor săi că pe 25 august va merge la galerie şi îşi va tăia părul lung, un simbol al stilului său de viaţă independent.

În ziua aceea, la ora prânzului, Song, prietenii lui, un frizer profesionist într-un halat curat şi alb, un reporter de la televiziunea

Shanxi şi cu mine ne-am adunat cu toţii în sala de expoziţie. Solemn, Song a întins ziare pe podeaua galeriei şi a aşezat im scaun în mijlocul lor. Vizitatorii care se întâmpla să fie atunci în galerie s-au oprit să privească. Am stat toţi într-o tăcere fascinată în timp ce părul lui Song cădea pe podea, şuviţă cu şuviţă. Song a privit într-o direcţie, apoi în alta, păstrându-şi un timp o expresie serioasă, apoi rânjind şi pozând. După vreo douăzeci de minute, Song a rugat să se înlăture scaunul şi s-a întins pe podea ca un cadavru. Bărbierul i-a săpunit faţa, a scos un brici şi a început să-l radă. Când i-a dispărut barba, Song s-a ridicat pentru atacul final asupra părului. Însă, chiar atunci când frizerul se pregătea să taie din nou, a apărut şeful corpului de securitate al galeriei şi a văzut mulţimea şi camerele de filmat.

— Cine a autorizat un astfel de comportament? a întrebat, cu faţa schimonosită de furie.

— Aceasta este expoziţia mea, a spus Song, şi îmi asum răspunderea pe deplin.

După un scurt schimb de ostilităţi, directorul corpului de securitate a ieşit val-vârtej, întorcându-se însoţit de subalterni ameninţători. Dacă ai fi fost martor la scena asta, ai fi crezut că Song Shuangsong a fost mai degrabă prins cu o bombă în mână, decât fiind tuns şi bărbierit. Toată lumea a fost dată afară din cameră. Uşile au fost asigurate cu lanţuri grele şi lacăte. Expoziţia a fost închisă imediat şi definitiv. Song a fost dus cu forţa afară de doi paznici.

Unul dintre vestici, care ajunsese întâmplător să vadă sceneta s-a întors spre mine ridicând din umeri şi a remarcat cât este de trist că aceste încercări de a lupta în mod deschis pentru democraţie în China au dat mereu greş. Ajunsese la concluzia populară în Occident cum că un artist care intră în conflict cu statul încearcă neapărat să obţină, direct sau indirect, un proces electoral transparent şi o constituţie. Această gândire îşi are rădăcinile într-o interpretare eronată a Chinei şi a chinezilor. În acest caz, nu înţelesese ce s-a întâmplat: tunsoarea fusese o reuşită totală. Intelectualii chinezi – inclusiv artiştii avangardişti „underground”, dintre care mulţi sunt sau au fost protestatari activi în favoarea democraţiei – sunt uniţi în credinţa fermă că democraţia occidentală în China nu ar fi doar o greşeală, ci o imposibilitate. Chinezilor le place China. Deşi vor banii, informaţia şi puterea din Vest, nu vor soluţii vestice la probleme chinezeşti, iar atunci când protestează pentru democraţie, protestul lor este un mijloc ascuns de a cere soluţii chinezeşti. În Est, mi-au atras atenţia mai mulţi artişti, se obişnuiește să ceri ceea ce nu-ţi doreşti pentru a obţine ceea ce-ţi doreşti.

Simpla decizie de a acţiona în calitate de individ în China este radicală. Contrazice o istorie de 5.000 de ani, de care chinezii sunt extrem de conştienţi şi extrem de mândri, o istorie pe care o revizuiesc (câteodată agresiv) în mod frecvent, dar pe care nu o abandonează niciodată.

Fiecare membru al avangardei artistice chineze are propria individualitate, dar un individualism dus la extrem este, din punctul de vedere al chinezilor, ridicol; arta nu rezidă în ceea ce chinezii ar considera un egoism vestic barbar, ci în echilibru. Ceea ce nouă ni se pare a fi o negare a tradiţiei chineze a uniformităţii este mai curând o cale de a păşi în afara ei pentru a o încuraja să evolueze. În ciuda problemelor şi cruzimilor sale, China funcţionează extrem de bine, iar acest lucru este mai important pentru chinezi, chiar şi pentru intelectualii chinezi, decât orice idee democratică occidentală. Chiar şi artiştii iconoclaşti, oricât de îngroziţi ar fi de guvernul lui Deng Xiaoping, sunt în general surprinzător de mulţumiţi de funcţionarea sistemului lor. Atitudinile sfidătoare ale avangardei chineze operează legitim în cadrul sistemului lor şi nu sunt concepute astfel încât să fie interpretate în al nostru.

Deseori, ceea ce pare radical este, într-adevăr, radical, dar nu întotdeauna aşa cum am crede. În dialectul Nanjing, sunetele *i luv yoo* înseamnă „Ţi-ar plăcea nişte ulei condimentat?" „Puşi faţă în faţă cu arta noastră", mi-a spus artistul Ni Haifeng, „occidentalii cred că spunem că-i iubim (*ive Iove you*), când noi de fapt nu purtăm decât o conversaţie privată despre gătit".

Sufletul avangardei

Societatea chineză este mereu ierarhică; până şi cel mai neoficial grup are o structură piramidală. „Conducătorul" avangardei chineze este Li Xianting, supranumit Lao Li (Bătrânul Li, un apelativ ce denotă veneraţie, respect şi afecţiune). „Câteodată ţi-e mai uşor să zici «Lao Li» decât «avangarda chineză»", a spus pictorul Pen Dehai. „Simt unul şi acelaşi lucru". În vârstă de 46 de ani, Lao Li e un bărbat destul de scund, cu o barbă excentrică şi cu un aer de blândeţe inteligentă şi bunătate chibzuită care se transformă uneori într-o strălucire interioară. Este un om instruit, care cunoaşte istoria artei chineze şi se informează despre arta occidentală.

Lao Li trăieşte într-o casă cu curte interioară, specifică vechiului Beijing, care este inima culturii avangardiste chineze. Dimineaţa nu

 poate fi vizitat, deoarece doarme până la prânz, dar după-amiaza sau seara găseşti mereu artişti strânşi acolo, uneori 2 sau 3 şi de multe ori 20 sau 30. Toată lumea bea ceai; noaptea, câteodată, rachiu chinezesc. Discuţiile pot fi grandilocvente şi idealiste, dar de cele mai multe ori simt simple şi chiar tind spre bârfa: ce expoziţii sunt bune, dacă cineva o să se despartă de nevastă, o înşiruire de glume noi.

Casa lui Lao Li are doar trei cămăruţe şi, ca majoritatea caselor care au curte interioară, nu beneficiază înăuntru nici de baie şi nici de apă caldă. Însă odată ce ai ajuns în acest loc comod şi confortabil şi te-ai înghesuit pe banchete, poţi să rămâi acolo ore întregi. Dacă discuţiile se lungesc până târziu, poţi să stai şi peste noapte. La un moment dat, vara asta, am făcut parte dintr-un grup care a stat de vorbă până aproape de 5 dimineaţa; în mod miraculos, era destul loc pentru toţi opt şi eram deja atât de obosiţi, încât am dormit neîntorşi. Şi dacă am fi fost 20, tot am fi avut loc. Asta e casa lui Lao Li.

E greu de explicat întocmai ce face Lao Li. Deşi este un bun scriitor şi curator, rolul lui principal este să îndrume artiştii spre un limbaj prin care să-şi trăiască şi să-şi discute propriile opere. Oriunde am mers în China, am vorbit despre Lao Li: ultimele lui eseuri, dacă e nimerit ca o singură persoană să deţină atâta putere, dacă se crede mai important decât artiştii pe care îi descoperă, ce fel de femei îi plac, dacă s-a schimbat de când a călătorit în Occident anul trecut. „Artiştii îi aduc tablourile lor aşa cum copiii îi aduc tema unui profesor”, a spus un membru al cercului artistic din Beijing. „El le laudă sau le critică opera, apoi îi trimite să lucreze la proiectul următor”. Artişti din toate provinciile Chinei îi trimit lui Lao Li fotografii cu lucrările lor, cerându-i ajutorul. El călătoreşte

să-i vadă, aducându-le cărţi şi informaţii. „Este ca un fel de agricultură”, mi-a zis el, „întrucât aduce aceste materiale în provincii pentru a fertiliza cultura”. Oriunde merge, face diapozitive; arhivele lui documentează fiecare efort artistic important din China modernă. Când descoperă artişti interesanţi, îi invită la Beijing. Prin Lao Li, lumea artei este constant înviorată de nou-veniţi.

În ciuda tuturor realizărilor sale erudite, Lao Li nu menţine distanţa obiectivă a unui critic, iar detractorii săi îl învinuiesc pentru asta. Reacţiile sale sunt mereu pe cât de critice, pe atât de empatice, iar pasiunea pentru munca sa decurge în mare parte din sentimentul că are un ţel moral. Lao Li se dedică încurajării acelor atitudini mentale care îi întăresc societatea. Acest interes implicit este mai înalt decât, şi diferit de misiunea interpretativă a unui critic de artă.

Artiştii din cercul său se autodefinesc ca fiind membri ai avangardei; unul dintre ei mi-a dat o carte de vizită pe care era scris numele său şi, dedesubt, „Artist avangardist”. La început, m-a derutat această descriere: mulţi dintre artiştii aceştia nu erau, după standardele occidentale, deosebit de avangardişti. Vorbind cu Lao Li, am înţeles însă că elementul radical din aceste lucrări este originalitatea lor, că oricine rămâne credincios unei viziuni proprii şi hotărăşte s-o reprezinte se situează în sfera inovativă a societăţii chineze. Lao Li este cel mai mare susţinător al individualităţii. Calitatea umanismului său unic este aceea de a face loc pentru libertatea spiritului şi a expresiei într-o societate care, prin legile sale şi prin mecanismele sociale interne, nu lasă loc gândirii originale.

— Idealism? mi-a spus la un moment dat Lao Li. Sper ca în China să apară o artă nouă şi ca eu să-i pot înlesni creşterea. Înainte de ’89, credeam că, prin această artă nouă, vom schimba societatea şi o vom elibera. Acum cred pur şi simplu că arta poate elibera artiştii. A fi liber nu e puţin lucru.

Puţină istorie

„Arta chineză se sprijină pe trei picioare, ca o oală tradiţională de gătit”, mi-a explicat Lao Li. „Unul dintre ele este pictura tradiţională, cu pensulă şi tuş. Altul este realismul, un concept importat din Vest la începutul secolului XX. Al treilea este limba internaţională a artei contemporane occidentale”.

Perioada dintre 1919 şi 1942 a adus mari dezamăgiri pentru pictura tradiţională chineză în tuş a oamenilor de cultură şi a artiştilor erudiţi; când Mao Zedong a preluat puterea, limbajul oficial al revoluţiei a impus un stil eroic bazat pe modelul sovietic. Abia în 1979, grupul intitulat „Stelele” a iniţiat mişcarea de avangardă. Aceasta era parte din mişcarea Zidul Democraţiei, care a adus laolaltă aspiraţii de schimbare socială, culturală şi politică. „Orice artist este o stea”, a spus Ma Desheng, unul dintre fondatorii grupului Stelele. „Am numit grupul nostru «Stelele» pentru a ne sublinia individualitatea. Asta ca reacţie la uniformitatea mohorâtă a Revoluţiei Culturale”. Membrii grupului Stelele, care nu studiaseră la academii oficiale, nu aveau voie să-şi expună lucrările, aşa că în 1979 şi-au agăţat tablourile de gardul ce împrejmuia Galeria Naţională de Artă. Când poliţia le-a închis expoziţia în aer liber, au protestat pentru drepturile individului.

IRONIA, UMORUL (ŞI ARTA) ÎI POT SALVA PE CHINEZI 115 în 1977, s-au redeschis academiile de artă, ale căror porţi fuseseră încuiate în perioada Revoluţiei Culturale, şi tinerii artişti au început să treacă printr-un proces de înscriere nespus de istovitor, dând examene în repetate rânduri pentru puţinele locuri de la Academia Zhejiang din Hangzhou şi Academia Centrală din Beijing. Între 1979 şi 1989, odată cu liberalizarea guvernului chinez, au apărut expoziţii de artă occidentală la Galeria de Artă Naţională, iar studenţii obişnuiau să petreacă zile întregi acolo. În China, chiar şi criticii aspri ai societăţii îşi doreau să primească o instruire academică formală care, simţeau ei, le va da dreptul să vorbească şi să gândească. Grupul Stelele iniţiase un radicalism al conţinutului; acum,

Noul Val din ’85 a adus cu sine un radicalism al formei. În 1985, cinci critici, printre care şi Lao Li, au fondat pe cont propriu *Artele frumoase în China*, o revistă care a devenit vocea noilor mişcări artistice până în 1989, când a fost închisă. De atunci, ceilalţi critici, care erau la fel de importanţi ca Lao Li, fie au emigrat, fie s-au cufundat într-o relativă tăcere.

Mulţi artişti din această perioadă şi-au semnalat dispreţul pentru normele sociale lăsându-şi părul să crească (un radicalism la care făcea aluzie actul tunderii părului din reprezentaţia lui Song). Ignorând reprimarea sexuală tipică societăţii chineze, aceştia vorbeau nestingheriţi despre femei, nu ascundeau detalii despre vieţile lor personale, spuneau glume fără perdea. Îşi petreceau nopţile discutând despre filosofi, artişti şi poeţi occidentali. O mare parte din literatura inaccesibilă în trecut fusese brusc publicată, aşadar citeau cu lăcomie, însă, în ciuda acestui libertinaj generic, cei mai mulţi dintre ei aveau slujbe şi îşi îndeplineau datoria cu sârguinţă. Arta o făceau pentru ei înşiși, expusă cu mare dificultate şi vândută doar ocazional „prietenilor internaţionali” (această sintagmă, îndrăgită de artişti, era eufemismul lui Mao pentru simpatizanţii străini).

Artiştii chinezi, pe măsură ce au început să lupte împotriva valorilor societăţii în decursul anilor ’80, s-au orientat spre limbajul vizual occidental. Anumiţi critici vestici, privind această artă, au considerat-o neoriginală. Însă limbajul vestic avea o forţă deosebită în China pur şi simplu pentru că fusese interzis; folosirea lui era premeditată şi plină de înţeles. Artiştii avangardei chineze au copiat stilurile occidentale în aceeaşi măsură în care Roy Lichtenstein a copiat benzi desenate, iar Michelangelo a copiat sculptura clasică. Forma este asemănătoare; limbajul este imitativ; înţelesul ne este străin.

Ultima suflare a exuberantei mişcări artistice chineze a venit cu doar câteva luni înainte de masacrul din piaţa Tiananmen, de pe

4 iunie. În februarie 1989, s-a deschis expoziţia *China /Avangardă* la Galeria Naţională de Artă, într-o atmosferă de extaz naiv; simbolul expoziţiei era semnul de circulaţie chinezesc pentru „întoarcerea interzisă”. Cu zece ani în urmă, grupul Stelele se luptase să-şi expună lucrările în faţa galeriei, dar acum criticii de la revista *Artele frumoase în China* şi alţii îşi uneau forţele pentru a lansa o expoziţie monumentală care aducea la un loc cele mai radicale opere ale noilor artişti din avangarda chineză. Mulţi artişti au crezut că această expoziţie va oferi operei lor aprobarea oficială de care avea nevoie pentru a ajunge la un public mai larg. După deschidere, doi artişti au tras focuri de armă în instalaţiile lor. Şocaţi, funcţionarii au închis imediat expoziţia, spulberând visurile avangardei. Astăzi, câţiva artişti au văzut cu ochii lor note „confidenţiale” în dosarele guvernului, în care se spune că nicio măsură nu va fi considerată prea extremă pentru a preveni un nou eveniment asemănător expoziţiei din ’89.

Închiderea expoziţiei i-a paralizat pe artiştii chinezi; în timp ce încercau să decidă care va fi următorul pas, a avut loc masacrul de pe 4 iunie. Artiştii şi idealiştii şi-au dat seama că nu au nicio influenţă asupra viitorului propriei ţări. Criticul de artă Liao Wen, partenera lui Lao Li, a scris: „Astăzi, înconjuraţi de ruinele unui idealism ratat, lumea a ajuns în sfârşit la o concluzie inevitabilă: rezistenţa extremă nu face decât să demonstreze cât de puternic e adversarul tău şi cât de uşor poţi fi rănit. Umorul şi ironia, pe de altă parte, ar putea fi un agent coroziv mai eficient. Din 1989 încoace, idealismul a fost înlocuit de o ironie jucăuşă. Nu e tocmai o atmosferă propice pentru discuţii serioase despre artă, cultură şi condiţia umană. În zilele noastre, oamenilor li se par neimportante astfel de lucruri”.

Unii artişti au emigrat înainte de ’90; mulţi alţii, imediat după aceea. Majoritatea personalităţilor cunoscute din vechea avangardă au fugit din ţară. La Beijing a mai rămas un singur membru al grupului Stelele. Însă ideea de

„întoarcere interzisă” continuă. În fiecare seară, zeci de persoane merg negreşit acasă la Lao Li.

Nonsens cu sens

Lao Li a împărţit arta contemporană chineză în şase categorii, dintre care doar unele sunt acceptate la scară mai largă. Artiştii se plâng de artificialitatea categoriilor lui, dar impulsul chinez de a ordona lucrurile rămâne neabătut şi e greu de ştiut de unde să începi

IRONIA, UMORUL (ŞI ARTA) ÎI POT SALVA PE CHINEZI 117 să abordezi diversitatea artei chineze tară o astfel de categorisire. Gustul lui se îndreaptă mai degrabă spre pictură decât spre *performance-vri*, lucrări conceptuale sau instalaţii. Dintre tipurile de pictură pe care le-a definit, cele mai discutate şi, în final, cele mai acceptate sunt „realismul cinic” şi mişcarea intitulată „pop politic”.

Realismul cinic este prin excelenţă un stil post—89. Principalii săi reprezentanţi, Fang Lijun şi Liu Wei, şi ceilalţi adepţi ai săi, printre care Wang Jinsong şi Zhao Bandi (căruia nu-i place să i se spună „realist cinic”), sunt toţi instruiri la cel mai înalt nivel academic şi sunt experţi în pictura figurativă desăvârşită. Viu colorate şi extrem de detaliate, lucrările prezintă oameni neaşteptat de înstrăinaţi unii de alţii. Fang Lijun pictează bărbaţi fără păr, surprinşi într-o proximitate lipsită de legături: unul e în mijlocul unui căscat enorm; altul rânjeşte în gol; înotători în alb-negru plutesc pe o mare inexpresivă. Personajele sunt mereu inerte, stând, înotând sau plimbându-se fără vreun scop anume. Folosind compoziţii sofisticate şi tehnici rafinate, Fang înfăţişează o absenţă a activităţii care parcă aproape că nu merită înfăţişată. Rezultatul este adesea amuzant, bric şi trist, o reprezentare înduioşătoare a ceea ce el numeşte „evenimentele absurde, banale şi fără înţeles ale vieţii de zi cu zi”.

Liu Wei şi Fang Lijun sunt incluşi mereu în aceeaşi categorie artistică şi socială. Au învăţat la aceeaşi

academie şi sunt prieteni de ani întregi. Au un aer certăreţ: pentru Fang Lijun, pare o faţadă, dar pentru Liu Wei este o înclinaţie autentică spre huliganism. Liu Wei este fiul unui general cu grad înalt din Armata Roşie şi de obicei îşi pictează părinţii. După părerea celor mai mulţi chinezi, ofiţerii cu grad înalt trăiesc bine şi sunt fericiţi; Liu Wei arată „neajutorarea şi stângăcia familiei mele şi a întregului popor chinez” prin picturi nostime şi groteşti. „În 1989, eram student”, a spus el. „M-am alăturat mişcării democratice, la fel ca toată lumea, dar nu aveam un rol important în cadrul ei. După 4 iunie, m-a cuprins disperarea. Acum am acceptat că nu pot să schimb societatea: nu pot decât să înfăţişez situaţia în care ne aflăm. De vreme ce nu pot să expun în China, opera mea nu poate inspira pe nimeni aici, dar pictura mă ajută să-mi alin propriile sentimente de neajutorare şi stângăcie”.

Wang Jinsong comunică acest mesaj tăios cu o blândeţe aproape plastică. Opera lui Zhao Bandi este subtilă şi uşor tulburătoare, o serie de imagini monumentale, meticuloase şi frumos colorate, reprezentând oameni singuri, întemniţaţi. Curentul realismului cinic nu este în totalitate cinic; idealismul acestor artişti stă în faptul că înfăţişează un cinism pe care societatea vrea să-l nege. Aceste lucrări sunt ca nişte strigăte după ajutor, dar sunt, de asemenea, glumeţe şi ştrengărești, folosind umorul şi intuiţia ca mijloace de apărare. „Vreau ca picturile mele să fie ca o furtună”, a spus Fang Lijun, „să lase o impresie puternică atunci când le vezi şi să te facă să te întrebi cum şi de ce”.

Mişcarea numită „pop politic” este populară în rândul vesticilor. Principalul său reprezentant, Wang Guangyi, adoră banii şi propria-i faimă, iar lucrările lui s-au vândut la preţuri de peste 20.000 de dolari. De curând, a închiriat o cameră de hotel cu 200 de dolari, doar ca să vadă „cum e să trăieşti ca un superstar al artei”. Wang poartă ochelari de soare chiar şi atunci când e înăuntru, îşi poartă părul într-o coadă lungă şi este deseori menţionat

de alţi artişti ca fiind un model al valorilor vestice din China. Acum lucrează la o serie de tablouri intitulată *Marea critică*, în care explorează paralelele comice dintre publicitatea folosită de Mao în trecut pentru politicile sale revoluţionare şi campaniile publicitare ale grupurilor de interes prospere din Occident. Lângă mărci precum Band-Aid, Marlboro sau Benetton stau portrete idealizate ale unor tineri soldaţi sau fermieri, purtând chipie asemănătoare cu cel al lui Mao. „După '89, când lumea e atât de vulnerabilă", a spus el, „mi-e teamă că comerţul le va distruge ideile şi capacitatea de a avea idei, aşa cum SIDA poate distruge relaţiile amoroase ale oamenilor sau capacitatea lor de a avea relaţii amoroase. Fireşte, îmi savurez banii şi faima. Critic Coca Cola, dar o beau în fiecare zi. Pe chinezi nu-i deranjează astfel de contradicţii".

În Shanghai, Yu Youhan îl pictează iar şi iar pe Mao, de obicei acoperit cu imprimeuri florale ţipătoare, împrumutate din „artaţ arănească" atât de îndrăgită de către preşedinte. Mao se amestecă printre oamenii de rând sau stă tihnit pe un şezlong; uneori faţa lui e complet vizibilă şi alteori câte o floare îi ascunde un ochi sau nasul. Unul dintre tablourile recente ale lui Yu este un portret dublu foarte pop: în stânga se află preşedintele Mao, aplaudându-şi unul dintre propriile principii; în dreapta, Whitney Houston îşi aplaudă propria muzică. Amândoi sunt copiaţi după fotografii reale, iar asemănarea este izbitoare.

Un individualism reglementat

Pictorii tradiţionali chinezi învăţau imitându-şi profesorii; originalitatea se păstra pentru bătrâneţe, când aveai voie să faci schimbări atât de mici, încât erau aproape imperceptibile. Istoria artei tradiţionale chineze este bogată, dar lentă. Avangarda înaintează cu o viteză nebună.

Artiştii care abordează problema individualităţii iară ocolişuri sunt, poate, cei mai interesanţi din China în momentul de faţă. În mod paradoxal, Grupul Noilor

Analişti din Beijing, care îi include pe Wang Luyan, Cu Dexin şi Chen Shaoping, a decis, ca un experiment, să înlăture individul din artă. După expoziţia avangardistă din ’89, au adoptat o hotărâre ce declara că membrii grupului nu au voie să-şi semneze lucrările. La scurt timp, au stabilit regulile de operare. Artiştii din grup concep aceste reguli împreună, le adoptă prin vot majoritar şi acceptă să li se conformeze. „În faţa regulilor, suntem toţi egali”, mi-a explicat Wang Luyan. „Din moment ce considerăm că regulile sunt mai importante decât artiştii, ne exprimăm într-un limbaj al reglementărilor. Ne comunicăm cel mai bine ideile prin simboluri şi numere”.

Aşadar, Grupul Noilor Analişti a inventat formule complexe pentru a-şi exprima relaţiile interne; membrii săi le folosesc pentru a crea grafice şi tabele. O operă recentă începe astfel: „Al, A_2 şi A_3 sunt indivizi înainte de a atinge cantitatea stabilită şi reprezintă, de asemenea, ordinea acţiunilor odată ce s-a atins cantitatea stabilită. Al, A_2 şi A_3 îşi stabilesc în mod arbitrar graficele respective pentru măsurătoare, şi anume, graficele Al, A_2 şi A_3. Al, A_2 şi A_3 împărtăşesc o cantitate stabilită, mai precis, tabelul A”. Acest soi de absolutism, voit misterios, devine o critică glumeaţă la adresa principiului chinezesc al conformităţii, comunicată mereu în maniera cea mai serioasă cu putinţă. Această operă, aşa reglementată cum este, e printre cele mai originale pe care le-am întâlnit în China. „Originalitatea este produsul auxiliar al cooperării noastre, în conformitate cu regulile pe care le-am stabilit”, a spus Wang Luyan.

Alcătuiesc un triumvirat straniu. Chen Shaoping a fost trimis să lucreze în mină în timpul Revoluţiei Culturale şi a petrecut 12 ani dezgropând cărbune; acum este redactor de artă la ziarul *Cărbunele Chinei*. De-a lungul Revoluţiei Culturale, Wang Luyan a fost reeducat pentru a deveni fermier, iar acum este desenator pentru ziarul *Transportul Chinei*. Cu Dexin este mai tânăr decât ceilalţi doi; a fost muncitor într-o uzină chimică până când s-a

decis să devină artist cu normă întreagă.

Dacă-l menţionezi pe Song Shuangsong şi spectacolul în care şi-a tăiat părul, aceşti artişti scutură din cap. „Imaginează-ţi cum ar fi să-ţi laşi părul lung”, spune Cu Dexin râzând, „pentru ca oamenii din piaţă sau din staţia de autobuz să-şi dea seama că eşti artist!” Individualitatea lor este infinit mai puternică pentru că este camuflată. La sfârşitul unei expoziţii recente din Occident, care includea lucrările lui Cu Dexin, cei care se ocupau cu împachetarea au confundat opera lui Cu cu materialul pe care îl foloseau la ambalat, iar lucrarea cu pricina a fost aruncată din greşeală. „Îmi place ca opera mea să fie aruncată la gunoi”, a zis el. „Există atât de multă artă în lume care trebuie păstrată şi studiată, şi nu vreau să ticsesc şi mai mult istoria artei”. Auzind asta, ceilalţi doi încuviinţează: aici, lipsa de individualitate este aproape un impuls inconştient, opusul a ceea ce artiştii chinezi consideră a fi aroganţa şi egoismul îngrozitor al artiştilor occidentali.

Zhang Peili şi Geng Jianyi, din Hangzhou, explorează şi ei aceleaşi probleme. Hangzhou este un oraş frumos, o capitală a Chinei din vechime, aşezat lângă faimosul Lac de Vest. Artiştii se simt mai relaxaţi acolo decât în Beijing sau Shanghai: îi tulbură mai rar prietenii din străinătate sau controversele locale. Majoritatea artiştilor din Hangzhou sunt absolvenţi ai Academiei Zhejiang şi, asemenea studenţilor din universităţile americane de top care rămân la Cambridge sau New Haven, au o relaţie ambivalenţă dar afectuoasă cu vechile locuri de întâlnire din perioada studenţiei. În manieră studenţească, ei rămân categoric legaţi de principiile abstracte, dar adaugă acestor abstracţii o înţelepciune matură. Gândesc mai mult decât artiştii din alte părţi – şi creează poate mai puţin. Când am fost în Hangzhou, am locuit în Academie, înconjurat de studenţi şi de lucrările lor. Atunci când îmi doream un moment de linişte ca să vorbesc cu Zhang şi Geng, închinam o barcă pentru o după-amiază şi vâsleam pe Lacul de Vest, mâncând fursecuri „prăjitura Lunii”,

bând bere şi privind munţii în depărtare. Seara, mâneam fructe de mare şi găluşti la mese aflate în aer liber, instalate pe străduţele pieţei. O dată sau de două ori, ni s-au alăturat la cină vechii profesori de la Academie ai artiştilor. Hangzhou avea o atmosferă de încântare artistică desăvârşită, care era destul de diferită de cea din Beijing sau Shanghai.

Înainte de expoziţia din ’89, Geng Jianyi a trimis un chestionar unei liste lungi de artişti avangardişti. Era trimis în plicuri cu aspect oficial, având Galeria Naţională ca adresă a expeditorului, şi părea să fie unul dintre nenumăratele documente birocratice care sunt o parte inevitabilă a vieţii de zi cu zi din China. Primele întrebări erau tipice – nume, data naşterii etc. – dar apoi „Care simt expoziţiile dumneavoastră preferate?” putea fi urmată de „Ce fel de mâncare vă place?” sau chiar de „Ce fel de oameni vă plac?” Unii destinatari au înţeles îndată că acesta era proiectul unui artist şi au trimis răspunsuri creative, cu ilustraţii amuzante, însă alţii, mereu paranoici în faţa birocraţiei, l-au luat în serios şi au răspuns la fiecare întrebare. La expoziţia din ’89, Geng a expus aceste formulare.

Identităţile lui Zhang şi Geng s-au transformat după 4 iunie, „înainte de masacru, era atât de multă gălăgie”, mi-a spus Zhang, „un strigăt asurzitor de protest. Apoi au venit tancurile şi toată lumea a fost redusă la tăcere. Tăcerea aceea a fost mai înspăimântătoare decât tancurile”. Zhang şi Geng au pictat un tablou enorm cu o victimă a masacrului şi l-au expus, în timpul nopţii, pe un pod pietonal. „Poate dacă vezi că cineva e ucis peste drum”, a spus Zhang, „o să traversezi în fugă şi o să-i opreşti pe ucigaşi, iară să stai pe gânduri. Aşa a fost”. După aceea, înfricoşaţi, s-au refugiat undeva la ţară, temându-se mereu că vor fi trimişi la închisoare.

Mai presus de toate, pe Zhang l-a dezgustat maniera inexpresivă în care cea mai cunoscută prezentatoare de ştiri din China a descris masacrul. Şi-a dat seama că

persoana care hotăra ce avea să spună această femeie era cea care decidea soarta poporului chinez. „Ştirile erau imposibil de evitat, iar această femeie era atât de omniprezentă, încât am devenit obsedat de ea, de felul în care toată lumea din China înţelegea guvernul nostru prin ea. Am reuşit să intru în legătură cu ea prin prietenul prietenului unui prieten. Am întrebat-o dacă ar fi de acord, contra cost, să citească dintr-o enciclopedie cu voce tare. Trebuia să găsesc un text complet neutru, unul care nu era nici de partea ei, nici de partea mea. Mi-a pus o grămadă de întrebări prin intermediari, dar am reuşit s-o păcălesc. I-am spus că voi folosi lectura ei din articolul enciclopedic despre apă pentru o expoziţie pe tema apei, cu aranjamente florale. Aşa că femeia aceasta, care practic este însuşi guvernul nostru, a fost de acord să citească textul pe care îl alesesem. A fost o experienţă de o putere nemaipomenită ca eu, un artist neoficial care era în pericol de a fi arestat, să reuşesc să manipulez astfel un simbol oficial. Şi a dezvăluit multe despre rolul pe care-l joacă banii în societatea noastră. N-am putut să-mi şterg din minte cât de uşor a fost: nu-mi trecuse niciodată prin cap că aş putea să fac aşa ceva cu atâta uşurinţă”.

Om de cuvânt, Zhang a organizat expoziţia pe care o descrisese, în ochii unui privitor neinformat, era despre apă şi flori. Însă, pentru un fin cunoscător, era o expoziţie despre comerţ, integritate şi despre felul în care cei slabi îi pot lua în stăpânire pe cei puternici. „Umorul şi ironia trebuie dozate cu grijă, astfel încât să fie parte din forma unei lucrări, dar să nu devină conţinutul ei”, mi-a spus Zhang. „Eu nu mi-am pierdut niciodată independenţa: mi-am păstrat mereu distanţa faţă de evenimentele din China. Artistul nu alege această alienare, dar odată ce s-a întâmplat, s-a întâmplat. Nu poţi să i te opui”.

„Nu e vorba doar de faptul că societatea noastră nu încurajează şi nu susţine individualitatea”, a zis Geng. „Nu-i permitem să se manifeste acolo unde, în mod limpede, există”. El predă arte plastice şi design la Institutul de

Tehnologie a Mătăsurilor. Anul trecut, a propus ca, în loc să predea metode, profesorii să predea motivele din spatele acelor metode. I s-a dat voie să-şi detalieze propunerile în faţa profesorilor din şcoală, care, după ce-şi exprimaseră interesul pentru inovaţii, le-au respins pe motiv că erau incompatibile cu standardele educaţionale existente.

Tuşele pensulei lui Geng sunt de o delicateţe blândă. Zhang Peili este mult mai greu, mai dur. Deşi lucrările sale simt deseori pline de umor, au şi o urmă de brutalitate. „Mereu a existat furie în opera mea”, mi-a spus. „Trebuie să-mi creez opera, dar asta nu-mi uşurează furia. Nu e ca mersul la toaletă”. Zhang a lucrat cu videoclipuri, *performancexiri* şi pictură. Înainte de expoziţia din ’89, a tăiat nişte mănuşi medicale albe şi a trimis diverşilor artişti bucăţi din ele. Unele erau mânjite cu vopsea roşie şi maronie. Artiştii care au primit bucăţi de mănuşi aparent însângerate au fost înspăimântaţi şi tulburaţi; din ce în ce mai multe astfel de pachete stranii au început să le sosească acasă. Apoi, într-o zi, toţi destinatarii lui Zhang au primit o scrisoare formală, care îi lămurea că mănuşile fuseseră trimise la întâmplare şi se răspândiseră ca o epidemie de hepatită, iar acum toată tevatura se terminase. Nu s-au mai expediat alte mănuşi.

În timpul Campaniei pentru Igienă din 1991, când toată lumea din China a fost instruită în materie de curăţenie, iar un limbaj birocratic absurd şi arogant a pătruns în cel mai intim aspect din viaţa oamenilor, Zhang Peili a creat clasicul său film *Procedura corectă de spălare a unui pui*. Filmul durează două ore şi jumătate. Este îngrozitor şi fascinant să priveşti suferinţa săracului pui în timp ce Zhang îl săpuneşte în repetate rânduri, îl clăteşte şi îl aşază pe un tocător. Puiul scapă în cele din urmă, dar nu poţi să nu bănuieşti că nu va mai fi niciodată acelaşi pui. Vorbirea monotonă a lui Zhang maschează o empatie profundă; prin asemenea lucrări, retorica etică a acestor campanii guvernamentale iese la iveală în toată ipocrizia,

superficialitatea şi cruzimea ei.

Artistul de instalaţii Ni Haifeng locuieşte (în principiu) pe o insulă izolată, în largul coastei de sud a Chinei, dar se numără printre cele mai prietenoase personalităţi din lumea avangardei şi îl găsim adesea în Beijing, Hangzhou sau Shanghai. Ni e destins şi plin de umor, de o inteligenţă cuprinzătoare, deşi câteodată confuză. Este cumva cel mai liber spirit dintre toţi, făcând artă numai atunci când are inspiraţie, un rege nomad al avangardei. Ni primeşte un salariu de profesor de la Şcoala Normală Zhoushan, însă a fost scutit de responsabilităţile profesionale pe motiv că este „prea ciudat". În 1987, a început să picteze pe case, străzi, pietre şi copaci; şi-a acoperit insula cu simboluri stranii în cretă, pictură în ulei şi vopsea. A spus că doreşte să reducă scrierea la „nivelul zero", acolo unde nu mai are înţeles. „Când cultura invadează viaţa privată la scară largă", mi-a spus, „individul nu poate scăpa de acest viol. Având o astfel de perspectivă, scrierea mea la nivel zero poate fi înţeleasă ca un protest împotriva actului de viol. Pe lângă asta, vreau să-i avertizez pe ceilalţi despre pericolele intrinseci ale violului cultural".

Un sat de artişti în China, locuinţa ţi-e oferită de regulă de către angajator; dacă încerci să te descurci pe cont propriu, sacrifici multe servicii de asistenţă şi trebuie să-ţi găseşti tu însuţi o casă, ceea ce este şi scump, şi dificil. Oficial, nu poţi să te muţi iară permisiunea guvernului. Prin urmare, mulţi artişti avangardişti lucrează măcar cu jumătate de normă în slujbe oficiale; ceilalţi reuşesc să se descurce la un pas de limita legalităţii.

Unul dintre locurile în care trăiesc artişti este un sat cunoscut sub numele de Yuanmingyuan, la vreo 45 de minute de centrul Beijingului. Construit de fermierii din zonă la sfârşitul anilor ’80, are drumuri de pământ şi o dispunere tradiţională: rânduri de case cu un singur etaj, fiecare cu o mică curte interioară şi un acoperiş cu ţigle. Există o singură toaletă şi un singur telefon pentru toată

lumea. Unele case sunt năpădite de plante agăţătoare şi auzi mereu cum se trântesc uşile de plasă. În împrejurimi se află nişte ferme şi un parc. Într-o direcţie se află terenurile întinse ale Universităţii din Beijing, iar în cealaltă, chiar Palatul de Vară. Primii artişti sosiţi aici s-au gândit că e îndeajuns de aproape de centrul Beijingului, dar suficient de departe pentru a putea trăi în tihnă. Curând, li s-au alăturat mulţi alţii.

Satul este o Meca pentru turiştii şi jurnaliştii din Occident. Articole scrise în zeci de ţări l-au descris ca fiind centrul lumii artistice chineze, fiindcă amestecul său de libertate şi deschidere îi conferă acest statut în ochii vesticilor. Chinezii nu sunt un popor care să se deschidă cu uşurinţă: mulţi artişti ai avangardei simt secretoşi şi rezervaţi până acolo încât devin de neînţeles şi inaccesibili din punct de vedere emoţional. Spre deosebire de ei, artiştii din acest sat sunt degajaţi, prezentându-şi opera cu un aer de profesionalism relaxat. Poţi să hoinăreşti pe-acolo şi să baţi la uşi, iar diverşi localnici se vor oferi să te ghideze. Acest du-te-vino a devenit atât de intens, încât unii artişti spun că nu mai au deloc timp să lucreze.

Cu câteva excepţii de seamă – mai ales Fang Lijun şi Yue Minjun –, artiştii din sat nu se deosebesc prin mare lucru. Mulţi se imită unul pe altul, combinând realismul cinic şi tehnicile mişcării „pop politic” iară creativitate. Majoritatea acestor artişti sunt la numai un pas depărtare de sculptorii în jad sau de alţi practicanţi ai artizanatului destinat consumului străin. În mod cert, banii vestici şi interesul din partea vesticilor sunt motivul pentru care aceşti artişti pot trăi astfel. În mare măsură, opera lor nu este îndeajuns de sofisticată încât să aibă un înţeles politic, dar, cu toate că nu au mereu de făcut comentarii convingătoare asupra libertăţii, îşi pot trăi viaţa personală iară constrângeri.

„Noi suntem parte din fenomenul post—89”, mi-a spus pictorul Yue Minjun. „Înainte de ’89, lumea avea speranţă: speranţă politică, speranţă economică, totul era

palpitant”. Yang Shaobin, un alt pictor, a continuat: „Acum nu mai există nicio speranţă. Am devenit artişti ca să avem ceva de făcut”. Stând de vorbă cu ei, ai impresia că şi acest soi de retorică vinde bine. Cinismul e la modă în sat, dar e un cinism insipid, pe care-l vezi mai degrabă la studenţii cu fiţe decât la oamenii disperaţi.

Dor de Mao

Ne gândim la Revoluţia Culturală ca la o perioadă îngrozitoare pentru intelectuali: mulţi au fost ucişi, alţii au fost trimişi la muncă grea în mine, în fabrici şi în ferme rurale. Dar în China nu auzi aceleaşi reacţii pline de dezgust şi de oripilare cu care ruşii vorbesc despre Stalin sau pe care românii le manifestă atunci când îl pomeneşte cineva pe Ceauşescu. În cercurile artiştilor avangardişti, dragostea pentru preşedintele Mao este ambivalenţă, dar incontestabilă. „Până şi aceia dintre noi care erau împotriva lui credeau în el, cel puţin în parte”, a spus Lao Li la un ceai, în toiul nopţii. Învinuit la începutul revoluţiei că ar fi fost contrarevoluţionar, Lao a fost ţinut în închisoare aproape toată această perioadă. „Mao era un bărbat foarte convingător, iar noi, intelectualii, ne simţeam ca nişte amărâţi. În timpul Revoluţiei Culturale, lumea nu se gândea decât la cum să construiască o societate pură şi perfectă. Eu nu eram de acord cu idealismul lor şi am luptat împotriva lui, şi aş lupta din nou, dar pot spune iară îndoială că, în societatea de consum din zilele noastre, nu există nimic asemănător. Mai bine un idealism nechibzuit decât nicio urmă de idealism”.

Zhou Tiehai şi Yang Xu, care trăiesc în Shanghai, s-au autointitulat Noii Revoluţionari şi pictează tablouri enorme în stilul şi spiritul Revoluţiei Culturale. Unul dintre acestea, criticat de curând în presă ca fiind decadent, are doi metri pe patru, este pictat pe hârtie de ziar şi înfăţişează o juxtapunere stranie de propagandă şi imagini comerciale, în mijlocul cărora se găseşte un portret al Mariei Antoaneta în bustier. Lucrarea este acoperită de slogane precum: „Pentru concentrarea fenomenelor de zi

cu zi şi întruchiparea contradicţiilor şi luptei dintre ele”.

„Pe mine m-au alăptat două mame”, mi-a spus Zhou Tiehai. „Una dintre ele a fost cea care mi-a dat viaţă. Cealaltă a fost preşedintele Mao”.

Zhou Tiehai şi Yang Xu se îmbracă în superbe costume asortate, la două rânduri de nasturi, şi cravate în culori vii; îmi explică în ce fel acest costum conservator le ascunde extremismul politic. Amândoi sunt chipeşi şi straniu de tineri pentru nişte nostalgici după Mao. Această faţadă dusă la extrem este pesemne ironică şi se învecinează cu siguranţă (în mod voit) cu ridicolul, însă şi-o păstrează cu fermitate, vorbind în retorica greoaie pe care o îndrăgeau atât de mult Gărzile Roşii. „Mao ne-a învăţat să facem diferenţa între bine şi rău”, mi-au spus, vorbind cu rândul, de parcă ar fi fost o singură minte cu două voci. „Dar acum cu ce-am rămas? Obişnuiam să luăm în râs dansatoarele şi prostituatele, dar acum numai cele mai frumoase femei pot să practice aceste profesii. Avem nevoie de o gândire revoluţionară, trebuie să străpungem pecetea capitalistă cu suliţa socialismului. În trecut, oamenii erau săraci dar ştiau de ce trăiesc, pe când acum sunt bogaţi dar nefericiţi. Ne plac anii ’60, când la micul dejun, la cină, chiar şi în somn, citeam cartea lui Mao. Pentru vestici, ideile acestea sunt enigmatice, dar pentru poporul chinez sunt foarte uşor de înţeles”.

M-am dus să-l văd pe pictorul Yu Youhan în apartamentul mamei sale din Shanghai: câteva camere la ultimul etaj al unei case care aparţinuse cândva familiei lui. Tatăl lui, bancher, a fost ucis în timpul Revoluţiei Culturale, iar el a fost supus reeducării după ce-a fost denunţat la şcoală. Însă când am căutat să aflu ce îl înfurie, a scuturat din cap şi mi-a spus: „Când îl respingem pe preşedintele Mao, respingem o parte din noi înşine”. Johnson Chang, dealerul de artă din Hong Kong care îi reprezintă pe aproape toţi artiştii din avangarda actuală, a spus: „E ca o copilărie nefericită. Nu poţi să stărui asupra ei pentru totdeauna şi să-i baţi mereu pe alţii la cap cu

asta, dar dacă o renegi complet devii un om artificial sau incomplet".

Pe Fang Lijun nu-l interesează, în general, discuţiile despre politică, însă într-o seară târzie vine vorba despre Mao. Familia lui Fang avusese în proprietate pământ şi nimănui nu-i fusese mai greu decât lor în timpul Revoluţiei Culturale. Fang mi-a spus cândva că a devenit artist deoarece pictura îl ţinea ocupat acasă; nu putea să iasă pe stradă, fiindcă oricine simţea că are dreptul să-l atace când îi venea cheful. „N-o să uit niciodată ziua când a murit Mao", mi-a spus el. „Eram la şcoală când au dat anunţul, şi imediat toată lumea s-a pierdut cu firea şi a izbucnit în plâns. Şi, deşi toată familia mea îl ura pe Mao, eu am plâns cel mai tare şi cel mai mult dintre toţi". Când l-am întrebat de ce plânsese, mi-a spus: „Era în program, şi noi trăiam după cum scria în program". Iar când l-am întrebat dacă se simţise trist, mi-a zâmbit şi-a spus: „Şi asta era în program".

Instinctul chinez pentru conformitate este adânc înrădăcinat, şi mi s-a spus în repetate rânduri că Revoluţia Culturală a fost pe placul multor chinezi, care n-au mai trebuit să cugete la ce aveau de făcut, de zis, de gândit, sau chiar de simţit. Fără îndoială, i-am spus lui Fang, că trebuie să-ţi aminteşti de perioada aia cu groază. „Cu ceva groază, da", mi-a spus. „Dar mă bucur că am trecut prin aşa ceva. Cei care sunt mai tineri decât mine mă invidiază. Artiştii mai tineri încearcă să devină parte dintr-o istorie care nu i-a inclus niciodată. Ştii că pe 4 iunie am mers în piaţa Tiananmen cu un prieten? Am văzut tancurile venind şi am auzit împuşcăturile şi el a fugit, dar eu am mers spre piaţă. Nu ca să fiu erou, ci pentru că mă simţeam atras într-acolo şi trebuia să văd ce se întâmplă. Mereu m-am gândit că prietenul meu va regreta pentru totdeauna că a fugit. Nici de Revoluţia Culturală nu

IRONIA, UMORUL (ŞI ARTA) ÎI POT SALVA PE CHINEZI 127 poţi să fugi. Poate că e un mod de gândire tipic chinez, dar eu cred că nu poţi să ai un prezent fericit

decât dacă ai avut un trecut nefericit”. Ni Haifeng mi-a spus: „Fireşte, mulţi au fost ucişi în Revoluţia Culturală. Dar în fiecare eră mor mulţi. Pe oamenii aceia i-a cuprins o febră, aşa că nu puteau să înţeleagă că fac ceva greşit. Au sacrificat foarte multe ca să se alăture revoluţiei şi ca să-i ucidă pe cei despre care credeau că trebuie ucişi, iar pentru asta le-a trebuit curaj. Eu admir acel curaj”. Mai târziu, am vorbit despre masacrul din piaţa Tiananmen. „Cu toţii am protestat”, a zis. „Şi ceea ce s-a întâmplat a fost înfiorător. Dar dacă nu s-ar fi întâmplat – atunci poate ar fi avut loc un război civil în China, cu sute de mii de oameni ucişi. Poate că ţara s-ar fi destrămat, ca Rusia. Nu poţi spune că ceea ce s-a întâmplat acolo a fost întru totul greşit”.

Artistul Liu Anping, acuzat că a fost conducătorul protestelor pentru democraţie din Hangzhou, a fost închis timp de un an. „Nimeni din Tiananmen nu înţelegea şi nu era interesat de principiul alegerilor libere”, mi-a spus el. „Libertatea de a alege cum şi unde să trăim, libertatea de a face ce vrem – asta ne dorim cu adevărat. Vrem să punem capăt corupţiei şi să putem să creăm orice fel de artă ne place. Dar China e prea mare şi prea greu de controlat ca să avem alegeri libere. Suntem o cultură xenofobă. Ne e dor de Revoluţia Culturală fiindcă a fost ceva atât de tipic chinez. N-am putea niciodată să acceptăm o democraţie în stil occidental – pentru simplul fapt că ar fi occidentală. Trebuie să găsim o soluţie chinezească, iar soluţia chinezească nu poate fi la fel de liberă ca alegerile libere. Şi nici nu ne-am dori să fie”. Zhang Peili, care a riscat închisoarea când şi-a expus în Hangzhou tabloul cu victima masacrului din Tiananmen a confirmat această părere: „În mâinile unui artist, idealismul este un lucru splendid, aşa că ni-l păstrăm; este dreptul nostru ca artişti. Dar idealismul în mâinile unui conducător este înfricoşător”. Retorica democraţiei este puternică în anumite cercuri din China, însă nu în sensul său literal. „Nu poţi să conduci o ţară pe baza a un miliard

de opinii”, a spus Zhang. „Ar fi catastrofal şi ar fi ucişi mult mai mulţi oameni decât simt ucişi acum”.

La vârsta de 26 de ani, Feng Mengho este printre cei mai tineri artişti din cercul lui Lao Li şi are o perspectivă neobişnuit de pătrunzătoare asupra relaţiei dintre dinamicile Estului şi Vestului. În sălile de jocuri video, copiii chinezi joacă jocuri occidentale, în care sunt de partea celor buni, care încearcă să-i omoare pe cei răi. Feng a sugerat că acest comportament nu e departe de cel al tinerilor din timpul

Revoluţiei Culturale, care s-au situat la rândul lor în tabăra celor buni, i-au nimicit pe toţi cei pe care i-au crezut răi şi au primit o mulţime de puncte pentru asta. El a creat picturi statice care ilustrează o serie de jocuri video pe care şi-ar dori să le producă, bazate pe operele revoluţionare maoiste. O altă serie prezintă un joc video ce-l înfăţişează pe Mao în postura sa consacrată, cu mâna dreaptă întinsă într-un gest de bunăvoinţă. Feng Mengho a numit jocul „«Taxi, taxi», spune Mao Zedong”, jucându-se şi cu postura lui Mao, şi cu obiceiul chinez de a cita fiecare cuvânt al lui Mao de parcă ar conţine un adevăr absolut. În joc, Mao stă pe marginea drumului cu mâna ridicată, în timp ce pe lângă el trec în viteză taxiuri. Mao pierde de fiecare dată, pentru că niciunul dintre taxiuri nu opreşte pentru el. Pentru mulţi chinezi, Revoluţia Culturală a fost ca un joc, iar noua interacţiune cu Vestul este o nouă versiune a aceluiaşi joc, poate una mai puţin interesantă.

Majoritatea artiştilor din avangarda chineză au vârste sub 40 de ani, aşa că relaţia lor cu evenimentele de la sfârşitul anilor ’60 şi începutul anilor ’70 este pasivă; erau conştienţi de ce se întâmplă, dar, în măsura în care au participat la aceste evenimente, au făcut-o fără să le înţeleagă.

În rândurile generaţiei mai vârstnice, mişcarea avangardistă era mai restrânsă şi mai primejdioasă; aproape toţi artiştii săi au emigrat. Yang Yiping, singurul artist din grupul Stelele care se află încă în China, era fiul

unui membru de partid sus-pus, iar atunci când a venit Revoluţia Culturală a primit o poziţie în armată, locul cel mai sigur în care puteai fi. Yang a rămas în Beijing, lucrând la tablouri propagandistice pentru armată şi discutând despre ideologie cu prietenii săi, până când a înţeles partea dezastruoasă a Revoluţiei Culturale şi s-a alăturat mişcării Zidul Democraţiei, în 1978.

Picturile lui actuale simt uriaşe imagini alb-negru cu tineri ale căror chipuri sunt pline de idealism şi care păşesc în afara tabloului, către privitor. Fundalul este piaţa Tiananmen, iar portretul lui Mao de la porţile Oraşului Interzis este mereu în centrul tabloului. Aceste picturi de o tristeţe dureroasă, în culoarea şi tonalitatea unor fotografii decolorate, sunt mărturia unui ţel plin de limpezime tinerească ce pare, privind în urmă, aproape de neînchipuit. Am stat în atelierul lui Yang şi am privit îndelung la acele feţe luminoase, aproape implauzibile, răsărind din gulerele costumelor maoiste; apoi, întorcându-le spatele, am zărit o mică fotografie alb-negru – tânărul Yang Yiping, arătând nemaipomenit de elegant în uniformă militară. Am văzut şi în ochii aceia necugetata încredere în sine a unei persoane tinere gata să salveze lumea. „Am crezut în toate cu atâta înflăcărare”, mi-a spus el. „Şi apoi a fost Zidul Democraţiei, şi apoi Stelele”. Am stat şi i-am privit tablourile împreună. „Eram tânăr atunci. Nu înţelegeam ce făceam. Acum îmi pare rău că am făcut-o – dar ce fericit eram atunci! Nu puteam să renunţ, şi nici nu-mi doream”.

Jiang Wen, în vârstă de 30 de ani, cel mai cunoscut tânăr actor din China, regizează pentru prima dată. A decis să adapteze *Fiare sălbatice*, unul dintre cele mai bine vândute romane în China anul trecut, care se petrece în timpul Revoluţiei Culturale. Am stat de vorbă cu Jiang Wen în timpul filmărilor dintr-o şcoală, unde amestecase actori profesionişti cu elevi care învăţau acolo. Pentru a le transmite elevilor atmosfera din epoca aceea, îi dusese la „programe de îndoctrinare”, la ţară. Era bizar să mergi din

sala de clasă de pe partea dreaptă a coridorului, care fusese modificată pentru film, unde toată lumea purta pantaloni asortaţi şi pantofi de pânză, iar tabloul lui Mao domnea peste toţi, în sala de clasă din partea stângă a coridorului, unde şcoala se desfăşura în mod normal, iar copiii purtau treninguri şi vorbeau când întrebaţi, când neîntrebaţi. Reflectând o opinie pe care am auzit-o în mai multe rânduri, Jiang mi-a spus: „Lumea din Vest uită că epoca aceea a fost tare distractivă. Viaţa era foarte uşoară. Nimeni nu muncea; nimeni nu învăţa. Dacă erai membru al Gărzii Roşii, ajungeai într-un sat şi lumea venea să te întâmpine şi toţi cântau împreună cântece revoluţionare. Revoluţia Culturală a fost ca un mare concert rock, în care Mao era cel mai mare star, şi toţi ceilalţi chinezi erau fanii lui. Vreau să înfăţişez o pasiune care s-a pierdut”. Nu trecea cu vederea vieţile sacrificate la vremea aceea, dar nici nu credea că asta era întreaga poveste, aşa cum nici poezia romantică de război sau filmele de război din Vest nu dezmint sângele vărsat în alte lupte.

Am luat cina în apartamentul lui Wu Wenguang, un cineast care terminase de curând un documentar intitulat *Viaţa mea în Gărzile Roşii*. A găsit cinci bărbaţi care făcuseră odată parte din Gărzile Roşii, i-a luat fiecăruia un interviu în cel mai mic detaliu, apoi a editat filmul astfel încât să arate curiosul amestec de nostalgie, ruşine, mândrie şi furie faţă de propriul trecut simţit de aceşti oameni. A fost o cină plăcută, cu o combinaţie interesantă de oaspeţi, inclusiv pictorul cinic realist Zhao Bandi; un regizor care tocmai terminase primele producţii ale lui Sam Shepard în Beijing şi care avea să-şi lanseze curând propria adaptare după *Catch-22*, Ni Haifeng; şi diverşi alţii. L-am întrebat pe Wu Wenguang dacă simte dispreţ sau oroare faţă de rolul pe care acele Gărzi Roşii l-au jucat în istoria sângeroasă a epocii lor. „Uită-te în jurul mesei”, mi-a spus. „Suntem cu toţii elita noilor idei din China. Noi suntem avangarda, suntem cei care ne îndreptăm spre un nou val, suntem adepţi ai democraţiei, ajutând la

transformarea Chinei într-o societate mai bună”. Am încuviinţat. „Cum să simţim dispreţ sau oroare? Dacă ne-am fi născut cu douăzeci de ani mai devreme, am fi fost Gărzi Roşii, toţi până la ultimul”.

Veteranii în Shanghai, l-am vizitat pe marele savant Zhu Qizhan, care, la vârsta de 102 ani, este deseori considerat a fi cel mai mare pictor tradiţionalist chinez în tuş. „În tinereţea mea”, mi-a spus, „am studiat şi pictura în ulei, care mi-a marcat şi mi-a influenţat opera, în special culorile vii. Aş spune că ceea ce vine din Occident poate fi folosit de artiştii chinezi, dar în scopuri chinezeşti. Un chinez poate să ignore arta occidentală, dar nu poate să ignore arta chineză. Şi dacă scopul lui e să amestece cele două forme şi cele două tipuri de înţelesuri, atunci cel mai probabil nu va fi nici cal, nici măgar”.

Tradiţia picturii chineze se bazează pe principiul evadării, gândit astfel încât să înalţe sufletul privitorului pe noi culmi. Poate cea mai mare diferenţă dintre pictura tradiţională chineză – numită *guohua* – şi arta avangardistă este faptul că pictura tradiţională te îndepărtează de probleme, pe când opera avangardistă te obligă să le înfrunţi. Tablourile elocvente şi remarcabile ale lui Zhu Qizhan impun respectul artiştilor mai tineri, dar demonstrează că opera avangardei reprezintă o schimbare nemaipomenită, atât ca formă, cât şi ca înţeles.

Realismul a început să fie la modă în China în 1919, şi este înfloritor şi în zilele noastre. Opera celui mai cunoscut realist, Chen Yifei, este, după standardele vestice, prea banală chiar şi pentru o felicitare. Chen a emigrat în Statele Unite, dar măiestria meticuloasă a tablourilor lui cu fete tinere, îmbrăcate în pulovere pe gât, cântând la flaut, încă suscită o puternică fascinaţie, îndeosebi pentru asiatici; în Hong Kong, lucrările sale pot aduce 250.000 de dolari.

M-am dus să-l întâlnesc pe Yang Feiyun, un portretist din şcoala lui Chen. Femeile lui, iară flaute, au acea precizie fotografică şi nete – IRONIA, UMORUL (ŞI ARTA)

 zime plastică la care aspiră instruirea academică din China. „Cel mai mult m-au influenţat Botticelli, Dürer şi Leonardo”, mi-a spus Yang. „Poate că realismul a fost prea bun în Vest pentru prea mult timp, iar artiştii s-au plictisit de el. Nu pot să accept modul vestic de a respinge trecutul, sau chiar de a-ţi respinge propriul trecut, de a o lua mereu de la capăt. Căutarea perfecţiunii este mai importantă decât alegerea mai multor căi. Lumea spune că arta nu are limite, dar asta e adevărat doar atunci când arta rămâne în emisfera ei. Când Vestul şi Estul se întâlnesc, arta are limite”.

De ce Gilbert & George?

În ultimii ani, China a devenit din ce în ce mai deschisă faţă de expoziţiile vestice, atâta timp cât Occidentul plăteşte pentru ele. Pentru circa 25.000 de dolari, poţi închiria camerele de la etaj din Galeria Naţională de Artă timp de o lună şi, în condiţiile în care obţii anumite aprobări, poţi să expui orice doreşti. De când Robert Rauschenberg a spart gheaţa în 1985, numeroşi artişti necunoscuţi şi-au trimis proiectele individuale, sponsorizate de propriile guverne, expuse alături de câteva proiecte studenţeşti internaţionale şi o expoziţie mare cu opere de Rodin, care s-a deschis în iunie.

Gilbert & George, artişti britanici avangardişti, s-au remarcat expunând în întreaga lume nişte fotomontaje enorme şi viu colorate cu mesaje politice puternice. În cercurile artistice ruseşti încă se vorbeşte despre expoziţia lor din 1990 de la Moscova. Expoziţia a fost organizată de un englez isteţ şi întreprinzător numit James Birch; când i-a întrebat pe Gilbert & George: „Şi-acum unde mergem?” aceştia i-au spus: „China!”

Când a avut loc expoziţia de la Moscova, Rusia era deja în toiul glasnostului, iar decizia de a prezenta o artă care, chiar şi în Vest, provocase comentarii ostile din pricina radicalismului său cultural, politic şi sexual – uneori extrem de homoerotic – se potrivea cu principiul general conform căruia „nimic nu e prea extrem pentru

noi”. În China, multe lucruri simt considerate prea extreme, iar decizia guvernului chinez de a găzdui o expoziţie a lui Gilbert & George pare surprinzătoare la prima vedere. Ultima expoziţie majoră a lui Gilbert & George fusese intitulată *Noi imagini democratice* şi, cu toate că acest titlu nu s-a folosit în China, înţelesul lucrărilor era destul de limpede pentru oricine putea să citească limbajul artei contemporane occidentale.

Deşi autorităţile chineze au fost convinse în parte de entuziasmul lui Birch, considerentele economice au ieşit învingătoare. Gilbert & George şi agentul lor din Londra, Anthony d'Offay, nu doar că au închiriat galeria, ci au promis să aducă la lansare vestici, să pună la cale petreceri şi prezentări televizate şi să pompeze bani în economia locală. Conform unuia dintre participanţii la expoziţie, nota finală a fost undeva înjur de un milion de Ere sterline. În plus, guvernul a dat dovadă de naivitate în legătură cu aceste imagini. „Doar nu-ţi închipui”, mi-a spus Lao Li pe un ton amuzat, „că autorităţile înţeleg despre ce e vorba în lucrări. Sunt faimoase în Occident, şi doar atât ştiu”. Şi apoi, chinezii trebuiau să pară primitori înainte de alegerea locului de desfăşurare a Jocurilor Olimpice. Pe lângă asta, cu o mentalitate de tipul „nu ne interesează ce spune Vestul”, chinezii ştiau că, dacă pot controla ce se întâmplă la deschidere, pot controla şi imaginea din mass-media a lui Gilbert & George.

Expoziţia a fost deschisă cu mult fast la 3 septembrie, de către ambasadorul britanic şi de către ministrul chinez al culturii. În jur de 150 de invitaţi veniseră din Occident, cărora li s-au adăugat nenumăraţi înalţi funcţionari chinezi. Gilbert & George au considerat că aranjamentele florale pentru deschidere nu erau îndeajuns de opulente, aşa că s-au dus ei înşişi şi au cumpărat nişte aranjamente superbe cu care au împodobit sala de expoziţii – spre amuzamentul imens al chinezilor, care ştiau, spre deosebire de Gilbert & George, că erau buchete funerare. Gilbert & George s-au asigurat că vor aranja expoziţia ei

înşişi şi că vor vorbi la deschidere şi la cele şapte sau opt petreceri asociate cu aceasta. Au dat interviuri presei şi canalelor de televiziune. Merită menţionat că foarte puţin din ceea ce au spus presei a fost tipărit; că, în China, expoziţia s-a bucurat de o publicitate destul de neînsemnată; şi că discursurile pe care le-au ţinut au fost modificate şi atenuate semnificativ, chiar şi în traducerile simultane din cadrul evenimentelor.

Englezii au luat legătura cu Lao Li şi i-au dat invitaţii pe care să le distribuie artiştilor, dar opulenţa extravagantă a ceremoniei de deschidere li s-a părut artiştilor chinezi insuportabilă, imperialistă şi plină de sine. Au deplâns entuziasmul tolerant manifestat de autorităţi faţă de Gilbert & George. La banchetul de deschidere, cineva i-a văzut la masa de onoare şi i-a descris ca fiind „două capete seci printre

ticăloşi”. În ochii chinezilor, deschiderea aproape spulberase înţelesul operei. Avea aceeaşi aură de ipocrizie care s-ar observa dacă Maica Tereza ar veni într-o misiune caritabilă şi şi-ar petrece întreaga vizită cu Donald Trump şi Leona Helmsley. Funcţionarii chinezi au ştiut că, organizând deschiderea astfel, puteau să castreze opera în ochii grupurilor radicale din propria societate.

Majoritatea artiştilor chinezi cunosc arta contemporană occidentală îndeosebi din cărţi. În atelierul pictorului Ding Yi, am răsfoit un volum intitulat *Arta modernă occidentală*, care cuprindea şi unul dintre monumentalele fotomontaje color create de Gilbert & George, care ating adesea şase metri lungime sau înălţime, reprodus sub forma unei ilustraţii alb-negru de proastă calitate, de 12 centimetri pătraţi. Pe parcursul turneului lor, Gilbert & George au afirmat în repetate rânduri: „Arta noastră luptă pentru iubire, toleranţă şi pentru dezvoltarea universală a individului. Fiecare imagine creată de noi este o scrisoare vizuală de dragoste adresată privitorului”. Ce mesaj mai înălţător ar putea exista în momentul de faţă

pentru arta occidentală din China? „Eu cred”, mi-a spus Lao Li, „că esenţialul acestor lucrări va răzbate până la cei care-şi doresc să-l înţeleagă”. Deschiderea fusese doar un bruiaj neplăcut.

Întâlnirea dintre Est şi Vest

„Vestul tinde să pună semnul egalităţii între civilizaţie, modernizare şi occidentalizare”, mi-a spus Zhang Peili. „Însă Vestul a cunoscut o nouă dezvoltare faţă de China abia în perioada aceasta modernă. În celelalte epoci din trecut, noi eram civilizaţia mai avansată”. Chinezii detestă obiceiul vestic de a-şi atribui meritul pentru industrializare. „Te uiţi la o fabrică şi spui că este vestică”, mi-a zis Bo Xiaobo, un jurnalist din Shanghai. „Dar noi avem fabrici aici de o sută de ani. Occidentalii au început să folosească praful de puşcă imediat ce l-au descoperit în ţara asta, însă nimeni nu spune că Revoluţia americană sau Primul Război Mondial sunt chineze. Dacă cineva se urcă în maşină şi conduce, sau se duce la fabrică să muncească, acesta nu e stilul de viaţă vestic; este pur şi simplu stilul de viaţă modern”.

Vestul tinde de asemenea să-şi asume meritul pentru orice fel de artă, în afară de pictura cu pensula. În zilele noastre, chinezii utilizează un limbaj vizual care s-a dezvoltat în Vest. Dar, la origini, hârtia provine din Asia, or nu toate lucrările pe hârtie sunt considerate asiatice. De ce să numim toate picturile în ulei „vestice”? De ce consideră Vestul că deţine conceptualismul, instalaţiile artistice, modernismul şi abstractizarea? Dealerul de artă Alice King, din Hong Kong, care prezintă lucrări ce folosesc stilurile *guohua* în manieră modernă, întreabă: „Ce este o pictură chinezească? Orice pictură creată de cineva din China? Orice pictură creată de cineva care este de origine chineză? Sau ţine de stil? Dacă un vestic foloseşte hârtie de orez şi o pensulă, poate el să creeze o pictură chinezească?” Occidentalii critică uneori arta chineză pentru motivul că ar fi un produs derivat. „Noi, artiştii, trebuie să rezolvăm problemele Chinei, chiar dacă acestea

sunt plictisitoare pentru vestici”, mi-a spus pictorul Wang Yin, unul dintre artiştii din satul Yuanmingyuan.

Li Xianting a remarcat că, până la sosirea literaturii occidentale în China în perioada dinastiei Qing, între chineza scrisă şi cea vorbită a existat o discrepanţă semnificativă: „Chineza clasică este o limbă foarte vagă şi ambiguă, astfel încât o mare parte din înţelesul ei este lăsat pe seama cititorului. Abia atunci când cărturarii chinezi au citit cărţi străine şi-au imaginat că ar putea exista o corelaţie directă între cuvântul scris şi cel vorbit. După aceea, limba noastră scrisă a preluat această precizie vestică. Însă era tot limba chineză; temele abordate erau tot chinezeşti. Dacă ţi-aş da un roman chinez recent, nu mi-ai spune: «Dar ăsta e în engleză!» Lucru pe care nu-l poţi afirma nici despre arta noastră”. Cam acelaşi lucru poate fi spus despre reformele economice şi sociale din China, pentru care Vestul, spre iritarea cumplită a chinezilor, îşi asumă mult prea des responsabilitatea. Acum e o situaţie unidirecţională”, au spus Noii Revoluţionari din Shanghai, „având lucruri şi idei vestice în China, pe când în Vest nu există nicio idee şi niciun lucru chinezesc. Trebuie să echilibrăm situaţia”.

Gradul de libertate din Vest – acel corolar natural al democraţiei – este tema unor discuţii nesfârşite în rândul chinezilor. Cu Wenda, care acum locuieşte în New York şi care, împreună cu Ai Weiwei şi Xu Bing, este liderul artei chineze de peste hotare, mi-a spus că, în timp ce expoziţiile sale din China fuseseră închise din cauza „trimiterilor politice inadecvate, ceva legat de un cod al secretelor politice”, a descoperit că la New York, atunci când a expus lucrări făcute din medicamente tradiţionale chinezeşti, inclusiv o pudră din placentă umană, autorităţile i-au închis din nou expoziţia, invocând ceva legat de avort. Pentru el, ca artist, a fost cam totuna.

Anul trecut, Ni Haifeng a câştigat un premiu german pentru artă şi a locuit timp de trei luni în Bonn, unde s-a împrietenit cu artiştii locali. Unul dintre ei l-a invitat la o

cină pentru care fiecare oaspete trebuia să gătească ceva, spunând: „Ne gândeam că poate faci ceva chinezesc". Aşadar, Ni Haifeng a făcut o supă care-i plăcea în mod deosebit. „I-am servit pe toţi", mi-a spus el, „şi toţi mi-au zis că le place la nebunie. Eu am gustat-o ultimul şi mi-am dat seama imediat că făcusem ceva foarte greşit. Supa era îngrozitoare. La început, am crezut că toată lumea era doar politicoasă, dar au mâncat multe castroane, iar în cele din urmă am înţeles că le plăcuse tuturor cu adevărat. Însă eu m-am simţit vinovat că i-am servit cu o supă nereuşită, motiv pentru care, câteva săptămâni mai târziu, i-am invitat pe toţi la mine acasă şi am gătit din nou supă. De data asta, supa era perfectă. «Ei bine», mi-au spus ei, «nu e rea, dar nu e nici pe departe la fel de bună ca data trecută.» Şi au mâncat cu toţii foarte puţin".

Pe chinezi îi amuză neputinţa vesticilor de a le înţelege standardele culturale. Într-o seară pe care am petrecut-o în Hangzhou cu Zhang Peili, Geng Jianyi şi alţi prieteni, a venit vorba despre două femei de la şcoala lor, care erau „ca două obiecte nevandabile dintr-un vechi magazin". Amândouă îşi găsiseră fericirea în braţele unor iubiţi vestici. Zhang şi Geng au descris cum au luat cina cu familia unuia dintre iubiţi, a cărui mamă şoptea încontinuu că nu mai întâlnise o fată „atât de frumoasă".

— Următorul nostru mare export, au spus ei, vor fi cele mai urâte femei din China. Toate pot să se mărite cu americani bogaţi şi arătoşi.

Apoi m-au pus la un fel de încercare.

— Uită-te acolo, îmi spuneau. Una din femeile alea e drăguţă, iar cealaltă e ştearsă. Poţi să-mi spui care-i care?

În ciuda apetitului de nestăvilit al consumatorilor chinezi pentru produse vestice, în ochii chinezilor, Vestul nu prea contează. Am luat cina într-o seară cu soţia unui artist.

— Ştii, mi-a spus ea, soţul meu s-ar înfuria dacă aş lua cina cu un chinez.

— Dar cina cu mine nu contează? am întrebat-o.

— Nu, mi-a zis. Fireşte că nu.

M-au surprins, de asemenea, uşurinţa cu care făceai rost de *International Herald Tribune*, faptul că mulţi oameni prind BBC World Service, şi toleranţa pentru Gilbert & George. La început, am presupus că era vorba de o slăbire a barierelor ideologice; abia mai târziu am înţeles că ideile importate din Vest nu pot să afecteze pe nimeni cu adevărat, pe când ceva mult mai neînsemnat într-un spaţiu public chinezesc – un tuns, spre exemplu – ar putea declanşa o revoluţie.

China şi-a încheiat politicile izolaţioniste în mod oficial în 1978, dar mentalitatea izolaţionistă a supravieţuit. „Am fost separaţi atât de mult timp”, mi-a spus Zhang Pieli, „încât e ca şi cum te-ai găsi într-o cameră întunecată şi brusc se deschid perdelele. Nu poţi să vezi priveliştea, fiindcă ochii încă ţi se obişnuiesc cu lumina”. Artistul şi criticul Xu Hong, din Shanghai, a spus: „Lumea vorbeşte tot timpul despre amestecul de influenţe vestice şi estice, de parcă ai amesteca cerneală roşie şi albastră ca să pictezi tablouri în violet. Oamenii nu se gândesc ce înseamnă să înţelegi aceste culturi şi să încerci să îmbini modurile lor diferite de a gândi”. Fiecare artist pe care l-am cunoscut mi-a *explicat* de ce opera lui nu este, de fapt, atât de vestică precum pare. „Şi cum ar putea să fie vestică?”, m-a întrebat Zhang Wei, un profesor universitar care locuieşte în satul din Yuanmingyuan. „Desigur, am ajuns la maturitate în epoca aşa-zisei politici a uşilor deschise, dar înţelegem cu toţii că, în cel mai bun caz, e o politică a uşilor întredeschise. Şi ştim că acele uşi n-o să fie niciodată deschise cu adevărat, că oamenii n-o să aibă niciodată voie să intre şi să iasă după bunul plac”.

Artiştilor le este greu să se separe complet de tradiţia chineză. Pictorul abstract Ding Yi trăieşte discret în Shanghai, unde produce tablouri mari, frumos colorate, în care suprapune modele simple peste spaţii grafice. De curând, a început să producă aceste picturi abstracte pe evantaie din bambus şi hârtie. „Simţeam nevoia să-mi

formez o legătură cu tradiţia chineză”, mi-a spus. „Şi-mi doream în acelaşi timp să fac acest principiu vestic să fie mai puţin înspăimântător pentru chinezi”.

Între timp, alţi artişti lucrează cu materiale chinezeşti şi forme occidentale. Lu Shengzhong a studiat arta folclorică la Academia Centrală din Beijing, iar specialitatea lui este decupajul din hârtie. Conform tradiţiei, o femeie de la ţară trebuie să ştie să gătească, să coasă şi să decupeze hârtie; Lu Shengzhong mi-a povestit despre bătrâne care, după ce şi-au pierdut orice altă abilitate, nu fac altceva decât să decupeze hârtie, exprimându-se prin intermediul minuţioaselor decupaje narative. El este un maestru al decupajului şi a scris numeroase cărţi pe această temă. În opera sa recentă, se limitează la forma unică a „omului universal”, pe care o decupează iar şi iar în mărimi diferite, mereu din hârtie roşie, pentru a crea instalaţii enorme, mistice. Lao Li nu ia în serios astfel de lucrări. Mulţi chinezi sunt de părere că acest amestec de tradiţii ţărăneşti şi modernism este un

 lucru aproape impur. Ei dispreţuiesc entuziasmul vestic faţă de un material care pare atât de chinezesc, dar este legat atât de strâns de gândirea occidentală. Este ca şi cum Lu Shengzhong s-ar fi prostituat pe sine şi propria cultură, oferind Vestului ceva ce n-ar trebui să aibă, vânzând ceva mult prea ieftin.

Din respingerea puternică şi persistentă a Vestului răsare o voce a naţionalismului. Chinezii, mereu competitivi, vor lua de la vestici tot ce pot să folosească în scopuri proprii. „Cultura vestică domină”, a spus Lao Li. „În epoca trecută, cultura chineză ocupa locul cel mai de seamă. Acum, Vestul este în declin, iar China este în ascendenţă. Curând, drumurile noastre se vor încrucişa”. Cu Wenda mi-a spus simplu: „Dacă China ar fi fost cea mai puternică după al Doilea Război Mondial, artiştii din Vest ar vorbi pe limba mea, nu eu pe a lor”.

Ideea că China va conduce lumea este discutată

acolo ca un lucru de la sine înţeles. Singurul subiect dezbătut este momentul când se va întâmpla. Unii cred că va dura doar 20 de ani; alţii cred că ar putea să dureze mai mult de un secol. Când China se va înălţa deasupra tuturor celorlalte naţiuni, artiştii cred că vor ocupa o poziţie importantă la nivel internaţional. „Eu sunt straja lui Dumnezeu şi vocea lui Dumnezeu”, mi-a spus Ding Fang, autorul unor peisaje wagneriene mitologice înspăimântătoare. „Eu creez o renaştere a sufletului şi o înălţare spirituală. Opera mea va dăinui pe veci, aşa cum soarele va continua să răsară; orbii vor fi singurii care nu o vor putea vedea. Prin opera aceasta, China le va înapoia sufletele oamenilor lumii”.

O idee primejdioasă

În satul artiştilor din Yuanmingyuan, toată lumea îl consideră pe Yan Zhengxue primar. La 49 de ani, este mai în vârstă decât ceilalţi şi locuieşte în sat de mai mult timp. Yan nu aduce prea mult a artist; poartă părul scurt şi haine obişnuite. Picturile sale mari, în tuş, sunt decorative şi tradiţionale; purtarea sa este modestă.

Pe 2 iulie, Yan a luat autobuzul 332 din centrul Beijingului spre Yuanmingyuan. A încercat să coboare chiar atunci când şoferul închidea uşile, după care a izbucnit o mică ceartă. Şoferul era agresiv, iar Yan s-a enervat. La staţia următoare, şoferul a închis intenţionat uşa exact atunci când Yan încerca să coboare, aşa că Yan a fost nevoit să meargă până la ultima staţie, unde şoferul l-a acuzat că i-a furat ceva din gentuţa cu bani, apoi a chemat poliţia. Regiunea se află sub aceeaşi jurisdicţie ca satul, aşa că toţi cei trei poliţişti care au venit l-au recunoscut pe Yan Zhengxue ca fiind primarul. El i-a recunoscut ca fiind poliţiştii care închiseseră o expoziţie pe care încercaseră s-o organizeze artiştii din sat. Yan a spus că nu se atinsese de gentuţa şoferului, dar poliţiştii l-au tras afară din autobuz, l-au bătut şi l-au aruncat la pământ. Câţiva locuitori din zonă au privit nemişcaţi, fiindu-le prea frică să se amestece.

Apoi poliţiştii l-au târât la secţie şi l-au bătut cu bastoane cu electroşoc. „Nu am ripostat”, a spus Yan, „ci doar am continuat să întreb: «De ce mă bateţi?» Dar nu s-au oprit”. Stăteam de vorbă în căsuţa cu curte interioară a lui Yan şi mi-a arătat fotografii cu el ars, plin de sânge şi de băşici care supurau. „M-au lovit de mai multe ori în vintre”. Apoi mi-a întins o fotografie deosebit de grotescă. „Bastoanele cu electroşoc ard cumplit. Mi-au dislocat dinţii şi mi-au învineţit pieptul, spatele, fundul, capul. Mi-au zis să îngenunchez, dar am refuzat, şi atunci au început să mă bată şi mai tare. Mi-au spus: «Dacă vomiţi, trebuie să ştergi podeaua cu limba. Ştim cine eşti. Artistule, cine te-a făcut pe tine primarul satului? N-ai niciun fel de autoritate.»” Apoi l-au pus să semneze o confesiune în care susţinea că a furat de la şoferul autobuzului, şi pentru că a refuzat l-au bătut până a rămas inconştient şi l-au aruncat, la miezul nopţii, în faţa secţiei de poliţie. La patru dimineaţa, un localnic l-a înfăşurat într-o pătură şi l-a dus la spital, unde a fost tratat pentru răni corporale şi pentru pierderea auzului.

Câteva zile mai târziu, un artist din sat i-a povestit întâmplarea lui Wang Jiaqi, un avocat care lucrează la o firmă de imobiliare din Beijing. Wang l-a contactat imediat pe Yan: „i-am spus că acest eveniment cumplit încalcă legea. Guvernului nostru nu-i place o astfel de violenţă meschină din partea poliţiei. Am sugerat să-i dăm în judecată”.

Yan i-a rugat pe artişti să semneze o petiţie prin care să protesteze împotriva modului în care a fost tratat. Fang Lijun a fost printre primii artişti din Yuanmingyuan care au semnat; Lao Li a păstrat o pagină din petiţie la el acasă, rugându-i pe cei care îl vizitau s-o semneze şi ei. Câţiva jurnalişti chinezi au căzut de acord să scrie despre procesul lui Yan. Când s-a răspândit vorba, Yan a primit sute de scrisori de la victimele unor violenţe similare. „Unii m-au întrebat cum să intenteze proces; alţii m-au avertizat că o să am parte de un «accident subit» dacă nu

am grijă”.

Wang a prezentat curţii diverse documente, inclusiv fotografii, hârtiile din spital, declaraţiile lui Yan şi copii ale petiţiei. „Au acceptat să ne audieze cazul”, mi-a spus Wang. „Nu vom primi niciun ban, iar poliţiştii nu vor fi pedepsiţi, dar dacă-i facem să recunoască că au comis o infracţiune, e şi asta ceva. Eu evit să vorbesc public despre drepturile omului şi despre democraţie. E prea primejdios. Lucrez la cazuri individuale în termeni legali. Chinezii n-au idee cum să folosească legea pentru a se proteja; îşi imaginează că legile există doar ca să-i constrângă. Noi vrem să ne opunem acestui fapt”.

În timp ce răsfoiam pozele ce arătau rănile lui Yan Zhengxue cu detalii înfiorătoare, am spus: „E ciudat că am venit în China să scriu despre artă şi despre artişti şi m-am pomenit ascultând o poveste despre drepturile civile şi libertatea personală. Aproape că ţine de un alt proiect”.

„Asta este o poveste despre artă şi despre artişti”, mi-a spus Yan. „Poliţia mă urăşte pentru că sunt artist, nesupus, liber în ceea ce fac. Nu le place că nu pot controla acest sat, toţi aceşti oameni neînregistraţi care trăiesc aici iară să fie într-o unitate de muncă, fără program, cu occidentali care hoinăresc printre ei. Am fost o ţintă firească. În ţara asta, poţi să cauţi bani, să ai femei, să bei, şi cât timp eşti înregistrat într-o unitate totul e în regulă. Dar să fii artist – a schiţat un gest spre sulurile lui mari de picturi în tuş – asta e o problemă”.

La aceste cuvinte, Wang a încuviinţat. „Dl Yan intentează acest proces. Urmând litera legii, el continuă să nu se supună convenţiilor. Pentru că are un spirit individualist puternic, dl Yan a fost bătut crunt şi, ca individ, pur şi simplu nu va accepta aşa ceva. Indiferent dacă pierdem sau câştigăm, sper să insuflăm oamenilor această idee: că pot să protesteze, că pot să găsească o cale de a-şi susţine convingerile, că pot să-şi trăiască viaţa ca fiinţe omeneşti”.

Gândindu-mă din nou la gestul de a se tunde al lui

Song Shuagsong, am înţeles de ce provocase atâta ură şi mi-am dat seama de ce avusese atâta succes. Am înţeles de ce până şi acel eveniment banal era, în felul său, mai periculos decât o bombă. Nu izbuteşte decât acea artă care poate arăta cât de periculoasă este. Acest concept al individualităţii, al umanismului întruchipat de Lao Li este ceva aproape necunoscut în Republica Populară, iar dacă o astfel de idee ar ajunge până la marele public, l-ar îmboldi spre autodeterminare. Acesta ar fi sfârşitul guvernului central, al controlului, al comunismului – ar fi sfârşitul Chinei. Cu ceva noroc, lupta dintre umanişti şi absolutişti nu va înceta niciodată: câştigul absolut al oricăreia dintre tabere ar fi tragic. Nedreptatea este ceva teribil, însă nimeni nu-şi doreşte sfârşitul Chinei, nici Deng Xiaoping, nici Lao Li şi nici cei din cercul său.

Arta contemporană chineză a fost acceptată cu mai multă uşurinţă în lumea artei occidentale decât operele sovietice/ruseşti. Această acceptare a coincis cu o reevaluare a istoriei culturale vestice, în care ceea ce culturile europene şi americane au exportat în Asia este pe măsura a ceea ce am învăţat de la asiatici. Influenţa asiatică se găseşte numai la un nivel superficial în gustul pentru lac şi porţelan, ea având o prezenţă mult mai profundă în filosofie. Minimalismul şi formalismul sunt idei asiatice. Oare ar fi fost posibilă mişcarea Fluxus fără tradiţiile asiatice care omagiază temporalitatea? Acum, că nu mai discredităm arta contemporană din Asia ca fiind un plagiat al modernismului, a venit timpul să luăm în calcul ideea că modernismul a fost, într-o oarecare măsură, un plagiat al Asiei. Deşi artiştii occidentali au învăţat ceva tehnică din desenul caligrafic cu pensula, ceea ce au împrumutat mai presus de toate din limbile bazate pe ideograme este bogăţia metaforică a estompării graniţei dintre limbă şi reprezentare vizuală. Doar de curând am recunoscut această datorie.

Arta contemporană din China, atât de marginală în conştiinţa vestică atunci când am întâlnit-o pentru prima

dată, a devenit între timp fundamentală în orice conversaţie despre arta contemporană, iar lucrările artiştilor chinezi au atins preţuri astronomice. În 2007, realistul cinic Yue Minjun a stabilit im record pentru arta contemporană chineză odată cu vânzarea picturii sale *Execuţie* pentru 5, 3 milioane de dolari. În scurt timp, a fost depăşit atunci când un tablou de Zhang Xiaogang, ale cărui lucrări erau cumpărate în 2004 cu aproape 45.000 de dolari, s-a vândut în 2008 cu 6, 1 milioane de dolari. Recordul lui Zhang Xiaogang a fost întrecut în acelaşi an, când *Seria de măşti 1996 nr*. 6, pictat de Zeng Fanzhi, a adus 9, 7 milioane de dolari; iar în 2013, un alt tablou al acestuia, *Cina cea de taină*, s-a vândut cu 23, 3 milioane de dolari.

Lao Li numeşte multe dintre operele acestea *Gaudy Art* („artă ţipătoare"), o sintagmă pe care a inventat-o pentru a caracteriza suprafaţa strălucitoare şi farmecul lunecos al lucrărilor, ce demonstrează „neputinţa artei de a scăpa de universalitatea consumerismului". A descris-o ca fiind „un răspuns autoironie la vidul spiritual şi nebunia din China zilelor noastre". Cinismul apolitic se găseşte din abundenţă. Cao Fei, un artist important din Guangzhou, a spus: „Critica la adresa societăţii, asta e estetica ultimei generaţii. Când am început să fac artă, n-am vrut să fac ceva politic. Se spusese deja totul". Pictorul Huang Rui, referindu-se la noua generaţie, mi-a spus: „Au crescut într-o perioadă economică. Ei cred că economia le influenţează viaţa. Nu-şi dau seama că politica le poate influenţa viaţa şi mai mult".

Satul artiştilor, Yuanmingyuan, a fost închis de autorităţi în 1993. Lao Li, Fang Lijun şi Yue Minjun au fost printre primii care s-au mutat în Songzhuang, un sat aflat la vreo 20 de kilometri de centrul Beijingului. Mulţi alţii le-au călcat curând pe urme. Consiliul oraşului s-a bucurat să câştige venituri de pe urma impozitării acestei afluenţe, dar artiştii au intrat curând în dispute cu localnicii legate de terenuri. Alţi artişti s-au instalat în 798, o fabrică de

sisteme de comutare electronică abandonată, în nord-estul Beijingului. Aceasta a devenit o oprire obligatorie pentru turiştii amatori de artă, şi curând au apărut cafenelele şi buticurile care se dezvoltă în urma oricărei înfloriri a artei. Li Wenzi, un dealer de artă din Beijing, a spus: „Satul Artiştilor, Yuanmingyuan, era un refugiu pentru idealişti, pentru suflete neliniştite în căutare de libertate şi pace. De la bun început, toate celelalte sate au fost motivate de bani”. Guvernul era dornic să exploateze turismul cultural, dar faptul că a promovat aceste regiuni a dus la creşterea chiriilor, şi curând mulţi artişti nu şi-au mai putut permite să stea în 798. Problema a fost mai puţin acută în zone mai îndepărtate, motiv pentru care peste 4.000 de artişti lucrează acum în Songzhuang, care este doar una din cele peste 100 de comunităţi artistice de la periferia Beijingului.

Lao Li este directorul Muzeului de Artă din Songzhuang şi al Fondului de Film Li Xianting, care a organizat timp de zece ani Festivalul de Film Independent din Beijing. Într-un interviu din 2010, Fang Lijun afirma: „Lao Li era ca soarele de pe cer, luminându-ne pe toţi”. În august 2014, autorităţile au închis festivalul cu o zi înainte de deschiderea programată. Mai mult de zece poliţişti au venit să confişte documentele de la sediul festivalului; ofiţerii i-au reţinut pe Lao Li şi doi colaboratori ai săi, forţându-i să semneze hârtii prin care declarau anularea evenimentului, apoi au întrerupt electricitatea clădirii unde se ţinea festivalul. Mai târziu, au blocat spaţiul în care Fondul de Film Li Xianting organizase timp de mai mulţi ani un workshop pentru cineaştii amatori, care acum s-a mutat într-un loc secret, la ţară. Organizatorii au rămas uluiţi. „Scopul nostru principal e să le deschidem minţile studenţilor noştri – să-i învăţăm noi mijloace prin care să gândească viaţa şi cinematografia”, a spus Fan Rong, directorul executiv al festivalului. „Nimic din ce ne propunem să facem nu e împotriva partidului sau guvernului”.

După ce a intentat procesul din 1993 în legătură cu abuzul din partea poliţiei, Yan Zhengxue, „primarul” din Yuanmingyuan, a fost trimis pentru reeducare într-un lagăr de muncă forţată, timp de trei ani. A produs câteva sute de tablouri cu peisaje întunecate, în care sângele curge sub un soare negru, fiecare dintre ele despicate la mijloc de o linie verticală – rezultatul încercării lui de a ascunde adevăratele teme ale tablourilor, pictând doar câte o jumătate o dată. Ca să le scoată din lagăr, le îndesa în pungi de plastic, şi le ascundea în chiloţi, iar apoi le arunca în cazanele cu excremente care se voiau a fi toaletele din lagăr; copiii şi prietenii lui se duceau acolo să le recupereze. De la eliberare, a fost adus în arestul poliţiei de peste douăsprezece ori. În 2007, a fost trimis la închisoare pentru „subminarea puterii de stat”. Nu a creat deloc artă în timpul acestei sentinţe de doi ani. „Obosisem să mai lupt”, a spus. A încercat să se spânzure. Artistul transgen Ma Liuming a fost trimis la închisoare în 1994, acuzat de pornografie. *Performance*-*în**e* au devenit ilegale după ce Zhu Yu a prezentat un videoclip în care ar fi mâncat un fetus, la expoziţia din 2000 numită *Du-te dracu’1*, din Shanghai, organizată de Ai Weiwei şi Feng Boyi. Wang Peng, care a crescut la ţară, dar lucrează în Beijing, n-a ştiut nimic despre masacrul din Tiananmen până în 2002, când a dobândit acces la un program de calculator care spărgea firewall-ul internetului din China. A abandonat pictura abstractă pentru a lucra cu mănuşi chirurgicale pătate cu sânge, obţinute din clinicile unde au loc avorturi forţate. A spus că atunci când a aflat despre masacru „am vrut să spintec cea mai îngrozitoare şi mai urâtă faţă a societăţii. M-a făcut să-mi dau seama că nu frumuseţea e importantă, ci realitatea”. Chen Guang a fost unul dintre soldaţii de la Tiananmen, iar amintirea acelei orori i-a influenţat imagistica însângerată. După ce a pus în scenă o expoziţie privată la el acasă, în 2014, a fost ridicat de poliţie, care a venit la apartamentul său modest în patru vehicule blindate. În 2015, artistul din Shanghai

Dai Jianyong a fost arestat pentru „tulburarea ordinii” după ce le-a trimis prietenilor o imagine editată digital care îl înfăţişa pe preşedintele Xi Jinping cu mustaţă şi cu ochii strâns închişi; a primit cinci ani de închisoare.

În 2012, autorităţile au confiscat lăzile în care se transportau lucrările lui Zhao Zhao. După ce le-au luat, i s-a spus că trebuie să plătească o amendă de aproximativ 48.000 de dolari, deşi nu fusese acuzat de nicio infracţiune. În orice caz, nu urma să-şi primească lucrările înapoi, dar, după ce plătea, avea voie să le mai vadă o dată înainte să fie distruse. Nu avea posibilităţile necesare pentru a strânge o asemenea sumă. Întrebat dacă se teme ca urmare a acestui incident, a răspuns: „Nu vreau să devin precaut”.

Wu Yuren a fost arestat în 2010 pentru că a protestat în piaţa Tiananmen împotriva faptului că guvernul le confiscase atelierele lui şi altor artişti. La proces au venit mai mulţi artişti importanţi, inclusiv Ai Weiwei. Wu a fost eliberat în 2012. Cu puţin timp înainte Anul Nou chinezesc din 2014, lui Wu Yuren i s-a trimis un document oficial sustras: o notificare de la Departamentul de Securitate Internă din Beijing care instruia ofiţerii să acţioneze împotriva „populaţiei periculoase şi suspecte din întregul oraş”. Trebuiau să-i ţină pe aceşti oameni la distanţă de zonele centrale. Comunicatul se încheia cu: „Opriţi influenţa nocivă cauzată de adunările de oameni”. Expeditorul anonim adăugase o notiţă pentru Wu Yuren, aproape o provocare, spunând: „Dacă publici asta, guvernul o să vină să te ia”. Wu Yuren a publicat documentul pe canalul său WeChat şi patru ore mai târziu, după ce postarea lui fusese distribuită de multe persoane de pe WeChat, a primit o invitaţie „la o ceaşcă de ceai” din partea poliţiei. Era miezul nopţii, dar a pornit într-acolo. Pe drum spre ceainărie, Wu a fost întâmpinat de patru ofiţeri de poliţie şi alţi câţiva musculoşi. La sediul poliţiei, unul dintre ofiţeri i-a spus:

— Vine Anul Nou, şi tu aici o să fii. Nu te lăsăm să

pleci acasă.

Wu le-a răspuns pe un ton indiferent:

— Să fiu sincer, mie-mi convine aşa. Nu m-am pregătit deloc pentru sărbătorirea Anului Nou. Chiar sunt în urmă cu toate. Asta e o scuză excelentă.

De data aceasta, insolenţa a dat roade; l-au eliberat o jumătate de oră mai târziu. Bineînţeles că părinţii mei vor să plec din ţară sau să nu mai critic guvernul", mi-a zis. „Asta vor toţi părinţii. Nici eu nu-mi doresc pentru copiii mei să trăiască în China, mai ales în circumstanţele actuale. Cei din generaţia lor spun că nu poţi să faci nimic ca individ, aşa că degeaba încerci, nu merită".

În 2014, poliţia a reţinut 13 locuitori din Songzhuang pentru că „au creat probleme", după ce Wang Zang a publicat pe Twitter o poză cu el ţinând o umbrelă. Umbrela devenise simbolul protestatarilor prodemocraţie din Hong Kong. Poliţiştii i-au confiscat umbrela lui Wang Zang şi l-au dus în arest; două luni mai târziu, când încă era închis, a suferit un atac de cord ca urmare a torturii prin privare de somn. „În ciuda tuturor problemelor, cred că soţul meu a făcut ce trebuia", a declarat soţia lui. Imediat după arest, prezenţa poliţiştilor în Songzhuang a crescut simţitor. Artiştii care înainte îşi vindeau lucrările oricui avea bani alungau acum posibilii cumpărători. Pictorul Tang Jianying, care a fost şi el pus sub supraveghere sporită, mi-a spus că greşeala lui Wang a fost că folosise internetul. „Printre prieteni, poţi să vorbeşti liber", a zis el. „Dar dacă vorbeşti liber pe internet, te vor prinde".

În primăvara lui 2015, preşedintele Xi Jinping a spus: „Lucrările de artă inimoasă trebuie să fie ca lumina soarelui de pe cerul albastru şi ca briza primăverii care inspiră minţile, încălzeşte inimile, cultivă gustul şi curăţă stilurile de lucru indezirabile". Acestei descrieri destul de inovatoare a vremii primăvăratice i-au urmat declaraţii din partea Administraţiei Generale de Stat pentru Presă, Publicaţii, Radio, Film şi Televiziune, care îşi exprima dorinţa de a muta artiştii în zonele rurale, astfel încât să-şi

poată „forma o viziune corectă asupra artei”, să găsească prin locuri neumblate ocazia de „a dezgropa noi teme” şi de „a crea noi opere de artă”. Mesajul nu putea fi mai limpede. La fel ca în Revoluţia Culturală, artiştii care refuzau să se autocenzureze aveau să fie trimişi într-un exil punitiv, în 1933, când mi-am scris articolul pentru *Times*, trei dintre cei mai mari artişti ai Chinei – Xu Bing, Cu Wenda şi Ai Weiwei – trăiau în Statele Unite. Artiştii pe care i-am întâlnit în China mi-au vorbit despre ei, şi i-am cunoscut atunci când m-am întors acasă. Ai – artist, poet, arhitect, activist – are de departe cele mai explicite mesaje politice. Fiul unui poet exilat în timpul Revoluţiei Culturale, şi-a dobândit faima după ce a conceput stadionul „Cuib de pasăre” pentru Jocurile Olimpice din 2008, dar a înfuriat autorităţile când a descris jocurile ca fiind un „zâmbet fals” din partea guvernului chinez. Problemele au luat rapid proporţii după ce a iniţiat o „investigaţie cetăţenească” a morţii mai multor mii de elevi în cutremurul din Sichuan, din 2008, mulţi găsindu-şi sfârşitul în şcoli care nu respectau regulile de construcţie. Le-a catalogat numele, apoi le-a strâns şi le-a expus ghiozdănelele, spre ruşinea profundă a guvernului. Când a luat parte la procesul din 2009 al unui alt activist cu privire la urmările cutremurului, a fost asaltat de ofiţeri de poliţie şi bătut până când creierul a început să-i sângereze. A publicat o poză cu el însuşi având un tub care îi ieşea din craniu pentru a descongestiona hematomul şi ţinând în mână o pungă cu sângele drenat. Dezamăgit de „arta ţipătoare”, Ai scria în 2012: „Arta chineză nu este decât un produs. Singurul său scop este să captiveze privitorii cu ambiguitatea sa. Lumea artei chineze nu există. Într-o societate care limitează libertăţile individului şi încalcă drepturile omului, orice lucru considerat creativ sau independent este doar o prefăcătorie. Pentru mine, acestea sunt o insultă la adresa inteligenţei omeneşti şi o parodie a ideii de cultură – vehicule ale propagandei care etalează abilităţi fără esenţă şi meşteșuguri fără sens”.

Ai Weiwei are mulţi critici în China. „Totul e o cascadorie, un teatru”, a spus un curator din Beijing. „Nu diferă prea mult de propaganda guvernului, însă este o versiune menită să-i înduioşeze pe străini”. Referindu-se la astfel de critici şi artişti, Ai a spus: „Aceştia sunt mereu de partea puterii. Nu-i învinovăţesc. Dau mâna cu ei, le zâmbesc, le scriu scrisori de recomandare, dar… dezamăgire totală”.

Mânia este un corolar al speranţei, însă amărăciunea este consecinţa deznădejdii. Nenumăratele autoportrete ale lui Yue Minjun, în care râde mereu copios, sunt poate cele mai recognoscibile imagini care au fost produse în China în ultimele două decenii. Artistul nu poate să ţină pasul cu cererile colecţionarilor, iar târgurile de vechituri din Beijing sunt pline de imitaţii ale lucrărilor lui. Yue Minjun este aşezat în categoria realiştilor cinici. Însă un curator mi-a spus că, de-a lungul timpului, operele lui au ajuns să emane „un sentiment mai degrabă de melancolie decât de cinism”. Poetul Quyang Jianghe a scris despre opera lui: „În râsul acesta se găseşte toată tristeţea strămoşilor noştri”.

AFRICA DE SUD

Artiştii Africii de Sud: separaţi şi egali

New York Times Magazine, 27 martie 1994

Prima dată am fost în Africa de Sud în 1992, şi apoi m-am întors în 1993. Chiar şi într-o perioadă atât de scurtă, schimbările cauzate de declinul apartheidului erau de necontestat, deşi acel sistem îngrozitor n-a fost abandonat în totalitate decât după primele alegeri libere, în 1994. Povestea Africii de Sud este o poveste a izbăvirii. Arta protestelor s-a schimbat întrucâtva, în măsura în care motivele unor astfel de manifestări s-au redus. Unii artişti s-au simţit eliberaţi; pentru alţii, a fost extrem de dificil. Scrisesem deja despre lumea artei din Rusia şi China, aşa că m-am gândit că un reportaj în Africa de Sud ar antrena abilităţi destul de familiare. Cu toate astea, Rusia sovietică şi China post-maoistă erau în esenţă împărţite în două

tabere: sfera „oficială”, care beneficia şi se bucura de structura politică existentă, şi lumea underground, contrarevoluţionară, ai cărei membri încercau să-şi salveze identitatea de la dezumanizare, însă în Africa de Sud autorităţile nu-i obligaseră pe artişti să producă propagandă culturală, astfel încât nu exista niciun ansamblu imagistic care să consolideze statu-quo-ul apartheidului. Toţi artiştii pe care i-am întâlnit – negri şi albi – aspirau la o societate dreaptă, deşi nu se puneau mereu de acord asupra formei acesteia.

Statutul pe care îl aveam mă stânjenea. La Moscova, nimeni nu presupunea că sunt membru de partid, iar în Beijing nu fusesem niciodată confundat cu un membru al Gărzilor Roşii, dar în Johannesburg eram alb şi, prin urmare, incriminat. Fiindu-mi permis accesul acolo unde negrii nu erau de regulă primiţi, nu puteam să susţin că sunt inocent. În cel mai bun caz, eram un spectator privilegiat într-o ţară în care majorităţii i se încălcau drepturile cu neruşinare.

Acest articol a fost deosebit de greu de redactat, aşa că m-am întors la ciornele şi notiţele mele şi l-am rescris în mare parte. Aş fi simţit că trişez dacă aş fi exclus artiştii care au căzut în anonimat, sau dacă aş fi pus mai mult accentul pe cei care au devenit superstaruri. Am încercat deci să nu schimb perspectiva din care i-am perceput, ci în schimb să reintegrez materialul care fusese scos şi să mai reduc alte pasaje, pentru a-mi reflecta gândurile iniţiale.

La prima adunare artistică la care am participat la Johannesburg, în vara lui 1993, pe buzele tuturor era zborul Barbarei Masekela din Cape Town la Johannesburg. Masekela este asistenta personală a lui Nelson Mandela şi prin ea poţi ajunge la acest mare om; se numără printre cele mai puternice femei din Congresul Naţional African (CNA): o persoană inteligentă, tenace şi realizată, care iese în evidenţă în orice situaţie prin simpla forţă a personalităţii. Însă atunci când stewardesa a trecut prin cabina de la clasa întâi cu masa, l-a servit întâi pe bărbatul

alb din dreapta lui Masekela, apoi pe femeia albă din stânga ei, apoi pe cei din rândul din spate. Când Masekela şi-a exprimat nemulţumirea, stewardesa a părut sincer surprinsă şi şi-a cerut mii de scuze, explicând că „pur şi simplu n-am văzut că sunteţi aşezată acolo”. Literalmente nu o observase pe Masekela, de parcă tapiţeria i-ar fi camuflat chipul negru. Artiştii albi cu care am luat cina au susţinut că, deşi lucrările lor nu puteau să-i convingă pe albi să le placă de negri sau viceversa, era necesar să abordeze această invizibilitate.

Două săptămâni mai târziu, eram pe o plajă de lângă Cape Town cu unul dintre aceşti artişti şi câţiva prieteni ai săi. Briza era fierbinte, soarele era aprig, marea era rece, iar peisajul era uluitor. Stăteam întinşi pe nisip, când un bătrân de culoare (de *culoare* era termenul generic al apartheidului pentru metişi) s-a apropiat de noi cu o ladă plină de îngheţată, atât de grea încât abia putea s-o ducă. Purta un costum cu mânecă lungă şi pantaloni lungi şi transpira abundent de căldură.

— Vai, îngheţată! a exclamat cineva din grupul nostru. Cine vrea îngheţată?

Bineînţeles că toţi voiam îngheţată.

— Plătesc eu, a spus altcineva şi ne-am ales fiecare aroma dorită, am luat îngheţatele de la bărbat, le-am deschis şi am început să mâncăm.

— Opt ranzi, a spus el, iar cel care se oferise să ne trateze pe toţi s-a căutat în buzunarele cămăşii.

— Fir-ar să fie! a spus. N-am decât cinci ranzi.

Nimeni altcineva nu-şi mai luase bani la plajă.

— Am eu ceva bani în maşină, a zis cineva din grupul nostru. Dacă te văd mai târziu, îţi dau eu restul.

Nimeni nu i-a sugerat să se ducă să ia banii. Nimeni n-a părut jenat. Nimeni nu şi-a cerut scuze. Fără să se plângă, bătrânul şi-a luat lada şi a pornit greoi de-a lungul plajei, sub soarele arzător.

Vechea Africă de Sud se manifestă încă puternic, chiar şi în rândurile celor care pretind că o regretă.

Însă Noua Africă de Sud poate fi la fel de tulburătoare. Am mers la lansarea Iniţiativei Naţionale pentru Arte (INA), care era menită să iniţieze în ţară o nouă epocă de libertate artistică. Mike van Graan, membru al CNA şi secretar general al INA, care este de culoare, în ciuda numelui său de origine afrikaans, organizase un program la care luau parte artişti, scriitori şi muzicieni de vază. A propus ca festivităţile să se desfăşoare în limba engleză, de vreme ce toţi invitaţii vorbeau engleză; dar mai mulţi reprezentanţi au cerut să se desfăşoare şi în limbile lor materne. Albii care erau prezenţi au îndurat cu nelinişte şi supunere lungile monologuri în zulu şi xhosa, cu o privire atentă încremenită politicos pe chipuri. Reprezentanţii care ceruseră acest lucru au înţeles discursurile fără probleme, turuind voioşi în timpul traducerilor, pasămite încântaţi de triumful lor. Pe măsură ce traducerile se tot lungeau, unii delegaţi, evident plictisiţi, s-au ridicat pur şi simplu şi au plecat. Risipa nechibzuită de timp, bani şi energie a fost năucitoare.

Tablouri, concepte şi mărgele

Priorităţile contradictorii şi lipsa mutuală de tact a lumii artei sud-africane erau în toi în microcosmosul Galeriei Naţionale din Africa de Sud, atunci când am vizitat-o. Cu cinci ani în urmă, Galeria Naţională era pierdută complet: tablourile lui Henk Pierneef, „marele” pictor afrikaander, cu buri victorioşi împresuraţi de peisaje luxuriante atârnau sumbru lângă lucrări de mâna a treia ale unor artişti americani şi europeni de mâna a doua. Marilyn Martin, noua şi dinamica directoare, a năvălit ca vântul dinspre vest şi a schimbat totul. Galeria găzduieşte acum o colecţie permanentă cu opere semnate de mulţi dintre cei mai buni artişti contemporani din Africa de Sud, împreună cu materiale istorice create de albi liberali şi de artişti radicali negri din ultimii 40 de ani.

Este un progres nemaipomenit – mai ales dacă luăm în seamă faptul că în Namibia „independentă”, de pildă, muzeul naţional prezintă ceramică veche, alături de

machete cu rinoceri împerechindu-se şi diorame cu manechine negre îmbrăcate în „veşminte de băştinași”. Această confuzie în legătură cu ce constituie artă şi ce scop are poate face până şi denumirea de „muzeu de artă” să pară îndoielnică. La Galeria Naţională, am descoperit într-o sală o instalaţie mare a conceptualistului alb, de vârstă mijlocie, Malcolm Payne, construită din cărucioare de cumpărături, ceramică antică şi modernă, proiecţii de lumini şi un text plin de cuvinte precum „citaţionism” şi „deconstrucţie”. Opera nu lua deloc în considerare posibilitatea că unii privitori nu cunosc discursul internaţional al artei contemporane. În camera următoare se afla o expoziţie intitulată „Ezakwantu: ornamente din mărgele din Eastern Cape”; într-un colţ stăteau două femei xhosa, Virginia şi Lucy, care înşirau mărgele toată ziua, fără să scoată niciun cuvânt dacă nu le puneai o întrebare prin intermediul traducătorului.

În Africa de Sud este la modă să numeşti meşteșugul „artă”, mai ales dacă este un produs foarte reuşit. Însă meşteșugul foarte reuşit e un meşteșug foarte reuşit – nu e mai prejos de artă, dar e ceva diferit. „Ne-am eliberat de lanţurile acestor definiţii eurocentrice”, a spus Marilyn Martin apelând la o corectitudine politică fără menajamente – deşi rămâne fidelă principiului eurocentric al muzeului. Însă ornamentele din mărgele xhosa din magazinul de suveniruri al muzeului, de unde am cumpărat câteva ciubere pentru lapte, nu simt o imitaţie a lucrărilor din muzeu; chiar *sunt* acele lucrări. Spre deosebire de ele, ilustrata cu un tablou de Piemeef pe care am cumpărat-o tot atunci nu este un Piemeef, ci o reprezentare a unui Piemeef. Există artă bună şi artă proastă, precum şi meşteșuguri bune şi proaste, iar unele lucrări se încadrează între aceste categorii, ceea ce nu înseamnă că respectivele categorii sunt irelevante.

Prezenţa Virginiei şi a lui Lucy în muzeu accentuează, de asemenea, această distincţie tacită. Marilyn Martin a insistat ca Virginia şi Lucy să fie prezente

pentru a demonstra că tradiţia istorică nu a încetat, un argument susţinut în alte locuri prin simpla includere a unor opere contemporane. Bineînţeles, Martin nu rugase un expresionist german să stea toată ziua şi să picteze în galerie pentru a prezenta expresionismul german, şi nici nu-l invitase pe Malcolm Payne să se aşeze în mijlocul instalaţiei sale şi să conceptualizeze. Prezenţa celor două femei era menită să le înnobileze meşteșugul, însă părea doar un act de superioritate; Malcolm Payne l-a comparat cu entuziasmul european din secolul al XIX-lea pentru plimbarea hotentoţilor prin faţa publicului.

Fabrica de genţi şi altele

Un sponsor de la Londra a deschis la mijlocul anului 1991 vechea Fabrică de genţi Speedy pentru artiştii din Johannesburg; aceasta cuprinde la ora actuală 19 ateliere, ocupate de artişti albi şi negri. În fiecare vineri, iau cu toţii prânzul împreună. Pentru neiniţiaţi, acest loc pare o utopie în miniatură, în care barierele rasiale au fost eliminate, dar o privire mai atentă ne arată că există, încă, discrepanţe dureros de vii.

Mulţi deschizători de drum ai lumii artei negre se găsesc la Fabrica de genţi: David Koloane, Durant Sihlali şi Ezrom Legae, precum şi artişti mai tineri, precum Sam Nhlengethwa şi Pat Mautloa. Stilurile distinctive şi poetice ale unor artişti precum Koloane şi Sihlali reflectă un curaj şi o încăpăţânare care nu sunt întâlnite în operele artiştilor albi. Ceea ce nu înseamnă că opera negrilor e mai bună (e deseori naivă), ci doar că e diferită. „Este foarte corect din punct de vedere politic”, mi-a spus Sam Nhlengethwa, „să nu se menţioneze în ziare rasa victimelor unei crime. Dar poţi să-ţi dai seama de fiecare dată – după nume, după locul crimei, după cât de mult spaţiu i se alocă în ziar. Poate părea un gest de bunăvoinţă să nu menţionezi rasa artistului, dar întotdeauna poţi să faci diferenţa între unii şi alţii”. Cu alte cuvinte, deşi e recomandat să tratezi operele de artă în mod *egal,* nu trebuie să le tratezi în mod *echivalent*.

Stăteam de vorbă cu Nhlengethwa la Fabrica de genţi, când unul dintre artiştii albi a dat buzna înăuntru.

— Te-aştept de trei ore, mi-a zis el cu furie, deşi le spusesem că voi fi în clădire începând cu ora prânzului şi că sper să cunosc cât mai mulţi artişti.

— Dacă nu vii acum, eu plec acasă.

Nu i-a adresat niciun fel de scuze lui Nhlengethwa: era la fel de invizibil cum fusese Barbara Masekela în avion. M-am simţit destul de jenat de acest afront, dar Nhlengethwa mi-a zis:

— Dă-i bătaie. Eu nu mă grăbesc nicăieri.

Când m-am întors în atelierul lui Nhlengethwa, mi-am cerut scuze pentru confuzie.

— E-n regulă, mi-a spus. El chiar se străduieşte. E un tip în regulă. Numai că e încă un sud-african alb.

Artiştii albi de la Fabrica de genţi sunt tineri şi sunt grupul cel mai la modă din Africa de Sud, ceea ce se manifestă în hainele, manierismele, lecturile şi atitudinile lor faţă de rasă („acea avangardă îmbibată de ţestosteron”, cum i-a numit Malcolm Payne). Joachim Schonfeldt îşi prezintă lucrările sub titlul „Opere de artă curioase şi autentice”, jucându-se astfel cu definiţiile eurocentrice ale artei „băştinașe” din Africa. În sculpturile sale subtile, nostime şi de o frumuseţe derutantă, lucrate mereu în lemn de eucalipt albastru (copacul cu cea mai mare însemnătate politică din Africa, adus de colonişti pentru a construi traverse în mine), Schonfeldt combină un simţ al kitschului specific afrikaanderilor cu o abordare cinică vizavi de problema artă *versus* meşteșug pe care Galeria Naţională preferă să o evite. Alan Alborough lucrează cu ideea de graniţă, de traversabil şi de inviolabil, şi a creat o serie de lucrări deosebit de impresionante, în cadrul cărora jocurile copilăriei devin metafore pentru identitatea sau excluderea socială. Opera formalistă a Belindei Blignaut evită intenţionat orice subiect politic. Arta lui Kendell Geers include adesea materiale asociate cu violenţa – cioburi, sârmă ghimpată, cauciucurile folosite

pentru „coliere de foc” (metodă prin care sunt executaţi membrii organizaţiilor paramilitare, prin folosirea unei roţi de cauciuc căreia i se dă foc) – şi încorporează concepte posistructuraliste şi moderniste. Efectul este adesea impresionant, dar uneori de o oarecare preţiozitate. Opera acestor artişti, aflaţi încă la început de drum, este câteodată prea sofisticată; nu îşi dau seama că nimic nu e mai provincial decât negarea propriului provincialism. Lucrările lor pot părea neclare atunci când încearcă să se încadreze în lumea artei internaţionale fără s-o înţeleagă, şi pot părea derivative atunci când o înţeleg cu mai multă claritate, dar nu reuşesc să contribuie cu mare lucru.

Pentru cineva implicat în arta politică, Geers poate fi uluitor de insensibil. „Nimănui din ţara asta nu i-a fost mai greu decât mi-a fost mie”, mi s-a plâns atunci când am adus vorba despre persecuţie. „E al naibii de greu să fii un sud-african alb, mai ales dacă ai crescut fără prea mulţi bani sau privilegii”. Deşi poate fi neplăcut pentru albii din Africa de Sud să li se amintească mereu de suferinţa altora, să li se respingă dreptul la orice tristeţe lipsită de empatie, nenumărate alte persoane din Africa de Sud au avut o viaţă mai grea decât Geers; acest soi de grandomanie competitivă este profund tulburător.

Nu poţi să treci cu vederea tensiunea competitivă dintre artiştii albi şi cei negri de la Fabrica de genţi, oricât ar nega-o cei de acolo. Criticii şi curatorii străini tind să-şi centreze atenţia asupra artiştilor negri, deşi opera artiştilor albi le este de obicei mai accesibilă, pe când sensul operei artiştilor negri este deseori mult mai dependent de contextul local. „Nu prea e la modă pe-aici să fii alb”, mi-a spus Kendell Geers. Wayne Barker, căruia-i place să se dea un *enfant terrible*, îmbină preocupări personale, formale şi sociale în cadrul unor lucrări extrem de teatrale şi adesea pline de furie. În 1990, şi-a trimis o lucrare la un concurs de desen sub pseudonimul Andrew Moletsi, care sună de parcă ar aparţine unui negru, iar lucrarea a primit destul de multe laude. Barker a sugerat

că toţii artiştii albi ar trebui să procedeze astfel, pentru a dărâma barierele care există la ora actuală.

Printre artiştii mai tineri din Cape Town care lucrează într-un mod asemănător cu cei de la Fabrica de genţi, Beezy Bailey – a cărui operă captivantă, hiperexpresivă, vag conceptuală, extrem de imaginativă, roz-oranj-verzuie a avut ceva succes, dar nu a fost niciodată primită în galeriile de top din Africa de Sud – a luat foarte în serios provocarea lui Barker. În 1991, a trimis lucrări la prestigioasă Trienală din Cape Town. Una dintre ele era semnată cu numele său, iar pe celelalte trei le-a trimis sub semnătura lui Joyce Ntobe, un servitor. Nimeni n-a dat prea multă atenţie lucrării semnate de Bailey, însă opera lui Ntobe a fost cumpărată de Galeria Naţională. Bailey a dezvăluit şiretlicul abia câteva luni mai târziu. El şi mulţi alţi artişti albi consideră că achiziţionarea operelor negrilor doar pentru că sunt făcute de negri scade, mai degrabă decât creşte, respectul de sine al negrilor pe termen lung. Ulterior, Bailey a organizat o expoziţie „în colaborare”, cu lucrările lui şi ale lui Ntobe; continuă să-şi promoveze opera împreună cu cea a alter-egoului său negru, pretinzând că doar atunci când încerci să trăieşti cu o perspectivă atât albă, cât şi neagră poţi să fii cu adevărat un artist din Noua Africă de Sud. Vicleşugul lui Bailey a indignat comunitatea albilor liberali, însă mulţi artişti de culoare i-au lăudat curajul.

I-am întrebat pe David Koloane, care e negru, şi pe Beezy Bailey, care e alb, cum au devenit pictori. „Mie mi-a plăcut mereu să desenez”, a spus Koloane, „dar nu ştiam că poţi să faci ceva cu asta. Când aveam 16 ani, Louis Maqhubela s-a mutat vizavi de mine şi mi-a spus că există oameni, numiţi artişti, a căror slujbă este să deseneze, să picteze şi atât. Ne-am hotărât că asta vrem şi noi să facem”. La vârsta de 16 ani, Koloane nu auzise niciodată de artă. Bailey mi-a spus: „Când aveam 16 ani, am stat lângă Andy Warhol la masa de prânz, iar el mi-a sugerat să mă înscriu la şcolile de artă de la Londra”. Prânzul luat

împreună vinerea nu e un lucru rău, dar nu estompează nici pe departe astfel de diferenţe.

Artiştii liberali albi

9

Generaţia mai în vârstă de artişti liberali albi a luptat neostenit împotriva apartheidului, străduindu-se mereu să pună bazele unei societăţi mai egale. Ei au fost echivalentul scriitorilor care s-au bucurat de un mare renume internaţional: Nadine Gordimer, Athol Fugard, J.M. Coetzee. Cu toate astea, nu au fost nominalizaţi la Premiul Nobel sau la alte premii; dimpotrivă, în comparaţie cu aceştia, s-au stins în obscuritate, în afara graniţelor patriei. Eroismul lor este încă supus dezbaterii, la fel şi calitatea artei pe care au creat-o. Arta vizuală este întotdeauna mai echivocă decât cuvântul scris şi, cu toate că ar fi o eliberare pentru artişti, acest lucru le poate pune sub semnul întrebării idealismul asumat. Apartheidul a fost desfiinţat în primul rând din considerente economice, dar artiştii liberali albi au îmblânzit o ţară brutală dând dovadă de omenie neabătută şi verticalitate morală. Însă acum sunt adesea consideraţi ipocriţi pentru că au dispreţuit un sistem de care beneficiau şi pentru că şi-au comercializat apoi acest dispreţ. Pe mulţi sud-africani albi îi jenează eticheta de „liberal” aproape la fel de mult ca cea de „rasist”. Liberalismul alb poate aduce cu sine un sentiment de obligaţie care este antitetic artei.

Pe parcursul anilor ’80, boicotul cultural, organizat de CNA din exil şi implementat de ONU, a servit la subminarea aparenţei de legitimitate a guvernului apartheidului. Sub clauzele sale, artiştii, atleţii şi academicienii din afară au fost rugaţi să nu vină în Africa de Sud, iar sud-africanii să nu-şi expună lucrările şi să nu concureze în străinătate. Boicotul cultural a grăbit căderea apartheidului, dar, cu toate că această izolare a avut efecte devastatoare atât pentru negri, cât şi pentru albi, au existat şi aspecte pozitive. Artiştii negri din Africa de Sud ar fi fost izolaţi în mare parte de influenţele europene chiar

şi fără acest boicot, însă artiştii albi ar fi putut lucra pe scena internaţională, o posibilitate care a devenit inaccesibilă pentru ei, cu excepţia unei minorităţi înstărite care îşi permitea să călătorească. „Boicotul cultural a contribuit la tăierea cordonului ombilical ce făcea legătura cu SUA şi Europa”, mi-a spus Marilyn Martin, susţinând că independenţa şi vitalitatea lumii artei au fost urmările imediate ale acestei izolări. „Bineînţeles că, pe de-o parte, ne-am tăiat singuri craca de sub picioare prin boicotul cultural”, mi-a spus Sue Williamson, o artistă de top a generaţiei mai vechi. „Însă a avut şi un efect pozitiv neprevăzut, şi anume acela de a ne întări conştiinţa naţională”.

Williamson creează opere sofisticate, prin care abordează probleme ale istoriei locale. Pentru o lucrare recentă, a luat rămăşiţe din Districtul 6 (o regiune bogată şi pestriţă, care a fost depopulată pentru că era prea aproape de zona albilor şi avea o privelişte prea inimoasă pentru persoanele de culoare), le-a turnat în plexiglas şi le-a folosit pentru a construi o căsuţă, o mărturie a ceea ce s-a pierdut. Tablourile hipnotizante şi lucrările de colaj/asamblaj ale lui Penny Siopis abordează adesea teme precum istoria femeilor sau experienţa şi integritatea trupului feminin. Sunt tablouri bizar de supraîncărcate, pline de feţe şi trupuri lipite unele de altele; forţa operei ei vine din această empatie ascunsă, dublată de o realizare tehnică remarcabilă şi o bază intelectuală sofisticată. Siopis este o gânditoare riguroasă, dar şi artistul cel mai plin de umanitate din Africa de Sud.

Opera lui William Kentridge este poetică, lucidă şi elocventă, preocupată de situaţia din Africa de Sud, însă lipsită de acea jenă politică ce defineşte opera atâtor artişti. Kentridge produce o serie de desene care alcătuiesc un film (sau o serie de filme bazate pe desene). Face schiţe mari în cărbune, apoi le redesenează şi le şterge, filmând un singur cadru o dată, creând minunate parabole simbolice, secvenţe improvizate, cu fir narativ

liber, care se referă atât la ororile ţării, cât şi la asocierile înşelătoare ce definesc conştiinţa umană. Sunt şi dure, şi romantice. Kentridge pune cap la cap muzica pentru filme, le difuzează ca scurt-metraje şi vinde varianta finală a desenelor. Spre deosebire de artiştii de la Fabrica de genţi, nu încearcă să exagereze importanţa Africii de Sud în comparaţie cu restul lumii. „La Veneţia, noi păream nostimi, în cel mai bun caz”, mi-a spus el, referindu-se la Bienală. „Trebuie să ne dăm seama cum să ne bucurăm şi cum să profităm de marginile în care trăim. Johannesburg n-o să fie viitorul New York sau Paris”. În cel mai recent film al său, un dialog complex între un bărbat alb şi o femeie de culoare se desfăşoară pe un plan simbolic, în timp ce aceştia privesc din unghiuri diferite crearea reliefului din East Rând, o regiune aflată la est de Johannesburg care a fost martoră la violenţe extreme. Apar siluete care sunt împuşcate sau ucise şi acoperite cu ziare. Acele siluete se transformă apoi în dealuri sau în lacuri, devenind materialul din care se formează relieful, astfel încât acest teren sumbru, pe care toţi sud-africanii îl cunosc atât de bine, nu mai este doar un simplu fenomen geologic, ci manifestarea fizică a acumulării acestor crime.

„Opera mea antrenează multe polemici şi niciun mesaj; nu e menită să inspire lumea să-şi salveze ţara”, mi-a spus Kentridge. Are o opinie etică bine definită, dar se fereşte de persuasiune. Singura certitudine a operei sale este pericolul intrinsec oricărei convingeri. Este sigur de metodele lui şi încăpăţânat în convingeri, dar este sfântul ocrotitor al ambiguităţii. Arta lui sfâşiată de îndoieli revine neîncetat la critica dogmatismului, înfăţişând impulsul irezistibil, dar în mod necesar neroditor, de a şti. Faptul că fenomenele sunt indescifrabile nu înseamnă că sunt dezastruoase. Kentridge presupune că nedreptatea este o caracteristică ineluctabilă a vieţii. Trebuie înfruntată, chiar dacă este imposibil de înfrânt. El nu cade niciodată în credinţa existenţialistă că nimic nu are sens; ci pur şi simplu dezvoltă ideea că rareori ştim, sau măcar ghicim,

sensul unui lucru. Însă pentru el frumuseţea nu este întâmplătoare şi nici umorul nu e neserios, iar întrebările merită puse chiar şi atunci când nu au un răspuns. „Una dintre sarcinile mele de-a lungul anilor a fost să găsesc metode de a ţine claritatea la distanţă”, mi-a spus el. Atât melancolia, cât şi exuberanţa operei sale se bazează pe imposibilitatea de a rezolva majoritatea problemelor omeneşti.

Malcolm Payne, David J. Brown, Pippa Skotnes şi priceputul sculptor Gavin Younge sunt cei mai respectaţi artişti ai vechii generaţii din Cape Town. În rândul artiştilor mai tineri, peisajele kitsch ale lui Kate Gottgens sunt pline de romantism şi teamă, abordând cu isteţime obsesia sud-africană pentru frică. Sculpturile şi instalaţiile lui Barend de Wet sunt, de asemenea, impresionante. Andries Botha este artistul cel mai de seamă din Durban, iar construcţiile sale sculpturale exprimă deseori idei europene folosind metode africane. Albii liberali l-au acuzat pe Botha că exploatează muncitorii care-i construiesc sculpturile. El dă dovadă de stângăcie când vine vorba de retorica liberalismului (o invenţie mai degrabă anglo-saxonă decât afrikaanderă), dar doi asistenţi ai săi negri i-au luat apărarea în faţa mea; mi-au spus că predă în *toivnship-uri*[7], ceea ce l-a ajutat să-şi creeze arta şi s-o vândă în întreaga lume.

Modelele la scară naturală ale lui Jane Alexander, reprezentând negri deportaţi sau fără adăpost, construite din ipsos şi apoi îmbrăcate în resturi de haine, sunt tulburătoare, dezolante şi de o umanitate captivantă. „În Noua Africă de Sud, nu va mai fi loc pentru opere ca ale mele”, a remarcat ea cu melancolie, dar fără tristeţe. „Toată lumea vrea omuleţi negri şi voioşi care se zbânţuie şi arată ca scoşi dintr-o utopie. Artiştii negri îşi pictează conducătorii aşa cum îl pictau odată ruşii pe Lenin. Artiştii

7 Termenul township se referă la fostele zone de segregare din timpul apartheidului. Aceste zone urbane se aflau la periferia orașului și erau rezervate persoanelor de culoare din Africa de Sud. (N. tr.)

albi vor trebui să rămână undeva în fundal, ca parte a acţiunii afirmative. Am predat o vreme într-o şcoală pentru copii de culoare, în parte pentru că voiam să comunic cu acel segment al populaţiei. Însă a trebuit să renunţ la slujbă când a apărut un învăţător de culoare care îşi dorea postul meu. În următorii 10 ani, lucrările mele vor ajunge undeva într-o magazie, chiar dacă ţie ţi se pare că simpatizează cu lupta lor”. Am vorbit cu ea despre politica actuală, despre spiritul compromisului, despre efortul făcut de alţi albi, despre impulsul spre schimbare. Mi-a zâmbit simplu şi a zis: „O mare parte din populaţia albă încearcă să rezolve inegalităţile cât mai repede cu putinţă doar ca să isprăvească odată cu asta”.

Arta şi *township-urile*

Graniţa dintre controlul social sinistru, pe de-o parte, şi încercările admirabile de a favoriza progresul social, de cealaltă parte, este foarte neclară în societatea sud-africană. În *township-wri*, centrele artistice, majoritatea fondate în perioada apartheidului, ofereau localnicilor un spaţiu în care să creeze artă şi muzică, în care să danseze, să joace teatru şi aşa mai departe. Le puneau la dispoziţie oamenilor un adăpost, îi învăţau cum să pună bazele unei industrii artizanale şi le dădeau ocazia să-şi descopere talentele şi să se descopere pe ei înşişi. Pe parcursul apartheidului, centrele artistice aveau şi o funcţie secundară. În *toivnship-uri*, era ilegal să organizezi raliuri sau adunări politice, dar nu era ilegal să organizezi seri culturale, aşa că grupurile interzise, inclusiv CNA-ul, îşi desfăşurau activităţile sub pretextul unor evenimente artistice.

Susţinerea centrelor de artă a fost o prioritate internaţională până la eliberarea lui Mandela, în 1990. Înainte de 1975, singurele locuri unde puteai întâlni activitate artistică a negrilor erau Centrul Polly Street, al lui Cecil Skotnes, la o şcoală suedeză pentru elevi negri, condusă de misionari şi aflată la Rorke’s Drift, şi la Fundaţia pentru Artă din Johannesburg. Pictorul alb Bill

Ainslie a pus bazele fundaţiei, dorind ca aceasta să fie o instituţie de învăţământ care să aducă laolaltă artişti albi şi de culoare. Fiind adept al expresionismului abstract, Ainsli avea tendinţa să predea abstracţionismul, un stil prudent pe vremea apartheidului, deoarece era în mod explicit apolitic. Mai târziu, împreună cu artistul negru David Koloane, Ainslie a fondat Atelierele Tupelo, concepute astfel încât să promoveze dialogul între rase.

Însă dialogul propus se concentra mai mult asupra împăcării sociale decât asupra creării artei de calitate. Am mers la un atelier Tupelo în Cape Town şi mi-a amintit de taberele de vară. Toată lumea vorbea, râdea şi se simţea bine; mirosul vopselelor era ameţitor, jovialitatea, emoţionantă. Acelaşi rezultat s-ar fi putut obţine cu uşurinţă la un curs de gătit. Între timp, după ce Africa de Sud a căzut din topul listei popoarelor „persecutate”, ca urmare a eliberării lui Mandela, fondurile pentru centrele de artă fundamentate social s-au evaporat. Astăzi, unele sunt părăsite; altele au fost transformate în operaţiuni comerciale. Centrul de Artă Alex, de pildă, de la marginea *township-ului* Alexandra, din Johannesburg, era cândva finanţat de idealişti de peste hotare, dar acum este practic doar o faţadă; roata olarului e încă acolo, dar lut nu mai este. Pe de altă parte, Centrul de Artă Katlehong – situat într-un *township* deosebit de periculos, unde, în mod neaşteptat, nişte tipi uriaşi cu nişte puşti uriaşe îşi găsesc paşnica împlinire prin ţesut, stampare, sculptură şi desen – vinde lucrări sud-africanilor albi, ceea ce-l face să fie una din cele mai profitabile întreprinderi din *township*.

La Michaelis, marea şcoală de artă din Cape Town, sunt înscrişi studenţi atât albi, cât şi negri. Câteva persoane de culoare studiază şi la departamentul de arte frumoase de la Wits (în Johannesburg) şi de la Natal Technikon (în Durban). Cele două şcoli independente de artă pentru negri sunt Fuba, în Johannesburg, şi Funda, în Soweto. Dar chiar şi în aceste circumstanţe, graniţa dintre arta de amorul artei şi arta ca instrument al progresului

social este neclară. „Primim scrisori”, îmi spune Sydney Selepe, directorul Funda, „de la mame care ne zic: «Fiul meu a rămas repetent, aşa că faceţi din el, vă rog, un artist»” Artistul grafic Charles Nkosi mi-a povestit despre cum a încercat să evalueze candidaţi care nu desenaseră niciodată nimic, cu excepţia orelor de ştiinţă de la şcoală. Deşi unii elevi sunt sofisticaţi, alţii vin acolo fără să fi intrat vreodată într-o galerie. „Îi întrebăm despre visele lor”, mi-a explicat Selepe. „Aşa avansăm”. Uneori, astfel de locuri neaşteptate scot la iveală câte un artist adevărat care îşi găseşte chemarea. Rolul pe care albii îl joacă în aceste contexte este unul destul de spinos. Stephen Seck, directorul Fundaţiei pentru Artă pentru Johannesburg, mi-a spus: „Este un proces în două etape: coloniştii distrug, şi apoi patronii artelor ajută la reconstruire. Încercarea de a regăsi o identitate «adevărată» a artei negre este foarte la modă, de parcă lucrările lor ar fi fost cumva mai autentice înainte de venirea albilor. De curând, câţiva studenţi negri m-au rugat să ţin un curs despre teoria culorilor – îşi doreau să fie adevăraţi pictori în ulei. Dacă în loc de asta i-aş învăţa să facă ornamente din mărgele, s-ar interpreta că le înapoiez identitatea sau că-i tratez ca pe vremea apartheidului, arătându-le care le e locul?” Albii tind să subestimeze opera artiştilor negri, privind-o cu superioritate, dar în acelaşi timp tind s-o glorifice, sentimentalizând-o. Majoritatea artiştilor albi şi negri detestă sintagma înjositoare, dar cu succes comercial, *artă township*, care evocă o artă născută într-un context izolat şi primitiv; cu atât mai mult, aceştia urăsc *arta tranziţională*, o sintagmă care apare deseori în presă, o artă ce presupune o desfăşurare logică în cadrul căreia tradiţiile negrilor simt înlocuite de cele ale albilor.

„Ştiu exact cine sunt şi de unde vin”, mi-a zis pictorul Alson Ntshangase. Venise să mă vadă, îmbrăcat într-o salopetă albă, după ce-şi terminase tura într-un hotel condus de albi, din Durban, unde lucrează ca om bun la toate. „Am crescut în Zululand şi sunt zulus”. Mi-a arătat

că pe dedesubtul uniformei imaculate purta haine occidentale obişnuite şi că, pe sub ele, avea un şorţ tradiţional zulus. „Nu-l port tot timpul, ci doar atunci când simt c-am început să uit”. Cu toate astea, opera sa reprezintă o abatere de la valorile zuluse. „Dacă le-arăţi celor din poporul meu un coş împletit, o să-şi dea seama imediat dacă paiele sunt bine vopsite. Dar dacă le arăţi un tablou şi” – s-a uitat prin cameră – „punga aia de plastic cu o pasăre pe ea, n-o să-şi dea seama de ce o imagine e mai bună sau mai valoroasă decât cealaltă”. Tabloul său *Doctorii de SIDA* înfăţişează un doctor, un preot şi un *sangoma* (un şaman), aliniaţi toţi în jurul patului unui pacient. Cum să înţelegi în acelaşi timp ştiinţa, sufletul şi ideile albilor şi negrilor despre viaţă şi moarte?

Disconfortul simţit de albi atunci când vizitează aceste *township*-*în* poate distorsiona mesajul artei produse acolo, fie ea „artă township” sau nu. Deşi guvernul apartheidului exagera pericolul din aceste zone, iar mulţi albi încă simt o teamă disproporţionată faţă de ele, violenţa din *township-uri* este imprevizibilă şi se întâmplă, într-adevăr, ca oamenii să fie ucişi. Ritualul din jurul vizitei unui alb este complex. Ţi se spune că e bine să fii însoţit de cineva cunoscut în locurile pe care le vizitezi; de obicei, cel mai bine este să vă întâlniţi pe teren neutru, apoi să-ţi laşi ghidul la volan. Niciodată nu ştii sigur dacă vei reuşi să intri în *township* în ziua planificată, fiindcă se întâmplă de multe ori ca ghidul să te avertizeze că „nu e o zi bună”. Ghidul este cel care îşi asumă responsabilitatea pentru siguranţa ta, iar tu eşti dependent de cunoştinţele, legăturile şi vigilenţa lui. Câteodată, în decursul unei vizite în casa sau atelierul cuiva, sună telefonul, iar gazda ta, iară să-ţi dea vreo explicaţie concretă, îţi spune că e timpul să pleci.

Toţi oamenii pe care i-am întâlnit în *township-uri* au înţeles efortul presupus de o astfel de vizită; mi-au lăsat o impresie mulţumitoare, şi poate chiar exagerată, a propriului meu curaj. În opinia lor, făceam ceva pentru ei

prin simplul fapt că i-am vizitat: cineva considerase că venirea mea este vrednică de atâta osteneală. Această perspectivă contrasta cu propriul lor sentiment de segregare. „În timpul apartheidului, eram exclus din multe locuri, dar şi acum simt exclus din multe locuri”, mi-a spus pictorul Durant Sihlali, când stăteam în casa lui din Soweto. „Şi nu sunt prea dornic să-i includ pe toţi albii care spun într-o doară şi cu nonşalanţă că vor să vină aici. Acesta e teritoriul meu şi nu-i aduc aici pe cei care nu-mi plac. Pentru mine e un efort să intru în Johannesburg şi să iau pe cineva, apoi să mă gândesc mereu la siguranţa sa, să mă ocup de el şi să-l conduc înapoi acasă. N-am de gând să-mi petrec toată viaţa făcând asta”.

Sihlali a crescut în vremea apartheidului, dar este educat, sigur pe sine, chiar precaut, extrem de priceput la limba engleză. În tinereţe, în anii ’60, a dat la un moment dat peste nişte studenţi albi de la arte plastice, veniţi în *township* cu profesorul lor ca să picteze. I-a privit o bucată de vreme, după care s-a îndreptat spre unul dintre ei şi i-a întins mâna în tăcere. Studentul i-a înmânat lui Sihlali pensula, iar Sihlali a terminat tabloul. Priceperea sa l-a impresionat pe profesorul de artă. Deşi Sihlali nu putea să se înscrie la şcoala respectivă, profesorul l-a invitat să le fie model. „Astfel, deşi niciodată nu puneam mâna pe pensulă în timpul orei, puteam să învăţ tot, doar privind şi văzând cum profesorul îi critică pe studenţi”.

Ani întregi, Sihlali şi-a câştigat traiul pictând şi vânzând suveniruri din scoici şi reclame comerciale; în timpul liber, a creat o serie de picturi în acuarelă care înfăţişează scene locale. Aceste acuarele abordează rar preocupările artistice occidentale legate de natura reprezentării. Însă opera artiştilor sud-africani negri, care se axează adesea pe familie, istorie şi vise, trebuie înţeleasă în contextul său. Acuarelele lui Sihlali documentează o viaţă pe care guvernul apartheidului îşi dorea s-o ascundă. „Nu m-au interesat lucrurile frumoase, ci m-a interesat imortalizarea istoriei noastre”, a explicat

Sihlali. „Lucrările mele nu simt o manifestare a furiei; când spui adevărul, nu te înfurii. De multe ori era o cursă contra cronometru. Pictam sprijinit de buldozere, în semn de protest, iar când terminam de pictat o casă înainte s-o dărâme simţeam că am câştigat”.

Casa lui Sihlali era în Jabulani – sau, aşa cum îi spune el, „adânc în Soweto”. Toate casele din *township* au grilaje de fier în faţa geamurilor, iar Sihlali transformase până şi barele din faţa casei lui în artă, interpretându-le ca scene narative, una dintre ele înfăţişând o mamă cu un prunc. Am plecat de acolo ca să ne întâlnim cu sculptorul Vincent Baloyi şi cu Charles Nkosi în districtul Chiawelo din Soweto. Acolo am trimis nişte copii să ne cumpere bere şi am stat de vorbă în camera din faţă. În *township*, de obicei nu închizi uşa faţă de vecini decât dacă simţi că te pândeşte vreun pericol. Nu contează dacă vecinii sunt beţi, plicticoşi sau dacă pur şi simplu nu-ţi place de ei; casa ta este deschisă tuturor, şi toată lumea se opreşte la vorbă. „Iată că ai ajuns în Soweto!”, îmi spuneau oamenii imediat ce mă vedeau. „Acum ţi-e frică?” Şi râdeau cu toţii. „Să le spui că nu-i chiar aşa rău, nu-i aşa rău, nu-i aşa rău”, îmi ziceau ei. Mulţi voiau să ştie de ce mă interesa arta. Arta stă la baza unui dialog plin de mândrie şi poate chiar de suveranitate, un lucru rar şi valoros în *township-Mri*, ce depăşește prin înţelesurile sale orice ai putea transmite prin înfăţişarea operei. „Toată tărăşenia asta cu egalitatea şi colaborarea cu artiştii albi”, mi-a spus Charles Nkosi. „O să ia mult timp. E ca atunci când îţi cumperi o căciulă nouă. Prima oară când o porţi, e chiar o bătaie de cap. O uiţi peste tot, niciodată nu-ţi aminteşti că o ai, iar atunci când o ţii pe cap îi simţi greutatea tot timpul. Chiar dacă înainte îţi era frig, nu e uşor să ai o căciulă nouă”.

Pictorul Sam Nhlengethwa mi-a spus: „Lumea se uită la opera mea şi mă întreabă: «Cum poţi să creezi în *township-uri*. nişte tablouri aşa pline de bucurie?» Nu e doar război în zonele astea. Avem muzică, nunţi, petreceri, chiar dacă pe stradă mor oameni. Când există violenţă,

lumea din afară nu vede nimic altceva. Asta nu e bine. În arta mea, caut un raport care să reflecte realitatea: treizeci la sută imagini violente şi şaptezeci la sută adunări festive, pline de bucurie. Acum câteva zile m-am trezit, am ieşit pe uşă şi aproape m-am împiedicat de un cadavru. Deci asta e o parte din viaţa mea de zi cu zi şi devine o parte din arta mea. Dar am ieşit oricum pe uşă şi m-am dus acolo unde plănuisem să mă duc. Aşa îmi păstrez viaţa în echilibru”.

Am călătorit în *toivnship-ul* Umlazi, din Durban, cu Alois Cele, un pictor comercial care în ultimii cinci ani şi-a construit o afacere cu tricouri, semne şi panouri publicitare. Acum se extinde (în mod straniu) pe piaţa de sucuri. Cele e un fel de VIP zulus; organizează ateliere voluntare în zona respectivă, iar persoane din alte *township-uri* l-au abordat rugându-l să-şi extindă acest proiect. Succesul şi încrederea de sine îi conferă un aer de autoritate. Lumea vine să-i ceară tricouri şi alte lucruri, iar el le spune acelor persoane, care deseori fac parte din partide politice diferite, când să vină după ele. „Le spun tipilor de la CPA şi tipilor de la CNA şi tipilor din Inkatha, tuturor, le spun că o să am tricourile într-o miercuri, înjur de ora patru”, mi-a zis, „şi apoi îi las să aştepte, ca să trebuiască să intre în vorbă unul cu altul. Stau acolo fumegând, dar se văd unii pe alţii ca oameni. Poţi să faci orice prin comerţul cu artă”. Aspiraţiile lui Cele se întind mult dincolo de lumea artei: „O să-i învăţ pe oameni să gândească singuri. Zuluşii sunt periculoşi pentru că sunt neştiutori de carte şi cred orice le-ai spune. Nu vor să gândească singuri. Zuluşii lucrează întotdeauna împreună; când creează probleme, o fac împreună. Vreau să-i învăţ să fie independenţi! Altfel nu se poate”.

Apartheidul avea patru categorii: alb, negru, indian şi de culoare. În Cape Town, am fost în Mitchells Plain, un *township* pentru cei de culoare, cu Willie Bester, care este poate cel mai stimat artist urban de culoare din Africa de Sud. Bester este fiul unei mame de culoare şi al unui tată

negru; a fost inclus în categoria celor de culoare, nu în cea a negrilor, mulţumită unor scrisori de la şcoala lui care spunea că a avut o purtare foarte bună şi că, prin urmare, nu era cu adevărat negru. În tinereţe, Bester a intrat în poliţie, „ca să lupt împotriva infracţiunilor – şi ca să nu-mi fure nimeni bicicleta”. Fiind poliţist de culoare, ar fi trebuit să lupte împotriva celor de la CNA, însă atunci când le-a citit broşurile s-a emoţionat. „Nu aceştia erau oamenii pe care trebuia să-i atac, căci erau fraţii *mei*. Dacă ei erau inamicul comunist, atunci am înţeles că şi eu eram inamicul comunist”. Fiind însărcinat să se ocupe de ordinea publică, a venit într-o zi la secţie şi a găsit un morman până în tavan de tineri negri masacraţi. „Unul dintre ofiţeri mi-a zis să curăţ sângele care curgea peste tot prin secţie şi, în timp ce eu stăteam pe loc, pironit, cineva a apucat un furtun de incendiu şi a început să spele sângele, fiindcă se gândea că n-ar arăta prea bine dacă apăreau cumva jurnalişti. Toţi poliţiştii se felicitau unul pe altul pentru câţi oameni omorâseră. M-am întors acasă în seara aceea simţindu-mă atât de rău, că n-am putut să mă mişc zile întregi”.

În ziua de astăzi, populaţia de culoare nu are parte nici de privilegiul albilor, nici de împlinirea personală a multor negri africani, iar unele persoane de culoare se agaţă încă de micile privilegii de care se bucurau pe timpul apartheidului. Au prea multe lucruri de pierdut ca să fie violenţi în mod ostentativ (precum o mulţime de africani negri) şi prea puţine ca să trăiască bine (precum majoritatea albilor). Comunitatea are motive de teamă din două direcţii, nu doar dintr-una singură. Impresionantele colaje ale lui Bester folosesc materiale găsite în *township*, juxtapuse cu imagini pictate. Una dintre lucrări are bucăţi de sârmă ghimpată; un exemplar din registrul oficial care categoriseşte diferitele rase; fotografii cu o agresiune rasistă care, conform documentelor oficiale, nu s-a întâmplat; şi cartuşiera unui ofiţer de poliţie. „Când eram mai tânăr”, mi-a spus Willie Bester, „făceam obiecte

simpatice pe care albii să le cumpere şi să le agaţe la ei acasă, ca să-i ajute să ignore ce se întâmpla de fapt afară. Acum sunt liber. Acum fac lucrări despre viaţa reală şi despre problemele din *township-uri*. Acum lucrez pentru mine însumi”.

Artă neagră, dar iară artişti negri

Afirmaţia lui Bester este doar pe jumătate adevărată. Poate că lucrează pentru el însuşi, dar aproape toţi cumpărătorii săi sunt albi. Liberalii îi cumpără opera atât pentru că este de calitate, cât şi pentru că acest gest îi scapă de sentimentul de responsabilitate. În climatul actual, colecţionarii albi caută lucrări ale artiştilor de culoare prin care aceştia îşi exprimă suferinţa; nu mai poţi să-i mulţumeşti cu peisaje frumoase din Cape. Acesta este un progres, dar libertatea e încă departe. Unele persoane de culoare îşi arată interesul pentru arta neagră, dar puţini o colecţionează; în plus, puţini iau în considerare ideea că arta poate fi un demers comercial. Câţiva vecini ai lui Willie Bester deţin lucrări de-ale lui şi se bucură de ele, dar când au luat parte la deschiderea marii lui expoziţii din Cape Thwn nu le-a venit să creadă cât de mari erau preţurile şi au fost uluiţi că atâţia albi voiau să-i ia interviu, să-l cunoască şi să-l laude. Există câţiva doctori negri care colecţionează tablourile lui David Koloane, iar unul dintre ele este expus chiar la Nelson Mandela acasă, însă acesta este un public restrâns şi select, era în care se află Galeria de Artă din Johannesburg era înainte un parc doar pentru albi. Iar acum este un parc aproape numai pentru negri. Negrilor le place să-şi facă poze la porţile galeriei. Dar nici unuia dintre ei nu-i trece vreodată prin cap să intre acolo/

Africa de Sud are doar trei galerii comerciale importante, toate deţinute de albi şi cu clienţi aproape exclusiv albi, prezentând multe opere semnate de artişti negri: Galeria Goodman (cea mai veche, care este şi de referinţă), Everard Read Contemporary (cea mai interesantă, mai nouă, mai la modă) şi Galeria Newtown (fără o direcţie prea clară). Cum poate populaţia de

culoare să rezolve acest monopol? Nu e vorba doar de cine are capitalul necesar, ci şi de cine îşi doreşte să se implice în acest comerţ. Acum 18 luni, dramaturgul Matsemela Manaka şi-a declarat casa din Soweto galerie de artă. Când am mers în vizită, i-am găsit pe angajaţii de acolo explicându-le cu răbdare clienţilor ce este arta; aceşti vizitatori, deşi curioşi, veniseră mai degrabă să vadă stranietatea locului decât să înţeleagă mesajele lucrărilor. Linos Siwedi şi-a deschis o afacere ca dealer de artă, dar, deşi obişnuia să vândă din Soweto, acum lucrează prin Johannesburg, fiindcă negrii nu cumpără, iar albii nu vin într-un district pe care încă îl cred primejdios. El este un intermediar, fiind la curent cu ce se întâmplă în *township-uri*, aducând opera în atenţia publicului, organizând expoziţii în spaţii închiriate. Oferă chiar şi tururi artistice private prin *township-uri* pentru vizitatorii bogaţi. Despre liberalii albi care au predat în *township-uri*, spune: „Au învăţat lumea cum să facă artă, dar nu şi cum s-o vândă”. Însă eforturile sale admirabile nu pot concura cu galeriile comerciale mai mari, ai căror proprietari simt albi.

Unii oameni au impresia că până şi artiştii radicali ai mişcării de susţinere a negrilor au fost cooptaţi de acest sistem. Pentru că le dau voie albilor să le vândă operele albilor, au devenit complici în ierarhia actuală a puterii. Fikile Magadlela a fost mult timp considerat modelul suprem al radicalismului negru, dar a fost printre primii prinşi în plasa dealerilor albi. „Dacă opera ta e într-o galerie de arta, atunci e în slujba statului”, mi-a spus Malcolm Payne. „Fikile a vrut şi el să-şi vândă lucrările”. Galeria Goodman i-a expus tablourile lui Fikile cu mult înainte ca apartheidul să intre în declin. Opera lui Durant Sihlali s-a vândut bine în galeriile din Johannesburg, pe vremea apartheidului. „A fost de necrezut pentru mine”, a spus el. „Cei care se aflau la originea atâtor nedreptăţi îmi cumpărau tablouri şi le agăţau pe pereţii lor albi, iară să observe că spuneau chiar povestea cruzimii lor”.

Aceşti artişti câştigau premii la concursurile de artă.

Africa de Sud are mai multe competiţii în mai multe domenii decât oricare altă ţară din lume, iar acestea, după părerea lui Payne, „au devenit cele mai puternice unelte ale opresiunii”. Deşi Fikile mi-a vorbit despre crimă şi suferinţă atunci când ne-am întâlnit, a vorbit la fel de mult şi despre colecţionarii săi albi, iar opera sa recentă pare forţată şi cumva artificială. Nu puţini au fost comentatorii care i-au avertizat pe artişti că ar putea „s-o ia pe urmele lui Helen” – o aluzie la pictoriţa Helen Sebidi, a cărei operă minunată a devenit repetitivă după ce galaxia de premii pe care le-a primit de la jurii albe au făcut-o să revină la aceleaşi surse de inspiraţie, în loc să le înnoiască. Chiar dacă arta născută din lupta împotriva sistemului a devenit o marfă, ea s-a dovedit a fi, până la urmă, un mare ajutor în lupta lor pentru supravieţuire. Acum, artiştii din *township-uri* sunt acuzaţi că-şi diluează moştenirea într-un amestec ce poate fi digerat cu uşurinţă de piaţa albă; iar artiştii adepţi ai stilului mixt sunt acuzaţi că lucrează într-o manieră „europeană”.

Ştiam că artistul negru Trevor Makoba, din Durban, făcuse parte din expoziţia sud-africană de la ultima Bienală de la Veneţia, aşa că atunci când am fost în *township-vi* lui l-am întrebat despre un tablou alegoric de la expoziţie, care înfăţişa o bucată de brânză cu forma Africii de Sud, din care ronţăia într-o parte un şoricel negru, iar din cealaltă parte un şoricel alb. La rândul lui, m-a întrebat despre Bienală. Chiar e o expoziţie importantă? A venit multă lume să-i vadă opera? Când am terminat de descris expoziţia, mi-a spus, cu o urmă de tristeţe:

— Mă bucur c-am fost inclus în expoziţia asta. Dar chiar mi-aş fi dorit să mă întrebe mai întâi. Mi-ar fi plăcut să vorbesc cu ei despre asta.

Am rămas uluit.

— Nu te-a întrebat nimeni dacă vrei să reprezinţi Africa de Sud la Veneţia?

— Nu. Am auzit prima oară despre asta în săptămâna deschiderii.

Autorităţile s-au gândit o veşnicie dacă să invite Africa de Sud la Bienală (după decenii de excludere), după care a avut loc în pripă o selecţie „democratică” a artiştilor, ale căror lucrări au fost expediate după câteva zile. Guvernul a finanţat participarea birocraţilor la deschidere, dar nu a oferit bilete artiştilor. Mai mulţi artişti albi şi-au cumpărat singuri bilete, iar când autorităţile sud-africane au aflat că, spre ruşinea lor, aveau o mulţime de artişti albi la faţa locului şi niciunul negru, le-au trimis repede bilete artiştilor negri. Cei mai mulţi dintre ei nu călătoriseră nici măcar în cealaltă parte a ţării, cu atât mai puţin peste ocean. Sculptorul Jackson Hlungwani a trimis un mesaj spunând: Jtadioul merge, dar mesajul e greşit”, sugerând că, deşi i-ar fi plăcut să participe, nu aşa trebuia procedat. A refuzat să-şi părăsească casa din Gazankulu. Makoba a făcut un efort vitejesc, dar nici cu ajutorul prietenilor săi albi n-a reuşit să se urce într-un avion la timp. Nimeni nu era în stare să spună cum se organizaseră lucrurile la Veneţia, ce va fi suportat de stat, ce vor mânca artiştii. „Concluzia limpede”, a observat Sue Williamson, o artistă albă din Cape Thwn, „era următoarea: tu nu contezi; singurul lucru care contează este rezultatul muncii tale. Asta le spun albii negrilor de la începutul apartheidului”.

Arta dictată de autorităţi

În Gazankulu, spre sfârşitul apartheidului, liberalii albi au organizat un program prin care localnicii negri să-şi descopere moştenirea, învăţând cum să împletească coşim. Din moment ce în zonă nu creşteau plantele necesare şi pentru că localnicii nu ştiau cum să împletească coşuri, organizatorii au fost nevoiţi să importe materiale şi profesori. Nimeni n-a observat că regiunea era bogată în argilă şi că oamenii aceia aveau o tradiţie a modelatului în lut. Împletitul coşurilor era absurd. Problema nu este că artiştii din Gazankulu ar fi trebuit să lucreze doar cu materiale locale, ci că ignorarea argilei şi importul de plante reprezintă o risipă nu doar de resurse,

ci şi de abilităţi; este vorba despre o perspectivă monolitică asupra persoanelor de culoare, ce poate fi socotită una dintre cele mai urâte moşteniri ale apartheidului. Arta creată conform unor interese politice dictate de autorităţi este rareori revelatoare.

Africa de Sud nu are tradiţia frecventării expoziţiilor de artă nici în comunităţile negrilor, nici în ale albilor. Aşa cum ihtiologia din

America este înainte de toate interesantă pentru ihtiologii americani, arta din Africa de Sud este înainte de toate interesantă pentru artiştii sud-africani. Deşi publicul acestei arte este limitat la cei care o produc, la fel cum era în Moscova sovietică, aceştia nu simt puţini la număr, deoarece în Noua Africă de Sud toată lumea e încurajată să facă artă, inclusiv mulţi care, lăsaţi în voia lor, nu s-ar gândi niciodată la această posibilitate. Programele de „dezvoltare rurală”, la loc de frunte în planurile liberale, încearcă să-i convingă să creeze artă pe cei care trăiesc departe de centrele urbane. În acest scop, indivizi întreprinzători au năvălit în diverse comunităţi cu blocuri mari de foi şi multe creioane colorate, sau cu mărgele şi aţă. Lucrările produse prin aceste programe simt promovate ca fiind extrem de „autentice”.

„Artiştilor” le poate prinde bine să creeze astfel de opere; publicului îi poate prinde bine să le privească. „Produsul final nu e la fel de important precum procesul”, a explicat Sue Williamson, dar până şi acest proces cu care se laudă pare îndoielnic. Există o diferenţă între a oferi tuturor un mijloc de liberă exprimare, care constituie piatra de temelie a democraţiei, şi a forţa pe toată lumea să se exprime „liber”, indiferent dacă îşi doreşte asta sau nu. Sue Williamson mi-a spus cu sinceritate: „Bineînţeles că toţi sud-africanii sunt deosebit de mândri de ei înşiși la ora actuală, pentru că au reuşit să facă ceva considerat imposibil de restul lumii, chiar atunci când nimeni nu mai spera. Dar rasa noastră a respins cealaltă rasă, aşa că fiecare dintre oamenii aceia este *important* –, tot ce au de

spus merită spus, iar noi trebuie să ascultăm *tot*” Nu se poate considera că există o reacţie potrivită la apartheid, iar dorinţa de spălare a păcatelor albilor este demnă de admiraţie. Însă presupunerea că toţi sud-africanii sunt artişti – că fiecare voce trebuie ascultată – este, la urma urmei, o negare a individualităţii, nu o cinstire a diversităţii.

Una e să spui că toată lumea are aceeaşi importanţă din punct de vedere juridic şi moral şi alta să spui că toată lumea are ceva important de zis, căci totul se transformă într-o cacofonie: nu poţi să auzi o mie de glasuri în acelaşi timp şi să înţelegi ce spune fiecare. Trebuie să faci compromisuri. Am întâlnit-o pe Helen Suzman, activista pentru drepturile omului nominalizată de două ori la Premiul Nobel, la o săptămână după ce s-a luat decizia că Noua Africă de Sud va avea unsprezece limbi oficiale. „Nici nu pot să mă gândesc câte se vor pierde în traducere”, mi-a spus Suzman. Importanţa recunoaşterii diversităţii nu trebuie să eclipseze nevoia unui soi de unitate la nivel statal.

Latura politică

Departamentul de Artă şi Cultură al CNA-ului consideră că arta trebuie să servească statul, că lupta nu s-a încheiat, că artiştii trebuie să dea o mână de ajutor la înfiinţarea noului paradis din Africa de Sud. Preşedintele Mao susţinea aceeaşi politică atunci când a lansat Revoluţia Culturală. Iniţiativa Naţională a Artelor (INA), o organizaţie iară afiliere partinică, fondată de artişti şi scriitori, consideră că arta trebuie finanţată din fonduri publice şi că artiştii trebuie să aibă libertatea de a crea o artă care le reflectă trăirile. Preşedintele John F. Kennedy susţinea aceeaşi politică atunci când a înfiinţat Fundaţia Naţională pentru Arte. Scriitorul Mtutuzeli Matshoba a remarcat cu o oarecare dezamăgire: „În timp ce INA pretinde că reprezintă interesele «celor care fac artă şi cultură», obiectivul principal al CNA este eliberarea culturală a persoanelor fără drepturi din Africa de Sud.

CNA-ul nu vede această eliberare culturală ca pe un scop în sine, ci ca pe un aspect al eliberării naţionale/ Mulţi obiectează la o asemenea viziune impersonală şi propagandistică asupra artei, care nu lasă loc liberei exprimări. Mike van Graan, conducătorul INA, s-a plâns: „Aceia dintre noi care au luptat alături de CNA-ului împotriva apartheidului au crezut că acum, în sfârşit, vom putea să creăm, să cântăm, să criticăm, să ne sărbătorim punctele de vedere în tihnă, nestingheriţi de nimeni. Ne-am înşelat”. Mai târziu, mi-a mărturisit: Am fost literalmente instruiri să facem lucrări despre activitatea CNA, dar ele nu fac nicio referire la corupţia din CNA, fiindcă asta le dă apă la moară naţionaliştilor”.

Oriunde te-ai duce în Africa de Sud, găseşti pe cineva care formează un nou comitet. Orice comitet ar fi, numele său e un acronim. La lansarea INA, la care am participat în Durban, primiseră drept de vot AVVA, AEA, ADDSA, APSA, ICA, NSA, PAWE, SAMES şi SAMRO, iar drepturi provizorii de vot fuseseră acordate membrilor AKTV, COSAW, FAWO şi PEAP. Vai şi-amar de tine dacă mergi la un eveniment artistic în Africa de Sud şi nu ştii ce reprezintă toate astea. Discursurile interminabile de la dineul CNA la care am participat într-un hotel din Johannesburg erau neinteligibile, deşi erau în engleză, deoarece cuprindeau im şir ameţitor şi obositor de astfel de subgrupuri. Această modă a comitetelor este o moştenire regretabilă a CNA-ului. Luând cina cu Penny Siopis şi Colin Richards, liberali albi complet devotaţi, am comentat această problemă. Richard şi-a pus mâinile în cap, spunând: „Comitetele astea! în timpul apartheidului, mergeam la întâlniri cu astfel de comitete – mii şi mii şi mii de întâlniri fără sfârşit care te tâmpeau şi care ţineau ore-n şir. Era singura cale de a ne arăta susţinerea. Era o parte importantă din ceea ce puteam face împotriva apartheidului, dar, Doamne Dumnezeule, când mă gândesc la câte ore plicticoase am pierdut aşa, îmi vine să plâng/

În Africa de Sud, lumea îmi spunea de multe ori, în

şoaptă, de parcă aerul le-ar fi ascultat convorbirile: „Ştiu, e ridicol". Am auzit asta de la oamenii din mediul rural, negri şi albi, în Transvaalul de Nord; am auzit asta în casele burghezilor albi; am auzit-o de la liberali convinşi; am auzit-o de la centriştii din *township*, pe moşii întinse, la ferme, în cârciumile din *township* numite *shebeen*. Nimeni din Africa de Sud nu va recunoaşte public absurditatea vreunui alt lucru în afară de apartheid, fiindcă apartheidul este infinit mai rău decât orice ar fi în neregulă cu ţara acum. Dar toată lumea îşi dă seama că petrece o grămadă de timp într-un teatru absurd al respectului simbolic.

Complexitatea nejustificată a birocraţiei era adesea compensată printr-o abordare surprinzător de simplistă a problemelor complexe, în Africa de Sud, întrebările majore sunt foarte la modă. Ce e arta? Ce e democraţia? Ce e libertatea? Mai surprinzător e faptul că răspunsurile încrezătoare la aceste întrebări se găsesc din abundenţă. La întâlnirea INA, problemele care ar fi trebuit să fie dezbătute în cinci minute autmut două ore, dar problemele care i-au preocupat pe filosofi de-a lungul mileniilor au fost rezolvate în timp util ca să mergem la prânz. Întrucât întâlnirea se tot lungea, deoarece fiecare discurs era repetat în mai multe limbi, conducătorul Comitetului de Atestare, Nise Malange, s-a ridicat în picioare şi a spus că, din cauza dificultăţilor suplimentare, „pauza va trebui să se transforme în altceva". Stăteam lângă criticul alb Ivor Powell, care mi-a spus că titlul raportului său despre această întâlnire va fi următorul: fără context, fără explicaţii.

Mai mulţi artişti sud-africani pe care i-am întâlnit i-au numit pe membrii Congresului Panafrican din Azania (CPA) „rasişti negri"; sloganul CPA-ului a fost cândva „Un colonist, un glonţ". Acest grup politic se află mult mai la stânga spectrului politic faţă de CNA. Dar când l-am întâlnit pe Fitzroy Ngcukana, secretarul CPA pentru sport şi cultură, la 11 noaptea, într-un bar de jazz din centrul Johannesburgului, a fost mult mai prietenos decât toţi

membrii CNA-ului pe care-i cunoscusem. Părerile lui erau moderate, iar felul lui de-a fi, expansiv. Ne-am întins la vorbă târziu în noapte. „Oamenii care fac artă sunt spirite libere şi au dreptul să-şi aleagă orice abordare”, mi-a spus el. „Ar trebui să facă ce vor, fără control politic. Artiştii negri şi cei albi ar trebui să fie prieteni, să înveţe unii de la ceilalţi, să se influenţeze reciproc. Sectarismul trebuie să înceteze acolo unde începe arta”.

Hinterlanduri într-o oarecare măsură, simţi că toată arta Africii de Sud e întinată. Opera artiştilor negri a fost poluată prin dependenţa de piaţa albă; opera artiştilor albi a fost contaminată prin complicitatea lor inevitabilă la un sistem abuziv. Persecuţia îi otrăveşte şi pe persecutor, şi pe cel persecutat, amândoi tânjind după o inocenţă imaginară, extrem de romanţată, ceva sincer şi neatins, un soi de perfecţiune edenică. Nicăieri această fantezie nu s-a manifestat mai mult decât în Venda, un bantustan cvasiautonom în care negrii trăiesc într-o aparentă independenţă, cu drepturi de autoguvernare restrânse – deşi cu nici un fel de mijloace economice pentru a se întreţine, în afară de ajutoarele primite de la guvernul central sud-african.

Când porneşti înspre nord din Johannesburg, relieful Africii de Sud creşte în dimensiune şi grandoare, şi începi să simţi că ai pătruns cu adevărat în Africa; vaga influenţă europenizantă care este atât de puternică în Cape Town şi pe jumătate izbutită în Johannesburg pare să dispară. Dacă această regiune este un cuib al conservatismului cras afrikaander, asta se întâmplă pentru că Africa e atât de pronunţată aici, încât n-o poţi ascunde după un gard înalt sau cu o grădină frumos plantată cu ierburi şi flori străine. Cu cât te apropii mai mult de Zimbabwe, cu atât sunt mai urâte oraşele albilor şi cu atât mai nejustificată pare urâţenia lor. N-am văzut niciodată un loc mai nearmonios şi lipsit de farmec decât Pietersburg sau Louis Trichardt. Şoseaua de la Louis Trichardt la Venda urcă uşor spre dealurile line de la sud de râul Limpopo. Te afli încă pe NI,

cea mai mare autostradă din Africa de Sud, însă numeroasele sale benzi s-au redus la o fâşie de smoală cu drumuri de pământ care se bifurcă de-o parte şi de alta. Nu e mult trafic: câteva camioane care transportă marfa spre Zim, câteva microbuze, câte un tractor rătăcit. Când ajungi în Venda, amuţeşti: deasupra acestei regiuni pluteşte un aer plin de mister, încântare şi comuniune a spiritelor, tot aşa cum deasupra New York-ului pluteşte o atmosferă încărcată de entuziasm, freamăt şi decadenţă urbană.

Prima dată când am vizitat Africa de Sud, acum doi ani, dealerii din Johannesburg descriau Venda ca fiind tărâmul inocenţilor, unde încă domneşte adevărata cultură neagră, astfel că au tras concluzia că acest loc ar putea fi veriga lipsă care îmi va întregi experienţa artei urbane a sud-africanilor negri şi albi. Oamenii din Venda sculptează de mult timp obiecte de artizanat – castroane, animale, mici figurine – şi noua artă din Venda, care a devenit brusc la modă în ultimii cinci ani, se leagă de această tradiţie. Unele lucrări sunt doar bagatele la preţuri mari; altele, obiecte parareligioase; altele reflectă idei occidentale despre artă. Povestea integrării lor pe piaţa de artă sud-africană este o parabolă destul de bună pentru interacţiunile culturale confuze, dar emoţionante, care vor forma baza Noii Afinei de Sud.

Nu există hărţi rutiere în Venda, o regiune de aproape 8.000 de kilometri pătraţi. Artiştii sunt greu de găsit; majoritatea nu au nici electricitate sau apă curentă, cu atât mai puţin un telefon. Te duci pur şi simplu la ei şi de cele mai multe ori îi găseşti acasă – de obicei bucuroşi să te vadă. Toţi artiştii sunt credincioşi, dar e greu de explicat în ce constă religia lor: este un hibrid între creştinism şi alte mitologii, cu vizite periodice ale spiritelor trecutului, cu mulţi *sangoma* şi cu o preoteasă care are în stăpânire lacul din apropiere, unde strămoşii se transformă în peşti. Când ajungi în Venda, poţi să primeşti instrucţiuni iniţiale de la Elias, bătrânul care deţine

magazinul de artizanat de pe strada principală, la care vei adăuga indicaţii locale pe măsură ce te apropii de destinaţie.

Am mers în Venda cu artistul din Cape Town Beezy Bailey, şi întâi am pornit s-o vizităm pe Noria Mabasa, singura femeie dintre artiştii din Venda. Am cotit de pe drumul principal, în apropierea unui câmp de cânepă, şi am trecut printr-un sat cu rondavele din lut, prevăzute cu acoperişuri ascuţite din paie; toată lumea se oprea când ne vedea maşina. Multe femei purtau veşminte tradiţionale, cu sânii goi, cu încheieturile şi gleznele sclipind de la sute de brăţări subţiri din argint, cu trupul învelit în stofe strălucitoare, cu modele geometrice.

Am găsit-o pe Mabasa stând afară cu câţiva prieteni şi cunoscuţi, desculţă, îmbrăcată într-un halat albastru şi o pălărie multicoloră croşetată. Majoritatea lucrărilor mele sunt în Johannesburg acum, la o galerie de artă”, ne-a spus ea. „Prea departe”. Însă afară erau totuşi împrăştiate câteva piese. Ea sculptează trunchiuri de copac goale pe dinăuntru, prefăcându-le în cercuri de oameni care se întind unii spre alţii sau dansează, cu feţele întoarse spre exterior, neobişnuit de elaborate. Lângă rondavela ei, Mabasa şi-a construit o casă nouă, din ciment turnat. „O construiesc din arta mea”, a spus ea cu mândrie.

„Nu eu am ales să fac lucrurile astea”, ne-a spus Mabasa. „Am fost bolnavă. Atât de bolnavă, îngrozitor de bolnavă”. După care a tremurat şi s-a aplecat de spate, ca şi cum i-ar fi fost rău. „Şi am avut un vis, şi în vis a venit la mine o bătrână înfricoşătoare. Şi mi-a fost aşa de frică”. Mabasa s-a ridicat în picioare ca s-o imite pe bătrână şi a arătat întinzând un braţ neclintit. „Mi-a spus că trebuie să fac nişte figurine din lut, ca să mă vindec. Aşa că după acest vis îngrozitor am început să fac nişte figurine, şi m-am vindecat”. Mabasa a zâmbit larg. „Oh, m-am făcut atât de bine, sculptând aceste figurine. Şi a durat, oh, câţiva ani buni”. Râsul ei e ca o explozie. „Şi apoi m-am îmbolnăvit din nou. Şi iar a venit la mine în vis femeia

înfricoşătoare şi mi-a spus că trebuie să nu-mi mai tund părul. Aşa că pe măsură ce creştea am început să mă întăresc din ce în ce mai mult cu părul acesta şi nu mai vreau să-l tund niciodată”. Mabasa şi-a dat jos căciula, scoţând la iveală o aglomerare fibroasă de păr care nu fusese nici tuns, nici pieptănat. „Şi apoi bătrâna a venit a treia oară şi mi-a spus să sculptez, şi că aceea era ultima oară – dacă sculptam, nu avea să mai vină sau să mă mai deranjeze vreodată. Şi nu a mai venit. Acum, când am un vis puternic, mă apuc de sculptat”. Am mers împreună în spatele casei; Mabasa a cules nişte mango, pe care le-am mâncat. „Acum vin oamenii ăştia din Johannesburg, îmi iau sculpturile şi le vând. Am fost şi eu la Johannesburg. Prea mulţi oameni! Groaznic loc”. Şi îşi pune mâinile în cap.

Opera Mabasei urma să fie expusă în curând la Amsterdam, şi i se plătise biletul de avion pentru expoziţie. Avea să fie a doua ei călătorie în afara Vendei. Era singura persoană din sat care-l părăsise. Am avertizat-o că la Amsterdam e frig iarna şi că trebuie să-şi ia haine groase.

— Chiar aşa? Chiar aşa? – a prizat nişte tutun.

— Să ştii că la Amsterdam nu prea se găseşte tutun de prizat, i-am spus.

— Nu? O să iau cu mine o pungă mare cu tutun.

Şi-a întins larg braţele ca să arate cât de mare avea să fie punga, apoi a dat din cap de mirare.

— Ţigări au? Dar mango?

Voiam să-i vedem pe fraţii Ndou, Goldwin şi Owen. Mabasa ne-a spus că e greu de explicat unde locuiesc aceştia şi, după ceva linguşiri, a acceptat să vină cu noi. La fel ca Mabasa, Goldwin câştigase ceva bani şi avea, la rândul lui, o casă „luxoasă” de beton cu un televizor pe baterii. Când am ajuns, mama fraţilor Ndou stătea în faţa casei. Înaltă, dreaptă, demnă, avea sânii dezgoliţi şi purta haine tradiţionale. Când a văzut că vin bărbaţii albi în maşina lor, a dispărut în rondavela ei, de lângă casa lui Goldwin, şi s-a ivit din nou purtând un halat.

Vreme de 14 ani, Goldwin a muncit la calea ferată şi

a locuit într-un hotel ieftin din *township*. Apoi, într-o zi, în Venda, a tăiat un mopan şi a văzut lemnul dur şi închis la culoare din miezul său. „I-am zis fratelui meu mai mic, Owen: «La Johannesburg se vând obiecte din lemnul ăsta pe bani buni.»” Fiecare din ei a făcut o sculptură şi s-au dus să le vândă în stradă, iar Goldwin nu s-a mai întors la calea ferată. Goldwin vorbeşte rar, dar Owen este neobişnuit de fluent. Prima dată când l-am văzut, purta o jachetă de mătase; a doua oară, era în pantaloni ecosez şi mocasini în stil italian. Între el şi mama sa părea să existe o distanţă de 3.000 de ani de istorie. Spre deosebire de alţi artişti din Venda, Owen era destul de pus la punct cu politica sud-africană, dar nu ţinea cu nimeni. „Asta e bine în Venda”, mi-a spus el, „nu e prea multă politică şi nimeni nu se ceartă pe teme politice. Nu există violenţă”. În casa lui Owen, am văzut o sculptură din lemn pictat ce înfăţişă un înger, purtând o rochie pe care Jean Paul Gaultier n-ar fi putut-o născoci, sânii ei enormi ieşind în relief din spatele pliurilor verzi ca de acordeon. O altă operă recentă este un iepure de doi metri înălţime, îmbrăcat în pantaloni de golf şi ţinând o crosă de golf, intitulată *Sport pentru un gentleman*. Owen n-a văzut niciodată un jucător de golf, nici pe cineva în pantaloni de golf. Şi de ce un iepure?

Am stat în casa lui Goldwin bând bere şi am ascultat până la asfinţit ştirile internaţionale, care veneau din gura unei maimuţe de doi metri pe care o sculptase ca suport pentru radio. Deşi opera fraţilor Ndou, adesea inspirată de visele lor, are o stranietate ritualică, ei o creează ca s-o vândă şi nu le pare rău când ajunge pe mâinile câte unui dealer. Au preţuri fixe, pot negocia raţional şi au chiar şi contracte semnate.

În ziua următoare, am pornit să-l vizităm pe Freddy Ramabulana. În această comunitate rurală, Ramabulana e un paria. Trăieşte într-o sărăcie lucie şi suferă de o boală de piele care l-a desfigurat. Nimeni nu vrea să ne însoţească să-l vedem. Proprietarul unei galerii din Johannesburg ne avertizase să nu cumva să-i atingem pe

copiii din casa lui Ramabulana, ca să nu luăm viermi. Sculpturile lui Ramabulana sunt nefinisate, primitive, înspăimântătoare. Ochii suntfăcuţi din mărgele, iar părul şi bărbile sunt lipite pe lemn. Sculptează organele genitale cu lux de amănunte, apoi îşi îmbracă sculpturile în haine de copii, pijamale rupte, cămăşi decolorate. Când am ajuns, era îngenuncheat în ţărână şi lipea o barbă pe sculptura unui bărbat cu braţele întinse înainte, ţinând un pietroi. L-am salutat, şi el a încuviinţat, dar nu s-a clintit; am stat 20 de minute în picioare, sub soarele arzător, până când a terminat de lucrat. Apoi a intrat în coliba lui ca să găsească o sculptură ce reprezenta un bărbat în genunchi, pe ale cărui faţă şi corp curgea sânge pictat. A lăsat figurina jos, apoi a poziţionat-o pe cea nouă deasupra ei, astfel încât să lovească în capul celui îngenuncheat cu pietroiul. Ucigaşul şi victima priveau amândoi absent înainte. O altă lucrare – un penis enorm, sculptat în finii mari – zăcea pe pământ, înfăşurată într-o pătură. Când l-am descoperit, toţi copiii au chicotit agitaţi şi au fugit care încotro.

Engleza lui Ramabulana era aproape neinteligibilă, dar aveam impresia că probabil vorbea şi limba din Venda mormăit şi năucitor. Bailey adusese cu el nişte invitaţii la următoarea expoziţie a sa din Cape Town şi i-a dat una lui Ramabulana, care a privit-o cu atenţie timp de vreo patru minute bune. Tabloul prezenta doi bărbaţi care dansau, având corpurile în formă de ceainice. „Pot să sculptez asta”, ne-a zis. Ne-am chinuit mult să-i explicăm că era doar o imagine pentru desfătarea lui, că nu-i ceream să ne sculpteze nimic.

Mai târziu în ziua aceea, am pornit în căutarea lui Albert Mbudzeni Munyai, despre care se zvonea că e nebun; ultima dată când dealerul din Johannesburg venise să-l vadă, Munyai îl fugărise afară de pe pământurile lui cu opanga, un cuţit ca o macetă. Trăieşte în partea de nord a Vendei şi ne-a luat cam o oră să ajungem în zona aceea. „Munyai? Trebuie să coborâţi dealul şi să treceţi de

Supermarket Zimbabwe”, ne-a spus femeia căreia i-am cerut indicaţii. „Apoi treceţi râul şi după al treilea copac mare pe dreapta, o să-l vedeţi, stând în mijlocul livezii şi cântând”. L-am găsit pe Munyai stând sub o marchiză din metal la capătul livezii, pierdut în sculptura lui. Când ne-am apropiat, a sărit în sus şi ne-a primit de parcă îi eram prieteni din copilărie, îmbrăţişându-l întâi pe Bailey, apoi pe mine. Era arătos, musculos şi îmbrăcat doar cu o pereche de pantaloni scurţi, cu părul în codiţe împletite subţiri, cu ochii sclipitori.

— Eşti din America? m-a întrebat, dând din cap cu uimire. Ai venit în zbor?

I-am spus că da.

— Ia uită-te la tine! a spus, lăsându-se pe spate. Ca un fluture!

Pe Munyai l-a încurajat prima dată să facă artă sculptorul afrikaander David Russouw, primul artist alb care s-a împrietenit cu omologii săi din Venda. Munyai era grădinarul unui prieten al lui Russouw. La început au fumat haşiș împreună, apoi au creat artă împreună; se vede cum unul se reflectă în opera celuilalt. În timp ce vorbeam, soţia lui Munyai stătea lângă el, şlefuind genul de lingură mare care se găseşte în magazinele locale de artizanat. Munyai împingea solzi în corpul unui peşte din lemn; am continuat o conversaţie în cinci direcţii, în care Munyai se adresa în mod egal peştelui, soţiei sale şi nouă.

— Trebuie să sculptez, ne-a spus, ca să nu fie lemnul pus pe foc. E aşa frumos lemnul! O, Doamne! Eu salvez de foc bucăţile astea de lemn.

L-am întrebat ce simte atunci când îşi vinde opera.

— Vai de mine. Mă întristează aşa de mult că mă întrebi asta. Dragul meu, mi se rupe inima de fiecare dată. Dar îmi trebuie unelte ca să lucrez. Copiii se joacă mai multe jocuri cu trei pietricele decât cu două. Dar, dragul meu, oamenii ăştia care vin să cumpere: vorbele astea despre bani sunt vorbe urâte.

Mai târziu, când îi priveam lucrările, care îmbină

lemnul şi metalul, ne-a spus:

— Nu pot să trăiesc cu toată opera mea. Mulţumesc lui Dumnezeu că vin oamenii ăştia şi o iau de lângă mine! E prea puternică pentru mine, prea vie. Dacă trăiesc cu ea tot timpul, mă slăbeşte.

Am vrut să-i vedem sculpturile mai bine, dar a ezitat să le aducă în lumina soarelui:

— Voi nu ştiţi de ce sunt capabile.

Munyai şi-a trimis soţia să aducă un mănunchi de hârtii.

— Puteţi, vă rog, să-mi spuneţi ce e în hârtiile astea?

Munyai câştigase o Menţiune de Onoare într-o competiţie panafricană de artă indigenă. Juriul declarase că artistul, prin combinaţia de influenţe postmoderne cu spiritul tradiţional african, sintetizase cu succes diferite şcoli de artă şi că era, deci, o voce a Africii în ascensiune, atât un protector al tradiţiei, cât şi un modernist declarat. Opera lui Munyai fusese aleasă dintre sute de alţi artişti.

— Chiar aşa? a întrebat. Doamne, dragul meu, e minunat!

S-a uitat la mine, cu capul într-o parte.

— O să te duci şi o să scrii despre arta mea pentru oamenii din America?

Am încuviinţat. A izbucnit într-un râs lung şi minunat.

— Toată lumea trebuie s-o vadă! a spus.

Apoi, cu seriozitate:

— Trebuie s-o înţeleagă. Este artă magică.

Ne-a condus înapoi la maşină şi s-a uitat lung la ea.

— Păi, hai, zburaţi peste pământ!

În ultima zi petrecută în regiune, am mers în Gazankulu, zona vecină, ca să-l vedem pe Jackson Hlungwani, deseori descris ca fiind cel mai mare artist negru din Africa de Sud. Până acum doi ani, Hlungwani trăia într-un sit din epoca fierului, pe vârful unui deal, printre cercurile mari de piatră care indică existenţa unei foste citadele antice. Dumnezeu a venit la Hlungwani şi i-a spus să trăiască acolo, să facă sculpturi măreţe spre slava

Sa, iar Hlungwani a creat un pământ sacru, înţesat de monumente colosale, unele dintre ele de înălţimea copacilor, înconjurând un crucifix înalt de şase metri. Hlungwani a devenit faimos în toată Venda şi în Gazankulu pentru predicile lui, pentru traiul în „Noul Ierusalim”, dar şi pentru iconografia sa personală; feţele sale stranii, cu patru ochi, la fel de sinistre şi de tulburătoare precum capetele din Insula Paştelui, par însufleţite, ca şi cum Hlungwani ar fi eliberat ceva organic dinăuntrul arborilor.

Cu cinci ani în urmă, Ricky Bumett a venit de la Galeria Newton din Johannesburg şi i-a spus lui Hlungwani că-l poate face faimos şi că-i poate trimite lucrările în toate colţurile lumii. Hlungwani s-a emoţionat şi i-a spus lui Bumett să le ia pe toate, şi acesta aşa a făcut. La sfârşitul retrospectivei, Hlungwani, fascinat de toată adulaţia primită, i-a dat lui Burnett permisiunea să vândă tot. Opera lui Hlungwani a ajuns în toate colţurile lumii, iar el a devenit cel mai faimos artist negru din sudul Africii. Dar când s-au vândut marile monumente ale Noului Ierusalim Hlungwani a simţit că darul l-a părăsit. Înfrânt şi pierdut, a coborât dealul şi a plecat din citadela de piatră. Hlungwani spune că a fost trădat şi-l blestemă pe Bumett; Bumett spune că a avut mare grijă de Hlungwani şi că dacă nu voia să-şi vândă opera n-ar fi trebuit să-i dea voie. În 1985, Bumett a organizat o expoziţie intitulată *Tributarii*, care a sfidat concepţia convenţională cum că în Africa de Sud nu exista activitate artistică în afara cercurilor de albi. Prezentând artişti din Venda şi din alte locuri, expoziţia a început să dărâme zidul masiv care separa experienţa artistică a negrilor de cea a albilor. „*Tributarii* a fost pentru noi ca expoziţia din Armory”, a spus William Kentridge. Dar se poate trece aproape pe nesimţite de la susţinerea la exploatarea acestor artişti „autentici”.

L-am găsit pe Hlungwani stând la umbră între picioarele unei imense statui religioase, sculptând un rând de îngeri. A început să ne explice viziunea lui:

— Reconstruiesc Grădina Edenului.

Ne-am arătat interesul, iar el a spus, arătând cu degetul înainte:

— Voi urcaţi pe dealul acela până-l vedeţi pe Dumnezeu, şi apoi o veţi găsi imediat pe partea cealaltă, printre copaci.

Pe deal, l-am găsit pe Dumnezeu. Hlungwani sculptase o faţă complexă, cu multe trăsături (zeci de ochi, mai multe nasuri) într-un copac căzut la pământ; în grădina de dincolo, am găsit mai multe sculpturi. Hlungwani mi-a spus că trebuie să mă duc şi să privesc şarpele în ochi. M-a trimis la creasta dealului, unde o bucată de lemn alb, înaltă de trei metri, stătea pe câteva proptele mici tot din lemn. M-am uitat la capătul mai gros al lemnului şi m-am întors.

— Acela e şarpele, mi-a mărturisit, şi era în pământ şi pe pământ. De-acolo vine răul! aproape a răcnit. L-am dezgropat şi îl ţin deasupra pământului, aşa că acum va fi pace. Pace în Noua Africă de Sud şi în lume.

Ne-a adus două sculpturi.

— Am ceva pentru tine, pentru sufletul tău. Pe-ăsta l-am terminat. Mi-a arătat un înger.

— Este perfect. Nu e pentru tine.

A luat în mână un altul.

— Ăsta e neterminat. Ţi-l dau ţie, ca să-l termini cu sufletul tău. Am privit cei doi îngeri cu atenţie.

— Foloseşte-ţi mintea! Dă-i tu un chip! Acest înger e plin de iubire! Să le spui oamenilor din America despre asta!

Locuitorii din Venda încă vorbesc despre Nelson Mukhuba. Sculpturile sale care au mai rămas sunt uluitoare: pline de graţie şi viaţă, de parcă spiritul lemnului a fost eliberat de acolo. Când Venda abia începuse să fie la modă, Galeria Market din Johannesburg i-a oferit lui Mukhuba o expoziţie dedicată numai lui. Toată lumea artei din Johannesburg a venit la deschidere, pentru care Mukhuba însuşi călătorise din Venda. A intrat în cameră dansând prin mulţimea elegantă ce ţinea în mână

pahare cu vin alb. Purta un chipiu înalt şi mergea pe catalige, aşa că din cap până-n picioare măsura aproape trei metri şi jumătate. Adusese toboşari din Venda şi, în timp ce aceştia băteau la tobe, el dansa nemaipomenit de sprinten pe catalige; pentru a spori spectacolul, a scuipat foc pe gură. Expoziţia a avut un succes răsunător.

O lună mai târziu, într-o zi însorită, Mukhuba a luat o *panga*, a tăiat copacii din jurul locuinţei sale din Venda, şi-a omorât soţia şi copiii, şi-a dat foc la casă şi la toate lucrările rămase, apoi s-a spânzurat. Unii spun că pur şi simplu înnebunise. Alţii spun că pusese stăpânire pe el un duh rău. Mulţi cred că a fost o moarte *muţi*, că cineva l-a blestemat. Poate că a fost căpetenia, căreia, spun unii, nu-i convenea să vadă cum Mukhuba are parte de atâţia bani şi de atâta atenţie. Poate că a fost un alt artist. Sau poate a fost acea încălcare a unui mod de viaţă care se petrece atunci când o piaţă lacomă întâlneşte un artist naiv. Toată lumea din Venda vorbea încă despre Mukhuba, dar nimeni nu menţiona circumstanţele morţii sale. În Venda, *sangoma*, vracii, sunt încă trataţi cu veneraţie. Unii dintre ei simt foarte îndrăgiţi, însă cei care şi-au întrebuinţat greşit puterile sunt omorâţi cu pietre. „Mă gândesc mereu la Mukhuba”, mi-a spus Masaba, şi pentru o clipă i s-a şters de pe chip zâmbetul larg şi s-a întunecat, şi brusc m-a copleşit teama.

A vedea şi a fi văzut

Artiştii negri sunt influenţaţi de cultura albilor în aceeaşi măsură în care albii sunt influenţaţi de cultura negrilor. „Să fiu sincer”, mi-a spus David Koloane, „prima mea influenţă a fost cinematograful local, nu tradiţia africană”. Tony Nkotsi s-a dovedit un pictor remarcabil conform oricăror standarde – „dar”, a bombănit un ideolog pe care l-am cunoscut, „ar putea tot atât de bine să fie arta unui alb”. Ivor Powell a sugerat că „inocenţa” pe care atâţia sud-africani o asociază cu Venda nu va putea continua la nesfârşit, că pe măsură ce dealerii de artă continuă să meargă la Venda artiştii de acolo vor căuta să

satisfacă gustul pieţei, iar magia o să dispară. Cu toate astea, orice încercare a vreunui guvern alb paternalist de a „conserva” tradiţia va fi zadarnică. Dacă poate supravieţui, va supravieţui; dacă nu, aceia dintre noi care i-au fost martori se vor considera mereu norocoşi.

„Ceea ce faci în propriul atelier nu pare a fi acelaşi lucru cu ceea ce se întâmplă în ţara noastră, dar de multe ori cele două preocupări se suprapun”, mi-a spus William Kentridge. „Frământările personale trebuie să devină gânduri interesante în lumea exterioară, iar ceea ce contemplu în lume trebuie să rezoneze în atelier: trebuie să găseşti ceva de făcut sau de desenat. Eu lucrez prin inversiuni şi transformări”. Acestea sunt inversiunile şi transformările esenţiale pentru opera artiştilor albi şi negri din Africa de Sud. Politica ocupă mintea celor mai mulţi sud-africani în această perioadă de noi libertăţi şi nelinişti, dar arta care se axează doar pe situaţia politică tinde să fie neinteresantă. Câteodată, respingerea problemelor politice poate fi o poziţie nobilă, dar adesea arta referitoare la procesele interioare ale artiştilor devine obositoare. Dintre toţi artiştii sud-africani a căror operă este şi optimistă, şi pesimistă, cu privire atât la artă, cât şi la progresul social, Kentridge este cel mai coerent. Opera lui este mereu intens personală şi lizibil politică.

Într-o noapte destul de rece spre sfârşitul şederii mele, am ajuns într-o căsuţă din Johannesburg cu un artist negru pe nume Paul Sekete. L-am întrebat despre expoziţii, spectacole, internaţionalism.

— Cred că arta trebuie să-i facă pe oameni fericiţi, nu doar să le arate cum e să fii fericit, mi-a spus el. Eu vreau să-i fac fericiţi pe oameni. De aşa ceva avem nevoie din partea artei.

Era târziu şi eram amândoi obosiţi.

— Oare poţi să-i faci fericiţi pe oameni? l-am întrebat.

Sekete a întins spre mine o mână şi m-a gâdilat, iar eu am început să râd.

— Vezi ce uşor e? m-a întrebat.

Vorbiserăm despre un conceptualist alb pe care-l cunoşteam amândoi.

— Chestiile alea nu-s rele, dar nu sunt artă, a zis. E aşa o pierdere de timp. De ce continuă să facă asta?

Câteva zile mai târziu, l-am văzut pe acest artist alb – şi lucrările sale excelente – şi i-am povestit despre seara petrecută cu Sekete. Am ajuns până la partea cu gâdilatul, iar el m-a întrerupt.

— Dar asta nu e artă, mi-a spus iritat. Am crezut că ai venit aici să scrii despre afurisita de lume a artei, nu să mai faci un reportaj cuminte şi cvasipolitic. Dacă te gâdila cineva la New York ai fi scris despre asta într-o revistă de artă?

Trebuie spus că fiecare dintre ei îmi dăduse o invitaţie la expoziţia unde lucrările le erau expuse laolaltă şi că folosiseră acea invitaţie pentru a-şi susţine punctul de vedere, îndrăgit de amândoi, că nu există diferenţe rasiale în lumea artei, ca ambii împărtăşesc o viziune lipsită de orice discriminare. Dar această expoziţie comună nu presupunea faptul că-şi doreau aceleaşi lucruri de la artă, tot aşa cum nici enumerarea la un loc a albilor şi negrilor în registrele populaţiei întocmite de noul guvern sud-african nu presupunea faptul că aceştia vor vota în mod proporţional sau în vederea găsirii unor puncte comune. Progresul de la toleranţa artistică la paritatea estetică este lent şi frustrant. Dar, amintindu-mi cum artiştii pe care îi întâlnisem la început deplângeau invizibilitatea Barbarei Masekela în faţa unei stewardese, m-a impresionat cu câtă atenţie se uitau aceşti doi artişti unul la celălalt, chiar dacă niciunul nu era complet convins de ceea ce vede.

Riason Naidoo, directorul Galeriei Naţionale, a afirmat în 2013: „Piaţa din ziua de astăzi este de nerecunoscut, faţă de ce era acum zece ani. A devenit mai profesionistă; există mai multă competiţie şi mult mai multe galerii, iar pe plan internaţional sunt multe muzee şi colecţionari care cumpără artă sud-africană modernă şi contemporană, ceea ce este cu siguranţă spre binele

artiştilor. Galeriile comerciale sud-africane sunt acum vizibile la târgurile internaţionale de artă, de la Miami până la Berlin”. Afirmaţiile sale devin şi mai relevante când comparăm trecutul apropiat cu experienţele pe care le-am avut în urmă cu două decenii.

La fel ca în Rusia şi China, cenzura este o problemă constantă. În 2012, CNA-ul a încercat să cenzureze un tablou al artistului Brett Murray, care îl înfăţişă pe preşedintele poligam Jacob Zuma în postura lui Lenin şi cu penisul la vedere; era un reproş adus corupţiei din guvernul sud-african. Într-o declaraţie oficială a CNA-ului, Jackson Mthembu a anunţat: „În dimineaţa aceasta ne-am rugat avocaţii să meargă în instanţă şi să-l oblige pe pictorul Brett Murray şi Galeria Goodman să îndepărteze portretul din expoziţia lor, precum şi de pe pagina de internet, şi să distrugă toate materialele promoţionale tipărite... Este opinia noastră şi rămânem ferm convinşi că imaginea şi demnitatea preşedintelui nostru, atât ca preşedinte al CNA-ului şi al Republicii, cât şi ca om, a fost ştirbită de această aşa-numită operă de artă a lui Brett Murray, de la Galeria Goodman. Suntem, de asemenea, de părere că această reprezentare de prost gust a preşedintelui i-a încălcat dreptul individual la demnitate, garantat de constituţia ţării noastre”. Susţinătorii lui Zuma au pătruns la scurt timp în galerie şi au mânjit întreaga imagine cu vopsea, practic distrugând-o. Conducătorul Bisericii Shembe, care are milioane de enoriaşi, a dat ordin ca Murray să fie omorât cu pietre. Un alb, Steven Friedman, directorul Centrului pentru Studiul Democraţiei din Johannesburg şi editorialist pentru *Business Day*, a scris că multe persoane de culoare consideră că tabloul lui Murray este „încă un exemplu al dispreţului cu care aceştia cred că sunt priviţi de albi”. Pe de altă parte, Aubrey Masango, un jurnalist negru care scria pentru ziarul *Daily Maverick*, s-a temut că liderii Africii de Sud „vor profita de concepţiile eronate cu privire la identitatea culturală şi vor manipula adevăratele neajunsuri

economice ale maselor pentru a le stârni simpatia”. Un om de culoare, Jonathan Jansen, rectorul Universităţii Free State, a scris: „Nu-mi pot imagina un dialog mai necesar decât cel dintre aceste două puncte de vedere intransigente, dar, fiindcă suntem în Africa de Sud, înfierbântarea învinge binele. Ferm convinşi că numai ea are dreptate, fiecare tabără a snopit-o în bătaie pe cealaltă, năpustindu-se din colţul său în această luptă sângeroasă”. Decizia Consiliului pentru Film şi Publicaţii de a „clasifica” acest tablou ca jignitor şi posibil dăunător pentru copii a fost, în cele din urmă, anulată, în 2013, au izbucnit controverse cu privire la înlăturarea de la Târgul de Artă Joburg a unui tablou de Ayanda Mabulu, care îl înfăţişa pe preşedintele Jacob Zuma într-o manieră care, în opinia custozilor, i-ar fi putut jigni pe sponsorii târgului. Explicându-şi raţionamentul, organizatorul evenimentului a recunoscut că decizia fusese provocată de teama că târgul nu va putea atrage susţinere financiară pe viitor: „Am crezut de cuviinţă că târgul de artă are o responsabilitate faţă de economia creativă şi că tabloul respectiv ar putea compromite acest lucru”. Pictura a fost pusă la loc după ce fotograful David Goldblatt, artistul principal al târgului din acel an, a ameninţat că se va retrage în semn de protest. Mabulu a spus: „Nu e prima dată când sunt cenzurat. Îmi e greu să văd că acelaşi lucru care se petrecea pe vremea apartheidului se petrece şi în ziua de azi. Este greu de înţeles, prin urmare, în ce direcţie ne îndreptăm, ca sud-africani şi ca artişti, dacă lăsăm o minoritate, doi oameni, să decidă ce e acceptabil pentru restul lumii”.

Ulterior, au apărut controverse după numirea a doi curatori albi pentru Pavilionul sud-african de la Bienala veneţiană din 2015 şi după selectarea a numai trei femei, din cei treisprezece artişti ale căror lucrări erau expuse, inclusiv o singură femeie de culoare. Stefanie Jason, de la *Mail & Guardian* din Johannesburg, a remarcat: „Oare o ţară despre care se spune în toată lumea că măcelăreşte

străini îşi mai poate permite pe deasupra şi ruşinea unui pavilion în stare de criză?”

SUA

Cuceririle lui Vladi

New Republic, iunie 1994

Vladimir Jirinovski este fondatorul şi liderul Partidului Liberal Democrat de orientare naţionalista din Rusia, ocupând funcţia de vicepreşedinte al Dumei de Stat, camera inferioară a parlamentului, până în 2011. BBC l-a numit „un măscărici al politicii ruseşti, îmbinând retorica populistă şi naţionalistă cu invectivele antioccidentale şi un stil obraznic şi agresiv”. Howard Amos, scriind pentru *The Guardian*, l-a numit un „instigator naţionalist”. Acest bufon exagerat, agresiv, neruşinat, gălăgios, provocator, rasist, sexist, homofob şi autoritar nu a devenit câtuşi de puţin mai digerabil în cele două decenii de când am scris articolul de faţă.

La o petrecere recentă din New York cu diverşi intelectuali moscoviţi, subiectul discuţiilor era, fireşte, Vladimir Jirinovski. M-a surprins faptul că membri ai sferei liberale care luptaseră cândva pentru Gorbaciov vorbeau acum despre Jirinovski cu genul de afecţiune jovială pe care mulţi americani o simţeau pentru Ollie North, pe vremea când era în culmea gloriei.

— Să ştii, mi-a spus unul dintre ei, că el e doar cinic. Toată lumea e cinică la Moscova. Toată lumea e cinică la New York. Nu e o chestiune aşa de interesantă.

Amuzat de curiozitatea mea cu privire la naţionalistul lor de frunte, ruşii mi-au propus să-i însoţesc în seara următoare la o întâlnire cu prietenii şi consilierii lui Jirinovski din New York. La ora zece seara, în restaurantul kitsch numit Samovarul Rusesc, de pe West Fifty-Second Street, mi s-a făcut cunoştinţă cu mai mulţi bărbaţi care arătau ca nişte urşi, cu trăsături grosolane şi bărbi, purtând helănci pe sub costumele albastru-închis. Încercările mele de a aduce în discuţie antisemitismul lui Jirinovski au fost întrerupte de Eugenia Cea de Neuitat, o

femeie de 72 de ani îmbrăcată într-o rochie lungă cu paiete, care purta nişte ochelari enormi de plastic şi cânta melodii populare ruso-evreieşti.

— Luna trecută am petrecut-o cu el, ne-a informat între două cântece unul dintre membrii grupului nostru, scoţând la iveală nişte poze ca dovadă. E păcat, să ştii – chiar devine din ce în ce mai arogant şi nu mai e la fel de amuzant cum era înainte. Oamenii faimoşi au mereu problema asta cu simţul umorului.

M-am întrebat cât de amuzant fusese înainte şi am spus că pare nespus de lipsit de haz în ultimul timp.

— Citeşti prea multe ziare din New York, mi-a spus cineva. Lui Vladimir îi plac pur şi simplu puterea şi atenţia. Când era la şcoală, toată lumea îl ura: era clovnul clasei, şi mai era şi din provincie! Aşa că acum e gata să spună orice l-ar face popular, dar nu crede cu adevărat în propria retorică. Nu e ca Ruţkoi, Hitler sau Stalin. Thtul e doar o glumă, cea mai mare glumă la ora actuală.

M-am gândit că mergea cam prea departe cu cinismul, dar n-am apucat să spun asta, fiindcă Eugenia Cea de Neuitat şi-a început măreţul potpuriu din *Scripcarul pe acoperiş*.

— Hai undeva unde putem să stăm de vorbă, mi-a spus unul dintre prietenii lui Jirinovski, şi m-au condus într-un subsol la intersecţia dintre Fifty-Seventh Street şi Eleventh Avenue, unde am găsit un soi de imitaţie a barului din hotelul Intourist, cam de prin 1986.

O trupă în jachete bleumarin cu vipuşcă galbenă cânta cântece de-ale Beatleşilor în ruseşte. Deasupra se rotea un glob de discotecă şi pe fiecare masă erau farfurii cu roşii şi castraveţi revoltător de grăunţoase, despre care crezusem că nu cresc decât în solul sărac al stepelor.

Am întrebat dacă Jirinovski e gay, un zvon pe care-l auzisem de la prietenii mei din Moscova.

— Niciodată nu prea l-au interesat femeile, a remarcat cineva. Şi e mereu înconjurat de bodyguarzii ăia arătoşi.

Altcineva cunoştea un poet care susţinea că avusese o relaţie de lungă durată cu Jirinovski. Votca trecuse pe la toată lumea, aşa că erau toţi foarte săritori.

— Dacă vrei să te culci cu el, cred că putem aranja ceva, s-a oferit unul dintre ei.

Un altul a ridicat din umeri şi a zis:

— Ar fi amuzant să scrii despre asta dup-aia, apoi a adăugat sotto-voce: dar crede-mă că ştiu ce spun. Eu m-aş gândi de două ori în locul tău.

Mă distrăgeau oarecum femeile care au venit să ni se alăture, toate purtând cantităţi industriale de fard turcoaz, una dintre ele etalând o rochie neagră de satin ce mătura podeaua, cu mănuşi negre de satin până la umeri şi nasturi din jais. Mă simţeam depăşit de conversaţia politică, aşa că m-am ridicat şi am dansat sub globul disco pe *AII You Need Is Love* şi pe *Let It Be*, folosind din plin mişcările mele lente de dans, în doi paşi, pe care le utilizasem ultima oară în liceu. Când m-am aşezat, am precizat că, deşi Jirinovski joacă într-adevăr teatru şi nu crede în propria retorică, ar putea să rămână prins în capcana ei.

— Nu-ţi face griji, mi-a spus cineva. N-o să pună mâna pe suficient de multă putere încât să cadă în capcană. N-o să dobândească decât influenţă. Ruşii simt prea cinici ca să voteze cu un cinic.

Mi-am exprimat uşurarea sufletească.

— Un cinic ca el, a zis cineva din grup, ar putea fi mai degrabă ales primar al New York-ului, sau chiar preşedinte al Americii.

Bărbatul a izbit marginea mesei cu palma.

— De-asta locuim aici, a spus el, izbucnind în râs.

CAMBODGIA

Cei trei paşi ai lui Phaly Nuon

The Noonday Demon, 2011[8]

Nu m-am dus în Cambodgia ca să aflu mai multe

---

8 Ed. rom., Andrew Solomon, Demonul amiezii: O anatomie a depresiei, tr.
Dana Ligia Ilin, Humanitas, 2014. (N. red.)

despre bolile mintale, ci ca să studiez arhitectura din Angkor Wat. În prima noapte petrecută în Phnom Penh, m-am aşezat lângă cineva căruia i-am menţionat studiul meu despre depresie, iar el a adus vorba de Phaly Nuon. I-am spus că mi-ar plăcea foarte mult să-i iau un interviu, chiar dacă pierdeam astfel o zi de vizitat nordul ţării. În timpul interviului pe care m-a ajutat să-l organizez, mi-am dat seama că nu puteam scrie despre depresie fără perspectiva transculturală care a devenit ulterior o temă definitorie a cărţii mele. Am extins întrucâtva fragmentul publicat iniţial în *Demonul amiezii*, pentru a-l face de sine stătător.

Am mers în Cambodgia, în ianuarie 1999, pentru a-i vedea minunile arhitecturale, dar şi pentru că speram să înţeleg cum trăiesc oamenii într-o ţară care îşi revine după o tragedie cumplită. Mă întrebam ce se întâmplă cu emoţiile tale când ai văzut că un sfert dintre compatrioţii tăi au fost asasinaţi, când ai îndurat tu însuţi chinurile unui regim brutal, când lupţi, în ciuda tuturor obstacolelor, ca să reconstruieşti o naţiune distrusă. Am sperat să văd ce se întâmplă cu cetăţenii unei naţiuni care au îndurat un stres atât de traumatizant, sunt extrem de săraci şi au puţine şanse la educaţie sau la locuri de muncă. Psihologia disperării în vreme de război merge, de obicei, până la accese de furie, în vreme ce disperarea care urmează pustiirii e mai amorţită şi atotcuprinzătoare, semănând mai degrabă cu sindromul depresiv care îi chinuie pe occidentali. Cambodgia nu e o ţară în care facţiunile s-au luptat brutal între ele; e o ţară în care toate mecanismele societăţii au fost complet anihilate. M-am simţit de parcă vizitam acea regiune din învelişul antarctic de gheaţă deasupra căreia nu mai există niciun strop de ozon.

În anii ’70, revoluţionarul Pol Pot a creat în Cambodgia o dictatură maoistă în numele a ceea ce el numea „khmerii roşii”. Au urmat ani întregi de război civil sângeros, în care populaţia a fost măcelărită în proporţie de peste douăzeci la sută. Elita educată a fost anihilată, iar

ţăranii au fost necontenit mutaţi de colo-colo, mulţi dintre ei fiind închişi în celule, unde au fost batjocoriţi şi torturaţi; întreaga ţară trăia într-o teamă permanentă. Cambodgienii sunt, în general, blânzi, amabili şi atrăgători. E greu de crezut că această ţară minunată este cea în care au avut loc atrocităţile lui Pol Pot. Fiecare dintre cei pe care i-am întâlnit avea o explicaţie diferită pentru faptul că s-a putut desfăşură acolo povestea cu khmerii roşii, dar niciuna dintre aceste explicaţii nu avea sens, aşa cum n-are sens niciuna dintre explicaţiile date Revoluţiei Culturale, stalinismului sau nazismului. Retrospectiv e cu putinţă să înţelegi de ce o naţiune a fost deosebit de vulnerabilă la asemenea regimuri; dar nu se poate şti unde anume în imaginaţia omenească îşi au izvorul aceste comportamente. Un astfel de rău este atât de apropiat de răul obişnuit din orice societate şi totodată atât de extrem, încât funcţionează după propriile legi. Ţesătura socială e totdeauna mai subţire decât am vrea să recunoaştem, dar este imposibil de ştiut cum ajunge să se atomizeze cu totul. Ambasadorul american de acolo mi-a spus că problema cea mai mare a khmerilor este inexistenţa în societatea cambodgiană tradiţională a unui mecanism paşnic pentru rezolvarea conflictelor. „Dacă au neînţelegeri”, a zis, „trebuie ori să le nege şi să le ascundă complet, ori să pună mâna pe cuţite şi să se bată”. Un membru al guvernului cambodgian actual mi-a spus că poporul fusese prea supus unui monarh absolut timp de prea mulţi ani şi că se gândeşte să lupte împotriva autorităţilor când e deja prea târziu.

În Cambodgia, lumea găseşte cu uşurinţă motiv să plângă. Cuvintele ambasadorului american îmi răsunau în urechi ori de câte ori vedeam un cambodgian zâmbitor începând brusc să plângă, fără să văd vreo stare intermediară. După cum am constatat în timpul interviurilor cu oamenii care au suferit atrocităţi din partea khmerilor roşii, cei mai mulţi dintre ei preferau să privească înainte. Însă când am insistat să-mi spună

poveştile lor, păreau să se întoarcă în timp chiar sub ochii mei, alunecând înapoi în acel trecut lugubru. Fiecare adult pe care l-am întâlnit în Cambodgia suferise traume exterioare atât de mari, încât pe cei mai mulţi dintre noi ne-ar fi făcut să ne pierdem minţile. Ceea ce suferiseră în mintea lor a fost un alt nivel al ororii. M-am dus în Cambodgia ca să mă simt frânt de durerea altora, şi am fost frânt cu totul.

Phaly Nuon, câştigătoare a Premiului Figaro pentru Servicii Umanitare şi nominalizata cândva la Premiul Nobel pentru Pace, a deschis la Phnom Penh un orfelinat şi un centru pentru femeile cu depresie. Succesul ei a fost atât de mare, încât personalul orfelinatului este alcătuit, aproape în întregime, din femeile pe care le-a ajutat, care au creat o comunitate filantropică în jurul ei. Dacă salvezi femeile, s-a spus, ele, la rândul lor, vor salva copiii, şi aşa, prin trasarea unui lanţ de influenţe, poţi salva întreaga ţară.

Ne-am întâlnit, aşa cum sugerase Phaly Nuon, într-o odăiţă nefolosită dintr-o clădire veche de birouri din apropiere de centrul Phnom Penh-ului. Şedea pe un scaun, iar eu pe o canapea mică, vizavi de ea. Asemenea majorităţii cambodgienilor, e relativ scundă faţă de standardele occidentale. Părul ei negru, cu şuviţe cenuşii, îi dezgoleşte chipul şi-i dă un anumit accent de duritate. Poate fi ameninţătoare când exprimă o idee, dar e şi sfioasă, zâmbind şi privind în jos când nu vorbeşte.

Am început cu povestea ei. La începutul anilor ’70, Phaly Nuon lucra la Ministerul de Finanţe şi Comerţ ca dactilografa şi stenografa. În 1975, când Phnom Penh a fost luat în stăpânire de Pol Pot şi khmerii roşii, a fost ridicată de acasă împreună cu soţul şi copiii. Soţul a fost trimis într-un loc despre care nu avea cunoştinţă şi nu ştia dacă rămăsese în viaţă. A fost trimisă la ţară, să muncească la câmp, împreună cu fiica de doisprezece ani, fiul de trei ani şi pruncul abia născut. Condiţiile erau cumplite şi mâncarea puţină, dar a muncit alături de

ceilalţi, „fără să le spun vreodată ceva şi fără să zâmbesc, căci nimeni dintre noi nu zâmbea, deoarece ştiam că putem fi omorâţi în orice clipă”. După câteva luni a fost trimisă în alt loc, împreună cu copiii ei. Pe drum, un grup de soldaţi au legat-o de un copac şi au silit-o privească cum au violat-o şi apoi au ucis-o pe fiica ei. Peste câteva zile, a fost rândul lui Phaly Nuon. A fost dusă, împreună cu câteva tovarăşe de muncă, pe un câmp de lângă oraş. Acolo, i-au legat mâinile la spate şi i-au înfăşurat picioarele cu o frânghie. Au silit-o să stea în genunchi, au legat-o de o tijă de bambus şi au silit-o să se aplece peste o baltă de noroi, aşa încât trebuia să-şi încordeze picioarele ca să nu se dezechilibreze. Scopul era ca, atunci când avea să fie în sfârşit sleită de puteri, să cadă în faţă, în noroi, şi, neputând să se mişte, să se înece acolo. Băiatul ei de trei ani zbiera şi plângea alături. Bebeluşul era legat de ea, ca să se înece în noroi când cădea: Phaly Nuon ar fi fost ucigaşa propriului prunc.

Phaly Nuon a ticluit o minciună: a spus că, înainte de război, lucrase pentru unul dintre membrii de rang înalt ai khmerilor roşii, că fusese secretara şi apoi amanta lui şi că el ar fi furios dacă ar fi omorâtă. Puţini erau cei care scăpau de pe câmpurile de execuţie. Dar un căpitan care poate că a crezut povestea lui Phaly Nuon a spus, în cele din urmă, că nu mai poate suporta ţipetele copiilor ei şi că gloanţele sunt prea scumpe ca să le irosească omorând-o repede, aşa că a dezlegat-o şi i-a zis să fugă. Ţinând pruncul cu un braţ şi băieţelul de trei ani cu celălalt, a fugit până în miezul junglei din nord-estul Cambodgiei.

A stat în junglă trei ani, patru luni şi optsprezece zile. N-a dormit niciodată de două ori în acelaşi loc. Umblând de colo-colo, culegea frunze şi săpa după rădăcini ca să mănânce toţi trei, dar hrana era greu de găsit şi, adesea, alţi căutători de hrană, mai puternici, luaseră tot ce era de luat. Din pricina malnutriţiei, a început să-şi piardă puterile. Curând, laptele i-a secat, iar pruncul pe care nu-l putea hrăni i-a murit în braţe. Ea şi copilul rămas au

izbutit cu greu să rămână în viaţă şi să treacă prin perioada războiului.

În vreme ce Phaly Nuon îmi povestea toate astea, ne mutaserăm amândoi pe podea, între locurile pe care fuseserăm aşezaţi, iar ea plângea şi, stând pe vine, se legăna pe vârfurile picioarelor, în timp ce eu stăteam ghemuit, cu genunchii sub bărbie şi cu o mână pe umărul ei, în gestul cel mai asemănător cu îmbrăţişarea pe care-l îngăduia starea ei, aproape de transă, din timpul povestirii. A continuat pe jumătate şoptind.

După ce războiul s-a terminat, şi-a găsit soţul. Fusese bătut cu sălbăticie peste cap şi gât, ceea ce a avut ca urmare o deficienţă mintală serioasă. Ea, soţul ei şi copilul au fost duşi într-o tabără din apropierea graniţei cu Thailanda, unde mii de oameni trăiau în corturi improvizate. Au fost supuşi abuzurilor fizice şi sexuale din partea unor lucrători din tabără şi au fost ajutaţi de alţii. Phaly Nuon se număra printre puţinele persoane educate de acolo şi, pentru că ştia şi alte limbi, a putut să stea de vorbă cu lucrătorii de la organizaţia umanitară. Ei şi familiei ei li s-a repartizat o colibă de lemn, care putea fi socotită, comparativ, un lux. „De câte ori mergeam prin tabără, vedeam femei cărora le era foarte rău, multe dintre ele păreau paralizate, nu se mişcau, nu vorbeau, nu-şi hrăneau şi nu-şi îngrijeau copiii”, a spus ea. „Am văzut că, deşi scăpaseră cu viaţă din război, aveau să moară acum din pricina depresiei”. Phaly Nuon le-a făcut lucrătorilor o cerere specială şi a creat în coliba ei din tabără un fel de centru de psihoterapie.

A folosit, în primă fază, leacuri tradiţionale khmere (făcute din peste o sută de ierburi şi frunze). Dacă asta nu dădea rezultate destul de bune, folosea medicamente occidentale, dacă erau disponibile – şi uneori erau. „Puneam deoparte orice antidepresive puteau aduce lucrătorii”, a spus, „şi încercam să am suficiente pentru cazurile cele mai grave”. Îşi punea pacientele să mediteze, avea în casă un altar budist, împodobit cu fiori. Le

determina pe femei să-şi deschidă sufletul. La început, era nevoie de vreo trei ore până ca o femeie să ajungă să-şi spună povestea. Apoi, o vizita în mod regulat, ca să afle mai multe, până ce câştiga deplin încrederea respectivei persoane depresive. „Voiam să ştiu exact ce anume trebuie să învingă fiecare dintre ele”, mi-a explicat Phaly Nuon.

După ce lua sfârşit această iniţiere, trecea la un sistem bazat pe formule. „Fac asta în trei etape”, a spus. „Mai întâi, le învăţ să uite. Avem exerciţii pe care le facem în fiecare zi, aşa încât să uite, în fiecare zi, un pic mai mult din lucrurile pe care nu le vor uita cu totul niciodată. În acest răstimp, încerc să le distrag atenţia, cu muzică sau lecţii de cusut ori ţesut, cu concerte, câteodată cu o oră de privit la televizor, cu orice pare să aibă efect, cu orice îmi spun ele că le place. Depresia se infiltrează sub piele, toată suprafaţa corpului are pe dedesubt un strat de depresie, şi n-o putem scoate de acolo; dar putem încerca s-o uităm, chiar dacă e acolo.

Când mintea le este eliberată de ceea ce au uitat, când au învăţat bine uitarea, le învăţ să muncească. Orice fel de muncă îşi doresc, găsesc eu o cale să le învăţ s-o facă. Unele dintre ele se pregătesc doar pentru curăţenie prin case sau să aibă grijă de copii. Altele învaţă tehnici pe care le pot folosi cu orfanii, iar unele se îndreaptă către o profesie reală. Trebuie să înveţe să facă foarte bine aceste lucruri şi să se mândrească cu ele.

Şi apoi, când au ajuns să stăpânească munca, în cele din urmă, le învăţ să iubească”. M-am întrebat cu voce tare cum poţi învăţa pe cineva una ca asta. „Ei bine, să fiu sinceră, le învăţ prin manichiură şi pedichiură”, mi-a spus ea. „În tabără, am construit un fel de anexă a colibei şi am făcut acolo o baie de aburi, iar acum, la Phnom Penh, folosesc una asemănătoare, construită un pic mai bine. Le duc acolo, ca să se cureţe, şi le învăţ să-şi facă una alteia manichiură şi pedichiură şi să-şi îngrijească unghiile, pentru că asta le face să se simtă frumoase, iar ele îşi doresc atât de mult să se simtă frumoase. De asemenea,

asta le face să-şi lase trupul să fie îngrijit de altcineva. O femeie care a fost rănită atât de cumplit şi de violent are nevoie de mult timp pentru a se lăsa pe mâna unei persoane relativ străine care se apropie de trupul ei cu un obiect ascuţit. Când învaţă să nu se ferească, încep să se elibereze de izolarea fizică iniţială, ceea ce duce la distrugerea izolării afective. Când sunt împreună, spălându-se şi dându-se cu ojă, încep să vorbească între ele şi, puţin câte puţin, învaţă să aibă încredere una în alta. În cele din urmă, au învăţat să-şi facă prieteni, aşa că nu va mai trebui niciodată să fie atât de singure. Poveştile lor, pe care nu le-au spus nimănui în afară de mine, încep să şi le spună una alteia”.

Phaly Nuon mi-a arătat uneltele meseriei ei de psiholog: sticluţele de lac colorat, baia de aburi, beţişoarele cu care se împing înapoi pieliţele de la unghii, pilele de unghii, prosoapele. Îngrijirea corpului este una dintre formele primare de socializare la primate, şi această revenire la îngrijirea corpului ca forţă de socializare între oameni m-a frapat drept ciudat de organică. Când am menţionat asta, a râs şi mi-a povestit despre maimuţele pe care le văzuse în junglă. Poate că şi ele învăţau să iubească, a remarcat ea. I-am spus că mi se pare greu să ne învăţăm pe noi înşine sau pe alţii cum să uităm, cum să muncim şi cum să iubim şi să fim iubiţi, dar a zis că nu-i aşa de complicat dacă eşti în stare să faci tu însuţi aceste trei lucruri. Mi-a povestit că femeile pe care le-a tratat au închegat o comunitate şi că se ocupă foarte bine de orfanii pe care-i au în grijă.

„Există o etapă finală”, mi-a spus, după o pauză lungă. „În cele din urmă, le învăţ lucrul cel mai important. Le învăţ că aceste trei aptitudini – uitarea, munca şi iubirea – nu sunt aptitudini separate, ci parte dintr-un mare tot şi că practicarea acestor lucruri împreună, fiecare ca parte a celorlalte, este ceea ce schimbă totul. Este cel mai greu lucru de transmis”, a râs, „dar toate ajung să înţeleagă asta, iar când o fac – ei bine, atunci sunt gata să

intre iar în lume”.

Phaly Nuon a murit la 27 noiembrie 2012, ca urmare a rănilor suferite într-un accident auto. Funeraliile ei au durat şapte zile, şi mii de oameni au participat, mulţi dintre ei crescuţi la orfelinatul ei, numit Lumina Viitorului. Sutele de copii care trăiau acolo au plâns de parcă ar fi fost mama lor.

Situaţia persoanelor cu tulburări psihice din Cambodgia este încă sumbră, şi continuă să se agraveze din cauza mutărilor forţate şi a traficului de fiinţe umane. Sindromul de stres posttraumatic este omniprezent. Rata suicidului este aproape de trei ori mai mare decât media globală, însă, în ciuda sănătăţii mintale fragile a cetăţenilor, sistemul de îngrijire al acestora este sub orice critică; aproximativ una din trei persoane care suferă de tulburări psihice este ţinută într-o cuşcă sau legată în lanţuri. Majoritatea cambodgienilor cu probleme de sănătate mintală nici nu caută, nici nu primesc vreun sprijin. Doar 0,02 % din bugetul de sănătate din Cambodgia este dedicat ameliorării problemelor psihice. Doar Spitalul Prieteniei Khmero-sovietice oferă tratament prin spitalizare, iar Cambodgia are numai 35 de psihiatri specializaţi pentru a ajuta o populaţie de 15 milioane de oameni. În primăvara lui 2015, o provincie din Cambodgia a propus ca oamenii care suferă de tulburări psihice să fie adunaţi laolaltă, trimişi în pagode şi îngrijiţi de călugări pentru a-şi recupera „frumuseţea şi ordinea interioară”.

GROENLANDA

Inventarea conversaţiei

The Noonday Demon, 2001[9]

Groenlanda nu este extrem de departe de Statele Unite sau de Europa, dar puţini americani sau europeni se duc acolo. În acest loc de o frumuseţe sublimă, stilul de viaţă tradiţional şi tehnologia modernă se află într-un

9 Ed. rom., Andrew Solomon, Demonul amiezii: O anatomie a depresiei, tr.
Dana Ligia Ilin, Humanitas, 2014. (N. red.)

echilibru delicat. Dacă ţara ta ar urma să fie colonizată, probabil ţi-ai alege stăpâni danezi. Danezii au investit din plin în infrastructură, asistenţă medicală şi şcolarizare. Cu toate astea, limba maternă a locuitorilor din ţara cu cea mai scăzută densitate a populaţiei din lume este groenlandeza, care face parte din familia eschimo-aleută, cea de-a doua limbă fiind daneza – ceea ce nu-i pregăteşte prea bine pentru economia globală.

Pentru a investiga mai bine problema decalajelor culturale în definirea depresiei, am cercetat viaţa populaţiilor eschimose (inuiţi) din Groenlanda – parţial pentru că sunt multe cazuri de depresie în acea cultură şi parţial pentru că atitudinile culturii faţă de depresie sunt foarte distincte. Acolo, depresia afectează optzeci la sută din populaţie. Cum poţi organiza o societate în care depresia este atât de răspândită? Groenlanda integrează în felul de a fi al unei societăţi străvechi realităţile lumii moderne, şi aproape totdeauna societăţile de tranziţie – comunităţile tribale africane care sunt inserate în naţiuni mai mari, culturile nomade urbanizate, fermierii independenţi care sunt încorporaţi în structurile agricole la scară mare – au o rată ridicată a depresiei. Chiar şi în context tradiţional însă, depresia a fost mereu frecventă în rândurile inuiţilor, iar rata sinuciderilor este mare (deşi a scăzut aproape la jumătate odată cu introducerea televizoarelor); în unele zone, se sinucide circa 0,35 % din populaţie pe an. Unii ar putea spune că acesta e felul lui Dumnezeu de a arăta că oamenii n-ar trebui să trăiască într-un loc atât de vitreg – cu toate acestea, inuiţii nu şi-au părăsit viaţa legată de gheaţă ca să migreze către sud. S-au deprins să îndure greutăţile vieţii de dincolo de Cercul Polar.

Înainte de a mă duce acolo, presupuneam că principala problemă în Groenlanda era tulburarea afectivă legată de anotimp (*seasonal affective disorder* – SAD), depresia care rezultă din lipsa luminii soarelui – o vulnerabilitate deosebit de acută într-un loc unde soarele,

timp de trei luni pe an, abia îşi face simţită prezenţa. M-am aşteptat ca toată lumea să derapeze toamna şi să înceapă să se simtă mai bine în februarie. Nu aşa stau lucrurile. În Groenlanda, principala lună a sinuciderilor este mai, şi, cu toate că străinii care se mută în partea de nord a Groenlandei sunt teribil de deprimaţi în lungile perioade de întuneric, inuiţii s-au adaptat cu timpul modificărilor luminii în funcţie de anotimpuri. Primăvara provoacă sinucideri în multe societăţi. „Cu cât natura devine mai bogată, mai blândă şi mai plăcută”, scria eseistul A. Álvarez, „cu atât pare mai profundă iama lăuntrică, şi cu atât mai căscat şi mai greu de suportat e abisul ce desparte lumea lăuntrică de cea din afară”. În Groenlanda, unde trecerea la primăvară este de două ori mai spectaculoasă decât într-o zonă mai temperată, acestea sunt lunile cele mai cumplite.

Viaţa e grea în Groenlanda. Guvernul danez a înfiinţat programe gratuite de îngrijiri medicale şi educaţie, şi chiar şi alocaţii pentru şomaj. Spitalele sunt curate lună, iar închisoarea din capitală arată mai degrabă ca o pensiune decât ca o instituţie punitivă. Însă clima şi forţele naturii din Groenlanda sunt nemăsurat de aspre. Un inuit care călătorise prin Europa mi-a spus: „Noi n-am făcut niciodată artă de nivel înalt şi n-am construit clădiri mari, aşa cum au făcut alte civilizaţii. Dar, de mii de ani încoace, am supravieţuit în acest climat”. M-a izbit faptul că aceasta se prea poate să fi fost o realizare mai mare.

Vânătorii şi pescarii abia prind destulă pradă cât să se hrănească pe ei, familiile şi câinii lor, aşa că vând pieile focilor pe care le mănâncă, pentru a-şi acoperi micile cheltuieli necesare reparării săniilor şi bărcilor. Au o rată mare a traumelor fizice – degerare, înfometare, răniri – şi a pierderilor. În cele trei luni de întuneric aproape complet, vânătorii, îmbrăcaţi în pantaloni din blană de urs alb şi haină din piei de focă, trebuie să alerge în spatele săniilor trase de câini, ca să evite degerăturile. Mulţi supravieţuiesc pe timpul iernii cu *kiviak*, care se face din

păsări nordice din specia *Alle alle*, lăsate 18 luni la fermentat într-o piele grasă de focă, şi care apoi se mănâncă crud. Prietenii mei groenlandezi m-au asigurat că nu e cu nimic mai respingător decât brânza cu mucegai nobil. Acum 40 de ani, oamenii aceştia încă mai trăiau în igluuri. Dacă n-ai fost niciodată într-un iglu, nu poţi să-ţi închipui cât de mici sunt de obicei. Singurele surse de încălzire sunt o lampă cu grăsime de focă şi căldura corporală a locatarilor. Cu hainele de iarnă cusute pe ei, locuitorii unui iglu obişnuiau să doarmă aproape unul peste celălalt. Acum au case prefabricate, în stil danez, cu numai două-trei încăperi, deoarece preţul încălzirii într-o ţară care nu are la îndemână nicio sursă de combustibil – nu există copaci în Groenlanda – este prohibitiv.

Familiile inuiţilor simt mari. Luni în şir, familii chiar şi de 12 persoane stau necontenit în casă, de obicei adunaţi într-o încăpere. E pur şi simplu prea frig şi prea întuneric ca să iasă afară, cu excepţia tatălui, care pleacă la vânătoare sau la pescuit la copcă o dată sau de două ori pe lună, ca să completeze rezervele de peşte uscat din timpul verii, în aceste condiţii de intimitate silită, nu e loc pentru lamentaţii, pentru discuţii despre probleme sau pentru supărare şi învinuiri. Pe vremea când se trăia în igluuri, era imposibil să te cerţi cu cineva care urma să fie fizic în imediata ta apropiere săptămâni în şir. Chiar şi acum, împărtăşești luni la rândul camera şi mesele. Dacă te enervezi şi ieşi val-vârtej pe uşă, ajungi într-un climat în care vei muri cu siguranţă. Referindu-se la vremurile de demult, un groenlandez spunea: „Când te enervai sau te supărai, doar întorceai capul şi priveai cum se topesc pereţii”. Intimitatea fizică extremă în această societate îţi cere să manifeşti o anumită rezervă afectivă. Cei care trăiesc conform tradiţiilor sunt mari povestitori, mai ales despre expediţii de vânătoare şi despre cum au scăpat ca prin urechile acului de la moarte. Majoritatea sunt toleranţi. Mulţi râd din orice. Alţii sunt tăcuţi şi morocănoşi. Dar, indiferent de personalitate, nu vorbesc

aproape niciodată despre ei înşiși. Trăsăturile distinctive ale depresiei groenlandeze nu sunt rezultate nemijlocite ale temperaturii şi luminii; sunt consecinţa faptului că a vorbi despre tine însuţi e tabu.

Poul Bisgaard, un bărbat zdravăn şi blând, cu un aer preocupat, e primul groenlandez nativ care a devenit psihiatru. „Desigur, dacă cineva dintr-o familie e depresiv, vedem simptomele”, spune el. „De obicei însă, nu ne amestecăm. Ar însemna să răneşti mândria celui căruia i-ai spune că pare deprimat. Cei care suferă de aşa ceva cred că nu au valoare şi sunt de părere că, dacă nu au valoare, n-are niciun rost să-i deranjeze pe ceilalţi. Cei din jurul lor nu-şi permit să se amestece”. Kristen Peilman, un psiholog danez care a trăit în Groenlanda peste un deceniu, a spus: „Nimeni nu-i spune altcuiva cum să se poarte. Tolerezi pur şi simplu orice reacţie şi-i laşi să se tolereze singuri”.

M-am dus acolo în luna iunie, în perioada de lumină. Nimic nu m-ar fi putut pregăti pentru frumuseţea Groenlandei în iunie, când soarele rămâne sus, deasupra capului, toată noaptea. Am fost duşi cu bărcuţa cu motor a unui pescar din oraşul Ilulissat, de cinci mii de locuitori, unde aterizasem într-un avion mic, înspre sud, către una dintre aşezările pe care le alesesem în urma consultării cu şeful serviciilor de sănătate publică ale Groenlandei. Se numeşte Illiminaq, e locuită de vânători şi pescari şi are, în total, vreo 85 de adulţi. Nu există drumuri care duc la Illiminaq şi nu există drumuri în Illiminaq. Iama, sătenii călătoresc pe gheaţă în sănii trase de câini; vara, se poate ajunge acolo doar cu barca. Primăvara şi toamna, oamenii stau acasă. Când m-am dus eu, aisberguri fantastice, unele mari cât o clădire de birouri, pluteau în josul coastei, îngrămădindu-se lângă fiordul de gheaţă Kangerlussuaq. împreună cu ghidul meu, am traversat intrarea fiordului într-o bărcuţă cu motor, navigând printre bucăţi netede, alungite, de gheaţă veche, care se răsturnaseră cu susul în jos, şi frânturi de gheţar erodate de vreme şi de un albastru ciudat – barca noastră arăta umilă în faţa acestei

măreţii a naturii. În unele bucăţi de gheaţă se refracta lumina soarelui, care rămânea mereu deasupra liniei orizontului. În vreme ce înaintam, împingeam uşurel aisbergurile mai mici, dintre care unele erau mari cât nişte frigidere, altele erau ca nişte farfurii plutitoare. Umpleau apa în aşa fel, încât, dacă priveai departe, în zare, ai fi crezut că pluteşti printre plăci de gheaţă întregi. Lumina era atât de limpede, încât nu părea să existe adâncime a câmpului vizual, şi nu puteam desluşi ce era aproape şi ce era departe. Ne aţineam pe lângă ţărm, dar eu nu deosebeam pământul de mare, şi, de cele mai multe ori, treceam prin canioanele formate între munţii de gheaţă. Apa era atât de rece, încât, când o bucată de gheaţă se desprindea de pe marginea unui aisberg şi cădea, ea se adâncea în apă ca într-o cremă, a cărei netezime se refăcea încetişor, la doar câteva secunde după impact. Din când în când, vedeam sau auzeam câte o focă plonjând cu un plescăit în apa rece. În rest eram singuri cu lumina şi gheaţa.

Illiminaq, construit în jurul unui mic golf natural, are vreo treizeci de case, o şcoală, o bisericuţă şi un magazin, aprovizionat cam o dată pe săptămână. Fiecare casă are un atelaj de câini, care depăşesc cu mult numărul locatarilor. Casele sunt zugrăvite în culorile vii, deschise, pentru care localnicii au un cult – turcoaz, galben deschis, roz pal –, dar de-abia se zăresc pe stâncile imense care se înalţă în spatele lor sau pe marea albă care se întinde în faţa lor. E greu de imaginat un loc mai izolat decât Illiminaq. Satul are totuşi linie telefonică, şi guvernul danez plăteşte elicoptere care iau localnicii în caz de urgenţe medicale, dacă vremea permite aterizarea. Nimeni nu are apă curentă sau toaletă cu apă, dar există un generator, aşa încât unele case şi şcoala au curent electric, şi câteva au televizor. Fiecare casă are o privelişte neînchipuit de frumoasă; la miezul nopţii, când soarele era sus, pe cer, şi localnicii dormeau, mă plimbam printre casele tăcute şi câinii adormiţi, ca într-un vis.

Cu o săptămână înainte de venirea mea, fusese pus în faţa magazinului un anunţ că se căutau voluntari care să discute cu mine despre stările lor sufleteşti. Translatorul meu – o femeie inuit vioaie, cultivată, activistă, în care oamenii din Illiminaq aveau încredere – fusese de acord, călcându-şi pe inimă, să încerce să mă ajute să conving localnicii cu comportament rezervat să vorbească despre sentimente. Am fost abordaţi, destul de timid, a doua zi de la sosire. Da, şi ei aveau unele poveşti de spus. Da, se hotărâseră să mi le spună mie. Da, era mai uşor de vorbit despre astfel de lucruri cu un străin. Da, trebuie să vorbesc cu cele trei femei înţelepte – cele care au pornit toată chestia asta cu vorbitul despre sentimente. Thţi erau dornici să ajute, chiar dacă acest ajutor implica o locvacitate oarecum străină felului lor obişnuit de a fi. Datorită faptului că li se spuseseră lucruri bune despre mine înainte să ajung, şi datorită pescarului care mă adusese cu barca lui, şi datorită translatoarei mele, m-au primit în comunitatea lor restrânsă, tratându-mă cu politeţea cuvenită unui oaspete.

„Să nu pui întrebări directe”, a fost sfatul medicului danez care se ocupă de districtul în care se află Illiminaq. „Dacă-i întrebi cum se simt, nu vor fi în stare să-ţi spună nimic”. Cu toate acestea, sătenii ştiau ce vreau să aflu. De obicei, nu dădeau răspunsuri mai lungi de câteva cuvinte, şi trebuia ca întrebările să fie cât mai concrete posibil, dar, chiar dacă simţămintele nu le erau disponibile pe plan lingvistic, era clar că sunt prezente pe plan conceptual. Trauma este o prezenţă regulată în viaţa locuitorilor Groenlandei; anxietatea posttraumatică nu era neobişnuită; cum nu erau nici coborârea în sentimentele întunecate şi îndoiala de sine. Bătrâni pescari din port mi-au povestit cum li s-au scufundat săniile (o echipă de câini bine antrenată te poate scoate la suprafaţă, dacă gheaţa nu se sparge mai departe, dacă nu te îneci până atunci, dacă nu se rup hăţurile) şi cum au fost siliţi să umble kilometri întregi la temperaturi sub zero grade în haine

ude; mi-au vorbit despre vânătoare când gheaţa se mişcă, şi zgomotul tunător te împiedică să auzi glasul altui om, şi simţi că eşti săltat când o bucată de gheţar îşi schimbă poziţia, şi nu ştii dacă nu cumva o să se răstoarne curând, azvârlindu-te în mare. Şi mi-au vorbit despre faptul că, după astfel de experienţe, e greu să continui, să lupţi cu gheaţa şi întunericul pentru hrana zilei de mâine.

Ne-am dus să le vedem pe cele trei femei în vârstă. Amalia Joelson, moaşa satului, era cea mai apropiată de statutul de medic al localităţii. Într-un an, a născut un prunc mort; în anul următor, a născut un copil care a murit după o noapte. Soţul ei, nebun de durere, a acuzat-o că a omorât copilul. Ea însăşi nu putea să suporte, în acel moment, gândul că poate să ajute la venirea pe lume a copilului vecinilor ei, dar ea nu poate avea copii. Karen Johansen, soţia unui pescar, şi-a părăsit oraşul natal ca să vină în Illiminaq. La puţin timp după aceea, i-au murit, unul după altul, mama, bunicul şi sora mai mare, toţi din cauze diferite. Apoi, soţia fratelui ei a rămas însărcinată, şi avea gemeni. Primul geamăn s-a născut mort, la cinci luni. Al doilea s-a născut sănătos, dar a murit la trei luni de sindromul morţii subite. Fratelui ei i-a mai rămas un copil, o fetiţă de şase ani, şi, când copila s-a înecat, el s-a spânzurat. Amelia Lange era preotul bisericii. Se măritase cu un vânător tânăr, înalt şi a adus pe lume rapid opt copii. Apoi, el a avut un accident de vânătoare; un glonţ a ricoşat dintr-o piatră şi i-a rupt de la jumătate braţul drept, între cot şi încheietura mâinii. Osul nu s-a mai vindecat, iar, când dădeai mâna cu el, linia de ruptură se îndoia ca o articulaţie în plus. Nu şi-a mai putut folosi braţul drept. După câţiva ani, a ieşit din casă în timpul unei furtuni şi vântul puternic l-a luat pe sus. Fără braţul care să amortizeze căderea, şi-a rupt gâtul şi, de atunci, e paralizat aproape complet de la gât în jos. Soţia a trebuit să-l îngrijească şi să-l poarte prin casă în scaunul cu rotile, să aibă grijă de copii şi să se ducă la vânătoare. „Făceam treburile de pe afară şi, în tot timpul ăsta, plângeam”, îşi

aminteşte ea. Când am întrebat-o dacă n-a venit nimeni la ea când a văzut-o că munceşte plângând, a spus: „Nu s-au amestecat, câtă vreme eram în stare să fac acele treburi”. Soţul simţea că e o povară atât de mare pentru ea, încât n-a mai mâncat, nădăjduind să moară de inaniţie, dar ea a înţeles ce avea de gând să facă, iar asta a făcut-o să rupă tăcerea şi să-l implore să trăiască.

„Da, e adevărat”, a zis Karen Johansen. „Noi, groenlandezii, suntem prea apropiaţi fizic ca să fim intimi. Şi ducem cu toţii aici multe poveri, dar nimeni dintre noi nu vrea să adauge propria povară la poverile altora”. Exploratorii danezi de la începutul şi de la mijlocul secolului XX au găsit la inuiţi trei boli mintale principale, descrise chiar de inuiţi. În prezent, ele nu mai există, în afara unor localităţi foarte izolate. „Isteria polară” a fost descrisă de un bărbat care a suferit de ea drept „o urcare a sevei, a sângelui tânăr hrănit de sângele morselor, focilor şi balenelor – tristeţea pune stăpânire pe tine. La început, eşti agitat. Înseamnă să fii sătul de viaţă”. O formă modificată a ei există şi în zilele noastre, ceea ce numim depresie activată sau stare eterogenă; e strâns înrudită cu ideea malaysiană de „amoc”. „Sindromul rătăcitorului prin munţi” îi afecta pe cei care întorceau spatele comunităţii şi plecau – mai demult, nu li se mai îngăduia să se întoarcă şi erau siliţi să se descurce în singurătate absolută până la sfârşitul vieţii. „Anxietatea caiacului”: convingerea, contrară realităţii, că ai apă în caiac, că o să te scufunzi şi că o să te îneci era cea mai obişnuită formă de paranoia.

Cu toate că aceşti termeni sunt folosiţi acum mai ales în context istoric, evocă încă unele dintre conflictele din viaţa inuiţilor. În Umanaaq, după spusele lui René Birger Christiansen, şeful serviciilor de sănătate din Groenlanda, au existat recent oameni care s-au plâns că au apă sub piele. Exploratorul francez Jean Malaurie scria în anii ’50: „Există adesea o contradicţie dramatică între temperamentul fundamental individualist al eschimosului şi credinţa sa conştientă că singurătatea e sinonimă cu

nefericirea. Dacă este abandonat de semenii lui, e copleşit de depresia care-l pândeşte tot timpul. Să fie oare viaţa în comun prea greu de suportat? O reţea de obligaţii leagă o persoană de alta şi face din eschimos un prizonier benevol”.

Fiecare dintre acele femei vârstnice din Illiminaq îşi purtase multă vreme durerea în tăcere. Karen Johansen mi-a spus: „La început, am încercat să le spun altor femei ce simţeam, dar pur şi simplu nu m-au băgat în seamă. Nu voiau să vorbească despre lucrurile rele. Şi nu ştiau cum să poarte o astfel de conversaţie; nu mai auziseră pe nimeni vorbind despre problemele sale. Până la moartea fratelui meu, şi eu mă mândream că nu sunt un nor pe cerul altor oameni. Dar, după şocul sinuciderii lui, trebuia să vorbesc. Oamenilor nu le-a plăcut asta. La noi, e o necuviinţă să-i spui cuiva, chiar şi unui prieten: «îmi pare rău de necazurile tale.»” îşi descrie soţul ca „om al tăcerii”, cu care a izbutit, în cele din urmă, să găsească o cale de a plânge, în vreme ce el asculta, iară ca vreunul dintre ei să rostească acele vorbe care-i erau lui atât de străine.

Fiecare dintre aceste trei femei a fost atrasă de greutăţile celorlalte şi, după mulţi ani, au vorbit între ele despre profunzimea angoasei lor. Amalia Joelson făcuse la spitalul din Hulissat pregătirea de moaşă, şi acolo a aflat despre terapiile conversaţionale. Conversaţiile cu celelalte două femei îi aduceau alinare, şi le-a propus un plan. Era un plan nou pentru acea societate. Într-o duminică, în biserică, Amelia Lange a anunţat că alcătuiseră un grup şi că invită pe oricine doreşte să vorbească despre situaţii dificile să vină la ele, separat sau mai mulţi la un loc. A propus să folosească sala de consultaţii din casa Amaliei Joelson şi a promis că aceste întâlniri aveau să rămână cu totul confidenţiale. A spus: „Nimeni dintre noi nu trebuie să fie singur/

În anul următor, toate femeile din sat, pe rând, iară să ştie câte altele au acceptat oferta, au venit la ele. Femei

care nu le spuseseră niciodată soţilor sau copiilor ce e în sufletul lor au venit şi au plâns în sala de consultaţii a moaşei. Şi aşa a început această nouă tradiţie, a deschiderii. Au venit şi câţiva bărbaţi, deşi concepţia bărbaţilor despre dârzenie îi făcea să se ţină deoparte, cel puţin la început. Am petrecut ore întregi în casa fiecăreia dintre aceste trei femei. Amelia Lange a spus că a fost o mare revelaţie pentru ea să vadă cum oamenii erau „dezlegaţi" după ce vorbeau cu ea. Karen Johansen m-a invitat să-i cunosc familia şi mi-a dat o farfurie cu supă proaspătă de balenă, despre care a spus că e adesea cel mai bun răspuns la problemele cuiva, şi mi-a spus că a găsit adevăratul tratament pentru tristeţe, care este să ţi se povestească despre tristeţea altora. „Nu fac asta doar pentru cei care-mi vorbesc", a spus ea, „ci şi pentru mine". În casele lor, oamenii din Illiminaq nu vorbesc unii despre alţii. Dar se adresează celor mai vârstnici şi capătă de la ei tărie. „Ştiu că am împiedicat multe sinucideri", mi-a spus Johansen.

Problema confidenţialităţii a fost de maximă importanţă; există multe ierarhii în aşezările mici, şi ele nu pot fi perturbate fără să se creeze probleme mult mai mari decât cea a tăcerii. „Mă întâlnesc afară cu oamenii care mi-au spus despre problemele lor şi niciodată nu se întâmplă să aduc în discuţie acele probleme ori să mă interesez în alt fel despre sănătatea cuiva", mi-a spus Joelson. „Dacă o persoană pe care o întreb politicos: «Ce mai faci?» începe să plângă, doar atunci o aduc acasă la mine".

Depresia este o boală a însingurării, şi oricine a suferit o formă majoră a ei ştie că impune o izolare îngrozitoare, chiar şi celor înconjuraţi de iubire – în cazul Groenlandei, este în oarecare măsură o izolare provocată de aglomerare. Cele trei femei vârstnice din Illiminaq au descoperit minunea eliberării de povară şi a ajutării celorlalţi să se elibereze şi ei. În diferite culturi, durerea se exprimă în mod diferit, şi membrii diferitelor culturi simt

feluri diferite de durere, dar natura însingurării poate lua un număr infinit de forme. Cele trei femei vârstnice au vrut să ştie şi despre depresia mea, şi, în vreme ce şedeam în casele lor şi mâneam cod uscat învelit în grăsime de focă, le-am simţit cum întind o punte de la experienţa lor la a mea. Când am plecat din aşezare, translatoarea mea a spus că a fost experienţa cea mai epuizantă din viaţa ei, dar a spus-o strălucind de mândrie. „Noi, inuiţii, suntem oameni puternici”, a zis. „Dacă nu ne-am rezolva toate problemele, am muri aici. Aşa că am găsit o cale de a rezolva şi problema asta, depresia asta”. Sara Lynge, o groenlandeză care a creat într-un oraş mare o linie telefonică pentru cei care intenţionează să se sinucidă, a spus: „În primul rând, oamenii trebuie să vadă ce uşor e să vorbeşti cu cineva, şi apoi cât de bine te simţi. Ei n-o ştiu. Noi, cei care am descoperit asta, trebuie să facem tot ce ne stă în puteri ca să răspândim vestea”.

Când te confrunţi cu lumi în care adversitatea este norma, vezi cum se modifică hotarele dintre evaluarea precisă a dificultăţii vieţii şi starea de depresie. Familiile pe care le-am vizitat în Illiminaq şi-au croit drumul prin greutăţi, respectând pactul tăcerii. A fost un sistem eficient, dacă ne gândim la scopul său, şi a ajutat mulţi oameni să iasă cu bine din numeroasele ierni geroase. Noi, occidentalii moderni, credem că problemele se rezolvă cel mai bine când simt scoase din întuneric, şi povestea celor întâmplate în Illiminaq susţine această teorie; însă formularea problemelor este limitată din punctul de vedere al scopului şi amplasamentului. Să ne amintim că niciuna dintre persoanele depresive din aşezare n-a vorbit despre problemele sale dimpreună cu motivele acelor probleme, şi n-a discutat în mod regulat despre greutăţile sale cu cele trei femei vârstnice. Se spune adesea că depresia este un lucru căruia, într-o societate dezvoltată, îi cade pradă clasa celor inactivi; este, de fapt, un lucru despre care o anumită clasă îşi permite luxul să vorbească şi să-l trateze. La inuiţi, depresia e cu totul secundară pe scara lucrurilor şi

face parte din viaţa tuturor în mod atât de evident, încât, în afară de cazurile severe de boli vegetative, pur şi simplu o ignoră. Între tăcerea lor şi conştiinţa noastră de sine pe care o verbalizăm atât de mult există o mulţime de modalităţi de a vorbi despre suferinţa psihică, de a cunoaşte acea suferinţă.

Depresia în Groenlanda rămâne o problemă acută; acolo, sinuciderea este cauza principală a mortalităţii, reprezentând o zecime din toate decesele. Acest procent total a rămas neschimbat din 1980, în ciuda programelor menite să-l reducă; rata sinuciderilor în rândul tinerilor a crescut, fiind adesea legată de consumul excesiv de alcool şi de violenţa în familie. Rata sinuciderilor în 2014 era de 78 de persoane la 100.000 de locuitori. În 2015, Astrid Olsen, care se străduieşte să reducă sinuciderile din Ilulissat, a explicat că ea şi colegii ei au încetat să mai folosească termenul *imminorneq*, care în traducere liberă înseamnă „a-ţi lua viaţa”, şi l-au înlocuit cu *imminut toqunneq*, care înseamnă „a te ucide”. Noul termen evocă mai limpede faptul că, în realitate, sinuciderea este o formă a crimei, şi aminteşte de trauma emoţională pe care o poate simţi o comunitate după un suicid. „Întregul oraş parcă era acoperit cu o pătură uriaşă şi grea”, a spus ea. „A trebuit să ridicăm această pătură”.

În 2009, Groenlanda a votat în favoarea autonomiei, şi a primit-o. Nu mai este o colonie daneză, aşa cum era când am călătorit eu acolo. S-au făcut progrese nemaipomenite în vederea folosirii centralelor hidroelectrice, ceea ce a dus la o viaţă mai confortabilă pentru mulţi locuitori din aşezări. În ciuda acestui progres îmbucurător, cele mai importante ştiri din Groenlanda este că se topeşte: în 2015, din gheţarul Jakobshavn s-a dislocat o bucată de gheaţă de mărimea Manhattanului, un eveniment de asemenea proporţii încât s-a văzut din spaţiu. Regiuni care erau îngheţate când am fost eu în Groenlanda sunt acum ferme. Comparând fotografiile pe care le-am făcut în 1999 cu poze care mi-au fost trimise de

curând, mi se rupe inima. Pierderea acelui peisaj îngheţat nu e doar o catastrofă ecologică, ci şi una culturală.

SENEGAL

Gol, mânjit cu sânge de berbec, bând o cola şi destul de bine dispus

Esquire, februarie 2014

Îmi aduc aminte cum, trăind aceste experienţe, mă gândeam că le voi povesti tot restul vieţii. O versiune detaliată se găseşte în *Demonul amiezii*, însă când a venit momentul să povestesc această peripeţie la cererea organizaţiei pentru artă narativă The Moth, a trebuit s-o condensez şi s-o fac mai spectaculoasă. O transcriere a versiunii filmate a fost inclusă în prima antologie a grupului, *The Moth*, şi a fost apoi preluată de *Esquire*. Originalul conţine mai multe informaţii, dar aici se regăsesc esenţa şi contextul aventurii. Am şlefuit întrucâtva exprimarea din versiunea orală. Deşi *Esquire* a publicat articolul în 2014, l-am aşezat în cartea de faţă în conformitate cu perioada când am vizitat Senegalul, în anul 2000.

Acum nu sunt depresiv – dar am fost depresiv multă vreme. Am trăit cu o depresie orbitoare şi am avut perioade lungi când totul mi se părea lipsit de speranţă şi de înţeles, când să-mi sun înapoi prietenii mi se părea peste puterile mele, când să mă ridic şi să ies în lume mi se părea dureros, când eram complet paralizat de anxietate.

Până la urmă, m-am făcut bine şi am început să scriu despre procesul de recuperare, am început să fiu interesat de multitudinea de tratamente diferite pentru depresie. Deşi la început eram destul de conservator cu privire la medicină, crezând că doar câteva tratamente dau rezultate – medicaţia, terapia cu electroşocuri şi anumite terapii bazate pe conversaţie –, mi-am schimbat treptat părerea. Am conştientizat faptul că, dacă ai cancer cerebral şi decizi că te vei simţi mai bine dacă stai în cap şi faci gargară câte jumătate de oră pe zi, e posibil ca asta să te

facă să te simţi mai bine, dar cel mai probabil o să ai în continuare cancer cerebral şi, iară alte tratamente, vei muri. Dar dacă eşti deprimat şi crezi că te vei simţi mai bine dacă stai în cap şi faci gargară câte jumătate de oră, atunci te vei vindeca – pentru că depresia este o tulburare a felului în care te simţi, iar dacă te simţi bine, atunci nu mai eşti depresiv.

Aşa că am început să fiu mai deschis la tratamente alternative. Am studiat totul, de la operaţii experimentale pe creier, la tratamente prin hipnoză. Lumea îmi scria constant pentru că publicasem deja pe această temă. O femeie mi-a scris că încercase medicamente, terapie, tratamente cu electroşocuri şi o mulţime de alte abordări şi că găsise, în sfârşit, soluţia care dădea rezultate pentru ea. Mă ruga să spun despre asta lumii întregi. Soluţia era „să croşetezi chestii mici", şi mi-a trimis numeroase exemple, precum şi o fotografie cu ea, într-o cameră cu două mii de ursuleţi identici. Nu că tulburarea obsesiv-compulsivă ar fi acelaşi lucru ca depresia, dar ce contează! – înainte se simţea îngrozitor, iar acum e destul de fericită.

În timp ce investigam aceste lucruri, a început să mă intereseze şi ideea că depresia n-a apărut doar în Occidentul industrializat modern, aşa cum presupune lumea de obicei, dar şi în alte culturi şi epoci. Aşadar, atunci când unul dintre cei mai dragi prieteni ai mei, David Hecht, care locuia pentru o scurtă perioadă în Senegal, m-a întrebat: „Ştii despre ritualurile tribale folosite aici pentru tratarea depresiei?", am spus: Jiu, nu ştiu – dar mi-ar plăcea să aflu". Iar el mi-a zis: „Păi dacă vii în vizită, te-am putea ajuta să faci ceva cercetări".

Aşa că am pornit spre Senegal, unde m-am întâlnit cu Hélène, prietena lui David la vremea aceea, acum fosta lui soţie. Ea avea un văr a cărui mamă era prietena cuiva care fusese la aceeaşi şcoală cu fiica unei persoane care practica *n deup*, ritualul menţionat de David, aşa că a aranjat să mă duc şi să-i iau interviu acestei femei. Am mers într-un orăşel, la vreo două ore de Dakar, şi mi s-a

făcut cunoştinţă cu o preoteasă uluitoare, bătrână, masivă, înfăşurată în kilometri de ţesătură africană, imprimată cu imaginea unor ochi. Era Madam Diouf. Am vorbit vreo oră şi mi-a spus tot ce ştie despre *n deup*. La sfârşitul interviului, simţindu-mă destul de îndrăzneţ, i-am spus:

— Uitaţi, nu ştiu dacă aţi putea avea în vedere un astfel de lucru, dar ar fi cumva posibil să fiu martor la un *n deup*?

Iar ea mi-a zis:

— Ei bine, n-am mai avut niciodată un *toubab* – cuvântul local pentru „străin" – care să fie martor la aşa ceva, dar ai venit recomandat de prieteni. Da, data viitoare când oficiez un *n deup*, poţi să fii de faţă.

Iar eu am spus:

— Minunat. Când faceţi următorul *n deup*?

— Cândva în următoarele şase luni.

— Şase luni e o perioadă destul de lungă pe care s-o petrec în oraş, aşteptând să faceţi un ritual, am remarcat. N-am putea oare să-l grăbim pentru cineva, să-l facem mai devreme? Pot să contribui şi eu.

— Nu, nu aşa merg lucrurile, mi-a spus pe un ton uşor spăsit.

— Păi atunci presupun că n-o să pot vedea un *n deup*, dar, chiar şi aşa, această conversaţie a fost extrem de interesantă şi de folositoare pentru mine. Îmi pare puţin rău că plec iară să văd un ritual, dar vă mulţumesc oricum.

— Ei bine, mă bucur că ai venit. Mă bucur că ţi-a fost de folos… dar ar mai fi ceva. Sper că nu te superi că-ţi spun asta.

— Nu, ce? Ce e?

— Nu arăţi foarte bine. Suferi cumva de depresie?

Am ezitat.

— Păi da. Depresie. Da, sufăr de depresie. Înainte era foarte acută. Acum e puţin mai bine, dar, într-adevăr, încă sufăr de depresie.

— Ei bine, este cert nu am mai făcut niciodată asta pentru un *toubab*, dar aş putea să oficiez un *n deup* chiar

pentru tine.

— O! am spus. Ce idee interesantă. Păi a, da, sigur. Da, bineînţeles, da, aşa facem. O să fac un *n deup*.

— Bun. Cred că o să te ajute.

Mi-a dat nişte indicaţii destul de simple, şi apoi am plecat.

Traducătoarea mea, Hélène, înainte menţionată fostă prietenă şi actuala fostă soţie a prietenului meu David, s-a întors spre mine şi mi-a spus:

— Ai înnebunit de tot? Tu înţelegi în ce te-ai băgat? Eşti nebun. Eşti complet nebun. Dar te-ajut dacă ai nevoie.

În primul rând, aveam o listă de cumpărături. Trebuia să cumpăr şase metri de ţesătură africană. Trebuia să cumpăr un *calabash*, adică un castron mare făcut dintr-o tigvă. Trebuia să mai iau trei kilograme de mei, zahăr şi nuci de kola. Şi-apoi trebuia să mai iau doi cocoşi vii şi un berbec. Aşa că eu şi Hélène am mers la piaţă împreună cu David şi am cumpărat aproape tot, iar eu am spus:

— Dar cu berbecul cum rămâne?

Hélène mi-a zis:

— Nu putem să luăm azi berbecul. Ce facem cu el peste noapte?

Am fost de acord.

În ziua următoare, când ne-am urcat într-un taxi pentru excursia de două ore până la *n deup*, am spus:

— Cu berbecul cum rămâne?

Hélène mi-a zis:

— A, o să dăm noi de un berbec pe drum.

Aşa că am mers şi am mers şi, într-adevăr, am găsit un păstor senegalez la marginea drumului, cu turma lui. Am oprit taxiul, ne-am dat jos, am negociat puţin şi am cumpărat un berbec cu şapte dolari. Apoi ne-am chinuit puţin să băgăm berbecul viu în portbagajul taxiului, însă taximetristul nu părea deloc deranjat, nici atunci când berbecul îşi tot scotea capul din portbagaj.

Când am ajuns, i-am spus lui Madame Diouf:

— Ei bine, iată-mă. Simt gata pentru *n deup*.

Desigur, ritualul variază extrem de mult, în funcţie de o sumedenie de semne şi simboluri care vin din ceruri. Aşa că a trebuit să trecem printr-un întreg proces şamanic ca să desluşim *n deup-ul* meu. Eu încă nu ştiam mare lucru despre ce avea să se întâmple. Întâi a trebuit să-mi dau jos blugii şi tricoul şi să-mi pun o pânză în jurul coapselor. Apoi m-am aşezat şi mi s-au frecat pieptul şi braţele cu mei. Cineva a spus:

— O, ar trebui să punem muzică.

Am spus:

— Da, minunat.

Şi m-am gândit, da, ceva tobe, un soi de atmosferă vest-africană fermecătoare.

Madame Diouf a venit cu bunul ei cel mai de preţ, un casetofon cu baterii, pentru care avea o singură casetă: *Carele de foc*. Aşa că am ascultat *Carele de foc*. Mi s-au dat diverse obiecte şamanice pe care să le ţin în mână, după care să le dau drumul. Apoi trebuia să le ţin pe picioare şi să le dau drumul. Cei cinci asistenţi ai lui Madame Dioui se strânseseră cu toţii în jurul meu. Spuneau „vai, asta e de bine”, „asta e de rău”. Aşa am petrecut toată dimineaţa. Începusem pe la opt şi înjur de unsprezece, unsprezece şi jumătate, au spus:

— Ei bine, acum a venit timpul pentru partea principală a ritualului.

— A, în regulă, am spus şi au început tobele – tobele la care sperasem. Sunetul tobelor ne împresura, şi totul era palpitant. Am mers spre piaţa din mijlocul satului şi a trebuit să mă bag într-un pat matrimonial, mic şi improvizat, împreună cu berbecul. Mi se spusese că e mare, mare ghinion dacă scapă berbecul şi că trebuie să-l ţin bine, iar motivul pentru care mă aflu în acest pat matrimonial este acela că toată depresia de care sufeream şi toate problemele de care avusesem parte erau cauzate de spiritele mele. În Senegal, ai spirite din cap până în picioare, aşa cum în lumea dezvoltată ai microbi. Unele

sunt benefice, altele, malefice, iar altele, neutre. Spiritele mele rele, mi s-a spus, sunt nemaipomenit de geloase pe partenerii mei sexuali, aşa că trebuie să le potolim mânia aşezându-mă în acest pat matrimonial cu berbecul şi ţinându-l strâns. Bineînţeles că berbecul s-a uşurat imediat pe piciorul meu.

Toţi oamenii din sat îşi luaseră o zi liberă de la munca de pe câmp şi dansau în cercuri concentrice în jurul meu şi al berbecului. În timp ce dansau, aruncau pături şi cearşafuri de pânză peste noi, îngropându-ne treptat în ele. Era incredibil de cald şi absolut sufocant. Dublate de zgomotul picioarelor celor care dansau în jurul nostru, tobele deveneau din ce în ce mai sonore şi din ce în ce mai extatice. Am simţit că sunt pe cale să leşin sau să-mi pierd cunoştinţa. În acel moment-cheie, toate păturile au fost brusc îndepărtate. Am fost tras brusc în picioare. Sătenii au dat la o parte pânza din jurul coapselor, singurul lucru pe care-l purtam. Bătrânului berbec i s-a tăiat gâtul, la fel şi celor doi cocoşi. Madame Diouf şi asistenţii ei şi-au afundat mâinile în sângele berbecului şi cocoşilor abia tăiaţi şi mi-au frecat corpul cu el. Trebuia să acopere fiecare centimetru din mine; mi l-au frecat prin păr, pe faţă, pe organele genitale şi pe tălpi. Era cald, iar atunci când striveau pe mine fragmente semicoagulate, senzaţia era deosebit de plăcută.

În timp ce stăteam acolo, gol, mânjit cu sânge din cap până în picioare, mi-au spus:

— Bun, aici se termină partea asta. Acum vine partea următoare.

Iar eu am spus:

— Bine.

Şi ne-am întors în locul unde făcusem pregătirile de dimineaţă.

Unul dintre ei mi-a zis:

— Uite, e ora prânzului. De ce nu facem o pauză de-un minut? Vrei o cola?

Eu nu prea beau cola, dar în clipa aceea mi s-a părut

o idee foarte, foarte bună, şi am acceptat. Aşa că am rămas pe loc, gol şi acoperit complet cu sânge de animal, cu muştele adunându-se pe mine, aşa cum se întâmplă când eşti dezbrăcat şi plin de sânge de animal. Şi mi-am băut cola.

Când am terminat de băut, mi-au spus:

— În regulă, acum am ajuns la ultimele părţi din ritual. Întâi trebuie să-ţi laşi mâinile pe lângă corp şi să stai foarte drept şi vertical.

Apoi m-au legat strâns cu intestinele berbecului. Corpul său atârna de un copac din apropiere, unde îl măcelărea cineva. Au scos câteva organe şi au păstrat capul. Un alt bărbat a apucat un cuţit lung şi a săpat încet trei gropi, perfect circulare, fiecare cam de 45 de centimetri adâncime. Eu aşteptam, încercând să ţin muştele departe de ochii şi urechile mele.

Apoi a trebuit să mă târâi cumva spre ei, legat strâns cu intestinele, ceea ce probabil că cei mai mulţi dintre voi n-au făcut niciodată, dar nu-i uşor. împărţiseră capul berbecului în trei, iar eu trebuia să pun câte o parte în fiecare groapă; poţi să arunci chestii acolo chiar şi când eşti legat. Apoi am umplut gropile, iar eu a trebuit să calc pe fiecare de trei ori cu piciorul drept, ceea ce a fost un pic mai dificil. Şi trebuia să spun ceva. Ceea ce aveam de spus era incredibil şi bizar de emoţionant în mijlocul acestei ciudate aventuri. Trebuia să zic: „Spiritelor, lăsaţi-mă să-mi termin de trăit viaţa în pace şi să ştiţi că nu vă voi uita niciodată”. Şi m-am gândit: „Ce vorbă blândă de spus spiritelor malefice pe care le exorcizezi: «Nu vă voi uita niciodată.»” Şi nu le-am uitat.

Au urmat diverse alte mărunţişuri. Mi s-a dat o bucată de hârtie în care adunaseră tot meiul din dimineaţa aceea. Mi s-a spus că trebuie să dorm cu ea sub pernă, iar dimineaţa să mă trezesc şi să i-o dau unui cerşetor cu auzul bun şi fără diformităţi, şi că după ce i-o dădeam, toate necazurile mele vor lua sfârşit. Apoi toate femeile şi-au umplut gura cu apă şi au început s-o scuipe pe mine –

ca un duş de jur-împrejur –, spălând sângele. L-au îndepărtat încetul cu încetul şi, când m-au curăţat de tot, mi-au dat înapoi blugii. Toată lumea a început să danseze, au pus berbecul la grătar şi am luat cina.

Mă simţeam bine. Mă simţeam atât de bine! Fusese o experienţă destul de uimitoare. Deşi nu credeam în principiile animiste care stăteau la baza ritualului, toţi aceşti oameni se adunaseră laolaltă, se veseleau de dragul meu, şi asta m-a însufleţit.

Am avut o experienţă stranie cinci ani mai târziu, când lucram în Rwanda la următoarea mea carte. Vorbind cu cineva de acolo, când mi-am descris aventura din Senegal, iar el mi-a spus:

— Ştii, avem şi aici ceva asemănător. Aia e Africa de Vest. Aici suntem în Africa de Est. E destul de diferit, dar există asemănări cu ritualurile de aici.

A făcut o pauză.

— Ştii, am avut o mulţime de probleme cu psihiatrii occidentali care au venit aici imediat după genocid, aşa că a trebuit să-i rugăm pe unii dintre ei să plece.

— Care era problema? am întrebat.

— Activitatea lor nu se desfăşură afară, la soare, cum povesteşti tu, care este, la urma urmei, locul unde începi să te simţi bine. Nu aveau muzică sau tobe ca să-ţi pună din nou sângele în mişcare când eşti deprimat sau trist, şi sângele trebuie să-ţi circule. Nu exista sentimentul că toată lumea îşi luase o zi liberă, că întreaga comunitate îşi uneşte forţele pentru a încerca să te ridice la suprafaţă şi să-ţi readucă fericirea. Nu recunoşteau că depresia este ceva invaziv şi extern, care poate cu adevărat să fie alungat din tine.

A făcut din nou o pauză plină de înţeles.

— În loc de asta, duceau oamenii, câte unul pe rând, în nişte cămăruţe prăfuite, şi-i puneau să stea acolo vreo oră şi să vorbească despre lucrurile rele care li s-au întâmplat.

A scuturat din cap.

— A trebuit să-i rugăm să plece de la noi din ţară.

Senegalul are sub 50 de psihiatri la o populaţie de 14 milioane de oameni, şi aproape niciun alt doctor cu pregătire psihiatrică. Servicii de tip occidental destinate ameliorării problemelor psihice sunt accesibile doar în Dakar, şi nu şi în zonele rurale. Cu toate astea, atitudinea senegaleză faţă de cei cu tulburări psihice este una de acceptare, membrii familiei implicându-se în îngrijirea lor, iar comunităţile ajutându-i, de pildă, cu hrană pe cei care nu pot avea grijă de ei înşişi. Deşi psihiatrii obişnuiau să se ţină la distanţă de vindecătorii tradiţionali, aceste graniţe au început să dispară, iar colaborările simt din ce în ce mai întâlnite. În spitalele de psihiatrie din Dakar, terapia de grup include adesea elemente din *n deup*, adoptându-se forma grupului circular tradiţional. Vindecătorii animişti sunt adesea chemaţi ca să dea o mână de ajutor cu cazurile deosebit de dificile. Cu cât creşte numărul de imigranţi senegalezi în Statele Unite, cu atât creşte cererea pentru tratamente psihologice care să corespundă perspectivei senegaleze asupra lumii spiritelor. O boală psihică nu poate fi vindecată fără un adânc respect cultural. Tot mai multă lume a început să accepte că presupunerea generală potrivit căreia medicina modernă e corectă şi că vechile ritualuri sunt doar nişte superstiţii nu este un model potrivit pentru tratarea bolilor mintale. Conform lui William Louis Conwill, care a întreprins printre primele studii academice ale ritualurilor *n deup*: „Dacă n-am fi receptivi la credinţele şi cultura Lebu, am respinge cu uşurinţă posedarea spirituală *n deup* ca fiind pură sugestibilitate, iar tăierea ritualică a animalelor ca fiind o superstiţie primitivă. Ritualurile *n deup* deschid uşa între lumea fizică a cauzei şi a efectului, pe care o promovează de obicei specialiştii occidentali din domeniul sănătăţii, şi lumea spiritelor care îi protejează pe Lebu de boli şi catastrofe. Dacă nu recunoaşte lumea credinciosului adevărat şi puterea preotesei *n deup*, terapeutul care lucrează cu imigranţi senegalezi din Statele Unite va

considera că acest ritual e doar o iluzie, ceea ce va face ca eforturile sale să fie inutile”.

AFGHANISTAN

Renaşterea de după talibani

New York Times, 10 martie 2002

La 11 septembrie 2001, mă aflam în New York. Deşi de obicei înfruntam pericolele fără ezitare, m-am ascuns în casă timp de o săptămână, apoi m-am urcat în primul avion pe care l-am găsit. Crescusem în New York, iar printre fricile pe care mi le alimentasem până la maturitate nu se număra un atac fizic asupra oraşului. Când s-a întâmplat, m-am simţit ca Samson după tăierea părului. Mai târziu, mi-a fost ruşine de detaşarea aceasta paralizată. Era prea târziu ca să dau o mână de ajutor în centrul Manhattanului, dar nu era prea târziu ca să ajut la înţelegerea războiului în care ne implicaserăm.

Cea mai mare reuşită a diplomaţiei moderne este Planul Marshall şi sunt de părere că, dacă am fi investit în reconstruirea Afghanistanului banii risipiţi pe invazia fără noimă a Irakului, am fi avut acum un aliat sigur în Asia Centrală. Trebuie să ne amintim că, în anii ’60, Afghanistanul era un centru al liberalismului, unde femeile purtau fuste mini. Din noianul de izbucniri scurte de optimism despre care am scris, niciuna nu mi s-a părut atât de înflăcărată şi, totodată, atât de repede şi de brutal înăbuşită.

Deşi este bazat pe povestea pe care m-au rugat s-o scriu cei de la *New York Times*, acest articol include şi detalii dintr-o poveste pe care am scris-o pentru *Food* & *Wine*, despre ultima noastră cină.

Redeschiderea Galeriei Naţionale din Kabul, în februarie 2002, s-a desfăşurat pe întuneric. Picase din nou curentul, efect colateral al războiului, şi nimeni nu reuşea să pornească generatorul galeriei. În aer plutea un soi de deznădejde. Una dintre lucrările care m-au impresionat foarte mult a fost un exponat special ce cuprindea desenele sfâşiate şi ramele rupte lăsate în urmă de

talibani, un memento al acelei perioade. Însă atmosfera era plină de speranţă, victorioasă, chiar bucuroasă. În deschiderea ceremoniei, Hamid Karzai, liderul guvernului interimar din Afghanistan, a vorbit cu emoţie despre galerie ca fiind un spaţiu cu „multă speranţă şi lumină”, unde cultura afghană putea ieşi, în sfârşit, la suprafaţă. „Ce facem noi aici este mult mai mult decât redeschiderea unui muzeu”, a declarat el, toastând în cinstea momentului cu o cană de ceai. Apoi, cu o încântare vădită, l-a privit pe dr. Yousof Asefi executând un act de mare triumf.

Asefi este un artist care, supunându-se unui risc personal imens, mascase reprezentările siluetelor umane din optzeci de tablouri în ulei din cadrul galeriei, întinzând peste ele un strat subţire de acuarelă, în acest fel, salvase tablourile de la distrugere de către talibani, care interziseseră reprezentarea formei umane, considerată de ei un sacrilegiu. Acum, sub privirile unui grup format din miniştri, jurnalişti, artişti şi intelectuali locali, Asefi, îmbrăcat la patru ace într-un costum nou şi apretat, a început să spele acuarela, scoţând la iveală formele iniţiale din spatele ei, încă intacte. Toată lumea a izbucnit în aplauze.

Venisem în Afghanistan ca să văd ce-a mai rămas din cultura ţării după ravagiile talibane şi devastarea războiului. Am fost surprins să descopăr, printre ruinele bombardate din Kabul, o comunitate artistică care nu era doar optimistă, ci exuberantă. Toţi cei cu care am vorbit aveau poveşti extraordinare de spus despre era talibană, însă membrii acestei comunităţi supravieţuiseră neaşteptat de bine acelei perioade, iar acum îşi începeau activitatea cam de unde o lăsaseră. Dacă ţii cont de reportajele occidentale, ai putea crede că Kabulul este populat doar de ţărani deznădăjduiţi, mulţi dintre ei războinici, de birocraţi din guvern şi de soldaţi. De fapt, Kabul are şi o populaţie de afghani culţi şi îngrijiţi, dintre care unii au rămas în timpul ocupaţiei talibane, iar alţii s-au îngrămădit să se întoarcă în ţară după un exil autoimpus.

Însă începutul acestei renaşteri nu are loc doar în mijlocul unei elite restrânse. Uniunea Artiştilor, închisă de talibani, s-a redeschis iară zarvă acum trei luni şi a strâns deja peste 3.000 de membri din toată ţara, inclusiv 200 de femei. „Viitorul nostru depinde de aceşti oameni”, mi-a spus Karzai. „Trebuie să ne salvăm cultura şi s-o ajutăm să se dezvolte, să creăm o nouă cultură a Afghanistanului. Pentru noi, acesta este cel mai de preţ lucru”.

Femeile afghane renunţă cu greu la *burka*, care pentru vestici reprezintă cel mai puternic simbol al persecuţiei talibane. De-a lungul unei vizite de două săptămâni în Kabul, la mijlocul lui februarie, n-am văzut pe stradă mai mult de douăsprezece femei cu faţa la vedere, şi niciuna cu părul la vedere, deşi interdicţia a fost înlăturată. Faptul că nu se pot despărţi de acest veşmânt sugerează existenţa unui motiv cultural profund pentru această ascundere. Însă, deşi eliberarea femeilor este lentă şi ambiguă, proliferarea recentă a artei – elitistă, comună, tradiţională, nouă, occidentală, orientală – arată cât de liberi au devenit dintr-odată afghanii din mediul urban.

În ciuda a ceea ce spune propaganda talibană, interdicţiile împotriva artei nu-şi au punctul de plecare în islamism. „Ideea în sine e ridicolă”, a spus ministrul culturii şi informaţiilor, Said Makhtoum Rahim. „Nu există niciun fel de justificare religioasă pentru astfel de legi”. Nancy Hatch Dupree, considerată o autoritate în cultura afghană, a numit aceste restricţii „*o* aiureală completă, în totalitate politică”. Abdul Mansour, directorul televiziunii afghane şi fost ministru al culturii, a spus: „Ei zic că e religie, dar e doar o amestecătură de huliganism, speculă şi supunere faţă de planurile ÎŞI” Se referea la serviciul de informaţii din Pakistan, care la vremea respectivă îi susţinea pe talibani. Cei din ÎŞI a declarat el, „vor să slăbească Afghanistanul cât mai mult cu putinţă”. A continuat: „Şi Pakistanul e invidios. Pakistanul e o ţară nouă, o ţară falsă, tară istorie. Pe când noi – noi avem o

istorie splendidă”.

Rahim a spus: „Cultura afghană a fost distrusă de multe ori. De Alexandru cel Mare, de armata britanică. În secolul XIII, Ginghis Han a atacat Heratul şi a ucis pe toată lumea. Şaisprezece oameni erau plecaţi din oraş din diferite motive, şi când s-au întors au văzut că oraşul dispăruse. La început, au plâns. Dar apoi s-au hotărât să-l reconstruiască şi, cu toate că erau numai şaisprezece, Heratul s-a înălţat din cenuşă. O vom face din nou. Vrem să trimitem un mesaj de iubire şi cooperare întregii lumi şi să prezentăm arta noastră măreaţă, astfel încât lumea să înţeleagă că Afghanistanul nu e doar o ţară cu dictatori militari şi conflicte”.

Surprinzător este faptul că, iniţial, talibanii susţineau arta şi se implicau în programe de conservare culturală. Abia mai târziu, când grupul terorist al-Qaeda şi alţi agenţi străini au început să pună mâna pe putere, s-au instituit politici împotriva artei, şi multe dintre cele mai frumoase obiecte din ţară, înjur de două mii de comori naţionale, au fost distruse fără motiv. Scopul talibanilor era să distrugă identitatea afghană, astfel încât rezistenţa naţională faţă de noul regim să fie slabă. Spre deosebire de sovietici sau de chinezii maoişti, care se amestecau în lumea artei încercând să elimine istoria pe care nu o puteau folosi pentru a crea propagandă patriotică, obiectivul talibanilor era anihilarea totală. Ideea în sine de a fi afghan trebuia eradicată. Acest program afecta nu doar intelectualii şi artiştii, ci şi oamenii de rând şi plăcerile lor de rând. „Au reuşit să distrugă cam optzeci la sută din identitatea noastră culturală”, a spus Rahim. „La sovietici, răul fusese deja comis; ei voiau să transforme o mie de ani de istorie în marxismul secolului XIX. Însă talibanii voiau să distrugă tot”.

Adunaţi în jurul televizoarelor

Televiziunea, ilegală sub talibani dar renăscuta la începutul lui 2002, este cel mai popular mijloc de răspândire a noilor idei şi valori, deşi echipamentul

singurei televiziuni din ţară este învechit şi multe emisiuni trebuie filmate de mai multe ori, din cauza imaginii de proastă calitate şi a camerelor de filmat care se defectează. Mansour a invitat în studio profesori pentru emisiuni despre istoria Afghanistanului, de la 1.000 î.Hr. până în zilele noastre. Există şi emisiuni de muzică şi artă, se difuzează vechi filme afghane şi recitări din noi poezii afghane. Afghanii sunt însetaţi de aşa ceva; după cinci ani fără televiziune, grupuri mari de telespectatori din Kabul se strâng în jurul televizoarelor, conectate adesea la baterii de maşină atunci când cade curentul, aşa cum se întâmplă mai mereu.

Ocrotitorii artei

Cei mai buni artişti din Afghanistan folosesc, în general, materiale tradiţionale, cum ar fi miniaturile pictate, care îşi au originea în Afghanistan şi ocupă un loc esenţial în istoria artistică a ţării. Cel mai cunoscut miniaturist, Hafiz Maherzad, îşi înconjoară scenele figurative cu chenare splendide din foiţă de aur şi pigmenţi din pulbere de piatră. Meherzad a spus că fusese prea obosit ca să emigreze după ce mujahedinii au preluat controlul în timpul vidului de putere post-sovietic, crezând că poate continua să lucreze în tăcere sub talibani, atât timp cât nu-şi făcea publică opera. Însă când vecinii lui au strigat că talibanii percheziţionează fiecare casă în parte, a intrat în panică şi şi-a îngropat toate lucrările. Acestea au fost distruse în mare măsură de umezeala din pământ. Are un simţ foarte acut al responsabilităţii culturale. „Nu cred că există inovaţie în acest domeniu”, a spus Meherzad. „Dacă schimbi această artă, îţi distrugi până şi trecutul. Voi, americanii, puteţi să inovaţi pentru că trecutul vostru este în siguranţă. Aici, în Afghanistan, trebuie să ne punem trecutul la loc sigur înainte să începem să creăm un viitor”.

Talibanilor le-a fost greu să-i atace pe caligrafi, a căror operă era sacră; dar îi priveau mereu cu mare suspiciune, astfel încât persoane ca Ismail Sediqi trebuiau să ducă o viaţă discretă. A încetat să mai facă imagini

frumoase din poemele sale, cu versuri precum „Sunt o comoară într-o ruină”. În loc de asta, a devenit „un simplu scrib” care scria versete din Coran. Însă până şi aici a găsit cum să se răzvrătească: deseori copia primul verset din cartea sfântă, care declară – contrar practicilor restrictive ale talibanilor – că Dumnezeu este Dumnezeul tuturor oamenilor. „Inovaţie?”, mi-a spus el. „Ei bine, uneori pun machiaje moderne pe chipul frumos al formelor clasice”.

Asefi, care a devenit un simbol puternic al renaşterii culturale din Kabul, nu reuşise să plece din Afghanistan în perioada talibană, care a început în 1996, din cauza obligaţiilor familiale, aşa că picta doar peisaje, fără oameni şi fără animale, şi „deloc reprezentative pentru viaţa din Afghanistan”. Apăsarea şi teama i-au provocat probleme psihice, care nu-i dau pace nici în ziua de astăzi. Acum se întoarce la acele opere şi le adaugă personajele pe care şi le închipuise de la bun început. „Dacă talibanii ar mai fi rezistat încă cinci ani, probabil ne-ar fi distrus cultura”, mi-a spus el. Este recunoscător pentru intervenţia militară americană: „Eliberându-ne, ne-aţi salvat atât viaţa de acum, cât şi istoria”.

Poeţii underground

Afghanistanul este o ţară de poeţi. Shir Mohammed Khara organizase o mişcare poetică underground pe vremea talibanilor. Se întâlnea cu alţi poeţi care-şi învăţaseră poemele pe dinafară, ca să poată discuta despre ele fără riscul de a fi descoperiţi cu poezii asupra lor. De câte ori se adunau, aduceau cu ei exemplare din Coran, ca să le poată spune agenţilor talibani că s-au întâlnit ca să se roage. Mai mulţi poeţi s-au aliat cu ziarul *Arman* (*Speranţa*).

„Nu puteam să oglindim societatea noastră din vremea talibanilor”, mi-a spus poetul Mohammed Yasin Niazi. Colegul său, Abdul Raqib Jahid, a adăugat: „Sub talibani, încercam pur şi simplu să scriu poezii care să aline încordarea oamenilor”. Noile lor poeme sunt de un

naţionalism înflăcărat.
Niazi scrie:
Am văzut urmările lucrării ignoranţei.
Acum trebuie să fim raţionali.
A venit vremea să deschidem ferestrele
Prin care străluceşte soarele.
Jahid scrie:
Comunismul şi terorismul au vrut să-nghită Afghanistanul
Dar cuţitul libertăţii le-a spintecat gâtlejul…
Nu vreau decât să vă spun povestea libertăţii
Cât mai politicos cu putinţă.
Cu toate acestea, alţi poeţi exprimă o amărăciune profundă.
Ahmed Shekib Santyar scrie:
Epitaf
Pe cel mai mare povârniş.
Pe cel mai ascuţit vârf.
Cu litere apăsate.
Să gravezi
Mesajul unei generaţii iară viitor:
Cum, în copilărie, în loc de-a maicii îndurare, primit-am cuvântul aspru de soldat;
Şi cum în tinereţe, în loc de stilou, mâna pe armă am ţinut-o;
Iar la bătrâneţe, în loc de tihnă, plecarăm la cerşit.
Să nu ne învinuiţi că
Pentru voi nimic n-am putut face.
Regizorii, scăpaţi ca prin urechile acului
În 1968, cu ajutor din partea Hollywoodului, s-a înfiinţat Organizaţia Filmului Afghan, care făcea cam douăsprezece filme pe an – documentare şi lung-metraje – până la invazia sovietică şi a mujahedinilor, când activitatea sa a cunoscut o scădere. Sub talibani, activitatea sa a fost oprită complet. Când au pus stăpânire pe Kabul, talibanii au ars peste o mie de role de film. „Au început s-o facă chiar aici, în birou", mi-a spus Timur

Hakimian, directorul companiei, fluturându-şi o mână pe sub nas. „Nu poţi să-ţi închipui cum mirosea. Pentru că ne asfixiam cu toţii – şi ei, şi noi –, au mers pe stadion şi şi-au transformat focul de tabără într-un spectacol”. Din fericire, cenzorii talibani nu ştiau diferenţa dintre copii şi negative; aproape tot ce-au ars putea fi înlocuit, iar negativele, ascunse altundeva, au supravieţuit. „Din păcate, în anii aceia nu doar că nu ne-am putut folosi echipamentul, dar nici n-am putut să-l curăţăm sau să-l îngrijim”, a zis Hakimian. „Multe au fost distruse nu prin abuz, ci prin neglijenţă. Dacă am putea să facem rost de echipament, am fi gata să trecem la treabă”.

Hakimian este un bărbat sofisticat, cu un simţ sec al umorului, care a călătorit la festivaluri de film din toate colţurile lumii. Timp de mai mulţi ani, a deţinut funcţia de preşedinte al Uniunii Artiştilor, o poziţie pe care de curând şi-a recăpătat-o. Pentru că făcuse un film al cărui narator îi acuză pe talibani că se opun culturii şi islamului, a trebuit să se ascundă când aceştia au ajuns la putere. „Aveam un motiv întemeiat să mă tem!”, mi-a spus el. „Dacă oamenii ăştia au putut să arunce în aer World Trade Center, sigur puteau să mă arunce în aer şi pe amărâtul de mine. Mă simt norocos că sunt în viaţă”. Şi-a rugat un prieten care lucra ca om de serviciu într-un departament de securitate al talibanilor să-i fure dosarul şi să-l ardă, şi crede că din pricina asta a scăpat cu viaţă.

Zeci de bărbaţi şi trei femei au luat legătura cu Hakimian, vrând să joace din nou în filme. Cea mai mare actriţă a cinematografiei pretalibane a fost Zamzama Shakila, cunoscută de obicei doar ca Zamzama, o femeie superbă a cărei prezenţă fizică îi nelinişte deosebit de mult pe talibani; a renunţat la actorie, iar ea şi soţul ei (actor, la rândul lui) au vândut haine pe stradă. Însă agenţii talibani i-au hăituit şi, într-un atac al fundamentaliştilor, ea a fost împuşcată cu cinci gloanţe şi el cu şapte, dintre care unul încă îl mai are în craniu. Au supravieţuit şi au fugit în Pakistan. Ani la rândul, ea şi-a

câştigat traiul cântând la nunţile din Peshawar. În ziua în care Kabulul a fost eliberat, s-au întors. „Mi-era atât de sete de ţara mea”, a spus ea.

Şi-a purtat *burka* pe parcursul călătoriei înapoi în Afghanistan; când a ajuns în Kabul, şi-a dat-o jos şi a ars-o în stradă. Astăzi, este una dintre puţinele femei care umblă descoperite. „Aud femei vorbind când trec pe lângă mine, spunând că mă admiră pentru că nu port *burka*”, mi-a zis. „Le confrunt şi le spun: «Dă-ţi-o jos. N-o să se întâmple nicio nenorocire.» Câteodată le aruncă pe jos, chiar acolo, şi mergem împreună pe stradă. Cineva trebuie să pornească această tendinţă”. Zamzama se plânge de faptul că, deşi bărbaţii afghani o privesc insistent, insuportabil de agresivi s-au dovedit a fi soldaţii americani din Forţele Speciale. „Le spun: «Sunteţi mai răi decât teroriştii. Le faceţi viaţa femeilor afghane imposibilă. Terminaţi.»”.

Aflându-ne în birourile dărăpănate ale Organizaţiei Filmului Afghan, Zamzama mi-a explicat: „Vechea gaşcă se reuneşte. Fireşte, actorii sunt mai liberali decât multe alte persoane, iar în aceste birouri ne întâlnim şi ne strângem mâna”. Au cuprins-o emoţiile şi m-a apucat de braţ. „Nici în cele mai inimoase vise n-am sperat la asta”. Întrucât organizaţia nu are echipamentul necesar, Zamzama îşi întreţine familia jucând în două seriale televizate. „Acum sunt gata să joc în comedii”, mi-a spus. „Comedii romantice”.

Hakimian e sceptic: „Prezentatoarele de ştiri încă poartă eşarfa pe cap; poporul abia acceptă că au faţa la vedere. Dacă nu poţi să arăţi părul unei femei, cum poţi s-o prezinţi în braţele unui bărbat?” Dar Zamzama a ripostat: „Fără filme cu războaie. Am văzut destule arme în viaţa reală. Lumea trebuie să se bucure de noile filme afghane”. A făcut un gest extravagant. „E vremea pentru distracţie, distracţie, şi iar distracţie”.

Muzica rupe tăcerea

Renaşterea culturală a luat amploare în toate domeniile artistice, însă cea mai izbitoare s-a petrecut în

lumea muzicală. O ţară redusă mult timp la tăcere, unde femeile puteau fi arestate dacă le cântau copiilor, unde era ilegal până şi să baţi din palme, s-a umplut dintr-odată de toate tipurile de muzică.

Am mers la o nuntă unde o trupă cânta într-un „stil occidental” foarte neoccidental – melodii care în Afghanistan ar fi ajuns în top, dacă s-ar fi ţinut un astfel de clasament. O rudă a mirelui murise de curând şi, după un asemenea deces, n-ar trebui să se cânte muzică deloc; însă mireasa s-a opus, spunând că avuseseră destui ani de linişte, cât pentru o mie de morţi în familie. Trupa cuprindea o chitară electrică, o maşină de ritm şi un sintetizator de pe vremea sovieticilor; din pricina întreruperilor de curent electric, toate instrumentele funcţionau intermitent, iar interpretarea era fadă, dar muzica îi înveselea pe toţi peste măsură. Aproape numai despre asta vorbeau. Cântecul meu preferat avea versurile:

Iubito, machiază-te şi dă-ţi cu parfum.
Fii inimoasă.
Ochii tăi sunt ca de căprioară
Buzele tale, ca o floare de rodiu.
Şi eşti zveltă ca un copac.
O, mă duc să-mi văd iubita
Şi nu ştiu dacă să mă duc
Într-un Datsun, într-o dubiţă sau un Land Rover.

Întemeietorii muzicii pop afghane de ultimă oră sunt ceva mai urbani. Nimeni din Afghanistan nu aduce mai mult a vedetă pop decât Baktash Kamran – atrăgător, în vârstă de 23 de ani, culturist, el reinterpretează muzica din anii ’70, dar scrie şi cântece noi. De fiecare dată când l-am întâlnit, purta o geacă de piele cu steagul Americii pe spate. Pe vremea talibanilor, săpase un subsol secret sub pământ, unde îşi cânta muzica, făcând suficient de puţin zgomot încât să nu-l audă nimeni. Fusese un adolescent răzvrătit, trimis la închisoare de patru ori: o dată, pentru că avea barba prea îngrijită, altă dată pentru că avea un

pian electric. Susţine că până şi atunci când a scăpat din închisoare cânta.

Fiind primul cântăreţ al cărui concert a fost difuzat de televiziunea arabă proaspăt reînfiinţată, Kamran mi-a arătat obiectul de care este cel mai mândru: un sintetizator Yamaha de primă mână, pe care-l adusese din Pakistan pe vremea când talibanii controlau încă sudul ţării. „Nu puteam să trec cu el prin punctele de control legale”, mi-a explicat, „aşa că l-am legat de un măgăruş și am urcat împreună cu el munţii dintre Afghanistan şi Pakistan. Apoi l-am înfăşurat într-un şal şi l-am dus la Kabul într-un taxi”.

Întrebat despre relaţiile dintre sexe, care constituie tema cântecelor lui, mi-a spus că intimitatea dintre ele a început să crească, dar a adăugat că nu s-a simţit niciodată exclus de vălurile burka. „E uşor să te îndrăgosteşti de o pereche de pantofi”, mi-a spus. „Sau de cum se mişcă materialul pe cineva”. A scris mai multe cântece pe tema asta.

În timp ce acest domeniu se dezvoltă, muzica îşi reia locul şi în vieţile celor care o văd ca pe o îndeletnicire mai profundă. În fiecare joi, în ajunul sabatului, sufiştii afghani din ordinul Chishti, care sunt mistici musulmani, se întrunesc din nou pentru ritualurile interzise multă vreme de talibani. M-am dus la un lăcaş de cult sufi, un *khanqah* proaspăt reînfiinţat, din Kabul. Ceremonia se desfăşură în cea mai săracă parte a oraşului, pe o alee lungă cu clădiri bombardate. Am urcat pe o scară mică din lut şi am ajuns la un etaj superior ascuns, unde vreo 80 de bărbaţi şedeau pe covoare vechi împrăştiate pe podea. Pe pereţi erau scrise fragmente din Coran, iar lumina venea de la lumânări şi de la un bec electric, care se aprindea şi se stingea după bunul său plac.

Chipurile bărbaţilor păreau să fi apărut din afara timpului: aspre şi bărboase, deşi unele dintre ele erau destul de tinere şi pline de înflăcărarea ceremoniei. Thţi purtau veşmintele tradiţionale afghane, şaluri grele de

lână înfăşurate complet în jurul corpului. Pe un podium mai înalt, vreo şase instrumentişti cântau o muzică stranie şi intonau versuri, a căror repetitivitate te vrăjea. La intervale regulate, unul dintre ei se oprea, iar altcineva îi lua locul. Mulţimea se legăna şi se mişca în ritmul muzicii, iar unii intonau nazal odată cu cântăreţii. Un tânăr cu un ceainic ponosit se strecura prin cameră, servind tuturor ceai din aceleaşi opt ceşcuţe. Ceremonia a ţinut toată noaptea. Era ameţitor; timpul îşi pierduse orice sens. Din când în când, cineva se ridică şi dansa sau se legăna, cuprins de extaz. Glasurile se înălţau şi umpleau aerul din încăpere. Apoi melodia devenea din ce în ce mai iute, ritmurile mai agitate, până când înceta cu desăvârşire şi se ivea încet o nouă melodie. Am simţit sacralitatea acestui moment, precum şi vechimea celor şapte veacuri de practică sufistă.

Am avut norocul să-i întâlnesc pe cei mai distinşi muzicieni clasici din Afghanistan, aduşi laolaltă de întreprinzătorul director muzical al televiziunii afghane, Aziz Ghaznavi, el însuşi un cântăreţ faimos în perioada anterioară mujahedinilor, care mersese în turneu prin Statele Unite. „Desigur, repetiţia e mama învăţăturii”, mi-a spus Ghaznavi, „şi sub talibani niciunul dintre noi nu avea voie să repete. Am pierdut atât de mult. După cinci ani în care n-am cântat deloc, îmi era frică de sunetul propriei voci şi a fost un moment cu adevărat înspăimântător când am cântat din nou pentru prima dată”.

Pentru necunoscători, muzica clasică afghană sună oarecum asemănător cu muzica clasică indiană, însă foloseşte instrumente autohtone din Afghanistan – *sarinda*, *rabab* şi *richak* – dar şi tobe indiene, sitar şi armoniu. Talibanii au ordonat să se distrugă toate instrumentele muzicale, aşa că nu au mai supravieţuit decât cele pe care oamenii au reuşit să le ascundă. Am cunoscut pe cineva care-şi păstrase *sarinda* în mijlocul stivei de lemne de-a lungul perioadei talibane, ca şi cum ar fi fost bună de pus pe foc, ştiind că orice vecin care o zărea ar fi putut să-l

trădeze dacă voia. „În ultimele luni, am încercat s-o luăm de la capăt cu instrumentele astea deformate şi defecte”, mi-a explicat Ghaznavi. „În tot Afghanistanul nu există decât un singur meşter de instrumente muzicale, care acum repară toate instrumentele stricate; deocamdată nu are timp să facă unele noi”.

Din motive familiale, Ghaznavi nu a putut fugi din Afghanistan în timpul stăpânirii talibane. Viaţa era nespus de dificilă pentru cei ce preţuiau muzica mai presus de orice, iar Ghaznavi a fost cuprins de depresie din cauza acestor dorinţe neîmplinite. S-a dus la medic şi i-a spus că o să înnebunească în lipsa muzicii. Medicul i-a sugerat să asculte singurul cântec pe care nici măcar talibanii nu-l puteau interzice. Aşa că şi-a cumpărat primele păsări şi s-a îndrăgostit de ele imediat. Acum are peste 50 de porumbei într-un coteţ din spatele casei.

Când m-am dus să-l vizitez într-o după-amiază, am fost poftit să stau pe jos, cu picioarele încrucişate, şi să mănânc bomboane în sufrageria lui în nuanţe de violet deschis, în vreme ce Ghaznavi şi un prieten încercau nişte armonii noi, abia cumpărate. Cântul mai multor armonii ce răsuna în această cameră de culoarea levănţicii, prin care zburau o mulţime de porumbei, era de necrezut, iar bizareria nu era atenuată cu nimic de prezenţa fiului lui Ghaznavi, campion naţional la ridicarea halterelor, care stătea îmbrăcat *in shalwar kameez*, tunica şi pantalonii tradiţionali, încordându-şi bicepşii uimitori atunci când nu ne reumplea ceştile cu ceai.

Sălile de repetiţie din sediul televiziunii sunt mereu pline, în ciuda faptului că nu au încălzire şi niciun fel de dotări. Prima oară când m-am dus acolo, Ghaznavi m-a îndreptat spre nişte muzicieni deosebit de talentaţi. Câţiva se întorseseră de curând din Pakistan şi Iran, dar alţii rămăseseră în Kabul pe vremea talibanilor. Unuia dintre ei, Abdul Rashin Mashinee, prins de talibani când cânta la *sarinda*, îi spuseseră că o să-i taie mâinile dacă îl mai găsesc vreodată cântând. A petrecut acei ani întunecaţi

lucrând ca măcelar, dar, spune el: „Cântam la instrumentul meu cu sârguinţă, în fiecare noapte, în vis”.

Membrii trupei se tot întrerupeau unul pe altul ca să-şi ceară scuze faţă de mine pentru frig şi pentru că ansamblul lor nu era prezent în formaţie completă, „Ar trebui să fim unsprezece, nu şase”, mi-au spus. Mi-au zis că păream a fi cineva care preţuieşte muzica şi m-au întrebat dacă şi-ar putea căuta prietenii, ca să fie toţi laolaltă şi să-i aud cântând împreună. Le-am spus că mi-ar face mare plăcere şi i-am invitat pe toţi la mine acasă în după-amiaza următoare, la ora cinci.

Cina mea din Kabul

Locuiam deocamdată într-o fostă casă al-Qaeda, închiriată de nişte prieteni în eleganta zonă Wazir Akbar Khan, unde aveam permanent la dispoziţie translatori şi şoferi. Mi se spusese că o să avem şi un bucătar, dar cina din prima mea seară în Kabul a fost o surpriză plăcută. Am mâncat chifteluţe picante într-un sos savuros, un preparat delicios din orez, plăcinte prăjite din cartofi crocanţi şi pâineafghan a proaspătă. Când mi-am exprimat uimirea, un prieten mi-a explicat că puseserăm mâna pe cel mai bun bucătar din Kabul şi că toată lumea care venea în vizită la cină încerca să ni-l fure. Qudratullah venea în fiecare zi la şapte dimineaţa ca să ne pregătească micul dejun, ne făcea un prânz cald la amiază şi ne prepara cina în fiecare seară.

Una dintre minunile Kabulului pe timp de iarnă sunt pieţele. În acest oraş în ruine, tarabele, înconjurate de graffiti din perioada talibanilor pe ziduri ciuruite de gloanţe, aveau alimente locale din belşug: rodii şi portocale, tot soiul de nuci şi fructe uscate, carne proaspătă (câteodată bulversant de proaspătă), săculeţe cu cereale şi condimente, multă conopidă, cei mai mari şi mai viu coloraţi morcovi pe care i-am văzut vreodată (unii aproape violet), vinete, cepe, cartofi şi diverse feluri de dulciuri. Deşi cea mai mare varietate se găsea în bazarul de lângă râu, am văzut merinde din abundenţă până şi în

cele mai sărace cartiere. Oamenii n-aveau electricitate, n-aveau apă curentă sau căldură, uneori n-aveau nici acoperiş, dar aveau mâncare. Qudratullah reuşea să facă rost de cele mai bune ingrediente şi, de câte ori veneau prieteni în vizită, aveam mereu suficientă mâncare; avea un talent afghan de a prepara mâncărurile astfel încât să ajungă pentru oricine ar fi venit. Aşadar mi s-a părut firesc să le ofer muzicienilor o cină când i-am invitat la noi acasă, unde aveam nu doar mâncare excelentă, dar şi un lux mult mai rar în Kabul: căldură – în cazul nostru, de la un cuptor cu lemne.

Trecusem pe la UNESCO în ziua aceea, unde l-am cunoscut pe expertul lor în cultură autohtonă, care planifica un festival de muzică, dar încă nu cunoştea niciun muzician, aşa că l-am invitat la concertul nostru. Am trecut şi pe la Marla Ruzicka, blonda liberală care stătea la casa France-Presse, şi i-am invitat pe ea şi pe translatorul ei, care îmi făcuse o favoare cu o zi înainte. I-am invitat pe toţi cei care lucrau în casa noastră: translatori, paznici şi aşa mai departe. Scott Johnson, de la *Newsweek*, mi-a spus că probabil Antoniei Rados, de la televiziunea germană, i-ar face plăcere să vină, ceea ce m-a încântat. Când au trecut pe acolo câteva persoane de la *Washington Post*, ne-am gândit că ar fi păcat să nu-i includem şi pe ei. Am invitat un regizor căruia îi luasem interviu cu o zi înainte. Şi aşa, pe nesimţite, numărul a început să crească.

Când i-am comunicat lui Qudratullah că o să avem oaspeţi, acesta mi-a spus că ar avea nevoie de nişte bani în plus ca să cumpere mâncare, de alţi bani ca să cumpere farfurii şi de încă ceva bani ca să angajeze pe cineva să-l ajute în bucătărie. I-am spus că probabil vom fi cam 30, iar el mi-a cerut 200 de dolari.

Estimarea mea s-a dovedit a fi teribil de greşită. Cu muzicienii, personalul din casă şi alţi câţiva oameni pe care-i cunoşteam, erau mai bine de 20 de afghani, iar toţi străinii îşi aduseseră şi prietenii. Când ne-am aşezat la cină, înjur de şapte şi jumătate, erau undeva între 50 şi 60

de oameni. Qudratullah, spre cinstea lui, a adus destulă mâncare pentru toată lumea. Am mâncat *qabili pilau*, preparatul naţional al Afghanistanului, un pilaf de orez dulceag; pulpă friptă de miel, gătită până când cădea carnea de pe os; friptură de pui; *borani*, o mâncare aromată de vinete, preparată cu iaurt şi usturoi; *sabzi qorma*, un fel de preparat iranian, cu carne fiartă în spanac; salată; şi *ftrni*, o budincă afghană din mălai. Desigur, am mâncat şi lipie afghană.

Planul meu era să-i ascult pe muzicieni timp de o oră şi ceva, dar erau aşa de fericiţi că pot să cânte în faţa unui public, încât nu s-au mai oprit. Am dansat şi am mâncat cu toţii pe această muzică exotică, şi am dansat şi am mâncat. Ghaznavi ne-a cântat ceva. În Afghanistan, femeile şi bărbaţii nu socializează unii cu ceilalţi; chiar şi la nunţi, femeile şi bărbaţii petrec în încăperi diferite. Oaspeţii noştri afghani, toţi bărbaţi, ne-au arătat cum să dansăm în horă. Vesticii li s-au alăturat, iar apoi le-au arătat afghanilor cum dansează împreună bărbaţii şi femeile din Occident. Muzica devenea din ce în ce mai exuberantă.

— Dumnezeule mare! a spus angajatul UNESCO. Uite că, la urma urmei, chiar *există* muzică în Afghanistan! O să ţin un festival, pe cuvânt!

— De ce nu mai mâncăm? Mai e mâncare! a spus translatorul meu, Farouq Samim. Hai să mâncăm până golim toate farfuriile!

— Crezi că lucrurile încep să scape de sub control? m-a întrebat Scott Johnson, care era oficial responsabil pentru casă. A trebuit să-i dau dreptate.

La ora nouă, cineva şi-a făcut apariţia cu o sticlă de whisky, care într-o ţară musulmană, unde alcoolul este interzis prin lege, era ca şi cum ai aduce marijuana la o petrecere americană. S-a chicotit mult, iar câţiva dintre afghani au făcut progrese rapide spre ebrietate. În dimineaţa următoare, aveam să-l învăţ pe Farouq cuvântul „mahmureală”.

În Kabul, interdicţia de circulaţie intră în vigoare la

ora 10 seara, aşa că invitaţii de la petrecere au început pe rând să plece la nouă şi jumătate, însă muzicienii locuiau prea departe ca să ajungă înainte de acea oră şi au rămas, aşadar, peste noapte. Au cântat şi au tot cântat, aşa încât la două dimineaţa stăteam încă împreună, iar sitarul şi tobele indiene ne ameţeau cu muzica lor blândă şi lirică, de noapte târzie. Scurtul spectacol pe care-l planificaserăm a durat peste zece ore.

Pe vremea talibanilor sau în timpul primei etape a invaziei conduse de americani, ar fi fost de neconceput să dai o petrecere în Kabul. Atmosfera era sobră şi tristă. Însă, deşi oraşul poartă urmele trecutului său recent, este plin de oameni care tânjesc, în sfârşit, după im strop de plăcere. Ospitalitatea afghană este legendară, iar unul dintre lucrurile care-i mâhniseră pe afghani în vreme de război era faptul că nu aveau ocazia de a-şi oferi ospitalitatea străinilor. M-am dus în Afghanistan pregătit pentru greutăţi, şi chiar am văzut nişte lucruri îngrozitoare. Dar am simţit, de asemenea, o căldură şi un sentiment de mândrie, care nu decurgeau doar din reforma guvernului, ci şi din recăpătarea micilor plăceri, atât de mult timp interzise, şi pe care acum le împărtăşeau cu atâta uşurinţă, atâta sinceritate şi atâta generozitate. Există un soi de bucurie ce poate fi recunoscută numai de oamenii care au suferit profund; fericirea nu este doar o calitate de sine stătătoare, ci şi un rezultat al contrastelor. Afghanii au fost extrem de încântaţi că ne-au plăcut mâncarea şi muzica lor; parcă îndeplineam un obiectiv diplomatic prin simplul fapt că împărţeam *pilau* şi *borani*, că dansam împreună pe muzică de *sarinda*, *rabab* şi *richak*. În felul ei, seara noastră a fost la fel de plină de extaz ca ceremonia sufistă. Fiecare notă era purtată pe aripile unui dor satisfăcut. Niciodată n-am mai auzit ceva asemănător.

În Războiul din Afghanistan s-au pierdut nenumărate vieţi afghane şi în jur de 2.500 de vieţi americane, cheltuindu-se sute de miliarde de dolari, în momentul în

care scriu aceste rânduri, pe pământul afghan au rămas aproape 10.000 de soldaţi americani. În 2015, Dominic Tierney a scris în *The Atlantic*. „Cândva, se vorbea despre salvarea afghanilor. Acum ne concentrăm atenţia asupra aducerii soldaţilor americani înapoi acasă, iar afghanii au dispărut din poveste”. Acest abandon se simte cu durere în Kabul. Când l-am văzut de curând pe Farouq, am vorbit despre întâmplările din 2002, şi el mi-a spus: „Da, ai venit în zilele acelea frumoase – pe vremea speranţei. Toate astea au dispărut acum”.

Zakia Zaki şi Sanga Amach, jurnaliste TV, alături de Shaima Rezayee, gazda unei emisiuni de videoclipuri muzicale, se numără printre femeile cu preocupări artistice care au fost ucise pentru că au apărut la televizor, sperând să liberalizeze atitudinea publică faţă de femei. Când artista Kubra Khademi s-a plimbat prin Kabul într-o armură cu sâni şi fese foarte proeminente, a primit ameninţări cu moartea şi a trebuit să se ascundă. Unele artiste au fugit din ţară. Însă multe altele au prins curaj. În 2006, mai multe artiste au fondat Centrul pentru Artă Contemporană din Afghanistan. Munera Yousefzada, care a înfiinţat Galeria de Arte

Contemporane Shamama din Kabul, a spus: „Înainte să-mi deschid galeria, simţeam că sunt captivă pe fundul unei fântâni şi că nimeni nu-mi aude strigătul. Acum sunt auzită, şi sunt auzite şi celelalte femei ale căror tablouri sunt expuse”.

În paralel, Muntele Turcoaz a fost înfiinţat pentru a readuce la viaţă meşteșuguri tradiţionale, precum sculptura în lemn, caligrafia, pictura miniaturală, prelucrarea ceramicii, giuvaiergeria şi şlefuirea pietrelor preţioase. În 2009, participanţii de la primul Concurs de Arte Contemporane Afghane au fondat Berang Arts, pentru a sprijini artiştii contemporani din Kabul; au transformat un apartament din Kabul într-un centru pentru artă contemporană. Profesorul Alam Farhad, directorul Facultăţii de Arte Frumoase de la Universitatea din Kabul,

a spus că în 2001 departamentul lui avea opt studenţi; acum are peste şapte sute şi trebuie să refuze candidaţi. Artiştii se luptă cu probleme complexe de identitate. Unul dintre ei, Ali Akhlaqi, a spus: „După părerea mea, Kabul este un oraş blestemat, în care noaptea nu aduce nicio alinare, iar ziua, nicio rază de lumină. Aici nu există nimic adevărat”. Însă Shamsia Hassani, un artist specializat în graffiti care pictează adesea pe clădiri pe jumătate distruse, în cartiere împânzite cu mine terestre, descrie Afghanistanul ca „un copil nou-născut” şi spune: „Vreau să colorez peste amintirile urâte lăsate de război pe ziduri, să şterg războiul din mintea oamenilor”. Azim Fakhri a spus pur şi simplu: „Eu sunt de părere că trebuie să accepţi ce nu poţi schimba, dar să schimbi ce nu poţi să accepţi”. Kabir Mokamel a creat un proiect al „dictatorilor artişti” (numele fiind un joc de cuvinte inspirat de „dictatorii militari”) şi pictează pe baricadele din faţa clădirilor guvernului din Kabul. În 2015, a pus o pereche de ochi uriaşi pe zidurile care înconjoară Direcţia Naţională de Securitate, ca să le amintească agenţilor guvernului că cineva stă cu ochii şi pe ei.

Marla Ruzicka, care a luptat neînfricată pentru cei fără drepturi şi care îmi era prietenă, a fondat Campania pentru Victime Inocente ale Conflictelor (CIVIC), apoi a murit într-un atac sinucigaş cu bombă, pe Strada Aeroportului din Bagdad, în 2005.

JAPONIA

Muzeul fără ziduri

Travel + Leisure, iunie 2002

Când am călătorit la complexul Benesse, scrisesem deja despre infiltrarea artei asiatice în conştiinţa occidentală. În vreme ce americanii şi europenii începuseră să aprecieze arta contemporană chineză, oare cum înţelegeau oamenii din Orientul îndepărtat arta creată în Occident? Ei ne recunoscuseră influenţa înainte ca noi s-o recunoaştem pe a lor, dar în ambele contexte existau probleme de traducere.

Arta modernă are pelerinii ei. Am fost la Bilbao ca să văd Muzeul Guggenheim, proiectat de Frank Gehry, cât de repede am putut. Am traversat cu maşina deşertul de la un capăt la altul ca să vizitez Fundaţia Chinaţi, înfiinţată de Donald Judd în Marfa, Texas, şi m-am dus chiar până la Târgu Jiu, în sudul României, pentru a vedea *Coloana Infinitului* a lui Brâncuşi. Sper să vizitez Craterul Roden, în Arizona, unde James Turrell, un artist care lucrează cu lumină şi spaţiu, a petrecut mai bine de 20 de ani transformând un vulcan natural. Cea mai recentă călătorie a mea de această natură a fost la Casa Benesse, pe insula Naoshima, un complex de artă spectaculos din sudul Japoniei, care pare să atragă intelectuali în lima de miere, suflete zen care caută inspiraţie în tihnă şi idealişti pasionaţi care-şi doresc o clipă de linişte.

Ca să ajungi acolo, iei trenul din orice oraş sudic japonez spre Marea Interioară a Japoniei, apoi te urci în feribotul care efectuează curse regulate spre un arhipelag cunoscut sub numele de „cele o mie de insule”. Acest arhipelag se numără printre cele mai slab dezvoltate regiuni din Japonia; pescarii trăiesc aşa cum trăiau cu sute de ani în urmă – îşi încearcă norocul ieşind pe mare în fiecare dimineaţă, se roagă la altare simple, dar fermecătoare (pe care le-am zărit de pe puntea feribotului), şi peste noapte îşi agaţă plasele la uscat.

După vreo oră, am ajuns pe ţărmul insulei Naoshima şi apoi la Honmura, un sat simplu, unde ne aştepta un şofer de la Casa Benesse.

Traversând peisajul mărăcinos al insulei, era greu să nu observi, din loc în loc, nişte lucruri destul de neobişnuite: un dovleac imens din fibră de sticlă, aflat la capătul cheiului, o pădure de pietre sculptate în jurul unui jacuzzi sau un soi de castron imens de salată pe un soclu de cărămidă, lângă ţărm. Am urcat o pantă abruptă şi am ajuns la o clădire ascunsă atât de iscusit în peisaj, încât ai fi putut să conduci pe lângă ea iară s-o vezi. Aceasta este Casa Benesse, centrul complexului Benesse şi adăpostul

uneia dintre cele mai mari colecţii private de artă din lume.

Tetsuhiko Fukutake, directorul corporaţiei Benesse, o companie mare care publică manuale didactice, visa să construiască un muzeu unde să-şi împărtăşească colecţia cu oamenii care doreau s-o vadă cu adevărat – însă nu-i plăceau nici mulţimile de oameni, nici ostentaţia. Aşa că i-a venit ideea implauzibilă de a construi un muzeu pe o insulă din Marea Interioară a Japoniei. După moartea sa, în 1986, fiul lui a pus bazele unui loc de tabără cu iurte, care se foloseşte şi în ziua de astăzi, şi l-a angajat pe unul dintre cei mai buni arhitecţi din Japonia, Tadao Ando, să proiecteze un muzeu care putea adăposti zece camere de oaspeţi. Ando a venit în vizită într-o zi ploioasă, s-a îndrăgostit de loc şi s-a apucat de treabă, pe jumătate sculptând, pe jumătate construind clădirea în relieful insulei. În 1992, s-au deschis uşile Casei Benesse, iar în 1995 s-a finalizat anexa, cu şase camere suplimentare.

Complexul Benesse nu este doar un muzeu şi cu siguranţă nu este doar un hotel. Este o sinteză a celor două. Îmi aminteşte de mănăstirile budiste unde, în schimbul unei mici taxe, poţi să stai cu călugării şi să contempli lumea, asemenea lor, mâncând ce mănâncă ei şi trăind într-o izolare fermecătoare, nefiind nici călugăr, nici turist. Camerele din complexul Benesse nu sunt extravagante, dar sunt confortabile, elegante şi au artă de calitate; camera mea avea lucrări pe hârtie semnate de Keith Haring. Fiecare cameră are un perete din sticlă, astfel încât nu pare să stea nimic între tine şi mare. Mâncarea se serveşte într-o sală de mese care face parte din muzeu şi chiar şi acolo eşti înconjurat de artă, mereu cu câteva aranjamente florale deosebite şi cu aceeaşi privelişte uimitoare. Mâncarea este excelentă şi complexă: preparate alcătuite cu nespusă grijă, delicate şi aromate, servite toate în farfurii ceramice create cu aceeaşi grijă.

Clădirea muzeului, proiectată de Tadao Ando, este un studiu al formelor geometrice simple ce se echilibrează

una pe cealaltă. Structura de bază este o spirală din ciment turnat (care pare a fi un omagiu discret adus constructivistului rus Vladimir Tatlin), cu o aripă rectilinie săpată în piatra nefinisată, care adăposteşte camerele de oaspeţi. Toată clădirea e construită în coasta dealului. Ca să ajungi la anexă, în vârful dealului, te urci într-o telecabină şi eşti purtat de-a curmezişul în sus, unde te aşteaptă o minune cu fântâni, o piscină mare în centru şi camere dispuse radial. Stilul este puternic, dar nu grandios. Sub muzeul propriu-zis se găsesc săli de expoziţie pentru lucrările de artă de mari dimensiuni. Faptul că e greu de spus unde se termină muzeul şi unde începe peisajul natural face parte din farmecul locului. Pe acoperişul muzeului cresc netulburate ierburi sălbatice, iar arta este expusă parţial în muzeu, parţial în spaţii intermediare şi parţial pe ţărmul întins. Benesse nu este un loc al graniţelor.

Muzeul cuprinde opere semnate de vreo 20 de artişti, printre care Jasper John’s (cu lucrarea din 1968, intitulată *White Alphabets*), Bruce Nauman (cu neonul uriaş *100 Live and Die*) şi Cu Twombly (cu mâzgăliturі superbe, ca de cretă). Există şi opere la comandă, de încă vreo zece artişti, inclusiv Kan Yasuda (enormele discuri meditative numite *Secretul cerului*), Jannis Kounellis (o operă din plumb laminat, bucăţi de lemn din mare şi ceramică, sprijinită de o fereastră, ca un obstacol industrial în calea priveliştii), David Tremlett (picturi murale) şi Richard Long (un cerc de piatră pe podea, oglindind un cerc pictat pe perete). În general, nu există decât o singură operă a fiecărui artist; luate împreună, alcătuiesc o reprezentare în miniatură a artei de sfârşit de secol XX. Lucrarea mea preferată este alcătuită dintr-o succesiune de fotografii, de Hiroshi Sugimoto, care la prima vedere par a fi numeroase copii după aceeaşi imagine a unui ocean, dar care înfăţişează, de fapt, oceane diferite. Sunt expuse pe terasa muzeului în aşa fel încât, dacă te aşezi pe unul dintre scaunele de acolo, linia orizontului din fotografii se

aliniază cu orizontul adevărat, iar marea pe care o priveşti se aliniază cu apele din fotografii. Efectul este de o magie greu de descris.

Peste tot prin muzeu, împrăştiate prin diverse locuri din natură, se găsesc lucrări şi instalaţii de Yayoi Kusama (dovleacul gigantic), Alexander Calder (o sculptură mobilă cu pivot, care se mişcă în bătaia vântului), Dan Graham (*Cylinder Bisected by Plane*) şi mulţi alţii. Poţi să răsfoieşti catalogul şi să porneşti în căutare de comori, dar e mai plăcut să te plimbi pur şi simplu, încercând să ghiceşti de cine simt create operele şi ce înseamnă, şi apoi să verifici catalogul ca să vezi dacă ai avut dreptate şi ce ţi-a scăpat. Mi-au plăcut nespus imensele globuri de oglinzi ale lui Walter de Maria, în care te poţi vedea împreună cu întregul peisaj. Apoi mai este *Cultural Melting Bath*, de Cai Guo-Qiang: la amurg, poţi să te întinzi într-un jacuzzi în stil occidental, plin cu ierburi medicinale, şi să simţi armonia universului în timp ce priveşti apusul prin formele filigranate ale uriaşelor stânci ale învăţărilor (rocile aspre pe care intelectualii chinezi le foloseau cândva pentru a-şi reaminti de splendoarea dură a naturii).

Deşi trebuie să găseşti de unul singur instalaţiile în aer liber, pentru cele din satul Honmura ţi se pune la dispoziţie un ghid. Câteva case vechi de acolo, care pe dinafară nu se deosebesc cu nimic de celelalte, au fost renovate cu deosebită grijă. Înăuntru nu vei găsi nici oale pentru gătit, nici saltele japoneze făcute sul pe timpul zilei, ci, mai degrabă, instalaţii cât o încăpere, cunoscute sub numele de Proiecte ale Caselor de Artă. Casa James Turrell, restaurată în colaborare cu Ando, este un amestec de elemente tradiţionale, zen şi moderniste. Păşești pe întuneric, pipăi ca să găseşti o bancă şi te aşezi pentru cel puţin zece minute, înainte ca ochii tăi să poată desluşi, strălucind în gol, cinci dreptunghiuri de lumină albastră, o intensitate de culoarea cobaltului care străpunge întunericul şi pâlpâie, îndepărtându-se şi apoi apropiindu-se de tine. Este meditaţie pură. Casa Tatsuo Miyajima este

inundată cu apă, iar sub apă, un şir de leduri emit numere roşii şi verzi care se schimbă constant, creând un efect nepământean, tulburător şi neînchipuit de frumos – primitiv şi futurist în acelaşi timp. Vizitatorii calcă pe o punte îngustă care înconjoară camera. Mai există şi alte Proiecte ale Caselor de Artă, încă aflate în construcţie.

Când te plimbi prin sat ca să vezi aceste instalaţii, oprindu-te poate şi la cele două altare din regiune, localnicii dau din cap şi îţi zâmbesc. Le place arta din oraşul lor; mai mult decât atât, par să le placă şi vizitatorii elegant îmbrăcaţi, din Tokyo sau New York, cu care s-au obişnuit. Spre deosebire de multe alte experienţe oferite de arta contemporană, aici chiar simţi căldură. În locul acesta, intelectul, simţurile şi inima simt umplute de satisfacţie.

De la vizita mea, Centrul Artistic Benesse s-a extins considerabil. Complexul muzeal cuprinde acum două insule din apropiere, Teshima şi Inujima, şi include trei muzee noi în Naoshima, toate proiectate de Tadao Ando. Muzeul Chichu găzduieşte cinci tablouri din seria *Nuferi*, a lui Monet, precum şi lucrări de James Turrell şi Walter de Maria; Muzeul

Lee Ufan este dedicat operei minimaliştilor coreeni; iar Muzeul Ando este ridicat în cinstea arhitectului. Centrul Artistic Benesse continua să apeleze la artişti pentru proiectarea camerelor de oaspeţi. În momentul de faţă, Janet Cardiff şi George Bures Miller lucrează la un apartament dublu. Muzeul de Artă Teshima, o colaborare între artista Rei Naito şi arhitectul Ryue Nishizawa, s-a deschis în 2010, făcând parte din planul de extindere a Centrului Benesse. Insula Teshima găzduieşte, de asemenea, proiectul *Les Archives du Coeur*, al lui Christian Boltański, şi Casa Teshima Yokoo, o locuinţă transformată în galerie şi spaţiu de expoziţie. Insula Inujima, a treia din arhipelagul în dezvoltare, are acum propriul muzeu, amplasat în ruinele unei rafinării de cupru; Galeria Inujima, unde se prezintă opera Fionei Tan, şi Proiectul

Caiselor de Artă Inujima, cinci galerii create aproape în întregime din materiale reciclate. Intervievat de Lee Yulin cu privire la noua dezvoltare a proiectului Benesse, fondatorul său a spus că şi-a dorit să creeze „o insulă a viselor copilăriei”.

INSULELE SOLOMON

Cântecul Insulelor Solomon

Travel + Leisure, august 2003

Recunosc că unul dintre lucrurile care m-au atras la Insulele Solomon a fost numele. Când mi-am făcut rezervările de călătorie, am spus în glumă că vreau să încep o modă a călătoriilor eponime. Însă m-a ademenit şi ideea că, fiind atât de puţin cunoscută, destinaţia şi-ar fi păstrat un soi de autenticitate, orice ar însemna asta. În a doua zi petrecută acolo, când să iau avionul pentru un zbor intern, am aflat că este anulat şi că trebuie să mă întorc în ziua următoare. Când am întrebat care este problema, angajatul de la ghişeu mi-a explicat că pilotul se convertise în acea dimineaţă la cultul adventist de ziua a şaptea şi că nu mai poate zbura în ziua sabatului.

Una dintre fanteziile pe care le-am nutrit mereu este legată de mările sudice. În vreme ce unii dintre cei care visează la acest colţ de lume îşi doresc staţiuni tahitiene extravagante, eu voiam insule pustii, neatinse de ravagiile modernităţii, şi mări albastre ca cerul, a căror suprafaţă nu e tulburată decât de câte o canoe rătăcită sau de im banc de delfini. Voiam să cunosc oameni care să fie dornici de veştile mele şi darnici cu ale lor. Voiam să fiu un amestec între căpitanul Cook şi Robinson Crusoe. Eram foarte mic când am auzit prima oară despre insulele îndepărtate care-mi poartă numele şi am descoperit cu încântare că Insulele Solomon se află la o distanţă impresionantă. Voiam să merg acolo; de când mă ştiu, asta voiam. În *Moby Dick*, Herman Melville scria că aceste insule, deşi au fost cartografiate, explorate şi vizitate, rămân *terra incognita*.

Insulele Solomon, la est de Papua Noua Guinee, sunt

un lanţ de aproape 1.000 de insule, multe dintre ele micuţe, câteva destul de mari, cam o treime din ele populate. Ţara acoperă peste 1300 de kilometri pătraţi de mare şi primeşte în jur de 4.000 de turişti pe an. Există cel puţin o sută de limbi şi dialecte locale; *lingua franca* este pidgin, dar mulţi oameni vorbesc engleza, deoarece insulele au fost cândva un protectorat britanic. Viaţa şi ceremoniile tradiţionale sunt numite *kastom*[10]: dansuri *kastom*, zestre *kastom*, peşteri cu cranii *kastom* şi aşa mai departe. Misionarii au creştinat insulele la începutul secolului al XIX-lea şi aproape toată lumea participă la slujbele din biserică, însă creştinismul nu a înlocuit credinţele şi ritualurile autohtone. Mult timp, Insulele Solomon au fost cunoscute pentru vânătoarea de capete şi canibalism, iar în prima zi pe care am petrecut-o în capitală, Honiara, m-am oprit la un magazin ca să întreb ce simt nişte obiecte ascuţite. Am aflat că erau oase pentru nas – pe care să le porţi printr-o gaură în sept.

În Occident, insulele sunt poate cel mai bine cunoscute drept locul unde s-a purtat bătălia de la Guadalcanal, o confruntare majoră din al Doilea Război Mondial, în care băştinașii i-au ajutat pe americani să-i învingă pe japonezii care încercau să-şi construiască acolo o bază aeriană. Această ţară, una dintre cele mai sărace din lume, nu are o clasă dominantă, trăind în general la un nivel de subzistenţă. Structurile economice şi politice din Insulele Solomon sunt dominate de populaţia malaită, care se află şi astăzi în conflict cu alte populaţii, deşi vizitatorii străini nu au fost niciodată afectaţi de aceste tensiuni.

Noi patru – Jessica, o prietenă din liceu; soţul ei, Chuck; prietenul meu, John; şi cu mine – am zburat la Honiara, unde ne-am întâlnit cu persoana noastră de încredere, Wilson Maelaua, care avea să ne scape din orice ananghie ce se putea ivi în aceste insule îndepărtate.

10 Termen pidgin derivat din englezescul custom („obicei“) și folosit pentru a face referire la cultura tradițională, inclusiv religia, economia, arta și magia. (N. red.)

Hotărâsem să începem cu insula Makira fiindcă Chuck îmi făcuse cunoştinţă cu Roger James, care coordona operaţiunea Conservation International (CI) de acolo. Makira are mai multe specii de păsări endemice decât orice altă insulă din arhipelagul Solomon, iar cei de la El luptă să-i protejeze pădurile tropicale interioare. Proprietarii de pământ din zonă au stabilit un plan de gestionare a pădurilor, cu îndrumarea celor de la El şi a alte organizaţii neguvernamentale, menit să le arate sătenilor că protejarea pământului este atât în interesul lor, cât şi al lumii. Roger s-a însurat cu o băştinaşă din Makira şi acum duce o viaţă mai locală decât a localnicilor. „Dacă vrei autenticitate pură”, mi-a promis el, „o să-ţi dau eu autenticitate pură”.

La scurt timp după ce am aterizat în Makira, am pornit spre munţi, însoţiţi de Roger, un grup de ghizi locali, cărăuşi pentru bagaje şi John Waihuru, *bigman* (termenul pidgin pentru „om de vază”), care era conducătorul expediţiei. Am hoinărit câţiva kilometri de-a lungul văii, după care am ajuns la primul dintre cele şaisprezece râuri pe care trebuia să le traversăm. Am mers împotriva curentului, cu apa până la brâu, în timp ce cărăuşii echilibrau pe cap bagajele noastre destul de grele. De acolo, am început să urcăm prin pădurea tropicală. În vreme ce ne căţăram pe o potecă invizibilă pentru ochiul necunoscătorului, fiecare dintre noi era ajutat de propriul ghid, care era blând, neobosit şi – uluitor – desculţ.

Ceva ce trebuie să ştii despre pădurile tropicale: plouă mult acolo. Am prins puţină vreme frumoasă, dar apoi au început furtunile – cascade, avalanşe de apă care ne-au udat până la piele în câteva clipe. Cărarea a devenit noroioasă şi alunecoasă, şi fiecare dintre noi se ţinea de propriul ghid. Am căzut rareori, pentru că ne aflam pe mâini bune, dar eram pe punctul de a cădea, iar apa ne lovea în faţă, lăsându-mă la un moment dat iară una dintre lentilele de contact. Ne dureau toate din cauza urcuşului, a alunecuşului şi a sentimentului haotic că nu ştim unde

suntem şi unde ne îndreptăm; din cauza râurilor traversate când curentul ne ajungea până la umeri; şi din cauza greutăţii hainelor ude. În miezul zilei, în miezul celei mai furioase ploi, John Waihuru a anunţat, în mod neverosimil, că luăm o pauză de prânz. Părea o propunere absurdă, dar, sub ochii noştri, el şi ceilalţi localnici au adus beţe din junglă, au rupt nişte frunze enorme şi au ridicat un adăpost cu podea din frunze de banan. Ramuri de palmier au fost iute împletite sub formă de farfurii şi, în cinci minute, am putut să stăm jos pe nişte buşteni, să ne uscăm, să mâncăm şi să ne tragem sufletul după urcuşul de dimineaţă.

Am ajuns la un popas unde aveam să stăm peste noapte: un şopron din frunze uscate, care părea nemaipomenit de luxos după o zi atât de lungă. După încă o zi de mers anevoios, am ajuns, aproape de lăsarea întunericului, la Hauta. Sătenii care nu făcuseră parte din grupul nostru, vreo 25 de oameni, s-au aliniat ca să ne strângă mâinile. În afară de Roger, eram primii străini pe care-i văzuseră vreme de peste doi ani.

Hauta este situată în înaltul munţilor, cu o privelişte impunătoare, lângă un izvor cu apă dulce. Casele erau făcute din frunze, şi vizavi de coliba lui *bigman*, unde aveam să stăm, se înălţa o colibă aproape la fel de mare, pentru porcul satului. Am mers la izvor şi ne-am spălat de noroiul ultimelor zile, apoi am făcut turul parcelelor unde sătenii cresc taro, manioc şi cartofi dulci, alimentele de bază ale localnicilor. Am luat cina în coliba cu bucătărie comună, la lumina apusului şi a unui foc care ardea într-un cerc de pietre. Sătenii au cuţite de metal, dar, în afară de asta, viaţa de acolo se desfăşoară probabil la fel ca acum 1.000 de ani, cu o singură excepţie: tăieţeii ramen. Aceştia par să fi luat cu asalt Insulele Solomon: timp de aproape o lună, am mâncat totul cu tăieţei ramen: ferigi cu tăieţei, varză cu tăieţei, rădăcină de taro cu tăieţei, cartofi dulci cu tăieţei, papaia verde cu cocos şi tăieţei, până şi orez cu tăieţei. După ce-am trecut prin excursia asta, mai degrabă

aş mânca ţărână decât să mai văd un alt pachet de tăieţei. Însă în acea primă noapte, încă nu începusem să-i detest şi, cu toate că mâncarea nu era bună, avea cel puţin avantajul de a fi inedită.

După cină, am stat în coliba comunală cu un felinar mic aşezat pe podea şi am învăţat, spre amuzamentul enorm al localnicilor, cum să mestecăm o nucă de betel, o aptitudine pe care sper să n-o mai folosesc niciodată. Betelul este un drog uşor, pe care majoritatea solomonienilor îl îndrăgesc; îl mesteci până se înmoaie, şi apoi întingi o frunză rulată de ardei în apă de var, pentru a intensifica efectul drogului. Nuca îţi face gura apă şi scuipi mult în timp ce o mesteci. De asemenea, îţi colorează toată gura într-un roşu înfiorător; iar dacă o mesteci regulat, îţi face gingiile să se retragă şi dinţii să cadă. Dacă nu eşti obişnuit, îţi poate da şi o durere groaznică de stomac. În plus, te ameţeşte, iar apa de var îţi poate arde uşor cerul gurii. Era ora opt, deşi părea mult mai târziu, când ne-am oprit din scuipat şi ne-am ghemuit pe podeaua colibei noastre, căzând într-un somn adânc şi captivant.

În dimineaţa următoare, am fost conduşi dincolo de izvor. Pe malul celălalt, din tufişuri au sărit nişte bărbaţi acoperiţi doar în jurul coapselor şi cu suliţe în mână, urlând sălbatic, ceea ce ne-a speriat îngrozitor; mai târziu am aflat că aceasta era o parte din ceremonia tradiţională pe care o dedicau chiar şi oaspeţilor din zonă. Dincolo de bărbaţii cu suliţele, eram aşteptaţi de un grup de săteni care, în şir dublu, ne-au condus spre sat, cântând la naiuri din bambus, aplecaţi de spate şi legănându-se în ritmul muzicii. Sunetul era o combinaţie între un tambur de oţel şi un fagot; mişcarea, ca o Martha Graham primitivă. Ne-au condus printr-o esplanadă de ferigi, spre partea mai înaltă a satului, unde femeile ne-au pus fiecăruia un colier din seminţe şi o coroniţă de flori, invitându-ne să stăm pe un soi de verandă ataşată de cea mai mare colibă. Muzica a devenit mai bogată şi mai sălbatică. În luminişul din mijloc, pe nişte suporturi de lemn, erau sprijinite tuburi

uriaşe, cam de vreo doi metri înălţime, la care sătenii cântau de parcă ar fi fost un vibrafon imens, folosind tălpile papucilor de cauciuc în loc de ciocănele.

Sătenii ne-au întrebat ce vrem să vedem. Voiam să ştim cum îşi construiesc colibele, aşa că au adunat frunze de sagotieri şi ne-au arătat cum să le înfăşurăm în jurul nuielelor din lemn de betel sălbatic, cum să le coasem cu ratan şi să le aşezăm în straturi pentru a alcătui un acoperiş sau un perete. Ne-au arătat cum să frecăm beţe *degahuto* ca să facem focul, cum să împletim capcane din rădăcini de *aohe* şi cum să facem o budincă, pisând nucile *ngali* afumate într-un mojar uriaş cu pistil, amestecându-le cu taro, îndesând totul în partea centrală a unei tulpini de bambus şi prăjind-o apoi pe foc. În cele din urmă, ne-au arătat cum sculptaseră castroanele de lemn, aspre, dar elegante, din care mâncaserăm. Am stat acolo toată după-amiaza, învăţând aceste deprinderi şi încercând să imităm, plini de recunoştinţă, ceea ce credeam că este eticheta locală. Venisem în căutarea unei alte lumi şi chiar o găsisem.

Când ne-am întors în coliba noastră, nişte găini încercau să depună ouă pe rogojinile de dormit, şi după ce am rezolvat problema asta, am mâncat ţipari prinşi în ziua aceea (cu tăieţei ramen). După cină, ne pregăteam să mergem la culcare, când am auzit din nou sunetul muzicii. E greu de spus dacă vreo parte din ceea ce văzuserăm fusese artificială; ceremoniile de primire sunt atât de rare, încât suferă reformulări parţiale de fiecare dată, iar în Hauta nu mai venise niciun străin de foarte mult timp. Însă acest cântec neaşteptat în miez de noapte era complet spontan. Cineva avusese chef de muzică, şi atmosfera se răspândise. Fluierarii au venit lângă coliba noastră şi au început să sufle în instrumentele lor sub luna plină, acompaniaţi în spate de femeile care cântau în cor, iar noi am ascultat această frumuseţe abruptă, atât de festivă şi de stranie, poate timp de o oră. Apoi ne-au întrebat dacă în cultura noastră există muzică, iar când le-am zis că da, au

vrut s-o audă. Deodată, noi eram exotici. După o discuţie grăbită, ne-am hotărât toţi patru să cântăm „Oklahoma!", „Jamaica Farewell" şi „America the Beautiful". Ne-au întrebat dacă în cultura noastră existau alte tipuri de artă. Poate dans? Aşa că eu şi Jessica am coborât şi, pe muzica misterioasă a fluierelor de bambus, într-o poiană dintr-o pădure tropicală, sub un clar de lună primăvăratic, pe pământul înclinat din vârf de munte, am început să dansăm swing; şi când, la sfârşit, am lăsat-o pe spate, am primit strigăte şi fluierături, iar muzica s-a înteţit şi buna dispoziţie nu s-a mai terminat, asemenea minunii pâinii şi peştilor.

Am petrecut două zile coborând înapoi. Deşi cărăuşii au urmat acelaşi traseu abrupt pe care-l parcurseserăm la urcuş, ca să nu ni se ude bagajele, am mers pe o cărare mai domoală, dar care, pe de altă parte, a inclus mai multe râuri de traversat, şi chiar şi o sesiune de înotat prin curenţi rapizi (lucru pe care l-am făcut îmbrăcaţi – n-aveam cum să păstrăm nimic uscat). Între timp, ne apropiaserăm de ghizii noştri şi vorbeam cu ei despre câte şi mai câte, încercând să răspundem la toate întrebările lor şi să le explicăm vieţile noastre: cum este să trăieşti într-un oraş mare, de ce am mers la şcoală atâţia ani, regulile fotbalului şi de ce nu ştim nimic despre cultivarea pământului. Unul dintre ei îşi luase naiul cu el şi a cântat în timp ce coboram, iar păsările se strigau una pe alta prin ploaie.

Când am ajuns la mal, am mers la o plimbare fără ghizi, şi de-a lungul plajei le-am dat bomboane copiilor, care fugeau imediat ce vorbeam cu ei. Îi tot salutam, în timp ce împărţeam dulciurile, ca să aflăm ulterior că englezescul *hi* înseamnă „a se împerechea" în limba localnicilor (în care cuvântul pentru „tată" este *mama*). Apoi am mai avut parte de o scurtă comedie: pe acest tărâm tropical, nimeni nu face plajă, aşa că atunci când unul dintre noi s-a întins pe nisip, sătenii au presupus că se luptă cu frisoanele malariei şi au venit să-i ofere leacuri.

După sejurul nostru în Makira, am închiriat singurul iaht adevărat din Insulele Solomon, catamaranul *Lalae*, de zece metri lungime, care să ne ducă din insulă-n insulă. După o săptămână de căţărat prin junglă, de noroi şi de dormit cu găinile, albul imaculat al bărcii, prăjitura de ciocolată făcută în casă, servirea atentă şi coşul mereu plin de fructe proaspete au fost o revelaţie. Barca este făcută pentru pescuit, şi singura dată când mi-am aruncat undiţa peste bord am prins o baracudă. Căpitanul nostru galant, Steve Goodhew, un veteran din Marina Regală Australiană, a prins un marlin de doi metri şi jumătate, plus o sumedenie de peşti mai mici.

Prima noastră oprire a fost o staţiune unde poţi să înoţi cu delfinii, care se construia pe Insula Gavutu, sub patronajul unui canadian destul de dur, expert în comportamentul animalelor. Am fost primiţi cu dansul *kastom* al staţiunii. Bărbaţii care dansau purtau pânze în jurul coapselor – termenul local este *kabilato* –, iar femeile, fuste din iarbă şi sutiene din scoici, şi toţi aveau în jurul braţului ierburi lungi prinse cu fâşii de pânză (John i-a numit Dansatorii Arpagic). Aici am întâmpinat eterna problemă a aventurierului amator: în general, ceea ce descoperi a mai fost descoperit înainte, şi chiar şi oamenii care fac acelaşi lucru pe care-l făceau acum o mie de ani nu fac, de fapt, acelaşi lucru, dacă acţiunea lor a fost câtuşi de puţin regizată. Dansatorii aceştia erau mândri de dansul lor şi era întocmai aşa cum dicta tradiţia, dar după acea noapte spontană din munţi, nu mai avea acelaşi farmec, iar această piesă exersată se asemăna prea mult cu un spectacol dintr-un club de noapte din Hawaii. În capitală, merseserăm la concursul de frumuseţe Miss Insulele Solomon, care prezentase femei mergând în cerc, purtând fuste din fâşii roz de pungi de plastic şi sutiene din nuci de cocos şi sfoară – ceea mi s-a părut comic şi cumva înduioşător pentru că avea un element de absurditate, dar m-a şi întristat puţin. Era o interpretare a tradiţiei, nu tradiţia în sine.

Am fost cu atât mai încântaţi când am ajuns la Loisolin, pe Insula Pavuvu, unde Steve făcuse toate aranjamentele necesare cu o lună înainte. Ideea de a ne primi îi entuziasmase pe locuitorii insulei; deşi erau cunoscuţi în regiune pentru dansurile lor şi, trăind pe coastă, mai cunoscuseră străini, niciun turist nu mai venise vreodată în satul lor cu scopul de a-i vedea pe ei. Când am ajuns, întreaga populaţie ne aştepta pe ţărm. Câţiva s-au lansat la apă în canoe şi ne-au împresurat barca; apoi luptătorii cu suliţe au năvălit în valuri, urlând nebuneşte şi făcând obişnuitele gesturi prietenoase şi ameninţătoare. Când am debarcat, nişte fetiţe ca scoase dintr-un tablou de Gauguin ne-au pus în jurul gâtului ghirlande de plumeria, după care am fost primiţi de căpetenia tribului, care purta pe cap o podoabă remarcabilă din dinţi de oposum, înghesuiţi unul într-altul. O trupă de cântăreţi la bambus interpreta armonii mai sofisticate decât cele pe care le auziserăm în junglă. Apoi fiecare dintre noi a primit o nucă de cocos, din care să bem, şi un coş din frunze cu un homar întreg, o felie de taro, budincă de cocos, budincă de manioc, peşte proaspăt, încă două soiuri de taro cu varză alunecoasă (o plantă lipicioasă din zonă) şi ouă de păsări din familia *Megapodiidae*, fierte tari. În vreme ce mâneam, câteva tinere foloseau nişte frunze mari drept evantaie pentru noi şi mâncarea noastră, ca să ţină muştele departe.

Între timp, vreo 40 de săteni, mulţi dintre ei pictaţi din cap până-n picioare, interpretau o serie de dansuri complexe, care treceau de la încântare la pasiune, de la umor la îndurerare. Parcă în Pavuvu ar fi lucrat un coregraf de talia lui George Balanchine. Femeile, îmbrăcate în ierburi şi scoici, au pus în scenă un dans de primire poetic, în care imitau mişcarea valurilor, iar bărbaţii săreau în jurul lor, ca nişte berbeci tineri. Ritmurile se suprapuneau, fiind aproape sincopate, apoi deveneau brice şi dulci. La sfârşit, când ne-au rugat să le arătăm ceva din cultura noastră, iar eu şi Jessica ne-am

interpretat numărul de swing, au aplaudat încontinuu şi nu ne-au lăsat să ne oprim până când nu am obosit de tot.

În lumina lungă a după-amiezii, când nici noi, nici ei nu mai puteam să dansăm, am ridicat pânzele şi am trecut pe lângă bancuri mari de peşti, care săreau deasupra apei pe o distanţă câte 150 de metri; un grup de vreo 200 de delfini care au venit şi s-au jucat în jurul nostru, atât de mulţi încât păreau a fi valuri, emanând în aer o veselie nestăpânită; rândunici de mare, fregate şi corbi bruni de mare; şi insuliţe perfecte, precum cele din cărţile pentru copii, sub formă de cupolă, de mărimea unei camere de zi, nelocuite şi împodobite cu câte cinci cocotieri perfecţi. Din când în când, vedeam pescari în canoe scobite din trunchiuri de copac, aşteptând să-şi înfigă suliţa într-un peşte. Pătrunsesem într-o carte poştală fără sfârşit, o utopie pacifică, şi cântam, vorbeam şi beam bere locală pe puntea din faţă.

Multe dintre insulele mai mici din arhipelagul Solomon simt atoli de corali, şi sunt adunate în jurul lagunei Marovo, cea mai mare lagună îngrădită de insule coraligene din lume, care probabil va fi în curând ocrotită de UNESCO. James Michener a numit Marovo a opta minune a lumii, şi aceasta era ţinta plimbării noastre cu iahtul. În decursul a patru zile, ne-am oprit în diferite locuri izolate din lagună ca să facem scufundări, inclusiv în Uepi, a cărei varietate şi densitate de specii o depăşește pe cea a Marii Bariere de Corali. Am văzut bancuri uriaşe de peşti din familia *Cichlidae*, rechini-taur şi rechini-balenă cenuşii, zeci de soiuri de peşti papagal, diverse labride, inclusiv peştele buzat, care este pe cale de dispariţie, peşti-înger, peşti-veveriţă, peşti clovn, careţi, ţipari, peşti din familia *Stromateidae*, o pisică de mare uriaşă, epinefeli respingători, moluşte imense cu guri roz fosforescent şi de culoarea lavandei, care se închideau când te apropiai, ştiuci cu botul ascuţit, gaterini pătaţi cu buze groase, peşti din familia *Exsudercinae*, peşti-leu, şerpi de mare vineţii, stele de mare de un albastru electric. Era ca un safari

subacvatic.

Pentru mine, însă, peştii erau aproape pe planul doi, deoarece coralii din reciful viu arătau ca rezultatul colaborării dintre Buckminster Fuller, Max Ernst şi Dr. Seuss. Am văzut un sparanghel lung, cu vârfurile roz şi albastre, o dantelă subţire, de culoarea trandafirului italian, pe care o domnişoară spaniolă ar fi purtat-o la biserică, întinderi măslinii de tufăriş aspru, corali-evantai moi, proeminenţe sinistre vărgate, capele mov şi boltite, hortensii galbene voluptuoase, *dreadlocks* portocalii şi câmpuri întregi de gogren cu imprimeu violet. Tot felul de lucruri stranii se roteau ca nişte lămpi decorative cu lavă puse pe platane de patefon, iar mimozele mării păreau să se ferească de câte ori ne apropiam. Când ieşeam din apă, eram deja ameţiţi de atâta culoare şi varietate. În fiecare zi, navigam; în fiecare zi, ne scufundam în apă; în fiecare zi, vedeam minuni dincolo de orice închipuire.

După ce am asimilat cultura melaneziană a Insulelor Solomon, cultura principală a naţiunii, voiam să vedem acum ceva şi din viaţa polineziană. Ne-am părăsit îndrăgita ambarcaţiune în Honiara şi am zburat la Rennell, cea mai mare dintre insulele polineziene ale arhipelagului. Ghidul nostru, Joseph Puia, ne-a îngrămădit pe toţi în maşina lui şi ne-am îndreptat spre lacul Tegano, cel mai mare lac cu apă dulce din Pacificul de Sud şi patrimoniu mondial UNESCO, oprindu-ne din când în când pentru ca Joseph să ne facă drum printre copacii căzuţi pe şosea, folosind maceta cu o viteză şi o îndemânare uluitoare.

Lacul este presărat cu insuliţe de mangrove şi pandanus uriaşi, adăpostind o multitudine de animale şi plante endemice, printre care păsări şi orhidee unice în lume; conţine, de asemenea, nouă avioane americane doborâte în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (pe două dintre ele le-am văzut când făceam scufundări). Pentru că lângă lac a existat o bază militară americană pe vremea războiului, localnicii încă îi primesc pe americani cu braţele deschise. În ciuda eforturilor asidue din partea

misionarilor insistenţi, oamenii care trăiesc lângă râu cred că spiritele morţilor călătoresc, sub formă de stele căzătoare, ca să-l întâlnească pe Dumnezeu dincolo de ţărmul estic.

În canoea noastră mare cu motor, am văzut faimoasele răsărituri deasupra apei, am vizitat peştera unde legenda spune că a trăit caracatiţa din lac şi am văzut o altă peşteră pe care Joseph a descris-o drept „o fostă încăpere rezidenţială” – până nu demult, pe Rennell nu existau sate. Am întâlnit stoluri de salangane lucioase, frigate, rândunici de mare, cormorani şi ibişi; când te apropiai de cuiburile lor de pe insulă, acestea se înălţau spre cer cu sutele, rotindu-se ca o frumoasă repunere în scenă hitchcockiană. Am vizitat Insula Circumciziei, locuită de singurul trib din Pacificul de Sud care susţine acest obicei. Ne era sete, aşa că vâslaşul nostru s-a căţărat într-un copac, ne-a aruncat nuci de cocos proaspete şi ne-a adus limete cu coaja verde şi pulpa de un portocaliu aprins, o modă a anilor ’60 din regatul fructelor. Am văzut vulpi zburătoare, o specie de lilieci de fructe, atât zburând, cât şi agăţaţi de copaci, asemenea unor podoabe diavoleşti de Crăciun.

Am şi văzut, şi mâncat, crabul nucii de cocos, o specie din regiune care necesită treizeci şi cinci de ani pentru a atinge maturitatea.

Din păcate, n-am plecat de pe insulă aşa cum plănuisem; zborul a fost anulat timp de cinci zile din cauza vremii, şi am petrecut acele după-amiezi ploioase în camera de oaspeţi deprimantă a centrului misionar de pe insulă. Am rezistat chemării acelei versiuni locale a creştinismului evanghelic – John, citind *Moby-Dick*\ eu, scriind acest articol despre sălbatica şi blânda realitate nouă de care ne-am îndrăgostit.

După vizita noastră, a urmat o perioadă de revolte civile, însă acum lucrurile par să se fi liniştit din nou din punct de vedere politic. La un deceniu după ce a fost nominalizată, laguna Marovo este în discuţii pentru a fi

desemnată un Patrimoniu Mondial UNESCO. în vreme ce această problemă era prinsă într-o birocraţie fără sfârşit, Insulele Solomon au fost devastate de cutremure şi de tsunami în 2007, 2013, 2014 şi 2015. Asemenea Groenlandei, această regiune resimte efectele încălzirii globale: eroziunea coastei, inundaţiile şi intruziunea salină sunt tot mai accentuate. Una dintre provincii şi-a mutat capitala, Choiseul, din cauza creşterii fluxului, aceasta fiind prima regiune din Pacific care a luat asemenea măsuri. Noul amplasament s-a construit în etape, înainte ca rezidenţii să fie mutaţi acolo. Banca Mondială a trimis 9, 1 milioane de dolari Proiectului de Mobilizare Comunitară faţă de încălzirea Globală şi de Riscul Dezastrelor din Insulele Solomon[11], ca parte dintr-o serie de ajutoare pentru problemele cauzate de încălzire. Unele studii recente sugerează că aceste zone ar putea suferi încă o provocare: mişcările plăcilor tectonice ar putea trage insulele în jos, în timp ce creşterea nivelului mării le înghite treptat ţărmul.

RWANDA

Copiii de tristă amintire

Far from the Tree, 2012[12]

La împlinirea a zece ani de la genocidul din Rwanda, am vizitat noul monument comemorativ din Kigali, construit de Aegis Trust, o companie britanică specializată în comemorarea genocidului. Spre deosebire de majoritatea clădirilor din Rwanda, aceasta avea aer condiţionat; vitrinele sale teatrale arătau de parcă ar fi fost întocmite de cineva obişnuit să aranjeze vitrinele magazinelor. Citatele de pe pereţi erau emoţionante, şi fotografiile înspăimântătoare, dar estetica lor ţipătoare reflecta dorinţa naţiunii de a se rupe de evenimentele unui trecut mult prea apropiat. Exponatele prezentau numărul

11 Community Resilience to Climate Change and Disaster Risk in Solomon Islands Project (CRISP). (N. red.)

12 Ed. rom. Andrew Solomon, Departe de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste. Părinți, copii și căutarea identității, tr. Ioana Miruna Voiculescu, Huma- nitas, București, 2015. (N. red.)

victimelor, în concordanţă cu estimările preşedintelui Paul Kagame, care se concentrează asupra populaţiei tutsi şi care diferă considerabil de estimările observatorilor internaţionali.

Scopul călătoriei mele era să vorbesc cu femeile care fuseseră violate în timpul genocidului. Monumentul trata evenimentele din 1994 cu o răceală istorică, dar aceste femei încă trăiesc cu consecinţele lor, zece ani mai târziu. Parcă totul s-ar fi petrecut chiar ieri.

Genocidul rwandez a fost urmarea unei lungi istorii de conflicte etnice în această ţară. Triburile tutsi au venit în Rwanda la o dată încă dezbătută, pesemne după ce triburile hutu s-au statornicit acolo, şi s-au impus ca stăpâni feudali. Coloniştilor belgieni le plăceau mai mult păstorii tutsi, înalţi şi zvelţi, decât fermierii hutu, scunzi, cu nasul lat şi pielea închisă la culoare, şi deci i-au declarat pe tutsi, care alcătuiau doar cincisprezece la sută din populaţie, aristocraţia de drept, acordându-le privilegii pe care hutu nu le aveau. Aceste politici au dat naştere unei uri înverşunate. Spre sfârşitul perioadei coloniale, belgienii s-au certat cu regele tutsi şi au transferat puterea comunităţii hutu. După obţinerea independenţei în 1962, hutu au rămas la putere, atacându-i regulat pe tutsi. Războaiele etnice din următorul sfert de veac i-au făcut pe mulţi tutsi să ia calea exilului în Uganda şi Congo. Mai târziu, au cerut să se întoarcă.

Când guvernul hutu nu le-a dat voie să se întoarcă acasă, şi-au organizat o armată – Frontul Patriotic Rwandez (FPR), sub conducerea lui Paul Kagame – care a pornit numeroase altercaţii la graniţă. În 1993, ONU a mijlocit un acord de pace între guvernul hutu şi rebelii tutsi; însă partizanii hutu înrăiţi n-au întâmpinat cu bucurie ideea de a împărţi puterea. Spre sfârşitul lui 1993 şi începutul lui 1994, vizionarii mişcării Puterea Hutu au început să organizeze mecanismele genocidului. Au strâns mulţimi de tineri săraci şi nemulţumiţi, constituind o forţă numită Interahamwe („cei ce luptă împreună”) şi i-au

îndoctrinat cum că tutsi sunt un vrăjmaş inuman – „gândaci”, în limbajul lor. Au înfiinţat primul post de radio privat din Rwanda, Radio Miile Collines, prin care au propovăduit mesaje pline de ură. Au strâns arme: câteva pistoale, dar în general macete şi cuţite. Au îndepărtat în mod sistematic din guvern persoanele cu păreri moderate.

Genocidul din Rwanda a început pe 6 aprilie 1994, după doborârea avionului în care se afla preşedintele Juvenal Habyarimana. În cele o sută de zile care au urmat, 800.000 de membri ai minorităţii etnice tutsi au fost ucişi. Spre deosebire de Holocaustul comis de nazişti, care au ucis clinic, sistematic şi în zone izolate, măcelul în masă din Rwanda a fost săvârşit la vedere. Omorurile au fost comise de Interahamwe şi de agricultori, preponderent cu unelte agricole. Însă uciderile n-au fost nicidecum singura violenţă din acea perioadă. Un proverb rwandez spune: „O femeie care n-a fost încă bătută nu e o femeie adevărată”. Misoginismul profund al acestei culturi a fost uşor de aţâţat prin propaganda etnică; violul era o unealtă explicită folosită de *genocidaires*. Conform anunţurilor de la Radio Miile Collines, femeile tutsi voiau să-i seducă şi să-i fure pe bărbaţii hutu ca să pună capăt rasei hutu. În ochii multor bărbaţi hutu, femeile tutsi – majoritatea înalte, zvelte şi cu o ţinută maiestuoasă – sunt arogante, aşa că au vrut să le dea o lecţie.

Bărbaţii au violat nu doar ca să umilească şi să-şi umple de ruşine victimele, ci şi ca să omoare; mulţi bărbaţi erau seropozitivi, iar liderii lor îi încurajau să infecteze cât mai multe femei tutsi. Au violat pentru a-şi satisface propria curiozitate; au violat pentru a le traumatiza pe aceste femei; şi au violat pentru că era un mod de a ucide mai lent şi mai dureros. Au violat din ură şi dorinţă. Conform unui slogan propagandist, voiau ca aceste femei „să moară de tristeţe”. O femeie a povestit că un membru al unei brigăzi de tineri ucigaşi a pus-o cu spatele la perete, iar cu cuţitul i-a tăiat interiorul vaginului, după care a agăţat tubul de carne însângerată într-un băţ în faţa

casei ei, spunând: „Cine trece pe aici o să vadă cum arată o femeie tutsi”.

După o sută de zile, genocidul a luat sfârşit atunci când insurgenţii tutsi din FPR au pus stăpânire pe capitala Kigali. Majoritatea celor din Interahamwe au fugit în Congo, unde au continuat să facă ravagii în taberele de refugiaţi. Kagame şi-a asumat funcţia de preşedinte cu discursuri făţarnice despre reconcilierea dintre cele două comunităţi. În loc de asta, a instaurat o structură politică majoritar tutsi – tocmai de ce se temea mişcarea Puterea Hutu – cu aprobarea tacită a lumii întregi. Kagame ordonă în mod regulat razii în taberele din Congo; în jur de 20.000 de oameni au fost ucişi în represaliile de după terminarea războiului. În prezent, membrii comunităţii hutu trăiesc din nou sub un regim preponderent tutsi şi se simt sclavii unei minorităţi pe care o urăsc, iar membrii tutsi îi urăsc pe hutu pentru că le-au ucis rudele. Traumele la care au fost martori, pe care le-au suferit şi pe care le-au pricinuit sunt trăsături definitorii ale rwandezilor. În interviuri oficiale, spun „plus jamais” („nu se va mai repeta niciodată”), dar în particular majoritatea celor pe care i-am cunoscut au spus că o nouă izbucnire e doar o chestiune de timp.

Circa o jumătate de milion de femei au fost violate în perioada genocidului. Aproximativ jumătate dintre femeile tutsi care au supravieţuit genocidului au fost violate; majoritatea au contractat virusul HIV; şi au dat naştere, în urma violurilor, unui număr de 5.000 de copii. Aceşti copii sunt numiţi *les enfants de mauvais souvenir* („copiii de tristă amintire”); un scriitor i-a numit „moştenirea vie a unor vremuri nefaste”. În cadrul unui studiu, nouăzeci la sută dintre femei au spus că n-ar putea să iubească copilul cuiva care le-a ucis familia. O femeie aflată în asemenea împrejurări care încercase să se înece şi fusese salvată de un pescar a spus: „N-am putut nici măcar să mor cu acest copil în mine. Mă apăsa un blestem”. O femeie obligată să se însoare cu violatorul ei, aşa cum se întâmpla adesea, a

spus: „Căsătoria e un soi de moarte. Nu există moarte mai rea”. Societatea rwandeză dă vina pe femei, astfel că sarcinile au fost „respinse şi ascunse, deseori negate şi descoperite târziu”, conform dr. Catherine Bonnet, care a studiat problema violului în Rwanda. Godelieve Mukasarasi, asistentă socială, a explicat: „Femeile care au născut în urma unui viol sunt cele mai marginalizate. Lumea spune că au făcut un copil al Interahamwe”.

În esenţă, e imposibil de făcut un avort în Rwanda, dar unele femei şi-au indus avortul în haosul de după război. Altele – nimeni nu ştie câte – au comis infanticid. Altele îşi lăsau copiii pe treptele bisericilor; ţara e plină de orfelinate. De vreme ce femeile care şi-au abandonat copiii nu pot fi identificate, am întâlnit doar femei care şi-au păstrat copiii. Aceşti copii pentru care se sacrificau le reaminteau mereu de trauma suferită. A-ţi iubi copilul născut din viol este un lucru aproape divin – îndeosebi fiindcă, pentru majoritatea acestor femei, violul a fost doar o parte dintr-o constelaţie de traume: pierderea familiei; pierderea statutului social; pierderea structurilor sociale care păruseră cândva stabile; pierderea tuturor sentimentelor de siguranţă sau echilibru; pierderea sănătăţii din cauza virusului HIV. Când le-am întâlnit pe aceste femei şi pe copiii lor, în primăvara lui 2004, copiii aveau nouă ani, erau deci destul de mari ca să semene cu taţii lor de origine hutu. Am vrut să văd cum înveţi să-i iubeşti pe aceşti copii, sau cum te împaci cu faptul că ai grijă de ei fără să-i iubeşti.

Societatea rwandeză le tratează pe aceste femei şi pe copiii lor cu ostilitate. Multe au fost repudiate de familiile şi comunităţile lor; anumite spitale refuză să-i trateze. Fiind metişi, aceşti *enfants de mauvais souvenir* nu simt acceptaţi nici de hutu, nici de tutsi. „Unele femei sunt forţate de rude să renunţe la copil”, mi-a explicat Espérance Mukamana, pe care am cunoscut-o în Kigali, unde lucrează pentru AVEGA, o organizaţie a văduvelor din Rwanda. „La început, acestor femei le era greu până şi

să-şi privească copiii ca pe nişte fiinţe umane, pentru că sunt socotiţi copii ai răului. Majoritatea nu găsesc niciodată dragostea adevărată faţă de copiii lor. Îi iubesc cât să-i ţină în viaţă, dar nu mai mult. Trebuie să le încurajezi, să le spui iar şi iar că copilul e nevinovat. Le e greu să înţeleagă că copilul e nevinovat; le este imposibil să se considere ele însele nevinovate”. Toate trecuseră prin greutăţi financiare; fiind socotite nepotrivite pentru măritiş, majoritatea se zbat să câştige hrana pentru ele şi copiii lor.

Profesorul Jean Damascène Ndayambaje, şeful Departamentului de psihologie de la Universitatea Naţională din Rwanda, a explicat că se consideră o ruşine pentru femei faptul că s-au lăsat violate în loc să se lase omorâte. „Poate cineva să spună că violul e de preferat morţii, sau viceversa?” a întrebat el. „Societatea noastră nu spune asta. Toată ruşinea cade asupra femeii”. A descris cum a trebuit legată o femeie ca doctorii să-i facă operaţia cezariană, deoarece îşi încleştase muşchii vaginali, într-o ultimă încercare disperată de a împiedica naşterea. Când doctorii i-au adus copilul, ea a început să vorbească iară şir şi a fost internată într-un spital psihiatric. „Avem saloane întregi de psihiatrie pline de astfel de femei”, a spus Ndayambaje. Profesorul Jean-Pierre Gatsinzi, şeful Facultăţii de Jurnalism şi Comunicare de la Universitatea Naţională, a subliniat o schimbare culturală semnificativă, în care presupusa legătură strânsă între mamă şi copil nu mai există. „Trăim într-o societate nouă”, a spus el, „cu reguli diferite. Trebuie să recunoaştem că atât violul, cât şi războiul sunt traume, şi că aceste femei au trăit ambele traume în acelaşi timp. Violul pe timp de război este o crimă împotriva umanităţii; este mult mai rău decât un viol obişnuit”. Orice viol poate fi o traumă profundă pentru victima sa nemijlocită, însă violul din timpul războiului este un atac la adresa normelor sociale şi o traumă mai profundă pentru societatea în care se desfăşoară.

Mukama mi-a explicat: „Mamele care au suferit traume sunt dure şi reci cu copiii lor, chiar abuzive. Copiii ştiu că mamele lor nu-i iubesc, dar nu ştiu de ce. Vorbesc, şi ele nu-i ascultă; plâng, şi ele nu-i alină. Aşa că dezvoltă comportamente ciudate. Şi ei simt reci şi nu-şi găsesc liniştea. Pentru că primesc atât de puţină dragoste acasă, ies pe străzi şi se ţin după străini". Mulţi dintre ei au primit nume tulburător de evocatoare: pe unul îl chema Inkuba, adică Război. Altul era Micul Ucigaş, numit după tatăl său; altul, Copilul Urii. Alphonsine Nyirahabimana, care lucrează cu această comunitate în cadrul AVEGA, mi-a spus: „Mereu m-am întrebat cum pot aceste mame să-şi iubească copiii. Pentru unele creştinismul a avut un rol-cheie, şi ele îşi găsesc alinarea prin rugăciune. Altele văd partea bună a situaţiei lor; de pildă, una mi-a spus: «Am fost violată, familia mi-a fost ucisă şi am acest copil născut din ură, dar măcar nu am HIV.» Însă cele mai multe n-au familie, sunt disperate şi deznădăjduite. Vin la AVEGA şi vorbesc una cu alta. Niciuna nu poate să uite ce i s-a întâmplat, aşa că mai bine îşi amintesc împreună".

Unele femei înfiinţează asociaţii şi îşi apără drepturile. Unora această identitate de grup le-a oferit suficientă forţă cât să compenseze pierderea poziţiei sociale tradiţionale. Profesorul Celestin Kalimba, şeful Departamentului de istorie al Universităţii Naţionale, spune că unul dintre efectele secundare accidentale ale genocidului a fost apariţia unui feminism rwandez. „O proporţie foarte mare a populaţiei masculine fie a murit, fie este închisă", a spus el, „aşa că femeile trebuie să-şi asume roluri importante. După genocid, femeile pot să moştenească proprietăţi, ceea ce înainte era imposibil. Atunci, bărbaţii aveau mai multe soţii. Acum semnează un contract la biserică atunci când se însoară, jurând că vor fi monogami. Situaţia femeilor din Rwanda la ora actuală este mai bună ca niciodată". Astfel, mamele care au dus la termen sarcini prin constrângere au fost nevoite să se lupte pentru o societate nouă – dacă nu pentru ele, măcar

pentru copiii lor respinşi.

Cu toate astea, cele mai multe sunt încă private de drepturi. O femeie mi-a explicat că un bărbat i-a ucis familia, inclusiv soţul şi cei trei copii, iar pe ea a ţinut-o sclavă sexuală timp de trei luni, după care a fugit când au venit forţele FPR. Ea a născut un fiu şi apoi a s-a îmbolnăvit de SIDA; fiul a rămas sănătos. În Rwanda există puţine sisteme de sprijin în afara familiei; ai nevoie de rude ca să supravieţuieşti. Conştientă că urma să moară în curând, şi-a făcut griji că nu va avea cine să aibă grijă de fiul ei, aşa că a dat de urma tatălui care era la închisoare şi a hotărât să construiască o relaţie cu el – astfel încât băiatul să nu rămână singur după moartea ei. Când ne-am întâlnit, în fiecare zi gătea mâncare şi i-o ducea la închisoare bărbatului care o violase şi îi ucisese copiii. Nu putea să vorbească despre asta decât coborându-şi ochii şi uitându-se fix în podea. În viaţa ei nu exista nicio urmă a acestui nou feminism rwandez.

În Kigali, le-am cunoscut pe Beatrice Mukansanga, cu un chip ca măştile lui Picasso, şi pe Marie Rose Matamura, care era tânără şi avea o expresie blândă. Mukansanga nu-şi aminteşte prea bine ce i se întâmplase în 1994; îşi aduce aminte că a fost violată în repetate rânduri şi că apoi s-a trezit însărcinată într-un spital, câteva săptămâni mai târziu, dar nu ştie cum a petrecut războiul. Cândva în cursul genocidului, cineva îi tăiase piciorul. Soţul şi copiii ei dispăruseră în genocid, „toţi pierduţi, duşi”, a spus ea. La sfârşitul atrocităţilor, era însărcinată şi avea HIV, dar nu ştia cine sunt violatorii. „Fătul a murit în mine şi a fost îndepărtat”. Nu se ştia dacă şi-a indus avortul sau nu. „Mă simt îngrozitor în perioada asta a anului, aproape de comemorarea genocidului, la începutul sezonului ploios”, mi-a zis ea. „Am coşmaruri înfiorătoare. Trăiesc mereu cu sentimentul că simt în pragul morţii”. O înfuria faptul că doar persoanele cu relaţii aveau acces la programele guvernamentale de sănătate; se îmbolnăvise de SIDA în stadiu avansat, dar

când a încercat să facă rost de medicamente doctorii i-au râs în faţă. „Îi ajută pe cei care sunt îndeajuns de sănătoşi încât să se-ajute singuri”, a spus ea, „iar pe noi, ceilalţi, ne lasă să murim”.

La 34 de ani, Marie Rose Matamura îşi povesteşte viaţa monoton, având aerul că s-a resemnat complet. Când a început genocidul, s-a refugiat în biserica de care aparţinea, dar miliţiile au sosit curând şi, cu acordul preotului, i-au omorât pe aproape toţi cei refugiaţi acolo. Ea şi sora ei au scăpat, dar au fost prinse de un bărbat hutu care susţinea că cele două îi sunt neveste. Mulţi membri ai miliţiilor le obligau pe femei să le fie sclave sexuale, numindu-le cu cinism „neveste”, eufemism în spatele căruia se ascundea o multitudine de păcate. Acestea nu erau căsătorii şi nu le garantau niciun fel de protecţie femeilor. Termenul nu însenina decât că femeile erau supuse în mod repetat la abuzuri sexuale şi că trăiau în locuinţa unui bărbat. Supunerea lui Marie Rose faţă de cel care o capturase n-a împiedicat-o să-l urască. „Obişnuia să se plimbe pur şi simplu prin cartier şi să violeze femeile”, mi-a spus. Acest bărbat putea oricând să mă oblige să-i accept prietenii; am fost violată de mulţi alţii. Mi-a spus că mi-a dat HIV ca să nu piardă timp omorându-mă”.

Cel care o răpise pe Marie Rose a fugit la apropierea forţelor tutsi; slăbite şi disperate, Marie Rose şi sora ei, amândouă însărcinate, au rămas în casa lui. Sora lui Marie Rose a murit de SIDA, în ziua de Crăciun, în 2001. Marie Rose l-a luat pe fiul surorii ei şi l-a crescut împreună cu fiica ei. Începuseră să-i apară leziuni pe piele şi se temea că vecinii le vor recunoaşte ca simptome de SIDA; îi era prea frică să le facă copiilor analize pentru virusul HIV. „Nu ştiu cine va avea grijă de copii după ce nu voi mai fi”, a spus ea. „Merg din uşă în uşă, întreb dacă au rufe murdare de spălat. Le împletesc părul femeilor hutu bogate care au soţi. Simt că o să mor de tristeţe – nu sunt tristă pentru mine, ci pentru copii. Nu mai au pe nimeni,

doar pe mine, cu boala mea incurabilă”.

Marie Rose mi-a descris cum încearcă să-şi protejeze copiii. „În ochii mei, lumea e pur şi simplu plină de ură, şi mi-e frică tot timpul; nu vreau decât să mă închid în casă şi să nu mai văd pe nimeni. Dar mă asigur că copiii nu sunt îngrijoraţi. Băiatul e iute la mânie, dar mă străduiesc cu el mai ales, pentru că probabil acum crede că eu sunt mama lui. Văd imaginea miliţienilor hutu pe chipurile lor, dar nu pot să-mi urăsc propriul copil, nici pe al surorii mele, deşi n-o să uit niciodată de unde au venit. Copiii mă întreabă uneori: «Cine e tatăl meu?» şi le spun că n-au tată, că n-au avut niciodată”. Într-o zi, va trebui să le spun adevărul. Mă gândesc tot timpul cum s-o fac şi-mi pregătesc cuvintele. Le voi spune cum să se poarte corect şi ce să facă dacă cineva încearcă să-i violeze. Mi-e frică de ce-o să devină trăind cu mine; mi-e fiică de ce-o să devină iară mine”.

Marianne Mukamana ducea o viaţă bună înainte de genocid. Îşi iubea soţul, muncitor în construcţii, şi fiica, în vârstă de cinci ani la vremea aceea. La început, nişte *genocidaires* au venit şi i-au răpit soţul. I-au spus: „*O* să-l omorâm, după care ne întoarcem după tine”. Nu l-a mai văzut şi n-a mai auzit de el niciodată. A încercat să fugă cu fiica ei, dar n-a avut unde; vecinii, temându-se pentru propriile vieţi, au refuzat să le primească. Sperând să-şi salveze fetiţa, s-a dus disperată la baza militară şi a spus: „iată-mă; faceţi ce vreţi cu mine”, şi, fiindcă era inimoasă, au luat-o ca sclavă sexuală. În săptămânile care au urmat, a fost ţinută la bază şi violată constant, de mulţi bărbaţi diferiţi. I-au spus că, până la urmă, o s-o omoare. Când FPR au ajuns la Kigali, răpitorii au luat-o într-un marş forţat epuizant spre Gisenyi; când FPR au cucerit, în sfârşit, Gisenyi, a fost eliberată şi s-a întors în Kigali cu fiica ei de cinci ani.

Nu mai avea pe nimeni din familie, în afară de doi fraţi. Când şi-a dat seama că e însărcinată, a început să se gândească cum să scape de bebeluş. jvm vrut s-o arunc după naştere”, îşi aminteşte ea. Era acum seropozitivă; la

fel şi copilul. În anii care au urmat, Marianne simţea adesea un val de aversiune de câte ori îşi privea fiica cea mică, o amintire permanentă a ceea ce Marianne voia din răsputeri să uite. Nu putea s-o iubească pe această fiică la fel de mult ca pe cea mare. Visa să-l găsească pe tatăl fetiţei şi să i-o dea lui, dar fusese violată atât de des, încât nici nu ştia cine e tatăl, iar candidaţii dispăruseră oricum odată cu restul membrilor Interahamwe, fiind probabil fie morţi, fie în Congo. „Şi-i mulţumesc lui Dumnezeu că n-a fost băiat", a spus ea, „pentru că dragostea aceea ar fi fost şi mai grea. Băieţii moştenesc proprietatea la vârsta de douăzeci şi unu de ani; deoarece fetele nu au drepturi, ridică mai puţine probleme". Dar s-a hotărât să înveţe să le iubească în mod egal pe cele două fete. „Parcă îmi bătea o inimă nouă în piept", mi-a explicat. „Şi ea era copilul meu, sămânţa pântecului meu, era a mea şi am simţit că trebuie să am grijă de ea o vreme". Când am cunoscut-o pe Marianne, mi-a spus că avea aceleaşi sentimente faţă de amândouă. Dar, când am întrebat-o dacă ar mai renunţa la cea mică, a spus că da.

Cele două fete s-au confruntat adesea cu sentimente de confuzie. Fiica cea mare este tutsi pură şi se vede; cea mică are pielea foarte închisă la culoare şi trăsături hutu. Vecinii vorbesc că n-au cum să fie surori bune, dar Marianne le spune să n-asculte de gura lumii. „Între timp, încerc să le armonizez cât mai mult pe fete, să le fac să semene între ele cât de mult pot", mi-a explicat ea. „Şi-i spun fetei mai mici că este tutsi, că nu trebuie să-i bage în seamă pe oamenii care spun că e hutu. Încerc să le spun des astfel de lucruri, ca să se simtă iubite". Fata cea mare încă vorbeşte despre tatăl ei. „Îmi amintesc ziua în care oamenii au venit la noi acasă şi l-au luat", a spus ea. „Şi nu s-a mai întors. L-am văzut plecând, dar nu l-am mai văzut niciodată întorcându-se. Oare unde s-o fi dus?" Fata mai mică întreba tot timpul: „Spune-mi despre tatăl meu", şi chiar: „De ce eşti singură, şi nu cu tatăl meu?" – dar Marianne nu spune nimic. Iar apoi fata cea mică a spus:

„Într-o zi, o să-mi cunosc tatăl". Aceste afirmaţii sugerează că fetele ştiau că au taţi diferiţi, dar nu înţelegeau de ce acesta este un subiect tabu pentru mama lor.

Cele două fete se întrec să obţină dragostea mamei. În mod tradiţional, în Rwanda, copilul cel mai mic este cel mai iubit, iar pentru Marianne a fost greu să reproducă această aşteptare culturală. „Voi muri de SIDA, iar fiica mea cea mare va rămâne singură", a spus ea. „Motivul este violul din care s-a născut fiica mea cea mică. Cum să ştiu asta iară să fiu supărată? Dar amândouă simt ale mele. Şi, cu cât fetiţa cea mică creşte, o privesc din ce în ce mai rar cu ranchiună. Anii trec şi îmi vine mai uşor. Încerc să nu mă gândesc la trecut, pentru că mi-e frică de el, şi nu mă gândesc nici la viitor, pentru că acum ştiu să nu-mi mai fac iluzii".

Mică, cu ochii mari, sfioasă şi tristă, Marcelline Niyonsenga păstrează postura unui copil nedorit, privind tot timpul în sus neliniştită, de parcă ar aştepta permisiunea de a continua să trăiască. Avea 19 ani când a început războiul, era în vizită la rude în Kigali, şi casa a fost atacată. Unchiul şi tatăl ei au fost ucişi, iar ea a rămas cu copilul unchiului ei. A doua zi, miliţiile au venit şi au luat-o pe Niyonsenga din casă. A scăpat şi a găsit altă familie la care să se ascundă. Capul respectivei familii şi-a alungat soţia şi a obligat-o pe Marcelline să-i fie sclavă sexuală. Ea stătea ascunsă toată ziua, furişându-se noaptea după apă, temându-se mereu că va fi ucisă. După două luni şi jumătate, bărbatul a anunţat-o că s-a săturat de ea şi a dat-o afară. A fost violată în grup şi s-a adăpostit de voie, de nevoie la un om de afaceri care a luat-o cu el în Congo. Când a aflat că războiul s-a terminat, l-a implorat s-o lase să plece acasă, dar era însărcinată, iar soţul ei a hotărât să-i păstreze şi pe ea, şi pe copil, spunând: „Femeie tutsi, dacă-ţi dau drumul, o să povesteşti despre cum te-am luat, iar eu şi familia mea vom fi ucişi/ Luni de zile a aşteptat o zi în care el să fie plecat cu afaceri. Aluat trei mii de franci congolezi (aproximativ cinci dolari) şi a convins un şofer de

taxi s-o ducă în Rwanda, unde a fost preluată de înalta Comisie ONU pentru Refugiaţi. Uterul afectat i-a fost îndepărtat după naşterea fiicei ei, căreia i-a pus numele Clémence Tuyisenge.

După război, Marcelline are grijă de casa fratelui ei văduv. A vrut să-i crească împreună pe fiul fratelui ei şi pe fiica ei, dar fratele a refuzat s-o primească în casa lui şi pe Clémence, bolnavă de SIDA, aşa că fetiţa stă acum cu mama Marcellinei. Marcelline o vizitează o dată pe săptămână, sacrificând viaţa cu fiica ei pentru a avea grijă de fratele ei şi de fiul lui; ei simt bărbaţi, şi cineva trebuie să aibă grijă de ei. Cel puţin fratele ei n-a abandonat-o, a spus Marcelline; câteodată îi dă şi bani. De câte ori se îmbolnăveşte Clémence – şi se îmbolnăveşte deseori de infecţii oportuniste – Marcelline îşi aminteşte de unde vine copilul. Şi când Marcelline se îmbolnăveşte îşi aminteşte de bărbatul care a infectat-o. Lui Clémence i-au apărut deja băşici pe corp cărora mama ei le spune „coşuri”. De câte ori fata are o criză acută, bunica i-o aduce Marcellinei, care o duce la spital. Când se simt amândouă bine, râd împreună. Când Marcelline se simte rău, Clémence se ghemuieşte lângă ea şi o alină. Marcelline se gândeşte deseori dacă n-ar fi mai bine pentru fiica ei să moară prima. Pe de altă parte, este şi profund dependentă de ataşamentul pentru fiica ei. „Oamenilor le e milă de mine pentru că am acest *enfant de mauvais souvenir*, dar ea e lumina vieţii mele”, a spus ea. „Să mori încet în felul ăsta, fără să ai măcar alinare de la un copil, ar fi de o mie de ori mai rău. Sunt pe moarte, dar măcar nu sunt singură”.

Împietrirea pe care o constatasem la majoritatea femeilor intervievate a ocolit-o pe Alphonsine Mukamakuza; acum râdea, acum plângea cu sughiţuri, mereu arzând de emoţie. Locuia într-o colibă de chirpici, la periferia oraşului Kigali, toată mobila constând într-un scaun de avion proptit neverosimil într-un colţ şi două scaune de lemn stricate. Singura sursă de lumină era

soarele care intra printr-o deschizătură între acoperiş și perete. În ciuda sărăciei, era îmbrăcată impecabil într-o rochie lungă de bumbac cu imprimeuri şi un turban asortat. Nu voia ca vecinii să afle categoric ceea ce, bănuia ea, ghiciseră deja, şi anume că fiul ei era născut dintr-un viol, aşa că, în timp ce stăteam de vorbă, nepotul ei a stat de pază afară, alungând pe oricine încerca să tragă cu urechea.

Alphonsine avea 20 de ani când a început genocidul. A crezut că oroarea se dezlănţuise doar în satul ei şi a fugit la rude, într-un sat vecin. Începuseră să omoare şi acolo, aşa că împreună cu rudele ei au hotărât să se refugieze peste graniţă, în Burundi. Aproape ajunseseră la destinaţie când au început împuşcăturile. Alphonsine nu s-a oprit din alergat, în timp ce în urma ei rudele cădeau secerate la pământ. A intrat în fugă într-o casă, unde o femeie în vârstă i-a spus: „Eşti în siguranţă aici. Te ascund eu". În seara aceea, fiul bătrânei a venit acasă, a dat cu ochii de această femeie frumoasă şi a anunţat că şi-o face „nevastă". Timp de trei săptămâni a violat-o în mod repetat, spunându-i că va muri în curând. Ea a făcut tot ce i-a stat în puteri să-l îmbuneze; era şi duşmanul ei, şi bărbatul fără protecţia căruia ar fi fost cu siguranţă ucisă. Uneori aducea acasă alţi membri Interahamwe, care o violau în timp ce el privea.

La o lună după ce s-a sfârşit genocidul, Alphonsine şi-a dat seama că e însărcinată. După naşterea fiului ei, Jean-de-Dieu Ngabonziza, a încercat să i-l dea fratelui ei, dar acesta nici n-a vrut să audă. L-a luat pe Jean-de-Dieu cu ea într-o nouă căsătorie, dar a avut grijă ca fiul ei să ştie că este o povară, bătându-l fără milă şi ocazional dându-l afară din casă. Dacă ieşeau în public, îi spunea: „Spune-mi mătuşă. Să nu-mi spui niciodată mamă". Între timp, pretinsul ei soţ o bătea zi şi noapte. El i-a spus: „Dacă vrei să fii cu mine, scapă de copilul ăla. Nu vreau să-l mai văd". În cele din urmă, şi-a făcut curaj să plece şi s-a mutat în magherniţa în care am găsit-o eu. „Şi atunci", şi-a amintit

ea, „mi-am dat seama că băiatul meu e tot ce am. Şi uneori râdea, în ciuda greutăţilor, şi când râdea am început să-l iubesc. Şi totuşi nu seamănă cu mine şi, de câte ori face ceva greşit, îmi aminteşte de violuri. Merge la şcoală şi sper că acolo o să înveţe despre război. Până la urmă va trebui să-i spun de unde vine, şi atunci tragedia va reîncepe”.

Ţinuta mândră, dreaptă a Christinei Uwamahoro e atipică pentru femeile violate pe care le-am întâlnit în Rwanda. Avea 18 ani şi locuia în Kigali când a început masacrul. „În secret sau în public, nu conta, miliţiile dădeau buzna la tine în casă şi, în timp ce unul fura, altul viola, apoi făceau schimb. Ne dădeau tot felul de ordine: mâinile sus, în genunchi, sau stai pe loc. Unul dintre ei m-a ameninţat cu pistolul şi a spus: «Dezbracă-te şi întinde-te pe jos, sau te omor.» Însă nu mi-a omorât familia. S-a întors iar şi iar, şi după fiecare viol tatăl meu îi dădea bani ca să plece. Numai mila lui Dumnezeu m-a salvat”.

Familia a fugit, dar au ajuns în scurt timp la un pod care era închis. Timp de două ore au stat pe marginea drumului aşteptând şi văzând cum erau măcelăriţi oameni. Când începea să apună soarele, unul dintre Interahamwe s-a apropiat de ei cu o expresie ucigaşă. Au luat-o la fugă, dar mama Christinei s-a împiedicat, iar fratele ei a încercat s-o ajute. Peste umăr, Christine a văzut cum au fost amândoi tăiaţi cu macetele. Christina însăşi s-a ales cu o tăietură adâncă în braţ, a cărei cicatrice se vede şi astăzi; încă nu e sigură dacă s-a întâmplat pentru că a căzut, sau dacă cineva a tăiat-o cu un cuţit, pentru că amintirea acelei întâmplări este tulbure. împreună cu tatăl ei, a reuşit să meargă pe jos cale de o sută de kilometri până în oraşul Gisenyi, ascunzându-se ziua şi furişându-se şi înaintând noaptea. Însă omorurile începuseră şi acolo, aşa că au mai mers câţiva kilometri până în Congo. Pe ultima porţiune a călătoriei, s-au întâlnit cu o altă bandă de Interhamwe. „Uite!”, a strigat cineva. „Sunt tutsi! Trebuie omorâţi cu orice preţ!” S-au ascuns o zi întreagă într-un

tufiş mare, împreună cu alte două familii; le-a fost teamă că bebeluşul unuia dintre ei, care plângea, o să-i dea de gol, însă copilaşul avea tuberculoză şi a murit în timp ce erau cuibăriţi acolo. Braţul Christinei se infectase, se umflase şi o durea. În cele din urmă, au ajuns în Goma, unde au aşteptat să se termine războiul. Christinei îi era teamă că fusese infectată cu HIV, dar n-a suportat ideea de a se testa. Ajunsese departe cu studiile, dar nu s-a mai întors niciodată la şcoală. A urât faptul că a rămas însărcinată, a urât şi copilul şi i l-a dat tatălui ei să-l crească. Chiar şi după zece ani, existenţa ei o întristează nespus pe Christine şi-i aminteşte că viaţa i-a fost distrusă. Îşi vizita singura soră rămasă în viaţă în fiecare zi, dar fiica – o dată pe lună. Fetiţa e nervoasă şi are o fire violentă, mi-a spus Christina. Când vrea ceva, vrea pe loc, şi dacă nu primeşte, o cuprinde furia şi nu vorbeşte cu nimeni câte două zile la rând.

Spre deosebire de majoritatea femeilor cu *enfants de mauvais Souvenir*, Christine s-a recăsătorit. Noul ei soţ e un congolez poligam care mai are o nevastă. „După tot ce s-a întâmplat, nu m-am putut căsători cu un rwandez, nici măcar cu un tutsi”, a spus ea. „N-aş putea să suport să mă atingă un bărbat rwandez. La început, am încercat să-mi ascund trecutul faţă de noul soţ, dar până la urmă i-am spus totul şi s-a purtat foarte inimos. Când sunt tristă, mă scoate la o plimbare. Când îmi revin imagini în cap şi am coşmaruri, lucru care se întâmplă des, îmi aminteşte că aş fi putut fi omorâtă şi mă alină. De când simt cu acest bărbat, îmi iubesc fiica mai mult şi am devenit o creştină mai bună”. El i-a propus chiar să aducă copilul conceput prin viol să locuiască cu ei, dar Christine n-a vrut. „Am o nouă fiică, de opt luni, din căsătoria asta”, mi-a spus ea. „Mă chinui mult să n-o favorizez pe ea. Ştiu că fiicei mele mai mari i-ar plăcea să stea cu mine, iar tata îmi spune că are nevoie de iubirea unei mame. Mă rog fierbinte pentru dragoste. Încet, încet, o iubesc: e fiica mea, care a petrecut nouă luni în pântecul meu; dar întotdeauna mi-e greu”.

Uneori le întreb pe femeile pe care le intervievez, mai ales pe cele flagrant private de drepturi, dacă vor să-mi pună o întrebare. Invitaţia la inversarea rolurilor îi face pe oameni să se simtă mai puţin subiecţi ai unui experiment. În Rwanda, întrebările mamelor au fost cam aceleaşi: Cât timp voi petrece în ţară? câţi oameni voi intervieva? Când se publică cartea? Cine va citi aceste poveşti? La sfârşitul interviului cu Christine, am întrebat-o dacă are ceva să mă întrebe. „Păi”, a spus ea pe un ton uşor ezitant, „scrieţi despre domeniul ăsta al psihologiei...” Am dat din cap aprobator. A inspirat adânc. „Aţi putea să-mi spuneţi cum să-mi iubesc fiica mai mult? îmi doresc tare mult s-o iubesc şi fac tot posibilul, dar când mă uit la ea văd tot ce mi s-a întâmplat şi mă tulbură”. I s-a prelins o lacrimă pe obraz, dar tonul era aproape dur şi imperativ când a repetat: „Puteţi să-mi spuneţi cum să-mi iubesc fiica mai mult?”

Numai ulterior, când era prea târziu să-i mai spun Christinei, m-am minunat că nu ştia câtă dragoste conţinea întrebarea însăşi.

De când Paul Kagame a preluat puterea, în 1994, Rwanda are un mediu politic stabil şi o creştere medie anuală a PIB-ului de opt la sută. Rata sărăciei a scăzut cu aproape un sfert. Mortalitatea infantilă a fost redusă cu două treimi, iar înscrierea la şcoala primară este aproape generală. Banca Mondială situează Rwanda în topul ţărilor din lume în care este cel mai uşor să-ţi deschizi o afacere.

Însă regimul lui Kagame este acuzat de asasinarea liderilor şi jurnaliştilor din opoziţie, uciderea în masă a civililor din Rwanda şi din străinătate, invazia şi exploatarea resurselor naturale din ţara învecinată, Republica Democrată Congo, precum şi de persecutarea politică a poporului rwandez. Guvernul a închis ziarele independente şi le-a interzis partidelor din opoziţie să se înscrie în alegeri. Un lider de opinie a descris-o, *în New York Times,* drept „o ţară ferecată”. În 2015, Kagame a convins înalta Curte şi corpul legislativ din Rwanda să

prelungească durata mandatelor prezidenţiale, pretinzând că asta e „dorinţa poporului”, netezindu-şi astfel calea către o preşedinţie permanentă. Statele Unite ale Americii şi alte guverne i-au cerut să fie un exemplu pentru ţările din regiune şi să renunţe la această poziţie în 2017, după două mandate de câte şapte ani. Kagame şi-a exprimat nemulţumirea cu privire la această intervenţie străină, dar a organizat un referendum pe această temă, pe care aproape sigur îl va câştiga. Având în vedere asasinatele din trecut ale celor care i s-au opus prea tare lui Kagame, opoziţia rwandeză a spus că nu a putut găsi un avocat în Rwanda care să fie dispus să intenteze un proces împotriva preşedintelui.

Prietena mea Jacqueline Novogratz, care lucrează în Rwanda încă din anii ’80, cu fundaţia ei, Acumen, mi-a povestit cum a discutat cu o prietenă, care i-a spus: „Cultura asta se bazează pe minciună. Toţi minţim, tot timpul, pe toată lumea. E singura cale de supravieţuire aici”. Jacqueline i-a spus: „Pe mine mă minţi?”, iar prietena ei i-a răspuns: „Nu ştiu. Minţim atât de mult, încât nici nu mai pot să-mi dau seama când mint. Nu ştiu când te mint pe tine; nu ştiu când mă mint pe mine însămi”.

LIBIA

Cercul de foc: scrisoare din Libia

New Yorker, 8 mai 2006

Regimul lui Gaddafi a fost unul extrem de secretos, astfel încât, deşi politica lui externă de natură teroristă era criticată pretutindeni, despre umilinţele groteşti ale vieţii de zi cu zi din Libia nu vorbea aproape nimeni. Luna pe care am petrecut-o în Libia mi s-a părut un deceniu. Multe alte ţări în care lucrasem îţi cereau să fii complice într-o birocraţie kafkiană, iar într-unele găseai o violenţă nejustificată, dar în nicio altă ţară nu se dedica atâta energie publică şi personală în nişte scopuri atât de zadarnice.

Iată o poveste pe care o spun libienii. Trei concurenţi se întrec în alergare pe cinci sute de metri, ducând un sac

plin cu şobolani. Primul porneşte într-un ritm bun, dar după o sută de metri şobolanii rod sacul şi se împrăştie pe pistă. Al doilea concurent ajunge la o sută cincizeci de metri şi păţeşte acelaşi lucru. Al treilea concurent scutură sacul cu atâta forţă în timp ce fuge, încât şobolanii se tot rostogolesc şi nu pot să roadă nimic, şi câştigă astfel cursa. Cel de-al treilea concurent este conducătorul Libiei, colonelul Muammar Gaddafi, eternul revoluţionar.

Ca mărime, Libia este cam cât Germania, Franţa, Italia şi Spania la un loc, însă populaţia sa, puţin sub 6 milioane, este aproximativ cât a Danemarcei. Mulţumită veniturilor din petrol, Libia este, pe cap de locuitor, una dintre cele mai bogate ţări din Africa, însă malnutriţia şi anemia se numără printre cele mai răspândite probleme de sănătate. Este o ţară islamică în care alcoolul e ilegal, iar majoritatea femeilor măritate poartă hijab; este o ţară seculară în care femeilor le este permis prin lege să poarte bikini, iar Gaddafi e protejat de o falangă de femei-bodyguard înarmate până-n dinţi. Se preţuieşte acea versiune a socialismului promulgată la mijlocul anilor ’70 prin manifestul politic al lui Gaddafi, *Cartea verde*; ţara trece prin chinurile unei reforme capitaliste. Directorul Ligii Editurilor Libiene spune că cele mai râvnite două cărţi din magazinul lui sunt Coranul şi *Viaţa mea* de Bill Clinton. Apoi, desigur, există poziţia oficială cum că ţara este condusă de cetăţeni, prin Congresele Populare Fundamentale, pe când în realitate este practic condusă de Gaddafi. Funcţionarii de stat libieni probabil că au depăşit-o de mult pe Regina de Cupă, care are obiceiul de-a crede şase lucruri imposibile înainte de micul dejun.

Pentru americani, există o contradicţie şi mai izbitoare. Un regim condus de un om pe care preşedintele Reagan l-a numit „câinele turbat al Orientului Mijlociu” – un regim care, de-a lungul anilor ’80, a sprijinit grupări precum IRA, Organizaţia Abu Nidal şi grupul basc ETA, şi care a fost învinuit pentru explozia din 1988, care a doborât avionul Pan Am 103 deasupra orăşelului scoţian

Lockerbie – este acum un aliat notoriu al Americii în războiul împotriva terorismului. Grupările aflate la conducerea Libiei sunt copleşite de conflicte interne, între cei care cred că această alianţă este binevenită şi speră la legături mai strânse cu Occidentul şi respectiv cei care privesc Occidentul cu o suspiciune ostilă.

Gaddafi a preluat puterea în 1969, la vârsta de 27 de ani, când, fiind ofiţer militar subaltern, a contribuit la punerea în scenă a unei lovituri de stat fără vărsare de sânge împotriva regelui prooccidental Idris, care fusese înscăunat de Aliaţi, după al Doilea Război Mondial. Acum Gaddafi susţine că nu are niciun rol oficial în Libia, ci că e mai degrabă un unchiaş binevoitor care împarte sfaturi înţelepte atunci când i se cere. Însă libienilor le e frică să-i rostească numele, cu excepţia situaţiilor oficiale, în care este primit cu previzibilele urale. Eufemismul cel mai des întâlnit este „Conducătorul”. În familie, lumea îl numeşte pe Gaddafi „Uriaşul” sau „Acela”, sau uneori doar arată în sus cu degetul. Se crede că dacă spui „Gaddafi” cu voce tare poţi să dai de necaz. La fel şi dacă pui sub semnul întrebării propunerile lui politice, care uneori sunt absurde. Odată, Gaddafi a insistat ca fiecare familie să nu folosească mai mult de un săpun pe săptămână. Altă dată, a propus eliminarea sistemului monetar şi înlocuirea sa cu trocul. „Crede în cultura deşertului, deşi deşertul nu are nicio cultură” mi-a spus un locuitor cosmopolit din capitala Libiei, Tripoli, „încearcă să readucă viaţa la un stadiu de copilărie”.

Nici numele celui de-al doilea fiu şi posibil succesor al lui Gaddafi, Saif al-Islam al-Gaddafi, nu este des rostit. Apropiaţii îl numesc pe Saif, care mai are şapte fraţi, „Directorul”, dar i se mai spune şi „Fiul”, „Tânărul Cel Viteaz”, „Tânărul Nostru Prieten” şi „Inginerul”. Relaţia dintre tată şi fiu este subiectul unor speculaţii nesfârşite. Directorul nu are niciun titlu şi, în conformitate cu decretul tatălui său, susţine că poziţia de Conducător nu este ereditară. Cu toate astea, e comod instalat în preajma

puterii. În ciuda opoziţiei sale faţă de regalitate, Conducătorul seamănă mult cu un rege, iar Directorul este prinţul său moştenitor.

Saif este cel care trebuie să întruchipeze reforma, „să instruiască portretul tatălui său”, aşa cum mi-a sugerat un scriitor libian cunoscut. Se spune că lucrările lui academice de la London School of Economics, unde face un doctorat în filosofie politică, arată o înţelegere profundă a lui Hobbes şi Locke. A întemeiat Fundaţia Internaţională Gaddafi pentru Asociaţii Caritabile, care luptă împotriva torturii acasă şi peste graniţe, promovând drepturile omului. Pare devotat unor principii înalte, deşi o schimbare democratică semnificativă l-ar putea elimina din peisajul politic. Un consilier de-al lui mi-a spus că Saif şi-ar dori mai degrabă să fie primul conducător ales al statului libian decât al doilea conducător neales al revoluţiei, dar că n-ar refuza niciuna dintre variante.

„Gaddafi susţine că el nu e Conducătorul, iar Saif susţine că el e opoziţia, dar amândoi sunt nişte mincinoşi”, mi-a zis Maître Saad Djebbar, un avocat algerian care lucrează în probleme libiene de ani buni. Alţii văd aici interese personale. „Conducătorul este un beduin din deşert, care pur şi simplu vrea putere şi control – conduce mulţumit o ţară în ruine”, mi-a spus poetul expatriat Khaled Mattawa. „Însă fiii lui simt din mediul urban; au călătorit, au studiat în străinătate, s-au învăţat cu rafinamentele. Merg la vânătoare în statele din Golf cu prinţi din familii regale. Vor să conducă BMW-uri şi să cârmuiască o ţară acceptată în panoplia naţiunilor”.

Biroul lui Saii se găseşte în cel mai înalt şi mai elegant turn din Tripoli – o clădire masivă de sticlă, în vârful căreia se află un gigantic dispozitiv circular, menit să fie un restaurant rotativ, dar care nici nu se roteşte, nici nu serveşte mâncare. Apartamentul fundaţiei este modest şi puţin mobilat, iar angajaţii săi par să fie cei mai ocupaţi oameni din Libia, aplecaţi deasupra calculatoarelor, vorbind la mai multe telefoane în acelaşi timp, înconjuraţi

de hârtii. Pereţii sunt acoperiri de postere pentru cauzele măreţe ale lui Saif: unul înfăţişează un bărbat cu sârmă ghimpată înfăşurată în jurul capului, cu titlul: „Campania Internaţională împotriva Torturii: Regiunea Orientului Mijlociu: Libia Prima Oprire”.

De obicei însă, Saif este altundeva. L-am cunoscut toamna trecută, la Montreal, unde participa la deschiderea unei expoziţii cu propriile picturi. Executate cu un entuziasm expresionist, într-o varietate de stiluri bine cunoscute, ele reprezintă imagini cu cai, cerul de deasupra deşertului, chipul Conducătorului, sau unul dintre mult-iubiţii tigri bengalezi pe care Saif îi ţine ca animale de casă. Saif şi-a dăruit tablourile unor centre urbane, de la Paris la Tokyo, unde au fost primite ca nişte curiozităţi cu caracter documentar, ca lucrurile personale ale ultimei ţarine. Nu se pune niciodată în discuţie dacă scopul principal al acestor expoziţii este politic, social sau artistic.

Ne-am întâlnit la Sofitel, care le oferise ultimul etaj lui Saif şi anturajului său. Diverşi deputaţi şi consilieri se adunaseră într-un apartament mare şi întru nimic remarcabil. Când a intrat, toată lumea s-a îndreptat de spate. Deşi Saif încearcă să fie familiar şi relaxat, prezenţa lui, chiar şi numele lui, îi face pe ceilalţi să devină oficiali. Purta un costum bine croit şi avea mişcări elegante. La 33 de ani, este atrăgător şi modern, ras în cap, şi vorbeşte cu inteligenţă, dar şi cu acea incertitudine despre sine şi realitate de care suferă familiile regale şi copiii-vedetă, şi care decurge din faptul că nu şi-au văzut niciodată chipul adevărat în ochii altora. A moştenit destul din carisma paternă, dar aceasta încă nu s-a transformat în geniu, în incoerenţă, sau în combinaţia distinctivă dintre cele două a tatălui său.

Când am întrebat de ce Libia nu avansează mai repede spre reforma democratică, Saif mi-a zis: „În ultimii cincizeci de ani, am trecut de la o societate tribală la o colonie, la un regat, la o republică revoluţionară. Ai răbdare”. (După secole de stăpânire otomană, Libia a fost

ocupată de Italia între 1912 şi 1943.) Însă, asemenea tatălui său, lui Saif îi plac nespus declaraţiile extravagante şi a sugerat curând ca Libia să renunţe la întreaga sa armată.

„Credinţa şi strategia noastră s-au schimbat în întregime", a spus el, căutând cu privirea încuviinţarea curtenilor lui. „De ce să avem armată? Dacă Egiptul invadează Libia, o să-i oprească americanii". În perioada lui Reagan, mi-a spus, Libia „se aştepta ca America să ne atace în orice moment – toată strategia noastră defensivă se învârtea în jurul întrebării cum să-i oprim pe americani. Am folosit terorismul şi violenţa pentru că acestea sunt armele celor slabi împotriva celor puternici. Acum, că am încheiat pace cu America, nu mai e nevoie de terorism, nu mai e nevoie de bombe nucleare". Saif a respins orice fel de comparaţie între terorismul sponsorizat de Libia în trecut şi cel asociat cu al-Qaeda. „Noi am folosit terorismul ca tactică, ca mijloc de negociere", mi-a zis. „Domnul bin Laden îl foloseşte în scop strategic. Noi am vrut să obţinem mai multă influenţă. El vrea să omoare oameni. Fundamentalismul din Libia n-a dispărut, deşi nu e la fel de puternic ca în anii '90". Saif nu a menţionat că, în acei ani, forţele de securitate ale tatălui său trimiteau în mod regulat la închisoare fundamentalişti.

Extremiştii religioşi „au creat o mulţime de probleme în Libia", a zis Saif. „Au încercat să destabilizeze întreaga societate. Dar până aici le-a fost. Acum sunt slăbiţi. Dar ameninţarea încă există, potenţialul e încă acolo". Saif a remarcat că trei libieni fuseseră implicaţi în atentate sinucigaşe cu bombă în Iran, în anul precedent. „Sunt recrutaţi de Al-Zarqawi", mi-a spus, referindu-se la liderul din Iraq al al-Qaeda, de origine iordaniană, „care vrea să creeze celule teroriste şi să atace punctele de interes americane din Libia – companiile de petrol, şcolile americane şi aşa mai departe. E un dezastru pentru noi, fiindcă noi ne dorim prezenţa americanilor. Nu sunt mulţi extremişti dintr-ăştia, câteva zeci, dar chiar şi atâţia, într-o

ţară ca Libia, sunt o bătaie de cap nemaipomenită”. În ce priveşte interesele de securitate americană, a spus: „Noi suntem deja de partea voastră, ajutându-i americani în războiul împotriva terorismului. Asta se petrece, şi va continua să se petreacă”.

Poate că retorica lui Saif îi ademeneşte pe admiratorii săi occidentali, dar este încă anatema pentru conservatorii înrăiţi din guvernul libian. Cât despre Saif, el refuză să recunoască opoziţia însemnată a libienilor faţă de reformă: „Poate or fi trei sau patru cetăţeni care cred asta. Nu mai mulţi”.

Asta a fost cea mai excentrică dintre declaraţiile lui. Un asistent din Congresul american, care a lucrat îndeaproape cu Saif, l-a descris cu multă precizie ca fiind „optzeci la sută sofisticat”. Viitorul lui Saif nu va depinde de cum e văzut în străinătate, ci de abilitatea lui de a organiza sprijinul de acasă. În ciuda prezenţei sale politice în Libia, moştenirea tatălui său nu va fi uşor de preluat; simt mult prea mulţi concurenţi pentru viitoarea generaţie de conducători. Dar Saif e un tip deştept. „Directorul ştie că unul dintre secretele unui lider bun este să vezi încotro se îndreaptă parada”, mi-a spus unul dintre consilierii săi, „şi să fugi în fruntea ei înainte să ajungă acolo”.

În 2004, cele două decenii de sancţiuni americane au luat sfârşit când Libia a acceptat să plătească despăgubiri familiilor din Lockerbie şi să renunţe la armele sale de distrugere în masă. (Saif, care s-a străduit mult să reabiliteze imaginea Libiei pe plan internaţional, a luat parte la ambele negocieri.) De atunci, întrebarea cea mai importantă la Tripoli este cât de adânc va penetra reforma o ţară care a fost, în mare măsură, izolată decenii întregi. În cadrul guvernului, lupta este încrâncenată. Compania Naţională pentru Petrol (reformistă) şi Departamentul Energiei (conservator) simt permanent în conflict, la fel ca Ministerul Economiei (reformist) şi Banca Centrală din Libia (conservatoare). De vreme ce Gaddafi are ultimul cuvânt în materie de ideologie, acest spectacol aminteşte

de cele mai urâte aspecte ale democraţiei pluripartinice, iară să aibă însă nici partide, nici democraţie.

După spusele lui Ali Abdullatif Ahmida, un expatriat libian care ocupă funcţia de decan al Departamentului de ştiinţe politice de la Universitatea New England, în Maine, Gaddafi „seamănă discordie între fiul lui biologic, Saif el-Islam, şi fiul lui ideologic, Ahmed Ibrahim”. Ibrahim este vicepreşedinte al Congresului Popular General şi este membrul cel mai cunoscut al unui influent triumvirat conservator, din care mai fac parte Musa Kusa, directorul serviciului secret libian, şi Abdallah Senoussi, care controlează securitatea internă. Ibrahim a declarat că, sub comanda preşedintelui Bush, Statele Unite ale Americii „falsifică Coranul şi le distribuie americanilor exemplare false pentru a defăima imaginea musulmanilor şi a Islamului”.

Aceste conflicte interne îi permit lui Gaddafi să ţină sub control viteza cu care se petrec schimbările. „El crede că reforma trebuie să vină «noaptea, hoţeşte», astfel încât să n-o observe aproape nimeni”, mi-a spus un prieten de familie. În anumite domenii – îndeosebi cu privire la libertăţile civile şi restructurarea economică – ritmul schimbării este îngheţat. „De unde atâta grabă?”, m-a întrebat A.M. Zlitni, şeful planificării economice din Libia, atunci când am stat de vorbă, cu acea nepăsare precaută pe care o afişează funcţionarii libieni pentru a nu-şi trăda apartenenţa la niciuna din cele două tabere. „Nu suntem disperaţi”. În alte domenii, schimbările s-au petrecut cu o viteză neaşteptată. Deşi ţara încă suferă de moştenirile lăsate de cele două puteri coloniale – corupţia bizantină şi birocraţia italiană –, a intrat iute pe piaţa internaţională: se găsesc de vânzare bunuri străine, deşi puţini libieni şi le permit. Poţi să cumperi pantofi de sport Adidas şi pantofi italieni, dar şi imitaţii locale, precum o marcă de pastă de dinţi numită Crust. În timp ce în trecut nu găseai niciun titlu englezesc în librării, acum găseşti exemplare din *Billy Budd*, *Omul invizibil* şi operele lui Congreve. Sectorul

privat s-a înzdrăvenit din nou. Sute de canale TV sunt disponibile prin satelit, iar Internet cafe-urile sunt ticsite. Un înalt funcţionar mi-a spus: „Acum un an, era un păcat să pomeneşti de Organizaţia Mondială a Comerţului. Acum vrem să facem parte din ea”. Editorul AZ *Shams* (*Soarele*), un cunoscut ziar guvernamental, a scris că politica din redacţia de ştiri a trecut de la „exprimarea luptei împotriva Vestului la susţinerea colaborării cu ţările străine”.

„Gaddafi înţelege organizarea tribală şi ştie cum să învrăjbească două persoane sau două grupuri”, mi-a explicat un funcţionar libian. „Este un geniu al strategiei. Ceea ce face cu reformiştii şi conservatorii este ceea ce a făcut cu triburile, semănând discordie între grupările prooccidentale şi cele antioccidentale”.

Pentru un străin, nu există nicio ilustrare mai bună a acestui du-te-vino din noua Libie decât procesul de intrare în ţară. De formularul pentru obţinerea unei vize de jurnalist, pe care l-am trimis anul trecut, nu s-a ales nimic, deşi reprezentantul Libiei în Statele Unite m-a asigurat în mod regulat, timp de cinci luni, că viza mea este aproape gata. (Când m-am întâlnit cu Saif la Montreal, s-a oferit să rezolve lucrurile, fără niciun rezultat vizibil.) După aceea, m-am alăturat unui grup internaţional de arheologi, cărora li se promisese accesul în ţară – dar, când aşteptam să urcăm într-un avion al Libyan Arab Airlines din Roma, ni s-a interzis brusc accesul în avion. O sursă din guvernul libian ne-a spus că Ministerul Imigraţiei îşi mutase de curând sediul, iar actele noastre se pierduseră. Altă sursă ne-a spus că directorul departamentului pentru vize ne sabotase dosarele în timpul mutării. O a treia ne-a zis că povestea cu mutarea fusese născocită ca un alibi; conducătorul hotărâse să nu lase niciun american să intre. Într-adevăr, unui vapor cu turişti de la Muzeul Metropolitan venit în octombrie nu i s-a dat voie să acosteze; luna următoare, încă cinci vapoare au avut aceeaşi soartă.

Având dublă naţionalitate, am făcut o nouă cerere folosindu-mă de paşaportul britanic, din nou în calitate de membru al delegaţiei de arheologi, şi, aşa cum fusesem sfătuit, am scris pe formular că sunt anglican. În cele din urmă, am primit un document marcat „invitaţie pentru 60 de zile”, deşi nimeni nu ştia dacă se referea la şaizeci de zile de la data scrisorii, 60 de zile de la data când îmi ştampilau viza în paşaport sau 60 de zile de la data când intram în ţară. Am sunat în fiecare zi la consulatul Libiei din Londra, întrebând despre viză. Dimineaţa nu răspundea nimeni. După-amiaza răspundea cineva care-mi spunea că serviciile consulatului sunt disponibile doar dimineaţa. M-am dus la Londra, unde funcţionarul consular mi-a explicat că puteam intra în Libia la orice dată în următoarele 45 de zile, pentru o şedere de cel mult 90 de zile. Am ajuns pe aeroportul din Tripoli la mijlocul lui noiembrie. Printr-o agenţie de voiaj libiana, aranjasem să mă aştepte o maşină la aeroport şi, tocmai când mă aşezam la o coadă ce părea să nu avanseze deloc pentru controlul vamal, a venit un bărbat din partea agenţiei, cu o pancartă cu numele meu, şi m-a trecut direct de partea cealaltă; ofiţerul vamal nici măcar n-a verificat dacă eu simt cel din paşaport. „Ţi-a expirat viza – trebuia să intri în ţară în 30 de zile”, mi-a spus bărbatul de la agenţie. „Din fericire, vameşul mi-e prieten, deci n-a fost nicio problemă”.

A fost o iniţiere perfectă într-o ţară unde legile sunt mereu deschise interpretării, şi legăturile personale sunt principala monedă naţională. Intrasem în calitate de arheolog creştin britanic, nu de jurnalist evreu american, dar intrasem. Am mers imediat la Biroul Internaţional de Presă, unde mi-am declarat scopurile jurnalistice, iar directorul mi-a ţinut o predică de treizeci de minute despre faptul că democraţia libiană e mai bună decât cea americană, despre minciunile înfiorătoare cu care jurnaliştii americani au împroşcat Libia şi despre tendinţele imperialiste ale Americii. Apoi mi-a spus

binevoitor că funcţionarii cu care voiam să stau de vorbă vor fi prea ocupaţi ca să mă vadă şi că n-ar fi trebuit să vin.

Asta era procedura obişnuită. În aprilie anul trecut, după luni de planificări, Consiliul pentru Relaţii Externe din New York trimisese o delegaţie prestigioasă – care-i includea pe David Rockefeller, Peter G. Peterson, Alan Patricof şi Leonard Lauder – în Libia, unde stabiliseră întâlniri şi cu Muammar, şi cu Saif Gaddafi. Când au sosit, li s-a spus că Conducătorul nu e disponibil şi că Directorul făcuse o greşeală de planificare şi era acum în drum spre Japonia.

Funcţionarii libieni spun rareori nu şi rareori da. Libienii folosesc o expresie populară arabă: „IBM”, care înseamnă *Inshallah*, *bokra*, *moumken*, sau „Cu voia lui Dumnezeu, mâine, poate”. Toate planurile sunt provizorii, chiar şi la cele mai înalte niveluri guvernamentale. Poţi să te întâlneşti cu liderul Companiei Naţionale a Petrolului cu un preaviz de-o oră; poţi, de asemenea, să te pregăteşti săptămâni întregi pentru o întâlnire care nu se va concretiza niciodată.

Am solicitat o întâlnire cu prim-ministrul, Shukri Ghanem, atât înainte să plec în Libia, cât şi în fiecare zi din cele trei săptămâni pe care le-am petrecut la Tripoli. În ultima zi, eram în mijlocul unei întâlniri când mi-a sunat telefonul.

— Prim-ministrul vrea să vă vadă, mi-a spus cineva.

Am spus că sper că poate să mă vadă înainte să plec.

— Prim-ministrul vrea să vă vadă acum.

Am început:

— O, în regulă, să-mi iau reportofonul…

— Vă va primi chiar acum, m-a întrerupt vocea. Unde sunteţi? I-am dat adresa.

— În trei minute vine o maşină să vă ia.

Drumul cu maşina spre biroul prim-ministrului a fost înfricoşător, la fel ca majoritatea călătoriilor cu maşina în Libia. Tripolitanii par să creadă că semafoarele simt doar bucăţi decorative de sticlă colorată, împrăştiate la

întâmplare pe drumuri, şi se răzvrătesc împotriva vieţii lor strict reglementate ignorând toate regulile de circulaţie, făcându-şi voioşi drum prin traficul de pe banda opusă a unei străzi cu două sensuri, cotind brusc peste cinci benzi ticsite cu maşini. „Nu ducem lipsă de organe de transplant!”, a remarcat o cunoştinţă libiană în timpul unei călătorii. Şoferul m-a lăsat la clădirea greşită. A mai fost nevoie de două ore de telefoane şi confuzie ca să ajung la destinaţie.

Doctorul Shukri, aşa cum este numit de apropiaţi şi de cei care se prefac că-i sunt apropiaţi – are un doctorat în relaţii internaţionale de la Fletcher School, Universitatea Tufts – are un aer de grandoare corpolentă. Cu mustaţa îngrijită şi un costum bine croit, emana un cosmopolitism degajat, care părea mai nimerit pentru a înlesni reintrarea Libiei în lume decât pentru a aduce de partea sa grupările conservatoare de acasă. Când am ajuns, era aşezat pe o canapea poleită cu aur, într-o cameră mobilată cu imitaţii arabe ale mobilierului stil Ludovic XVI, având înaintea sa nenumărate tăvi cu produse de patiserie şi pahare cu inevitabilul ceai de mentă. În imperiul libian al ambiguităţii, claritatea lui m-a înviorat, iar tachinările lui ironice păreau să facă trimitere la absurditatea vorbelor libiene în doi peri.

Am menţionat că mulţi dintre colegii lui nu simţeau nevoia să iuţească ritmul reformei. El era evident de altă părere. „Câteodată trebuie să fii aspru cu cei pe care-i iubeşti”, mi-a spus. „Îţi trezeşti copilul din somn ca să se ducă la şcoală. Calea cea mai bună e să fii puţin mai aspru, să nu râvneşti prea multă popularitate”. Mi-a vorbit despre necesitatea de a adopta măsuri în favoarea oamenilor de afaceri, care să reducă impedimentele birocratice şi corupţia dezastruoasă. „Corupţia e legată de lipsuri, ineficienţă şi şomaj”, a spus prim-ministrul. „Reducerea birocraţiei – sunt destui care i se opun. Unii i se opun cu bună-credinţă, alţii cu rea-credinţă”. Nu era dispus nici să se supună retoricii egalitariste a regimului: „Cei care se

pot remarca ar trebui să primească mai mult – dacă ai câţiva oameni bogaţi, poţi să construieşti o ţară întreagă”. *Cartea verde* a lui Gaddafi decretează că oamenii trebuie să fie „parteneri, nu salariaţi”, dar prim-ministrul a remarcat că nu-i uşor să fii partenerul tuturor. „Oamenii nu vor să-şi găsească de lucru. Vor să le dea guvernul de lucru. Nu ţine”.

Administraţia civilă, în cadrul căreia lucrează cam douăzeci la sută din libieni, este supraîncărcată; Compania Naţională pentru Petrol, cu vreo 40.000 de angajaţi, are probabil de două ori mult personal decât ar avea nevoie. Deşi salariile simt plafonate, mulţi oameni au mai multe locuri de muncă, iar dacă şefii lor sunt membri ai aceluiaşi trib, absenteismul lor nu reprezintă o problemă. Pe de altă parte, deoarece mâncarea este subvenţionată în bună măsură, oamenii se descurcă cu bani puţini, aşa că îşi permit să refuze slujbe pe care le consideră sub demnitatea lor. Munca grea e făcută de oameni din Africa subsahariană, în timp ce munca ceva mai calificată le revine egiptenilor.

„Avem o economie paradoxală, cu mulţi libieni şomeri” – rata oficială a şomajului este de aproape treizeci la sută – „şi două milioane de străini angajaţi”, a spus Ghanem. „Discordanţa e catastrofală”. Această combinaţie între forţa de muncă importată şi şomajul naţional ridicat este tipică pentru naţiunile bogate în petrol, dar problema e deosebit de urgentă în Libia, fiindcă populaţia este în creştere rapidă – nu e ieşit din comun să întâlneşti oameni cu câte paisprezece copii dintr-o singură căsnicie. Aproape jumătate din populaţie are vârsta sub 15 ani.

Părerile prim-ministrului despre militanţii islamişti erau asemănătoare cu cele exprimate atât de Conducător, cât şi de Director: „Fundamentalismul radical este ca un cancer. Poate să apară oriunde, oricând şi în mod imprevizibil, iar când îl descoperi s-a răspândit de obicei prea departe pentru a-l frâna. Avem aici un astfel de fundamentalism? Sincer, nu cred. Dar el se poate plăsmui

în tăcere, undeva unde nu-l putem vedea”. În Libia, forma predominantă de islamism este sunnismul Mălikî, o credinţă destul de docilă, neînrudită cu fundamentalismele susţinute de jihadişti. Cu toate astea, unii libieni au subliniat că circumstanţele care au dat naştere terorismului în alte părţi – prosperitatea fără locuri de muncă şi o populaţie mare de tineri dezorientaţi – predomină la ora actuală şi la ei în ţară.

Prim-ministrul a fost mai circumspect cu privire la viitorul diplomaţiei americano-libiene. „Ne-ar plăcea să avem o anumită relaţie, da, dar nu vrem să dormim în pat cu un elefant”, a spus el râzând deschizându-şi larg braţele într-un gest de inocenţă. „S-ar putea rostogoli noaptea şi ne-ar putea strivi”.

Am adus în discuţie declaraţiile publice pe care le-a făcut despre imposibilitatea de a declanşa o reformă atâta timp cât lucrează cu un cabinet ales de Gaddafi şi l-am întrebat despre limitele autorităţii lui. Ghanem şi-a asumat aerul cuiva care mărturiseşte un mare adevăr personal: „Miniştrii mei îmi sunt ca nişte fraţi” – şi-a prins genunchiul în mâini – „nu i-am ales”. S-a oprit, apoi a adăugat zâmbind: „Tatăl meu i-a ales”.

În centrul capitalei Tripoli se găseşte Piaţa Verde. Deşi acum e în mare parte o parcare, este unul dintre spaţiile acelea vaste şi anonime pe care le preferă regimurile militare. La est de Piaţa Verde se află ce-a mai rămas din clădirile coloniale italiene. La vest este centrul vechi, un labirint de străduţe şi magazine, încununat de bătrânul Castel Roşu, care găzduieşte un muzeu arheologic vestit. În faţă se văd faleza şi marea. Oraşul modern se întinde în toate direcţiile, cu câteva cartiere de vile private şi multe cartiere de locuinţe în stil sovietic, toate acestea reflectând atât optimismul, cât şi sărăcia istoriei recente a Libiei.

Am fost invitat la deschiderea unei expoziţii speciale despre voluntariat, într-un cort din Piaţa Verde. Adresându-se unei mulţimi de vreo sută de oameni, un

funcţionar a spus că trebuie să-l omagiem pe cel mai mare voluntar dintre toţi: colonelul Muammar Gaddafi, care, spre deosebire de preşedintele american, nu primeşte salariu, dar binevoieşte să conducă din „iubire şi sinceritate”. „Există un singur Dumnezeu adevărat, şi Mahomed este profetul său, iar Gaddafi este întruchiparea sa în zilele noastre!” a strigat cineva din mulţime. Aceste mărturisiri publice simt de aceeaşi teapă cu panourile pe care le găseşti prin Libia, înfăţişându-l pe Gaddafi zâmbind fericit, triumfător şi cu părul răvăşit, ca Clark Gable. Aceste panouri sunt primul lucru observat de vizitatori; al doilea e omniprezenţa gunoaielor. Oriunde te duci – până şi la uluitoarele ruine ale oraşelor elenistice şi romane Cirene, Sabratha şi Leptis Magna – vezi sticle de plastic, pungi, hârtii, oase de pui, conserve: ca o peliculă ce acoperă pământul. „Aşa se pişă libienii pe sistem”, mi-a spus un academician din Libia. „Conducătorului nu-i pasă, de fapt, deloc de ţara asta. De ce am păstra-o frumoasă pentru el?” Este cel mai izbitor dintre numeroasele paradoxuri ale ţării: libienii care urăsc conducerea, dar iubesc Libia, nu ştiu exact unde se termină una şi începe cealaltă. Iar acest lucru poate fi privit ca un omagiu, în răspăr, adus ideologiei statului.

La începutul anilor ’70, Conducătorul, dezamăgit de lipsa de elan revoluţionar a compatrioţilor săi, s-a retras în deşert ca să scrie *Cartea verde*, prin care şi-a expus „a treia teorie universală”, superioară capitalismului şi comunismului. Indivizii aveau drept de proprietate asupra propriilor gospodării; restul pământului era deţinut în comun, în 1977, a publicat Declaraţia de Consacrare a Autorităţii Populare, lansând Jamahiriya, sau „statul maselor”, şi sistemul libian al „democraţiei directe”, prin care ţara este „condusă” de Congresele Populare: ceea ce *Cartea verde* numeşte „supravegherea guvernului de către popor”. Aşa s-a născut Măreaţa Jamahiriye Socialistă şi Populară Libiană Arabă – cu memorabila abreviere „Măreaţa JSPLA”. *Cartea verde* propune ca, în scopul

evitării disputelor interne, fiecare naţiune să aibă o singură religie, dar nu menţionează deloc islamul. Gaddafi a susţinut că manifestul său respectă cu sfinţenie doctrinele de bază ale Coranului (echivalând fără nicio problemă, de pildă, ideea din Coran a pomenilor cu politicile redistributive de ajutor social) şi că, prin urmare, are statutul de Sharia. Relaţia lui cu Islamul are două aspecte: apelează la el pentru a-şi justifica autoritatea, dar e ostil faţă de islamişti, deoarece nu suportă niciun fel de rivali ai acestei autorităţi.

Cele două decenii radicale care au urmat – execuţii publice, difuzate la televizor, arderea cărţilor şi a instrumentelor muzicale occidentale, interzicerea bruscă a întreprinderilor private, un antisionism înflăcărat, susţinerea oficială a grupărilor teroriste şi de gherilă – au fost întâmpinate cu o dezaprobare tăioasă pe plan internaţional. Statutul imprevizibil al Libiei i-a permis lui Gaddafi să-şi consolideze puterea şi să joace rolul de ocrotitor al populaţiei sale asediate, un rol în care excelează.

Un libian în floarea vârstei, care trăise în Statele Unite până la 11 septembrie şi căruia îi era dor de America, mi-a vorbit despre ce era în neregulă cu Libia lui Gaddafi, şi apoi a spus: „Dar n-aş fi ajuns unde am ajuns dacă nu era revoluţia. Mi-au plătit educaţia, m-au trimis în America şi mi-au dăruit o viaţă la care nici n-aş fi putut visa iară ei”.

Pe de o parte, asta reflectă sărăcia extremă a Libiei de dinainte de revoluţie. Jamahiriya a beneficiat de creşterea pronunţată a preţului petrolului care a început în anii ’70, precum şi de acordurile mai agresive, ce presupuneau împărţirea a veniturilor, pe care Libia le-a impus companiilor de petrol străine, astfel încât câştigurile lor din petrol la mijlocul anilor ’70 erau de aproximativ zece ori mai mari decât în anii ’60. Banii din petrol au facilitat investiţii majore în educaţie şi infrastructură. Rata alfabetizării din Libia a crescut de la douăzeci la sută,

înainte să vină Gaddafi la putere, la optzeci şi doi la sută. Speranţa medie de viaţă a crescut de la 44 de ani la 74 de ani. S-au construit peste 80.000 kilometri de străzi. Curentul electric este introdus aproape pretutindeni.

Iar Gaddafi a devenit, pentru majoritatea libienilor, pur şi simplu un dat. Trei sferturi din cetăţenii Libiei s-au născut după ce a venit el la putere. De-a lungul acestei perioade, cultul personalităţii a izbucnit şi s-a stins într-un mod cumva congruent cu etapele conducerii sovietice: un moment îmbătător al revoluţiei în stil leninist, când multă lume crede în idealuri; o perioadă stalinistă de persecuţii nemiloase şi violenţă intenţionată; o perioadă lungă de uşoară ameliorare, în stilul lui Hruşciov; şi acum o perioadă ca a lui Brejnev, de corupţie, haos şi facţiuni. Mulţi dintre admiratorii lui Saif Gaddafi speră că el se va dovedi un Gorbaciov, reformatorul din această poveste.

Faptul că o societate în esenţă represivă poate fi caracterizată ca fiind în plină reformă arată cât de sumbră avea să devină situaţia. La Tripoli, am auzit poveşti despre viaţa din închisoare din partea multor persoane a căror singură crimă împotriva Jamahiriyei a fost s-o critice. În 2002, un fost funcţionar guvernamental care a solicitat în mod public alegeri libere şi o presă liberă a fost trimis la închisoare; a fost eliberat la începutul lui 2004 – ca să fie închis din nou două săptămâni mai târziu pentru că a criticat regimul în faţa unor reporteri străini. Nu există presă de opoziţie; un jurnalist care publicase pe internet povestiri ce criticau statul a petrecut anul trecut câteva luni bune în închisoare, sub acuzaţii inventate. Centrele de „reabilitare socială” – fapt, centre de detenţie – se presupune că sunt menite să protejeze femeile care au încălcat legile împotriva adulterului şi concubinajului, dar multe dintre ele simt, de fapt, victime ale violurilor, respinse de familiile lor. O femeie nu poate părăsi acest complex decât dacă o rudă de sex masculin sau un logodnic o ia în custodie.

Mai bine cunoscut este cazul celor cinci asistente

bulgare care au fost acuzate în 1999 de infectarea intenţionată cu virusul HIV a 426 de copii dintr-un spital din Benghazi. Asistentele au fost torturate până au mărturisit, apoi au fost condamnate la moarte în mai 2004. Pentru cei din afara graniţelor Libiei, acuzaţiile par bizare şi născocite; însă majoritatea libienilor nu pun la îndoială faptul că infectarea copiilor a fost intenţionată şi că bulgăroaicele sunt cel mai probabil vinovate. (Deşi cercetătorii occidentali au pus infecţiile pe seama lipsei de igienă, im doctor libian care cunoaşte cazul îndeaproape susţine în continuare că s-au îmbolnăvit doar copiii din salonul unde lucrau asistentele condamnate şi că infecţiile s-au oprit odată cu plecarea bulgăroaicelor, deşi condiţiile sanitare din toate saloanele sunt departe de a fi perfecte.) Saif a spus că pedepsele sunt nedrepte, o atitudine curajoasă, având în vedere cât e de important să nu pară că cedează presiunilor occidentale. „Sigur, Şeful l-a lăsat pe Saif să spună că asistentele sunt nevinovate – ca să vadă care e reacţia”, mi-a explicat un funcţionar subaltern din guvern. „Şi reacţia a fost proastă”. Câteva luni mai târziu, Gaddafi şi-a reafirmat poziţia, declarând că infecţiile au fost provocate de „o organizaţie care încearcă să distrugă Libia”. Cu toate astea, negocierile cu Bulgaria sunt încă în curs, iar Curtea Supremă din Libia le-a oferit acuzatelor un nou proces, care este programat să înceapă în mai. (NB: În cele din urmă, au fost extrădate în Bulgaria în 2007, unde au fost graţiate.)

Gaddafi nu e un Saddam Hussein sau un Idi Amin. Este brutal şi capricios, dar n-a ucis o mare parte din propria populaţie. Este ilegal să-l calomniezi pe Conducător, iar Legea 71 spune că orice activitate colectivă împotriva revoluţiei se pedepseşte cu moartea, dar aceste reguli s-au aplicat cu mai puţină stricteţe în ultimul timp. Libia a semnat Convenţia ONU împotriva Torturii, şi ministrul justiţiei a spus că va aduce legea libiană în conformitate cu standardele internaţionale pentru drepturile omului. Unele dintre aceste măsuri nu

sunt decât praf în ochi. „Au închis închisoarea Populară, unde erau toţi deţinuţii noştri politici”, mi-a spus un avocat din Tripoli. „Şi ce s-a întâmplat? Deţinuţii politici au fost trimişi în alte închisori”. Ministrul de externe, Abdurrahman Shalgham, mi-a spus cu mândrie că patru sute de poliţişti fuseseră arestaţi pentru încălcarea drepturilor omului – apoi a recunoscut că niciunul dintre ei n-a fost găsit vinovat.

Anul trecut, Omar Alkikli, un scriitor de ficţiune foarte apreciat, care a fost prizonier politic timp de zece ani în anii ’70 şi la începutul anilor ’80, a dat în judecată guvernul libian pentru excluderea foştilor prizonieri din Liga Scriitorilor Libieni. „Am pierdut şi ştiam că voi pierde”, a spus el. „Dar mi-am atins ţinta”. Hasan Agili, student la medicină la Universitatea Al-Fateh, din Tripoli, mi-a spus: „Mă rog, au remediat cam patru la sută din problemele noastre serioase, dar şi asta e ceva”. Iar un funcţionar din Benghazi a spus: „Legile care înainte erau de piatră sunt acum de lemn”.

Puţini libieni simt dispuşi să pună în practică cele câteva libertăţi civile pe care le au. Giumma Attiga, avocat specializat în drepturile omului şi unul dintre fondatorii Fundaţiei Gaddafi a lui Saif, mi-a spus: „Teama este foarte puternică, foarte adânc înrădăcinată. Chiar dacă cel mai înalt funcţionar de stat le-ar spune oamenilor să vorbească liber şi deschis, cu toate garanţiile că pot face asta în siguranţă, cuvintele tot le-ar rămâne în gât”. De altfel, să discuţi chestiuni de politică internă cu un străin este o infracţiune pedepsită cu trei ani de închisoare şi, cu toate că în ultima vreme astfel de acuzaţii au fost aduse mai rar în instanţă, majoritatea libienilor vorbesc despre aceste probleme cu încordare. Atmosfera aminteşte de cea din epoca sovietică târzie: ameninţătoare, plină de secrete, precaută, dar de cele mai multe ori nefatală. Am fost rugat să nu menţionez niciun nume la telefon sau în e-mailuri. Mai multe persoane m-au rugat să nu le scriu numerele de telefon, de teamă să nu-mi „pierd” carneţelul. „Îţi vorbesc

din inimă”, mi-a spus o femeie dezinvoltă. „Păstrează totul în minte”.

Supravegherea este răspândită în Libia. Am fost avertizat că şoferul de taxi care mă ajuta să mă deplasez de colo-colo raporta totul serviciilor de securitate, şi am înţeles, prin urmare, că nici conversaţiile mele telefonice nu erau private. Chiar şi aşa, am fost surprins când un secretar de presă mi-a pus întrebări cu privire la posibilele subînţelesuri dintr-un e-mail personal, pe care îl scrisesem celor de acasă cu câteva zile în urmă. Altă dată, m-a sunat cineva din biroul lui Saif şi mi-a spus indignat: „Ai fost auzit spunând pe nedrept în hotel că nu eşti mulţumit cu ajutorul pe care ţi l-am dat”.

Într-o seară, am luat cina cu un birocrat care se plângea despre politica locală. Mi-a spus că fusese chestionat pe larg în legătură cu o conversaţie pe care o avusese de curând cu un străin. „Anchetatorii noştri au învăţat brutalitatea, cruzimea şi viclenia de la cei mai buni – oameni din Cuba, Germania de Est, Siria, Liban şi Egipt”, mi-a explicat el.

După ce am terminat de mâncat, chelnerul ne-a luat toate farfuriile, apoi s-a întors şi a pus la loc castronelul cu zahăr.

— Care-i treaba cu zahărul? l-am întrebat pe birocrat.

Mi-a aruncat o privire de o şiretenie sumbră.

— Se terminase banda de înregistrare din celălalt.

De cele mai multe ori, când vorbesc despre democratizare libienii nu se gândesc la alegeri, ci la mai multă intimitate personală, mai multe oportunităţi educaţionale şi o mai mare libertate de expresie. „Aici, cuvântul «democraţie» înseamnă că Conducerea ia în considerare, discută şi uneori acceptă ideile altora”, mi-a spus Zlitni, responsabilul cu planificarea economică. Gaddafi e de părere că democraţia electorală este o tiranie a celor 51% – într-un pasaj memorabil, a scris despre cum cetăţenii din democraţiile occidentale „se apropie tăcuţi de urna de vot, ca nişte mătănii pe un şirag, ca să-şi exprime

votul aşa cum îşi aruncă gunoiul în tomberon” – şi a afirmat recent, nu pentru prima dată, că democraţia occidentală este „o farsă” şi „o escrocherie”. A declarat: „Nu există niciun stat democratic pe întreaga planetă, în afară de Libia. Ţări precum America, India, China, Federaţia Rusă au nevoie urgentă de sistemul Jamahiriyei”.

Pentru majoritatea libienilor pragmatici, reforma politică nu are de-a face cu slăbirea controlului lui Gaddafi, ci cu schimbarea mecanismelor acestuia. Un ministru din guvern mi-a zis: „În majoritatea ţărilor europene, sunt multe partide, iar în SUA, doar două. Şi aici e doar unul! Nu e o diferenţă aşa de mare”. Nici reformiştii nu manifestă prea mult entuziasm pentru democraţia electorală. Majoritatea speră la un soi de autocraţie modernă: idealul lor se aseamănă mai mult cu Atatürk sau cu şahul Iranului decât cu Văclav Havel. „În lumea arabă nu există democraţii”, mi-a spus Ahmed Swehli, un tânăr afacerist care se întorsese de curând în Libia din Anglia, unde îşi făcuse studiile. „N-o să fim noi primii. Nouă, de fapt, ne trebuie un dictator foarte priceput, şi cred că Saif al-Islam ar putea fi omul potrivit. Şi poate că o să fie aşa, şi o să fie şi ales, deşi nu ştiu de ce s-ar obosi”. Alţii sunt mai puţin cinici cu privire la idealul democraţiei electorale, dar nu au nici ei mai multă speranţă referitor la implementarea acesteia.

Un motiv pentru care libienii privesc alegerile cu atâta suspiciune este teama că, într-o societate extrem de tribală, triburile mai mari vor prelua puterea, şi toţi ceilalţi vor fi daţi la o parte. Mai puţin apropiate şi bine definite decât familiile, grupurile bazate pe rudenie şi descendenţă – triburile şi diversele lor subgrupuri (subtriburi, clanuri) – oferă atât o reţea socială, cât şi un sistem de protecţie: membrii grupului tău te ajută să-ţi găseşti un loc de muncă, te ajută dacă ai probleme cu banii şi te jelesc când mori, chiar dacă nu prea te aveau la suflet când trăiai. „Mai bine Gaddafi, un conducător aspru dintr-un trib neînsemnat, decât cineva care-şi reprezintă tribul sută la

sută”, mi-a spus un intelectual libian.

Până una-alta, Congresele Populare Fundamentale dau măcar impresia că există participare politică. Sunt deschise oricărui libian cu vârsta de peste 18 ani şi se întrunesc timp de o săptămână sau două, de patru ori pe ani. Teoretic, poţi discuta despre orice în Congres, deşi se dictează de sus o ordine de zi. În perioada de sesiune, cele 468 de Congrese Populare Fundamentale se întâlnesc zilnic. După aceea, fiecare Congres trimite un scurt raport unui Comitet Central. (Libia este raiul comitetelor – există chiar şi un Comitet Naţional al Comitetelor.) Un Congres tipic include vreo 300 de membri. Majoritatea oamenilor educaţi care nu caută o carieră în politică nu participă. Adunarea are ceva de consiliu comunal, îmbinat cu o întâlnire de quakeri şi de membri ai Alcoolicilor Anonimi.

Congresele Populare Fundamentale erau în sesiune când am ajuns eu în Libia, şi am cerut în mod repetat, dar în zadar, să iau parte la o întâlnire. Apoi, din întâmplare, am menţionat această dorinţă în timpul unui interviu cu directorul Corporaţiei Naţionale de Aprovizionare (NASCO), care administrează subvenţiile ce stau la baza economiei libiene; mi-a spus că la ora prânzului avea să se ţină o întâlnire la birourile corporaţiei şi m-a invitat să particip.

Sperasem să stau tăcut într-un colţ; dar, în loc de asta, am fost escortat în primul rând, şi cineva s-a grăbit imediat să mă servească cu ceai. O femeie volubilă a ţinut un discurs înflăcărat, prin care întreba de ce importă Libia pastă de tomate, când au destulă apă să crească roşii. A urmat o dezbatere despre roşii. Funcţionarii au adus în discuţie probleme de reformă economică. Mă interesa mai mult dinamica întrunirii decât conţinutul, aşa că aproape că n-am observat când translatorul meu a trecut de la fraze precum „acţiuni listate la bursă” şi „realocarea fondurilor de subvenţii” la „cât de norocoşi sunt să găzduiască un cunoscut jurnalist american” – şi, când abia remarcasem acest nou subiect de discuţie, a spus: „care se

va adresa acum Congresului cu privire la viitorul relaţiei dintre Statele Unite ale Americii şi Libia”, după care mi-a înmânat microfonul.

Cât timp fiecare propoziţie pe care o spuneam era tradusă în arabă, aveam un răgaz binevenit în care să mă gândesc la următoarea propoziţie, aşa că am ţinut un discurs sincer şi călduros, spunând că speram ca în curând să existe relaţii diplomatice nemijlocite între ţările noastre, că îmi plăcuse nespus să-i cunosc pe libieni, că speram că şi ei se vor simţi la fel de bine primiţi în Statele Unite şi aşa mai departe. Am fost aplaudat îndelung, iar după aceea fiecare vorbitor şi-a început discursul cu câteva cuvinte prieteneşti la adresa mea. Tocmai începusem să mă obişnuiesc cu satisfacţia comodă a noii mele celebrităţi, când translatorul mi-a spus: „Acum trebuie să plecăm” şi m-a condus afară, unde trei jurnalişti de la AZ *Shams* voiau să-mi ia interviu. Discuţia a mers într-o direcţie destul de previzibilă, până când mi-au cerut opinia despre eforturile lui Gaddafi de a mijloci pacea în Darfur. (Gaddafi a avut întâlniri publice atât cu liderii rebelilor, cât şi cu preşedintele Sudanului, Omar al-Bashir.) Am spus că toţi cei care se străduiesc să îmbunătăţească situaţia merită susţinuţi. De asemenea, am spus că americanii ar aprecia faptul că Gaddafi se opune terorismului.

A doua zi, Al *Shams* a publicat un articol de aproape o pagină, cu trei poze mari cu mine la congres, sub două titluri principale: Lumea are nevoie de un om ca Muammar Gaddafi pentru a dobândi pacea mondială” şi, dedesubt, „Poporul american apreciază rolul jucat de Muammar Gaddafi în alinarea durerii cauzate de 11 septembrie”. În dimineaţa în care a fost publicat articolul, mi-am primit mult aşteptata invitaţie la reşedinţa Gaddafi.

Un angajat de la Biroul Internaţional de Presă m-a sunat să-mi spună că mă aşteaptă „o surpriză” şi că va veni să mă ia de la hotel la ora 16: 00. La Biroul Internaţional de Presă, lângă Piaţa Verde, m-am alăturat unui grup de vreo douăzeci de jurnalişti „internaţionali”, toţi din ţări

arabe, şi am vorbit despre motivul pentru care vrea să ne vadă Conducătorul. Mi s-a spus solemn că nimeni nu ştie niciodată ce vrea Conducătorul: „Când te cheamă, vii”. În cele din urmă, pe la şapte iară un sfert, a apărut un microbuz. Am mers cu el timp de douăzeci de minute, după care ne-am oprit lângă un zid înalt de beton, la marginea reşedinţei lui Gaddafi. Au controlat maşina, ne-au controlat pe noi, după care am trecut printr-o cursă cu obstacole şi pe sub încă nişte furci caudine ale securităţii, iar apoi am fost conduşi într-un cort imens cu un bufet extravagant. În următoarea jumătate de oră, aproximativ patru sute de oameni s-au înghesuit înăuntru, mulţi dintre ei în straie tradiţionale.

Unul dintre noii mei prieteni jurnalişti mi-a spus că „evenimentul” e pe cale să înceapă, aşa că am urcat un mic dâmb şi am intrat într-o structură poligonală cu grinzile la vedere, care semăna cumva cu o sală de sport dintr-o tabără de vară. Pe pereţi erau atârnate citate ale Conducătorului în arabă şi engleză, cu litere imense („Viitorul Africii sunt Statele Unite ale Africii” şi „O singură identitate africană”), flancate de fotografii cu Rosa Parks de mărimea unor afişe.

Era a cincizecea aniversare a momentului când Parks a refuzat să se aşeze în autobuz în partea rezervată negrilor, şi acesta, am înţeles în final, era prilejul adunării. În partea din faţă a camerei, pe un podium, se afla un fotoliu gigantic din imitaţie de piele, în jurul căruia erau trei microfoane. Un bărbat în haine sterile a venit şi a curăţat fotoliul şi microfoanele cu tifon, pentru a-l proteja pe Conducător de infecţii.

În rândul din faţa noastră stăteau câţiva afro-americani. Am făcut cunoştinţă cu unul dintre ei, care mi-a explicat sever că este ministrul Abdul Akbar Muhammad, reprezentantul internaţional al reverendului Louis Farrakhan, care fusese de curând la Tripoli, dar se întorsese pe neaşteptate în Statele Unite din motive de sănătate. Gaddafi era de multă vreme unul dintre

fondatorii mişcării Naţiunea Islamistă.

Apoi au început discursurile. Vorbitorii stăteau la un pupitru, într-o parte, lăsând podiumul liber pentru Gaddafi. Primul era un fost ministru-adjunct de externe. „Noi, libienii, nu putem să acceptăm prejudecăţile americanilor despre africani”, şi-a început el discursul, iar lumea a aplaudat. „Cei care aveau 7 sau 8 ani când Rosa Parks a fost trimisă în spatele autobuzului au acum 57 sau 58, şi sunt conducătorii Statelor Unite. Încă îşi păstrează acea mentalitate. Noua generaţie a moştenit-o, şi încă nu s-a sfârşit”. S-a ambalat în asemenea paroxisme retorice încât ai fi crezut că legile de segregare rasială sunt încă în vigoare. „Trebuie să luptăm împotriva urii Americii faţă de Africa”.

După ce s-a retras, a venit la pupitru Abdul Akbar Muhammad, ca să vorbească despre nedreptăţile rasiale din America, menţionând că, în perioada segregării, negrii şi albii trebuiau să folosească *hammam-uri*, adică băi publice de abur, diferite (un detaliu pe care nu-l ştiam). „Nu putem conta pe presa americană, controlată de sionişti, să ne spună povestea”, a zis el. „Sioniştii din SUA nu vor să arate că liderul revoluţiei Al-Fateh este de partea noastră, şi noi de partea lui”.

Conducătorul nu şi-a mai făcut apariţia, gândind pesemne că, dacă Farrakhan nu apăruse, nici el nu va apărea. Cu toate astea, evenimentul a demonstrat obsesia sa de a consacra Libia ca o ţară mai degrabă africană decât arabă (deşi majoritatea libienilor îi tratează cu dispreţ pe negri, care fac munca manuală dispreţuită de libieni şi sunt învinuiri pentru toate infracţiunile). Vechiul vis de unitate panarabă al lui Gaddafi eşuase, iar când multe naţiuni arabe au respectat sancţiunile ONU împotriva Libiei din anii ’90, pe când multe ţări africane n-au făcut-o, s-a reorientat spre sud. După standardele africane, Libia pare bogată şi eficientă; ţărilor arabe, până şi vecinilor nord-africani, nu prea le e drag Gaddafi. Acesta a susţinut grupări opuse regimului saudit, şi mai mulţi

agenţi libieni au fost implicaţi într-un complot din 2003 pentru asasinarea prinţului moştenitor din Arabia Saudită. (Saif mi-a sugerat că libienii sperau, în cuvintele lui evazive, la „o schimbare de regim”, dar că nu ştiau neapărat că partenerii lor saudiţi plănuiau să atace fizic familia regală.)

Gaddafi doarme mereu într-un cort, devotat originilor sale beduine. De curând, când a fost în Algeria, o caricatură din presa locală înfăţişă im cort înălţat la hotelul Sheraton din Alger. Un om spune: „Lasă-mă să intru, vreau să merg la circ!” Celălalt spune: „Aici nu e niciun circ”. Primul insistă: „Dar am auzit că e un clovn în cortul ăla!”.

În ochii reformiştilor cu tendinţe de modernizare, precum Shukri Ghanem, principalele probleme ale Libiei sunt proasta gestionare şi izolarea, iar soluţiile sunt o mai bună gestionare şi integrarea globală. „Lumea s-a schimbat”, au fost cuvintele lui, „şi, ca alte state socialiste, noi am acceptat că avem mijloace limitate şi nevoi nelimitate”. Internetul şi televiziunea prin satelit – antenele parabolice simt atât de răspândite, încât atunci când aterizezi la Tripoli simţi că treci printr-un stol migrator de molii albe – au pus şi mai multă presiune în favoarea reformei, aducând lumea largă în văzul tuturor. „Schimbarea a devenit inevitabilă de când o vedem pe Oprah la televizor”, mi-a spus cu tristeţe un poet libian cunoscut. Însă libienii rezonează cel mai mult cu standardul de viaţă din alte ţări bogate în petrol, pe care îl văd pe canalul Al Jazeera şi pe alte canale din Orientul Mijlociu. În comparaţie, Libia pare prăfuită şi săracă, iar ei se întreabă de ce.

Veniturile din exportul de petrol constituie aproximativ optzeci la sută din bugetul naţional. La apogeul producţiei de petrol libiene, ţara prelucra 3 milioane de barili pe zi. Cifra a scăzut la 1, 7 milioane, dar Compania Naţională pentru Petrol intenţionează s-o aducă înapoi la 3 milioane până în 2010. Petrolul libian este de

bună calitate, sărac în sulf şi uşor de rafinat. Libia are rezerve cunoscute de petrol de aproximativ 40 de miliarde de barili, cele mai mari din Africa, şi ar putea avea chiar şi 100 de miliarde. Mai multe mari companii de petrol consideră Libia drept cea mai bună oportunitate de prospecţiuni din lume. Libienii n-au avut resursele necesare pentru a desfăşură ei înşiși prospecţiuni pe suprafeţe mari. În cei cincisprezece ani de când au plecat companiile străine, resursele de subsol are Libiei au fost extrem de slab gestionate. „Dacă Doctor No ar încerca să dea peste cap economia petrolieră din Libia", a spus un consultant britanic al guvernului libian, „orice i-ar trece prin cap s-a făcut deja".

Şi totuşi banii din petrol continuă să permită existenţa programelor de subvenţii din Libia – elementul socialist din conceptul Măreţei Jamahiriya Socialistă şi Populară Libiană Arabă. NASCO dă 26 de dinari pe un sac de faină de 50 kg, apoi îl vinde brutarilor cu doi dinari; poţi să cumperi o franzelă cu doi cenţi. Orezul, zahărul, ceaiul, pastele şi benzina sunt, de asemenea, vândute la o fracţiune din costul lor. Reforma economică va presupune reducerea acestor subvenţii (care, la ora actuală, se ridică la vreo 600 de milioane de dolari pe an), fără să aducă oamenii la sapă de lemn sau să-i înfometeze – ceea ce e cu atât mai dificil cu cât salariile sunt îngheţate din 1982. În acelaşi timp, în Libia nu se acordă credite aproape deloc: în străinătate nu se acceptă niciun card de credit emis în Libia; nicio instituţie financiară libiană nu respectă standardele bancare internaţionale.

„Petrolul absoarbe toate greşelile, şi greşeli s-au făcut destule", mi-a spus un funcţionar libian. „Banii din petrol aduc stabilitate, ceea ce face ţara uşor de condus. E o ţărişoară cu extrem de mult petrol – e ca şi cum ţi-ai deschide o băcănie şi ai avea fonduri de un miliard de dolari". Petrolul este şi un blestem, şi o binecuvântare. JSPLA a creat o populaţie care nu dă doi bani pe etica muncii. Libienii lucrează cinci dimineţi pe săptămână, şi

atât – asta dacă au loc de muncă. „Dacă ar fi dispuşi să accepte meserii în construcţie, de pildă, atunci ar avea serviciu”, mi-a spus Zlitni aspru. „Dar suntem o ţară bogată, aşa că tinerii nu vor să muncească prea mult”. Economiile bazate pe resurse precum petrolul nu creează multe locuri de muncă decât dacă-şi diversifică activitatea. Mulţi studenţi cu care am vorbit erau convinşi că, în ciuda discuţiilor despre reformă, talentele lor vor rămâne neexploatate. „Când îmi termin Masterul în Administrarea Afacerilor, cel mai probabil n-o să-mi găsesc de muncă”, mi s-a plâns unul dintre ei. „Ţara funcţionează în întregime pe bază de petrol, nu pe bază de angajaţi. Sunt dispus să muncesc din greu, dar nicio astfel de muncă nu-ţi aduce bani, deci care mai e rostul?”

„Dacă n-am fi avut petrol, ne-am fi dezvoltat”, mi-a spus ministrul de finanţe, Abdulgader Elkhair. „Să fiu sincer, aş prefera să avem apă”.

Pentru el, şi pentru cei care aspiră la sectorul privat libian emergent, cele mai mari frustrări sunt birocraţia scelerată a ministerelor şi corupţia endemică. Organizaţia nonprofit Transparency International a acordat Libiei nota 2, 5 pe Scara de Percepţie a Corupţiei, situând-o sub Zimbabwe, Vietnam şi Afghanistan. Indexul Libertăţii Economice, alcătuit în 2006 de Fundaţia Heritage, plasează Libia pe locul 152 din 157 de ţări evaluate. „Ai nevoie de douăzeci de documente ca să înfiinţezi o companie”, mi-a zis Elkhair, „şi chiar dacă mituieşti pe toată lumea, tot durează şase luni”.

Într-o zi, eram blocat într-un trafic bară la bară cu un activist libian pentru drepturile omului, care a arătat cu disperare spre lucrările de reparare a străzii şi a zis: „Sapă, după care umplu groapa, după care sapă din nou, primind de fiecare dată sume enorme de bani şi iară niciun alt rost. Din cauza corupţiei ăsteia întârzii la întâlniri. Aici nu se fac lucrurile necesare, iar lucrurile care nu simt necesare se fac iar şi iar”. L-am cunoscut pe fostul director al Institutului Naţional pentru Cancer, despre care alţi

doctori îmi spuseseră că este cel mai bun chirurg oncolog din ţară, şi care fusese înlăturat din post pentru a i se face loc unui prieten al Conducătorului. Doctorul concediat lucrează acum la o clinică mică, unde nu are nici echipamentul esenţial. Cel care fusese administrator când se afla el în funcţie vinde acum peşte pe un trotuar din apropiere.

„Gaddafi se bucură să aibă oameni corupţi în subordine”, mi-a spus un cunoscut de-al lui Gaddafi. „Îi convine mult mai mult să aibă oameni care vor bani decât oameni care vor putere, aşa că închide ochii la o adică şi nimeni nu-i ameninţă stăpânirea totală asupra ţării”. (Loialităţile tribale, care se suprapun uneori cu simplul nepotism, joacă şi ele un rol aici: Gaddafi a alocat multe posturi la nivel înalt din armată şi securitate membrilor din tribul său beduin, Qathathfa, precum şi membrilor unui trib mare cu care Qathathfa sunt aliaţi de mult timp, Warfalla.) Un avocat din Tripoli a adăugat: „Corupţia este o problemă, şi uneori e şi o soluţie”.

Am participat la Tripoli la deschiderea unui târg de comerţ al Emiratelor Arabe Unite, ţinut într-un cort, plin de produse internaţionale oferite alături de un zâmbet. Puteai să iei mostre din orice, de la medicamente la cratiţe şi echipament industrial, iar un grup select de libieni se plimbau cu pungi de cumpărături. S-au schimbat multe cărţi de vizită. „Uite, ţara asta e atât de bogată că nici nu-ţi vine să crezi”, mi-a spus Ahmed Swehli, afaceristul educat în Anglia, aruncând priviri înjur. „În momentul de faţă, suntem copiii celui mai bogat om din lume şi suntem îmbrăcaţi în zdrenţe. Corupţia asta, excesul ne fac săraci”.

Problema mitei este agravată de lipsa unor competenţe operaţionale fundamentale. Am participat la o oră dintr-un curs de *leadership* din Tripoli, organizat de Cambridge Energy Research Associates şi de Monitor Group, două firme de consultanţă americană care consiliază guvernul libian. Organizatorii străini hotărâseră să accepte la curs persoanele care, în opinia lor, aveau cel

mai mare potenţial de lider, dar anumiţi funcţionari locali voiau să aleagă doar dintre relaţiile şi cunoştinţele lor. Compromisul nu era nici meritocraţie pe de-a-ntregul, nici corupţie pură. Pentru unii membri ai grupului, capitalismul era încă o noutate; alţii erau pregătiţi să se angajeze la Morgan Stanley. Au pus în scenă diverse scenarii. Au ţinut discursuri la nişte microfoane care bâzâiau, sub portretele uriaşe ale Conducătorului. Unii au descris instrumente financiare sofisticate şi au desenat diagrame; alţii au vorbit despre „preluările realizate cu capital de împrumut", despre „investitori instituţionali" şi despre Jocuri de sumă nulă". Pe de altă parte, un participant, îmbrăcat într-un costum ponosit şi cu o cravată ţipătoare, întrebat cum se pun bazele unui proiect imobiliar, a răspuns vag: „De asta nu se ocupă băncile?" Un altul a aflat cu stupoare că finanţatorii internaţionali se aşteaptă de obicei să primească o dobândă sau o parte din profit, în schimbul riscului financiar pe care şi-l asumă. E limpede că afacerile libiene vor fi conduse fie de oameni de o competenţă impresionantă, fie de oameni total incompetenţi.

La sfârşitul conferinţei, premiul pentru cea mai bună prezentare i-a fost acordat lui Abdulmonem M. Zbeta, directorul unei companii private care oferă servicii petroliere şi de construcţii navale. Era rafinat şi educat, cu o privire alertă, plină de viaţă. „N-avem nevoie de lideri, ci de opozanţi", mi-a spus el după aceea, în timp ce luam o cină italiană în suburbiile oraşului Tripoli. Aici toată lumea are un bun exemplu de conducător. Dar nimeni n-a învăţat cum să se opună, iar secretul unei afaceri de succes este opoziţia. Lumea caută prosperitate mai degrabă decât emancipare, dar oricum reforma socială nu se poate obţine decât prin dezvoltare economică".

Dar vrea oare Gaddafi să-şi înveţe supuşii să i se opună? Un om de afaceri expatriat mi-a spus: „Gaddafi se teme că apariţia unei clase înstărite ar putea declanşa o aşa-zisă a Doua Revoluţie". Bogăţia este un termen relativ; după standardele internaţionale, oamenii bogaţi din ţara

asta simt cei din familia Gaddafi, şi dacă mai există cineva cu o avere realmente considerabilă, e îndeajuns de deştept încât să nu se mândrească cu ea. Până una-alta, capriciile Conducătorului au ţinut elita Libiei în dezechilibru, uneori prin mijloace aproape absurde. În 2000, Gaddafi a anulat o veche interdicţie împotriva maşinilor SUV, aşa că libienii înstăriţi s-au dus şi şi-au cumpărat din străinătate vehicule Hummer şi Range Rover. Trei luni mai târziu, Conducătorul s-a hotărât că făcuse o greşeală şi le-a interzis din nou, lăsând un mare număr de libieni privilegiaţi în posesia unor vehicule pe care era ilegal să le conducă. „Ştii că ai ajuns în vârf”, mi-a spus un tânăr libian, „dacă auzi multe conversaţii despre cum ruginesc SUV-urile în garaje”.

„Să nu spui «deschidere»”, mi-a zis Abdurrahman Shalgham, ministrul de externe, fluturându-şi mâinile în semn de protest, când l-am întrebat despre noua Libie. „Să nu spui «reintegrare». Libia nu şi-a închis niciodată porţile spre lume; lumea şi-a închis porţile spre noi”. Însă preţul plătit de libieni pentru paranoia este o izolare care alimentează această stare şi care-i menţine pe libieni în mrejele Conducătorului. Ideea că lumea exterioară vrea să aibă de-a face cu Libia pune în pericol hegemonia lui Gaddafi. „Ca inamic, America i-ar crea probleme”, mi-a spus politologul Ali Abdullatif Ahmida. „Dar nu vrea nici să fie prieten cu America”.

Spectrul istoriei planează încă asupra relaţiilor dintre Libia şi Statele Unite ale Americii. Cel mai feroce oponent al lui Gaddafi a fost preşedintele Reagan, care a închis ambasada Libiei în 1980, apoi a suspendat importurile de petrol, apoi a doborât două avioane deasupra Golfului Sidra, unde Statele Unite contestau suveranitatea libiană. În 1986, la zece zile după bombardarea în Berlinul de Vest a unui club de noapte frecventat de soldaţi americani, în care libienii fuseseră implicaţi, Reagan a bombardat oraşele Tripoli şi Benghazi şi a atacat cu artileria reşedinţa lui Gaddafi, încercând pesemne să-l asasineze. Gaddafi

susţine că a pierdut în raid o fiică adoptivă. „Începuse să scape frâiele din mână, dar apoi a avut loc bombardamentul şi libienii s-au unit de partea lui”, mi-a spus un funcţionar de stat libian.

Izolarea completă a Libiei a început în 1991, când Statele Unite şi Marea Britanie au acuzat doi libieni suspectaţi că ar fi participat la doborârea zborului Pan Am 103, iar francezii au acuzat patru suspecţi libieni în legătură cu explozia din 1989 a avionului francez de pasageri UTA 772 deasupra deşertului din Niger. Libia a refuzat să extrădeze suspecţii şi, în anul următor, ONU a aprobat sancţiunile economice. Libia a acceptat abia în 1999 să aducă suspecţii din cazul Lockerbie în faţa justiţiei scoţiene, la Haga. (în acelaşi an, s-a ajuns şi la o înţelegere financiară cu autorităţile franceze.) Judecătorii scoţieni l-au condamnat la închisoare pe unul dintre suspecţi, iar pe celălalt l-au găsit nevinovat. Libia a negat multă vreme orice fel de acuzaţii, dar a înţeles, în cele din urmă, că trebuie să-şi recunoască vina din motive pragmatice, deşi funcţionarii libieni încă o privesc ca pe o mărturisire forţată. Gaddafi nu a recunoscut niciodată vreo vină personală.

Chestiunea Lockerbie, un capitol încheiat pentru majoritatea americanilor, a fost adusă în discuţie în repetate rânduri de-a lungul vizitei mele în Libia. Un funcţionar mi-a spus: „Nu pot să cred că, la vremea aceea, libienii ar fi putut să ducă la bun sfârşit ceva atât de complex. Ceva atât de stupid – asta e complet plauzibil. Dar nu ceva atât de complex”. Anchetatorii occidentali încă dezbat implicarea directă a Libiei în acest eveniment. Primele cercetări sugerau că responsabili pentru bombardament au fost Comandamentul General al Frontului Popular pentru Eliberarea Palestinei, un grup terorist fondat de Iran şi condus de sirieni, iar un fost şef de poliţie scoţian şi un fost ofiţer CIA au depus ulterior declaraţii prin care susţineau că dovezile materiale care incriminau Libia fuseseră o înscenare. Din cauza acestor

probleme, Robert Black, QC (Queen's Counsel – „sfătuitorul reginei", un avocat de rang foarte înalt) şi profesor de drept la Edinburgh, care ajutase la organizarea procesului, a declarat ziarului *Scotsman*, în noiembrie anul trecut, că verdictul din cazul Lockerbie este „cea mai ruşinoasă eroare judiciară din Scoţia în ultimii o sută de ani" şi că „va dăuna grav" reputaţiei sistemului scoţian de justiţie penală. Cazul se află în atenţia Comisiei Scoţiene de Examinare a Cauzelor Penale. Cu toate astea, chiar dacă Libia nu a fost făptaşul principal al dezastrului, se poate ca regimul să fi fost implicat oricum, deoarece susţinea grupări teroriste din străinătate.

În ultimii ani, relaţiile diplomatice dintre SUA şi Libia au devenit întrucâtva mai călduroase. În 1999, Statele Unite au acceptat suspendarea sancţiunilor ONU, însă nu şi a sancţiunilor proprii, pe care le-au reînnoit în august 2001. Apoi a venit 11 septembrie. Gaddafi a condamnat atacurile, numindu-i pe talibani „susţinători păgâni ai islamului politic", şi a amintit că, în urmă cu şase ani, emisese un mandat de arestare pe numele lui Osama bin Laden. În august 2003, guvernul libian a promis să depună 2, 7 miliarde de dolari la Banca pentru Reglementări Internaţionale din Elveţia, pentru a despăgubi familiile celor morţi în zborul Pan Am 103. Patru luni mai târziu, după negocieri secrete cu o echipă condusă de britanici, Libia a acceptat să renunţe la programul său de ADM (Arme de Distrugere în Masă), iar sancţiunile americane au fost diminuate.

Gaddafi le făcuse propuneri asemănătoare şi lui George H.W. Bush, şi lui Bill Clinton, dar fusese refuzat – în parte, după spusele lui Martin Indyk, care era secretarul general adjunct al lui Clinton în probleme legate de Orientul Apropiat, deoarece programele libiene de înarmare nu erau privite ca o ameninţare iminentă. Lucru confirmat. Mohamed El-Baradei, directorul Agenţiei Internaţionale a Energiei Atomice, a descris programul

nuclear al Libiei ca fiind „într-un stadiu incipient de dezvoltare” – multe centrifuge nu fuseseră nici măcar scoase din cutii. Însă John Wolf, care, în calitate de secretar de stat adjunct pentru neproliferare al lui George W. Bush, a jucat un rol-cheie în desfiinţarea programului libian susţine că s-a obţinut totuşi ceva de valoare – privitor mai degrabă la informaţii şi dovezi decât la înlăturarea unei ameninţări existente. „Libienii aveau planurile pentru o armă nucleară, pe care le cumpăraseră de la reţeaua lui A.Q. Khan”, mi-a spus el, referindu-se la fostul conducător al programului de arme nucleare din Pakistan. „Decizia Libiei de a-şi preda nu doar echipamentul, ci şi instrucţiunile, facturile de livrare, planurile etc. ne-a oferit o comoară nepreţuită. A fost un pas esenţial în stabilirea unor dovezi credibile pentru a mobiliza anumite ţări împotriva indivizilor şi companiilor din străinătate implicate în aşa ceva. N-am fi reuşit să convingem multe dintre aceste ţări, nici pe cei de la AIEA (Asociaţia Internaţională pentru Energie Atomică), de cancerul pe care-l reprezenta odioasa reţea a lui A.Q. Khan fără acele documente. Informaţia care ne-a permis să dezintegrăm reţeaua a fost hotărâtoare”.

După înţelegerea din 2003, preşedintele Bush a spus că orice ţară care renunţă la ADM „va avea cale deschisă spre relaţii mai bune” cu Statele Unite şi că „Libia a început procesul de reintegrare în comunitatea naţiunilor”. La sfârşitul lui 2004, Statele Unite revocaseră deja interdicţia de călătorie în Libia, stabiliseră relaţii diplomatice limitate şi anulaseră multe dintre restricţiile comerciale rămase. Părea că se rezolvase în mare parte ceea ce Saif numeşte „cocktailul de probleme şi sancţiuni”. Administraţia Bush era cu siguranţă dornică să vadă companiile americane concurând pentru drepturile de explorare a petrolului din Libia şi a facilitat astfel de interacţiuni economice. Însă probleme precum complotul antisaudit din 2003 şi povestea cu asistentele bulgăroaice au blocat înţelegerea, iar Libia rămâne pe listaţărilor care

sponsorizează terorismul întocmită de Departamentul de Stat. Până când ţara va fi ştearsă de pe listă, Statele Unite trebuie să voteze împotriva împrumuturilor din partea FMI-ului şi Băncii Mondiale acordate Libiei, şi destule sancţiuni importante au rămas în vigoare.

„Este aproape ca pe vremea embargoului”, mi-a spus directorul Companiei Naţionale pentru Petrol. Conservatorii libieni remarcă faptul că funcţionarii americani au recunoscut că niciun atentat terorist nu a mai avut legături cu Libia de ani buni şi se plâng că, în vreme ce Tony Blair, Jacques Chirac, Gerhard Schröder şi Silvio Berlusconi au fost cu toţii la Tripoli, Statele Unite nu au trimis niciun delegat peste nivelul de subsecretar. Statele Unite nu au un consulat oficial în Libia; libienii care vor vize trebuie să facă cerere în Tunisia, iar SUA nu le oferă cu mărinimie. Reformiştii libieni care speraseră că înţelegerea Lockerbie şi renunţarea la ADM vor duce la reluarea relaţiilor normale vorbesc acum despre „ridicarea ştachetei”.

David Mack, un fost diplomat american de rang înalt care a lucrat în Libia, mi-a spus: „Ne-a prins bine să putem să facem schimb de informaţii cu Libia; şi e destul de limpede că şi lor le-a prins bine”. A remarcat că Statele Unite au acceptat să adauge Grupul Islamic de Luptă Libian, o grupare de disidenţi, pe lista organizaţiilor teroriste şi au convins Marea Britanie, unde locuiau o parte din membri, să-l interzică. „După ce am progresat atât”, a zis Mack, „dacă lăsăm lucrurile în voia sorţii vor apărea în mod inevitabil recidive”. Aşadar, în vreme ce administraţia Bush dă Libia drept exemplu pentru dezarmare – „Dacă Libia poate, atunci poate şi Iranul”, a spus John Bolton, ambasadorul SUA la ONU – unii analişti politici sunt de părere că administraţia n-a făcut mare lucru pentru a promova acest exemplu. Ronald Bruce St. John, specialist în Libia în cadrul Foreign Policy în Focus, a atras atenţia asupra faptului că prioritatea Americii a fost de a controla AMD şi de a dobândi sprijin pentru războiul

împotriva terorismului; prioritatea Libiei este raţionalizarea relaţiilor comerciale şi diplomatice. Americanii şi-au atins ţinta; libienii nu. La Tripoli, conservatorii clocotesc de furie că Libia a fost trasă pe sfoară, în timp ce reformiştii se simt trădaţi.

Nici eforturile diplomatice făcute chiar de reformişti nu au avut mulţi sorţi de izbândă. Deputatul Tom Lantos, democrat, din California, şi senatorul republican Richard Lugar, din Indiana, au vizitat amândoi Libia, unde s-au întâlnit cu Saif, cu Shukri Ghanem şi cu Gaddafi însuşi, şi au rămas cu o impresie pozitivă. „E evident că Gaddafi s-a întors la o sută optzeci de grade”, mi-a spus Lantos, „aşa cum şi noi întoarcem nava portavion a politicii SUA”. Însă când Latos a căutat un cosponsor pentru Proiectul Relaţiilor SUA-Libia, menit să întărească relaţiile bilaterale, nu s-a oferit nimeni. Mack mi-a spus: „Trebuie să arătăm lumii, mai ales guvernelor precum cele din Iran şi din Coreea de Nord, că există o paradigmă alternativă a interacţiunii cu Statele Unite şi că simt multe de câştigat dintr-o relaţie bună cu noi”, şi mi-a sugerat, de asemenea, că şi interesele americane vor beneficia de pe urma relaţiilor mai bune cu un lider arab care se opune fundamentalismului şi are rezerve însemnate de petrol.

„În adâncul inimii, libienii cred că SUA nu vor fi mulţumite decât de o schimbare a regimului”, mi-a spus unul dintre consilierii lui Saif. „Şi, în adâncul inimii, americanii cred că dacă normalizează relaţiile Gaddafi o să arunce ceva în aer şi o să-i facă de râsul lumii”.

Pretutindeni în Libia, entuziasmul faţă de americani tempera opoziţia faţă de politica americană. Din generaţia de libieni mai în vârstă, reformiştii erau dornici de ştiri despre oraşele unde-şi făcuseră odată studiile, în Kansas, Texas, Colorado. (Majoritatea conservatorilor pe care i-am cunoscut nu vizitaseră niciodată Statele Unite.) Deoarece perioada de excludere condusese la izolare, mulţi libieni îşi doreau relaţii mai bune cu cei din afară. Am petrecut o dimineaţă cu Azza Maghur, avocată pentru drepturile

omului, o femeie impresionantă, cu păr bogat şi cu un râs cald, care abia se întorsese de la o conferinţă umanitară din Maroc. Tatăl ei era o personalitate importantă în politica libiană de după revoluţie, ceea ce i-a dat ei multă libertate; părea că nici nu cunoaşte constrângerile care le ţin pe majoritatea femeilor libiene acasă, înfăşurate în văluri. Am întrebat-o ce părere are despre Statele Unite, şi mi-a spus că-i era greu să fie în favoarea americanilor după reportajele despre Abu Ghraib şi Guantánamo. „Nu poţi să-ţi închipui cât de mult veneram cu toţii America”. A privit în podea, de parcă ar fi vorbit despre o rudă care a murit de curând. „Nu voiam decât să fim alături de voi: alături de acea democraţie bogată şi dreaptă. Dar acum ne întrebăm: «Cine ne dă nouă lecţii despre libertate?» Vreau să spun – dacă ţi-ai prinde marele preot în pat cu o prostituată, ai mai avea încredere în el să-ţi arate calea spre rai?” Maghur încă speră s-o ducă în vizită pe fiica ei în Statele Unite. Mi-a spus că, cel puţin o dată pe săptămână, fiica ei întreabă cum merg lucrurile între Libia şi America, şi Maghur îi spune: „Merg, merg, draga mea”. Şi fiica ei se întreabă: „Deci acum putem să mergem la Disneyland?” Şi Maghur trebuie să-i spună: „Nu, scumpa mea, încă nu”.

Pentru o cultură subdezvoltată din punct de vedere politic şi social, Libia are o elită intelectuală neaşteptat de activă, care-şi priveşte societatea cu dragoste şi ironie. Cei pe care i-am cunoscut şi cu care m-am înţeles bine m-au invitat în oraş în repetate rânduri şi mi-au făcut cunoştinţă cu familia şi prietenii lor. Am fost acasă la un libian, când îşi serba ziua de naştere; soţia lui a pregătit un ospăţ şi am stat treji până în miez de noapte cu copiii lor, uitându-ne la filme. În ajunul plecării, prietenii m-au invitat la un ceai, seara târziu, şi mi-au dat o ţinută tradiţională libiană completă – o cămaşă lungă, o vestă brodată şi o pălărioară neagră – ca dar de despărţire.

Viaţa socială a libienilor este, în esenţă, privată. Tripoli e împânzit de şosele largi; benzina e subvenţionată şi, de vreme ce nu există deloc baruri sau cluburi, iar

cinematografele şi teatrele sunt puţine, cel mai răspândit mod de-a te distra este să conduci; lumea se plimbă cu maşina ore întregi. Intimitatea maşinilor le sporeşte farmecul, însă, m şi mai mare măsură, şoselele din Tripoli, aglomerate şi în timpul nopţii, simt distractive pentru cetăţenii dornici de amuzament şi noutate. Când nu conduc, majoritatea tripolitanilor se întâlnesc acasă, nu în cafenele, în parte din cauza lipsei femeilor şi alcoolului în locurile publice.

Prima dată am băut în Libia când un prieten l-a sunat pe un colonel din armată şi l-a întrebat: „Ai nişte seminţe de rodie?” (Este indicat să foloseşti eufemisme într-un stat poliţienesc.) Colonelul a răspuns afirmativ, aşa că am plecat cu maşina spre suburbiile unui orăşel, la o casă mare şi albă, cu o verandă lungă, lângă un drum de pământ. Construită în stil libian, casa era făcută din ciment şi pictată în alb, dar începea să poarte semnele trecerii timpului. Ne-am aşezat pe o banchetă lată, viu colorată, sub becurile fluorescente dintr-o cameră enormă. Casa era decorată cu suveniruri din Asia Centrală, unde gazda noastră făcuse serviciul militar, printre care se găseau multe sculpturi înfăţişând urşi cu undiţe. Am ascultat un potpuriu de şlagăre ale lui Shirley Bassey, cântate la ţiteră, şi am fumat pe rând dintr-o narghilea de un metru şi jumătate înălţime. Colonelul, un libian zâmbitor şi extravertit de etnie subsahariană, ne-a servit cu băutura locală, făcută în casă, cu tăria alcoolică 80, atât de tare, că nu ţi-ar fi dizolvat doar lacul de unghii, ci, cel mai probabil, şi unghiile, pe o masă acoperită cu o pânză minuţios brodată şi plină de Fanta şi Pringles. Atmosfera îmi amintea de petrecerile din liceu la care se fuma marijuana. L-am întrebat pe prietenul meu ce părere ar avea dacă fiii lui ar începe să bea, şi el mi-a răspuns râzând: „E inevitabil”. Apoi l-am întrebat de fiicele lui şi brusc a devenit sobru: „Dacă fiicele mele ar bea alcool, aş fi foarte, foarte supărat – furios, de fapt. Fiindcă, dacă lumea ar afla că beau, ar putea crede că şi-au început şi viaţa sexuală, şi

asta le-ar spulbera şansele să se căsătorească".

Am cunoscut o femeie libiană care lucra la Alitalia, o slujbă care-i plăcea nespus, dar pe care nu credea că un soţ libian ar putea s-o îngăduie. „A trebuit să aleg între căsătorie şi o viaţă proprie, şi am ales viaţa", mi-a spus. „Cele mai multe femei de aici aleg căsătoria. Fiecare cu gusturile lui". Restricţiile nu decurg din lege – când vine vorba de egalitatea de gen, legile simt mai progresiste decât în majoritatea ţărilor arabe –, ci din normele sociale.

Gaddafi acceptă astfel de obiceiuri, dar îşi descrie adesea propria societate ca fiind „înapoiată" (cuvântul lui preferat pentru a-şi exprima dezaprobarea); un intelectual libian mi s-a plâns: „Dacă asculţi ce spune, îţi vei da seama că urăşte poporul libian". Deşi Gaddafi înăbuşă forţele de stânga care militează pentru democraţie, este mult mai brutal cu cele islamiste de dreapta. Într-adevăr, majoritatea victimelor politice ale regimului din ultimele decenii au fost membri ai grupurilor islamiste pe care Gaddafi le-a interzis, inclusiv Frăţia Musulmană. Institutele islamice din Libia, aproape cincizeci la număr, au fost închise în 1988. Când clericii s-au opus tălmăcirilor „inovatoare" din Coran ale lui Gaddafi, precum şi renunţării la toate comentariile şi obiceiurile post-coranice, Gaddafi a declarat că islamul le permite credincioşilor să vorbească direct cu Allah şi că, prin urmare, clericii sunt nişte mijlocitori de prisos. Un an mai târziu, i-a asemănat pe militanţii islamişti cu „un cancer, Ciuma Neagră şi SIDA". Parcă voind să jignească Hamas-ul, care beneficiase cândva de generozitatea lui, în ultimii ani a susţinut inclusiv că palestinienii nu au drepturi exclusive asupra pământului din Israel şi a cerut înfiinţarea unui stat binaţional – pe care l-a numit *Isratina* – care să asigure atât siguranţa palestinienilor, cât şi a evreilor, aceştia din urmă nefiind nicidecum inamicii popoarelor arabe, ci rudele lor biblice. („Ar putea să existe nişte obiecţii faţă de nume", a recunoscut el, „dar ar fi nefolositoare, dăunătoare şi superficiale".)

„Voi ne întrebaţi: «De ce înăbuşiţi opoziţia din Orientul Mijlociu?»” a spus Gaddafi în martie, vorbind prin satelit la o conferinţă de la Columbia University, îmbrăcat într-o robă violet şi aşezat în faţa unei hărţi a Africii. „Fiindcă în Orientul Mijlociu opoziţia diferă destul de mult de opoziţia din ţările dezvoltate. Pe meleagurile noastre, opoziţia se manifestă sub formă de explozii, asasinate, crime... Aceasta este manifestarea unei înapoieri sociale”. Pe această temă, cel puţin, conservatorii şi reformiştii tind să cadă de acord. Ministrul de externe Shalgham mi-a spus: „Fundamentaliştii reprezintă o ameninţare la adresa siguranţei voastre. Reprezintă o ameninţare la adresa stilului vostru de viaţă. Se opun viitorului, se opun ştiinţei, artelor, femeilor şi libertăţii. Vor să ne târască înapoi în Evul Mediu. Vouă vă e teamă de acţiunile lor; nouă ne e teamă de ideologia pe care se bazează acele acţiuni. Bun, citeşti Coranul câte o oră pe zi şi e destul; dar dacă nu studiezi şi inginerie, medicină, economie şi matematică, cum să supravieţuieşti? însă lumea a descoperit că, cu cât islamismul e mai dur, cu atât îşi găseşte mai uşor adepţi”.

Teama de islamismul radical lămureşte întrucâtva motivul pentru care autorităţile au intervenit cu atâta forţă când, în februarie, au izbucnit proteste în Benghazi din cauza caricaturilor daneze cu profetul Mahomed şi a deciziei unui ministru italian de a purta un tricou cu acele imagini. Unsprezece persoane au fost ucise de poliţie, iar violenţa s-a extins în cel puţin încă două oraşe din regiunea estică a ţării, unde Gaddafi nu a deţinut niciodată controlul deplin. Saif a dat glas la nivel local opiniei internaţionale, spunând: „Protestul a fost o greşeală, iar intervenţia poliţiei împotriva protestatarilor a fost o greşeală şi mai mare”. Tatăl lui a respins, de asemenea, reacţia „înapoiată” a poliţiştilor, dar mai presus de asta a insistat că revoltele nu izbucniseră din fanatism islamic, şi cu atât mai puţin din nemulţumiri faţă de regimul său. Fuseseră mai degrabă instigate de furia faţă de colonialismul italian din trecut. (Se estimează că peste un

sfert de milion de libieni – poate o treime din populaţie – şi-au pierdut viaţa ca rezultat al ocupaţiei italiene, mulţi dintre ei în lagăre de concentrare.) „Din păcate, s-ar petrece mai multe episoade precum cel din Benghazi”, sau chiar „atacuri în Italia”, dacă Roma nu oferă despăgubiri, a avertizat Gaddafi, spunând că s-ar îmbuna dacă Italia ar construi o autostradă de la un capăt la altul al Libiei, de vreo 3 miliarde de euro. Ministrul de externe italian, Gianfranco Fini, a spus că aceasta este „o ameninţare destul de directă”, adăugând: „Am spus deja că vrem categoric să dăm uitării trecutul nostru colonial, în ce priveşte relaţiile cu Libia. Ne menţinem această poziţie într-un mod clar şi transparent. Aşteptăm o poziţie la fel de coerentă de la conducătorul libian”.

Când i-am citit această declaraţie unei cunoştinţe libiene, a izbucnit în râs şi a spus: „Mult noroc, domnule Fini!” Liderii expatriaţi ai opoziţiei au susţinut că Gaddafi a pus în scenă revoltele pentru a obţine concesii din partea Europei, dar că scăpaseră de sub control. În Libia, problema era privită în general ca una economică – o populaţie nemulţumită de tineri şomeri găsise o cale de a-şi vărsa mânia.

Prima urmare a revoltelor a fost concedierea prim-ministrului Shukri Ghanem. (I s-a oferit o slujbă la Compania Naţională pentru Petrol.) Auzisem deja zvonuri la Tripoli că Ghanem avea să-şi piardă postul în urma unei remanieri a guvernului; sinceritatea care pe mine mă înviorase când ne-am cunoscut nu fusese pe placul Conducătorului. „A făcut trei greşeli fundamentale”, mi-a spus unul dintre consilierii lui Gaddafi. „În primul rând, a legat reforma de numele lui şi a criticat Conducerea în public. În Libia, dacă vrei să realizezi ceva, te faci invizibil, îţi ascunzi orgoliul. În al doilea rând, a crezut că, dacă se înţelege bine cu Occidentul, asta îi va garanta puterea aici. N-a înţeles că aici Occidentul nu contează aproape deloc. În al treilea rând, n-a reuşit să aducă poporul libian de partea lui; niciodată n-a părut să-i pese de suferinţele lui...

în stradă, lumea e uşurată că a plecat – deşi oamenii nu îndrăgesc cealaltă variantă”. Succesorul lui Ghanem era Baghdadi al-Mahmoudi, un conservator taciturn. „Conducerii îi va fi mai uşor să facă ajustări economice acum, că reforma va veni în mod evident şi nemijlocit din partea Conducerii, în loc să pară că recunoaşte greşeala Conducătorului, că face concesii unor rivali”.

Schimbarea de prim-ministru a fost o reafirmare a puterii lui Gaddafi: a scuturat din nou sacul cu şobolani. Câteva ministere – inclusiv al Petrolului şi al Energiei – au fost remaniate, fiind concediaţi indivizi care-şi ocupaseră posturile decenii la rând. Decizia Departamentului de Stat american, de la sfârşitul lui martie 2006, de a păstra Libia pe lista ţărilor teroriste reflectă această problemă, dar o şi înrăutăţeşte, înfuriind libieni din toate păturile sociale.

Din moment ce se spunea că punctul forte al lui Ghanem consta în relaţiile sale bune cu puterile occidentale, faptul că nu a reuşit să scoată Libia de pe această listă americană a ajutat la numirea unui conservator în locul său. Mi s-a spus că Baghdadi al-Mahmoudi este corupt din punct de vedere financiar, dar şiret, prevăzător şi extrem de muncitor. Este „un tehnocrat din Comitetele Revoluţionare, care se străduieşte să onoreze politicile Conducătorului”, mi-a spus un academician libiano-american. „Va încetini reforma? Păi, Shukri Ghanem a vorbit mult şi bine despre reformă, dar a făcut atât de puţin, încât lucrurile nu prea au cum să se înrăutăţească. Mahmoudi îşi dă seama că reforma economică trebuie să progreseze şi va face asta pentru Conducător. Nu-l interesează absolut deloc reformele politice sau sociale, şi va lăsa relaţiile cu Occidentul în seama Conducătorului/ Se sugerează, de asemenea, că odată cu numirea unui conservator conflictele interne se vor domoli într-o oarecare măsură.

„Şi Ahmed Ibrahim va pierde din putere”, mi-a spus plin de speranţă un consilier al lui Saif, referindu-se la vicepreşedintele Congresului Popular General. Saif o să-şi

poarte singur de grijă: „E destul de mare ca să se descurce singur”.

„Noi numim lumea din jurul Conducătorului «Cercul de Foc»”, mi-a spus un intelectual libian. „Dacă te apropii, te încălzeşte; dacă te apropii prea mult, arzi în flăcări. Cercul de Foc cuprinde atât reformişti, cât şi conservatori; lui Gaddafi îi place să creeze haos astfel”. Bărbatul vorbea cu ironie, aproape cu dispreţ, dar nu se dădea înapoi să se încălzească el însuşi la foc. Clasa de libieni educaţi – printre care se numără poeţi, arheologi, profesori, miniştri, doctori, oameni de afaceri şi funcţionari publici – este minusculă. Având în vedere intersecţia dintre tribalism, alianţele de clasă şi identităţile politice, în Libia există relaţii sociale între persoane care, într-o societate mai mare, ar fi probabil despărţite de o opoziţie reciprocă. Ostilitatea politică se întrepătrunde adesea cu amiciţia la nivel social. La Tripoli, am luat cina acasă la poetul şi doctorul Ashur Etwebi, care mi-a vorbit cu înflăcărare despre nedreptăţile regimului lui Gaddafi, atât în dimensiunea sa absolutistă, cât şi în cea neocapitalistă. „Trebuie să plece”, a spus Etwebi. „Acest colonel mi-a mâncat cei mai buni ani din viaţă, mi-a otrăvit sufletul şi existenţa, i-a ucis pe cei pe care-i iubeam. îl urăsc mai mult decât îmi iubesc soţia. El, guvernul lui şi toţi cei care au avut de-a face cu el trebuie să plece. S-a umplut paharul. Nu mai avem nici suflet. Nu te lăsa păcălit de vorbăria despre reformă. Ce reformă e aia când omul ăsta e încă la Tripoli? Oricât de mult aş repeta acest lucru, tot n-ar fi destul. Trebuie să plece. Trebuie să plece. Trebuie să plece”. Câteva minute mai târziu, când am adus vorba despre un înalt funcţionar al regimului, căruia speram să-i iau un interviu, Etwebi mi-a zis: Ah, a fost aici la cină acum câteva zile”. Apoi a adăugat, ridicând din umeri: „Nu-s de acord cu el, dar îmi place tipul”.

Relaţiile strânse dintre autorităţi şi mulţi dintre cei care le criticau aspru m-a surprins constant. Era parţial vorba de un simplu pragmatism, dar nu în totalitate; era

ceva mai intim de atât. Niciodată nu puteai să ghiceşti cine cu cine se cunoaşte şi cine cu cine întreţine relaţii de loialitate. Am băut ceva (bere iară alcool) la planetariu! din Tripoli cu un profesor care susţinuse mai demult că prim-ministrul şi Saii se îmbătau împreună şi violau ţara – şi ei erau personajele pozitive în povestea asta. Glumiserăm despre ineficacitatea guvernului, şi îmi spusese sumbru că niciun nelibian nu avea un motiv îndeajuns de bun să îndure acest haos. M-a întrebat cum de rămăsesem întreg la minte după ce a trebuit să am de-a face cu funcţionarii din guvern.

Acum zâmbea larg. „Hei, am primit o slujbă în minister". A ridicat o mână deasupra capului, într-un gest de mândrie şi triumf.

M-a surprins că era atât de dornic să se alăture unui regim pe care îl detesta.

„Păi, n-am avut de unde alege", mi-a răspuns el.

Printre numeroasele lecţii împotriva optimismului pe care le-am învăţat, niciuna n-a fost mai amară decât prăbuşirea Libiei în haos după sfârşitul ruşinos al lui Gaddafi. Se pare că problema n-a fost faptul că Occidentul a susţinut înlăturarea de la putere a lui Gaddafi. Problema a fost că n-am căutat să stabilim sau să organizăm etapele următoare. Eliminarea unui mare rău nu aduce rezultate dacă golul nu e umplut de un bine coerent. Uciderea ambasadorului american Christopher Stevens, a ofiţerului de informaţii al Serviciului de Externe Sean Smith şi a doi angajaţi CIA în Benghazi, la 12 septembrie 2012, a fost o trezire bruscă la realitate cu privire la cât de disfuncţională devenise Libia. Hillary Clinton, la vremea aceea secretar de stat, a fost criticată pentru că a respins cererile de a spori protecţia din Benghazi, unde îşi dorea să nu iasă în evidenţă, pesemne ca o dovadă nechibzuită de încredere în democraţia libiană incipientă. De atunci, militanţii din ISIL (cunoscuţi şi sub numele de ISIS sau Daesh) au capturat Sirte, oraşul natal al lui Gaddafi, unde au masacrat creştinii. Conflicte armate au izbucnit în

Benghazi, Dema, Tripoli, Warshafana, Munţii Nafusa şi în alte regiuni. În sud, membrii grupărilor etnice tuareg şi tebu se ucid unii pe ceilalţi. Locuitorii din Africa subsahariană se îngrămădesc să treacă graniţele necontrolate din deşert, sperând să traverseze Marea Mediterană şi să se stabilească ilegal în Europa, de obicei sub supravegherea traficanţilor de fiinţe umane. Amnesty International susţine că, printre sutele de victime ale grupărilor islamiste, se numără atei, responsabili de securitate, angajaţi ai statului, lideri religioşi, agnostici, activişti, jurnalişti, judecători şi procurori. Nu există niciun sistem legislativ în vigoare. Până şi cel mai bun prieten al meu din Tripoli, Ashur Etwebi, care voia cu orice preţ să ajute la construirea noii Libii, a fugit cu familia în Norvegia. Hasan Agili a dobândit statutul de refugiat din partea ONU – însă nu are viză de şedere, nici permis de muncă – în Liban. Cei care pot să plece, indiferent cât de mult îşi iubesc ţara, pleacă. Această nenorocire este moştenirea lăsată de Gaddafi; şi-a distrus societatea în aşa măsură încât, fără el, nu a mai rămas nicio structură umană care să susţină guvernul.

În sudul primitiv al ţării, războaiele dintre triburi sunt de nestăvilit; în nordul anarhic, răpirile simt la ordinea zilei. Guvernul ales – Camera Reprezentanţilor (CR) – este recunoscut internaţional, dar a trebuit să fugă din Tripoli şi să se refugieze în Tobruk, în regiunea estică a ţării. Un guvern rival, format îndeosebi din islamişti – Congresul Naţional General (CNG) – s-a autoproclamat la Tripoli, ceea ce înseamnă că Libia are, după spusele ministrului de externe francez, „două guverne, două parlamente şi o dezordine totală”. Influenţa Statului Islamic creşte, iar încercările ONU de a forma un „guvern unit” al CR şi CNG vor întări, cu siguranţă, forţele islamiste, al căror predecesor, Grupul Islamic de Luptă Libian, a pierdut categoric ultimele două alegeri. Occidentul a susţinut înlăturarea islamiştilor aleşi în Egipt; tot el susţine acum asumarea unui rol de către islamişti în

Libia, unde nu au fost niciodată aleşi. Generalul Khalifa Haftar, renegatul care conduce armata CR, a ameninţat că va pune bazele unui al treilea guvern, sub sloganul Karama (Demnitate), al cărui scop principal va fi lupta împotriva islamiştilor.

Mustrând cu degetul ca o dădacă dezamăgită, Saif Gaddafi a avertizat, la începerea revoluţiei împotriva tatălui său în 2011: „În Libia va izbucni un război civil... Ne vom omorî unii pe alţii pe stradă”. Acum, campania de omoruri face ravagii. Saif însuşi, căutat de Curtea Penală Internaţională pentru crime împotriva umanităţii, este încarcerat în Zintan; răpitorii i-au amputat degetele cu care îi mustra pe cetăţenii ţării. Deşi a fost condamnat la moarte în 2015, de către o curte de justiţie controlată de CNG, cel mai probabil nu va fi executat prea curând; pentru cei care îl ţin închis, va fi de folos în negocieri. Într-adevăr, pedeapsa în sine a părut un gest de sfidare din partea CNG la adresa comunităţii internaţionale, care vrea să-l trimită pe Saif Gaddafi la Haga. În august 2015, protestatarii pro Gaddafi au ieşit în stradă pentru prima oară, strigând: „Zintan, Zintan, eliberaţi-l pe Saif al-Islam”. De departe, vechea oroare începuse să pară o alternativă preferabilă, mai ales pentru antiislamiştii din Benghazi, Sebha şi Tripoli.

CHINA

Toată mâncarea din China

Travel + Leisure, octombrie 2005

Orice plăcere are an preţ, iar pe mine această excursie culinară de o lună m-a costat o creştere în greutate de cinci kilograme. La sfârşitul şederii noastre sibarite, în timpul unei incursiuni prin moderna zonă 798 a Beijingului, unde îşi aveau atelierele mulţi dintre prietenii mei artişti, eu şi partenerul meu, John, am dat peste un butic care avea în vitrină o jachetă mandarină elegantă. Am întrebat-o pe vânzătoare: „Aveţi mărimea mea?” M-a privit respectuos şi mi-a spus, extrem de politicoasă: „Nu, nu avem. Îmi pare foarte rău. Nu avem decât haine pentru

oameni slabi”.

Înainte de prima mea călătorie în China, în 1982, am fost avertizat că mâncarea va fi îngrozitoare, şi aşteptările mi-au fost confirmate cu vârf şi îndesat: uleioasă, plină de zgârciuri, mohorâtă, preparată cu acea indiferenţă brutală preţuită în comunism şi servită în forme cenuşii, urâte. Hong Kong, Taiwan şi Singapore păstraseră vie tradiţia culinară chinezească, trei lumânărele care au luat locul celui mai mare foc de tabără din lume. La începutul anilor ’90, situaţia se îmbunătăţise întrucâtva, cu condiţia să încerci feluri simple sau să mănânci acasă la oameni. În ultimii cinci ani, bucătăria chinezească s-a înălţat ca un fenix din propria cenuşă, şi acum găseşti mâncăruri divine în nenumărate restaurante din ţară. E greu de înţeles cum şi-au păstrat chinezii cât de cât sănătatea mintală într-o ţară care s-a transformat pe de-a întregul, având în vedere că, în zilele noastre, China este la fel de diferită de cea pe care am vizitat-o prima oară cum este Oz de Kansas. De unde înainte oameni nefericiţi, în uniforme zdrenţăroase, arau câmpuri sleite, iar muncitorii sărbătoreau neconvingător statul comunist în insuportabile activităţi prin fabrici, acum găseşti în oraşe un nivel de eficienţă şi de rafinament care dau senzaţia că New York e aproape im soi de văgăună rurală. Desigur, nenumăraţi ţărani încă muncesc în sărăcie, dar progresul din China s-a răspândit în mai multe straturi sociale decât în Rusia. îmbunătăţirea mâncării reflectă o profundă schimbare socială: ceea ce înainte era constant neplăcut este acum deseori încântător. Deşi aceste schimbări apar cel mai evident în restaurantele elegante din Beijing şi Shanghai, le întâlneşti şi în tavernele de la ţară sau în tarabele stradale care vând colţunaşi.

Am avut norocul să fac un tur culinar cu designerul de modă Han Feng, femeie plăcută, modernă şi plină de vioiciune, care ne-a purtat atât prin cele mai elegante restaurante din China, cât şi pe la cea mai bună mâncare stradală pe care ţi-o poţi închipui. „N-o să-ţi vină să crezi”,

mi-a zis ea în a doua zi petrecută în Shanghai, în timp ce ne apropiam de Jia-Jia Colţunaşi Suculenţi, în vechiul cartier Yu Yuan, o tarabă sărăcăcioasă unde o porţie enormă costă cam un dolar. Aşezaţi pe scaune de plastic pe trotuar, am înfulecat colţunaşi plini cu supă şi porc, creveţi sau crab chinezesc (o delicatesă locală). Le înmoi în oţet din orez cu ghimbir, şi când muşti din ele, întâi supa fierbinte îţi inundă gura, apoi simţi învelişul neted şi umplutura savuroasă de came. Gloate de oameni se strâng aici, indiferent de vreme, şi cele opt femei care lucrează la tarabă sunt atât de înghesuite că te întrebi cum pot să-şi mişte braţele. Afară e o uriaşă oală sub presiune, cu coşuri de bambus aşezate deasupra ca un turnuleţ, supravegheată de o femeie a cărei faţă e mereu învăluită în aburi. Dar toată lumea zâmbeşte şi râde. „Cum poate să fie atât de savuros?” ne întreabă Han Feng, strălucind de mândrie.

Ea a inventat această excursie – şi a fost o invenţie, nu glumă –, aşa cum s-a inventat şi pe sine, la fel de miraculoasă şi neverosimilă ca noua Chină, în toată splendoarea sa. Han Feng a părăsit Republica Populară în 1985 ca să se mute la New York, dar şi-a cumpărat de curând un apartament în Shanghai, şi-a mutat afacerea în ţara natală şi a început să-şi împartă timpul între cele două ţări.

La scurt timp după ce mi-am publicat articolul despre artiştii chinezi, acum 12 ani, am fost invitat la o cină la New York, iar gazda mi-a spus: „Unul dintre prietenii mei îşi aduce iubita astă-seară. E chinezoaică şi nu prea ştie engleză. Am pus-o lângă tine la masă, fiindcă tu ai fost acolo de curând”. Eu şi Han Feng am început cina cu încercări anevoioase de a comunica într-o limbă în care nu ne înţelegeam decât pe jumătate. Am îndrăznit să aduc vorba despre ultimele mele cercetări. „Nu ştiu mare lucru despre arta contemporană din China”, mi-a spus ea. Încercând cumva să menţin conversaţia, mi-am relatat câteva aventuri. Nu eram sigur cât pricepea, dar la un

moment dat l-am menţionat pe Geng Jianyi, şi ea s-a îndreptat brusc şi a spus:

— Geng Jianyi din Hangzhou? Foarte, foarte atrăgător, cam de vârsta noastră?

— Da, chiar el!

— Am avut o relaţie cu el în liceu şi apoi i-am pierdut urma de tot!

Ea venea dintr-o ţară cu un miliard de locuitori; eu fusesem acolo. Cum să nu avem pe cineva în comun?

De atunci, am aflat că Han Feng îi cunoaşte pe aproape toţi oamenii interesanţi din lume şi am avut norocul să fiu invitat la cinele divine pe care le găteşte acasă, precum şi la cele pe care le organizează în cartierul chinezesc, unde se întâmplă să dai de Jessye Norman, Lou Reed, Susan Sarandon, Rupert Murdoch, Anthony Minghella sau, la fel de probabil, de vecinul ei de la etaj, plin de vorbe de duh, sau de cumpărătorul de blănuri care i-a făcut cândva un compliment. Râsul ei plăcut, gutural, face ca fiecare seară să pară o sărbătoare. Han Feng este profund internaţională. „Iubesc orice loc în care sunt şi orice lucru pe care-l fac”, mi-a spus ea odată. A venit în Statele Unite ca „un cartofţ arănesc chinezesc”, spune ea. „Unii oameni urcă pe scara succesului”, i-a spus soţului ei de atunci. „Eu iau liftul expres”. Curând, a cunoscut pe cineva care voia să-i susţină proiectele de design şi care a promis s-o facă bogată şi faimoasă. „I-am spus: «Putem să uităm de partea cu faima şi să ne concentrăm pe partea cu bogăţia.»” De atunci, şi-a dezvoltat o casă de modă privată, care se vinde la Bendel’s, Takashimaya, Bergdorf’s şi la Bameys; a conceput costume de operă pentru Opera Naţională Engleză şi pentru Muzeul Metropolitan; a făcut o colecţie de haine pentru Neue Galerie din New York. Este un smbol al modei la nivel internaţional, care a reprezentat Christian Dior în China şi a împodobit copertele revistelor americane.

După divorţ, a avut o relaţie de lungă durată, care s-a sfârşit când iubitul ei i-a spus că vrea să se mute cu ea.

„Nu pot să cred! I-am spus: «Să te muţi cu mine? Să te muţi cu mine? N-am atâta spaţiu în şifonier!»” Majoritatea oamenilor se îndrăgostesc de Han Feng dacă li se dă măcar jumătate de şansă. Regele Marocului i-a cerut să-i facă multe haine, iar ea îi vizitează des palatul. „Stau acolo şi văd tot fastul şi toată strălucirea”, mi-a mărturisit ea, „şi mă gândesc ce bucurie e să duci o viaţă simplă!” E cea mai înflăcărată simplitate pe care am întâlnit-o vreodată; nu ştiu ce soi de cartof era când a plecat din China, dar a devenit o orhidee de toată frumuseţea.

Am început cu Shanghai, unde locul meu favorit era Yong Foo Elite, invenţia unui decorator din zonă, care închiriase fosta locuinţă a unui consul britanic şi dedicase trei ani şi cinci milioane de dolari renovării spaţiului, mobilându-l cu obiecte vechi de artă, replantându-i grădinile, dându-i aura vechiului Shanghai: decadent, extravagant şi sofisticat. În vreme ce noi ridicam în slăvi creveţii dulci, peştele fript cu seminţe de pin şi ouăle de prepeliţă prăjite cu caracatiţă şi porc, pe prietenii noştri chinezi i-a impresionat salata de lăptuci – un detaliu exotic într-o astfel de împrejurare. Desertul nu prea e punctul forte al gastronomiei chinezeşti, dar clătitele crocante cu susan erau şi picante, şi dulci, de parcă jinduiau deja după restul felurilor de mâncare. După ce am luat cina acolo, am fost la un club de jazz care semăna cu un bar din perioada prohibiţiei şi ne-am întâlnit cu alţi prieteni artişti. Mai târziu, ne-am îndreptat spre etern elegantul Face Bar, unde ne-am întâlnit cu un doctor chinez, prieten cu Han Feng, care mi-a luat pulsul şi mi-a prescris un regim pentru sănătate, chiar în timp ce stăteam tolăniţi pe paturi chinezeşti, bând un grog cald de brandy; în ziua următoare, m-am pomenit luat pe sus şi dus la un cabinet de acupunctură.

Să comanzi este o artă în restaurantele chinezeşti. În New York, Han Feng petrece jumătate de oră vorbind cu un chelner din cartierul chinezesc despre ce vrea să mănânce. Dacă sfinţii sunt reprezentaţi de obicei cu

simbolurile lor principale, atunci Han Feng ar trebui pictată cu un meniu. Citeşte paginile de parcă ar fi poezii – poezii care mai trebuie revizuite – şi pare să inspire bucătarii prin minuţiozitatea şi pasiunea ei. Pune întrebări despre prospeţimea ingredientelor şi încearcă să echilibreze felurile de mâncare astfel încât să aibă preparate fierbinţi, reci şi călduţe; gusturi iuţi şi dulci; peşte, came şi legume; arome grele şi mai fine. Fiecare fel trebuie privit ca un tot unitar. Chinezii cheltuie pe mâncare o proporţie mai mare din venitul lor decât aproape orice altă naţionalitate. În cartea sa excelentă, *Food în Chinese Culture*, K.C. Chang vorbeşte despre „mâncarea ca limbaj social” şi despre „lingvistica mâncării”; în China dinastică, îţi respectai oaspeţi gătindu-le tu însuţi un preparat, chiar dacă aveai servitori; îţi onorai strămoşii cu jertfe de mâncare. Mâncarea şi societatea sunt unul şi acelaşi lucru.

Cea mai bună mâncare din China nu se găseşte neapărat în cele mai senzaţionale locuri. Jadul de Cristal se găseşte într-un mall din Shanghai, şi aşa şi arată, dar apetitivul cantonez de acolo e divin – colţunaşi prăjiţi de cartofi care ţi se topesc în gură; piele friptă de purceluş, de raţă şi de pui; ridiche albă, dată pe râzătoare, cu straturi de creveţi uscaţi, înveliţi într-un fel de foietaj. În cealaltă parte a oraşului, la Grădina de Jad, simţi ritmul vibrant de bas al clubului de noapte de la parter, dar nu atât de tare încât să nu te bucuri de rădăcina de lotus umplută cu orez lipicios sau de raţa afumată cu ceai, care este pe lângă carnea obişnuită de pasăre ceea ce este ceaiul Lapsang souchong pe lângă Lipton.

În ziua de Anul Nou, am mers cu maşina la Hangzhou, unde a copilărit Han Feng. Un proverb chinezesc spune că, atunci când mori, există raiul; dar când trăieşti, există Hangzhou. Oraşul se află lângă Lacul de Vest, unde bărci de agrement se plimbă din insulă în insulă, şi soarele scânteiază în peisajul urban de pe un mal şi în pagodele înalte şi elegante de pe celălalt. O cină

locală obişnuită include *chou doufu*, sau „tofu puturos”, care are un gust de şosete vechi de sportiv, lăsate într-un dulap umed într-o vară înăbuşitoare şi apoi fierte în lapte acru; un vânzător ambulant de *chou doufu* a fost arestat de curând pentru că încălca normele de poluare a aerului. Este un gust pe care ţi-l formezi în timp şi pe care eu încă nu mi l-am format. Am mers la gala de deschidere a noului Teatru de Operă din Hangzhou şi, după aceea, simţind că nu suntem gata de culcare, ne-am răsfăţat cu un masaj la picioare, noaptea târziu: ni s-au înmuiat picioarele în ierburi chinezeşti, au fost bătute cu ciocănele de cauciuc, frecate cu sare fierbinte şi frământate în toate direcţiile imaginabile. Am condus înapoi la hotel, la două dimineaţa, într-o stare de beatitudine absurdă.

A doua zi, am luat prânzul la Longjing, un local micuţ, cu numai opt mese aranjate în pavilioane private, în jurul unei grădini minunate din mijlocul unei plantaţii de ceai. Mâncărurile chinezeşti de acolo au fost atât de rafinate, încât simţul nostru gustativ nepriceput n-a fost la înălţimea măreţiei lor. Am mâncat 22 de feluri: delicatese rare precum ţestoasă fiartă în aburi, învelită în frunze de lotus; o fiertură de lăcuste şi raţă bătrână (se spune că raţele bătrâne te încălzesc pe timp de iarnă), care sună destul de bizar, dar a fost, de fapt, glorioasă; o supă savuroasă şi delicată, numită Supa Eroilor în cinstea peştilor din ea, care sunt fierţi cât sunt încă vii; un porc gras, fript la foc mic timp de patru zile, şi servit cu ouă; şi căprioară friptă la aburi. Am mâncat chifteluţe de peşte care aminteau de *quenelle*, făcute astfel: peştele se bate în cuie pe o scândură, apoi se răzuieşte carnea, strat cu strat, astfel încât să fie complet moale, după care acest terci se bate cu apă rece până devine o spumă, care se fierbe încet. „E al naibii de greu de făcut”, mi-a spus Han Feng, „şi nimeni n-a făcut unul mai bun, nici măcar pentru împărat”.

Am băut proaspătul ceai local Longjing, pentru care este renumit restaurantul, în timp ce un geniu al viorii, câştigător al Concursului Paganini şi parte din cercul

extins de prieteni ai lui Han Feng, ne-a oferit o interpretare năvalnică, de virtuoz, în acelaşi timp precisă, pasionată şi palpitantă. Han Feng ne-a dus la Grădina de Familie din epoca Ming, pe malul de vest al lacului, mai puţin frecventată de turişti decât alte parcuri din Hangzhou şi incredibil de odihnitoare. Mai târziu, am vizitat restaurantul Zhiweiguan. În timp ce Longjing serveau mâncare care părea exotică pentru gusturile occidentale, arome rare şi subtile imposibil de închipuit oriunde altundeva, Zhiweiguan era de o splendoare atât de strălucitoare şi atât de accesibilă, încât ar putea atrage o clientelă activă în Upper East Side din New York. Pentru unul dintre feluri, bucătarul a tăiat o singură fâşie de porc, îngustă şi lungă de trei metri (ca o spirală neîntreruptă din coajă de măr), a răsucit-o aproximativ în forma unei piramide cu trepte de la Chichén Itzá şi a prăjit-o. La masă, chelnerul a descolăcit-o şi a tăiat-o bucăţele, pe care le-a înfăşurat apoi în clătite cu spanac. Un pui întreg împănat cu usturoi fusese învelit în hârtie subţire şi apoi acoperit cu sare înainte să fie băgat la cuptor – carnea era aproape neverosimil de suculentă.

Puţini străini vizitează Shoaxing, şi motivul e greu de înţeles. Canalele sale sunt romantice şi încântătoare, iar casele dinastiei Qing sunt construite chiar pe ţărm; ferestrele sunt împodobite cu panouri din lemn sculptat, şi femeile îngenunchează lângă apă să-şi spele rufele; bărcile de pe canal sunt la fel de intime ca gondolele, iar vâslaşii îşi folosesc picioarele pentru a împinge vâslele mari. Poţi mereu să vezi pagoda mare pe dealul din spatele oraşului, iar în ziua în care am fost acolo, cineva asculta muzică de la Opera din Beijing cu sonorul la maxim, şi muzica răsuna printre străduţe. Ca să vii şi să pleci de la bărcile de pe canal, călătoreşti cu o ricşă trasă de bicicletă pe nişte străzi întortocheate şi enigmatice, prea înguste pentru maşini. Am mâncat la Xianheng şi am încercat diverse variante de *chou doufu*, unele aproape tolerabile. M-am dedat cu mai mult curaj unei alte specialităţi fermentate

locale: vinul de orez din Shaoxing. Am mâncat şi vânătă cu o legumă piperată, asemănătoare cu bama, şi chifle de porc caramelizat, dulci şi gustoase. La desert, am avut parte de prăjituri din orez lipicios, cu seminţe de susan negru, de o aromă aproape amară, şi miere. Han Feng a început un toast, şi noi eram toţi pe punctul de a plesni de atâta mâncare, alcool şi fericire. Ne-am dat seama rămâneam, în medie, cam 12 feluri de mâncare la fiecare masă, rămâneam de două ori pe zi şi că mai aveam 21 de zile de petrecut în China, ceea ce însemna că până la sfârşitul şederii vom fi încercat peste 500 de feluri de mâncare. Am inspirat adânc.

Pentru chinezi, există două bucătării de seamă – cea din Sichuan şi cea din Canton. Călătorii o cunosc pe cea cantoneză pentru că este gastronomia din Hong Kong, dar provincia Sichuan încă nu a intrat în atenţia celor mai mulţi turişti. Locuitorii din Sichuan vorbesc despre ardei iuţi aşa cum alţii vorbesc despre echipe sportive. Prin comparaţie cu bucătăria lor, mâncarea mexicană e lipsită de gust. Însă iuţeala este stratificată şi complexă, diferitele tipuri de condimente iuţi sunt amestecate şi reamestecate, prăjite şi proaspete, înmuiate în diferiţi agenţi pentru a crea o gamă largă de plăceri intense şi dureri rafinate. Ardeiul specific din Sichuan este *hua niao*, care de fapt nici nu este un ardei, ci fructul uscat al unei tufe de *Zanthoxylum americanum*. Nemaipomenit de puternic, îţi amorţeşte gura, dar e o amorţeală minunată. Simţi cum îşi începe efectul anestezic imediat ce-l guşti, dar în acelaşi timp parcă îţi trezeşte cumva şi mai mult papilele gustative. E aproape ca şi cum ce mănânci ar fi fost fiert în cocaină. Straniu şi tulburător la început, devine ceva după care tânjeşti.

Am luat prânzul la Umila Mea Casă, un restaurant deloc umil din Chengdu, într-un parc împresurat de crânguri de bambus şi canale. Stilul este cel chinezesc modern şi luxos, cu fotolii uriaşe, un pat cu baldachin din mătase, pe care poţi să te lăfăi, piscine cu crapi, lămpi cu

halogen şi mese pe care sunt împrăştiate petale mătăsoase de trandafiri. Mâncarea este un amestec chinezesc – care cuprinde influenţe nu din mâncarea occidentală, ci din numeroasele ramuri ale gastronomiei chinezeşti şi din Asia de sud-est – aşa că, de pildă, supa tradiţională cantoneză din înotătoare de rechin se face aici cu dovleac cremos.

Sichuan este faimos, pe drept, pentru ceainăriile sale. Majoritatea oamenilor de afaceri din Chengdu pleacă de la birou după-amiaza şi încheie afaceri în timp ce beau ceai. Femeile merg să joace mah-jongg, bârfitorii să bârfească, copiii să se joace. Noi am mers la Yi Yuan, cea mai inimoasă ceainărie din Chengdu, într-o grădină Ming restaurată cu vreo zece curţi, cu piscine limpezi, pavilioane, poteci, mese de jocuri, uriaşe stânci sculptate lângă lac şi poduri încadrate de pini. Am stat la o masă lângă nişte călugări budişti şi am băut ceai parfumat.

Când am păşit în hotelul Grand Piaza pentru cină, m-am simţit aşa cum trebuie să se fi simţit Marco Polo la porţile Oraşului Interzis. Aici, unde crezusem prosteşte că e pustiul absolut, era o opulenţă orbitoare. Intri prin nişte uşi enorme într-un hol vast, unde un pianist cântă Chopin la un pian cu coadă, şi vezi porţelanuri şi mobilă care ar putea foarte bine să se găsească într-unul din marile muzee ale lumii. Grand Piaza include o galerie de artă, un salon de înfrumuseţare cu trei piscine enorme încălzite şi un stol de maseuze superbe, două baruri de karaoke (dintre care unul are un tavan de sticlă în spatele căruia înoată peşti), patru restaurante şi camere de oaspeţi. Senzaţia este una de eleganţă extravagantă, cu o nuanţă amintind de filmul *Goldfi Tiger*.

În faţa fiecărei uşi, de-a lungul unui coridor lung, boltit, cu smalţ roşu, stă un angajat, îmbrăcat în negru, cu şorţ şi mănuşi albe. Am fost conduşi într-una din aceste camere private, care alcătuiesc elegantul restaurant Sichuan; nu există spaţiu comun. Printre sfeşnice Qing lustruite şi caligrafii Ming impresionante, ni s-au adus ceai proaspăt şi pahare cu *baiju* (brandy din Sichuan), care te

arde ca o văpaie până în stomac. Am mâncat „soţ şi soţie” (vită condimentată şi plămâni de porc), meduză cu coriandru, şi apoi o supă uşoară de *Ophiocordyceps sinensis*, renumit pentru proprietăţile sale medicale, care se vinde pe piaţa liberă cu 2000 de dolari jumătatea de kilogram; în China nu se face prea bine diferenţa între mâncare şi medicină. Plutind la suprafaţa supei era un sufleu fiert din tofu şi pui. Ni s-au servit moluşte, pe nişte blocuri de orez crocant. Puiul Kung Pao era plin de cei mai proaspeţi *hua jiao*. La jumătatea cinei, a intrat în camera noastră un dansator, ca să ne prezinte o „demascare” privată. În această veche tradiţie din Sichuan, se poartă o serie de măşti din pânză viu colorată, în straturi. În timp ce se desfăşoară dansul, dansatorul trage de o sfoară ascunsă, iar măştile se dezvăluie pe rând. După cină, ni s-au oferit trabucuri cubaneze şi o sticlă de Château Lafite Rothschild din 1988, dar, alegându-ne alt răsfăţ, am preferat un masaj în schimb.

Chengdu este marele oraş al Chinei pe care nimeni nu-l laudă. Pe lângă mâncarea inegalabilă, are atracţii minunate: un centru pentru creşterea urşilor panda, unde poţi să vezi animalele de aproape, inclusiv adorabili pui abia născuţi; mănăstirea Wenshu, cu călugări care cântă şi procesiuni sfinte; şi, la vreo două ore de mers cu maşina, Marele Buddha Leshan, înalt de 70 de metri, sculptat în stânca dealului Linguin în secolul al VIII-lea d.Hr. pentru a domoli confluenţa violentă a doua râuri. Este cel mai mare Buddha din lume – degetul lui mare de la picior are opt metri lungime.

În seara aceea, am încercat mâncarea localnicilor: tocană Sichuan. Chengdu are din belşug restaurante care fac tocană, şi un prieten din zonă ne-a dus la Huang Cheng Laoma, unde în mijlocul fiecărei mese sunt plasate două plite, aşa că am putut să avem un ceaun plin ochi cu ardei iuţi şi unul cu o supă nu foarte picantă de pui şi cal de mare. Am comandat vreo 20 de tăvi cu ingrediente pe care să le gătim în ceaun, inclusiv friptură de vită, pui, ficăţei

de aligator, măduvă de bambus, ciuperci de măduvă de bambus, spanac chinezesc, cârnaţi, ţipari de apă dulce şi sărată, cinci soiuri de ciuperci, ferigi Sichuan, rădăcină proaspătă de lotus şi fâşii de gât de vită. Tot ce găteam în supa iute înmuiam într-un sos de ulei de susan cu usturoi, iar ce găteam în cea nepicantă înmuiam într-un sos sărat de ierburi. După cină, am mers la o altă ceainărie ca să vedem un spectacol de operă din Sichuan – o cavalcadă de demascări, marionete, dans, clovni pricepuţi care spuneau basme, cascadorii acrobatice, scamatorii şi suflători de flăcări mascaţi.

Locuitorii din Beijing, cărora li s-a interzis să dezbată cine ar fi cel mai bun conducător ar Partidului, şi-au reîndreptat atenţia critică spre o întrebare mult mai urgentă: cine face cea mai bună raţă Peking? Sunt multe detalii de luat în considerare. E prepararea prea rafinată sau prea vulgară? E pielea prea grasă sau prea uscată? E gătită pe lemn de măr sau de cais? Sosul e pe bază de fasole sau de fineţe? Pielea trebuie înmuiată în zahăr? Cum trebuie tăiată raţa? Am mers la vânătoare de raţe de şapte ori. Dintre restaurantele care satisfac în mare parte nevoile culinare ale occidentalilor, ne-au plăcut Commune by the Great Wall şi Made in China; dintre cele care sunt mai degrabă pentru localnici, preferatul nostru a fost Xiangmanlou. Commune by the Great Wall este un hotel, alcătuit din vile proiectate de arhitecţi contemporani de top. Din fiecare vilă, poţi să urci pe Zidul Chinezesc şi să mergi de-a lungul unei secţiuni nerenovate, care e numai a ta. Am încercat meniul tradiţional Peking al restaurantului, care include chiftele fripte de creveţi, supă de raţă, cod fiert, colţunaşi şi raţă.

Made in China este în hotelul Grand Hyatt, deci clar nu te simţi de parcă ai descoperi vreun loc tainic; ai putea foarte bine să fii în L.A. sau în New York. Cu toate astea, în Beijing umblă vorba că acesta e cel mai bun restaurant din oraş, şi tot ce-am mâncat acolo a fost delicios. Am încercat creveţi fierţi în ceai verde şi pui fiert cu alune picante.

Pielea de raţă se desprinsese cu totul de raţă; era crocantă, fermă şi lipsită de grăsime, dar nu fărâmicioasă. Clătitele erau subţiri ca hârtia, iar sosul era făcut din fasole dulce amestecată cu miere şi ulei de susan, apoi scăzută până la o consistenţă satisfăcătoare.

Xiangmanlou n-are niciun fel de zorzoane, dar e curat şi plăcut, iar nota de plată pentru şase persoane nu depăşea preţul unor sandviciuri la New York. La fiecare masă erau înghesuite familii din Beijing. Aici, pielea de raţă e împărţită – cea mai bună e pusă pe o farfurie specială, iar „pielea tare" se serveşte separat. Raţa e mai grasă decât cea de la Made in China, dar e obţinută pe căi vinovate, ca *foie gras*. Îi urmează o supă din oase de raţă. Am mâncat şi peşte, care ni s-a adus zbătându-se într-un coş, înainte de execuţie.

Cea mai bună mâncare stradală din Beijing este *jianbing*, şi cel mai bun loc în care o poţi găsi sunt tarabele din faţa complexului Templului Baoguo, devenit târg de vechituri. Vânzătorul întinde mai întâi aluatul pe o tavă lată din fier şi face o clătită cu ceapă verde; apoi sparge un ou pe deasupra şi-l întinde, astfel încât să se coacă în aluat; apoi o întoarce pe partea cealaltă şi o scaldă în sos de fasole şi sos de chili; şi, în cele din urmă, înveleşte toate astea într-o bucată de pâine prăjită dulce. Este aburindă, proaspătă, plină de ouă şi amidon, delicioasă.

Ca să ne mai diversificăm dependenţa de masaj, am încercat un masaj la urechi, în toiul nopţii. Localul din Beijing era ca un spital confortabil – extrem de curat, iar maseuzele purtau bonete de asistente. În faţa statuii care o înfăţişa pe zeiţa budistă a milei, Guanyin, am făcut diverse libaţiuni, inclusiv o băutură medicinală cu multe calorii – ca nu cumva să ne scadă mila.

Am sărbătorit şi am plâns ultima noapte din Beijing la ultraconceptuala Green T. House, care avea scaune tapiţate cu pene, lumini colorate care se roteau, expoziţii de artă contemporană, un cal de lemn care se legăna într-un colţ, mese cu oglinzi şi aşa mai departe. Lumea de acolo

e foarte cu nasul pe sus, parcă ţipând că sunt mai *cool* decât tine. Meniul este un document absurd, a cărui poezie, deja forţată în chineză, devine înduioşător de ridicolă în engleză: „Puţin Sashimi de Caviar cu un Sos Inimaginabil” sau „Ruladă Mistică de Vită cu Ciuperci Enoki şi Mozzarella” sau „Extaz pe o Sepie” sau – preferata mea – „Dansul Erotic al Celor Şase Ciuperci în Jurul Castanei Singuratice”. Mâncarea e ceva mai puţin impresionantă decât titlurile, dar modelele care fumează ţigări lungi şi tinerii hipsteri cu tunsori uimitoare sunt de neegalat.

Timp de 21 de zile, am mâncat mâncare chinezească la fiecare masă, în afară de o singură seară, în Beijing, când nişte prieteni americani imigranţi, dragi mie, au organizat o petrecere pentru noi în apartamentul lor. Bucătarul îl împrumutaseră de la ambasada franceză, şi s-a descurcat de minune. Dar mâncarea occidentală avea un gust ciudat după aromele îmbietoare ale Orientului. Mi se părea vulgar şi obositor să tai mâncarea în bucăţele; legumele proaspete în unt indicau o lipsă de imaginaţie; iar vita, deşi gătită perfect, mi s-a părut cumva aţoasă şi lipsită de gust. Mi-a fost greu să trec la vechile gusturi. Am simţit efectul decalajului culinar, şi o vreme toate lucrurile cunoscute mi s-au părut un pic greşite. Asemenea scafandrilor, a trebuit să ieşim treptat spre suprafaţă, ca să nu ni se facă rău din cauza schimbării de atmosferă.

„Pentru oameni, mâncarea e pe primul loc”, spune un vechi proverb chinezesc, iar cultura culinară a înflorit în China odată ce hedonismul a devenit mai puţin stigmatizat. Cetăţeanul obişnuit din China a cheltuit mai mulţi bani pe mâncare în 2015 decât oricând în trecut, iar emisiunile culinare de televiziune, precum *A Bâte of China*, au ratinguri nemaipomenite. Aproape două treimi din chinezii care folosesc telefoanele mobile îşi fotografiază constant mâncarea înainte s-o mănânce, apoi împărtăşesc aceste poze pe aplicaţii dedicate mâncărurilor şi pe platformele de socializare; priceperea în cultura gastronomică este

privită ca un semn de rafinament. Asociaţia Gastronomică din China a rugat UNESCO să includă bucătăria naţională pe Lista Patrimoniului Cultural Imaterial. Cererea pentru mâncăruri organice şi de calitate superioară este încă în creştere. Studii recente au descoperit că oamenii care mănâncă preparate picante trăiesc semnificativ mai mult; deşi nu se cunoaşte cauza exactă, acest studiu a fost bine primit. Un şuvoi de noi restaurante uluitoare s-au deschis pentru chinezii şi occidentalii înstăriţi; doar în Shanghai, cinci dintre ele au ajuns pe lista celor mai bune restaurante din Asia, între timp însă, poluarea crescândă a solului şi a apei din China duce la deteriorarea anumitor produse alimentare. Aproape o cincime din terenul arabil al Chinei este contaminat. Alte mâncăruri sunt contrafăcute; trei sute de mii de bebeluşi s-au îmbolnăvit din cauza unui lapte praf ce conţinea melanină; s-a descoperit că fasolea verde e tratată cu chimicale toxice ca să arate mai lucioasă; în colţunaşi şi în chiftelele la aburi s-a găsit făină cu un conţinut periculos de mare de aluminiu; orez plin de cadmiu şi de alte metale grele; şi carnea de porc infectată cu bacterii fosforescente fusese identificată de cumpărători pentru că strălucea în întunericul din bucătăriile lor. Oţetul contaminat cu antigel a ucis musulmani la o masă de Ramadan din 2011, în timp ce în pieţele din provincii au apărut ouă false, făcute din ipsos, ceară şi aditivi slinoşi. În 2013, o descindere la un depozit de mâncare a scos la iveală gheare de pui care fuseseră congelate în 1967; erau decolorate cu înălbitor şi vândute ca noi. Cam unul din zece feluri de mâncare din China se face cu ulei reciclat, adesea strâns din scurgerile de sub restaurante.

Deşi legile menite să rezolve aceste preocupări devin din ce în ce mai stricte, ele nu se respectă întotdeauna, şi mulţi chinezi sunt sceptici, crezând, de pildă, că multe produse promovate ca organice nu au fost obţinute în acest fel. Majoritatea chinezilor bogaţi consumă mâncăruri proaspete importate, despre care cred că e mai puţin

probabil să fie periculoase – numai piaţa de fructe importate este de aproape 10 miliarde de dolari. S-au înfiinţat ferme organice în China, dar exclusiv pentru oamenii sus-puşi, şi ele refuză să vândă oamenilor de rând.

În acelaşi timp, ca urmare a invaziei restaurantelor occidentale fast-food, mulţi oameni mănâncă prea mult şi nesănătos. Deşi consumul de sare a fost mereu extrem de ridicat, poporul chinez mănâncă din ce în ce mai multă grăsime şi, în vreme ce vânzarea de orez a scăzut, consumul de produse din porumb a explodat. Cumpărarea de produse ambalate şi procesate este mai ridicată decât în Statele Unite şi aduce aproape 250 de miliarde de dolari pe an. Obezitatea este în creştere şi aproape douăsprezece procente dintre chinezi au diabet, ceea ce face din China ţara cu cea mai mare populaţie de diabetici din lume.

CHINA

Opulenţă exterioară pentru pacea interioară: Grădina de Odihnă Qianlong

World Monuments: *50 Irreplaceable Sites to Discover, Explore, and Champion*, 2015

În cadrul excursiei mele culinare în China din 2005, am vizitat Grădina Qianlong şi Juanqinzhai, în Beijing. Vizitasem de multe ori Oraşul Interzis, dar până atunci nu ajunsesem la această parte rafinată şi intimă a sa. Studiasem istoria artei chineze în facultate şi mă interesa perioada istorică în care fusese proiectată şi construită această grădină; studiasem, de asemenea, şi conservarea patrimoniului arhitectural. Devenisem reprezentant al Fondului Mondial pentru Monumente (World Monuments Fund, WMF) şi îmi doream să aflu mai multe despre problema păstrării structurilor grădinii. De vreme ce se apropia a cincizecea aniversare a WMF, am fost rugat să scriu un eseu despre unul dintre proiectele lor de conservare istorică, şi eu am ales Grădina Qianlong.

Problema conservării monumentelor este de actualitate în toată lumea, dar în China ştergerea trecutului pentru a lăsa loc unui prezent şi unui viitor

chipurile mai bun este înfăptuită cu un entuziasm îngrijorător. Sunt cu totul în favoarea unui prezent şi a unui viitor mai bun, dar nu cred că distrugerea trecutului este mijlocul potrivit de a ajunge acolo.

Axa centrală a Oraşului Interzis a fost gândită astfel încât să impresioneze şi să intimideze; Juanqinzhai (Juen-cin –GEAI), sau Refugiul după Epuizarea în Munca Sârguincioasă, construit de împăratul Qianlong în anii 1770 ca loc de odihnă după abdicare, e menit să te răsfeţe şi să te mângâie. Deşi ascuns de mase, Oraşul Interzis era deschis pentru vizitatori privilegiaţi, un simbol arhitectural al existenţei imuabile a împăratului: Juanqinzhai promite o intimitate aproape solitară. Majoritatea marilor monumente sunt făcute pentru a fi vizitate de cetăţeni, dar împăratul Qianlong a construit Juanqinzhai şi grădina înconjurătoare pentru el însuşi, imaginându-şi o reşedinţă care să-i permită să trăiască potrivit obiceiurilor sale, dar iară responsabilităţi. Cu toate astea, nimic nu e modest în Juanqinzhai; opulenţa sa e nuanţată de o discreţie rafinată. Dacă Oraşul Interzis e o enormă sculptură, Juanqinzhai este o bijuterie. Fiind un pivot între cer, om

 şi pământ, împăratul era întruchiparea unei fiinţe oficiale imuabile, însă Juanqinzhai vorbeşte despre trecerea timpului; în ciuda somptuozităţii sale, îi umanizează pe cei care-i calcă pragul.

Când am fost prima oară în China, în 1982, majoritatea străzilor din Beijing erau *hutong-uri*, alei lungi cu case tradiţionale prevăzute cu câte o curte interioară. De-a lungul acestor străduţe înguste, pedalau apatic oameni temători în uniforme maoiste, ţinându-se intenţionat departe de străini. Oraşul era prăfuit şi dărăpănat. Luxul, primejdioasa noţiune anticomunistă, era practic inexistent. În timpul dinastiei Qing, zona care alcătuieşte acum piaţa Tiananmen era un coridor mărginit de ziduri, de la nord la sud, în jurul căruia se aflau clădirile guvernamentale. În anii ’50, inspiraţi de Piaţa Roşie din

Moscova, autorităţile au demolat acele clădiri pentru a crea întinderea pustie din Tiananmen, şi aşa a rămas până în zilele noastre. Piaţa a devenit aridă, de o austeritate brutală şi de o pompă nesuferită, un loc unde strălucirea deşartă a statului comunist putea fi etalată în faţa unui popor care o venera supus. În mijlocul acestei distrugeri, se înălţa, nelalocul lui, Oraşul Interzis, respectat de secole ca fortăreaţă supremă a puterii, unde cei mai prosperi conducători ai lumii îşi avuseseră cândva curtea ascunsă privirilor. Desigur, Buckingham Palace e ceva mai măreţ decât casele de vizavi de el, iar Palatul Louvre eclipsează Rue de Rivoli din vecinătate. Însă niciodată, nici înainte, nici după aceea, n-am mai întâlnit un contrast atât de izbitor şi de direct ca cel dintre Oraşul Interzis şi Beijingul lui Deng Xiaoping.

Oraşul Interzis a fost construit în numai 14 ani, prin eforturile unui milion de muncitori, şi este cel mai mare complex unificat de clădiri din lemn din lume. Lemnul este rar şi preţios, şi fiecare ţiglă galbenă (culoarea imperială) de pe acoperiş îl preaslăveşte pe împărat. Oraşul Interzis a fost reşedinţa guvernului timp de 600 de ani, pentru 24 de împăraţi din dinastiile Ming şi Qing. Când ne-a condus prin Oraş în 1982, însoţitorul nostru, uns cu toate alifiile politicii, a încercat să minimalizeze valorile pe care acesta le reprezenta, dar n-a reuşit să-şi înăbuşe de tot admiraţia când ne-a descris cum decursese cândva viaţa acolo. În curta exterioară, am simţit detaşarea conducătorilor imperiali ai Chinei; nimic din clădirile respective nu era menit să liniştească. În curtea interioară, până şi apartamentele împăratului dovedeau caracterul distant al poziţiei imperiale. Întregul aranjament reflecta bogăţia moştenită şi prerogativele abuzive ale aristocraţiei, pe care ţara le respingea acum în mod oficial. Însoţitorul nostru părea să se simtă mai în largul lui în faţa militarismului Marelui Zid Chinezesc decât în aceste încăperi ale palatului, dar a recunoscut că graţia conceptuală şi proporţiile superbe ale clădirilor reprezintă

apogeul unei străluciri tipic chinezeşti – că fac, într-adevăr, parte din patrimoniul lui cultural.

La vremea aceea, nici n-am văzut şi nici n-am auzit de grădinile de odihnă ale împăratului Qianlong, la capătul cărora se găseşte Juanqinzhai. Locul era prea intim pentru grupurile de turişti care se înmulţeau rapid, şi nimeni în China n-avea pe atunci priceperea necesară pentru conservarea grădinii, deşi deceniile de neglijenţă sugerează că un factor a fost şi nepăsarea intenţionată. Comuniştii au acuzat dinastia Qing de abuz, dar acei împăraţi reprezentaseră o autoritate supremă, o moştenire pe care Mao şi succesorii au menţinut-o cu îndârjire. Pavilioanele grădinii de odihnă simbolizează un materialism opulent şi un intelect rafinat, fiind deci anatema absolută pentru maoism. Întregul Oraş Interzis rămânea nucleul conducerii chinezeşti, iar portretul uriaş al lui Mao care încă atârnă deasupra porţilor sale era un semn sugestiv că autoritatea sa încă dăinuie. Dimpotrivă, grădina de odihnă era un spaţiu luxos de repaus, în care împăratul să se răsfeţe în singurătate după renunţarea la putere – însă pe conducătorii mai recenţi ai Chinei nu i-a interesat viaţa de după putere. Şi, susţinători ai acţiunii colective, nu erau interesaţi nici de sihăstria contemplativă individuală.

M-am întors cu numeroase ocazii în Oraşul Interzis, dar n-am aflat de existenţa grădinii de odihnă decât în 1999. Clădirile de acolo, inclusiv Juanqinzhai, cu cele nouă pavilioane ale sale, fuseseră ignorate în aşa măsură, încât nu fuseseră aproape deloc jefuite sau distruse. împăratul Qianlong dăduse un fel de decret iniţial de conservare, poruncind ca grădina să fie păstrată pentru totdeauna ca un refugiu pentru împăraţii care abdică, însă cum niciun alt împărat n-a mai abdicat, grădina a beneficiat de o neglijenţă benignă de-a lungul deceniilor cât dinastia Qing a rămas la putere. Vreme de 600 de ani, reşedinţele prinţilor şi odăile concubinelor au fost reconstruite de nenumărate ori – dar nu şi Juanqinzhai. Acesta este

singurul loc care reflectă întru totul viziunea unui singur împărat. O împărăteasă văduvă a trăit acolo ceva timp, şi câţiva curteni şi-au sărbătorit zilele de naştere acolo. Pu Yi, ultimul împărat, a adăugat un tablou în complex. Altminteri, refugiul a rămas gol, a fost apoi închis în 1924 şi folosit ca spaţiu de depozitare de către angajaţii de la Muzeul Palatului, care se concentrau asupra zonelor publice din Oraşul Interzis. La redeschiderea sa în 1999, când Muzeul Palatului începuse pregătirile în vederea licitaţiei pentru găzduirea Olimpiadei, era ca o capsulă a timpului – unul dintre puţinii supravieţuitori ai atacului împotriva istoriei dezlănţuit în China secolului XX. Era alterat de intemperii, decolorat şi puţin dărăpănat, dar îşi păstrase integritatea, iar conservarea sa n-ar fi necesitat la fel de multă inventivitate ca alte intervenţii chinuite asupra clădirilor istorice chinezeşti.

Împăratul Qianlong, al şaselea conducător din dinastia manciuriană Qing, a domnit oficial între 1735 şi 1796, deşi practic a guvernat până în 1799. S-a remarcat din copilărie pentru isteţimea lui, fiind înscăunat în defavoarea fraţilor lui datorită manierelor sale sobre, cunoştinţelor sale de literatură şi filosofie şi uşurinţei cu care se înţelegea cu oamenii. Era un bărbat cu o ambiţie impresionantă, echivalentul chinez al lui Ludovic XTV, al Ecaterinei cea Mare sau al împăratului Franz Josef. A extins graniţele Chinei şi a devenit cel mai bogat om din lume; la apogeul domniei sale, balanţa comercială dintre China şi Occident înclina în favoarea Chinei. Autor a peste 40.000 de poezii, era un învăţat iară cusur, având de partea sa prezenţa de spirit, eleganţa şi talentul artistic. Însă a şi ordonat arderea cărţilor, respectiv torturarea şi execuţia scriitorilor care nu-i erau pe plac. În a doua jumătate a vieţii, Qianglong s-a autoproclamat „bătrânul celor zece victorii desăvârşite” – şi, într-adevăr, a consolidat stăpânirea dinastiei Qing şi a sporit cu o treime mărimea Chinei; la moartea lui, populaţia ţării sporise cu peste douăzeci la sută.

Qianlong era nepotul împăratului Kangzi, cel mai longeviv conducător din istoria Chinei. În semn de respect, Qianlong s-a hotărât să nu eclipseze domnia bunicului său şi, din acest motiv, şi-a pus în gând să abdice – primul împărat care s-a gândit să facă un asemenea pas. Pentru a se detaşa semnificativ de maşinăria statului, şi-a dorit o grădină, pe care şi-a închipuit-o ca un peisaj superb alcătuit din stânci sculptate şi pavilioane. A început proiectul când abia trecuse de 60 de ani, deşi nu avea să se gândească la abdicare decât la vârsta de 85, după o domnie cu un an mai scurtă decât a bunicului său. Planurile şi construcţia propriilor încăperi din complexul Juanqinzhai, l-au preocupat pe împărat din 1771 până în 1774; decorarea lor a durat încă doi ani. De-a lungul acestei perioade, a lăsat pe seama altora majoritatea problemelor de stat, ducând astfel la infiltrarea corupţiei la curtea sa. După moartea lui Qianlong, ginerele sau, Hashen, a fost silit să se sinucidă pentru că acumulase prea multe bogăţii ilicite. Domnia de 60 de ani a lui Qianlong a fost cea mai stabilă din lume, ceea ce a dus la o mare prosperitate, dar a şi dat naştere unei stagnări culturale. Modernitatea şi zorii industrializării au ocolit China. În perioada care a urmat domniei lui Qianlong, în China au venit străini, iar cheltuielile excesive pe războaie şi înăbuşirea revoltelor au sărăcit curtea.

Proiectul Juanqinzhai reflectă combinaţia de fineţe, inteligenţă şi laxitate decadentă caracteristică pentru Qianlong; a construit acest sanctuar preţios ca pe un divertisment artistic şi n-a petrecut nici măcar o noapte în el. Deşi şi-a început aşa-zisa retragere în 1796, a condus practic până la moartea sa, trei ani mai târziu, refuzând să se mute din reşedinţa imperială sau să renunţe la autoritate.

Grădina de odihnă recreează structura ritualică de bază a imperiului. Clădirile sale principale evocă cele mai importante edificii ale complexului principal, cu curţi publice asemănătoare care le precedă pe cele private. Cei

aproape 8.000 m² erau meniţi să cuprindă structura generală a celor 720.000 m² ai Oraşului Interzis. Se voia şi o versiune la scară largă a grădinii unui învăţat, adaptând subtile principii peisagiste după grădinile din sudul ţării, din Suzhou, Yangzhou şi Hangzhou, în scopuri măreţe. Nu avea să fie grădina tradiţională plină de stânci a unui învăţat, nici centrul splendorii imperiale; avea să îmbine poezia contemplativă a celei dintâi cu ambiţia statală a celei din urmă. Pentru europeni, munţii reprezintă sublimul înspăimântător, pentru chinezi însă reprezintă paradisul, geografia minţilor luminate. Iar grădina evocă o asemenea geografie.

Este o grădină de iarnă, concepută astfel încât să fie folosită în lunile în care împăratul rămânea în Oraşul Interzis. Complexul este împărţit în patru curţi, după o axă nord-sud. Această dispunere îl face pe vizitator să nu simtă că spaţiul e lung şi îngust, ci mai degrabă o suită de scuaruri alăturate. Porţile înguste – intrarea în complex se face pe o potecă întortocheată, printr-o fisură între două aranjamente stâncoase – îi dau dimensiuni omeneşti. împăratul a botezat cele 27 de structuri cu nume care sugerau speranţele pe care le avea privitor la acest loc: intri prin Poarta Răspândirii Prosperităţii şi apoi treci pe rând prin Sala împlinirii Dorinţelor Dintâi (una dintre cele mai înalte clădiri din Oraşul Interzis), Clădirea încântării Fără Sfârşit, Foişorul Priveliştii către înfăptuiri şi Camera Supremă a Cultivării Armoniei. împăratul nu a numit doar aceste clădiri, ci a şi proiectat grădina în prima formă. Foişorul Parfumului de Bambus e gândit să arate ca o carte; e decorat doar cu caligrafii. Multe dintre mobilele iniţiale erau făcute din lemn de rădăcină, o metodă costisitoare, preţuită de împăraţi, menită să arate dispreţul faţă de rafinamentul omenesc, în favoarea idealului budist al naturii nealterate.

Separarea dintre intrigile de curte şi viaţa învăţaţilor, esenţială oricărui studiu despre cultura Chinei, este documentată încă din perioada Statelor Combatante (475 –

221 î.Hr.). În timpul dinastiei Song de Nord (960 – 1127 d.Hr.), aceasta lua adesea forma unei estetici care părea intenţionat stângace pentru cei din afara curţii. Deşi pictorii învăţaţi, deseori alungaţi de la curte deoarece criticau guvernul, creau tablouri şi poeme în sărăcia exilului, operele lor erau considerate, în general, ca fiind de o mai mare însemnătate decât lucrările împopoţonate şi decorative de la curte. Într-adevăr, multe tablouri şi caligrafii ale învăţaţilor izgoniţi din capitală au fost mai târziu incluse în Colecţia Imperială. Estetica învăţaţilor defineşte proiectul grădinii lui Qianlong, influenţată de călătoriile în care inspecta teritoriile sudice din regatul său. Aranjamentele de stânci, straturile de flori şi canalele din grădina de odihnă, toate construite pe un teren plat, amintesc de peisajele muntoase ale sudului Chinei, aşa cum sunt înfăţişate în picturile Song şi Ming. Caracterul şerpuit al tradiţionalei grădini a învăţaţilor fusese înlocuit în perioada Ming de simetria gustului nordic. În grădina Qianlong, panoramele izbitoare şi potecile întortocheate au fost integrate în disciplina manciuriană, dar acea şerpuire lină a rămas, într-o oarecare măsură, într-o formă mai concisă şi sintetică.

Stilul de viaţă închipuit în Juanqinzhai era solitar, potrivit pentru contemplare, idealul învăţaţilor; clădirea elegantă exprimă o izolare cultă. „Epuizat de munca sârguincioasă”, scria Qianlong, „mă voi cultiva, respingând zarva lumească”. O mare parte din interiorul complexul este ocupat de un teatru decorat din belşug, care are un singur loc. Însă, în ciuda acestei origini culte, construcţia complexului Juanqinzhai reflectă extravaganţa exuberantă a lui Qianlong; până şi grinzile de susţinere sunt din lemn şlefuit de esenţă tare. Dintre cele nouă pavilioane din Juanqinzhai, cele cinci de la răsărit conţin încăperile în care locuia împăratul, împărţite pe două etaje, cuprinzând platforme pentru dormit şi şezut în şaisprezece spaţii separate. Această aripă are un perete întreg din *zitan*, acel lemn violet de santal atât de îndrăgit de împăraţi, extrem

de rar la vremea aceea şi aproape dispărut în zilele noastre. Paravanele simt încrustate cu cartuşe mari de jad. Broderia cu două feţe, acea artă rară din Suzhou, a fost folosită pentru a fabrica 173 de ferestre interioare translucide. În partea de jos a peretelui sunt înfăţişate scene cu căprioare în pădure. Fundalul constă în încrustaţii geometrice în *zitan*, pe deasupra cărora s-a aplicat un prim-plan din coajă interioară de bambus (*tiehuang*). Partea de sus prezintă o scenă cu păuni, coţofene şi fenicşi, şi este făcută cu aceleaşi metode şi materiale. Alte părţi din pavilion sunt decorate cu încrustaţii din fir de bambus, un mod laborios de a obţine un fundal pestriţ imprimat pentru ornamentele fixate deasupra. Aceste metode, întrebuinţate de obicei pentru obiecte mici şi decorative, sunt transferate aici pe suprafeţe vaste – singurul exemplu cunoscut al unei astfel de utilizări arhitecturale. Obiectele lăcuite din clădire sunt şi ele de o complexitate şi de dimensiuni unice. Inserţiile din pereţi au rafinamentul unei vaze preţioase; panourile despărţitoare sunt încrustate cu azurit, jad, jasp şi alte pietre semipreţioase. Tapetul, făcut de mână, este imprimat cu mică şi apoi întipărit în malahit. În interior se găseşte unul dintre cele mai mari obiecte cloisonné făcute vreodată, o pereche de cuplete atârnate chiar de mâna împăratului. Qianlong s-a implicat în fiecare etapă a construcţiei. Arhivele documentează cererea lui de a înlocui un anume mâner de uşă cu un cloisonné, ceea ce s-a şi întâmplat.

Juanqinzhai este renumit pentru adoptarea influenţelor străine. Qianlong a importat oglinzi enorme, ceea ce ar fi trădat o trufie de neînchipuit în China secolului al XVIII-lea. Deşi vitrinele din Juanqinzhai au ornamente chinezeşti, asimetria lor reflectă o influenţă japoneză. Ferestrele exterioare sunt din sticlă europeană, iar tronul făcut din sticlă e un soi de „occidentărie" corespunzătoare versiunii distorsionate a Chinei pe care o regăsim în chinezăriile occidentale. Cele patru pavilioane

de vest din Juanqinzhai, care cuprind teatrul, cu scena şi tronul, dispun de ornamente în zăbrele, finisate cu vopsea astfel încât să semene cu bambusul pestriţ, mai efemer şi mai puţin rezistent. Pereţii şi tavanul sunt acoperiri cu picturi spectaculoase în *trompe l'oeil*, care folosesc racursiurile şi perspectiva liniară dezvoltate în Italia renascentistă. Sunt puternic influenţate de opera lui Giuseppe Castiglione, pictor iezuit, misionar şi consilier imperial, care a trăit în China din 1715 până la moartea sa, în 1766, cunoscut de chinezi sub numele de Lang Shining. Se crede că picturile murale ar putea să conţină elemente pictate de Castiglione, deşi proiectul Juanqinzhai a început după moartea acestuia. Tavanul este deosebit de atrăgător, înfăţişând un spalier din bambus care geme sub greutatea unei spectaculoase glicine înflorite – un simbol plin de bucurie al multor generaţii de urmaşi. Picturile murale reprezintă o grădină, aducând estetica exterioară în interior. Aici, bujorii pictaţi ar fi continuat să înflorească, iar cerurile ar fi rămas de un albastru văratic, chiar şi de-a lungul iernilor lungi şi friguroase din Beijing. Simt fresce pictate pe mătase, folosind pigmenţi chinezeşti într-un stil occidental, aplicaţi astfel încât să corespundă esteticii chinezeşti. S-a reflectat mult la influenţa chinezească asupra artei occidentale în această perioadă, însă şi această întrepătrundere reciprocă, deşi mai rar întâlnită şi poate mai puţin profundă, merită observată.

Lui Qianlong îi plăcea să se închipuie un pustnic în munţi. Juanqinzhai reflectă în mod evident caracterul ambivalent al acestor fantezii. El nu vedea nicio discrepanţă între a fi cel mai bogat om din lume şi a duce o viaţă de ascet. Susţinea că vrea să fie cunoscut ca „omul care nu are nimic de făcut" – dar nu a căutat niciodată o asemenea tihnă. Din toate punctele de vedere, este un semn al decadenţei imperiale să cheltui resurse colosale pentru a putea alege doar de dragul de a alege, nu pentru că vrei, cu adevărat, să faci alegeri. Plăcerea pe care a obţinut-o din această grădină a contemplării a stat în

construirea, nu în locuirea ei; a construit-o ca să se impresioneze pe sine însuşi. Însă elementele grădinii sugerează un devotament profund faţă de preceptele budiste. Filosofia confucianistă spune că, pentru a domni, un împărat trebuie să fie o fiinţă iluminată, iar acest complex de grădini exprimă năzuinţa spre iluminare, fiind un loc în care Qianlong putea să caute modestia propriei sale fiinţe, departe de statutul de împărat. Pare să fi simţit că scopurile sale budiste erau cele mai importante.

Dinastia manciuriană Qing era adeptă a budismului tibetan, nu a budismului chan (sau zen), care era mai răspândit în China. Manciurienii erau aliaţi ai mongolilor în secolul al XVII-lea, iar Dalai Lama a acordat conducătorilor manciurieni titlul de Buddha viu, la mijlocul secolului. Budismul tibetan este mai ortodox, cam la fel de diferit de budismul chan cum este catolicismul faţă de protestantism. Qianlong crescuse împreună cu un Buddha viu, un mongol pe nume Rolpai Doije, care venise să trăiască la curte şi fusese educat împreună cu Qianlong. El a devenit mentorul, dascălul şi călăuzitorul budist al lui Qianlong. Fiind considerat un urmaş al lui bodhisattva Maňjuśri, Qianlong a mers de-a lungul vieţii în vizite prelungite la locurile sfinte de la Muntele Wutai, unde se spune că se află o şuviţă din părul lui Maňjuśri. E adevărat că, spre sfârşitul vieţii, Qianlong alunecase în decadenţă, dar îşi dorea totodată şi cultivarea intelectuală, iar grădina este plină de locuri pentru meditaţie şi contemplare. Viziunea care-i stă la bază, deşi costisitoare, este extrem de spirituală. Qianlong medita zilnic; a construit multe temple; a poruncit să fie create multe imagini budiste. Ideea de budism opulent poate suna ca un oximoron pentru un occidental, dar aici este principiul călăuzitor. Estetica tibetană e vizibilă în grădină.

Occidentalii au privit adesea decorarea clădirilor şi structura grădinilor drept două lucruri separate, lucrul natural şi lucrul făcut de mâna omului, şinele lăuntric al gândirii separat de acţiunea exterioară. Însă aceste

dualităţi carteziene sunt lipsite de înţeles în gândirea lui Qianlong; toate interioarele din Juanqinzhai sunt făcute ţinând seama de ce se află în afara lor, şi nu există „casă” sau „grădină” – ci doar un singur complex. Omul, fiind făcut de natură, nu făureşte altceva decât noi aspecte ale naturii.

Nu e uşor să faci portretul unui împărat chinez. Aspectul lor divin intră în conştiinţa publică, iar dimensiunea personală este, de regulă, atât de bine ascunsă, încât ţi-e greu să ştii dacă a existat măcar. Grădina Qianlong te ajută. În ea, începi să simţi că acest împărat era un om, şi nu doar unealta supremă a unei structuri politice absolute. Avea propriile pasiuni, trăsături şi dorinţe – spirituale sau de altă natură. Din multe puncte de vedere, Qianlong era un romantic; prima lui soţie a murit la 40 de ani, dar el i-a scris scrisori sub formă de poeme tot restul vieţii.

Ideea preconcepută în Occident sugerează adesea că estetica chineză şi-a atins apogeul spre sfârşitul dinastiei Song şi începutul dinastiei Ming, apoi a intrat în declin la începutul dinastiei Qing şi şi-a atins nadirul după Qianlong. Calitatea meşteșugului de la Juanqinzhai depăşește uneori calitatea gustului, şi opulenţa ia locul subtilităţii. Mulţi cunoscători occidentali preferă monocromia şi minimalismul chinezesc, şi unii sunt de părere că până şi operele din timpul domniei împăratului Yongzheng, tatăl lui Qianlong, sunt mult mai rafinate decât acestea. Însă Qianlong reprezintă înflorirea absolută a gustului Qing, iar mulţi chinezi din zilele noastră se bucură de imprimeurile sălbatice şi emailurile aurii, preferând această exuberanţă disciplinei austere. Dacă Qianlong ar fi trăit în zilele noastre”, spunea un academician, „ar fi purtat Versace”. Într-o perioadă în care vesticii „descoperă” arhitectura victoriană şi modernismul de la mijlocul secolului, monumentele Qing trebuie preţuite cât încă mai pot fi salvate.

În 1998, am fost să vizitez Grădina Palatului Fericirii

Permanente, din Oraşul Interzis, care se renova atunci, în parte sub egida unui nume încântător, Happy Harun. Acea grădină, în mare contemporană cu Juanqinzhai, arsese în 1923 şi se reconstruia acum pe baza imaginilor şi a plintelor rămase din clădiri. Un muncitor de acolo mi-a povestit că ministrul culturii din China venise să viziteze şantierul şi spusese: „Toate structurile din lemn simt inimoase, dar piatra arată îngrozitor şi trebuie înlocuită”. Muncitorul i-a explicat că piatra e tot ce a mai rămas din clădirile iniţiale şi că era, prin urmare, conservată în mod corespunzător. Ministrul culturii i-a spus: „Tu ai purta un costum nou cu pantofi vechi?”

Această atitudine însemna că echipele de restaurare de la Juanqinzhai aveau de furcă: trebuiau să schimbe dorinţa de reconstruire într-una de conservare. Pentru a complica lucrurile şi mai mult, tehnicile folosite în Juanqinzhai erau atât de rafinate încât depăşeau priceperea oricărui meşter în viaţă. De pildă, o parte din clădire folosea un fel de voal întărit şi emailat, al cărui meşteșug s-a pierdut (deşi pantofii de pe vremea dinastiei Han şi pălăriile de pe vremea dinastiei Song erau făcute prin aceeaşi metodă); putem să recreăm aspectul, dar nu şi obiectul în sine. Fondul Mondial pentru Monumente a pus în vigoare proceduri prin care, cu ajutorul tehnicilor ştiinţifice şi al microscopiei, să se determine majoritatea proceselor originare folosite în obţinerea unui efect sau a unui finisaj; acest lucru a făcut posibilă reproducerea exactă a acestor procese, necesitând adesea mai multe straturi de ornamente. Conservarea complexului Juanqinzhai a trebuit să îmbine concepte, estetici, tehnici şi materiale orientale şi occidentale, asemenea clădirilor şi terenurilor iniţiale. Meşteșuguri de mult pierdute au trebuit reinventate şi reînvăţate, şi apoi adaptate la tehnologiile moderne. A fost nevoie de ştiinţă pentru a înţelege metodele dispărute şi tot de ştiinţă pentru a le regândi, deşi execuţia s-a bazat pe o fineţe extraordinară.

Folosind tehnici miniaturale la scară mare,

meşteșugarii lui Qianlong inventaseră noi substraturi care să le susţină. Restauratorii care erau obişnuiţi să lucreze cu obiecte mici au trebuit să-şi închipuie metode de a modifica procedeele de restaurare pe care le inventaseră pentru tabachere şi alte obiecte mici de artă, astfel încât să fie viabile pe suprafeţe arhitecturale întinse. S-a luat legătura cu guvernatorii provinciilor sudice, în încercarea de a găsi artişti pricepuţi, care au venit din Anhui, la vest de Nanjing, şi din Zhejiang, la sud de Shanghai. Restauratorii implicaţi în acest proiect au fost de părere că hârtia folosită pentru restaurare trebuia să fie făcută în China, aşa că un expert englez în fabricarea hârtiei a venit să-i înveţe pe muncitorii chinezi un procedeu inventat, la origini, în China. Toată lucrarea s-a desfăşurat înăuntrul zidurilor Oraşului Interzis, pentru a evita riscul de a trimite cuiva un original şi a primi înapoi o copie reuşită. Parţial mulţumită experienţei dobândite de profesorii săi prin această colaborare internaţională, Centrul de Conservare al Patrimoniului Cultural din Universitatea Tsinghua oferă acum specializare postuniversitară în Conservarea Arhitecturală a Structurilor din Lemn şi a Interioarelor şi Mobilelor Istorice. Aceasta este prima specializare înfiinţată în domeniul conservării interioarelor istorice chinezeşti şi a mobilei din lemn.

Grădina şi clădirile sale, construite astfel încât un împărat să se poată juca de-a pustnicul filosof, nu ne arată cum trăia acesta, pentru că n-a trăit acolo niciodată. În schimb, ne arată cum gândea: aşa îşi imagina el paradisul. Este o scriere despre sfârşitul vieţii, o cugetare despre ce înseamnă să îmbătrâneşti. Prin poezia sa nestăpânită, decoraţiunile sale luxoase şi austeritatea barocă, această grădină exprimă ambiguităţile puterii şi detaşării. Marie Antoinette obişnuia să simuleze naivitatea cu toiagul ei de ciobăniţă la *hameau-ul* din Versailles cam în aceeaşi perioadă în care împăratul Qianlong îşi construia grădina de odihnă, însă ceea ce la ea pare afectare, la el sugerează un idealism sincer. Pe placa cloisonné care atârnă în

Juanqinzhai se află cuvintele împăratului: „Puritatea şi ordinea din minte, privitor la zeci de mii de lucruri, trebuie păstrate într-o singură inimă”. Viaţa unui împărat atrage după sine haosul unei împărăţii greu de stăpânit; grădina de odihnă avea să fie locul în care o viaţă atât de complicată se putea limpezi fără să se împuţineze.

ANTARCTICA

Aventuri în Antarctica

Travel + Leisure, noiembrie 2008

Turismul dezastrelor este o activitate dubioasă prin faptul că duci lumea să vadă locuri pe cale de dispariţie înainte ca acestea să piară pentru totdeauna – deşi scopul ar fi ca aceste vizite să trezească în turişti dorinţa de a salva zonele respective. Antarctica este extrem de vulnerabilă. Cu cât se topesc porţiuni mai mari din ea şi temperatura mării se schimbă, cu atât ecosistemele lumii intră în criză. Întotdeauna e mai şocant să vezi declinul unui mare om decât al unui om oarecare; de aceea citim cu atâta interes tragediile istorice şi de aceea eroii lui Shakespeare sunt deseori regi. Antarctica este un împărat măreţ, pe cale de dispariţie.

Ar fi meritat să ne amintim, atunci când eu şi soţul meu ne-am înscris în Expediţia Centenară *Nimrod* spre Antarctica, că expediţia *Nimrod* a lui Sir Ernest Shackleton în căutarea polului dăduse greş și că poate ne sfidam soarta aventurându-ne spre sud sub acelaşi nume. Dar noi încercam să înfăptuim doar ceea ce el dusese la bun sfârşit – de fapt, doar o parte –, nu ceea ce năzuise el să facă. Având o sută de ani de progres tehnologic de partea noastră, ne-am închipuit că vom ajunge cu uşurinţă la adăpostul pe care-l ridicase pe ţărmul Mării Ross. Construit acum un secol, adăpostul fusese menit doar pentru o iarnă, dar era încă în picioare, mărturie a standardelor înalte ale lui Shackleton şi a unui climat prea ostil chiar şi pentru microorganismele de putrefacţie.

Înainte de a pleca pe mare, la ora 16.00, în ziua de Anul Nou 2008, de la aceeaşi dană din Lyttelton, Noua

Zeelandă, de unde plecase şi Shackleton la aceeaşi oră, pe 1 ianuarie 1908, am fost binecuvântaţi în biserica anglicană în care se rugase echipajul lui Shackleton şi am cântat acelaşi imn pe care-l cântaseră şi ei, cu acelaşi refren de Casandră: „O, auzi-ne şi dă îndurare / Celor aflaţi în primejdie pe mare”. Se adunase o mulţime destul de numeroasă, din care făceau parte şi urmaşi ai echipajului lui Shackleton. Fanfara cânta; câinii samoezi, ai căror strămoşi trăseseră săniile lui Shackleton, lătrau în timp ce mulţimea ne făcea cu mâna; şi am fost escortaţi în larg chiar de remorcherul care trăsese după sine nava *Nimrod*.

Legat de balustrada de pe puntea superioară a vasului, un steag mic – cam cât unul folosit de o spălătorie pentru a-şi anunţa deschiderea festivă – spunea SPIRIT OF ENDERBY, în conformitate cu materialele promoţionale ale călătoriei noastre. În contrast cu el, pe carenă, uriaşe litere chirilice proclamau că vasul se cheamă PROFESOR HROMOV, la fel şi pe bărcile de salvare, pe hărţi, şi pe echipamentul de bord; intram şi ieşeam din porturi în calitate de *Profesor Hromov* pentru că acesta era, de fapt, numele vasului. *Spirit of Enderby* era doar o fantezie a imaginaţiei înflăcărate a lui Rodney Ross, proprietarul firmei Heritage Expeditions şi liderul călătoriei. Aceleaşi materiale promoţionale făceau referinţă la „un vas rusesc recondiţionat, cu certificat de navigare prin gheţuri”. Cuvântul „recondiţionat” ne sugerase o intervenţie ceva mai serioasă decât întinderea unui covor albastru industrial într-un vas de cercetare sovietic din 1983 – dar nu eram aici ca să stăm în cabine luxoase, iar la momentul respectiv, cămăruţele spartane ni s-au părut că fac parte din bravada macho a întregii aventuri.

Două zile mai târziu, primul obiectiv din itinerarul nostru de o lună au fost insulele Snares, câteva din insulele subantarctice risipite între Noua Zeelandă şi Antarctica. Acestea sunt atât de bogate în specii de păsări, încât, pe oriunde ai lua-o, tulburi zonele de cuibărire şi împerechere, aşa că ne-am plimbat în bărci pneumatice şi

am văzut fermecătorii pinguini cu creastă, specifici acelor locuri. Înapoi la bord, partenerul meu, John, şi cu mine am intrat în vorbă cu ceilalţi 46 de pasageri, printre care doi americani, un canadian, un tip din Costa Rica, plus câţiva neozeelandezi, australieni, Zimbabweni şi namibieni albi, precum şi britanici. Navigând mai departe, am întâlnit valuri de 12 metri înălţime, care m-au făcut să mă simt ca o cârpă uitată pe veci într-o maşină de spălat; calităţile de navigare prin gheaţă ale *Profesorului Hromov*, am aflat, aveau drept urmare reducerea stabilităţii în ape agitate. Am descoperit cum să ne fixăm propriile bunuri, astfel încât puloverele şi lenjeria intimă termică să pună surdină zgomotului laptopurilor izbindu-se de aparatele foto. Chiar şi în relativa siguranţă a cabinei, câteodată ţi se izbea capul de un perete, îndesându-ţi gâtul între umeri, iar apoi picioarele ţi se izbeau de peretele opus, îndesându-ţi genunchii. Sperasem să pierd în greutate, nu în înălţime, pe parcursul acestei aventuri atletice într-o climă dificilă.

Insula Enderby, prima oprire la mal, a avut milă de noi şi nu s-a clătinat, aşa cum şi fac insulele de regulă. Întreaga sa suprafaţă e acoperită de tufăriş: păduri de tufe înflorite; alte plante groase şi ţepoase care se lipesc de pământul rece şi tare; şi diverse ierburi ciufulite plăcute vederii, dar prin care era greu să-ţi faci drum. Am văzut o mulţime năucitoare de păsări, printre care lupi de mare, diverse specii de albatroşi şi câte un pinguin cu ochi galbeni rătăcit. Am întâlnit la tot pasul lei de mare neozeelandezi, şi am înţeles de ce li se spune „lei": erau de mărimea unui frigider, cu gulere înfoiate, şi dacă te apropiai prea mult de ei – ceea ce se întâmpla uneori, având în vedere tufărişul – îşi ridicau capetele şi răgeau. Decizia lor de a abandona plaja şi de a se trânti printre tufişuri era cumva suprarealistă, parcă încercau să te păcălească, să te facă să crezi că sunt într-adevăr animale de uscat. Din când în când, se ridicau pe cele patru înotătoare şi mergeau anevoios prin iarbă, înceţi şi greoi ca nişte măgari bătrâni.

Două zile mai târziu, aceeaşi mare agitată ne-a adus la insula Macquarie, o rezervaţie naturală cu o mică staţie de cercetare care primeşte doar câteva sute de vizitatori pe an. Ţărmurile sale sunt înţesate cu animale sălbatice: pinguini regali, imperiali, Gentoo şi macaroni, precum şi elefanţi de mare. Pinguinii se adună curioşi în jurul tău şi, dacă-i întinzi mâna unui pinguin regal, îţi ciuguleşte degetul. Folosindu-şi aripile ca nişte înotătoare mai ales pentru a gesticula, dând din cap unul spre celălalt în timp ce aleargă de colo până colo, pinguinii seamănă cu navetiştii care se învârtesc prin Grand Central Station înainte să se anunţe peronul la care trage trenul, unii dintre ei năpârlind ca nişte doamne în vârstă în blănuri mâncate de molii. Peste două sute de mii de perechi de pinguini regali, gata de împerechere, trăiesc la un capăt al insulei, înghesuiţi în nişte condiţii pe lângă care Tokyo pare să dispună de un spaţiu nelimitat. Focile aveau tendinţa de a se trânti una peste cealaltă, formând genul de piramidă pe care majoretele din liceu au perfecţionat-o prin anii ’50. Cele tinere aveau nişte feţe neînchipuit de dulci, cu ochi mari şi umezi; masculii mai bătrâni aveau nasuri lungi, noduroase, ca nişte trompe, tremurânde şi purtând cicatrici de pe urma luptelor.

Trecusem prin zonele de latitudine turbulentă, dintre 40° şi 50°, o centură circumpolară de curenţi, şi acum eram gata pentru lunga traversare a Oceanului Antarctic, unde nu există mai deloc suprafeţe de uscat care să încetinească vânturile ce biciuiesc globul. Rodney a propus să ne întrecem în a ghici când vom vedea primul aisberg; ornitologul de pe vas număra speciile de păsări marine; şi simţeam cu toţii apropierea iminentă a celui de-al şaptelea continent. Shackleton insuflă un devotament ce aminteşte de Gurdjieff, iar nava era plină de experţi în explorare polară. Valurile îşi pierdeau treptat calitatea luminoasă şi dură pe care o avuseseră în regiunile subantarctice; apa devenea vâscoasă şi leneşă, aproape ca muşchii unui colos cu mişcări lente, pulsând sub pielea lui întinsă. Pe 12

ianuarie, eram în mijlocul unui mozaic de banchize plutitoare, şi liniile întunecate ale apei se întrezăreau printre cioburile pudrate cu zăpadă ca o imensă pânză neagră de păianjen.

Fragmentele de gheaţă măsurau până la şase metri lungime, luând forme care aminteau de un vultur, un Volkswagen broscuţă, o faţă zâmbitoare, o hartă a reliefului spaniol. Majoritatea climatelor au lumină, umbre sau un gri neutru, dar aici am descoperit un alb îngheţat intens, iară umbre, ca lumina unui bliţ. Bucăţile mai vechi de gheaţă purtau un şorţ turcoaz imediat sub linia de plutire, iar câteva aisberguri aveau urme refractate de azuriu. În alte locuri, cam tot ce e frumos poate fi cuprins dintr-o privire, dar ceea ce te izbeşte când vizitezi această regiune este întinderea ostilă, splendidă, primitivă, pe care n-o poţi înţelege decât din interior. Lumea se sfârşește în gheaţă. Membri ai echipajului rusesc stăteau la proră, uitându-se după obstacole însemnate, iar în funcţie de asta ofiţerul secund ne îndruma spre babord sau tribord; pe punte, căpitanul îşi arunca un ochi peste hărţile de navigare. Vasul se ridica puţin pe gheaţa mai subţire, plutitoare, apoi greutatea carenei se cobora ameninţător şi despica gheaţa. După-amiaza târziu, am fost chemaţi să bem un vin fiert pe puntea superioară, în timp ce traversam cercul polar antarctic.

Îndreptându-ne spre sud, aproximativ de-a lungul meridianului de 180° longitudine, acolo unde curenţii sezonieri înlesnesc de obicei trecerea prin Marea Ross, am pătruns în lumina nesfârşită din toiul verii antarctice, şi, ca să ne bucurăm de ea, mulţi dintre noi au stat treji în noaptea aceea şi în noaptea următoare, până pe la 2 şi jumătate dimineaţa. În dimineaţa următoare, pe 14 ianuarie, ne-am trezit cu veşti proaste. Într-o „şedinţă” în îmbâcsită sală de conferinţe din adâncurile vasului, Rodney ne-a anunţat că banchiza era mai groasă decât se aşteptaseră şi că la 3 dimineaţa am făcut cale întoarsă, pentru a încerca să reintrăm prin gheţuri mai la est.

„Puteam trece”, ne-a spus el, „dar avem în faţă 240 de kilometri de gheţuri plutitoare, şi am fi mers cu o viteză de numai trei noduri”. Matematica mea rudimentară îmi spunea că ne-ar fi luat cu două zile în plus să străbatem gheţurile şi m-am întrebat dacă era înţelept să pierdem o zi mergând înapoi, dar lipsa mea de experienţă m-a redus la tăcere. Apoi a vorbit Dmitri, căpitanul. „Vasul ăsta nu spărgător de gheaţă”, a spus el în înduioşătoarea lui engleză precară. „Gheaţa asta prea multă”.

Cineva a dat glas temerilor tuturor: „Se poate să nu reuşim deloc să ajungem pe partea cealaltă?”

Rodney era pământiu. „Am fost în 36 de excursii în Antarctica, şi de fiecare dată am ajuns”. Vorbea de parcă cel mai vechi prieten nu venise la o cină organizată în onoarea lui. Când ne-am întors pe punte, marile întinderi de gheaţă plutitoare, care la prima vedere ne umpluseră de voioasa nerăbdare de a explora tărâmul îngheţat, erau acum nişte obstacole ameninţătoare şi nedorite în calea noastră. De unde înainte ne bucuram de acel *da-dum* înfundat pe care îl făcea vasul când se izbea de ele, acum ne îngrijoram mereu că suntem într-o fundătură îngheţată, opriţi înainte să putem ajunge la chinuitor de apropiata Mare Ross. Conversaţiile noastre vesele au devenit forţate, ca nişte remarci despre vremea bună într-o tabără de prizonieri de război. A doua zi, am trăit copleşiţi de o psihologie stranie, ca într-un buncăr plutitor. Coboram deseori în sala de conferinţe pentru şedinţe, şi Rodney ne spunea ce arată încurajator pe harta gheţarilor, iar Dmitri ne spunea ce nu arată încurajator, unii pasageri susţineau că trebuie să-i dăm înainte, iar alţii că e timpul să renunţăm.

Nava păstra direcţia spre gheaţă la 178° longitudine. Trei nopţi la rând, la ora culcării, vaporul urca şi cobora prin gheţuri, dar ne trezeam a doua zi într-un vas nemişcat şi mărşăluiam din nou ascultători spre sala de conferinţe. În fiecare noapte, Rodney stătuse treaz până la ora trei dimineaţa, încercând să-l ademenească sau să-l silească pe

Dmitri să rămână pe acelaşi traseu; tot la trei, Dmitri voia să se ducă la culcare, iar pasagerii se retrăgeau; aşadar, ora trei era ora ritualică a eşecurilor călătoriei. Pentru un necunoscător, gheţurile prin care treceam arătau mereu la fel, iar vasul părea să pătrundă prin ele când mai repede, când mai încet, dar constant. Însă, din nou, la ora trei dimineaţa, căpitanul a declarat că gheaţa este de nepătruns. Rodney a recunoscut că este neobişnuit de compactă pentru acest sezon, dar a insistat că nava poate s-o străbată. Căpitanul, care avea acel talent tipic rusesc de a fi taciturn şi melodramatic în acelaşi timp, a spus că gheaţa este în continuare „prea multă" şi a ridicat din umeri. A spus: „Încerc cu greu" şi ne-am temut că este o formulare mai precisă decât ceea ce intenţionase să spună, şi anume „încerc din greu". După cum mergeau lucrurile, se părea că nu vom putea răzbate.

Cu ochii în lacrimi, Rodney ne-a explicat cât îl afectează eşecul, ca şi cum ar fi fost îndreptăţit să ne ceară simpatia. La început, toată lumea s-a comportat foarte britanic şi nu s-a pierdut cu firea deloc, dar mulţi pasageri au recunoscut mai târziu că au plâns în ziua aceea în cabinele lor, de parcă apa sărată şi caldă a lacrimilor ar fi putut să topească saramura îngheţată care ne stătea în cale. Unii au ţinut predici evlavioase despre cât de impresionant este să ţi se reamintească că nu poţi mereu să obţii ce vrei de la natură. Apoi cineva a pus întrebarea evidentă: dacă nu vom merge în Antarctica, atunci ce avem mai exact de gând să facem în următoarele cincisprezece zile? Rodney a spus că nu se prea gândise la asta. „Voi ce-aţi vrea să facem?" a întrebat el. Era nebunie curată să laşi un grup de călători, nici prea uniţi, nici prea informaţi, să decidă aşa ceva prin vot. În scurtă vreme, prin încăpere circulau diverse propuneri, care mai de care mai disperate şi mai nedesluşite.

Pe vas domnea o tristeţe molipsitoare. Nu era o călătorie grandioasă sau luxoasă, însă era extrem de costisitoare, iar oamenii şi-o doreau foarte tare. Familia lui

Conrad făcuse economii opt ani ca să-i facă această excursie cadou la împlinirea a 50 de ani. Lynne, care mai fusese într-o excursie cu Heritage, îşi convinsese soţul şi încă cinci prieteni să i se alăture în această mare aventură. Mama lui Nick îl rugase de pe patul de moarte să ia moştenirea modestă pe care i-o lăsase şi s-o dea pe visul lui din copilărie – acela de a vizita Antarctica. Greg îşi folosise toate zilele de vacanţă, plus câteva de concediu neplătit, şi nu mai avea zile libere până în 2009. Lauren se angajase din nou, după ce ieşise la pensie, şi lucrase un an întreg ca să-şi permită să plătească această excursie cu Stephen. Iar cei din gaşca mai tânără – Dean, José, Glenn, John şi Carol – făceau parte din echipaje profesioniste pe iahturi de lux şi se înscriseseră pentru expediţie cu trei ani în urmă, folosindu-şi toate economiile. Dezamăgirea avea un aer shakespearian, şi nu mai era nimic de făcut. Tendinţa britanică de a vedea partea bună a oricărei situaţii se contrazicea cu obiceiul american de a alerga după visuri imposibile. Britanicii şi neozeelandezii erau, în general, de părere că viaţa ne dăduse lămâi şi că cel mai bine era să facem limonadă. Australienii, americanii şi africanii considerau că viaţa ne dăduse lămâi, aşa că puteam foarte bine să le aruncăm în cei vinovaţi pentru frustrarea noastră.

În prima noapte după capitulare, doar câţiva dintre noi au stat de strajă, privind întinderile nesfârşite de gheaţă. Cu toate astea, în această lume stranie, dezamăgirea noastră, a tuturor, era incredibilă. Pe punte, m-au copleşit deopotrivă admiraţia pentru locul în care ne aflam şi tristeţea că nu ne aflam în locul unde voiam să fim, deoarece aşa-numitul soare de la miezul nopţii îşi făcuse spectaculoasa apariţie pe la ora zece, iar cerul pestriţ aluneca lin pe deasupra gheţii, brăzdată ca o bezea ondulată. Erau mamifere şi păsări marine de văzut, iar noi ne întreceam să le filmăm cu camerele noastre digitale – şi rarele foci Ross, şi des întâlnirii pinguini Adélie. Pinguinii erau risipiţi, unul ici şi patru colo, stând mulţumiţi pe

insuliţele lor de gheaţă până când vasul nostru ajungea aproape în dreptul lor, moment în care plonjau în apă cu burta înainte. Petreii polari ne dădeau târcoale, semănând, atunci când soarele le atingea penele albe, cu imaginea Sfântului Duh din picturile Renaşterii nordice. Dacă stăteai pe treptele de metal astfel încât să te poţi apleca peste proră, puteai să-ţi zăreşti propria reflexie prismatică în cele mai lucioase bucăţele de gheaţă plutitoare, înainte ca nava să le zdrobească. Până şi aerul era ca un tonic înviorător.

Însă în adâncul nostru stăruia îndărătnică o nemulţumire faţă lumina permanentă a acestei nelumi albe prin care pluteam în derivă, departe de ultimul continent şi în afara timpului. E adevărat în general, dar în special când e vorba despre călătorii, că oamenii sunt încântaţi de orice primesc în plus şi supăraţi cu privire la orice se aşteptau să primească şi n-au primit. Se poate să nu fi auzit niciodată de cameleonul de copac cu degete rotunde, sau de Grădina Abaţiei Sainte Yvette, dar când ghidul îţi spune că ai avut norocul să vezi o şopârlă rară, sau că ai prins mănăstirea deschisă dintr-o toană a călugăriţelor, eşti în culmea fericirii. Când ţi se întâmplă pe dos, nu te simţi doar dezamăgit, ci şi trădat. Nu-ţi poţi ierta că ai cheltuit atâţia bani pe o aventură pe care n-o trăieşti. Deteşti în avans refrenul care va începe cu: „Mă rog, de fapt, n-am ajuns până acolo”.

Cu aşteptările reduse drastic, ne-am aliniat a doua zi pentru o excursie în bărci pneumatice pe lângă insula Scott, un aflorimert geologic rar vizitat, la nord de cea mai groasă banchiză. Ne-am înfiorat când am văzut o focă-leopard – animal de pradă despre care se ştie că atacă oamenii – făcând plajă, arătând ca o încrucişare între un melc de mare şi un dinozaur. După şedinţa de după-amiază, Rodney ne-a spus că, după părerea lui, se poate ca gheaţa să se mai risipească spre sud şi ne-a propus să aşteptăm lângă insula Scott o zi sau două, în speranţa că totuşi am putea încă să răzbatem. Până şi ateii s-au dus la

culcare în noaptea aceea rugându-se fierbinte. Am descoperit o camaraderie fragilă încercând să stăvilim disperarea, de parcă prin această experienţă formam între noi legături ca între soldaţi, deşi aveam şi un sentiment insidios, ca din *Huis Clos*, că nu putem scăpa unii de alţii.

În aceste vremuri, când mediul înconjurător e asediat şi scăderea calotelor e un fapt bine cunoscut, am găsit ceva liniştitor în dimensiunile peisajului, pe lângă care mă simţeam nespus de mic. Toţi veniserăm plini de temeri legate de înverzirea Antarcticii, dar n-am găsit decât o serenitate îngheţată şi neînduplecată. Sperând că ne vom continua traseul şi că vom răzbate până la continent, eram oricum uluiţi şi umiliţi de splendoarea din jurul nostru şi, deşi ne rugam ca gheaţa groasă să dispară din faţa vasului nostru, speram că nu va dispărea de pe Pământ.

În ziua următoare, am rămas lângă insula Scott şi am continuat să aşteptăm. Îngrozitoarele şedinţe începeau să semene cu terapiile de grup de la mijlocul anilor ’70, în care fiecare participant spunea ce avea de spus, în timp ce toţi ceilalţi scrâşneau din dinţi. Rodney era preocupat acum de cât timp ne-ar lua să ieşim din Marea Ross dacă intram, dar problema întoarcerii nu ni se părea la fel de gravă ca ideea că s-ar putea să nu intrăm deloc. Am început să-i înţeleg pe exploratorii din trecut care-şi doreau atât de mult să ajungă la poli, încât călătoreau prin teritorii neexplorate, neştiind dacă se vor mai întoarce, pierzându-şi membre din cauza degerăturilor, dispărând în crevase sau în furtuni orbitoare. Dmitri ne-a anunţat apoi că ar dura câteva zile bune să răzbatem prin gheţuri, că ar trebui să ne întoarcem pe aceeaşi cale şi că nu mai aveam suficient timp pentru călătoria dus-întors. Rodney, neconvingător, i-a dat dreptate căpitanului.

Pasagerii erau şi extenuaţi, şi indignaţi. Acum duceam lipsă de timp, după toate zilele petrecute plimbându-ne înainte şi înapoi. Rodney crezuse că putem să răzbatem. Dmitri refuzase să meargă mai departe. Noi fuseserăm doar nişte marionete într-o competiţie a

orgoliilor. Ceea ce face natura accepţi cu un soi de bunăvoinţă. Ceea ce face lăcomia oamenilor te înfurie. Dacă ni s-ar fi spus că problema erau într-adevăr gheţurile, am fi acceptat-o, dar această incompetenţă nătângă şi aceste certuri personale era greu de înghiţit. În noaptea aceea, pe punte, Ian a observat că mergeam cu o viteză de doar nouă noduri, „deoarece vasul a fost construit mai degrabă pentru confort, decât pentru viteză”. Mary a spus: „Ca să fiu sinceră, nu cred că a fost construit nici pentru una, nici pentru alta”. Cam asta era situaţia. Câteva persoane de la bord citeau *The Worst Journey in the World*[13], excelenta povestire a expediţiei fatale a lui Robert Falcon Scott, din 1910 – 1913, şi am început să ne referim la Expediţia Centenară *Nimrod* ca la „a doua cea mai îngrozitoare călătorie din lume”.

Ne mai rămâneau încă două săptămâni. Plănuiam să mergem spre vest, în căutare de aisberguri, apoi să ne îndreptăm înapoi spre Noua Zeelandă, prin regiunea subantarctică. Până acum, coborâserăm pe uscat numai de patru ori, şi bravii aventurieri începuseră s-o ia razna. Niciodată nu mi-a plăcut frigul, dar în acele zile de temniţă aveam o ciudată plăcere să tremur pe punte şi să simt amorţeala îngheţată în degete şi în vârful nasului. Frigul era antarctic, deşi nu puteam să simţim continentul sub tălpi; era manifestarea fizică a scurtei noastre prietenii cu pinguinii, cu focile şi balenele. Ca să ne asigurăm unii pe alţii că văzuserăm totuşi câte ceva, aruncam în stânga şi-n dreapta cuvinte noi: pelicule de gheaţă şi clătite de gheaţă, particule de gheaţă în suspensie şi gheaţă ondulată, gheţar tabular şi fragmente de gheţar, gheaţă de un an şi gheaţă de mai mulţi ani, pojghiţă de gheaţă şi sastrugi[14]. Nu inuiţii sunt cei care au o sută de nume pentru zăpadă; ci noi.

În cele din urmă, am ajuns la aisberguri. Multe

13 Lucrare a lui Apsley Cherry-Garrard, al cărei titlu se traduce prin „Cea mai îngrozitoare călătorie din lume“. (N. tr)

14 Valuri paralele de zăpadă înghețată, care se formează datorită vânturilor puternice. (AT. ir.)

arătau aproape avangardist; am văzut un aisberg tip Frank Gehry, un aisberg Santiago Calatrava şi un aisberg fermecător şi demodat, tip Frank Lloyd Wright, ca să nu mai vorbesc de diversele aisberguri Walmart şi IKEA văzute pe drum. Ele au dezminţit ideea des întâlnită cum că zăpada ar fi albă: zăpada e albastră, cu reflexii albe care scânteiază într-o anumită lumină, numai că uneori este şi verde sau galbenă şi, foarte rar, are striaţii roz. Prinsă în miezul său glacial, este o zăpadă densă care absoarbe orice lumină, în afară de cea mai albastră, şi care străluceşte de parcă fragmente fosforescente din cerul tropical s-ar fi prins într-o furtună îndreptată spre sud şi ar fi călătorit până aici. Ultimul aisberg tabular de care ne-am apropiat a reprezentat un adio luat de la acea fantezie a Antarcticii care ne adusese laolaltă. A fost cel mai frumos dintre toate pe care le-am vizitat şi cel mai mare, iar în timp ce stăteam lângă el în bărcile noastre pneumatice, a dat naştere unei bucăţi de mărimea unui mic apartament, care a plonjat în marea îngheţată cu un urlet vrednic de o sărbătoare naţională.

Dintre insulele văzute la întoarcerea lentă şi îndoliată, insula Campbell a fost o încântare. Acolo îşi fac cuib albatroşii regali, şi câţiva dintre noi au avut norocul să vadă o schimbare a gărzii rar întâlnită, când masculul vine să ia locul femelei la clocit, pentru ca ea să poată zbura în larg şi să caute hrană. După o jumătate de oră de curăţare reciprocă plină de afecţiune, femela s-a îndepărtat cu grijă de cuib, iar masculul s-a făcut comod, gata pentru lungul său schimb. Nici măcar ornitologul expediţiei nu mai văzuse acest ritual până atunci.

În rest, strategia noastră consta de regulă în apropierea de o insulă pentru a-i privi dealurile, apoi urcarea dealurilor pentru a ne privi vasul, apoi întoarcerea la vas pentru o ultimă privire spre dealuri. Rodney o pornea înainte, lăsându-şi clienţii mai vârstnici să se chinuie prin râpe abrupte şi noroioase fără ajutor. Lumea număra zilele până la sfârşitul excursiei: nu că insulele n-

ar fi fost interesante, dar Heritage oferă expediţii în regiunea subantarctică, care durează în jur de o săptămână şi costă cam 5.000 de dolari de persoană. Această expediţie, cu diverse adaosuri, costase revista care ne-a trimis în călătorie peste 40.000 de dolari pentru o cabină dublă, fără să punem la socoteală biletele de avion spre Noua Zeelandă şi concediul fără plată.

Am aşteptat ca Rodney să ne propună măcar o rambursare parţială, sau măcar să ne ofere mâncare şi băutură gratis pentru o seară, dar nimic. Când l-am abordat, mi-a spus: „Călătoria asta m-a costat cât m-ari fi costat şi dacă ajungeam unde ne-am propus/ în ultima seară, vremea era neînchipuit de plăcută, iar noi stăteam în căldura soarelui, atât de diferită de ceea ce ne doriserăm, simţindu-ne al naibii de deprimaţi de cerul senin şi albastru, de apa strălucitoare şi de frumuseţea blândă a verii pe ţărmul neozeelandez.

Eram ca nişte vizitatori din străinătate care au visat toată viaţa să vadă New York-ul şi au plecat cu acest obiectiv în minte, dar au rămas cumva blocaţi în centrul oraşului Newark, fără cale de întoarcere. Dezamăgirea ne copleşise în valuri. Întâi a fost şocul iniţial. Apoi sentimentul mai vag că nu putem rămâne supăraţi la nesfârşit, precum şi plăcerea reală de a fi văzut peste o sută de specii de păsări, vreo douăzeci de mamifere şi o mare întreagă de gheaţă. În cele din urmă, a fost senzaţia că părăsim vaporul iară să fi făcut ce ne-am propus – un sentiment de furie, de eşec, de vinovăţie şi de îndoială, precum şi sentimentul că am fost traşi pe sfoară. Ne-am urcat pe vas cu speranţa tinereţii reaprinsă în suflete, iar acum coboram nemulţumiţi că am îmbătrânit.

La început, am privit dezinvoltura firmei Heritage Expeditions ca pe o lipsă de preţiozitate şi ne-am bucurat de aura de descoperitor a lui Rodney. Expediţia Centenară *Nimrod* s-a transformat într-un dezastru deoarece o problemă reală din natură a coincis cu un neprofesionalism la fel de real. Am aflat mai târziu că alt vas, *Marina*

Ţvetaeva, înfruntând aceleaşi gheţuri în acelaşi timp, îşi schimbase direcţia şi debarcase în Golful Commonwealth din Antarctica. Era ceva simpatic şi proaspăt în lăudăroşenia celor de la Heritage, ceva aproape dureros în sentimentul că am trecut prin toate împreună. Nu am simţit niciodată că suntem turişti care au plătit pentru nişte servicii, ci am simţit că suntem ca nişte străini care s-au întâlnit şi s-au împrietenit, fiind de acord să păşească cu îndrăzneală, ţinându-se de mână, în cea mai măreaţă sălbăticie care mai dăinuie pe lume. Asemenea călătorii reprezintă o mare aventură, dar şi un risc, iar în cazul nostru, din păcate, riscul a copleşit aventura. Dacă am fi ajuns în străfundurile albe ale lumii, mi-ar fi plăcut exact aceleaşi lucruri pe care, în călătoria noastră nereuşită, le-am detestat. Cu toate astea, am fost martorii unor frumuseţi pe care puţini oameni le-au văzut. Am păstrat acea caldă fericire lângă neînduărătoarea gheaţă a regretului.

Banchizele care ne-au îngreunat călătoria devin din ce în ce mai numeroase pentru că sfărâmarea gheţarilor continuă, ceea ce înseamnă că până şi oamenilor de ştiinţă le e din ce în ce mai greu să ajungă la staţiile lor de cercetare. Numărul barierelor de gheaţă e sporit nemăsurat de vântul necruţător ce rezultă în urma dispariţiei stratului de ozon la poli, a gazelor de seră şi a diferenţelor de temperatură datorate încălzirii mai rapide a tropicelor faţă de Antarctica. Vânturile împing apa comparativ mai caldă sub gheţari, ceea ce-i face să se topească. Caracteristicile structurale ale anumitor gheţari din Antarctica de Vest îi fac să fie deosebit de vulnerabili; degenerarea calotei de gheaţă din vestul Antarcticii va duce foarte probabil la ridicarea nivelului mărilor cu cel puţin 1, 20 m în viitorul apropiat, un proces descris de NASA ca fiind „de neoprit”. Între timp, gheţarul Totten, din Antarctica de Est, primeşte apa caldă pe două căi. El blochează o masă de gheaţă de pe continentul antarctic cât trei sferturi din suprafaţa statului Texas; dacă această

masă de gheaţă se topeşte, nivelul mărilor ar putea creşte cu încă 3 metri.

Pe 24 martie 2015, la Esperanza Base, în vârful nordic al Peninsulei Antarctice, s-a înregistrat o temperatură maximă fără precedent: 17, 5° C. Noi specii de fungi au început să răsară în Antarctica, susţinute de aceste temperaturi ridicate; numărul de specii ar putea creşte cu douăzeci şi cinci la sută până la sfârşitul secolului XXI. Aceşti fungi ar putea duce la un asalt al speciilor invadatoare. Vremea mai călduroasă a făcut din Antarctica o destinaţie atractivă pentru crabii rege, care pot reprezenta un risc semnificativ pentru alte animale marine lipsite de mijloace de apărare împotriva lor. Gheţarii în curs de topire eliberează fier în apă, care e benefic pentru fitoplancton, care, la rândul lui, e benefic pentru pinguini, dar asta reprezintă şi o însemnată perturbare a ecosistemului. Interzicerea mineritului polar, stabilită prin Tratatul Antarctic, expiră în 2048. Chinezii şi-au construit deja patru staţii de cercetare pe continentul îngheţat, iar acum lucrează la o a cincea. China recoltează cantităţi enorme de krill din apele antarctice. Liu Shenti, preşedintele Grupului Chinez Naţional pentru Dezvoltarea Agriculturii, a spus: „Antarctica este un tezaur pentru întreaga omenire, iar China trebuie să meargă acolo şi să-şi ia partea”. China a semnat de curând un acord pe cinci ani cu Australia, care permite vaselor ei să se alimenteze cu combustibil înainte de a-şi continua drumul spre sud; acest pact le va permite chinezilor să recolteze vieţuitoare marine, să exploateze resursele abundente de petrol şi minerale ale continentului, şi să obţină apă dulce din gheţari. Anne-Marie Brady, profesoară de ştiinţe politice la Universitatea din Canterbury, în Noua Zeelandă, a spus: „China urmăreşte câştiguri pe termen lung în Antarctica”, adăugând că dorinţa acestora de a iniţia operaţiuni miniere în zonă a fost transmisă „tare şi răspicat publicului autohton”.

INDONEZIA

Când toată lumea vorbeşte prin semne

Far from the Tree, 2012[15]

Nicholas Evans, un lingvist australian pe care l-am cunoscut în 2006, când primeam amândoi aceeaşi bursă de cercetare, mi-a povestit despre un sat din Bali, unde o formă ereditară de surzenie a dus la dezvoltarea unei societăţi în care această infirmitate este norma, aşa că de mult îmi doream să merg în vizită. După ce călătoria noastră în Antarctica a dat greş, mie şi lui John ne-a făcut plăcere să ne oprim în Bali în drum spre casă, astfel încât eu să-mi pot realiza acest studiu.

Când, în *Departe de trunchi*, am descris Bengkala ca un loc idilic, anumiţi cititori au presupus că ridicam în slăvi vieţile primitive ale bunilor sălbatici. Nu-mi doresc defel să ignor dificultăţile oamenilor care trăiesc într-un astfel de sat. Este o utopie doar din punct de vedere ai drepturilor persoanelor cu dizabilităţi. Oamenii surzi din lumea întreagă sunt excluşi la nivel social: o societate în care toată lumea poate vorbi prin limbajul semnelor rezonează cu dorinţa comună a unei fluenţe universale, chiar dacă această idilă este restrânsă de chinurile agriculturii de subzistenţă, practicată într-o regiune nevoiaşă.

În sătucul Bengkala din nordul insulei Bali, de 250 de ani persistă o formă congenitală de surditate care afectează permanent circa două procente din populaţie. Toată lumea din Bengkala a crescut în preajma oamenilor surzi şi toată lumea cunoaşte limbajul semnelor unic folosit în sat, ceea ce înseamnă că clivajul dintre experienţa surzilor şi a persoanelor care aud este aici mai mic decât probabil oriunde altundeva în lume. Am descoperit că, acolo unde surzenia este des întâlnită, nu prea mai este un handicap. Surzii şi nesurzii se căsătoresc între ei fără reţineri, iar oamenii se bucură practic la fel de mult de un copil surd ca de unul care aude.

15 Ed. rom., Andrew Solomon, Departe de trunchi: Douăsprezece feluri de dragoste. Părinți, copii și căutarea identității, tr. Ioana Miruna Voiculescu, Huma- nitas, București, 2015. (N. red.)

Satului Bengkala i se mai spune şi Desa Kolok sau „satul surzilor”. În 2008, când am fost acolo, 46 din cei aproximativ 2000 de locuitori ai satului erau surzi. Am întâlnit părinţi care aud cu copii surzi, părinţi surzi cu copii care aud, familii surde cu părinţi şi copii surzi, părinţi surzi sau care aud cu copii şi surzi, şi nesurzi. E un sat sărac, iar nivelul de educaţie este scăzut, în rândul surzilor fiind şi mai scăzut. Singura educaţie oferită de guvern surzilor era oferită într-o versiune prin semne a indonezienei, iar singura şcoală din Bali pentru surzi era în capitală, Denpasar. Indoneziana prin semne foloseşte o gramatică orală pentru a defini o înşiruire de semne; pentru cei cu o gramatică predominant vizuală, este greu de învăţat. Kanta, un profesor fără probleme de auz din sat, a introdus în 2007 un program de educare a surzilor din Bengkala în propriul limbaj al semnelor, Kata Kolok; prima clasă de copii surzi includea elevi cu vârste cuprinse între 7 şi 14 ani, fiindcă niciun copil nu primise niciun fel de educaţie formală până atunci. Învăţau să scrie pe degete cuvinte balineze şi făceau şi aritmetică.

Viaţa satelor din nordul insulei Bali este organizată după un sistem de clanuri. Surzii fac parte dintr-un clan anume, dar îl pot şi transcende; de zilele de naştere ale copiilor, de pildă, invită şi clanul, şi alianţa surzilor din sat; dar cei care aud nu invită pe nimeni din afara clanului. Surzii au anumite meserii tradiţionale. Îngroapă morţii şi fac parte din poliţie, deşi nu există aproape deloc infracţionalitate; repară ţevile instalaţiilor de apă care se strică frecvent. Cei mai mulţi dintre ei simt şi agricultori, cultivă manioc, taro şi un soi de trestie folosită ca nutreţ pentru vaci. Bengkala are o căpetenie tradiţională care prezidează ceremoniile religioase; o căpetenie administrativă, numită de guvernul central din Bali, care se asigură de funcţionarea administraţiei publice; şi o căpetenie surdă, în mod tradiţional cel mai bătrân dintre surzi.

Am ajuns în Bengkala însoţit de lingvistul balinez I

Gede Marsaja, născut într-un sat vecin şi care a studiat serios Kata Kolok. Am coborât într-un canion prin care curgea un râu repede, la poalele unui perete de stâncă goală înalt de 50 de metri. Mai mulţi săteni surzi ne aşteptau lângă râu, unde au o fermă cu o livadă de rambutan. În răstimp de jumătate de oră, au sosit şi restul surzilor din Bengkala. Eu stăteam pe o pătură roşie, la capătul unei prelate mari, iar surzii s-au aşezat pe margine. Oamenii au început să comunice cu mine în propriul limbaj al semnelor, siguri că-i înţeleg. Gede traducea, iar Kanta, profesorul, ajuta şi el, dar, spre surpriza mea, puteam să-i urmăresc destul de bine şi am învăţat repede câteva semne. De câte ori le foloseam, tot grupul îmi zâmbea. Păreau să aibă mai multe niveluri şi tipuri de limbaj: când comunicau cu mine, erau ca un grup de mimi şi puteam să urmăresc firul foarte bine; când comunicau între ei, nu înţelegeam nimic din ce spuneau; iar când comunicau cu Gede, foloseau un limbaj situat între cele două. Nu toţi sătenii care pot auzi comunică la fel de bine prin limbajul semnelor, dar, deşi Kata Kolok are o gramatică riguroasă, poţi să legi semne pur figurative, iară structură gramaticală, pentru cei care nu sunt fluenţi.

Semnul Kata Kolok pentru „trist” constă în ducerea arătătoarelor şi degetelor mijlocii unite la colţurile interioare ale ochilor şi trasând apoi cu ele în jos nişte lacrimi. Semnul pentru „tată” – în ducerea arătătorului deasupra buzei superioare, sugerând o mustaţă; semnul pentru „mamă” – în palma deschisă în sus, la nivelul pieptului, ca şi cum ar susţine un sân imaginar. Semnul pentru „surd” – în arătătorul băgat în ureche şi rotit; semnul pentru om care aude – în palma închisă lângă ureche şi apoi deschisă în timp ce se îndepărtează de cap, cam ca o explozie care iese din craniu. În Kata Kolok, pentru cuvintele pozitive se indică de obicei în sus, iar pentru cele negative – în jos; un sătean care călătorise le-a spus celorlalţi că degetul mijlociu ridicat în sus este o înjurătură în Vest, aşa că au inversat semnul şi folosesc

acum degetul mijlociu în jos pentru a spune că ceva e îngrozitor. Vocabularul este într-o evoluţie continuă, în timp ce gramatica e destul de fixă. La a doua generaţie de surzi, limbajul este întotdeauna mai sofisticat şi mai organizat decât în cazul primei generaţii, iar după mai multe generaţii, limbajul capătă o arhitectură clară.

Limba vorbită de agricultorii din nordul insulei Bali nu are un vocabular extins, şi la fel şi Kata Kolok. Cercetătorii au identificat clar în jur de o mie de semne, dar, în mod evident, surzii din Bengkala ştiu mai multe semne şi le pot combina pe cele deja existente ca să comunice înţelesuri noi. Pentru vesticii educaţi, intimitatea necesită o cunoaştere reciprocă obţinută pe măsură ce limba descuie secretele a doua minţi. Pentru alţi oameni însă, şinele este exprimat în mare parte prin pregătirea mâncării şi ritualurile pasiunii erotice şi ale muncii colective, iar pentru astfel de oameni sensul cuvintelor e secundar, un adaos la dragoste mai degrabă decât tehnica ei. Mă aflam într-o societate în care, pentru surzi şi nesurzi deopotrivă, limba nu este o precondiţie a familiarităţii, nici instrumentul principal cu care înţeleg lumea şi se pun de acord cu ea.

După ce am mâncat de prânz, 14 bărbaţi s-au îmbrăcat în saronguri şi două femei şi-au pus bluze de nailon elegante, cu dantelă. Ca majoritatea persoanelor surde, aceştia simţeau vibraţiile tobei, iar dansul lor conţinea mişcări ce păreau o continuare a limbajului lor mimic – poţi să-ţi dai seama când, prin dans, se prefac că sunt într-o barcă, sau că fumează, sau că o iau la fugă. Fiecare femeie în parte a invitat câte un bărbat la dans. M-a invitat şi pe mine una şi am acceptat; mi-a pus o ghirlandă de flori în jurul gâtului în timp ce dansam. Apoi femeile şi-au dat seama că erau încinse şi obosite, fiindcă era multă umezeală, aşa că s-au oprit. Bărbaţii s-au oferit să ne arate ce arte marţiale folosesc ca agenţi de pază ai satului. Mă interesa felul în care combină limbajul semnelor şi folosirea mâinilor şi picioarelor ca arme. Un

tânăr, Suarayasa, n-a vrut să se alăture demonstraţiei până când nu l-a convins mama lui, făcându-l de ruşine. În tot timpul cât şi-a demonstrat abilităţile, a făcut în mod repetat semnul pentru „Uită-te la mine!”. Era aprig, dar jucăuş.

Dansatoarele au împărţit sticle de Sprite, apoi bărbaţii au propus o baie în râu, aşa că am coborât printre rândurile de trestii şi ardei iuţi şi am făcut toţi baie în pielea goală. Peretele de stâncă se înălţa abrupt deasupra noastră şi din el atârnau liane până jos, iar bărbaţii surzi se legănau în ele. Eu am făcut tumba în apă, alţii au sărit în cap şi am pus momeală ca să prindem ţipari. Când şi când, unul dintre ei înota pe sub apă până ajungea chiar lângă mine şi apoi ţâşnea la suprafaţă. Au continuat să-mi vorbească prin semne şi toată comunicarea avea ceva exuberant, chiar fericit. În lumina apusului, puteai să priveşti totul ca pe o situaţie idilică, graţie acestei comunicări fluide, în ciuda sărăciei şi dizabilităţii sătenilor.

A doua zi, Kanta a tradus din Kata Kolok în balineză, adresându-mi-se ocazional în engleza sa limitată; Gede a tradus în engleză ce spunea Kanta în balineză, folosind ocazional cele câteva semne pe care le ştia în Kata Kolok; iar sătenii surzi din Bengkala mi s-au adresat direct în limbajul lor mimico-gestual plin de viaţă. În toată această harababură, comunicarea se făcea prin forţa pură a voinţei colective. Erau greu până şi să-ţi dai seama de numărul celor cu şi celor fără auz dintr-o familie, fiindcă toată lumea avea idei diferite despre ce înseamnă o familie: Toate rudele de sex masculin? Toţi adulţii? Toţi cei care împart o bucătărie? Existau limite în privinţa întrebărilor pe care le puteam pune, pentru că multe structuri gramaticale erau intraductibile. De exemplu, în Kata Kolok nu există modul condiţional, tot aşa cum nu există niciun semn pentru întrebarea „de ce?”; limba nu conţine nici cuvinte categoriale (cum ar fi „animale” în general sau noţiunea abstractă de „nume”), ci numai cuvinte specifice (cum ar fi „vacă” sau numele efectiv al cuiva).

Prima familie cu care am vorbit a fost cea a lui Pânda, care avea la momentul respectiv două soţii şi două foste soţii. Avea doi copii în viaţă, o fiică a cărei mamă era Ni Md Resmini şi un fiu cu o altă soţie; trei copii din căsătoriile anterioare muriseră. Toate soţiile şi copiii lui erau surzi. Pânda mi-a spus: „Nu-mi plac oamenii nesurzi de aici. Dacă le cer bani, mă refuză de fiecare dată”. Pânda era vanitos şi voia să-i facem poze întruna, dar era şi prietenos, şi râdea din orice. „Oamenii care aud vorbesc prea mult”, mi-a explicat el. Resmini a spus: „Mereu am ştiut că vreau să mă mărit cu un bărbat surd, dar nu mi-a păsat niciodată dacă copiii mei pot sau nu să audă. Cu un soţ nesurd, fiica mea surdă va fi probabil mai bogată, pe când, cu un soţ surd, o să ajungă să se zbată ca mine. Nu e un avantaj să ai o limbă în comun cu soţul tău. Te vei lăsa prea mult condus de emoţii” Auzind asta, Pânda părea să simtă o mândrie enigmatică. „Dacă ceva e în neregulă cu soţia lui, surdul o dă afară imediat”, a spus el. „Dacă e prea prietenoasă cu un alt bărbat, e dată afară fără discuţii. Nu m-aş căsători niciodată cu o femeie nesurdă. Şi vreau ca şi fiul meu să se însoare cu o femeie surdă”. Mi-am dat seama că i-ar fi fost mai greu să domine familia dacă soţia lui ar fi auzit.

Am cunoscut familia lui Santia, fiu surd din părinţi nesurzi, şi a soţiei sale, Cening Sukesti, fiică surdă de părinţi surzi. Cei doi erau prieteni din copilărie. Santia era ceva mai încet, în timp ce Cening Sukesti era plină de viaţă, vioaie şi inteligentă. Sukesti a ales să se mărite cu el, fiindcă părinţii lui aveau destul pământ ca să-l poată lucra împreună. Sukesti mi-a zis: „Dacă eşti surd, eşti surd. Dacă auzi, auzi. Pur şi simplu, aşa stau lucrurile. N-am fost niciodată invidioasă pe cei care aud. N-au o viaţă uşoară. Dacă muncim din greu, vom avea şi noi bani. Eu am grijă de vaci, semăn, fierb maniocul. Dacă trăiam în alt sat, poate că voiam să aud, dar îmi place aici, şi aici nu contează”.

Trei din cei patru copii ai lui Santia şi ai lui Sukesti

sunt surzi. Când fiul lor, Suara Purta, avea nouă luni, prieteni de-ai lor care aud le-au spus că aude. La 11 luni, a început să comunice prin semne şi acum le foloseşte fluent, deşi simte că e mai fluent în limba vorbită. Ca tânăr adult, Suara Purta traduce deseori pentru părinţii săi. N-ar vrea să renunţe nici la auz, nici la limbajul semnelor: „Am două limbi în timp ce majoritatea oamenilor au doar una", spunea el. Dar susţinea că ar fi putut fi la fel de fericit surd fiind. Jumătate din prietenii lui sunt surzi, iar cealaltă jumătate, nesurzi; „Nu ţin cont de asta", mi-a explicat, „pentru mine e totuna". Cu toate astea, a spus: „Cred că părinţilor mei le place că au un copil care aude. Şi totuşi, ar fi mai puţine tensiuni între noi dacă aş fi ca ei". Sukesti spune că limbajul semnelor al lui Suara Purta e mai bun decât al fraţilor săi surzi, pentru că a învăţat din limba vorbită să exprime idei complexe cu uşurinţă.

Fiul lor surd, Suarayasa, cel care vorbise prin semne în timp ce-şi demonstra mişcările de arte marţiale cu o zi înainte, ne-a spus că are şi prieteni surzi, şi nesurzi, dar că-i place mult mai mult să se îmbete cu primii. „Surzii de vârsta mea nu merg la şcoală", mi-a spus el, „aşa că au timp să muncească, deci au bani şi cumpără de băut". Excesul de alcool este mai des întâlnit în comunitatea surdă din Bengkala, şi mai mulţi tineri surzi mi-au arătat cu mândrie cicatricile obţinute din bătăile la beţie. Bunica surdă a lui Suarayasa i-a spus că trebuie să nu cadă în patima beţiei şi a scuturat din cap când el i-a spus că se va căsători cu o fată nesurdă. L-am întrebat de ce, şi el mi-a zis: „Deja m-au refuzat toate fetele surde. Nu le place faptul că beau, deşi nu vomitniciodată".

Un cuplu mai în vârstă, Sandi Kebyar, trăia cu cei doi fii surzi ai lor, Ngarda şi Sudarma. Soţia nesurdă a lui Ngarda, Molsami, e din alt sat, iar când şi-a dat seama că e însărcinată cu Ngarda, s-a gândit că a venit vremea să înveţe limbajul semnelor. „Mă preocupă mai degrabă diferenţa dintre un soţ muncitor şi unul leneş", mi-a spus ea. „Mi-e indiferent dacă aude sau e surd". Ngarda se

bucură că are patru copii care aud. „Avem deja mulţi surzi aici”, spunea el apăsat. „Dacă suntem toţi surzi, nu e bine”.

Sudarma e de cu totul altă părere. E căsătorit cu o femeie surdă, Nym Pindu, şi subliniază că nu s-ar fi căsătorit niciodată cu o femeie care aude. Mai mult decât toţi ceilalţi oameni pe care i-am cunoscut în Bali, el pare să aibă în privinţa surzilor opinii apropiate de cele ale occidentalilor. „Surzii trebuie să stea cu surzii”, spune el. „Între nesurzi totul e bine, şi între surzi totul e bine. Vreau să trăiesc printre surzi şi am vrut copii surzi”. Toţi cei trei copii ai săi sunt surzi. Sudarma e mare băutor, cicatricile stau dovadă a încăierărilor sale.

Ar fi trebuit să ne începem ziua mergând în vizită la Getar, căpetenia surdă a satului, şi la sora lui, Kesyar, dar Getar fusese chemat de dimineaţă să repare nişte ţevi, aşa că am stat de vorbă cu ei în ziua următoare. La 75 de ani, Getar nu doar că încă repară ţevi, dar, când are ceva bani, merge regulat în vizită la bordelul din satul învecinat, despre care ne-a vorbit cu lux de amănunte; la ultima vizită, fusese cu trei „fete” pentru 30.000 de rupii indoneziene (puţin peste 3 dolari). Numărul surzilor din Bengkala fluctuează; Getar spunea că, atunci când s-a născut, în sat nu erau decât şase oameni surzi – deşi ne-a explicat ulterior că prin „oameni” se referă la „bărbaţi adulţi” şi că, dacă pune şi femeile la socoteală, îşi aminteşte 11 săteni surzi. Comunica frecvent cu nesurzii, iar limbajul semnelor pe care-l vorbea era figurativ; îi lipsea eleganţa limbii lui Cening Sukesti, sau vigoarea lui Sudarma.

Getar nu s-a căsătorit decât o singură dată. Soţia i-a dăruit cinci copii, apoi a murit pentru că mâncase prea multe fructe de jacquier. Toţi copiii lui erau surzi; unul murise de mic. Principala lui responsabilitate în calitate de căpetenie era să împartă slujbe membrilor din alianţa surzilor. „Sunt ţevi de reparat. E nevoie de un agent de pază”, mi-a explicat el. „Şeful cel mare vine la mine, şi eu

hotărăsc cine ce sarcină are de îndeplinit. Dacă moare cineva, familia vine la mine, şi eu decid cine va săpa mormântul. Pentru fiecare sarcină, cine o îndeplineşte primeşte majoritatea banilor, dar păstrăm ceva şi în fondul colectiv al alianţei surzilor, iar o dată la şase luni tăiem un porc – sau mai mulţi porci, dacă ne permitem – şi carnea este împărţită surzilor în mod egal". Getar mi-a spus că alegerea celui care va îndeplini o anumită sarcină e o chestiune politică, de vreme ce toată lumea vrea slujbele mai bine plătite. „Ţin un registru cu cine ce sarcină are, ca să pot demonstra că hotărârile mele simt corecte", a spus. „Dacă cuiva îi e foame şi are nevoie de o slujbă, atunci i-o dau lui. Dacă cineva n-a mai muncit de mult, îi dau o şansă". Când ceilalţi surzi vorbesc cu Getar, folosesc semne mai politicoase, mai formale; el, la rândul lui, foloseşte aceste formule de adresare cu nesurzii. Getar n-a fost victima prejudecăţilor, dar mi-a vorbit cu dor despre libertăţile surzilor mai tineri. Erau mai mulţi la număr, credea el, şi viaţa lor era mai uşoară. Acum mergeau până şi la şcoală.

După lungile noastre zile de interviuri, Cening Sukesti ne-a invitat să mergem la ferma lor. Ploua, dar Santia s-a căţărat într-un copac şi ne-a adus nuci de cocos proaspete, şi am mâncat porumb şi prăjitură de manioc. S-au făcut multe glume cu aluzii; Cening Sukesti chicotea în timp ce ne povestea cum i-a refuzat lui Santia orice favoruri sexuale până când acesta a terminat de construit noua colibă. Alianţa surzilor are un aer dezinvolt şi plăcut, o intimitate directă şi primitoare. Când i-am întrebat despre prejudecăţile împotriva surzilor, au căzut cu toţii de acord că acestea nu există în satul lor. Cu toţii aveau prieteni surzi şi nesurzi, şi se puteau apropia unii de alţii după placul inimii.

În Bengkala, oamenii vorbesc despre surditate şi auz cam la fel cum oamenii din societăţile cunoscute nouă vorbesc despre înălţime sau rasă – ca trăsături personale cu avantaje şi dezavantaje. Nu minimalizează importanţa

surdităţii şi nici nu-i subestimează rolul în vieţile lor; nu uită că sunt surzi sau că aud şi nici nu se aşteaptă de la alţii s-o facă. Dar o privesc ca pe una dintre variaţiile obişnuite în rândul oamenilor, nu ca pe o aberaţie sau o dizabilitate gravă. Alianţa surzilor din Bengkala este extrem de liberă în toate sensurile, mai puţin în cel geografic; libertatea lor se întemeiază pe o fluenţă lingvistică împărtăşită doar de cei din satul lor. M-am dus în Bengkala ca să investighez dizabilitatea ca model social construit şi am descoperit că acolo unde nu împiedică comunicarea, surditatea nu mai e neapărat un handicap.

Kata Kolok pare să fie un limbaj aparte, deoarece este folosit mai mult de nesurzi decât de surzi. Cu toate astea, e pus în pericol de faptul că tot mai mulţi adolescenţi surzi din Bengkala simt trimişi la şcoli cu internat, unde învaţă Limbajul Indonezian al Semnelor (LIS). Mulţi se căsătoresc cu persoane surde din alte regiuni din Bali şi folosesc LIS în loc de Kata Kolok; în ultimii ani, opt surzi din Bengkala s-au mutat în alte părţi din Bali sau în Australia. Chiar dacă se căsătoresc cu surzi din afara satului, este puţin probabil să aibă copii surzi, din moment ce persoanele care nu sunt din Bengkala nu au gena recesivă care cauzează acolo surzenia. Din 2005, nu s-a mai născut niciun copil surd din părinţi care vorbesc Kata Kolok, aşa că n-a mai avut loc transferul de limbaj de la părinte surd la copii surzi. Cu cât scade numărul surzilor din Bengkala, cu atât va scădea şi măsura în care Kata Kolok are o întrebuinţare comunicaţională.

GHANA

În pat cu preşedintele Ghanei?

New York Times, 9 februarie 2013

Nunta prietenei mele, Meri Nana-Ama Danquah, m-a adus în Ghana. Ceremonia tradiţională a început atunci când un reprezentant din familia mirelui i-a spus unui reprezentant din familia miresei: „Am văzut o floare frumoasă crescând la voi în grădină, şi vrem s-o culegem”. Respectând tradiţia, cele două familii îşi tot aruncau

provocări una alteia, o formă ritualică a ambivalenţei complexe simţită adesea de părinţi la nunta copiilor. Dar, când şi când, începeau brusc să cânte. Parcă se luptau şi se bucurau în acelaşi timp. Înmânarea zestrei nu mi s-a părut că a tratat mireasa ca pe un bun de vânzare, aşa cum mă aşteptam. Mi s-a părut plină de respect, mai puţin o cumpărare a prietenei mele, cât un fel de omagiu în semn de recunoaştere a valorii ei.

Când logodnicul meu şi cu mine l-am cunoscut pe politicianul ghanez John Dramani Mahama, la nunta de lângă Acera a prietenei mele, acum opt ani, l-am îndrăgit imediat. Am fost ţinut la curent cu evoluţia lui mai ales de prietenii noştri comuni, şi m-am bucurat să aflu, în 2009, că fusese ales vicepreşedinte al ţării. Când am citit manuscrisul biografiei lui tăioase, *My First Coup d'État*, în 2010, m-am oferit să-i fac cunoştinţă cu câţiva agenţi şi editori din New York. Multă lume din ţările dezvoltate se aşteaptă ca liderii politici africani să fie ori succinţi şi politici, ori înfumuraţi şi ideologici. Cartea lui John Mahama surprinde prin umanismul său delicat, şi m-am gândit că ar putea juca un rol important în dezminţirea prejudecăţilor din Statele Unite. Când a apărut, în iulie anul trecut, am scris o laudă tipărită apoi pe coperta cărţii; am fost menţionat în secţiunea de mulţumiri; am găzduit o petrecere pentru a sărbători lansarea; şi i-am luat un interviu în direct lui John Mahama la Biblioteca Publică din New York, pe 10 iulie 2012.

Pe 24 iulie, a murit preşedintele ghanez, John Atta Mills, iar John Mahama i-a luat locul; în decembrie, a fost ales pentru încă un mandat. La sfârşitul lui ianuarie 2013, presa ghaneză a fost brusc invadată de ştiri despre relaţia domnului Mahama cu mine. „Dat de gol: Preşedintele John Dramani Mahama, în pat cu un anume domn Andrew Solomon, activist gay”, trâmbiţa un reportaj cu titlu nefericit. Un altul anunţa: „Se spune că Andrew Solomon a adus laolaltă câţiva indivizi bogaţi din comunitatea gay pentru a strânge fonduri de campanie pentru preşedintele

Mahama, cu condiţia ca, la câştigarea alegerilor, preşedintele să forţeze adoptarea drepturilor gay”. S-a spus că eu am plătit 20.000 de dolari pentru exemplare din carte.

Prilejul acestor dezvăluiri era numirea de către Mahama a unei femei, pe care un ziar o numise „susţinătoarea înflăcărată a drepturilor omului şi a persoanelor gay, Nana Oye Lithur”, în conducerea noului Minister al Genului, Copiilor şi Protecţiei Sociale. În timpul audierii pentru confirmarea în funcţie, în faţa unui comitet parlamentar, Lithur declarase că „trebuie protejate drepturile tuturor, inclusiv cele ale homosexualilor”, provocând un scandal uriaş. Se presupunea că eu o împinsesem în faţă pentru această numire, deşi nici măcar nu auzisem de ea. Ideea că Lithur nu fusese aleasă pentru aptitudinile ei formidabile, ci din cauza unui diavol străin, se îmbina perfect cu mai vechea părere a multor africani că homosexualitatea este un fenomen importat din Occidentul decadent.

Eu n-am nici abilitatea, nici dorinţa de a mă amesteca în alegerile din străinătate şi n-am plătit nici măcar un bănuţ pentru cartea semnată de John Mahama. Singura cale prin care l-aş fi putut influenţa în chestiunea drepturilor homosexualilor era faptul că l-am primit în casa unei familii fericite, alcătuită din doi taţi. Este profund tulburător să fii implicat într-un scandal naţional, să ştii că încercările tale de a fi amabil şi săritor cu cineva au devenit pentru el o piatră de moară.

Pe 1 februarie 2013, într-o zi de vineri, purtătorul de cuvânt al preşedintelui a spus că Mahama nu mă cunoaşte. Sâmbătă, preşedintele m-a sunat să-şi ceară scuze. Duminică, guvernul a publicat o declaraţie care spunea că eu şi Mahama ne cunoaştem, dar că eu nu contribuisem cu nimic la campanie şi nici nu convinsesem pe altcineva să contribuie, şi că Preşedintele Mahama „nu este un adept al homosexualităţii şi nu va lua nicio măsură pentru a promova homosexualitatea în Ghana”. Nu ştiu sigur cum se

promovează homosexualitatea, dar m-am bucurat să aflu că o prietenie cordială cu mine nu constituie o astfel de promovare.

Situaţia persoanelor gay din Africa este deplorabilă, iar vorbele în doi peri din partea administraţiei ghaneze n-au potolit deloc aceste nelinişti reale. După toată harababura asta, am primit sute de scrisori de la ghanezi pe pagina mea de web şi pe Facebook. Jumătate provin de la persoane gay, care-mi spun cât de disperată e situaţia lor. Unul mi-a spus: „M-am săturat de umilinţă şi ruşine. Nu ştiu dacă faptul că sunt gay înseamnă că nu sunt şi eu o fiinţă umană. Am încercat să mă prefac că sunt ce vor ei să fiu. Am nevoie de sfatul tău şi de ajutor, îmi pare rău s-o spun, dar mă gândesc să mă sinucid. Îmi curg lacrimile atât de tare că trebuie să-mi închei emailul aici”.

Altele provin de la indivizi furioşi, care îmi trimit ameninţări dure despre ce o să mi se întâmple dacă mă mai întorc la ei în ţară: multe sunt pline de cruzime; câteva sunt înfiorătoare. Nu sunt obişnuit să fiu urât aşa de tare. Şi mai multe sunt însă de la aliaţi heterosexuali, care par să fie câtă frunză şi iarbă. O femeie mi s-a plâns: „Bărbaţii mă înşală mereu, aşa că vreau să fac şi eu parte din LGBT-ul tău, te rog”. Altcineva mi-a declarat: „Mi-aş dori ca Dumnezeu să mă fi binecuvântat ca pe tine. Eu nu sunt gay, dar respect şi iubesc foarte, foarte mult. Să fii sănătos ca să ajuţi în continuare omenirea”. Surprinzător de multe vin de la preoţi şi alte feţe bisericeşti, care-mi spun că, în ochii lui Dumnezeu, toţi oamenii sunt egali, îmi mulţumesc pentru că promovez drepturile persoanelor gay şi îmi zic că le vor spune enoriaşilor să accepte şi să iubească, nu să judece şi să pedepsească.

Printr-o coincidenţă curioasă, toate astea s-au întâmplat când eram în India, promovând o carte care vorbeşte în genere despre felul în care orice stare poate trece de la perceperea ei ca boală la trăirea ei ca identitate. Ea se bazează pe propria mea experienţă a acestei tranziţii la persoanele gay din Statele Unite. Când

am vizitat India pentru prima oară, acum vreo 20 de ani, toţi oamenii vădit gay erau săraci şi marginalizaţi. În a doua călătorie, la sfârşitul anilor ’90, am întâlnit o subcultură cu bărbaţi gay destul de rafinaţi, dar care se îmbujorau ori de câte ori venea vorba de ceea ce aveam în comun. La Festivalul de Literatură din Jaipur, în februarie 2013, „dezbaterea gay” la care am luat parte a atras peste o mie de oameni, dintre care mulţi se plângeau de prejudecăţile înfiorătoare din India – dar care îşi făcuseră curaj să se opună public acestei situaţii problematice, pe un ton care sugerează că, în cele din urmă, va fi rezolvată. Erau, de asemenea, de faţă mulţi, mulţi aliaţi heterosexuali.

În Ghana, articolele care îl atacau pe preşedintele Mahama pentru faptul că mă cunoştea făceau referinţă la „violenta dezbatere naţională despre drepturile gaylor şi lesbienelor” din Ghana. Însăşi existenţa acestei dezbateri – chiar dacă ea se poartă în jurul întrebării dacă să ne linşeze sau nu – reprezintă un progres însemnat. Faptul că propagandiştii locali pot sugera în mod plauzibil că preşedintele uneiţări vest-africane este în ghearele activiştilor gay reflectă o lume care evoluează. Sper că preşedintele Mahama va profita de ocazie pentru a da un exemplu în regiune cu privire la drepturile LGBT. Faptul că atâţia oameni din ţara lui mi-au scris când a izbucnit scandalul, sugerează că mulţi se gândesc la aceste probleme. Sper că nu mai e mult până când faptul de a mă cunoaşte nu va mai fi o povară, ci mai degrabă un avantaj.

Bizara epopee povestită în acest articol continuă. Numele meu apare în aproape toate articolele despre drepturile gay publicate în Ghana şi este invocat de homofobi, de la Acera la Zabzugu, ca un simbol al răului care le pândeşte ţara. În vara lui 2015, în presa ghaneză a apărut un zvon sugerând că fusesem cumva implicat în moartea fostului preşedinte, John Mills, ca parte dintr-o conspiraţie infamă de a-l înscăuna pe amicul meu, John Mahama, „ca să netezim calea pentru răspândirea

lesbianismului şi a homosexualităţii în ţară” – asta, în ciuda refuzului constant al preşedintelui Mahama de a-şi arăta susţinerea pentru drepturile *gay*. Mahama a luat foarte rar legătura cu mine în anii de după acuzaţiile iniţiale.

O altă poveste recentă din presa ghaneză descrie viziunea extatică a unui avocat din Legon, conform căreia voi trece în curând printr-o profundă convertire religioasă. Un articol susţinea: „Un profesor de Drept de la Facultatea de Drept a Universităţii din Ghana, Moses Foh-Amoaning, a prezis că faimosul activist gay, Andrew Solomon, presupus prieten al preşedintelui John Dramani Mahama, va deveni preot într-o zi. «Andrew Solomon se va numi pastorul Andrew Solomon, într-o bună zi», a spus el. Profesorul de drept a declarat celor de la Atinka AM Drive că acest militant gay se va apropia în curând de Dumnezeu”. Un alt articol pe aceeaşi temă spunea despre Foh-Amoaning: „După spusele lui, forţa din spatele recentei legalizări a căsătoriilor între persoanele de acelaşi sex din Statele Unite ale Americii [SUA] este regretabilă – l-a menţionat, de asemenea, pe faimosul susţinător al gay-ilor, Andrew Solomon, ca fiind unul din propagatorii principali – dar «Dumnezeu o să-l găsească [pe Andrew Solomon] odată şi odată şi o să-i dea una peste ceafa, ca să se schimbe.»” încă nu mi s-a dat una peste ceafa, dar abia aştept această întâlnire.

În ianuarie 2016, o altă ştire ghaneză spunea: „Amintind de asocierea preşedintelui cu renumitul activist pentru drepturile gay, Andrew Solomon, pentru a-şi întări spusele, candidatul parlamentar din partea Ningo Prampram a spus că preşedintele Mahama ar fi în stare de orice pentru bani. «Dacă preşedintele Mahama poate să ia bani de la gay ca să-şi desfăşoare campania, în curând o să ipotecheze Ghana Anticristului ca să câştige alegerile din 2016», a spumegat el”.

Mă întreb dacă ipoteca asta o să-mi aducă vreo dobândă.

ROMÂNIA

Gay, evreu, bolnav mintal şi sprijinitor al ţiganilor din România

New Yorker, 7 iulie 2014

Când a apărut pe pagina de web a publicaţiei *New Yorker*, acest articol a stârnit numaidecât comentarii – sute de comentarii, cu precădere din partea românilor indignaţi. Călătorisem în ţara lor cu ocazia lansării cărţii *Demonul amiezii*. Editura a fost generoasă, presa a fost măgulitoare, şi prietenii mei români au fost de o ospitalitate ireproşabilă; însă am întâlnit prejudecăţi care m-au îngrijorat profund. În cei câţiva ani scurşi de atunci, am primit şi mai multe scrisori despre acest articol, mulţi români devenind între timp mai deschişi la ideile expuse aici. Deşi acest eseu este în continuare citit, majoritatea corespondenţilor mei români îmi scriu, ca răspuns la cărţile mele, mai ales ca să-mi ceară sfaturi pentru depresia lor sau pentru câte un copil cu dizabilităţi.

În adolescenţă, am întrebat-o pe stră-mătuşa Rose din ce parte a României se trage familia noastră. S-a prefăcut că nu-şi aminteşte. I-am spus: „Mătuşă Rose, ai trăit acolo până la 19 ani. Cum adică nu-ţi aminteşti?” La care mi-a răspuns: „Era un loc îngrozitor şi am avut noroc că am scăpat de-acolo. Nu există niciun motiv să te întorci”. Am implorat-o să-mi spună măcar numele localităţii. Mi-a aruncat o privire rece, care nu-i stătea în fire, şi mi-a spus ferm: „Nu-mi amintesc”. Şi conversaţia s-a încheiat aici.

Bunicul din partea tatălui – fratele mai mare al mătuşii Rose, muncitor agricol – plecase înaintea ei în Statele Unite, când avea 16 ani, fugind de pogromuri şi de sărăcia transmisă din generaţie în generaţie. A fost supus formalităţilor în insula Ellis Island şi s-a stabilit în New York, unde şi-a crescut familia cu mari greutăţi financiare, abia reuşind să-şi hrănească copiii. Cu toate astea, a făcut tot posibilul ca tata să primească o educaţie bună, şi de atunci familia mea a dus o viaţă cât de cât prosperă. M-am

întrebat adesea ce fel de viaţă lăsase în urmă bunicul meu. Strămoşii mei avuseseră probabil minţi curioase şi deschise, la fel ca mine, ca fratele meu şi ca tatăl meu, şi m-am gândit cum ar fi stat lucrurile dacă am fi trăit într-o societate care nu oferă prea multe şanse de mobilitate socială.

Prietena mea, Leslie Hawke, s-a mutat în România acum 15 ani şi a fondat un ONG, Ovidiu Ro, dedicat copiilor de romi (ţigani). M-am alăturat comitetului său de conducere, în parte deoarece am văzut o paralelă între persecutarea strămoşilor mei evrei şi persecutarea romilor. Viaţa noastră se îmbunătăţise mulţumită accesului la educaţie în afara României; poate că şi ei şi-o puteau îmbunătăţi prin accesul la şcolarizare în România.

Când o editură românească a cumpărat anul trecut drepturile pentru *Demonul amiezii*: *o anatomie a depresiei*, mi s-a reaprins curiozitatea pentru acel tărâm al strămoşilor mei, şi m-am angajat să fac un turneu promoţional. Întrezăream o circularitate elegantă în contrastul dintre plecarea sărmanului meu bunic şi întoarcerea mea ca autor publicat. O verişoară de-a doua pe care o descoperisem pe Facebook mi-a spus că s-ar putea să ne tragem din Dorohoi, un orăşel aflat la circa 400 de kilometri nord de Bucureşti, lângă graniţa cu Ucraina. O prietenă, genealog amator, s-a oferit să cerceteze problema mai îndeaproape şi a găsit acte care confirmă că familia mea venise, într-adevăr, din Dorohoi. Bunicul şi cei doi fraţi ai lui luaseră vaporul din Hamburg în 1900, călătorind sub punte, şi trimiseseră după părinţii şi fraţii lor patru ani mai târziu.

Editura îşi făcea griji că românii n-ar fi pregătiţi să vorbească în mod deschis despre depresie, dar spiritul vremii se schimbase mai mult decât îşi închipuiau. Cel mai mare scriitor în viaţă din România, Mircea Cărtărescu, a fost de acord să scrie o prefaţă şi să participe la lansarea cărţii. Chiar înainte să ajung la Bucureşti, cartea devenise un bestseller, iar în primele două zile petrecute acolo am

dat interviuri pentru toate cele trei canale principale de televiziune, pentru postul naţional de radio din România şi pentru multe ziare cunoscute. La lansare, o mulţime mare de oameni s-a înghesuit într-o librărie încăpătoare, iar a doua zi *Demonul amiezii* a apărut într-un al doilea tiraj. Toată lumea m-a tratat cu prietenie, şi am rămas impresionat de nivelul înalt al conversaţiilor politice şi intelectuale pe care l-am întâlnit.

Însă şederea mea nu avea să fie lipsită de peripeţii. Înainte să ajung, Leslie luase legătura cu Florin Buhuceanu, liderul unei organizaţii româneşti pentru drepturile persoanelor gay, numită ACCEPT. Prietena lui Leslie, Genevieve Fieraru, avea o cunoştinţă la Biblioteca Centrală Universitară, o clădire spectaculoasă din centrul Bucureştiului, cu un amfiteatru impresionant, inaugurat în 1914 de Regele Carol I. Au căzut de acord că acesta ar fi locul ideal în care să am o întâlnire cu comunitatea LGBT din Bucureşti. Genevieve a aranjat o întâlnire între Leslie, Florin şi directoarea bibliotecii care, înţelegând din descrierea lor că întâlnirea avea să fie o discuţie cordială de o oră, a confirmat că amfiteatrul este disponibil şi că ar fi încântată să-mi ţin prelegerea acolo. Florin i-a mulţumit pentru curajul de a susţine o organizaţie LGBT, a semnat şi a înapoiat contractul, după care a publicat detaliile despre eveniment pe Facebook.

România îşi îmbunătăţise simţitor comportamentul privitor la drepturile persoanelor gay atunci când Statele Unite numiseră un ambasador declarat gay, Michael Guest, care ocupase această funcţie între 2001 şi 2004, în timpul administraţiei lui George W. Bush. Însă prejudecăţile rămân adânc înrădăcinate în cultura românească, iar umbra homofobă a lui Putin, care se întinde peste Europa de Est, înrăutăţeşte situaţia. La începutul lui iunie 2014, Camera Deputaţilor din România a respins un proiect de lege care le-ar fi acordat cuplurilor *gay recunoaştere* legală, cu 298 de voturi împotrivă şi doar 4 pentru. În aceeaşi săptămână, directoarea bibliotecii a sunat-o pe

Genevieve, acuzând-o că minţise în legătură cu tema prelegerii, şi a spus că biblioteca n-ar fi fost niciodată de acord să găzduiască un eveniment în care se discută identitatea *gay*. Nu a mai răspuns, după aceea, numeroaselor mesaje trimise de Florin şi Leslie.

ACCEPT s-a străduit şi a găsit un loc mai mic şi mai puţin central pentru prelegere, la Universitatea Naţională de Artă Teatrală şi Cinematografică. Când am terminat de vorbit, sesiunea de întrebări a durat aproape o oră. Multe întrebări aveau de-a face cu viaţa mea de familie: cum e să ai un soţ şi copii; cum mă simt fiind acceptat de tatăl meu şi de societatea din jurul meu, o situaţie tot atât de greu de închipuit pentru ei cât ar fi fost viaţa mea destul de înstărită pentru străbunicii mei. Câţiva participanţi mi-au spus că visează să emigreze într-o ţară unde ar putea să aibă parte de o asemenea toleranţă. Mult prea mulţi mi-au spus că suferă de depresie gravă ca urmare a excluderii sociale, şi câţiva au insinuat că schimbarea sălii unde a avut loc prelegerea mea era un exemplu al acestei persecuţii. Deşi nici pe departe comparabil cu un pogrom, incidentul m-a ajutat să-mi închipui cum s-a simţit familia mea făcând parte dintr-un grup care provoca repulsie concetăţenilor lor.

A doua zi, am condus cu Leslie vreme de şapte ore, până la o fermă de cai aflată în munţii din nordul Moldovei, unde ne-am oprit peste noapte, mâncând preparate rustice şi bând rachiu de mure făcut în casă. Dimineaţa, l-am luat cu noi pe unul dintre puţinii evrei rămaşi în zonă, care se ocupa în timpul liber cu genealogia, şi am pornit spre Dorohoi. M-a emoţionat să văd relieful blând şi vălurit, pe măsură ce ne apropiam, şi să-mi dau seama că bunicul meu şi bunicul bunicului meu priviseră aceleaşi dealuri. Viaţa aproape că nu s-a urnit din loc în secolul care a trecut. Fermierii mergeau la muncă în care trase de boi, şi femeile cu batic pe cap prăşeau pământul cu sapa. Verile şi iernile dure care se succedau rapid lăsaseră riduri pe chipurile lor. Am mers pe un drum lung de pământ spre

cimitirul evreiesc din Dorohoi, înconjurat de un gard înalt de fier. Cheia o păstra un bărbat ce locuia în apropiere, care, pentru vreo 5 dolari de fiecare, ne-a lăsat să intrăm, explicând entuziast: „Eu nu simt evreu, dar îmi plac evreii/

Cimitirul fusese lăsat în paragină – la fel, de fapt, ca tot ce se afla în jurul Dorohoiului. O vacă mugea, rătăcind printre pietrele de mormânt năpădite de urzici. Leslie a zărit primul mormânt cu numele Solomon. Curând am găsit mai multe – mulţi dintre oamenii aceia se născuseră după ce emigrase bunicul meu. Mi-e cu neputinţă să ştiu dacă ele aparţineau rudelor mele, dar comunitatea evreiască n-a fost niciodată foarte mare (judeţul are în jur de 4.500 de morminte evreieşti), aşa că era plauzibil ca aceşti oameni care-mi purtau numele să-mi fi fost rude. Am pus pietricele pe câteva morminte, după tradiţia evreiască de a lăsa pietre în loc de flori. M-am gândit la oamenii aceştia care ar fi putut să plece, dar n-au făcut-o. Am intrat în capela funerară, care nu era decât un hambar micuţ cu o Stea a lui David, unde am văzut un dric vechi, tras de cai.

Una dintre pietrele de mormânt avea o inscripţie în amintirea membrilor familiei Solomon care muriseră „de mâna lui Hitler"; mulţi dintre decedaţi purtau prenume care-mi erau cunoscute din propria mea familie extinsă. În mijlocul cimitirului, un memorial îi comemorează pe cei 5.000 de evrei care au fost luaţi de pe aceste meleaguri şi nu s-au mai întors niciodată. Am auzit vocea mătuşii Rose, spunând: „Am avut noroc că am scăpat de-acolo". Sperasem că nu avusese întru totul dreptate: că această vatră strămoşească a familiei mele va fi măcar pitorească, că voi trăi un sentiment neaşteptat că aparţin acestui loc. Nu-mi dădusem seama ce deznădejde aveam să încerc, închipuindu-mă prins în această viaţă îngustă, atât de departe de freamătul intelectual al Bucureştiului. Am petrecut decenii întregi scriind reportaje din zone de război şi din societăţi defavorizate, însă acestea mi s-au părut mereu a fi ca o altă lume, pe când acest loc îmi era izbitor de aproape. Aş fi putut să mă nasc aici, să trăiesc şi

să mor astfel.

La plecare, am trecut pe lângă cinci vişini, crescând înalţi la marginea cimitirului, şi ne-am grăbit să le culegem fructele coapte. Zeama roşu-închis mi-a pătat mâinile şi m-am întrebat cine din familia mea mai stătuse sub aceşti copaci şi se bucurase de acelaşi gust, atât de înţepător şi de dulce. Mi-am închipuit cum propriii mei copii ar fi înfulecat acele vişine dacă i-aş fi adus cu mine. Am înţeles deodată că şi strămoşii mei fuseseră cândva copii – că acest loc nu fusese vizitat doar de bătrâni cu barbă, aşa cum mi-i imaginam pe străbunicii mei, ci şi de băieţi şi fete care se căţăraseră în pom pentru a se înfrupta din belşugul crengilor înalte.

Pe drumul înspre oraş, i-am privit pe ţăranii din partea locului şi m-am gândit că, dacă unii dintre înaintaşii lor nu le-ar fi ars casele unora dintre strămoşii mei, aceştia n-ar fi plecat. Am cugetat la ce se întâmplase cu familia mea în decursul a două generaţii, respectiv ce se întâmplase cu familiile lor, şi, în loc să mă înfurii pe aceste agresiuni din trecut, m-am simţit privilegiat. Uneori, persecuţia este mai benefică pentru victime decât pentru făptaşi. În vreme ce oamenii care devastează vieţile altora îşi epuizează energia prin distrugere, cei ale căror vieţi sunt spulberate trebuie să-şi folosească vigoarea pentru a găsi soluţii, iar unele soluţii pot schimba totul. Ura îmi împinsese familia spre Statele Unite, unde găsiseră libertăţi pe care înainte nici nu şi le puteau închipui.

Prin comparaţie cu aşezările romilor la care m-a dus apoi Leslie, Dorohoi arată ca un oraş bogat. În timp ce agricultorii săraci din nordul României mănâncă simplu, romii din Colonia mor de foame; în timp ce ţăranii trăiesc destul de puţin, romii poartă semnele evidente ale unor boli cronice. E adevărat că ţăranii nu au instalaţii sanitare moderne, dar romii nu au deloc; îşi făceau nevoile pe păşunile din apropiere, iar locul duhnea până la cer. La ora la care scriu aceste rânduri, ca urmare a eforturilor Ovidiu Ro, 1.500 de copii romi primesc educaţia primară care i-ar

putea ajuta să iasă din sărăcie. I-am cunoscut pe câţiva dintre ei, cu ochi sclipitori şi plini de voioşie, şi am sperat să nu devină ca acei adolescenţi posomorâţi şi ca acei adulţi cu priviri lipsite de viaţă care stăteau în mizeria din Colonia.

Pe drumul de întoarcere spre Bucureşti, m-a sunat Duane Butcher, însărcinatul cu afaceri al ambasadei SUA (şi ambasadorul *de facto*, având în vedere că la vremea respectivă nu aveam ambasador în România). Voia să ştie ce se întâmplase cu tevatura de la bibliotecă. O agenţie de ştiri găsise o postare despre incident pe care o scrisesem pe Facebook, iar acum ştirea se răspândea în presa naţională. Mi-a spus că o să scrie guvernului României o scrisoare oficială pe această temă.

ACCEPT a publicat numaidecât un comunicat de presă, în care era citat Florin Buhuceanu: „O organizaţie de drepturile omului care apără drepturile persoanelor LGBT din România nu poate beneficia de un spaţiu în cea mai importantă bibliotecă din Bucureşti? Un eminent scriitor şi jurnalist american n-ar trebui să vorbească despre identitate şi sexualitate într-o instituţie de cultură? Cărţile autorilor gay români şi străini vor fi dezavuate în mediul academic şi literar din cauza orientării sexuale a scriitorilor?” Parlamentarul Remus Cernea a declarat presei că i-a cerut ministrului educaţiei să pedepsească persoanele responsabile din cadrul Bibliotecii Centrale Universitare. (După ce au fost traşi la răspundere în Parlament şi în presă, reprezentanţii bibliotecii au dat explicaţia ridicolă că ar fi fost vorba de o „proastă abordare” din partea ACCEPT.)

În seara aceea aveam programată o discuţie publică de patruzeci de minute cu Cărtărescu, la Colegiul Noua Europă din Bucureşti, loc de întâlnire al intelectualilor din mediul urban. Ne aşteptam să vină înjur de cincizeci-şaizeci de oameni, dar ne-am pomenit cu vreo trei sute, ocupând toate scaunele, înghesuindu-se printre scaune şi revărsându-se până în hol. Începutul conversaţiei noastre a

fost cordial, după cum era de aşteptat, dar, după vreo 20 de minute, Cărtărescu mi-a spus: „Şi acum vreau să-mi cer scuze personal pentru ce ţi s-a întâmplat la bibliotecă. Sper că ştii că vederile astea înapoiate nu reprezintă mentalitatea tuturor românilor”. Publicul a izbucnit în aplauze exuberante. „Nu putem spera decât că celelalte experienţe din România ţi-au dezvăluit ce se găseşte cu adevărat în inimile oamenilor”, a spus Cărtărescu printre aplauze. Până la urmă, discuţia noastră a durat aproape trei ore. Am mai semnat apoi încă două sute de cărţi, ai căror deţinători şi-au exprimat cu toţii părerea de rău. Ultimul la rând era Cernea, care mi-a spus: „Proiectul de lege pentru recunoaşterea parteneriatelor civile a dat greş, aşa cum ştiţi, dar au fost trei zile de dezbatere pe o temă pe care nimeni nu şi-ar fi închipuit că o putem discuta acum un an. Mai daţi-ne un pic de timp. Politicienii noştri simt mai conservatori decât societatea noastră”.

Cum se raportează România la evrei, la bolnavii mintal, la persoanele gay, la romi? Multe dintre grupurile pe care le reprezint într-un fel sau altul au atras aici prejudecăţi la un moment dat (aşa cum au făcut-o şi în alte dăţi, pe alte căi, în patria mea). Intenţia mea n-a fost să stârnesc un scandal, şi nici n-am anticipat tristeţea puternică pe care aveam s-o simt din acest motiv, de-a lungul celor şase zile petrecute acolo. Însă nici nu mi-am închipuit valurile de bucurie de sub vişini sau de la Colegiul Noua Europă. Susţinătorii liberalizării sociale dintr-o ţară conservatoare, profund religioasă, nu reprezintă opinia majoritară, dar acelaşi lucru poate fi spus şi despre opozanţii lor. Româna este o limbă latină, şi românii îmbină căldura italienilor cu acel spirit de luptă specific slavilor. Mai mulţi români mi-au amintit că, deoarece bunicul meu se născuse acolo, aş putea să obţin un paşaport românesc, iar câţiva chiar m-au rugat s-o fac. Mă gândesc serios la asta, înţeleg de ce mătuşa Rose mi-a descris România ca un loc îngrozitor, din care am fost norocoşi să scăpăm, dar este, de asemenea, un loc minunat

şi mă bucur că m-am întors.

Am aflat în 2015 că Andrei Rus, profesorul care aranjase ca prelegerea mea să aibă loc la Universitatea Naţională de Artă Teatrală şi Cinematografică, a fost criticat dur de Comisia de Etică a universităţii. Contractul său de muncă a fost reziliat pentru că ar fi „adus prejudicii de imagine universităţii” prin „propagandă homosexuală” – ceea ce e extrem de surprinzător, având în vedere că el însuşi e heterosexual. Colegii lui m-au rugat să scriu o scrisoare de susţinere pentru el, ceea ce am şi făcut; până la urmă, a fost sancţionat, dar nu concediat.

MYANMAR

Vremea Myanmarului

Travel + Leisure, noiembrie 2014

Materialul pe care trebuia să-l scriu pentru *Travel + Leisure* avea ca subiect cele mai fascinante atracţii turistice şi cele mai luxoase hoteluri din Myanmar. Fusesem de curând ales preşedinte al Centrului American PEN, o organizaţie pentru susţinerea libertăţii de exprimare, şi am luat astfel legătura cu un grup de scriitori care puneau bazele unui centru PEN în Myanmar. Aşadar, luna pe care am petrecut-o în ţara cunoscută mult timp sub numele de Birmania, a oscilat între croaziere de lux şi interviuri cu foşti deţinuţi politici. Contrastul nu a fost atât de mare pe cât sună; luxul era mult mai puţin opulent, iar absolvenţii de puşcărie mult mai bine dispuşi decât mi-aş fi închipuit. Acest eseu analizează viaţa socială, politică şi economică din Myanmar mai detaliat decât i se potrivea revistei *Travel + Leisure*.

Mă aşteptam să găsesc un Myanmar plin de speranţă. În cele optsprezece luni de dinaintea vizitei mele din ianuarie 2014, 1.100 de prizonieri politici ai ţării, inclusiv cei mai bine cunoscuţi dintre ei, fuseseră eliberaţi; cenzura presei se diminuase; avuseseră loc alegeri parlamentare restrânse; şi majoritatea sancţiunilor internaţionale fuseseră îndepărtate. Investiţiile străine începeau să înviroreze economia. Liderul opoziţiei, Aung

San Suu Kyi, câştigătoare a premiului Nobel pentru Pace în 1991 şi simbol al curajului în numele dreptăţii, fusese eliberată în 2010 după două decenii de arest la domiciliu şi candida la preşedinţie; partidul ei, Liga Naţională pentru Democraţie (LND), câştigase în sfârşit locuri în Parlament. Ţara părea să evolueze din punct de vedere economic şi social.

În loc de asta, am găsit o neutralitate extrem de precaută. Nimeni nu nega că lucrurile se îmbunătăţiseră, dar nici nu credea că situaţia era rezolvată. Exuberanţa tranziţiei era domolită de filosofia budistă majoritară a unui popor care fusese martor la stingerea multor scântei plăpânde de speranţă. Poporul fusese optimist, pesemne, înaintea independenţei din 1948; fusese optimist din nou în 1988, când revoltele studenţilor promiteau o nouă dreptate; poate simţise chiar o urmă de optimism în timpul Revoluţiei de Şofran din 2007, când mii de călugări s-au răsculat împotriva guvernului, dar au fost zdrobiţi cu brutalitate. În 2014, lumea deja eliminase acest avânt din repertoriul său de atitudini, aşteptând pur şi simplu să vadă ce mai urmează să se întâmple.

Nici măcar nu purtau ranchiună acestui trecut dureros. Mă aşteptasem ca foştii deţinuţi politici să critice cu înverşunare modul îngrozitor în care fuseseră trataţi în închisoare, dar puţini au făcut-o. Mulţi mi-au spus că sunt recunoscători pentru experienţele avute. În închisoare, avuseseră timp să-şi dezvolte mintea şi inima, adesea prin meditaţie. Majoritatea se apucaseră intenţionat să facă lucruri care aveau să-i trimită la închisoare, aşa că merseseră spre celulele lor cu capul sus. Când au fost eliberaţi, îşi ţineau în continuare capul sus. Scriitoarea şi activista Ma Thanegi, care a petrecut mulţi ani în temniţă deoarece fusese asistenta personală a lui Aung San Suu Kyi, mi-a spus că cea mai bună formă de opoziţie faţă de regim era să fii fericit în închisoare. „E ca şi cum le-ai scuipa în faţă soldaţilor”, mi-a spus ea. „Ei voiau să fim nefericiţi, şi noi n-aveam de gând să le facem pe plac”.

Dacă puteau fi fericiţi acolo, atunci pedeapsa dăduse greş, iar regimul nu avea niciun soi de putere asupra lor. După spusele ei, veselia lor încăpăţânată era deopotrivă rezultatul disciplinei şi o alegere proprie.

În 1993, Dr Ma Thida, scriitoare, activistă şi medic, a fost condamnată la douăzeci de ani de închisoare, pentru „periclitarea seninătăţii publice”, pentru legături cu organizaţii ilegale şi pentru tipărirea şi distribuirea de materiale ilegale. Starea ei de sănătate s-a deteriorat drastic în închisoare; a făcut tuberculoză pulmonară şi endometrioză. În toiul bolii, cântărea doar vreo 36 de kilograme, avea febră tot timpul, vomita constant şi abia dacă putea să bea apă sau să meargă câţiva metri. Apoi a început să-i cedeze ficatul. Lui Ma Thida i se dăduse voie să păstreze o rezervă de medicamente pentru a trata alţi prizonieri, dar doctorul închisorii i le-a confiscat când a încercat să se trateze pe ea însăşi, pe motiv că le-ar putea folosi pentru a se sinucide. Doctorul s-a înduplecat abia când a făcut greva foamei. Ţinută la izolare, Ma Thida a implorat să-i ţină cineva de urât, chiar şi un ucigaş sau un hoţ, dar cererea ei a fost respinsă. Hârtia şi creioanele i-au fost interzise; în şase ani, a reuşit să scrie doar trei povestiri scurte, folosind instrumente aduse pe furiş. „Însă eram încă stăpână pe trupul şi mintea mea”, mi-a spus. „Aşa că mi-am petrecut timpul învăţând cum să mă eliberez de constrângerile vieţii. Pe această cale, puteam să dobândesc libertatea absolută”. Când temnicerii o întrebau ce-şi dorea, ea le spunea: „Vreau să fiu un bun cetăţean. Atât. Nimic mai mult, nimic mai puţin”. A remarcat nedumerirea de pe chipurile lor. Însă, în cele din urmă, paznicul i-a spus: „Ma Thida, tu eşti liberă, şi noi nu”. Când a fost eliberată, în 1999, ea i-a zis acestuia: „Mulţumesc pentru timpul petrecut în închisoare”. A refuzat să-i mulţumească pentru că a eliberat-o. S-a încăpăţânat să scrie despre experienţa ei din închisoare, ştiind că e posibil ca singurii cititori ai cărţilor ei să fie cenzorii; dar şi acesta era un câştig, să-i facă pe acei

funcţionari să înţeleagă punctul ei de vedere. Acum că memoriile ei din închisoare sunt un bestseller în Myanmar, îi poate încuraja pe cei din generaţia mai tânără să reziste. „Astfel, încarcerarea mea devine ceva complet pozitiv”, mi-a spus ea.

A ţinut morţiş să sublinieze că reformele din Myanmar fuseseră instituite de guvernul militar şi că ea le priveşte cu cinism. „Noi, birmanii, dăm dovadă de o graţie colosală sub presiune. Dar ne şi plângem când suntem conduşi cu extravaganţă, iar faptul că aceste reforme au început să fie introduse nu schimbă problemele profunde ale societăţii pe care am învăţat să le vedem atât de limpede în închisoare. Aici nu s-au schimbat cu adevărat legile, nici aplicarea lor; ceea ce s-a schimbat este conştiinţa. Oamenii sunt conştienţi de drepturile pe care le au şi le folosesc pentru a cere şi a-şi susţine punctul de vedere. Acesta este progresul adevărat”. După părerea ei, acest fapt nu era de trecut cu vederea; mai important decât viitorul preşedinte era poporul pe care acel preşedinte îl va conduce.

Sub junta militară, oamenii erau trimişi frecvent la închisoare pentru convingerile lor, dar doar după ce le declaraseră în public. Controlul asupra opiniilor n-a fost niciodată la fel de strict în Myanmar ca în Coreea de Nord sau Arabia Saudită. „Întotdeauna mi-a făcut plăcere să lucrez aici, comparativ cu Cambodgia, de pildă, unde intelectualii sunt îngrădiţi”, mi-a spus Vicky Bowman, fostă ambasadoare britanică. „Aici, intelectualitatea a fost mereu vizibilă. Uneori sunt în închisoare; alteori trebuie să aştepte să li se publice lucrările. Dar au fost întotdeauna prin preajmă”.

Deşi generalii care au preluat puterea în 1988 au ţinut în mare măsură graniţele închise, atenţia lumii exterioare a rămas esenţială pentru opozanţii lor. „Vă rog să vă folosiţi libertatea pentru a o sprijini pe a noastră”, au fost celebrele cuvinte ale lui Aung San Suu Kyi, în 1997. În 2014, opoziţia deja nu mai avea nevoie de această

amplificare externă. În rândul oamenilor pe care i-am cunoscut se încerca mult să se înţeleagă şi să se cuantifice această schimbare. Poetul şi activistul Maung Tin Thit a spus, mai în glumă, mai în serios, că cei care erau cândva arestaţi în secret pentru opiniile lor radicale sunt acum arestaţi în mod public. Artistul Aye Ko, unul dintre liderii revoltei din 1988 şi ulterior deţinut politic, a zis: „N-o să am încredere în acest guvern decât atunci când o să rămână tară putere”. Comicul Lu Maw a recurs la rezerva sa de proverbe pentru a caracteriza aşa-zisele reforme. „Şerpii îşi schimbă pielea, dar tot şerpi rămân”, mi-a spus el. „Din 1952 şi până astăzi, aceeaşi armată. Doar că, din când în când, îşi luau o uniformă nouă. Acum sunt aceiaşi indivizi, dar fără uniformă”.

Ko Minn Latt, primarul tânăr şi energic al unei comune din statul Mon, care speră să candideze pentru un post în parlament, mi-a zis: „Cu cât oamenilor le e mai puţină teamă, cu atât devin mai furioşi, fiindcă acum nu mai e primejdios să fii furios. Zece la sută simt ocupaţi cu religia, zece la sută caută să se îmbogăţească, iar ceilalţi optzeci la sută sunt furioşi. Însă problemele acumulate în ultimii şaizeci de ani nu pot fi rezolvate în trei. Vorbim despre o «democraţie diformă» – nu doar pentru că aceste schimbări sunt conduse de guvernul militar, care e încă la putere, ci şi pentru că lumea încă nu ştie cum să se poarte într-o democraţie”. După părerea lui, conducerea se ataşase prea mult de noul său statut pe scena mondială pentru a renunţa la el; reforma le oferea acum acel plus de orgoliu pe care cândva îl obţinuseră prin exercitarea brutală a puterii.

Moe Satt, un curator de artă independent, mi-a spus că artiştii birmani începuseră să vorbească despre postmodernism. „Dar cum putem să facem remarci postmoderne într-o societate premodernă?” a întrebat. „În primul rând, mai avem mult de recuperat”. Simţea că mulţi artişti şi intelectuali birmani nu sunt gata să creeze opere din această poziţie de autoritate. „Ne opunem sfârşitului

presiunii”, mi-a explicat el, comentând despre cum pot artiştii să creeze artă de calitate sub opresiune, fie ea de ordin politic sau comercial. Nay Phone Latt, care a executat patru din cei douăzeci de ani de pedeapsă pentru că scrisese un blog despre Revoluţia de Şofran, a spus: „Oamenii nu sunt obişnuiţi să-şi asume responsabilităţi; îşi închipuie că altcineva va face asta în numele lor. Dacă nu există democraţie aici, nu e doar din vina generalilor”.

În orice caz, până şi reformele parţiale şi imperfecte au dus laschimbări tangibile. Autorul şi consilierul prezidenţial Thant Myint-U mi-a spus: „Pentru oamenii obişnuiţi, în special pentru jumătatea inferioară, viaţa de zi cu zi nu s-a îmbunătăţit aproape deloc. Însă ţara era întemeiată pe frică, iar acum această frică a fost scoasă din ecuaţie”. Sammy Samuels, un evreu birman, proprietar al agenţiei de voiaj Myanmar Shalom, a zis: „Acum doi, trei ani, de fiecare dată când mă întorceam din Statele Unite, mi-era tare frică în aeroport, deşi n-aveam nimic la mine. Agentul de la serviciul de imigrare începea să mă întrebe: «Ce treabă ai avut tu acolo?» Acum au început să spună: «Bun venit acasă.»” Nici măcar pesimiştii nu prevăd că situaţia va coborî din nou la nivelul de persecuţie din trecut; se îngrijorează că reforma va sta în loc, nu că va regresa.

Cu cât guvernul şi-a slăbit strânsoarea, cu atât oamenii au început să aibă aşteptări absurd de mari că investiţiile străine vor veni năvală, se vor construi noi aeroporturi şi toată lumea se va îmbogăţi. Un prieten s-a plâns unui şofer de taxi despre starea proastă a drumurilor, iar taximetristul i-a răspuns: „Dacă e aleasă Aung San Suu Kyi, toate drumurile vor fi pavate”. În realitate, absenţa serviciilor de bază continuă să împiedice progresul adevărat. Mulţi sunt dezamăgiţi când îşi dau seama cât de lentă e dezvoltarea pretutindeni. Birmanii numesc internetul *internay* – *nay* fiind cuvântul birman pentru „încet” – şi numai aproximativ 1 la sută, din populaţia de 60 de milioane a ţării, au acces la internet.

„Aici nu merge nimic”, mi-a spus Lucas Stewart, consilier în literatură al Consulatului Britanic din Yangon. „Totul se strică. Toate obiectele sunt cumpărate ilegal, deci simt nişte rahaturi defecte, la mâna a doua, aduse din China şi Thailanda. Skype-ul nu merge aici. Durează o zi întreagă să descarci un videoclip de trei-patru minute”. Un sondaj recent arată că utilizarea telefoanelor mobile este mai redusă în Myanmar chiar şi decât în Coreea de Nord sau Somalia, deşi preţul unei cartele SIM a scăzut de curând de la peste 1.500 de dolari la 15 dolari. Majoritatea maşinilor sunt modele japoneze la mâna a doua, cu volanul pe dreapta, deşi reglementările de trafic sunt gândite pentru maşini cu volanul pe stânga. Automobilele sunt încă prea scumpe pentru majoritatea oamenilor, dar au devenit, oricum, mult mai răspândite; străzile, goale multă vreme, sunt acum adesea blocate de trafic.

Multe războaie şi revoluţii mari au un catalizator: asasinarea lui Franz Ferdinand a dat startul Primului Război Mondial; răpirea lui Mihail Gorbaciov a vestit căderea Uniunii Sovietice; Mohamed Bouazizi şi-a dat foc în Tunisia, punând în mişcare Primăvara Arabă. Reformele din Myanmar par să fi apărut din senin. Nu există niciun fel de consens cu privire la motivele din spatele acestor schimbări, niciun fel de asentiment referitor la cauza pentru care s-au întâmplat când s-au întâmplat. N-au fost consecinţa unui val de proteste, ci o chestiune ordonată de sus, un proces controlat de restructurarea politicii interne. Ambasadorul SUA, Derek Mitchell, spunea: „Myanmar ar fi putut avea un moment ca Tiananmen, un cor de glasuri venite de jos, în 1988 sau chiar în 2007. Însă acum avem de-a face cu o manevră birocratică a conducerii/ A adăugat că regimul ar fi putut probabil să mai şchioapete o vreme, aşa cum şi Uniunea Sovietică ar fi rezistat poate, dacă Gorbaciov n-ar fi început s-o destrame. Câteodată, deschiderea este cea mai bună alegere, chiar şi pentru dictatori.

Junta a afirmat că liberalizarea este un proces în

şapte etape, iniţiat în 2003, aşadar este posibil ca, asemenea glasnostului lui Gorbaciov, această destindere să fi fost pornită de indivizi care nu şi-au dat seama cât de departe va ajunge. Etapa finală a planului din 2003 era investirea cu putere a unui nou guvern – dar se presupunea că va fi unul ales de liderii militari. Preşedintele Thein Sein, care a venit la putere în 2011, este primul lider din Myanmar care a stat departe de întinarea corupţiei. „Au greşit când au ales un om bun în locul unuia corupt”, a spus Ma Thanegi. „Aşa că acum trebuie să se descurce cu consecinţele”.

Anumiţi birmani consideră că sancţiunile internaţionale au fost factorul hotărâtor, sărăcind ţara şi izolându-i conducătorii. Pe măsură ce Myanmar devenea în mod evident mai săracă decât ţări vecine precum Cambodgia şi Laos şi alarmant mai săracă decât Thailanda şi Singapore, liderilor săi li s-a ştirbit reputaţia, şi nici măcar lor nu le-a mai convenit să ţină ţara într-o asemenea strânsoare. Mulţi oameni sufereau de subnutriţie cronică; conform UNICEF, un copil birman din patru este subponderal, şi o treime sunt subdezvoltaţi. Mulţi nu au acces permanent la apă potabilă. Înăbuşirea Revoluţiei de Şofran din 2007 a fost prezentată pe larg de presa străină, ponegrind imaginea internaţională a juntei, care era deja deplorabilă.

Dar poate că cea mai semnificativă urmare a izolării globale este că ţara a devenit periculos de dependentă de China, care, pe parcursul istoriei lungi şi controversate a celor două naţiuni, n-a dat niciodată întâietate intereselor Myanmarului. Un funcţionar din guvern mi s-a plâns de faptul că birmanii trebuie să le furnizeze suzeranilor chinezi droguri, prostituate şi facilităţi pentru jocurile de noroc. Primăvara Arabă fusese, de asemenea, plină de învăţăminte şi e posibil ca junta să se fi gândit că e mai bine să iniţieze ei nişte concesii, decât să aştepte până când poporul neliniştit avea să devină de neguvernat. Membrii juntei şi „apropiaţii” lor – afaceriştii corupţi, mulţi

dintre ei foşti militari care au profitat de acest regim – fuseseră martori la sfârşiturile jalnice ale lui Muammar Gaddafi şi Saddam Hussein; pesemne că şi-ar fi dorit mai degrabă să aibă destinul oamenilor aflaţi în jurul lui Suharto, din Indonezia, care îşi păstraseră bogăţiile şi influenţa chiar şi după ce acesta renunţase, în cele din urmă, la putere în 1998. Nici im regim militar nu rămâne pentru totdeauna necontestat, şi o soluţie graduală poate împiedica una chinuitoare. În cuvintele seci ale scriitorului Pe Myint: „Liderii ştiu că poporul poate să piardă de mai multe ori, dar conducătorul, o singură dată/

Deşi plătită scump, izolarea Myanmarului a păstrat esenţa mistică a majorităţii budiste din ţară. Pagoda Shwedagon este unul dintre cele mai sacre locuri din regiune, şi lumea vine de pretutindeni să se roage aici. Se spune că generalii au împodobit stupă centrală cu multe tone de aur – nu foiţă de aur, ci plăci groase de aur solid – şi în preajma vârfului său atârnă vase pline de bijuterii. Mulţi birmani susţin că pagoda valorează mai mult decât Banca Angliei. Nelalocul ei în Yangon, un oraş în plină modernizare, se înalţă spectaculoasă către absolut, Bazilica Sfântului Petru a budismului theravada. Oriunde mergi în Myanmar, stupe aurii strălucesc în soare. La umbra acestor turnuri sfinte, ţăranii muncesc în condiţii aspre. Un localnic a observat usturător că ţara e bogată, dar oamenii sunt săraci.

Pentru mulţi, viaţa nu s-a schimbat aproape deloc de secole: ţ arani, care trase de boi, acelaşi regim alimentar de bază şi aceleaşi haine simple, aceleaşi pagode sclipitoare, aurite în oraşele mai bogate, doar pictate în cele sărace. Nimic nu se întâmplă când ar trebui; e uimitor că soarele apune la timp. Ţara se află într-un echilibru tulburător între acest stil învechit de viaţă, încă existent în prezent; o viaţă actuală plină de legături incipiente cu lumea exterioară şi de frământările reformei; şi un viitor al democraţiei şi prosperităţii, imaginat cu lux de amănunte, despre care lumea vorbea de parcă ar fi şi de neînţeles, şi

inevitabil.

Turiştii, care aduc un procent semnificativ din veniturile oficiale ale Myanmarului, se minunează de relicvele istorice pe care deseori cetăţenii săi le subestimează. Thant Myint-U a remarcat că nimeni din Myanmar n-a avut vreodată o experienţă plăcută trăind într-o clădire mai veche de treizeci de ani. În jur de 700 de clădiri importante din centrul Yangonului au fost demolate în ultimii cincisprezece ani. Multe dintre clădirile grandioase din perioada colonială rămase în picioare aparţin ministerelor din guvern, dar în 2005, guvernul s-a mutat la Naypyidaw, lăsându-le la voia nimănui. Cele care au proprietari privaţi sunt adesea împovărate de procese, chirii plafonate şi titulari de drept nerezidenţi (inclusiv agenţii guvernamentale defuncte), creând o harababură juridică pentru orice potenţial conservator de monumente.

Myanmar a fost colonie britanică până în 1944, cunoscută sub numele de Birmania până în 1989. Britanicii au ocupat o parte din teritoriu în 1834, apoi au încropit o ţară multietnică drept stat-tampon pentru India Britanică, extinzând ţara până la graniţele actuale în 1885. Administraţia colonială conducea nemijlocit diferitele grupuri etnice, cerând doar loialitate faţă de coroană. Birmania a devenit o zonă de conflicte majore între Aliaţi şi japonezi în al Doilea Război Mondial, şi ţara a pierdut sute de mii de civili. Eroul militar Aung San – tatăl lui Aung San Suu Kyi – a pus bazele unui pact de unitate etnică, în scopul de a dobândi independenţa de Marea Britanie, dar le-a promis comunităţilor etnice autonomie regională dacă-l susţin, asigurându-i că se puteau retrage din federaţie după un deceniu dacă erau nemulţumiţi de guvernarea centralizată. Apoi Aung San a fost asasinat înainte de obţinerea independenţei din 1948, şi a urmat o democraţie disfuncţională. Grupurile etnice Karen, Shan şi Kachin şi-au declarat independenţa. Toţi voiau să se separe de această ţară artificială care, după părerea lor, nu-şi ţinuse promisiunile. În 1962, democraţia eşuată s-a năruit într-o

lovitură de stat fără vărsare de sânge, condusă de Ne Win, fost comandant al armatei birmane. Acesta a controlat ţara vreme de o generaţie, o perioadă de adâncă izolare şi de haos economic sub lozinci socialiste. La mijlocul anilor ’80, Ne Win, deja de prea mult timp la putere, a recurs la tactici din ce în ce mai violente, printre care cenzura aspră, mita generalizată şi controlul tiranic: cetăţenii trebuiau să se înregistreze oriunde mergeau.

Revoltele studenţeşti din 1988, în care Aung San Suu Kyi a ieşit pentru prima oară în evidenţă, căutau să înlocuiască versiunea autocratică de socialism a lui Ne Win cu democraţia. Ele au fost declanşate de o luptă într-o ceainărie, în timpul căreia poliţia a omorât un student. Studenţii erau însă tineri şi lipsiţi de experienţă, iar după câteva luni în care protestele s-au răspândit, timp în care Ne Win a demisionat, armata a răspuns printr-o înăbuşire violentă (despre care se crede că a fost orchestrată de Ne Win), ucigând iară discriminare studenţi, călugări şi chiar copii. Studenţii fuseseră în fruntea rebeliunii, aşa că noul guvern militar a îngrădit educaţia, crezând că un popor needucat e mai uşor de condus. Drept urmare, au desfiinţat unul dintre cele mai bune sisteme educaţionale din Asia – la vremea respectivă, rata alfabetizării era de aproape optzeci la sută. La început, s-au închis universităţile; apoi şi-au închis porţile şi şcolile private, şi cele de misionari. În 1990, ţara a organizat primele alegeri libere, în care LND-ul lui Aung San Suu Kyi a obţinut o victorie covârşitoare, însă armata a refuzat să renunţe la putere.

O ţară pe care britanicii o lăsaseră cu instituţii destul de bine organizate se transformase într-una fără niciun fel de infrastructură umană, niciun fel de infrastructură juridică şi cu o infrastructură fizică în ruine. Nu exista educaţie, nu exista sistem de asistenţă medicală, nu existau servicii feroviare. Şoselele, podurile şi căile ferate, cândva îngrijite, s-au deteriorat curând în aşa măsură, încât abia dacă mai puteau fi folosite. Acest stat poliţienesc

se baza pe o reţea de informatori. Ceainăriile unde se strângeau odată studenţii erau ţinta serviciilor secrete militare. Din fericire, informatorii erau uşor de recunoscut: membrii armatei erau singurii care purtau în mod obişnuit şosete, ca să nu-i bată ghetele. Un ochi cunoscător putea să identifice turnător chiar şi în sandale, după cercurile din jurul gleznelor.

Aşa-numita Generaţie 88 a rămas mereu activă; unii au înfiinţat posturi de radio în ţările învecinate, pentru a menţine în circulaţie opiniile opoziţiei. Spiritul protestului n-a dispărut niciodată şi, după încă două decenii de subjugare, nemulţumirea a dat în clocot odată cu Revoluţia de Şofran din 2007, după care, în 2008, a fost introdusă o constituţie cvasidemocratică. Din anumite puncte de vedere, e un document admirabil, dar conţine clauze profund tulburătoare. Una dintre ele stipulează că armata are douăzeci şi cinci la sută din locurile din parlament garantate, în timp ce o alta împiedică orice schimbări constituţionale care nu au o susţinere de peste şaptezeci şi cinci la sută în parlament, ceea ce dă armatei un substanţial drept de veto. Dezbaterile populare privesc felul în care ar trebui modificată mai exact constituţia, dar există un acord, în mare, că rolul armatei ar trebui redus, iar guvernarea ar trebui să fie mai democratică. Se poate modifica aceasta constituţie pentru a consacra drepturile minorităţilor etnice? Se poate restrânge vetoul militar? Se pot aborda problemele urgente de mediu? Cum trebuie aplicată constituţia? Cel puţin 400 de legi care contrazic drepturile fundamentale stabilite prin constituţie rămân în vigoare.

Nici educaţia nu şi-a revenit de pe urma atacului sistematic la care a fost supusă, deşi nivelul de alfabetizare a crescut în ultimii ani. Astăzi, guvernul plăteşte tinerii ca să înveţe, dar mulţi aleg să n-o facă. Majoritatea sistemului şcolar se bazează pe învăţatul mecanic, iar majoritatea profesorilor pot fi mituiţi, graţie salariului lor de mizerie, de 60 de dolari pe lună. Profesorii

mai progresişti se plâng că e aproape imposibil să predea gândire critică unor elevi care nu ştiu ce înseamnă să fii în dezacord. Campusurile universităţilor urbane s-au redeschis ca instituţii de învăţământ superior abia în 2014. „Într-o democraţie, poporul este participantul-cheie", a remarcat Nay Phone Latt, „şi, dacă nu e educat, cum să îndeplinească această funcţie?" Ko Minn Latt, primarul ambiţios din statul Mon, a intrat în politică după ce a văzut o elevă de clasa a şaptea împuşcată de poliţişti în 1988. „La început, eram unul dintre activişti. Voiam asta şi asta. Fără compromisuri, iară să stăm la discuţii", mi-a povestit el. „Ceea ce încerc să fac acum e să ajut oamenii să devină democraţi".

Myanmarul zilelor noastre şi-a îndreptat rareori puterea militară spre exterior; n-ar putea niciodată să facă faţă Chinei sau Indiei, leviatanii între care e înghesuit. Principalele preocupări ale armatei sunt protejarea graniţelor cu Bangladesh şi Thailanda, şi reprimarea diverselor miliţii etnice care de generaţii întregi se chinuie cu încăpăţânare să-şi obţină autonomia. Exilaţii birmani intervievaţi în taberele din Thailanda cu câţiva ani în urmă spuneau că nu-şi doresc decât să se întoarcă acasă, indiferent de ce face sau zice guvernul. În prezent, sentimentul general este că liderii juntei ar trebui să-şi ceară scuze, dar nu e nevoie să fie judecaţi sau pedepsiţi. Generalii pot vedea că publicul vrea din ce în ce mai mult să-i tragă la răspundere şi reacţionează cu o paranoia care nu este pe deplin iraţională.

Călugărul budist american Alan Clements i-a luat un interviu lui Suu Kyi în 1995, pentru cartea sa, *Vocea speranţei*. Clements a întrebat-o cum va putea să împace ideea budistă de iertare cu nevoia de a pedepsi asupritorii. Ea i-a spus că dacă generalii şi-ar mărturisi crimele, ar fi mai uşor de iertat. Rezultatul a fost o reprimare imediată. În Myanmar nu se vor forma prea curând „comitete pentru adevăr şi reconciliere", ca în Africa de Sud. Toată lumea înţelege că generalii nu vor pleca decât atunci când

conturile lor în bancă vor fi în siguranţă. „Simt bătrâni şi nu vor să se mai obosească să aibă iarăşi grijă de ţară”, a spus Ma Thanegi. „Nu-i interesează. De fapt, nu i-a interesat niciodată. În momentul de faţă, nici nu-mi mai pasă dacă sunt pedepsiţi. Această pedeapsă ar fi un lux, iar noi nu ne permitem un asemenea lux”.

Guvernul din Myanmar, care a avut mult timp sediul în Yangon, s-a mutat pe neaşteptate în 2005 în Naypyidaw, un oraş proaspăt proiectat, la vreo 320 de kilometri spre nord, într-o zonă care fusese de o sălbăticie absolută. Statele Unite îşi construiseră o ambasadă extrem de bine fortificată în Yangon, după atacurile de la 11 septembrie, şi au refuzat să se mute în noua capitală. Am participat la un singur protest în Yangon, ai cărui organizatori – care obţinuseră autorizaţiile necesare – protestau împotriva nevoii de a obţine autorizaţii pentru a demonstra. Mulţimea era furioasă şi mesajul era limpede, dar funcţionarii din guvern şi parlament cărora le era adresat nu voiau nici să-l audă, nici să-l vadă. Naypyidaw este un oraş de funcţionari guvernamentali, destul de departe de radicalii din Yangon şi Mandalay. Acest tampon geografic protejează guvernul de propriul său popor.

Peste un sfert din produsul intern brut al Myanmarului provine din resurse naturale. Corporaţiile majore au început să investească în zonă: fabricanţi de produse destinate consumatorilor, precum Coca-Cola, Pepsi şi General Electric; companii de servicii financiare precum Visa şi MasterCard; şi companiile de extracţie, ca Exxon Mobil şi Chevron. Companiile lipsite de influenţă simt îngrijorate de violenţa persistentă din Myanmar, de lipsa de transparenţă a guvernului, de politica imprevizibilă şi de serviciile publice pe care nu te poţi bizui. Mulţi oameni calificaţi au plecat din ţară după 1988, creând un vid de competenţă. Numai în Singapore trăiesc câteva sute de mii de profesionişti birmani, lucrând ca administratori în construcţii, contabili, dentişti sau medici. Fără ei, companiile străine se chinuie să se stabilească

aici, dar, în mod similar, până când companiile străine nu-şi încep operaţiunile, mulţi emigranţi n-au niciun motiv să se întoarcă. Şi guvernele străine ezită în acest dans nesigur. Aşa cum mi-a spus Derek Mitchell, „comunitatea internaţională a tratat Myanmar ca pe o problemă, iar acum trebuie s-o trateze ca pe o ţară”.

Activiştii politici din Myanmar afirmă că o treime din guvernanţi, printre care şi Thein Sein, sunt reformişti; o treime sunt încă în favoarea mijloacelor violente ale armatei; şi o treime sunt nehotărâţi. „Dacă faci o alegere greşită în acest mediu, pierzi totul”, a observat Mitchell. Thein Sein nu a fost niciodată o figură eroică, dar s-a opus într-adevăr conservatorilor; unul dintre asociaţii lui mi-a spus că voia să facă schimbările ireversibile. Din 2011 încoace, s-a întâlnit de nenumărate ori cu Suu Kyi, dar observatorii cred că ea n-are încredere în el. „Ea este extrem de hotărâtă, şi adesea interpretează prudenţa lui ca o lipsă de hotărâre”, mi-a spus un diplomat. „Ea nu spera la acest compromis care i s-a oferit; spera la o răsturnare revoluţionară”. Versiunea îndrăgită de birmani vorbeşte despre „Doamna şi vânătorii” – despre Suu Kyi şi armata coruptă. Ma Thanegi a caracterizat acest stereotip ca *povestea victimei-frumoase-şi-a-bestiilor* care i-a prins foarte bine”. Odată ce Thein Sein a strunit vânătorii, Doamna a trebuit să se mânjească în politică, chiar înainte de a dobândi oficial puterea. Acest imperativ n-a fost bine primit de toată lumea.

Numărul de votanţi de la alegerile parţiale din 2012 a fost uriaş. Toţi cei pe care i-am cunoscut au fost de acord că, dacă s-ar ţine alegerile planificate în 2015, această aluzie la autodeterminare ar garanta o avalanşă de voturi. Caracterul imperios al acestui entuziasm mi-a amintit de ce auzisem în Africa de Sud, în perioada premergătoare alegerilor cruciale din 1994, pentru care milioane de oameni au stat la coadă timp de trei zile ca să voteze. În Yangon însă am auzit griji aproape unanime că alegerile vor fi manipulate. LND-ul lui Suu Kyi părea menit victoriei,

dar membrii lui Thein Sein, Partidului Uniunea pentru Solidaritate şi Dezvoltare (PUSD), păreau să se bizuie pe posibilitatea, nu improbabilă, că LDN s-ar putea dovedi incapabil să guverneze şi că – la fel ca în Coreea, Taiwan şi Mongolia – asupritorii alungaţi ar putea să se reorganizeze şi să câştige alegerile. Printre cei mai surprinzători reformişti din partidul de la conducere se numără Shwe Mann, preşedinte al parlamentului. Când a preluat acest rol, s-a crezut că va sprijini interesele armatei, asemenea predecesorilor săi. În loc de asta, a transformat parlamentul într-un forum pentru dezbateri adevărate şi a refuzat să plece capul în faţa ordinelor primite de sus. Dar Shwe Mann i-a spus lui Derek Mitchell: „Am încercat socialismul; am încercat un guvern militar; ambele au dat greş. Credem că democraţia ne va face mai puternici. Dacă poporul nu are un cuvânt de spus în situaţia sa, ţara o să fie instabilă şi nimeni n-o să investească aici”. Suu Kyi, deja parlamentară la vremea aceea, a format o alianţă cu el, prin care el recunoştea practic că singura cale de a rămâne relevant pe termen lung era să o susţină.

E greu să supraestimezi statutul lui Daw Aung San Suu Kyi (*daw* este un termen ce denotă respectul, Aung San e numele tatălui ei, Suu Kyi este prenumele ei, iar lumea o numeşte de obicei „Doamna”). „Nu e tratată ca o vedetă rock”, a subliniat Derek Mitchell. „E tratată ca cea de-a Doua Venire a Domnului”. Tatăl ei a condus revoluţia şi a fost geniul din spatele pactului multietnic prin care Birmania şi-a obţinut independenţa faţă de britanici; după asasinarea sa, a dobândit o aură mitică. Suu Kyi a fost crescută de mama ei, Khin Kyi, mai întâi în Rangoon (acum numit Yangon), apoi în India şi Nepal (unde Khin Kyi a fost, pe rând, desemnată ambasadoare).

Suu Kyi a absolvit Universitatea Oxford în 1969. După un scurt popas la New York, s-a întors în Marea Britanie, căsătorindu-se până la urmă cu Michael Aris, un britanic cu care fusese colegă la Oxford şi cu care a avut doi copii. Din întâmplare, era în vizită în Birmania pentru

a-şi îngriji mama aflată în spital când a început revolta din 1988 şi, după câteva săptămâni, şi-a ţinut primul discurs, cerând „unitate”. Când revoluţia a fost înăbuşită, s-a coalizat cu câţiva dintre foştii acoliţi ai tatălui său, membri ai mişcării prodemocratice, şi a hotărât să facă sacrificiul ce avea să capete strălucirea unei învieri: să rămână în Myanmar, în loc să se întoarcă în Anglia la soţul şi la copiii ei. Impunând din ce în ce mai multă atenţie, a fost pusă sub arest la domiciliu un an mai târziu, şi în 1991 a câştigat premiul Nobel pentru Pace. Deşi a fost eliberată între 1995 şi 2000, după care a fost din nou trimisă în arest la domiciliu, nu i s-a dat niciodată voie să călătorească liber. Aceste împrejurări au contribuit la aura ei de virtute, şi ea s-a dovedit a fi receptivă şi carismatică. N-am întâlnit pe nimeni care să nu fi rămas impresionat după ce a cunoscut-o. Thant Thaw Kaung, care lucrează cu ea, mi-a spus cu respect: „N-o să mai găseşti aşa un om în lumea întreagă”.

Deşi majoritatea birmanilor care nu simt îndatoraţi juntei şi-ar dori ca Suu Kyi să fie preşedinte, constituţia din Myanmar este gândită în aşa fel încât să spulbere astfel de speranţe. Articolul 59F interzice oricui este căsătorit cu un străin, sau are copii născuţi în străinătate, să candideze la preşedinţie – o interdicţie adăugată cu scopul de a o exclude pe Suu Kyi. Când am fost în Yangon, lumea se întreba constant dacă 59F va fi abrogat. Orice alegeri în care ea nu are voie să participe vor părea, cu siguranţă, false, atât în Myanmar, cât şi la nivel internaţional. Pe de altă parte, numirea ei ar fi ca un magnet pentru sprijinul internaţional şi revitalizarea economică, dar Suu Kyi a rămas încurcată în birocraţia constituţională. Pe mulţi îi preocupa faptul că nu şi-a alcătuit o echipă de experţi şi nu-şi numise un adjunct. Membrii LND îşi făceau griji că încăpăţânarea care o ajutase să supravieţuiască o perioadă atât de îndelungată sub arest la domiciliu, departe de familie, nu-i mai prinde la fel de bine acum.

Pe ea o preocupă capacitatea altora de a-i sprijini

cauza; nu caută apropierea. N-am cunoscut pe nimeni care să simtă că are o relaţie personală cu ea. Antreprenoarea birmană Misuu Borât a descris-o ca având „un stil aşa, mai singuratic”; alţii au spus că pare să nu poată sau să nu-şi dorească să întreţină relaţiile interumane bazate pe încredere de care are nevoie un lider. „Nu-şi dă intenţiile în vileag. Totul trece pe la ea”, a spus Mitchell. „Din acest punct de vedere, e o structură autoritară”. O diplomată britanică a remarcat că următorul parlament ar putea conţine mai mulţi parlamentari prodemocratici, dar mai puţini membri care să fi lucrat în serviciul public. „Au fost la închisoare şi, de când au ieşit, şi-au deschis câte o ceainărie”, mi-a spus ea. „Deştepţi, cu intenţii bune, curajoşi, dar se pricep să conducă guvernul?” LND a fost înregistrat oficial ca partid politic abia în 2012, deşi cuprinde membri esenţiali care s-au înscris cu mult înainte de înregistrare. „Cât de repede poţi să recrutezi toţi oamenii inteligenţi?” a întrebat Borât. „Nu poţi să zămisleşti un copil făcând dragoste cu nouă femei şi aşteptând o lună. E nevoie de timp pentru aşa ceva – şi, dacă n-ai bani, recrutarea merge şi mai greu”. Şi alţii aveau aceeaşi părere.

Bariera constituţională care o împiedică pe Suu Kiy să candideze la alegeri reflectă probleme mai ample ale sistemului juridic din Myanmar. Robert San Pe, unul dintre consilierii lui Suu Kiy pe teme juridice, a adus în discuţie posibilitatea de a institui dreptul cutumiar sau dreptul civil – problema fiind că s-ar putea să nu existesuficien te studii de caz pentru dreptul cutumiar. San Pe menţionează că prin Parlament trec în grabă multe legi prost formulate. În 2013, Shwe Mann a înfiinţat o enormă bibliotecă de cercetare şi a angajat 1.500 de noi funcţionari în parlament, dar eforturile depuse pentru acest studiu au fost zădărnicite de imposibilitatea de a găsi informaţii într-o colecţie necatalogată, organizată după donator, nu după autor, titlu sau subiect. Legile sunt formulate în birmană, fără nicio traducere oficială; investitorii străini se trezesc

că trebuie să se supună unor reglementări pe care nu le pot înţelege. Pe lângă semafoarele din Yangon, poţi să vezi vânzători ambulanţi care le vând străinilor disperaţi traduceri în engleză ale legilor de investiţii.

„Poporul nostru nu are încredere în tribunale; noi nu credem în justiţia dată de tribunale”, a spus Suu Kyi. Constituţia a fost ratificată în septembrie 2008, când Myanmar încă nu-şi revenise după ciclonul Nargis, care făcuse în jur de 140.000 de victime cu mai puţin de şase luni în urmă. De curând, s-a înfiinţat un comitet comun pentru revizuirea constituţiei. Avocaţii au solicitat ca noua constituţie să fie mai uşor de modificat şi să nu includă clauza care rezervă armatei un loc din patru în parlament. Au criticat lipsa de control asupra puterii preşedintelui în starea de urgenţă. Preşedintele numeşte şi judecătorul-şef, şi restul Curţii Supreme, şi nu se prevede ca membrii să aibă cunoştinţe juridice. Comitetul pentru revizuirea constituţiei, care are 109 membri, a cerut sugestii din partea oamenilor de rând şi a primit deja peste 40.000.

Ma Thida a susţinut că reforma constituţională este necesară pentru a-i permite lui Suu Kyi să candideze; că va fi nevoie de cooperarea juntei pentru această reformă; şi că, dacă junta decretează această reformă, atunci ea va părea că face parte din planul lor, în loc să fie adversară lor înfocată. „Ea e salvarea lor”, mi-a spus Thida, părând încântată de ideea că Shwe Mann ar putea candida împotriva lui Suu Kyi.

Myanmarul are două temeri paranoice principale: că va fi invadat de China şi că va fi nimicit de cei 160 de milioane de musulmani din Bangladesh, la care se adaugă şi cei din propriul teritoriu. Mulţi budişti birmani – asemenea celor care se opun imigraţiei în Europa şi în Statele Unite – pretind că musulmanii nu se asimilează. În Birmania, oamenii se plâng că aceştia îşi ţin bogăţiile pentru ei (deşi majoritatea sunt nevoiaşi), sunt cămătari şi, mai grav, îşi iau mai multe soţii pentru a alcătui o majoritate care să-i înlăture pe budişti. Birmanilor nu le

plac oamenii cu pielea închisă la culoare, deci şi rasismul e un factor. Rasismul este acceptat la aproape toate nivelurile sociale din Myanmar. De pildă, în 2009, consulul general al Myanmarului în Hong Kong le-a scris tuturor angajaţilor săi că tenul închis al minorităţii etnice rohingya îi face „urâţi ca nişte căpcăuni", spre deosebire de birmanii „albi şi fini".

Majoritatea urmaşilor musulmani ai coloniştilor bengalezi – dintre care mulţi au trăit în Birmania cu familia vreme de peste un secol – trăiesc în Statul Rakhine. Deşi ei se consideră rohingya, naţionaliştii care-i privesc ca pe nişte străini le spun „bengalezi". Birmanii nu înţeleg că această atitudine nu-i ajută deloc, ci le va distruge societatea, reputaţia şi capacitatea de dezvoltare", mi-a spus Mitchell. „Dacă-i întrebi, îţi vor spune că problema cu rohingya şi cu musulmanii este o problemă de identitate naţională. Şi eu le spun: «Aşa este. Ce fel de ţară vreţi să fiţi? Vreţi să fiţi o ţară bazată pe fărădelege şi violenţă împotriva unei întregi categorii de oameni pentru că nu aveţi încredere în ei sau vreţi să respectaţi procedurile legale, valorile umaniste şi toate idealurile pentru care noi credeam că luptaţi?»".

Myanmar este o ţară extrem de religioasă şi majoritatea tinerilor muncesc o vreme în mănăstiri. Bogăţia este adunată în mod ostentativ în jurul pagodelor. Cultura lor este impregnată de teama că budismul este în pericol. Mulţi privesc Myanmar şi Sri Lanka ca ultimele două bastioane ale budismului theravada într-o lume dominată de creştinism, islamism şi hinduism. Conform acestei teorii, deşi budismul s-a născut în India, invadatorii musulmani l-au izgonit din patria-mamă. (De fapt, mulţi budişti au fugit din imperiul mogul în Tibet.) După cum mi-a explicat Thant Myint-U: „Identitatea birmană este întemeiată pe ideea că această ţară reprezintă singurul bastion din lume al religiei adevărate".

Statul birman cunoscut astăzi sub numele de Rakhine a fost numit Arakan până de curând, în 1989. Arakan

fusese odată un imperiu de coastă vechi şi puternic, iar musulmanii făceau parte din populaţia sa încă din secolul al XVII-lea. Apoi a fost cucerit de bamari, etnia budistă dominantă de la care provine numele de Birmania, în 1784. Această regiune era slab populată la data cuceririi britanice, patruzeci de ani mai târziu, fiind alcătuită îndeosebi din păduri şi mlaştini. Britanicii le-au alocat coloniştilor terenuri pentru defrişat, importând imigranţi bengalezi care să le muncească. După prima migraţie musulmană modernă din regiune, nordul statului Arakan a devenit predominant musulman. La începutul secolului XX, în rândul birmanilor budişti se adâncea sentimentul că imigranţii chinezi şi bengalezi, precum şi coloniştii britanici, se îmbogăţeau de la un capăt la altul al statului colonial, în timp ce ei erau exploataţi. De-a lungul anilor ’20, un nou val de migraţii a schimbat şi mai mult componenţa demografică. Două milioane de indieni pe an au imigrat în Rangoon, cea mai mare deplasare în masă a unei populaţii din lume până la ora actuală; la sfârşitul deceniului, indienii reprezentau deja optzeci la sută din capitală. Fiindcă mulţi rezidenţi indieni au luptat de partea britanicilor împotriva grupărilor birmane pentru independenţă, naţionaliştii susţin că oricine nu e etnic birman este un străin, chiar dacă s-a născut în Myanmar.

După divizarea Indiei din 1947, o grupare separatistă de luptători musulmani de gherilă, care-şi doreau unirea cu Pakistan, au alungat mulţi budişti din nordul Birmanei, stârnind furia birmanilor. Revolta lor a fost înăbuşită destul de repede şi, de la mijlocul anilor ’50, nu a mai avut loc nicio insurgenţă musulmană. Mulţi birmani susţin că rohingya au legături cu al-Qaeda şi alte grupuri teroriste; într-adevăr, câţiva rohingya au luptat în Afghanistan de partea mujahedinilor şi împotriva URSS, în anii ’80, şi mai târziu de partea talibanilor, dar în număr neglijabil. Cu toate că se trag din bengalezi, majoritatea rohingya nu au dreptul la cetăţenie în Bangladesh; deşi sunt născuţi în Myanmar, rămân apatrizi atâta timp cât Myanmar îi

consideră străini. Fără acte naţionale de identitate, nu au acces la educaţie şi trăiesc într-o sărăcie cumplită. De la începerea mişcării recente de eliberare, o parte din cei două milioane de budişti care trăiesc în Rakhine i-au supus pe rohingya, care sunt aproape la fel de numeroşi, unui pogrom, dându-le foc la cartiere, sate şi moschei ziua în amiaza mare.

Prima izbucnire recentă împotriva rohingya, în iunie 2012, a fost declanşată de violul şi uciderea unei femei budiste, probabil de către musulmani rohingya. A doua rundă, câteva luni mai târziu, a decurs din extremismul şi precipitarea politică întreţinute de călugărul budist Ashin Wirathu, care îşi îndeamnă adepţii să „*se revolte*” şi să „simtă cum le fierbe sângele în vine”, pentru a înăbuşi o presupusă conspiraţie musulmană la nivel mondial care voia să distrugă stilul de viaţă „înfloritor al birmanilor”. În predici, interviuri şi o logoree de postări online, îi numeşte pe musulmani *kalar* (echivalentul birman al lui „ciorοi”), „scandalagii” şi „câini turbaţi”. Broşurile distribuite în timpul unei predici avertizau: „Myanmar se confruntă la ora actuală cu o otravă nespus de periculoasă şi înspăimântătoare, îndeajuns de înveninată ca să poată şterge civilizaţia noastră de pe faţa pământului”. În presa occidentală, a fost comparat cu Hitler. Wirathu a iniţiat mişcarea 969, prin care se indică magazinele, casele şi chiar taxiurile în care musulmanii nu sunt primiţi. Numele mişcării vine de la numărul 768, pe care musulmanii îl folosesc pentru a identifica magazinele unde se vinde came halal – un fapt etichetat de Wirathu ca fiind separatist (deşi băcăniile halal nu i-au exclus niciodată pe nonmusulmani). Aproape fiecare taxi din Myanmar are la vedere un autocolant 969; un şofer mi s-a plâns că musulmanii îşi iau mai multe soţii, ceea ce dovedeşte că femeile budiste sunt răpite şi forţate să facă prunci musulmani.

Deşi paranoia este absurdă, îngrijorarea care-i stă la bază îşi are originea în evenimente istorice. Musulmanii au alungat budiştii din Afghanistan cu o mie de ani în urmă;

mai recent, talibanii au distrus vechi lăcaşuri sfinte budiste din Pakistan; iar islamiştii radicali i-au denunţat pe „budiştii sălbatici" din Birmania pentru a încuraja Indonezia să accepte refugiaţi rohingya. Cenzura mai îngăduitoare permite acum circulaţia mai largă a opiniilor marginale, fie că acestea stârnesc prejudecăţi sau promovează pluralismul. Nay Phone Latt mi-a spus: „Unii cred că înlăturarea cenzurii le dă dreptul să se insulte unii pe alţii".

Wirathu şi adepţii săi au declanşat o campanie agresivă pe Facebook. În Myanmar, cei care nu au acces la internet află ştirile de la cei care au. Acuzaţiile se răspândesc şi în rândurile celor care n-au văzut în viaţa lor un calculator. Wirathu a fost trimis la închisoare pentru incitare la ură, dar a fost eliberat în 2012 sub amnistia generală şi s-a reapucat imediat să instige masele la violenţă, susţinând că, mulţumită noii libertăţi de exprimare, cruciada lui este legală. Călugării din Rakhine au început să împartă broşuri prin care-i roagă pe budişti să nu se asocieze cu rohingya. Nici guvernul şi, mai frapant, nici Aung San Suu Kyi, nu au condamnat tendinţele spre genocid din Rakhine. Este cât de poate de clar că asta le-ar periclita numărul de susţinători.

Pe măsură ce cartierele rohingya din oraşele din Rakhine au fost arse din temelii şi jefuite, rohingya s-au mutat în tabere de refugiaţi, unde trăiesc în condiţii îngrozitoare. O profesoară rohingya de 60 de ani mi-a povestit că a văzut o fostă elevă, pe care o preţuia, dându-i foc la casă. Până şi casele budiştilor din Rakhine suspectaţi că au legături cu rohingya au fost arse din temelii. Spitalul din Sittwe, capitala statului Rakhine, nu are decât zece paturi pentru musulmani. În taberele suprapopulate din oraş, singura asistenţă medicală vine de la un doctor care-i vizitează o dată pe săptămână, timp de o oră. Ambasadorul Mitchell mi-a spus că a văzut copii murind de boli uşor vindecabile.

Conflicte interne sângeroase au izbucnit, de

asemenea, şi în taberele rohingya. Un asistent umanitar ONU a spus că a fost martor la violuri, incest şi alcoolism printre aceşti oameni disperaţi, deşi violenţa din partea paznicilor era mult mai gravă. Mulţi mor de foame; unii au privit cum li se ucid copiii. Taberele se află în general în zone joase, care se inundă în timpul musonului de vară, când plouă peste un metru cub pe lună; până şi în ianuarie, când am fost eu în vizită, erau pline de noroi şi murdărie. Fiindcă aceste tabere se învecinează cu cartierele rohingya, mulţi refugiaţi pot să-şi vadă de acolo fostele case şi moschei; vechiul ghetou musulman este acum închis cu sârmă ghimpată. Mulţi rohingya au fugit din Myanmar, dar nicio ţară învecinată nu vrea să le dea azil, aşa că mulţi mor în bărci supraîncărcate, în căutarea unui adăpost sigur. Peregrinările lor disperate au devenit o criză internaţională. Între timp, în provincie s-a dublat preţul peştelui, din cauză că jumătate dintre pescari sunt în centre de detenţie. De asemenea, nu se mai găsesc muncitori care să recolteze lanurile de orez pe salarii mici.

Conflictul este tripartit, între birmani, rakhini şi rohingya. Birmanii consideră că simt conducătorii naturali ai unui imperiu care îi cuprinde pe locuitorii din Rakhine; rakhinii, majoritatea adepţi ai budismului therevada, cred că au dreptul să-i stăpânească pe rohingya. Locuitorii din statul Rakhine, al căror imperiu strămoşesc Arakan conţinea o porţiune însemnată din Birmania, îi urăsc pe birmani aproape la fel de mult ca pe rohingya. Budismul therevada, asemenea multor doctrine ideologice, susţine că este superior din punct de vedere religios şi rasial, dar a stat şi la baza Revoluţiei de Şofran, care declarase că guvernul militar încălcase preceptele *sasanei* budiste, adică legea morală cea dreaptă. Suu Kyi se foloseşte de retorica budistă în discursurile sale şi apelează la idealuri budiste în lupta ei pentru democraţie. Politica şi religia ei simt inseparabile. Ca parte, pesemne, din planul ei electoral, a refuzat să condamne făţiş abuzurile împotriva populaţiei rohingya. Ce loc ocupă musulmanii în

perspectiva adoptată de ea?

Organizaţiile umanitare occidentale au încercat să-i ajute pe rohingya, dar rakhinii au împiedicat deseori aceste ajutoare. Rakhinii sunt săraci, şi lipsa de resurse nu dă naştere la relaţii amicale. Statul Rakhine este al doilea cel mai puţin dezvoltat din Myanmar şi mulţi oameni nu au acces la toalete sau la apă potabilă. Pentru a reuşi cât de cât să funcţioneze, organizaţiile umanitare globale trebuie să asigure un soi de paritate, deşi rakhinii trăiesc liberi, în timp ce rohingya se sting în tabere.

Deşi rohingya suferă cel mai mult, s-a înteţit furia împotriva tuturor musulmanilor. Majoritatea companiilor de construcţii din Yangon au proprietari musulmani, iar budiştii au început să le refuze serviciile. În Mandalay, al doilea cel mai mare oraş din ţară, au izbucnit revolte împotriva musulmanilor. Când am fost în Myanmar, în cartierele din Yangon cu comunităţi mari de musulmani existau interdicţii de circulaţie pe timp de noapte. „Am văzut găşti plimbându-se cu maşina pe străzile din apropierea mea, ameninţându-i pe musulmani că vor fi ucişi. Oamenii se ghemuiau în spatele uşilor încuiate”, mi-a spus Lucas Stewart, care lucrează la Consulatul Britanic din Yangon şi care a numit mişcarea 969 „o organizaţie aproape teroristă”.

Musulmanii din Myanmar pot fi împărţiţi în patru categorii. Musulmanii birmani s-au stabilit în regiune cu aproape 1.200 de ani în urmă; istoricii au găsit pe monumentele din vechime inscripţii adresate musulmanilor care-i serveau pe primii regi. Negustorii de cai, soldaţii din artilerie şi mercenarii care au sosit în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea s-au asimilat în acest grup. A doua categorie simt chinezii musulmani din nord-est, care se trag în general din provincia Yunan şi sunt urmaşii coloniştilor Turciei de după perioada mongolă. Cea de-a treia sunt cei cărora li s-a schimbat naţionalitatea când britanicii au integrat Arakan în Birmania. A patra categorie e alcătuită din imigranţii din India şi Bangladesh

din ultimii 200 de ani. „Există prejudecăţi etnice, şi apoi există prejudecăţi religioase din partea călugărilor”, mi-a spus Thant Myint-U. „Afectează aceleaşi persoane, dar din motive cumva diferite”.

Învăţătorul Aye Lwin, care a câştigat medalia de aur pentru ţara sa în străinătate, făcând parte din echipa naţională de volei a Myanmarului, este conducătorul musulmanilor birmani. Bărbat elegant, trăieşte într-un apartament frumos din centrul oraşului Yangon. Crede că violenţa din statul Rakhine a fost provocată de interese adânc înrădăcinate, care se opun slăbirii controlului din partea guvernului. „În spatele monitoarelor de calculator, se ascund nişte oameni care vor să submineze democratizarea”, a spus el, „deoarece într-o democraţie dezvoltată se respectă statul de drept. Iar statul de drept va avea repercusiuni asupra celor care sunt actualmente la conducere. În fiecare zi au loc crime, au loc violuri, dar oamenii aceştia le manipulează într-un conflict religios. Ar fi putut înăbuşi în faşă arderea caselor; ar fi putut să ţină în frâu instigările la ură rasială. Dar naţionalismul poate fi folosit pentru a epuiza energia oamenilor, încetinind astfel procesul de reformă”.

Misuu Borât a observat că, pretutindeni în lume, oamenii mai săraci se înmulţesc mai repede şi că, deşi pe de-o parte creşterea populaţiei minoritare induce prejudecăţi majorităţii, pe de altă parte, prejudecăţile majorităţii duc la creşterea populaţiei minoritare. Apoi zvonul că o femeie budistă a fost violată şi ucisă de musulmani a iscat evenimente cu caracter de genocid. Violul a fost folosit de-a lungul istoriei ca un act impersonal de agresiune în războaiele etnice, religioase şi naţionaliste, iar lui Borât i se pare sinistru că aceste violuri între etnii au atras atâta atenţie, mai ales având în vedere lipsa „ruşinoasă” de interes din partea poliţiei faţă de violurile din comunităţile birmane sau rohingya. „Cineva pune ceva la cale între musulmani şi budişti”, mi-a spus ea. „Când lucrurile scapă de sub control, conducătorii o să

cheme armata, o să spună că «salvează ţara» şi că noi suntem nişte amărâţi neputincioşi. Din cauza lor suntem aşa”.

Ma Thida crede că atrocităţile împotriva musulmanilor simt manifestarea unui resentiment mai profund şi generalizat. „Cruzimea generalilor n-a făcut discriminări”, mi-a spus. „A fost o cruzime democratică”. Consideră că cei care n-au simţit niciodată că legea îi protejează se răzbună acum pe autoritatea în sine. „Aşadar, această situaţie a musulmanilor nu este o simplă violenţă colectivă, nici violenţă religioasă, nici rasială”, spune ea. „Este vorba de ceva mai profund: de o violenţă nedemocratică”.

De la Sittwe, unde văzusem cartierele arse şi taberele, până la Mrauk-U, capitala imperiului Arakan între 1430 şi 1785, sunt cinci ore de mers cu barca. În această regiune nordică a statului Rakhine, umbra urii religioase pare aproape de neînchipuit. În prima dimineaţă petrecută în Mrauk-U, m-am trezit la 4.45 şi am pornit cu maşina pe străduţele sinistre şi întunecoase ale oraşului sărăcit, până la poalele unui munte mic, în care erau săpate trepte. Dimineţile din Myanmar aduc deseori cu ele ceţuri vrăjite care plutesc peste văi şi în jurul dealurilor, despărţind ce e mic şi apropiat de ce e mare şi îndepărtat. Templele şi alte monumente, care par la prima vedere de aceeaşi mărime, pot fi diferenţiate ca dimensiune după estomparea siluetelor, care indică o distanţă mai mare. Vizitatorilor li se impune să vadă principalele atracţii turistice la răsărit, datorită farmecului estetic al ceţurilor.

După un mic dejun specific, cu supă de peşte, tăiţei de orez cu multe mirodenii şi condimente, am plecat să vizitez câteva sate din Chin, statul învecinat. Regele birman obişnuia să-şi ia femei frumoase în harem; potrivit legendei, pentru a se proteja, femeile din Chin îşi tatuau feţele cu nişte linii ca pânzele de păianjen, pentru ca birmanii să le creadă urâte, obicei care a dăinuit mult după ce a dispărut primejdia. Poate din acest motiv, cele mai

uşor accesibile sate din Chin sunt inundate de turişti, iar femeile tatuate pozează pentru mii de fotografii. Aici, la câţiva kilometri de graniţa cu Bangladesh, oamenii care aparţin diverselor grupuri etnice par că nici n-au auzit de criza cu care se confruntă rohingya. Într-o ţară cu o reţea de comunicaţii atât de precară, radicalizarea se răspândeşte pe apucate, ocolind ţinuturi întregi. N-am văzut acolo nici măcar un singur autocolant 969.

În Myanmarul zilelor noastre există peste o sută de grupuri etnice, care au în comun un lung trecut de violenţă în cadrul nenumăratelor imperii instabile din regiune. Studenţii din 1988 s-au dovedit a fi aproape la fel de neîndurători ca junta care i-a învins, rămânând fermi pe poziţii, deschizându-şi propriile centre de detenţie şi practicând tortura. Nenumăraţii partizani ai ţării sunt adesea tulburător de neînduplecaţi. Însă budismul theravada îndeamnă la o serenitate implacabilă, pe care am descoperit-o, de asemenea, la majoritatea activiştilor şi artiştilor pe care i-am cunoscut. La sugestiile lor, am mers până în celălalt capăt al ţării ca să vizitez Piatra de Aur, unul dintre cele mai sfinte lăcaşuri din ţară. Cocoţat în vârful unui munte abrupt, vastul amplasament era înţesat de pelerini, călugări şi călugăriţe. Vânzători ambulanţi ofereau peste tot mâncăruri şi ingrediente pentru leacuri tradiţionale: ghimpi de porc spinos; un picior de capră înmuiat în ulei de susan; legături de ierburi uscate. Mulţi oameni dormeau pe rogojini de bambus sau în corturi improvizate. Mii şi mii de lumânări licăreau, zumzetul cântărilor religioase era pretutindeni, şi aerul era îngreunat de tămâie şi mireasma mâncărurilor aduse ca ofrandă. Cupluri tinere veneau aici nu doar din pioşenie, ci şi pentru ocazia de a fi împreună la adăpostul mulţimii anonime. Panouri pâlpâitoare cu leduri festonau clădirile, inclusiv altarele animiste. Dacă aş spune că, pe lângă acest loc, Grand Central Station la ora de vârf pare un refugiu pentru meditaţie, aş subestima haosul de aici, însă, cu toate astea, mi s-a părut un loc paşnic.

Piatra de Aur însăşi este o privelişte extraordinară: un bolovan aproape rotund, cu diametrul de şase metri, balansându-se pe creasta muntelui de parcă ar fi gata să se rostogolească la vale. Legenda spune că rămâne în această poziţie precară ţinut de trei fire de păr ale lui Buddha. Piatra este acoperită în întregime cu foiţă de aur, la care pelerinii tot adaugă, astfel că, pe ici pe colo, aurul are câţiva centimetri grosime şi formează cocoloaşe. În vârful pietrei, imposibil de atins, se află pagoda Kyaiktiyo. Acest glob auriu străluceşte la ivirea zorilor, în lumina după-amiezii, la asfinţit şi în lumina reflectoarelor pe timp de noapte. Când se schimbă lumina, efectul se transformă subtil, dar fiori îţi dă în orice clipă. M-am căţărat până sub el, am stat lângă el. Din orice perspectivă, simţi fragilitatea echilibrului său straniu, freamătul greutăţii sale masive şi liniştea proprie unui loc sacru. Era deopotrivă miraculos şi palpitant, bizar şi liniştitor. Ca orice peisaj măreţ, captează atenţia privitorului chiar dacă acesta nu se roagă.

Myanmar are în jur de 500.000 de călugări şi un număr mare de călugăriţe – cel puţin 1 la sută din populaţia ţării se află în mănăstiri, iar mulţi alţii au trăit la un moment dat într-o mănăstire. Majoritatea băieţilor se călugăresc pentru o vreme, apoi se întorc la familiile lor. Până şi un vizitator neatent va învăţa câte ceva despre misterele budiste. Mai exact, cele şase tipuri de clădiri religioase sunt: pagoda sau stupă (sau *zecii*), o structură solidă care adăposteşte adesea oseminte; templul, o clădire goală şi pătrată, pentru rugăciuni; sala de hirotonisire; mănăstirea, unde trăiesc călugării; şi biblioteca, unde sunt păstrate scripturile lui Buddha. Majoritatea monumentelor care-l înfăţişează pe Buddha simt făcute dintr-un schelet de cărămidă, sau uneori de calcar, acoperit apoi cu ghips şi lac. Practica obişnuită este să se repare ghipsul şi lacul atunci când se decolorează sau se ciobesc, rezultatul fiind nişte Buddha care arată proaspăt refăcuţi, fără vreo urmă a trecerii timpului.

Buddha culcat din Thaton, datând din secolul al XI-lea, a fost renovat recent şi arată de parcă ar fi fost terminat marţea trecută, de către un patiser.

Oriunde te-ai duce în Myanmar, eşti într-o fostă capitală – un loc în care un anumit grup etnic a domnit pentru o vreme. Bagan a fost capitală din secolul al IX-lea până în secolul al XIII-lea. A fost epoca în care a început moda construirii de pagode şi temple, iar nobilii se întreceau să le construiască pe cele mai măreţe şi mai splendide, în vreme ce oamenii mai săraci construiau structuri mai modeste. Rămăşiţa acestei competiţii spirituale este o câmpie de 67 de kilometri pătraţi, împodobită cu 4.446 de monumente religioase. Comoara asta nu poate fi înţeleasă prin fotografii, deoarece esenţa zace în întinderea ei vastă. Ne-am plimbat printre pagode; am mers cu maşina printre ele; ne-am urcat în vârful unui templu pentru a privi apusul; am cuprins cu privirea tot peisajul, glorios şi ticsit de monumente, dintr-un balon cu aer cald. Chiar şi la faţa locului, e greu să înţelegi mărimea Câmpiei cu Temple din Bagan. E mai mare decât Manhattanul, de peste opt ori mai mare decât grădinile de la Versailles. Unele clădiri sunt prost renovate, de către juntă, altele simt ponosite, dar încă inteligibile, şi nenumărate altele zac în ruine. La oricare te-ai uita, vezi încă o mie dincolo de ea. Dacă Piatra de Aur te umple de entuziasm, Bagan te face să te simţi umil, deopotrivă faţă de ce-a fost şi faţă de ce este.

Problemele credinţei sunt mereu un subiect de discuţii, şi multe experienţe seculare sunt privite prin prisma budismului. Lui San San Oo, psihiatră din Yangon pe care am cunoscut-o prin nişte prieteni, i se spusese în repetate rânduri că birmanii se vindecă prin budism şi că n-au nevoie de ajutorul ei. A încercat să le explice că terapia i-ar putea ajuta pe oamenii maltrataţi sub regimul politic să scape de stresul posttraumatic, dar ei au stăruit că singurul mod de a depăşi această stare este prin practicarea religiei. San San Oo foloseşte hipnoza şi

reuşise, în cele din urmă, să-şi deschidă un cabinet descriind hipnoza ca un mijloc prin care altcineva te aduce la o stare de meditaţie. Mi-a spus că e convinsă că, din punct de vedere neurologic, e acelaşi lucru. Soţul ei, artistul Aung Min, care a fost un instigator înainte de reforme, mi-a zis: „Tradiţia budistă spune că furia e rea; îţi tulbură emoţiile şi gândirea, ducând doar la negativitate şi distrugere. Dar eram atât de furios. Aşa că am făcut patru luni de hipnoză, şi furia mi-a scăzut. E doar o meditaţie profundă/

Deşi budismul este predominant, urmat de islamism, simt vizibile şi alte credinţe. Există o comunitate considerabilă de creştini şi chiar şi câţiva evrei birmani. Sammy Samuels se trage din neguţători evrei irakieni, care s-au stabilit în Yangon în secolul al XIX-lea şi şi-au deschis o afacere prin care vindeau ceai şi orez birman în India. Au pus bazele sinagogii din oraş, unei şcoli evreieşti şi unui cimitir, şi s-au căsătorit cu femei birmane care s-au convertit la iudaism. În 1919, în Myanmar erau deja cam 3.000 de evrei. După 1969, majoritatea comunităţii a emigrat în Israel sau în Statele Unite, dar nu şi familia Samuels. În fiecare zi, tatăl lui Sammy merge la sinagogă pentru a întâmpina vizitatori străini; ministrul cultelor a luat parte acolo la o slujbă interreligioasă. Birmania şi-a dobândit independenţa în acelaşi an în care a fost instituit statul Israel, creând o legătură neaşteptată. Prim-ministrul birman a fost primul conducător de stat care a vizitat Ierusalimul după independenţă. Moshe Dayan şi David Ben-Gurion au vizitat sinagoga din Yangon. Chiar şi sub juntă, Myanmar a trimis studenţi în Israel, ca să înveţe agricultură. Acum, evreii birmani au ajuns să ţină partea musulmanilor, deoarece şi unii, şi alţii sunt minorităţi hărţuite, formând o alianţă incomodă împotriva fundamentalismului budist. Aye Lwin a spus: „Noi mereu am fost fraţi, musulmanii şi evreii de aici”.

Situaţia comunităţii rohingya este separată, dar legată, de conflictele armate recurente ale anumitor

grupuri etnice de insurgenţi care-şi doresc să întemeieze un sistem federal prin care s-ar bucura de mai multă autonomie. Problema musulmanilor decurge din tensiuni între secte, între grupuri demografice, între religii; conflictul armat decurge din naţionalismul minorităţilor. „Poţi să ai câte unul sau chiar două războaie civile într-o ţară. Aici, avem şaptesprezece”, mi-a spus Mitchell. Toate grupurile etnice se luptă pentru dreptul de a-şi alege propriul organ legislativ şi de a avea şcoli cu predare în limba maternă. În 2014, guvernul a cerut încetarea focului la nivel naţional, ca precondiţie pentru negocierile de pace preliminare dintre toate partidele. S-a ajuns la o înţelegere care stipulează că, pe viitor, negocierile vor include lideri politici şi sociali etnici, nu doar şefi ai armatei; şi că vor aborda probleme de discriminare, schimbări constituţionale care să ducă la mai mult control etnic/regional, responsabilizarea forţelor de securitate şi îndepărtarea minelor terestre. „Simt dispuşi să lase apărarea, economia şi comerţul internaţional pe mâna guvernului central”, a explicat Win Min, consilier prezidenţial, „dar vor să controleze educaţia, sectoarele sociale, producţia piscicolă şi transportul în propriul stat. Şi vor să primească bani din taxele pe resursele naturale extrase de pe teritoriul lor”.

Conflictele etnice din Myanmar sunt şi ideologice. Când războiul din Vietnam, Revoluţia Culturală şi regimul khmerilor roşii erau în toi, mulţi birmani se temeau de pericolul sporirii conflictelor de gherilă. Armata era dornică să alunge ce mai rămăsese din forţele armate ale Kuomintangului, aflate sub conducerea lui Chiang, din munţii de lângă graniţa cu China, temându-se de o invazie. În acelaşi timp, armata birmană se lupta cu comuniştii care se opuneau regimului. În repetate rânduri, liderii diverselor grupuri etnice s-au aliat cu comuniştii doar pentru că asta le dădea mai multă putere. Thant Myint-U, care este implicat şi el în negocierile de pace, a subliniat că guvernul militar din Myanmar îşi justificase existenţa

exagerând „o campanie de contrainsurgenţă pe pilot automat, lungă de jumătate de secol”. Ma Thengi spunea: „De la obţinerea independenţei, au fost atâtea insurgenţe, luptându-se nu doar cu guvernul central, ci şi unii cu alţii, încât e de mirare că încă nu sunt derutaţi şi nu-şi împuşcă propriii soldaţi”.

În ultimii ani, n-au avut loc multe lupte de durată, deşi izbucnesc altercaţii de câte ori guvernul intră pe un teritoriu contestat ca să preia controlul asupra unui drum, să construiască un baraj sau să-şi afirme dominaţia într-o operaţiune minieră profitabilă. Stăpânirea coloniştilor britanici nu a pătruns niciodată pe deplin în aceste zone izolate şi aspre, iar infrastructura e la fel de absentă ca stabilitatea politică. Anumite miliţii caută să-i protejeze pe localnici de speculanţi; alţii le cer taxe sătenilor. Alte forţe autoproclamate îşi caută propriile interese comerciale ascunse; Alianţa Democrată Naţională, de pildă, cu 3.000 de membri, este condusă de im chinez, fost membru al Gărzilor Roşii, acuzat că ar conduce reţele de jocuri de noroc şi trafic de droguri, precum şi de trafic cu animale pe cale de dispariţie. În Kachin, 120.000 de oameni rămân în închisorile guvernamentale din cauza activismului sau simpatiilor lor etnice; videoclipuri recente prezintă armata birmană bombardând tranşeele din Kachin. Minele de jadeit din Kachin produc câteva miliarde de dolari pe an, dar puţini din banii aceştia ajung la localnici. În regiunea Karen, un sătean obişnuit câştigă mai puţin de 1.000 de dolari pe an şi vede cum alţi oameni din Karen fac 10.000 de dolari la doar doi kilometri depărtare, dincolo de graniţa cu Thailanda.

Când am călătorit în statul Mon, Kyi Zaw Lwin, un politician şi învăţător din zonă, mi-a spus că nu putea să avanseze pentru că era doar pe jumătate mon; prin urmare, nici monii, nici birmanii nu aveau încredere în el. Dubla sa apartenenţă etnică cântărea mult mai greu decât părerile sale politice, experienţa şi educaţia. Poporul mon a avut demult un regat comparabil ca mărime cu

Thailanda, dar au fost cuceriţi de birmani în 1057 – şi încă îşi voiau vechiul regat înapoi. Fiecare stat are deja propriul parlament, aşa că există anumite elemente ale federalismului. Dar câtă putere se cuvine acordată acestor parlamente? Şi oare ar trebui să reprezinte întreaga populaţie a statului sau doar grupul etnic dominant? Există un consens că guvernul central ar trebui să împartă puterea cu organele legislative regionale, dar încă nu se ştie în ce proporţie.

Thant Myint-U crede că, din toată perioada de după 1948, un acord de pace este acum mai plauzibil ca oricând. Consilierul prezidenţial Win Min este de acord că nivelul de încredere dintre luptătorii etnici şi armata Myanmarului este excepţional de ridicat. Însă Ko Minn Latt şi-a exprimat îngrijorarea serioasă că, întrucât naţiunea nu este, în general, pregătită pentru competiţia la nivel global, statele autonome nu simt gata să înfrunte marile economii învecinate, precum cele din Thailanda şi Cambodgia. Întrebarea definitorie este dacă Myanmar se poate democratiza fără să se fragmenteze în bucăţele lipsite de putere. Cum poate guvernul central să susţină o gamă largă de identităţi etnice iară s-o piardă pe cea naţională, unificatoare? În plus, cum se poate fauri o identitate naţională care să nu pară doar un vestigiu al celei vechi şi artificiale impuse de generali? Mulţi dintre cei care privesc Myanmarul din exterior se tem de o degenerare asemănătoare cu divizarea fostei Iugoslavii în republici care s-au opus şi s-au luptat îndelung una cu cealaltă.

Accentul pus de budişti pe iertare nu este lipsit de ramificaţii nici în această împrejurare. Din nou, se vorbeşte foarte puţin despre o dreptate retributivă; este mai important să progresezi decât să tragi la răspundere. Win Min a petrecut ani întregi în junglă, după revolta din 1988; apoi a plecat la studii în Statele Unite şi pe urmă s-a mutat în Thailanda, unde a devenit profesor. Când a fost invitat să consilieze noul guvern birman, familia l-a avertizat că se poate ca guvernul să-l folosească pentru a

da doar impresia că înfăptuieşte o reformă, însă el tânjea să joace un rol în schimbările la care sperase. „Încă nu suntem gata de decolare”, mi-a spus el. „Asta cere timp”.

Ceainăriile literare unde se adună scriitorii pentru spectacole şi lecturi s-au ivit peste tot prin Yangon şi Mandalay. „Acolo e o ceainărie pentru povestiri scurte”, mi-a spus un localnic în timp ce ne plimbam prin Yangon. „Cei care scriu romane poliţiste merg la ceainăria de la semaforul de lângă clădirea Macon. Poeţii merg pe strada 37, şi romancierii merg la cea de pe strada 33”. Asemenea evenimente n-ar fi fost cu putinţă acum cinci ani. Cenzura juntei era pusă în practică cu cea mai mare rigurozitate când era vorba de politică, religie şi nuditate. După spusele lui Tin Win Win (care scrie sub pseudonimul Ju), ilustrarea sărăciei era, de asemenea, interzisă, deoarece se credea că pune ţara într-o lumină nefavorabilă. Trebuia să faci rost de un permis pentru a publica o carte, care trebuia să fie evaluată înainte de a ajunge la tipar. În 2012, directorul departamentului de cenzură a anunţat pe postul de televiziune naţional: „Dacă vrem o democraţie adevărată, trebuie să eradicăm cenzura”. În ziua de azi, după cum a observat Ma Thanegi: „Toate ştirile despre toate nedreptăţile de pretutindeni apar în ziare. N-am mai fost niciodată într-o astfel de situaţie. Chiar dacă nu se rezolvă nimic, măcar acum ştim ce se întâmplă”. Jurnaliştii, cărora mult timp li s-a interzis să critice guvernul, acum nu mai fac aproape nimic altceva.

Thant Thaw Kaung, editor cunoscut şi distribuitor de carte străină, a vândut în 2007 o enciclopedie în limba engleză. Un prieten i-a atras atenţia asupra unui articol de mărimea unui paragraf despre „drepturile omului”. Thant a scos de pe piaţă toată enciclopedia, strângând exemplarele care fuseseră livrate în magazine, ca nu cumva să observe cineva de sus şi să-l trimită la închisoare. Acum distribuie cărţi în engleză la scară largă şi a înfiinţat biblioteci itinerante, prin care transportă cu autobuzul cărţi în birmană spre sate.

Departamentul guvernamental care supraveghează publicarea cărţilor, numit odinioară Departamentul pentru înregistrarea şi Examinarea Presei, a fost rebotezat Departamentul pentru înregistrare şi Drepturi de Autor. Deşi cărţile nu mai simt cenzurate rând cu rând înainte de publicare, departamentul le evaluează după ce simt publicate, iar cele care critică prea aspru guvernul sau armata simt retrase de pe piaţă. Un autor de succes din Myanmar poate vinde chiar şi 100.000 de exemplare dintr-un titlu, dar puţine cărţi străine sunt traduse în birmană. Majoritatea scriitorilor se axează pe proza scurtă şi pe poezii pentru reviste. Scrisul pe blog devine din ce în ce mai răspândit. Însă Ma Thida a sugerat că scriitorii au interiorizat spiritul cenzurii şi că trebuie să mai treacă o generaţie până să se poată scrie într-adevăr liber. Ea a pus bazele unei reviste şi ale unui ziar, şi i-a îndemnat pe scriitorii tineri să-şi extindă orizontul, susţinând că libertatea se pierde dacă nu e pusă în practică. Publicaţiile ei abordează probleme de mult controversate, precum conflictele etnice, dar şi subiecte mai recente, precum drepturile femeilor, ale persoanelor gay sau cu dizabilităţi.

Nay Phone Latt s-a hotărât în 2007 să informeze birmanii în exil despre ce se întâmplă în Myanmar prin intermediul unui blog, o platformă care pe atunci nu avea nici cenzori, nici redactori. Fiindcă Myanmar nu avea internet, scria pe blog din Singapore. Niciodată nu critica guvernul în mod direct; scria poveşti scurte şi poeme pline de metafore. Una din poveşti era despre un tigru care venise într-un sat, intrase în pagodă şi se hotărâse să rămână acolo. Sătenii erau de părere că animalele sălbatice îşi au locul în pădure, şi câţiva voiau să omoare tigrul. Fiica şefului satului a spus că nu tigrul este problema, ci locul în care se instalase. Însă nimeni nu putea să-l scoată din pagodă, aşa că trăiau cu o teamă permanentă. „Poveştile mele au apărut în reviste, pentru că cenzorii n-au înţeles ce voiam să spun”, mi-a explicat Nay Phone Latt.

Când s-a întors din Singapore, cu puţin timp înainte de Revoluţia de Şofran, a organizat Societatea Bloggerilor din Myanmar, pentru ca jurnaliştii să înveţe cum să trimită mesaje din Yangon care să ajungă peste hotare. Crede că reportajele din ţară au fost cruciale pentru reformele din anii următori. Guvernul l-a arestat pe Nay Phone Latt după ce cineva a găsit caricaturi ireverenţioase faţă de regim în inbox-ul emailului său. A explicat că oricine îi putea trimite ceva prin email, iară ca el să-şi dea acordul, dar anchetatorii nu l-au crezut. A fost interogat vreme de zece zile, timp în care nu i s-a dat voie să doarmă, a fost adesea bătut, uneori legat şi a fost dus din loc în loc legat la ochi, ca să nu-şi dea seama unde este şi cine îi pune întrebări. „Într-un regim militar, nu e mare diferenţă între ce e înăuntrul închisorii şi ce e în afara ei, deoarece întreaga ţară este o închisoare", a spus el.

Condamnat la peste douăzeci de ani de detenţie, a fost întâi trimis la închisoarea notorie Insein din Yangon, unde fusese întemniţată şi Ma Thida. După transferarea sa la o închisoare cu un nivel mai scăzut de securitate, i s-a dat voie să scrie scrisori familiei. Din nou a recurs la metafore pentru a descrie ceea ce văzuse. „E un loc foarte, foarte bun pentru concentrare", mi-a zis el. „Aveam dreptul să citim. Şi părinţii mei mă vizitau o dată pe lună şi-mi aduceau cărţi. N-am fost niciodată trist. Celula mea strâmtă era ca o mică bibliotecă". Îi invita pe ceilalţi deţinuţi la el în celulă şi îi învăţa limba engleză sau le citea; îi învăţa despre calculatoare, deşi nu aveau niciun calculator acolo. Le dicta poveşti noi părinţilor lui, care le publicau sub un pseudonim. După amnistia generală din 2012, a publicat volumul *Scrisori din închisoare*.

Nay Phone Latt a spus că nu cunoştea niciun deţinut politic care să se fi temut în timpul detenţiei. „Viaţa în închisoare ne-a făcut mai puternici şi ne-a educat; închisoarea e universitatea noastră. Acolo am învăţat să nu mă concentrez niciodată pe viitorul îndepărtat. Am învăţat să mă concentrez pe prezent". Până şi acum, susţine el,

guvernul controlează libertatea de exprimare prin legi. „Nu prin presiuni, ci prin legi. Putem să scriem, dar câteodată încearcă să dea în judecată revista, editorul şi scriitorul”. A remarcat că Legea Tranziţiei Electronice, sub care fusese condamnat, rămâne în vigoare, deşi a fost modificată pentru a decreta o perioadă mai scurtă de închisoare. Alegerea legilor care trebuie aplicate aparţine încă armatei. „Nu ne prea aflăm în siguranţă”, a spus el. Jurnaliştii simt în continuare puternic intimidaţi.

Cenzura îi întăreşte pe artişti sugerând că libera exprimare este deopotrivă colosal de puternică şi profund periculoasă. Cenzura este o urmare a fricii, iar frica îşi investeşte obiectul cu autoritate. Htein Lin a fost unul dintre liderii mişcării din 1988, pe vremea când studia Dreptul. Când mişcarea a fost înăbuşită, a fugit într-o tabără de refugiaţi din India. În 1992, India a normalizat relaţiile cu guvernul militar din Myanmar. Deşi India încă susţinea că sprijină democraţia din Myanmar, membrii Frontului Democratic al Tuturor Studenţilor Birmani au fugit curând din această ţară şi s-au adăpostit în Myanmar, în taberele din jungla de lângă graniţa cu China. O înfruntare cumplită, demnă de *împăratul muştelor*, a izbucnit între nou-veniţi şi cei care se ascundeau deja în tabere. Htein Lin şi alţi vreo 80 de studenţi au fost acuzaţi că simt informatori, au fost torturaţi şi apoi întemniţaţi de tovarăşii lor. Zece dintre ei au murit din cauza infecţiilor, după ce li s-au tăiat degetele. Cincisprezece au fost executaţi de foştii lor colegi. „Nu poţi să ieşi din junglă”, a spus Htein Lin. „Te uzi şi nu te mai poţi usca niciodată. Cu fiecare pas, te adânceşti în pământ. Unde e mâncarea? Nu poţi să te vindeci de malarie. Şi apoi mai sunt şi lipitorile. Când dormi, intră în cel mai moale loc şi te trezeşti simţind cum îţi sug sângele din ochi”.

În cele din urmă, a scăpat din junglă şi a terminat Dreptul. Apoi, în 1998, numele lui a apărut pe o listă secretă cu persoane care plănuiau un protest şi toţi au fost trimişi la închisoare. Htein Lin a primit o pedeapsă de

şapte ani. Pe lângă junglă, în închisoare era uşor. Învăţase să deseneze în India şi în închisoare s-a împrietenit cu unul dintre gardieni, un bărbat care nu auzise niciodată de pictură. Htein Lin s-a oferit să-i picteze ceva, aşa că gardianul i-a adus nişte vopsea de zugrăvit. Htein Lin a scos fitilul dintr-o brichetă şi l-a folosit în loc de pensulă. Închisoarea nu avea hârtie igienică, aşa că prizonierii foloseau fâşii rupte din uniforme vechi de închisoare pentru a se curăţa. Htein Lin a păstrat jumătate din cele care i se cuveneau, iar pe acele steaguri de bumbac alb şi tocit a pictat unele dintre cele mai stăruitoare imagini create vreodată pe seama războiului. Htein Lin a folosit un capac de sticlă, un ciob, un săpun sculptat şi o plasă veche de pescuit pentru a crea monotipuri. A adaptat o seringă din spitalul închisorii pentru a desena linii subţiri.

Un gardian a confundat una dintre picturile abstracte ale lui Htein Lin cu o hartă a închisorii, menită să-l ajute să scape, aşa că toată arta lui a fost distrusă; a luat-o de la capăt. Avea să creeze în jur de 300 de picturi pe parcursul celor şapte ani de închisoare. De-a lungul timpului, gardianul lui Htein Lin le-a încredinţat secretul mai multor gardieni, explicându-le că deţinutul lor este un mare artist. Când toţi părtaşii erau de gardă în acelaşi timp, picturile se făceau nevăzute şi erau duse pe ascuns familiei lui. Un prieten a luat legătura cu ambasadorul britanic, Vicky Bowman, şi a rugat-o să aibă grijă de colecţie. Ea a fost de acord şi s-a îndrăgostit de Htein Lin prin arta lui; la puţin timp după ce a fost eliberat, s-au căsătorit. Şi-a expus picturile în Yangon, în 2005. L-a invitat pe gardianul care îi făcuse rost de instrumentele necesare artei sale să-i vadă opera şi au ciocnit un pahar în cinstea colaborării lor. Htein Lin mi-a vorbit despre rolul artei în formularea unei noi ideologii. „În închisoare, am cunoscut mulţi politicieni şi avocaţi”, a spus. „Acolo, au devenit cu toţii poeţi şi compozitori”.

Când l-am cunoscut pe Htein Lin, alcătuia o instalaţie intitulată *A Show of Hand*. Încercase să ia legătura cu cât

mai mulţi dintre cei 3.000 de deţinuţi politici din Myanmar (unii simt de părere că această cifră oficială este prea mică) pentru a face mulaje din ghips după mâinile lor. Când i-am vizitat atelierul, strânsese deja vreo 200. Ghipsul se foloseşte pentru a repara lucrurile care s-au frânt, dar şi pentru a le imobiliza, o dualitate care are pentru el o forţă metaforică deosebită. Ma Thanegi i-a spus că poate să facă un mulaj după mâna ei atâta timp cât ea decide în ce poziţie e mâna – şi şi-a ridicat degetul mijlociu pentru autorităţile care au aruncat-o în spatele gratiilor. Htein Lin i-a zis: „Nu e de mirare că ai rămas în viaţă”.

Alţi artişti au o relaţie mai indirectă cu politica. Wah Nu mi-a spus că familia ei obişnuia să producă obiecte de artizanat, pe care le vindeau turiştilor. Printre cele mai căutate articole se numărau busturile sculptate înfăţişându-l pe Aung San. După 1988, au încetat să le mai producă şi le-au ascuns pe cele pe care le făcuseră deja. Când Wah Nu şi soţul ei, Tun Win Aung, au început să-şi expună lucrările după 2012, au fondat o galerie în care ultimul discurs al lui Aung San, pe care guvernul socialist îl difuzase la nesfârşit ca mijloc de propagandă, se repeta încontinuu într-o cameră cu zeci de busturi reprezentându-l pe Aung San, care acum nu mai erau ilegale. Instalaţia era deopotrivă nostalgică şi ironică, sugerând respect faţă de Aung San, dar, în acelaşi timp, luând în râs veneraţia cu care numele lui este rostit pentru a simboliza tot ce e mai bun în Myanmar – în acelaşi chip în care artiştii chinezi s-au folosit de imaginea lui Mao. Desigur, orice aluzie la Aung San este, de asemenea, o aluzie la fiica lui. „Aung San Suu Kyi nu mai poate să ne schimbe”, mi-a spus Tun Win Aung. „Sper să câştige alegerile, m-aş bucura foarte mult, dar nu mă aştept să mă schimbe. Viaţa sub acest guvern ne-a corupt, şi acum trebuie să învăţăm cum să fim sinceri şi inocenţi”.

Când l-am cunoscut pe Maung Tin Thit în Mandalay, arăta obosit. Fiind şi el printre activiştii din 1988, reuşise să nu intre la închisoare până în 1998, când poliţiştii i-au

percheziţionat apartamentul, au găsit un caiet personal de poezii şi au fost deosebit de revoltaţi când au descoperit-o pe aceasta:

Strada din faţa casei are nevoie de lumina strălucitoarei Luni.

Strada nu e a mea.

Dar dacă nu păşesc pe această stradă sau pe-acest drum, nu pot să ajung acasă.

Ca să-mi purific mintea, aş putea fi nevoit să fac curat pe stradă.

Pentru aceste câteva versuri, a fost condamnat la peste şapte ani de închisoare. Lucrează la o carte despre conducta de petrol şi gaze care se întinde din Rakhine până în China, exact genul de investigaţie în numele dreptăţii pe care regimul încă o pedepseşte. „Înainte să merg la închisoare, eram mereu copleşit de entuziasm şi furie, iar poeziile mele se inspirau din aceste sentimente”, mi-a spus. „Însă în închisoare, pe măsură ce meditam, am ajuns să înţeleg că furia nu rezolvă nimic. Noua mea operă nu-şi are originea în furie. Şi acum nu-mi mai e frică să mă întorc la închisoare, pentru că am învăţat cum să trăiesc acolo”.

Ma Thanegi a scris şi ea o carte despre timpul petrecut în închisoare, *Noriron Bars a Cage*. „Nu mă interesa defel politica”, a zis ea. „Dar, în ’88, pe stradă protestau tineri studenţi şi erau seceraţi de împuşcături. M-am simţit vinovată, aşa că m-am alăturat lor. Apoi Aung San Suu Kyi a venit să ne vorbească şi am mers cu un grup mare în mijlocul unui câmp noroios, ca s-o ascultăm; în jurul nostru, săreau greieri şi broscuţe. Am luat la noi pungi de plastic pe care să ne aşezăm şi am aşteptat-o timp de două ore. Difuzoarele erau atât de proaste că n-auzeam nimic. O văzusem pe Aung San Suu Kyi pe vremea când eram amândouă în aceeaşi şcoală, eu în clasa a cincea şi ea într-a doua. Aşa că i-am spus asta, şi apoi am vorbit în engleză. Fără să mă gândesc, am spus, aşa cum au făcut-o şi alţii: «Dacă te putem ajuta cu ceva, orice, te

rog, spune-ne.» A doua zi, a pus pe cineva să mă sune. Mi-am dat seama imediat că aveam să fiu ameninţată cu pistoale, că aveam să merg la închisoare. Trebuia să mă asigur că n-o să-mi ies din fire; în Asia, a fi demn este caracteristica bunei-creşteri. Aşa că m-am gândit dacă îmi pot păstra demnitatea şi am spus: «Simt gata.»".

Câţiva ani mai târziu, Ma Thengi a criticat public sancţiunile pe care Suu Kyi le susţinea, prezicând cu acurateţe că acestea le vor permite generalilor să obţină monopoluri şi să-şi umple buzunarele. A prevăzut că generalii aveau să taie pădurile şi să golească minele de jad, lăsând în urmă prea puţin pentru generaţiile ce vor urma. „N-a mai rămas nici măcar un singur copac", a spus ea. Suu Kyi a acuzat-o pe Ma Thanegi de trădare, dar Ma Thanegi a fost trimisă oricum la închisoare, din cauza asocierii cu ea. Ma Thanegi susţine că prieteniile formate în închisoare sunt legături de sânge. „Chiar în după-amiaza asta, eram cu o prietenă din închisoare, acasă la una dintre noi", mi-a spus ea. „Toate deţinutele tinere şi noi toate, luând prânzul şi stând pur şi simplu de vorbă. Pe unele din ele nu le-am mai văzut de atunci, dar când ne reîntâlnim, după douăzeci şi cinci de ani, parcă ar fi fost ieri".

Misuu Borât, cunoscută şi sub numele de Yin Myo Su, este una dintre femeile de afaceri din Myanmar cu cel mai mare succes, fondatoarea celor mai fermecătoare hoteluri din ţară şi lider pe piaţa de restaurante. Mi-a spus că meditaţia i se pare ceva absolut imposibil: „Nu pot să mă duc într-un loc unde mi se spune să nu fac nimic altceva decât să mă concentrez. Am încercat când eram mică, dar îţi amorţesc picioarele, nu mai simţi nimic şi te plictiseşti. Bunica mea medita gătind, şi aşa îmi place şi mie să meditez".

Părinţii lui Borât avuseseră o pensiune mică lângă lacul mie. În copilărie, prin anii '70, tatăl ei obişnuia să întâmpine oaspeţii, mama gătea pentru ei, şi Borât juca pe clovnul dansator. În timpul liceului, în 1988, a început să participe la întruniri politice, dar îi era frică să le spună

părinţilor. Într-o zi, a venit târziu acasă şi tatăl ei i-a cerut să-i spună unde fusese. Trebuia să răspundă la o întrebare directă. „Tata mi-a spus: «Du-te să faci un duş, mănâncă şi apoi mergem împreună la centrul de întâlnire a studenţilor.» Nu mă pedepsea; în loc de asta, mi se alătura. Aşa a devenit tata politician. Şi, în cele din urmă, am făcut campanie pentru tata, iar primul meu vot a fost pentru el”. După ce a fost ales, în 1990, Borât şi-a obţinut primul paşaport şi a plecat în Elveţia, ca să studieze management hotelier.

În epoca de după ’88, înjur de optzeci şi cinci la sută dintre aleşi au fost trimişi la închisoare, mulţi pe termen lung; tatăl lui Borât a fost condamnat la numai doi ani. Şi-a rugat familia să nu-i spună lui Borât; voia ca ea să-şi termine studiile în străinătate. Însă un prieten i-a scris o scrisoare în care spunea: „Îmi pare rău pentru tatăl tău”. Borât avea o mătuşă în Yangon care avea telefon şi, când a sunat să întrebe ce se întâmplase cu tatăl ei, mătuşa i-a închis. Şi-a dat seama că era ceva grav şi s-a întors acasă. Când a intrat pe uşă, mama ei i-a ţipat să se întoarcă, de frică să nu-l îngrijoreze pe tatăl ei şi mai mult. „A fost destul de dură, dar era felul ei de a mă proteja”, a spus Borât, „şi avea dreptate, fiindcă în perioada aceea, generalilor le era frică de orice. Erai suspect dacă ai fost în străinătate şi apoi te-ai întors. Am petrecut trei nopţi cu mama, după care au venit să mă caute”. Mama ei a ascuns-o, iar a doua zi, când împlinea 19 ani, a fugit în Thailanda, unde aproape a murit de foame până când a reuşit să se întoarcă în Europa, la o şcoală hotelieră din Franţa unde a muncit pentru cazare şi mâncare. Cinci ani mai târziu, s-a întors în sfârşit acasă şi şi-a văzut tatăl. Acesta isprăvise cu politica şi înfiinţase un hotel cu 25 de camere, iar ea i s-a alăturat.

Borât a extins treptat proprietăţile familiei. Acum are un hotel mic în Mrauk-U; o pensiune în nord, lângă lacul mie; o fermă de 182.000 m^2; şi o şcoală pentru management hotelier, agricultură organică şi arte

tradiţionale. Are peste două sute de angajaţi cu normă întreagă. A fondat, de asemenea, Casa de Patrimoniu Inthar, ajutându-i pe artizanii din zonă să se respectalizeze în metode străvechi de construcţie, astfel încât să ajute la ridicarea unui muzeu de meşteșuguri tradiţionale. A umplut Casa cu mobila bunicilor ei şi cu antichităţi strânse de la vecini, pe măsură ce aceştia le înlocuiau cu obiecte noi, făcute în fabricile din China. Casa de Patrimoniu Inthar cuprinde, de asemenea, un centru de creştere a pisicilor birmaneze – de mult dispărute în Myanmar – şi cel mai bun restaurant din ţară, care serveşte adaptări savuroase după reţetele bunicii ei, printre care şi mâncarea naţională, *lahpet*, o salată de frunze de ceai fermentate amestecate cu ardei iute, ulei de susan, usturoi prăjit, creveţi uscaţi, alune şi ghimbir; are un conţinut destul de ridicat de cofeină, aşadar nu trebuie mâncată înainte de culcare. Câteodată, oaspeţii ei se minunează că totul este cultivat acasă şi preparat de mână, dar ea remarcă: „Întotdeauna am pus pe masă numai ce-am cultivat, fiindcă n-am avut de unde altundeva să facem rost de mâncare”.

mie este un lac splendid, de mică adâncime, unde, de ani buni, localnicii trăiesc din pescuit. Când folosesc barca, sătenii stau ridicaţi şi vâslesc cu un picior, pentru a putea ţine în mâini năvoadele. Este o privelişte spectaculoasă: stau drepţi şi se mişcă cu o graţie uluitoare, cu un fel de unduire şerpească a întregului corp. Cu barca poţi merge să vizitezi multe altare de pe lac, numeroase pagode, sate pitoreşti şi un complex de temple abandonat, acum năpădit de buruieni. Există o bine-cunoscută piaţă plutitoare, precum şi nişte pieţe mai puţin frecventate de turişti, pe ţărm, unde ţesătorii fac pânză din fibra rădăcinilor de lotus.

În 2011, Myanmar a primit 200.000 de vizitatori; în 2012, un milion; în 2013, aproape 2 milioane; în 2014, peste 3 milioane. Deasupra ţărmului estic al lacului mie, o crestătură în coastă marchează începutului unui proiect de

construcţie care va tripla numărul de camere de hotel din jurul lacului. Infrastructura şubredă a regiunii nu poate susţine sub nicio formă acest potop de vizitatori. Până şi lacul se umple de aluviuni ca urmare a metodelor nesustenabile de cultivare a pământului, iar canalele înguste din împrejurimi sunt deja încărcate. Frumuseţea lacului – ba mai mult, toată frumuseţea Myanmarului – se datorează în parte acestei izolări îndelungate. Acum devine din ce în ce mai uşor de ajuns acolo, cu o asemenea viteză, încât curând s-ar putea să nu mai avem la ce ajunge.

La începutul anului 2014, au fost arestaţi mulţi scriitori şi jurnalişti. După ce echipa de la *Unity Journal* a publicat un reportaj despre construirea unei presupuse fabrici de arme chimice, directorul executiv şi patru jurnalişti au fost condamnaţi la zece ani de muncă silnică, pedeapsă redusă ulterior la şapte ani. Peste 50 de oameni au fost arestaţi pentru că au protestat împotriva acestor condamnări. Aung Kyaw Naing, fostă gardă de corp a lui Aung San Suu Kyi, a fost prins de soldaţi în timp ce făcea un reportaj despre conflictul dintre rebelii Karen şi armata birmană din statul Mon, şi apoi ucis în închisoare. Un alt jurnalist a fost încarcerat timp de un an pentru „deranjarea unui funcţionar public în timpul serviciului” şi pentru încălcarea proprietăţii, după ce încercase să-i ia un interviu unui funcţionar din învăţământ despre o bursă de la o nouă şcoală din statul Chin. Legile prevăd că orice ziar trebuie înregistrat, dar guvernul refuză aceste înregistrări după bunul său plac, aşa că ziarele publică fără să fie înregistrate până când îi enervează pe funcţionari, moment în care sunt desfiinţate. În toamna lui 2014, patru ziare au fost desfiinţate în statul Chin. Când ziarul *Bi Mon Te Nay* a tipărit o declaraţie eronată a unui grup de activişti, care susţineau că Aung San Suu Kyi formase un guvern interimar, trei reporteri şi doi redactori au primit sentinţe de câte doi ani de închisoare. Htin Kyaw a fost condamnat la treisprezece ani pentru deranjarea liniştii publice,

deoarece organizase un marş de protest în Yangon.

În clasamentul ţărilor după libertatea presei, statutul Myanmarului se îmbunătăţeşte în mod constant. În 2011, se afla pe locul 169 din 180 de ţari; în 2012, pe locul 151; iar în 2013, această ţară fusese deja promovată pe locul 145. Însă Dave Mathieson, cercetătorul principal al Human Rights Watch pentru regiunea Myanmar, a observat că în 2014 au fost reţinuţi 200 de oameni, printre care şi protestatari paşnici, jurnalişti şi activişti. Yanghee Lee, raportor special al ONU pentru drepturile omului în Myanmar, a comunicat Adunării Generale că guvernul continuă „să incrimineze şi să împiedice activităţile societăţii civile şi ale presei”, aplicând sentinţe „nefiresc de mari”. Scriitorii, artiştii şi alţi intelectuali pe care i-am intervievat în Myanmar fuseseră toţi eliberaţi sub articolul 401 al Codului de Procedură Penală, care permite doar graţierea *condiţionată*, aceştia riscă să-şi ispăşească restul de pedeapsă dacă nemulţumesc guvernul.

Ma Thida a spus: „Începem să vedem cum supravegherea constantă a schimbat nu doar gândirea scriitorilor, ci şi gândirea societăţii. Nu poţi să ai încredere în nimeni. Iar când oamenii nu pot avea încredere unul în altul, sunt foarte uşor de manipulat. Aşadar, societatea însăşi nu este încă pregătită pentru democraţie”. Ea nu s-a aşteptat ca „guvernul reformei” să ofere o libertate imediată, aşa că, asemenea lui Nay Phone Latt, n-a fost prea surprinsă de recidive. Însă a trebuit să-şi regândească aşteptările cu privire la recuperarea societăţii birmane: „Acum înţeleg că ceea ce ne-a lipsit este un vis colectiv. Istoria noastră este istoria luptei împotriva persecuţiei: colonialism, regimul socialist, regimul militar. Uităm cu totul în ce fel de societate ne dorim cu adevărat să trăim. Rămânem doar cu speranţa că o nouă generaţie va avea un orizont mai larg”.

Birmanii clatină din cap când aud ştiri despre jurnalişti deţinuţi, dar s-au împăcat şi cu rele mai mari. Lipsa unui optimism răsunător ca urmare a schimbărilor

semnificative în bine e mai puţin remarcabilă decât resemnarea şi apatia îndărătnică atât de răspândite în rândul celor care nu mai au decât slabe speranţe la un viitor personal mai bun. N-am găsit prea mult optimism la birmani, dar nici prea mult pesimism – poate este o manifestare culturală a idealurilor budismului theravada. În ciuda lipsei unui vis de ansamblu, caracterul colectiv este neaşteptat de robust: apoteoza unei rezistenţe pline de răbdare care nu garantează reforma, dar care constituie însăşi esenţa ei.

Criza populaţiei rohingya a luat proporţii în perioada premergătoare alegerilor din 2015. Mişcarea 969 s-a extins odată cu înfiinţarea Ma Ba Tha, Asociaţia Patriotică din Myanmar, care pretinde că apără budismul theravada. Wirathu este unul dintre membrii săi de frunte. Persecuţia din partea budiştilor radicali i-a împins pe mulţi rohingya în exil, iar cei care rămân au parte de condiţii brutale, acasă şi în taberele de refugiaţi. Oamenii aceştia n-au unde să se ducă. Un grup de americani l-au dat în judecată pe preşedintele Thein Sein, acuzându-l de genocid. Budiştii radicali au încercat să influenţeze alegerile în favoarea partidului lui Thein Sein şi au dat greş, dar e puţin probabil că vor dispărea.

LND nu şi-a manifestat interesul de a-i ajuta pe musulmani. După alegeri, unul dintre conducătorii partidului, U Win Htein, a spus: „Avem alte priorităţi”. În ciuda faptului că cei mai mulţi musulmani trăiesc în Myanmar de generaţii întregi, el a explicat: „Trebuie să ne înţelegem cu guvernul din Bangladesh, fiindcă cei mai mulţi de-acolo vin”, adăugând că trebuie „trimişi înapoi”. LND nu a propus niciun candidat musulman şi, pentru prima dată de la câştigarea independenţei în 1948, noul parlament nu are niciun membru musulman. În ciuda acestui fapt, musulmanii şi-au exprimat speranţa că LND va respecta domnia legii şi că, odată cu asta, drepturile lor vor fi mai protejate decât înainte.

De la dezintegrarea oficială din 2011 a juntei militare

aflate la conducerea Myanmarului şi de la slăbirea restricţiilor privitoare la publicaţiile private, în anul următor, au ieşit de sub tipar 32 de cotidiene, vreo 400 de săptămânale şi aproximativ 350 de reviste lunare, dar de atunci multe s-au închis. Retorica reformistă a lui Thein Sein a fost dezminţită de îngrădirea sporită a libertăţii presei sub administraţia sa cvasi-civilă. Deşi mulţi jurnalişti au fost eliberaţi din închisoare, legile conform cărora au fost pedepsiţi rămân intacte.

Reporteri şi editori sunt, în continuare, acuzaţi de infracţiuni neclare, precum „instigarea la agitaţie”. Cenzura oficială de dinainte de publicare a fost înlocuită de autocenzura larg răspândită. Reporterii care ţin la propria libertate au învăţat să ocolească subiectele controversate. Orice încercare de a investiga corupţia din guvern, situaţia populaţiei rohingya, conflictele actuale dintre grupurile etnice, violurile comise de soldaţi, strămutarea cauzată de proiecte de dezvoltare economică sau aspectele fatale ale naţionalismului budist în plin avânt reprezintă o invitaţie de a fi supravegheat, hărţuit şi urmărit injustiţie – dacă nu de guvern, atunci de către membrii ofensaţi ai miliţiilor. Noul guvern LND va avea mult de muncă pentru a repara daunele aduse atât indivizilor persecutaţi pe nedrept, cât şi tinerei prese independente a ţării. Însă e posibil să nu aibă niciun cuvânt de spus referitor la anumite schimbări, de vreme ce accesul la internet prin smartphone-uri s-a răspândit în toată ţara, şi mulţi oameni află acum ştirile de pe Facebook.

Reformele constituţionale care i-ar fi permis lui Aung San Suu Kyi, aflată în fruntea mişcării prodemocratice din Myanmar, să candideze la preşedinţie au fost blocate, dar n-au reuşit să împiedice victoria electorală a LND în alegerile din noiembrie 2015. Susţinerea populară a lui Aung San Suu Kyi nu a pălit defel de la triumful partidului ei la alegerile din 1990. Îndelungul ei arest la domiciliu şi manevrele constituţionale menite să-i interzică preluarea

preşedinţiei n-au făcut decât să întărească impresia că succesul ei este inevitabil. Numărul de voturi a fost atât de decisiv, încât generalii au renunţat să-l conteste. Cu toate astea, armata are încă un sfert din locurile din parlament garantate, având practic drept de veto. Ministerele de Interne, Apărare şi Securitate a Graniţelor rămân sub egida armatei.

Rămâne de văzut dacă Doamna va conduce cu aceeaşi eficienţă cu care s-a opus. Nu se poate şti dacă un conducător care nu-şi dă niciodată intenţiile în vileag va reuşi să delege altora diferite responsabilităţi. Acest simbol al democraţiei a afirmat deja că, deşi nu este preşedinte, se va ridica „deasupra preşedintelui”, care „nu va mai avea niciun fel de autoritate” – o subminare a poziţiei pe care nu i s-a dat voie s-o ocupe. A vorbit despre constituţie cu dispreţ, numind-o un document „foarte prostesc”. Deşi constituţia este extrem de problematică – în parte din cauza articolului 59F, care-i interzice să conducă ţara în mod oficial – această nepăsare faţă de procesele prin care legile pot fi îmbunătăţite are un iz de autoritarism.

Cu timpul, vom vedea dacă un partid alcătuit în mare măsură din indivizi fără pic de experienţă guvernamentală poate reuşi să conducă o ţară; vom vedea cum vor reacţiona armata şi aliaţii săi bogaţi la schimbările politice care vor reduce avantajul economic al liderilor săi; şi cum va aborda un nou guvern birman violenţa repetată între grupurile etnice din ţară şi excluderea inumană a locuitorilor născuţi acolo din rândul cetăţenilor săi.

AUSTRALIA

Pierdut la suprafaţă

The Moth, 2015

Cartea de faţă începe cu călătoriile mele de pe vremea când eram copil şi se încheie cu călătoria mea cu un copil. Se deschide cu pofta incipientă de aventură şi se termină cu reţinerea faţă de acea tendinţă spre bravadă. Impresia nemuririi face loc certitudinii morţii. M-am

maturizat.

Am fost un băieţel tare sperios. Nu-mi plăceau tiribombele iuţi de la bâlciuri, nici filmele de groază, nici orice altceva care îmi părea straniu sau necunoscut. Eram cuprins de nelinişte cu uşurinţă. Când aveam şase ani, mama lui Mindy Silverstein ne-a scos pe amândoi în oraş la o seară de bingo, iar eu am fost atât de emoţionat, încât am vomitat şi a trebuit să mă ducă acasă. Când am fost în vizită la unchiul Milton şi eu am fost trimis să mă joc cu Johnny, verişorul cel dur, am avut un atac de panică şi am fugit înapoi în casă, la părinţii mei. Ca mulţi alţi copii temători, trăiam în cărţi, nu în lumea reală. Urmăream emisiuni despre natură la televizor şi mă captivau mai ales documentarele lui Jacques Cousteau despre viaţa din adâncul mărilor. Îmi plăceau nespus escapadele altora, dar nu voiam să le încerc eu însumi.

Când aveam 12 ani, mama m-a dus să luăm prânzul în oraş și, referindu-se la ceva ce am uitat de mult, a îndrăznit să spună că am ratat o mulţime de lucruri doar pentru că nu sunt mai aventuros. „Dar, mamă!”, i-am spus. „Tocmai mi-am comandat ţipar la prânz!” Ea mi-a răspuns cu blândeţe: „A mânca aventuros nu-i totuna cu a fi un om aventuros”.

M-am hotărât să devin aventuros prin puterea voinţei. Spre deosebire de majoritatea oamenilor, care devin tot mai precauţi cu câtînainte ază în vârstă, mie mi-au dispărut opreliştile la vârsta maturităţii. Am sărit cu paraşuta şi am zburat cu deltaplanul; am făcut reportaje din zone de război şi din preajma dezastrelor; m-am expus, uneori destul de mult, din pricina sincerităţii cu privire la viaţa mea interioară.

Când am primit misiunea de a traversa Insulele Solomon, mi s-a părut o idee bună să învăţ să fac scufundări. Înainte de excursie, un prieten german venise în vizită pe la noi, la New York, şi am căzut de acord să luăm împreună lecţii de scufundări la o piscină publică de pe East Nineteenth Street, dar până la urmă n-am putut să

ajungem la toate lecţiile. Cu toate astea, ne-am hotărât să încercăm o scufundare în condiţii reale şi ne-am dus la o carieră inundată din Pennsylvania, care fusese împodobită – să-ţi dea fiori, nu alta – cu vechi autobuze şcolare, astfel încât candidaţii pentru certificatul de scafandru să aibă „epave" la care să se uite. Asta ne dădea şi ceva la care să ne gândim: copii care se îneacă. Înţelegându-l greşit pe bruta noastră de instructor, am plonjat mai devreme decât ar fi trebuit, aşa că ne-a ordonat să ieşim din apă şi s-a dat bătut. Ne-am întors acasă, deşi nu văzuserăm decât un singur autobuz scufundat.

În lima noastră de miere, am călătorit cu John în Zanzibar. Nunta noastră îl făcuse teribil de vesel, fiindcă fusese plină de bucurie; pe mine mă făcuse nemaipomenit de trist, fiindcă se terminase. În prima noapte petrecută împreună în Zanzibar, mi-a spus: „Nu-mi pot lua gândul de la nunta noastră", şi eu i-am spus: „Nici eu". Mi-a zis apoi: „Nu-mi pot lua gândul de la faptul că a fost o experienţă aşa inimoasă, perfectă, plină de fericire, că am avut atât de mulţi prieteni extraordinari acolo, bucurându-se pentru noi". Eu am spus: „Nu-mi pot lua gândul de la faptul că ar fi fost mai bine s-o aşezăm pe Nicky la masa cinci, în loc de şase". John a hotărât că aveam nevoie de o distragere care să mă scoată din această posomorâre vădită, aşa că a propus să ne înscriem la cursul de scufundări oferit de hotelul nostru, care avea să dureze o săptămână. Am acceptat, deoarece nu era mare lucru de făcut într-o staţiune din Zanzibar, dar echipamentul complicat pentru scufundări mă intimida profund. Fusese nevoie să dau de trei ori proba ca să-mi iau carnetul de conducere – după care mama mi-a spus că singurul motiv pentru care ofiţerul de poliţie mă trecuse era că, altfel, se temea că ar fi trebuit să se urce iarăşi cu mine în maşină. Sunt dislexic şi n-am ştiut care e stânga şi care e dreapta până n-am început să port verighetă. Jacques Cousteau părea să facă totul cu o graţie lipsită de efort. Acum eu mă chinuiam să învăţ denumirile diferitelor aparate pentru respirat şi ale

dispozitivelor de protecţie, şi să văd cum să le asamblez.

Apoi am repetat ce se face în cazul în care se defectează alimentarea cu aer.

Mă descurc bine în orice situaţie de criză în care am măcar jumătate de oră de gândit. Pot să născocesc o strategie şi să-mi negociez ieşirea din situaţii complicate. Am reuşit să scap din custodia poliţiei în Berlinul de Est, am analizat şi am găsit calea de ieşire din labirintul năucitor al tratamentelor năucitoare pentru o depresie înfiorătoare, am reuşit să stăpânesc logistica barocă a vieţii de familie în calitate de persoană gay. Dar nu mă pricep la coordonarea ochi-mână sau la orice altă reacţie instinctivă de moment, iar ideea de a-l găsi pe partenerul meu de scufundări şi de a-i folosi tubul de aer dacă nu pot să respir singur, la zece metri sub apă, îmi provoca la fel de multă greaţă ca seara de bingo a lui Mindy Silverstein.

Cu toate astea, am învăţat să mă scufund, iar în anii ce au urmat am făcut scufundări ori de câte ori am fost într-un loc prielnic pentru turismul subacvatic. De mult îmi doream să văd atât de lăudata Mare Barieră de Corali din Marea Coralilor, în nord-estul Australiei. Aşa că, atunci când am fost invitat să ţin discursul de deschidere la Festivalul Scriitorilor din Sydney, i-am luat cu mine pe John şi pe fiul nostru, George, şi am planificat o vizită în zona recifului. O prietenă australiană foarte dragă mie, Sue Macartney-Snape, strălucită caricaturistă care schiţează ciudăţeniile de suprafaţă ale oamenilor pentru a le dezvălui cele mai tainice adâncuri, fusese cea care mă încurajase să vin la festival. Cu priceperea ei supraomenească de a aduce prieteni laolaltă, mi-a făcut cunoştinţă cu noi amici în Sydney, organizând o mulţime de petreceri pe parcursul vizitei mele. Am convins-o să vină cu noi la recif, deşi nu-i plăceau scufundările, şi s-a oferit generoasă să stea cu George, care tocmai împlinise cinci ani, cât timp noi porneam în expediţie. Majoritatea hotelurilor mai agreabile din preajma recifului nu primesc copii – ceea ce, având în vedere că sunt practic într-o

staţiune litorală, este aproape odios. Orpheus Island e unul dintre puţinele care acceptă copii, aşa că acolo am şi mers.

În prima zi plină petrecută la hotelul iară pretenţii, John şi cu mine ne-am ales echipamentul – vesta gonflabilă care te ajută să te ridici la suprafaţă, buteliile cu aer, detentoarele prin care aveam să respirăm, greutăţile suplimentare pe care aveam să ni le agăţăm de o curea de nailon şi aşa mai departe – şi apoi am sărit în şalupa încăpătoare a hotelului. Sue şi George, care deja construiau castele de nisip, ne-au făcut cu mâna. Ni s-au alăturat instructoarea de scufundări şi un bărbat molcom din Maryland, care călătorea cu fiica sa exuberantă, studentă la facultate. Ea ne-a anunţat că scufundările simt ocupaţia ei preferată în timpul liber; când era departe de mare, ne-a mărturisit, „petrec mult, mult prea mult timp în acvarii". Ea şi tatăl ei făcuseră sute de scufundări împreună, pe care a început să ni le descrie în detaliu.

Barca ne-a dus întâi printre insulele mărunte şi apoi departe, în largul mării – suficient de departe de ţărm ca să nu-l mai zărim înainte să aruncăm ancora ca să putem coborî, unul câte unul, pe funia ei. Instructoarea ne-a avertizat că regiunea are curenţi puternici şi a recapitulat planul de scufundare: aveam să coborâm, să lăsăm curenţii să ne poarte o vreme, şi apoi să fim culeşi din locul în care ieşeam la suprafaţă. Ne-a prezentat acest aranjament ca fiind avantajos, pe motiv că vom putea să parcurgem o distanţă destul de mare şi să vedem o mulţime de lucruri, iară să depunem prea mult efort.

Aventura a avut un început nefast. Detentorul bărbatului din Maryland nu funcţiona, aşa că acesta nu putea să respire prin el. Din fericire, a descoperit defectul imediat şi s-a putut sălta pur şi simplu înapoi în barcă, unde avea să rămână până la sfârşitul scufundării. Eu nu eram speriat, ci mai degrabă preocupat de faptul că angajaţii hotelului trimiseseră un oaspete la o scufundare în apă deschisă cu echipamentul defect. Am plonjat vitejeşte. Coralii erau frumoşi, dar nu extraordinari, iar

peştii erau coloraţi, dar nici pe departe la fel de numeroşi şi diverşi ca cei pe care-i văzusem când făcusem scufundări la mică adâncime, la ieşirea din Laguna Marovo, în Insulele Solomon, cu doisprezece ani în urmă. Curenţii zdraveni agitaseră nisipul şi sedimentele, aşa că vizibilitatea era redusă. Fata cu acvariul a văzut un calmar şi ne-a chemat să-l vedem, folosind gesturile adecvate pentru „vino să vezi” şi „calmar”, dar am ajuns prea târziu. Slăbirea bruscă a luminii sugerase că soarele tocmai se ascunsese după un nor. Pentru că mereu sunt neliniştit sub apă, respir mult mai puternic decât scafandrii experţi, aşa că indicatorul meu de aer a intrat în zona roşie mult mai repede decât al celorlalţi. I-am arătat indicatorul instructoarei, care m-a întrebat prin semne dacă pot să urc la suprafaţă şi să mă întorc în barcă de unul singur şi, cu un semn afirmativ energic, am indicat că pot. Am pornit în sus, făcând pe drum o oprire pentru decompresie.

Protocolul obişnuit pentru scufundări este să ieşi la suprafaţă şi să ridici o mână în aer, după care şalupa vine şi te ia. Odată ieşit la suprafaţă, mi-am dat seama că curentul nu ne purtase atât de departe cât mi se păruse când eram la 10 – 12 metri adâncime. Plin de voioşie, am făcut cu mâna. Tânărul căpitan se uita, cât de cât, în direcţia mea şi am aşteptat să pornească motorul şi să vină spre mine. Dar barca nu s-a clintit. Aşa că am făcut din nou cu mâna, ceva mai viguros. Căpitanul privea în continuare spre mine, cu o expresie absentă, aşa că am continuat să-i fac semn, de data asta cu ambele mâini. Mi-am ridicat masca, am scos detentorul din gură şi am încercat să strig, dar vântul îmi bătea fix în faţă şi ştiam că nu mă poate auzi împotriva vântului şi a mării agitate. M-am gândit la acel „fluier pentru atragerea atenţiei” menţionat mereu pe vestele de salvare din avioane.

Acum, să nu uităm că, în mod obişnuit, te simţi extenuat după o scufundare, că soarele australian este arzător, că valurile nu erau mici şi curenţii erau puternici. Aşadar, chiar trebuia să ies din apă cât mai curând.

Închipuindu-mi că sunt într-un film difuzat noaptea târziu, am încercat un strigăt de Tarzan. Atunci căpitanul s-a îndreptat spre partea cealaltă a bărcii, aşa că am rămas privind în gol.

Când mă întorceam către barcă, în bătaia vântului, valurile mi se spărgeau în cap. Înainte de asta, nu putusem să înţeleg cum te poţi îneca dacă porţi vestă de salvare, dar în timp ce-mi umflam vesta, mi-am dat seama că nu puteam rămâne întors spre barcă iară o nedorită hidratare a sistemului pulmonar şi a celui digestiv. Era versiunea naturală a torturii prin sufocare cu apă. Aşa că m-am întors cu spatele la barcă, răsucindu-mi corpul la fiecare câteva minute ca să verific dacă nu cumva căpitanul se întorsese în câmpul meu vizual, caz în care aş fi fost şi eu în al lui. Am aşteptat şi am tot aşteptat, iar după vreo zece minute, s-a întors în sfârşit şi părea iarăşi să se uite direct spre mine. Mişcarea mâinilor mele era deja vrednică de Cirque du Soleil – îmi fluturam în aer ambele braţe, înainte şi înapoi, în faţă şi în spate, la stânga şi la dreapta. Am încercat până şi să-mi folosesc înotătoarele ca să sar cumva din apă, ca un fel de peşte zburător cu braţe. Căpitanul a privit calm spre mine câteva minute, apoi şi-a reluat micul pelerinaj pe punte.

Când iei lecţii de scufundări – fie că le iei în Pennsylvania sau în Zanzibar – ţi se dau o mulţime de instrucţiuni despre ce să faci dacă rămâi iară aer, despre semnele prin care să-l avertizezi pe instructor că ceva nu e în regulă şi înveţi pe dinafară diferite metode prin care să remediezi o gamă largă de posibile greşeli, defecţiuni şi pericole, însă nimeni nu te sfătuieşte ce să faci când eşti la suprafaţă şi ai devenit, dintr-un motiv neştiut, invizibil.

Curenţii mă purtau departe de barcă, aşa că am încercat să înot împotriva lor. Chiar şi folosind cel mai viguros stil liber pe care-l ştiu, nu avansam deloc şi mi-am dat seama curând că nu puteam să înot înspre valuri, mai ales îngreunat de buteliile cu aer şi centura cu greutăţi, şi să şi respir în acelaşi timp dacă nu-mi păstram masca pe

faţă şi inspiram aerul rămas în cilindri. Însă motivul pentru care ieşisem la suprafaţă de la bun început era că rămâneam fără aer şi aveam nevoie de aer nu doar ca să respir, ci şi ca să plutesc, deoarece vesta mea nu era etanşă şi trebuia s-o umflu constant. Cum rămânea cu greutăţile de scufundare? Avantajul de a le păstra era că scădeau viteza cu care mă îndepărtam de barcă. Dezavantajul era că îmi încetineau totodată înotul şi că probabil îmi trăgeau în jos vesta de salvare, care se tot dezumfla. Am încercat să-mi mobilizez logica şi să iau o decizie, dar, deşi avusesem peste jumătate de oră ca timp de gândire, habar n-aveam ce să fac. Probabil că ceilalţi se întorseseră deja la bord şi se pregăteau să mă caute. Deşi nu existau puncte de reper, instructoarea ştia unde ieşisem la suprafaţă. Mă mişcasem într-o singură direcţie: cea a curentului. Cât de greu putea să le fie să mă găsească? Am păstrat greutăţile, judecând că, cu cât eram mai aproape de barcă, cu atât eram mai uşor de găsit.

Singurul lucru pe care-l puteam face era să mă las în voia curentului şi să-mi conserv energia, cu spatele spre vânt şi spre barcă, înconjurat de marea nemărginită.

În cele din urmă, am auzit un zgomot îmbucurător. Pornise motorul bărcii. Am suspinat adânc, copleşit de uşurare, m-am răsucit şi mi-am reluat sforţarea olimpică din braţe – şi am privit cum barca accelerează şi porneşte în direcţia opusă. Depărtându-se de mine, gonind în zare.

Acum rămăsesem singur, înconjurat din toate părţile doar de apă şi cer. N-aveam cui să-i fac cu mâna, n-aveam spre ce să înot. Pentru prima dată în dimineaţa aceea, m-am gândit, „Se poate şi muri din asta”. Curentul părea să mă ducă mai departe în larg. Mi-am amintit că Oceanul Pacific e o întindere măricică de apă; mi-am amintit şi că în el sunt rechini – majoritatea sunt inofensivi, dar câţiva sunt agresivi. Căpşorul meu plutitor părea o ţintă destul de mică pentru oricine ar fi venit, în cele din urmă, să mă caute.

Uneori mă simţeam împietrit de spaimă; alteori mă

gândeam că totul era în regulă cât timp îmi funcţiona vesta de salvare şi că puteam pur şi simplu să plutesc o zi sau două. Nu-mi imaginasem niciodată cu adevărat cum ar fi să mă înec, iar acum mă întrebam cât ar dura şi cât de dureros ar fi. Nu puteam să suport ideea că n-aş avea cum să respir, deşi îmi aminteam nedesluşit că nişte oameni care fuseseră readuşi la viaţă după ce aproape se înecaseră spuneau că experienţa adusese cu sine un soi de pace aproape completă. Am încercat să ghicesc cât timp mă va ţine la suprafaţă aerul rămas în butelie. Eram atât de obosit; m-am întrebat dacă nu cumva voi adormi în cele din urmă, plutind pe mare.

Apoi am auzit glasurile părinţilor mei. Mi l-am imaginat pe tata spunând: „Ţi-ai asumat im asemenea risc ca să vezi peşti exotici?” L-am auzit sugerându-mi să încerc mai degrabă să petrec mult mai mult timp în acvarii. Pe cer nu se întrezărea niciun nor şi mi-am închipuit-o pe mama, care murise cu douăzeci şi cinci de ani în urmă, dojenindu-mă: „De asta trebuie să porţi mereu, mereu, cremă de protecţie solară”.

Valurile păreau să crească. Dacă curentul mă purta dincolo de recif, aveam să mă rostogolesc în talazuri uriaşe şi n-aş fi reuşit să-mi mai ţin capul la suprafaţă prea mult timp.

Uneori încercam din nou să înot, doar ca să am ceva de făcut, şi apoi mă dădeam iarăşi bătut.

Şi nu venea nimeni. Şi mai treceau încă douăzeci de minute. Apoi patruzeci. Apoi o oră.

Mi-a fost milă de John, care probabil se îngrijora la bord. Mi i-am închipuit pe John şi Sue explicându-i lui George ce se întâmplase. M-am gândit la fiica mea, Blaine, care era în Texas cu mama ei şi mi s-a frânt inima când m-a străfulgerat gândul că s-ar putea să n-o văd crescând; eram aşa curios să văd ce vor deveni copiii mei. M-am gândit la Oliver şi Lucy, copiii noştri mai mari, care trăiau în Minneapolis cu mamele lor. Realizasem atât de mult din ceea ce-mi doream de la viaţă: dragoste, copii, aventură, o

carieră plină de pasiune. Eram recunoscător pentru viaţa pe care o trăisem, chiar dacă nu-mi mai rămânea mult din ea. M-am gândit că dispariţia mea i-ar putea pune capăt zilelor tatii şi mi-a părut rău de durerea lui. Mai presus de toate, m-am gândit că copiii mei ar putea simţi că i-am abandonat şi asta m-a făcut să mă simt vinovat – vinovat şi nemaipomenit de trist. M-am întrebat dacă o să-şi amintească de mine.

Am cugetat: „Astea ar putea să fie ultimele mele gânduri. Ar trebui să mă gândesc la ceva important”. Dar nu găseam nimic important la care să mă gândesc. Mintea mi-a zburat la Shakespeare şi la marii filosofi, dar n-am avut nicio sclipire nouă. Am încercat să-mi fac viaţa întreagă să treacă prin faţa ochilor, dar n-am văzut decât culorile prismatice clipocind în jurul meu, urmare a timpului petrecut la soare, în apă. Mi-am cumpănit ultimele cuvinte, deşi nu era nimeni care să le audă. N-am găsit nimic profund sau spiritual de spus valurilor. M-am pomenit gândindu-mă la povestea mea preferată cu ursuleţul Winnie, „În care Piglet este înconjurat complet de apă”, când lui Piglet, speriat, îi e dor de Winnie şi se gândeşte: „Totul e mult mai plăcut în doi”.

Mă bucuram că John era în siguranţă şi putea să aibă grijă de George şi Blaine, dar în acelaşi timp îmi părea rău că nu era lângă mine. În acel moment, încercasem deja să mă menţin la suprafaţă timp de vreo oră şi jumătate. Eram rumenit ca un cartof şi aveam ceva frisoane. Mă simţeam de parcă înghiţisem zeci de litri de apă de mare.

Nu mă mai simţisem niciodată atât de singur.

Mi-am amintit clişeul literar care spune că, indiferent de cum murim, toţi murim singuri.

Am încercat să enumăr ce plănuisem să fac cu şi pentru copiii mei. Nu-mi trecea prin faţa ochilor propria viaţă, ci vieţile lor. Niciodată nu m-am priceput să trăiesc în prezent, aşa că m-am adăpostit din nou în planuri pentru un viitor neplanificabil.

Am simţit cât de neînsemnat sunt; am simţit cât de

mic e omul. Am înţeles cât de puţin contează cu adevărat dacă o persoană anume trăieşte sau moare.

Reveria mea a fost străpunsă de o voce purtată de vânt – o voce care semăna neaşteptat de mult cu a lui John – strigând „Ajutor! Ajutor!” Am încercat să răspund, dar vântul mă amuţea în continuare. Apoi am auzit o altă voce. Mi-am dat seama că ceilalţi trei erau în aceeaşi situaţie cu mine. Fiindcă eram în direcţia în care bătea vântul, eu puteam să-i aud, dar ei nu mă auzeam. Judecând după vocile lor, eram departe unii de alţii, dar şi de barcă. Însă instructoarea avea pesemne soluţia pe care eu n-o găsisem.

La orizont, am văzut deodată o barcă, deşi nu eram sigur dacă e barca noastră.

Un obiect care semăna cu un gigantic sân rozaliu, înalt de vreun metru şi jumătate, a apărut în zare, îndreptându-se spre şalupa care se desluşea limpede acum. Poate că vocile, barca şi sânul erau simple halucinaţii. Barca începea acum să arate tot mai mult ca barca noastră, şi a pornit spre sânul rozaliu, cu care a părut să se contopească. Apoi s-a îndreptat în direcţia din care veneau celelalte voci. S-a oprit pentru câteva minute.

Apoi a început să vină spre mine.

În viaţa mea n-am întâmpinat o persoană iubită cu atâta bucurie câtă am simţit apucând cu mâna scara bărcii cu motor. M-am căţărat tremurând şi m-am prăbuşit în braţele lui John.

John avusese şi el o experienţă dificilă, dar destul de diferită de a mea. Era cu încă două persoane, printre care şi instructoarea, şi ieşiseră la suprafaţă cu vreo patruzeci şi cinci de minute după mine, întâmpinaseră aceeaşi dilemă, neputând să-i atragă atenţia căpitanului bărcii. Încercaseră pe rând să înoate până la barcă, dar aceasta pornise mereu în altă direcţie înainte să poată ajunge la ea. Odată, John ajunsese la vreo 15 metri de ea. Sânul rozaliu era, de fapt, un balon de urgenţă pe care instructoarea îl avea la ea. Mai târziu, m-am întrebat cum

putuse cineva care ştia că ar putea fi nevoie de un astfel de balon să lase un începător ca mine să iasă singur la suprafaţă. Instructoarea umflase balonul când văzuse barca, apoi înotase cu el până când, în cele din urmă, căpitanul a zărit-o şi a venit s-o culeagă din mare. Odată ajunsă la bord, a îndreptat barca spre John şi spre fata cu acvariul. Cât timp fuseseră naufragiaţi, John crezuse că eu eram deja la bord: l-a cuprins disperarea când şi-a dat seama că nimeni nu ştia unde sunt. Însă instructoarea mă auzise când încercasem să urlu după John şi a îndreptat barca în direcţia corectă. Pluteam deja de aproape două ore şi curentul mă purtase câţiva kilometri buni.

Abia după ce m-am suit la bord a început să mă cuprindă furia: pe căpitanul bărcii, pe instructoare, pe conducerea hotelului. Însă, pe de altă parte, eram atât de fericit că simt în viaţă, şi e greu să fii furios şi profund fericit în acelaşi timp. L-am îmbrăţişat pe John; am îmbrăţişat-o pe fata cu acvariul; am îmbrăţişat-o pe instructoare; l-am îmbrăţişat pe bărbatul din Maryland, spre vaga lui dezamăgire. Căpitanul a încercat voios să schimbe câteva vorbe cu noi, la care eu am răspuns adoptând ceea ce John a descris mai târziu ca fiind „vocea de Linda Blair”, un mârâit gutural ca al fetiţei posedate de demoni din *Exorcistul*.

Poţi, de fapt, să fii şi fericit, şi furios în acelaşi timp.

În timp ce pluteam în derivă, mă copleşiseră gândurile despre copiii mei. Nu că aş avea o părere atât de bună despre mine ca părinte, dar sunt conştient de faptul că am o responsabilitate. Înapoi pe uscat, ne-am hotărât să nu-i spunem lui George ce se întâmplase. M-am gândit că l-ar înspăimânta, aşa cum încă mă înspăimânta şi pe mine. Dar, în vreme ce eu am rămas destul de tăcut, el mi-a povestit cu însufleţire aventurile lui din acea dimineaţă – ce mâncase la micul-dejun, unde săpaseră el şi Sue, ce scoici şi crenguţe găsise pe plajă şi cât de departe înotase de unul singur. În înflăcărarea vorbelor lui, am găsit completarea aventurii mele nefericite. Am înţeles că

îndrăzneala de a comanda ţipar la prânz, de a sări cu paraşuta sau de a vizita ţinuturi devastate de război păleşte în comparaţie cu aventurile domestice ale vieţii de părinte, în care trebuie deopotrivă să te confrunţi cu imensitatea lumii şi să fii de acord, măcar pentru o vreme, să fii acea imensitate pentru copiii tăi.

POSTFAŢĂ

Cuvânt de încheiere despre America First

Noiembrie 2016

O carte despre călătorie este neapărat o carte despre lumea întreagă. Are de-a face cu felul în care percepem şi în care suntem percepuţi. Episoadele asupra cărora reflectă eseurile de faţă capătă o relevanţă deosebită într-o societate care a început să se împotrivească ei înseşi. Ca din senin, multe ţări au început să se disocieze una de cealaltă, iar importanţa promovării legăturilor dincolo de graniţe şi de fusuri orare a devenit o chestiune izbitor de urgentă. Soiul de tiranie împotriva căreia au luptat mulţi dintre cei descrişi în această carte – în Afghanistan, Libia, Rusia, Africa de Sud, Cambodgia, Rwanda şi multe alte locuri – ameninţă acum părţi ale lumi în care până de curând ar fi fost de neînchipuit. Poveştile lor sunt dovada faptului că rezistenţa şi curajul se pot învăţa, şi că trebuie învăţate. Dacă vrem să supravieţuim autocraţiei ce înfloreşte în Occident, am face bine să studiem trecutul recent al ţărilor defavorizate şi să-i ascultăm pe oamenii din aceste ţări care şi-au apărat libertatea în ciuda asediului necontenit asupra ei.

Alexander von Humboldt, marele naturalist din secolul al XIX-lea, a spus: „Nu există o perspectivă asupra lumii mai periculoasă decât perspectiva celor ce n-au văzut lumea/ Schimbările politice recente pun din ce în ce mai multă putere în mâinile oamenilor care dispreţuiesc în mod public orice privire îndreptată către lume, dintre care un număr mare sunt cei care călătoresc fără să vadă nimic. Eu deţin dublă cetăţenie în Marea Britanie şi în Statele Unite, iar în 2016 am votat împotriva Brexit şi împotriva

lui Trump – şi am pierdut. Victoriile înregistrate de Brexit şi Trump sunt încercări de a respinge starea actuală a lucrurilor în favoarea unei fantezii cu bătaie înspre trecut, însă încercările de a repeta trecutul sunt întotdeauna reinterpretări ale acestuia; se aseamănă doar în Unii foarte mari cu ceea ce imită. Acesta este un nou naţionalism, nicidecum vreo întoarcere la o politică reală de altă dată. Rezultatul voturilor – incluzând alegerea unor guverne naţionaliste în Polonia, Ungaria, Turcia, Italia, Rusia şi în alte ţări – reprezintă în parte o respingere a diversităţii umane, a internaţionalismului şi a graniţelor deschise ce au definit societatea occidentală după cel de-al Doilea Război Mondial. Fiecare caz reflectă o frustrare faţă de forţele care au împins în mod constant lumea modernă spre deschidere. Unii indivizi aflaţi de partea victorioasă sunt motivaţi de teamă, alţii de frustrări economice personale, iar alţii de pierderea a ceea ce ei consideră că este independenţă. Alegători care nu erau nici rasişti, nici naţionalişti au ajuns să tolereze rasismul şi naţionalismul candidaţilor. Aşa cum era de aşteptat, au urmat incidente îmbibate de ură naţionalistă şi rasistă. Exprimarea misoginismului, a homofobiei şi a antisemitismului în public este în creştere. În Marea Britanie, infracţiunile săvârşite din ură au crescut brusc după votul Brexit, iar rata acestor atacuri rămâne în continuare ridicată. În Statele Unite, aproape o mie de incidente de hărţuire motivată de ură au fost înregistrate în cele trei săptămâni de după alegerile din noiembrie 2016.

Valul recent de xenofobie făţişă a început în Europa continentală. Deşi Polonia nu are o populaţie musulmană însemnată, în urma controverselor cu privire la politica europeană pentru refugiaţi, retorica antimusulmană a devenit o caracteristică majoră a campaniei electorale poloneze din 2015. În decursul campaniei, Jarosław Kaczyński, liderul Partidului Lege şi Dreptate, care a câştigat în cele din urmă alegerile, a acuzat imigranţii că sunt purtători, precum şobolanii, de „diverşi paraziţi şi

protozoare, care nu le afectează organismul, dar care ar putea fi primejdioase aici”. Reţelele de socializare şi o parte din presă au răspândit, de asemenea, sloganuri şi imagini antimusulmane. Au urmat mai multe proteste masive împotriva refugiaţilor. Protestatarii au mărşăluit, au ars steaguri ale Uniunii Europene şi au scandat lozinci naţionaliste. În mai multe oraşe poloneze, diferite grupuri de indivizi au bătut sau au batjocorit studenţi şi turişti „arabi” care aveau pielea închisă la culoare. În oraşul Wrocław, o grupare de extremă dreapta a pus în scenă o demonstraţie împotriva imigranţilor şi – trecând rapid de la o formă de intoleranţă la alta – au ars efigia unui evreu ortodox.

În Ungaria, prim-ministrul Viktor Orbăn a declarat că imigranţii care vin în Europa sunt „o otravă”. O cărţulie lucioasă, publicată pe banii statului şi distribuită în 4, 1 milioane de case, prezenta imigranţii ca fiind terorişti, iar imigraţia, ca pe un pericol la adresa culturii şi tradiţiilor maghiare. Panouri sponsorizate de guvern îi avertizează pe vizitatori: „Dacă veniţi în Ungaria, nu le luaţi ungurilor locurile de muncă”.

În decembrie 2016, alegătorii italieni au respins vehement un referendum constituţional menit să stabilizeze guvernul ţării – de o volatilitate notorie – prin reducerea numărului de parlamentari. Care a fost rezultatul? Confruntându-se cu o victorie a partidelor italiene populiste de extremă dreapta, prim-ministrul reformist, Matteo Renzi, a hotărât să-şi dea demisia, punând sub semnul întrebării implicarea Italiei pe viitor în Uniunea Europeană, al cărei membru fondator este.

Atitudinea naţionalistă din Turcia a alimentat ambiţiile teritoriale. Preşedintele Recep Erdogan a atacat de curând Tratatul de la Lausanne din 1923, care a stabilit graniţele Turciei moderne, pledând împotriva „pierderii” Mosulului şi a insulelor greceşti din Marea Egee. Partidul Dreptate şi Dezvoltare al lui Erdogan, aflat la conducere, consideră de asemenea că a fi musulman sunnit este un

element esenţial al „turcismului”: o prejudecată ce subminează legitimitatea cetăţenilor turci de rit armean, alevit, şiit şi iudaic. Vicepremierul Numan Kurtulmuş i-a îndemnat de curând pe turci „să fie mândri şi să le spună necredincioşilor pe nume”, încurajând discriminarea şi făcându-i pe militanţii pentru drepturile omului să depună o plângere prin care îl acuzau deopotrivă de încălcarea legii naţionale şi a tratatelor internaţionale, în vara lui 2015, aripa neofascistă a tineretului Partidului Mişcării Naţionaliste din Turcia, Lupii Gri, au protestat împotriva interzicerii în China a postului din luna Ramadan, atacând chinezi, coreeni şi chiar musulmani uiguri de etnie turcă; unul dintre liderii grupării a spus că n-au avut cum să facă diferenţa între oamenii cu „ochi oblici”.

Acest tip de prejudecată indusă clocoteşte pretutindeni în lumea dezvoltată, chiar şi acolo unde extremiştii încă nu au preluat controlul. Ziarul *New York Times* a publicat un reportaj din Copenhaga despre Johnny Christensen, „un bancher ieşit la pensie, voinic şi cu mustăţi argintii, care s-a considerat mereu de partea celor care fug din calea războiului şi ospitalier cu imigranţii. Însă, după ce peste 36.000 de solicitanţi de azil, majoritatea musulmani, au năvălit în Danemarca în ultimii doi ani, dl Christensen, în vârstă de 65 de ani, spune: «Am devenit rasist»”. Apoi a adăugat: „Daţi-i afară şi gata” şi s-a prefăcut că dă un şut într-o ţintă imaginară. Julie Jeeg, o studentă la drept care luptă împotriva rasismului din Danemarca, a spus: „Danemarca se închide în sine. Lumea se retrage în interior”.

În iunie 2016, alegătorii din Marea Britanie au votat, la limită, părăsirea Uniunii Europene. Brexit a oglindit aversiunea în creştere la nivel mondial faţă de entităţile guvernamentale multinaţionale şi s-a bazat din plin pe o retorică tribală, care, la rândul său, se întemeiază pe percepţia existenţei unei asemănări. O parte dintre cei care au votat în favoarea părăsirii UE par să fi crezut că se aseamănă cu cei de aceeaşi naţionalitate şi că sunt diferiţi

de toţi ceilalţi. Însă argumentele nativiste cu privire la suveranitate profită adesea de perceperea unor puncte comune acolo unde, în fapt, acestea nu există aproape deloc – şi stârnesc nemulţumiri acolo unde ar putea exista, într-adevăr, interese comune. Convingerea că acei englezi de vârstă mijlocie sau mai bătrâni, din rândurile clasei muncitoare, care au înclinat votul împotriva UE, au mai multe în comun cu bancherii londonezi şi cu membrii Camerei Lorzilor decât cu spaniolii de vârstă mijlocie sau mai bătrâni, tot din rândurile clasei muncitoare, indică prezenţa unor noţiuni arhaice şi etnice cu privire la devotament, naţionalitate şi identitate.

La Conferinţa Partidului Conservator din octombrie 2016, prim-ministrul Marii Britanii, Theresa May, care a venit la putere pe spatele votului Brexit, a spus: „Dacă crezi că eşti un cetăţean al lumii, atunci nu eşti cetăţean nicăieri. Nu înţelegi nici măcar sensul cuvântului «cetăţenie»”. Atât timp cât cetăţenii simt că trebuie să facă această alegere, tensiunile manifestate în referendumul Brexit nu-şi vor găsi o soluţie. Dacă cetăţenii Marii Britanii sunt forţaţi să aleagă între a fi britanici şi a fi europeni, bineînţeles că victoria va aparţine taberei britanice, mai ales dacă a fi european este stigmatizat ca un soi de trădare de ţară. Însă patriotismul diferă de naţionalism; poţi fi patriot fără să fii un naţionalist exclusivist. Un lucru care merită să-l reţinem din politica identitară este vocabularul intersecţionalităţii: faptul că poţi să fii, de pildă, negru şi homosexual; sau sărac, alb şi feminist; sau hispanic şi republican; sau gay şi de partea *alt-rightx*\ sau american şi britanic, dar şi un cetăţean al lumii. Capacitatea de a tolera şi a întruchipa identităţi coincidente este o dovadă de rafinament, iar absenţa acestei capacităţi, un semn de alienare. Ironia este că votul pentru a părăsi UE a fost un vot de nostalgie după o dominaţie pierdută, prin care englezii au renunţat la şi mai multă putere.

1. Mişcare politică eterogenă, apărută în SUA în jurul

anului 2010, ce combină ideologii naţionaliste, neonaziste, neofasciste, nativiste, conservatoare etc. Adepţii acestei mişcări l-au susţinut pe Donald Trump în alegerile din 2016. (*N. tr.*)

În multe cazuri, alegătorii anti-UE au crezut că cei pro – UE căutau să sprijine interesele globale, în defavoarea propriilor concetăţeni. Mulţi au simţit că n-au niciun motiv bun să se îngrijească de nişte străini, în condiţiile în care propriile nevoi îi apasă atât de tare. Însă internaţionalismul nu este un proiect caritabil menit să salveze hoardele nespălate de peste hotare; este acceptarea pragmatică a faptului că soarta naţiunilor a devenit inexorabil de întrepătrunsă, şi că deseori excluderea îi afectează pe cei care exclud la fel de mult ca pe cei excluşi. Într-o lume globală, nici măcar Marea Britanie nu poate fi o insulă de sine stătătoare.

În ziua referendumului, Centrul Demos pentru Analiza Reţelelor de Socializare a descoperit peste 300.000 de mesaje pe Twitter care foloseau hashtagul stopislam. Consiliul Naţional al Şefilor de Poliţie din Anglia, Ţara Galilor şi Irlanda de Nord a identificat peste 3.000 de declaraţii care denunţau hărţuiri din motive etnice şi rasiale în cele două săptămâni premergătoare referendumului şi cele două săptămâni care i-au urmat – o creştere de aproape şaizeci la sută faţă de aceeaşi perioadă a anului anterior. Două săptămâni mai târziu, numărul acestora crescuse la peste 6.000, iar până la sfârşitul lui septembrie, la trei luni după vot, Sir Bernard Hogan-Howe, comisarul poliţiei londoneze metropolitane, a descris această creştere ca fiind „o explozie oribilă de crime săvârşite din ură”.

Linia telefonică de asistenţă Stop Hate („Stop urii”) din Marea Britanie a înregistrat o creştere de şaizeci şi unu la sută a numărului de telefoane primite în lima de după referendum. În acest timp, ambasadele europene din Marea Britanie primeau zeci de telefoane care raportau incidente comise din ură. Ministrul adjunct de externe al

Lituaniei, Mantvydas Bekesius, a declarat că elevii lituanieni din şcolile britanice fuseseră abuzaţi verbal nu doar de alţi elevi, ci şi de părinţi, şi chiar de profesori. Într-un incident pesemne motivat de ură, în casa unei familii lituaniene din Lurgan, Irlanda de Nord, s-au auzit focuri de armă. S-a spus că, la câteva zile după vot, un oficiu poştal din Londra şi un magazin de telefoane mobile din Bristol au refuzat să servească imigranţi letoni. În iulie, un magazin din Norwich cu proprietari români a fost ars din temelii, într-un incident tratat de poliţia din Norfolk drept o infracţiune săvârşită din ură. Ambasada poloneză a raportat opt asalturi şi şapte atacuri împotriva comercianţilor polonezi, precum şi multe exemple de limbaj plin de ură. În Essex, un bărbat a murit ca urmare a unei lovituri la cap într-o altercaţie cu nişte adolescenţi, conflict ce a izbucnit atunci când aceştia l-au auzit vorbind poloneză cu un prieten. O familie din Plymouth şi-a găsit într-o dimineaţă şopronul din grădină cuprins de flăcări; li s-a lăsat un bilet care le spunea „să vă întoarceţi dracu' la voi în ţară sau data viitoare o să vă ardem familia”.

Jon Bumett, cercetător la Institutul pentru Relaţii Rasiale, a spus: „Nu ar trebui să ne surprindă înmulţirea atacurilor împotriva est-europenilor, având în vedere că au fost descrişi în repetate rânduri drept paraziţi, escroci şi, la urma urmei, o ameninţare”. După referendumul Brexit, unii sociologi au vorbit despre „rasism şi xenofobie postreferendum”, sau RXPR. Utilizarea acestei sintagme demonstrează legătura strânsă între rasismul de acasă şi naţionalismul exclusivist – demonstrează faptul că, odată ce ne separăm de diversitatea din propriile comunităţi, rupem legăturile cu diversitatea din lumea largă. Duşmanii de dincolo de graniţe devin duşmani înăuntrul graniţelor şi viceversa.

Printre cele mai dăunătoare şi mai eficiente strategii de campanie ale lui Donald Trump în perioada premergătoare alegerilor din noiembrie 2016 a fost promisiunea întoarcerii la o fantezie demult pierdută a

uniformităţii americane – o fantezie concepută de Părinţii Fondatori, care considerau că nu sunt americane nici persoanele care trăiseră pe pământ american înaintea colonizării, nici cele care fuseseră aduse cu forţa din Africa şi înrobite în colonii. Alegătorilor albi care l-au sprijinit pe Trump nu le-a convenit să-şi împartă hegemonia în declin cu o ţară din ce în ce mai diversă. Pe deasupra, aceştia simt deranjaţi de aerul de superioritate al unei elite educate care se încăpăţânează să le spună ce e mai bine de făcut. Mulţi oameni fără un loc stabil de muncă învinuiesc externalizarea anumitor meserii spre ţările în curs de dezvoltare şi preluarea altora de către imigranţii care simt dispuşi să accepte salarii mai mici. Promisiunea repetată de Trump în campanie a fost că, dacă poţi să scapi de cei pe care i-a numit expeditiv *bad hombres* („tipi răi"), poţi să rezolvi aceste probleme. Cât priveşte orice legătură autentică cu ţări străine, Trump a spus: „N-am timp să călătoresc – acum America are nevoie de atenţia mea". Este oare posibil să acorzi atenţie Americii în timp ce-i ignori sau îi jigneşti pe toţi ceilalţi, pretutindeni? Poţi oare să *vezi* America dacă nu o priveşti uneori de peste graniţe? Mania egocentrică a lui Trump reflectă un solipsism american des întâlnit: presupunerea că o singură ţară deţine toate atuurile. Nici puterea militară şi nici cea economică nu oferă o independenţă reală faţă de toate celelalte naţiuni; tot aşa cum nici intimidarea celorlalţi şi nici îndepărtarea de ei nu sunt mijloace bune de apărare.

Într-un articol publicat după alegeri, istoricul Timothy Snyder, de la Universitatea Yale, a scris: „El a definit lumea ca fiind un izvor nesecat de ameninţări, iar celelalte ţări ca fiind o sursă nesecată de inamici. Ţara şi poporul, ambele de o cinste fără pereche, au fost, chipurile, ţinta unor conspiraţii globale. Oponenţii săi de stânga şi minorităţile naţionale, a insistat el, nu sunt indivizi, ci expresii ale neînduplecatei duşmănii internaţionale faţă de revendicările îndreptăţite ale propriului său popor/ Snyder îl descria pe Hitler, dar

rezonanţa cu preşedinţia lui Trump este indubitabilă. Atacurile execrabile ale lui Trump împotriva musulmanilor, a mexicanilor şi a minorităţilor rasiale simt doar un fragment din marele său proces de dezumanizare a tuturor celor care nu sunt „americani”.

Aşa cum s-a întâmplat în Marea Britanie după referendumul Brexit, prejudecăţile au explodat ca urmare a alegerilor din SUA. Numai în luna noiembrie, Centrul Southern Poverty Law a strâns sute de declaraţii privitoare la acte de ostilitate împotriva imigranţilor, a musulmanilor, a negrilor, a homosexualilor şi a femeilor, inclusiv multe incidente de vandalism cu svastici. Procurorul general al statului Massachusetts a înfiinţat o linie telefonică de asistenţă pentru a răspunde plângerilor de hărţuire de după alegeri; a primit patru sute de telefoane în prima săptămână de funcţionare. Infracţiunile motivate de ură s-au dublat în oraşul New York în săptămâna care a urmat alegerilor. Statul Michigan a raportat dublarea infracţiunilor animate de discriminare şi un număr de treizeci de ori mai mare al incidentelor motivate de ură. FBI a raportat o creştere cu şaizeci şi şapte la sută a crimelor motivate de ură împotriva musulmanilor în 2016, un fenomen ce începuse cu mult înainte de alegeri. S-au înregistrat abuzuri în şcolile primare şi generale, în licee şi universităţi. Atât înăuntrul, cât şi în afara instituţiilor de învăţământ, victimele au fost în principal femeile, familiile interrasiale, hispanicii, asiaticii, persoanele LGBTQ, musulmanii şi imigranţii.

Un studiu desfăşurat în şcoli la zece zile după alegeri a demonstrat „o explozie a utilizării limbajului peiorativ şi rasist de către elevi; a afişării simbolurilor rasiste, printre care svastici, saluturi naziste şi steaguri ale Confederaţiei. Numeroase relatări descriu elevi batjocorindu-şi colegii de culoare sau imigranţi, asigurându-i că ei şi familiile lor vor fi deportaţi după Ziua Inaugurării”. Tinerii care au fost victime ale acestor agresiuni trăiesc cu atacuri de panică, depresie şi reactivitate emoţională. O educatoare din

Tennessee a povestit că un copil hispanic o întreabă în fiecare zi: „E gata zidul?”, după ce colegii i-au spus că va fi deportat şi închis în spatele unui zid. Unui copil de 12 ani din Colorado un coleg i-a spus: „Acum că Trump e preşedinte, o să vă împuşc pe tine şi pe toţi negrii pe care-i voi întâlni”. În Texas, unui adolescent de 13 ani de origine filipineză i s-a spus în autobuzul şcolii: „Când o să-ţi vadă ochii, o să te deporteze”. În California, colegii unei adolescente adoptate din Mozambic au ameninţat-o: „Acum că a câştigat Trump, o să trebuiască să te întorci în Africa, acolo unde ţi-e locul”. La o şcoală gimnazială privată din Philadelphia, im elev a arătat o imagine cu steagul Confederaţiei pe laptopul său, în timp ce un altul stătea lângă el, ţinând o poză cu Donald Trump. Altundeva în regiune, pe pereţii şcolilor au apărut cuvintele PUTEREA ALBĂ, graffitiuri rasiste şi svastici. Nişte elevi de gimnaziu din Detroit au fost filmaţi scandând „Ridicaţi zidul” în timpul pauzei de prânz, a doua zi după alegeri. Elevi de clasa a opta din Colorado şi-au înfruntat colegii hispanici în autobuz, spunând: „Trump n-ar trebui doar să construiască un zid, ci să-l facă şi electric, iar mexicanii să poarte zgărzi cu şocuri electrice”.

În ziua de după alegeri, o profesoară musulmană de la un liceu din Georgia a primit un bilet anonim în care i se spunea că baticul pe care-l poartă „nu mai este permis”, sugerându-i să „şi-l lege de gât şi să se spânzure cu el”; biletul era semnat „America!”. Elevi albi din DeWitt, Michigan, i-au împiedicat pe hispanici să intre în şcoală; în Ann Arbor, un student evreu a fost avertizat: „Pentru că Trump a câştigat, evreii o să trebuiască să plece din ţară”. O învăţătoare din Indiana a scris că, după alegeri, „fiecare şcoală gimnazială din sectorul nostru a întâmpinat probleme legate de comentarii rasiste, xenofobe sau misogine”. Văzuse cu ochii ei băieţi „apucând şi atingând fete, chiar şi după acestea le spuseseră nu”, adăugând că asta „nu se întâmplase niciodată înainte de alegeri”; elevi albi avertizându-şi prietenii de culoare că vor fi daţi afară

din şcoală; şi elevi albi spunându-le elevilor de culoare pe care nici măcar nu-i cunoşteau: „Ştii că Trump o să te arunce peste zid?” sau „Abia aştept să scăpăm de tine şi de alţi negricioşi”. Un profesor de liceu din Kansas a raportat, de asemenea, că băieţii „le pipăie pe fete, le încolţesc în vestiare” şi că le spun colegilor lor hispanici că se vor întoarce în Mexic. O profesoară de spaniolă din Tennessee a raportat că un elev negru n-a fost lăsat să intre în clasă „de către doi elevi albi care scandau «Trump, Trump»”, în timp ce alţii i-au spus că nu mai au nevoie să înveţe spaniolă, fiindcă preşedintele ales „o să-i trimită înapoi pe toţi mexicanii”. În Redding, California, un licean a împărţit mai multor elevi scrisori cu ştampila DEPORTARE, apoi a postat un videoclip cu „farsa” pe Twitter. În Cedar Falls, Iowa, o elevă de 16 ani a renunţat la studii după ce colegii au spus în repetate rânduri că este „homo” şi au ameninţat-o că „o apucă de păsărică”, imitând bravada preşedintelui ales cum că faima îi dă dreptul să agreseze sexual femei fără repercusiuni. O profesoară de liceu din Carolina de Nord a observat că unii dintre elevii ei hispanici au început să-şi poarte tot timpul cu ei certificatul de naştere şi actul de identitate, de teamă că altfel vor fi deportaţi.

Conflictele din şcoli nu s-au limitat doar la elevi. Un aparat de înregistrare ascuns a surprins o învăţătoare din Los Angeles spunându-i unei eleve că îi va deporta părinţii folosind informaţiile din registrul şcolar. Aceasta a explicat: „Am numerele voastre de telefon, adresa voastră, adresa lui mami, adresa lui tati; le-avem pe toate în sistem, draga mea”. Un profesor de la un liceu din Pasco County, Florida, a fost acuzat că le-ar fi spus unor elevi afro-americani care stăteau pe culoar: „Nu mă faceţi să-l chem pe Donald Trump să vă trimită înapoi în Africa”. Un profesor de matematică din suburbiile Philadelphiei le-a spus elevilor săi: „Nu vă mai văitaţi că sunteţi negri”.

Rasismul şi avansurile sexuale nedorite au crescut vertiginos şi în campusurile universitare. În dimineaţa de

după alegeri, o studentă de anul doi de la Universitatea Baylor a fost îmbrâncită de un alt student, care a ameninţat-o: „Ciorile n-au voie pe trotuar... încerc doar să fac America măreaţă din nou”. În aceeaşi zi, studenţii evrei de la New School, din Manhattan, au găsit svastici pe uşile lor; la fel şi femeile LGBTQ de culoare. Membrii Asociaţiei Studenţilor Musulmani de la Universitatea din New York au descoperit graffiti insultătoare pe uşa camerei lor de rugăciuni. Un student asiatic american de la Universitatea Wesleyan a primit un bilet care-l avertiza: „Ţi-a sunat ceasul, gălbejitule”. O studentă din San Diego a fost jefuită de doi bărbaţi care „au făcut comentarii despre preşedintele ales, Trump, şi despre musulmani” înainte să-i înşface geanta şi să-i fure maşina; poliţia a investigat cazul ca fiind o infracţiune motivată de ură. La Universitatea de Stat din Texas, au apărut postere care cereau tortura administratorilor şcolari care susţin iniţiativele pentru diversitate. Universitatea din Tennessee a înregistrat un val de ostilitate împotriva studenţilor musulmani. La un colegiu din Nebraska, un cetăţean american născut în Mexic a trebuit să se mute din cămin după ce alţi studenţi au început să-l ameninţe că-l vor linşa.

Bigotismul s-a dezlănţuit şi în afara campusurilor, vizând în mare măsură femeile şi îndeosebi femeile afro-americane. O tânără din Los Angeles, pe care o cunosc, a ieşit din maşina ei tapetată cu abţibilduri cu Clinton şi Sanders şi un bărbat a venit spre ea, a atins-o între picioare şi i-a spus: „N-ai ce să-mi faci în America lui Trump, curvă şi cioară liberală ce eşti”. Unei femei din Boston i s-a spus: „Crezi că e de râs, târfa murdară? Te scuip, târfa murdară ce eşti. Puţi toată a Africa”. O vizitatoare dintr-un spital din Chicago a spus că a fost acostată de un bărbat în lift, care a numit-o „cioară de nisip” şi a jubilat: „Mulţumesc lui Dumnezeu că Trump e preşedinte acum. O să te deporteze, terorista”. O femeie din Louisiana a povestit: „Stăteam la semafor, aşteptând să

trec strada. O camionetă neagră cu trei bărbaţi albi a oprit la lumina roşie a semaforului. Unul dintre ei a strigat: «Futu-ţi viaţa aia a ta de negresă!» Ceilalţi doi au început să râdă. Unul a început să scandeze «Trump!» în timp ce se îndepărtau”. Când vânzătoarea de la un magazin din Kalamazoo, Michigan, l-a întrebat pe un client dacă are nevoie de ajutor, acesta i-a răspuns: „N-am nevoie de rahatul tău; Donald Trump e preşedinte”. I-a spus „curvă neagră” şi i-a scuipat pe pantofi.

Deodată, svasticile şi sloganele pline de cruzime au început să apară prin diferite locuri. În California, o svastică a fost pictată cu spray pe un panou pentru *Almost Christmas*, im film cu o distribuţie majoritar afro-americană. În Philadelphia, au apărut svastici pe nenumărate clădiri, alături cu graffitiuri proârump şi insulte rasiste, în satul Wellsville, din New York, pe banca unei echipe de softball a fost pictată o svastică, însoţită de cuvintele: SĂ FACEM AMERICA ALBĂ DIN NOU. în Durham, Carolina de Nord, cineva a scris pe un zid: VIEŢILE NEGRILOR NU CONTEAZĂ, NICI VOTURILE LOR.

Cei care au legături cu persoane de alte rase au fost ţinte ale unor insulte deosebit de crunte. La puţin timp după alegeri, un bărbat aflat într-o căsnicie interrasială din Louisville, Kentucky, a primit o scrisoare de la un vecin, prin care îi spunea: „Nimic nu e mai important pentru copiii noştri decât să crească într-un mediu alb şi creştin pur. Nu mi-e clar de ce ţii o curvă neagră la tine în casă. Suntem de părere că toate rasele trebuie separate în Statele Unite ale Americii”. Un bărbat alb din Natick, Massachusetts, care şi-a invitat prietenii afro-americani la el acasă, a primit trei scrisori care îl avertizau că comunitatea în care trăieşte „nu tolerează negrii sub nicio formă”. Alegându-l pe Trump, ne-am luat ţara înapoi”, scria într-una din ele, „şi acum strici tu tot”. Ultima scrisoare îl ameninţa: „Abia am scăpat de ciorile din Casa Albă. Nu mai aduce ciori la noi în cartier. [...] O să-i

ucidem”. În Brundidge, Alabama, o ţintă de tir şi două ştreanguri au fost agăţate pe uşa din faţă a unui restaurant ai cărui proprietari erau un cuplu interrasial. Un cuplu alb din Fitchburg, Wisconsin, care adoptase 11 copii din Statele Unite, Ghana şi China, a primit o scrisoare care spunea: „Voi şi ai voştri trebuie să fiţi separaţi – NU EGALI”. O femeie din California a povestit cum, într-un restaurant, s-a apropiat de ea un străin purtând o şapcă cu Trump, a arătat spre fiica ei metisă şi, râzând, a spus: „Acum trebuie s-o trimiţi înapoi”.

Nici hispanicilor nu le-a fost mai uşor. În West Springfield, Massachusetts, la două zile după alegeri, un veteran de război a găsit în zori cuvintele TRUMP şi PLEACĂ ACASĂ zgâriate pe capota maşinii familiei. În Spokane, Washington, membrii unei familii au descoperit înspăimântaţi o svastică pictată pe garajul lor, însoţită de mesajul: DE TRUMP NU SCĂPAŢI, MEXICANILOR. în Grand Rapids, Michigan, o familie cu un membru hispanic şi-au găsit aleea din faţa casei blocată cu un zid de cutii decorate cu mesajele: MEXICANI ÎMPUŢIŢI, TRUMP şi s-a NE LUĂM AMERICA ÎNAPOI. Nici asiaticii nu au fost în siguranţă. În Hartland, Michigan, o americană de origine indiană a povestit că un străin a scuipat-o, a numit-o „teroristă” şi i-a spus să plece din ţară. La o benzinărie din Farragut, Tennessee, un bărbat alb a întâmpinat o adolescentă chinezo-americană folosind cuvintele: „Abia aştept să te deporteze Trump sau te deportez chiar eu, lesbiană gălbejită ce eşti”.

Evreii au avut, şi ei, parte de probleme. Mama unui prieten, în vârstă de 87 de ani, a trecut pe lângă doi bărbaţi în timp ce traversa strada în New York, când unul dintre ei a izbucnit: „Heil Hitler, târfă împuţită”. Tot în New York, senatorul Brad Hoylman, care este evreu, a primit o broşură antisemită pe care scria: „Sectele religioase false trebuie să piară [...], printre ele este şi iudaismul” şi care înfăţişă o figură mascată, numită „Mânia lui Dumnezeu”, sfâşiind cu sabia simboluri care

reprezentau islamul, pacea, comunităţile de gay şi lesbiene, iudaismul şi aşa mai departe. În Albuquerque, o avocată s-a pomenit că un necunoscut îi scuipa pe portbagajul maşinii, încercând să şteargă un abţibild cu Hillary Clinton. Când l-a luat la întrebări, străinul i-a spus furios că arată a evreică şi a avertizat-o să se pregătească „pentru următorul Exod, domnişoară, pentru că o să facem curăţenie în ţara asta”.

Persoanele LGBTQ simt adesea ţinta atacurilor din partea suporterilor lui Trump, care au rezonat în mare parte cu opoziţia vehementă a vicepreşedintelui Mike Pence faţă de legislaţia şi programele de care beneficiază cetăţenii gay. În Sarasota, Florida, un bărbat gay în vârstă de 75 de ani a fost tras afară din maşină, asaltat şi i s-a spus: „Să ştii că noul meu preşedinte zice că acum putem să vă omorâm pe toţi, poponarilor”. În Austin, Texas, nişte vandali au scris DYKE[16] şi TRUMP şi au desenat o svastică pe uşa casei unui cuplu de lesbiene. În North Canton, Ohio, imediat după alegeri, un cuplu de lesbiene care trăiseră ani buni în tihnă în comunitatea lor şi-au găsit uşa şi capota maşinii mâzgălite cu peiorativul DYKE. în Rochester, New York, steagurile LGBT în culorile curcubeului care atârnau la ferestrele caselor au fost arse. În Bean Blossom, Indiana, un grup de vandali a pictat HEIL TRUMP, BISERICĂ DE POPONARI şi o svastică pe zidul Saint David's Episcopal, o biserică ce primise credincioşi LGBT. Un cuplu din Carolina de Nord a dat peste un mesaj tulburător pe parbriz: „Abia aştept ca un preşedinte adevărat să vă anuleze «căsătoria». Familii *gay* = ardeţi în iad. Trump2016”. Un mesaj la fel de odios a apărut pe maşina unui pastor gay din Burlington, Iowa: „Deci, părinte homo, cum te simţi acum că Trump e preşedinte? Măcar el are curaj. Căsătoria o să fie aşa cum o vrea Dumnezeu, şi a ta n-o să mai existe. America o să aibă grijă de curul tău poponar”.

---

16 Termen vulgar și peiorativ folosit în SUAla adresa femeilor lesbiene. (N. tr.)

Însă cele mai multe invective le-au primit musulmanii şi imigranţii. În săptămânile care au urmat alegerilor, trei moschei din California au primit o scrisoare adresată „copiilor Satanei”, numindu-i pe musulmani Josnici şi murdari” şi cerând să fie exterminaţi. Scrisoarea declara: „Avem un nou şerif în oraş: preşedintele Donald Trump”, care „va curăţa America şi-o va face să strălucească din nou. Şi o să înceapă cu voi, cu musulmanii. O să vă facă ce le-a făcut Hitler evreilor. Musulmanilor, aţi face bine să vă faceţi bagajele şi să vă luaţi tălpăşiţa cât mai puteţi”. Se încheia cu cuvintele: „Trăiască preşedintele Trump şi Dumnezeu să binecuvânteze America”. În Astoria, din cartierul Queens din New York, un şofer Über de origine marocană a fost înjosit de un alt şofer: „Trump e preşedinte, cretinule, aşa că poţi să-ţi iei adio de la viză, scursură. O să te deporteze în curând, nu-ţi face griji, teroristu' dracu'”. În Grand Rapids, Michigan, un taximetrist născut în Etiopia a fost lovit cu pumnul în faţă de un client care i-a strigat în repetate rânduri „Trump!”. În Iowa City, cineva a lipit un bilet de uşa unei familii sudanez-americane: „Acum puteţi să plecaţi toţi acasă. Nu vrem ciori şi terorişti aici. trump Merită menţionat că imigranţii iară acte care primesc astfel de ameninţări nu le raportează aproape niciodată poliţiei, fiindcă se tem că vor fi deportaţi – prin urmare, aceste relatări şi statistici reprezintă, cu siguranţă, doar vârful aisbergului.

Şi-apoi mai e tartorul lor. Practic de fiecare dată când pomeneşte un grup minoritar, Trump foloseşte articolul hotărât – „hispanicii”, „musulmanii”, „negrii” şi „imigranţii” –, dând de înţeles că indivizii care aparţin acestor grupuri pot fi descrişi printr-un singur aspect monolitic al identităţii lor. Îi esenţializează în mod repetat pe toţi cei care sunt diferiţi de el, declarând, de pildă: „Am contabili negri la Trump Castle şi la Trump Plaza. Ţipi negri care-mi numără banii! Nu-mi place. Singurul gen de oameni care vreau să-mi numere banii simt ţipi scunzi care poartă kippa în fiecare zi. Ala e singurul gen de oameni

care vreau să-mi numere banii. Nimeni altcineva”. Cu altă ocazie, şi-a criticat un angajat, remarcând: „Lenea e o trăsătură a negrilor”. Deseori, Trump acuză în mod fals grupurile pe care le are în vizor de comportamente reprobabile. „Am văzut turnurile World Trade Center când se prăbuşeau”, s-a lăudat Trump în faţa unei mulţimi din Birmingham, Alabama, la o adunare din 2015. „Şi le-am văzut din Jersey City, New Jersey, unde mii şi mii de oameni chiuiau şi aplaudau în timp ce clădirea se prăbuşea. Mii de oameni aplaudau”. Cercetări aprofundate făcute de jurnaliştii de la *Washington Post* au confirmat că nu a existat nicio mulţime care să fi chiuit şi aplaudat. Declaraţia lui Trump a fost o minciună menită să îngrozească şi să denigreze.

Politicile lui Trump cu privire la imigraţie sunt bazate întocmai pe astfel de generalizări, deşi propria sa mamă şi bunicul din partea tatălui au fost imigranţi, iar el s-a căsătorit de două ori cu imigrante, în 2015, a scris pe Twitter: „Trebuie să oprim imigraţia, această maşinărie ucigaşă şi infracţională. Problemele des întâlnite se vor înrăutăţi. Să ne luăm ţara înapoi!” La puţin timp după aceea, a declarat: „Donald J. Trump cere oprirea totală şi completă a intrării musulmanilor în Statele Unite până când reprezentanţii ţării noastre îşi dau seama care este situaţia. Conform Pew Research şi altor surse, o mare parte din populaţia musulmană urăşte în mod deosebit americanii”. Într-un interviu din martie 2016 cu jurnalistul CNN Anderson Cooper, Trump a afirmat: „Cred că islamul ne urăşte”, punând un semn de egalitate între religie şi ai săi 1, 6 miliarde de credincioşi din lumea întreagă şi cei care comit atrocităţi în numele ei.

Utilizând o sintagmă folosită de regulă la pescuit, a spus: „Punând capăt capturării şi eliberării la graniţă, vom pune capăt ciclului de trafic de persoane şi violenţă. Numărul de treceri ilegale ale frontierei va scădea. Vom opri acest fenomen, nu prea o să se mai întâmple. Credeţi-mă”. Apoi a adăugat: „În momentul de faţă, aproape

180.000 de imigranţi ilegali cu cazier judiciar, a căror deportare a fost ordonată, ne cutreieră străzile, liberi să atace cetăţeni paşnici”, fără să admită că acei imigranţi au, în cele mai multe cazuri, „caziere judiciare” legate de statutul lor ilegal, nu de infracţiuni cu violenţă. Câteva săptămâni mai târziu, Trump a explicat cum Statele Unite nu vor mai primi imigranţi nici în circumstanţe disperate, ce ţin de viaţă şi de moarte: „Ţineţi minte că, sub administraţia Trump, America e înainte de toate (*America first*). Să ţineţi minte asta. Ne alegem imigranţii pe bază de merit. Merit, abilităţi, competenţe. Nu-i aşa că sună bine?”

Într-adevăr, atunci când Partidul Nazist American şi-a exprimat susţinerea pentru Trump, liderul său a declarat: „N-avem nevoie de musulmani. Avem nevoie de indivizi albi, inteligenţi, bine educaţi care să se asimileze în cultura noastră. Votaţi cu Trump”. La o strângere de fonduri de sfârşit de an, de după alegeri, Kevin MacDonald, fostul profesor de la Universitatea de Stat din California, Long Beach, care şi-a construit cariera găsind justificări pseudoacademice pentru naţionalismul alb şi pentru antisemitism, a scris: „În acest nou climat, milioane de albi îşi dau seama că este perfect legitim să te opui imigraţiei şi multiculturalismului. Mişcarea Alt Right este singura perspectivă intelectuală bine definită care îl sprijină pe Trump. Noi reprezentăm singura perspectivă intelectuală care ia în serios problemele rasiale şi acceptă cercetările ştiinţelor sociale nu doar în privinţa rasei, ci şi în privinţa preţului dezastruos pe care albii majoritari îl plătesc pentru multiculturalismul forţat şi a viitorului înfiorător care-i aşteaptă pe albi dacă vor deveni, într-adevăr, o minoritate urâtă şi detestată”.

Trump va schimba relaţia Americii cu restul lumii. El a alienat şi a insultat numeroase ţări, punând sub semnul întrebării buna-credinţă a liderilor, cetăţenilor şi instituţiilor acestora. În lumea lui Trump, alcătuita din învingători şi învinşi, valoarea principală este cea monetară. Ameninţând că va retrage trupele americane

din ţările care nu plătesc pentru prezenţa acestora, anunţându-şi dezinteresul faţă de tratatele prin care America apără popoare care, după părerea lui, nu şi-ar permite să ne apere la rândul lor, trece cu vederea faptul că americanii au beneficiat de ordinea mondială liberală atât din punct de vedere monetar, cât şi moral. Trump dă dovadă de o nepăsare infantilă faţă de faptul că prăbuşirea acestei ordini, înmulţirea războaielor şi proliferarea armelor nucleare vor pune, cel mai probabil, capăt dominaţiei economice şi militare a Americii şi vor ameninţa viaţa de zi cu zi a locuitorilor acestei ţări – făcând astfel America neputincioasă din nou. Colin Ducck, expert în politică de la Universitatea George Mason, a scris: „Adevăraţii izolaţionişti de ambele părţi ale spectrului politic, oricât de încăpăţânaţi ar fi, tind să aibă idealuri mai înalte, să aibă convingeri mai ferme şi mai pure decât Donald. Nişa reală a lui Trump, pe care şi-a croit-o în bizarul stil propriu, este pur şi simplu naţionalismul american”. Thomas Wright, de la Institutul Lowy pentru Politici Internaţionale, a spus: „Convingerile lui fundamentale sunt opoziţia faţă de acordurile de alianţă semnate de America, opoziţia faţă de comerţul liber şi sprijinul pentru regimurile autoritare, îndeosebi cel din Rusia. Dacă va guverna în concordanţă cu aceste convingeri, din liderul unei ordini internaţionale liberale, Statele Unite vor deveni o superputere sălbatică, care nu-şi respectă angajamentele internaţionale, care subminează economia globală deschisă şi care se aliază cu Rusia lui Putin”. Subliniind aroganţa naivă şi zgârcită a lui Trump, jurnalistul Charles Krauthammer a scris: „Politica lui externă decurge dintr-un naţionalism mândru, din credinţa că aceste triburi şi naţiuni recalcitrante nu merită sacrificiul vieţilor şi avuţiilor americane”.

Problema care domină gândirea lui Trump de aproape trei decenii este percepţia sa că Statele Unite au fost trase pe sfoară prin alianţa cu alte naţiuni. Este profund ostil ideii de integrare economică internaţională.

„Globalizarea”, a declarat el într-un discurs din iunie 2016 în Monessen, Pennsylvania, „i-a îmbogăţit pe membrii elitei financiare care donează bani politicienilor, în timp ce milioane de muncitori nu s-au ales decât cu sărăcie şi necazuri. Acest val de globalizare a nimicit clasa de mijloc”. Trump crede că Statele Unite nu au obţinut destul de pe urma alianţelor şi instituţiilor internaţionale care au apărut după cel de-al Doilea Război Mondial şi care au adus Europei de Vest o stabilitate care ar fi fost de neînchipuit înainte. Scriind pentru ziarul conservator *Wall Street Journal*, George Melloan, un specialist în afaceri internaţionale, cu o carieră de 54 de ani la acest ziar, a comentat: „Trump nu-şi doreşte nimic altceva decât să năruie ordinea liberală condusă de SUA”. Şi, cu toate că Trump şi-a exprimat entuziasmul cu privire la comerţul liber în timpul campaniei, a atacat cu înverşunare NAFTA (Acordul Nord-American de Comerţ Liber), Parteneriatul Trans Pacific şi majoritatea celorlalte acorduri ce au în centru comerţul liber. Referitor la această împotrivire paradoxală, Thomas Wright a remarcat în *Politico*: „Vrea să ceară altor ţări taxe – amintind din nou de protecţionismul secolului al XIX-lea – şi să negocieze acorduri bilaterale. Majoritatea economiştilor sunt de părere că aceste măsuri vor împinge economia globală pe o pantă descendentă, dar se pare că lui Trump nu-i pasă”.

Tendinţa lui Trump de a folosi argumente economice menite să funcţioneze pe termen scurt, iară să se gândească la interesele noastre de securitate pe termen lung, a zguduit ţara. Într-un discurs din aprilie 2016 despre politica externă, a declarat: „Am cheltuit trilioane de dolari de-a lungul timpului pe avioane, rachete, nave, echipament, întărindu-ne armata ca să oferim Europei şi Asiei o apărare puternică. Ţările pe care le apărăm trebuie să plătească preţul acestei apărări, iar dacă nu, SUA trebuie să fie pregătită să lase aceste ţări să se apere singure. Nu avem de ales”. Întrebat într-un interviu pentru *New York Times* dacă şi-ar respecta obligaţiile faţă de

statele membre NATO, a spus: „Ei şi-au respectat obligaţiile pe care le au faţă de noi? Dacă ei şi-au respectat obligaţiile, răspunsul este da”. Cât despre ce ar face dacă aceste state nu şi-au respectat obligaţiile, a spus: „Păi eu nu spun «ce-ar fi dacă». Eu spun că în momentul de faţă există multe ţări care nu şi-au respectat obligaţiile faţă de noi”. A continuat: „NATO este nedreaptă, economic vorbind, faţă de noi, faţă de Statele Unite. Pentru că, de fapt, ajută celelalte ţări mai mult decât ajută Statele Unite, iar noi plătim în mod disproporţionat. NATO trebuie să se schimbe din punct de vedere al costurilor, pentru că Statele Unite plătesc prea mult din costurile NATO”. În discursul din aprilie 2016 pe tema politicii externe, a spus: „Atât prietenii, cât şi duşmanii noştri, îşi pun ţara pe primul loc, iar noi trebuie să începem să facem acelaşi lucru, rămânând corecţi faţă de ei. N-o să ne mai lăsăm ţara sau poporul pradă chemării false a globalismului”.

Pentru a promova acest plan, Trump şi-a lansat campania „America First” („America înainte de toate”) adoptând fără remuşcări termenul folosit de Charles Lindbergh pe vremea când acesta milita pentru neimplicarea Americii în al Doilea Război Mondial. Această sintagmă a fost asociată cu antisemitismul, cu admiraţia pentru nazişti şi pentru Ku Klux KLan, precum şi cu începuturile mişcării de instaurare a supremaţiei albe. America First, în versiunea lui Trump, constă în denigrarea altor ţări şi a relaţiei lor cu SUA. Acesta a spus: „Crezul nostru va fi americanismul, nu globalismul. Atât timp cât suntem conduşi de politicieni care nu pun America înainte de toate, ştim cu siguranţă că celelalte naţiuni nu vor trata America cu respect. Cu respectul pe care-l merităm”. Nu este clar în ce constă acest respect pe care îl merităm, nici de ce respectul – un concept invocat adesea de mafioţi pentru a-şi justifica crimele de onoare – ar trebui inclus brusc în relaţiile internaţionale, de parcă ar fi un bun fungibil şi cuantificabil. Însă cuvintele lui Trump mi-au amintit de acea scenă din *Anna Karenina* în care eroina

declară: „Oamenii au inventat respectul ca să ascundă locul gol unde ar trebui să fie iubirea.”[17]

Trump a pus toţi liderii Europei în aceeaşi oală, postând pe Twitter, în decembrie 2015: „În oraşele europene a fost emisă o nouă alertă de terorism. Oare când o să spunem că ne-a ajuns şi o să fim duri şi deştepţi. Lideri slabi!” Ulterior a scris pe Twitter: „Marea Britanie încearcă din greu să ascundă uriaşa problemă a musulmanilor. Toată lumea ştie ce se întâmplă, foarte trist! Fiţi sinceri”. Mai târziu, a spus: „Mergeţi la Bruxelles – am fost în Bruxelles demult, acum douăzeci de ani, aşa frumos, totul e aşa frumos – acum e ca şi cum ai trăi într-o cocină”. În interviul său cu *New York Times*, *st* spus: „Naivitatea lui Merkel distruge Germania”, adăugând că ţara este „un dezastru total – e plină de crime” şi că „cetăţenii săi sunt atacaţi de imigranţii cărora li se dă voie să intre în ţară”.

Îndreptându-şi apoi privirile spre Asia, a spus: „Le datorăm chinezilor 1, 3 mii de miliarde de dolari. Japonezilor le datorăm şi mai mult. Aşa că ei vin aici, ne iau slujbele, ne iau banii şi apoi ne împrumută banii înapoi, şi noi îi plătim cu dobândă, şi apoi dolarul creşte, aşa că ei fac şi mai mulţi bani. Cât de proşti pot să fie conducătorii noştri? Cât de proşti pot să fie politicienii ăştia ca să permită aşa ceva?” Mai târziu, a continuat: „Ceea ce a făcut China Statelor Unite este cel mai mare furt din istoria omenirii. Noi am reconstruit China cu ce-au furat ei de la noi”. Apoi a susţinut: „Când i-am bătut ultima dată, să zicem, pe chinezi într-un acord comercial? Ne fac praf. Eu îi bat pe chinezi de fiecare dată. De fiecare dată. Când i-am bătut noi vreodată pe japonezi la ceva? Ei îşi trimit milioane de maşini încoace, şi noi ce facem? Când aţi văzut ultima oară un Chevrolet în Tokyo? Nu există aşa ceva, oameni buni. Ne bat de fiecare dată”. Referitor la Orientul

---

17 Lev Iblstoi, Anna Karenina, trad. Emil Iordache, Polirom, București, 2007.
(M tr.)

Mijlociu, a spus: „Ne taie capetele în Orientul Mijlociu. Vor să ne omoare, vor să ne omoare. Vor să ne omoare ţara”. Iată şi un exemplu grăitor: „Iranul ne-a tras pe sfoară când a încheiat una dintre cele mai bune înţelegeri din istoria omenirii”. Criticând şi statele mai apropiate, a numit Mexicul „un stat total corupt”, care reuşește cumva „să ne trimită ucigaşi, droguri şi crime, şi ei păstrează banii!”; şi apoi: „Noi când batem Mexicul la graniţă? Ei râd de noi, de prostia noastră. Şi acum ne bat şi din punct de vedere economic. Nu ne sunt prieteni, credeţi-mă”.

Trump este un suporter înflăcărat al oamenilor care conduc cu mână de fier. „Noi am fost bătăuşul cel mare, dar n-am fost conduşi cu cap. Şi am fost bătăuşul cel mare de atunci – bătăuşul cel mare şi fraier, şi am fost jefuiţi sistematic de toată lumea”, a spus el, părând că regretă mai degrabă faptul că nu ne-am priceput la bătaie, nu că am fost bătăuşi. Îşi păstrează această mentalitate de mult timp; într-un interviu din 1990 cu *Playboy*, a descris masacrul protestatarilor din piaţa Tiananmen de către guvernul chinez ca fiind un exemplu de succes al „puterii forţei”, explicând: „Când studenţii au năvălit în piaţa Tiananmen, guvernul chinez aproape c-o făcuse de oaie. Şi-apoi au fost necruţători, au fost groaznici, dar au înăbuşit mulţimea cu forţă. Asta îţi arată puterea forţei”. Într-un alt interviu, a spus admirativ: „Saddam Hussein a fost un ticălos, dar s-a priceput la ceva: la omorât terorişti. Nimeni n-a omorât terorişti mai bine ca el, înţelegi? Acum parcă e Harvardul teroriştilor. Vrei să te faci terorist, te duci în Irak. Dar el a omorât teroriştii. Bun, aşa că noi am distrus asta”.

Trump consideră că toleranţa este un semn de slăbiciune. A sprijinit utilizarea torturii pentru suspecţii de terorism, sfidând Convenţia de la Geneva şi neluând în seamă dovezile din ce în ce mai clare care arată că tortura nu este eficientă. „Dacă nu funcţionează, o merită oricum, pentru ce-au făcut”, a zis el, promiţând metode „cu mult mai rele” decât înecarea simulată. Lui Anderson Cooper i-a

spus: „E foarte interesant ce se întâmplă cu Convenţia de la Geneva. Toată lumea are încredere în Convenţia de la Geneva până când încep să piardă, şi atunci spun «Păi hai să scoatem bomba». Bun. Când încep să piardă. Trebuie să jucăm după nişte reguli mai dure. Simt complet în favoarea înecării simulate. Păi ce, ei au voie să taie capete şi noi n-avem voie să-i înecăm? Ne aflăm oarecum într-un mare dezavantaj”.

Percepţia că statul nu mai funcţionează – care pare să fi fost un factor major în votul pentru Brexit, în alegerea lui Trump şi în evenimentele asemănătoare din Europa – reflectă o fantezie a ceea ce ar trebui să fie un stat funcţional: o instituţie care îţi oferă mai mult şi îţi cere mai puţin. Însă un vot împotriva normelor instituite – din punct de vedere filosofic, o atitudine mai degrabă liberală decât conservatoare – aduce rareori cu sine mai multă coerenţă, şi semnalează adesea o cădere în haos. O astfel de atitudine ignoră rapiditatea cu care, istoric vorbind, eliberatorii ajung să semene cu cei pe care i-au înlocuit. Noţiunea că cea mai bună soluţie pentru problemele unei naţiuni este sechestrarea naţională aminteşte de un trecut imaginar în care acţiunile unei ţări puteau fi clar separate de acţiunile celorlalte. Liberalismul susţine că interesele unei ţări sunt condiţionate de îmbunătăţirea lumii, în timp ce conservatorismul radical al zilelor noastre susţine că acele interese se află în competiţie cu restul lumii. Nu e îndeajuns ca cea mai puternică naţiune de pe pământ să-şi dorească interacţiunea cu inferiorii săi; puterea Statelor Unite provine tocmai din felul în care modelează aceste interacţiuni, din rolul său istoric de lumină călăuzitoare pentru restul lumii, în ciuda eşecurilor şi a ipocriziilor sale. N-a existat vreo ţară al cărei preşedinte să laude cu atâta generozitate dictatori, să susţină tortura şi să râdă de cei iară drepturi.

Aceasta este o carte despre graniţe: atât despre frumuseţea diferenţelor noastre, cât şi despre simetriile surprinzătoare care persistă între noi în ciuda acestor

diferenţe. Este o carte despre diversitate şi despre intimitatea trăirilor omeneşti. Administraţia lui Donald Trump vede diferenţele ca pe ceva ameninţător, nu frumos, şi, prin urmare, neagă caracterul omenesc pe care îl avem în comun: ea reprezintă opusul argumentelor cuprinse în aceste pagini. În aceste vremuri antiliberale, interesele minorităţilor împovărate sunt puse pe plan secundar într-un mod violent sau prin nepăsare. De aici decurge ameninţarea fragmentării şi percepţia greşită cum că minorităţile au interese complet disparate: musulmanii; nevoiaşii; spectrul LGBTQ, ce cuprinde sexualităţi şi identităţi de gen alternative; persoanele birasiale şi multirasiale; persoanele cu dizabilităţi sau cu abilităţi diferite; afro-americanii şi africanii; hispanicii şi asiaticii; intelectualii; cuplurile de rase sau credinţe diferite; familiile monoparentale; deţinuţii din închisori care execută pedepse inexplicabil de grele pentru infracţiuni minore; victimele opresiunii şi tragediilor la ei acasă, fie acestea traume personale în cadrul familiilor sau traume sociale în cadrul comunităţilor; imigranţii fără acte; refugiaţii; cei foarte tineri şi cei foarte bătrâni; persoanele fără adăpost; femeile care lucrează pentru că vor; femeile care lucrează pentru că simt nevoite; femeile care sunt mame cu normă întreagă; femeile care caută să facă avort şi doctorii care au grijă de ele.

Şocul extraordinar resimţit de mulţi liberali odată cu victoria lui Trump demonstrează cât de puţin se cunosc între ele cele două jumătăţi formate de cetăţenii americani. În plus, reflectă eşecul sondajelor de opinie şi ne subminează încrederea în presa despre care se presupune că ar fi neutră. Au apărut o sumedenie de acuzaţii, conform cărora Facebook ar fi creat „o bulă-filtru”, în urma căreia liberalii nu au văzut decât postări liberale, iar conservatorii, postări conservatoare; care le-a consolidat genul de interese pe care le aveau deja, adâncind dezbinarea; şi care a făcut ca fiecare tabără să creadă că majoritatea oamenilor au aceeaşi părere în

materie de probleme fundamentale. Având în vedere înăbuşirea mondială a toleranţei şi, mai ales, iminenta preşedinţie a lui Donald Trump, membrii acestor grupuri trebuie să-şi recunoască afinităţile comune, acum că au devenit ţintele aceleiaşi un Fiecare categorie oprimată este neputincioasă cât timp este izolată, însă corpul colectiv de persoane oprimate poate fi puternic. Toţi cei pe care-i înspăimântă svasticile au ceva în comun. Avem o nevoie acută de o confederaţie unificatoare. Democraţia este o problemă de aritmetică; la fel şi majoritatea protestelor. Eşti mai protejat atunci când accepţi opinia majorităţii decât atunci când i te împotriveşti, iar cei care i se împotrivesc simt mai protejaţi în tovărăşia altor disidenţi decât atunci când sunt singuri. Vocea apartenenţei comune trebuie să nu se lase înfrântă de vocea alterităţii. Câmpiile deschise ale umanităţii noastre comune sunt mai întinse şi mai primitoare decât cetatea în care vor să ne închidă cei aflaţi temporar la putere.

Probabil că vor exista mereu ţări care vor să-şi extindă graniţele şi să asimileze teritorii auxiliare, precum şi ţări care vor să-şi închidă graniţele pentru a împiedica imigraţia şi eterogenitatea. Hărţile vechi înfăţişează diviziunile politice în evoluţie constantă; acele teritorii delimitate de munţi, mări şi râuri pot căpăta o aură liniştitoare de permanenţă, dar până şi acestea au fost încălcate în repetate rânduri. Zidurile se oferă să preia rolul reliefului robust atunci când acesta nu există, iar politicienii moderni nu sunt singurii care le-au contemplat unicitatea izolantă. Poetul american Robert Frost sugera în poezia sa, „Mending Wall”, că natura detestă astfel de baricade:

Înainte să ridic un zid aş vrea să ştiu
Ce este dincoace sau dincolo de el
Şi pe cine aş putea să deranjez.
E acolo ceva ce nu iubeşte zidul.
Ce vrea să îl doboare.

La care vecinul din poezie nu poate să spună decât:

„Gardurile bune fac vecini buni”. Însă istoria ne arată că, în multe cazuri, gardurile bune fac duşmani adevăraţi. Zidurile sunt simboluri concrete ale excluderii, iar excluderea este rareori o mişcare diplomatică înţeleaptă. Cu toate acestea, la peste un sfert de secol de la distrugerea Zidului Berlinului – simbolul suprem al întemniţării – zidurile au ajuns din nou pe prima pagină a ziarelor. Ridicarea zidurilor, interzicerea intrării străinilor, trivializarea păcii fragile făurite în Europa după cele două războaie mondiale şi exprimarea făţişă a prejudecăţilor faţă de comunităţile de imigranţi sunt toate prezentate din ce în ce mai des ca politici externe viabile şi ca proceduri de securitate rezonabile.

Trump a promis ridicarea unui zid între Statele Unite şi Mexic – pe care să-l plătească mexicanii. Marea Britanie construieşte „marele zid din Calais”, aşa cum l-au numit unii jurnalişti, în speranţa că vor diminua imigraţia ilegală. S-a vorbit, de asemenea, despre păstrarea unora din „zidurile păcii” care separă cartierele catolice de cele protestante în Irlanda de Nord. Există planuri în curs pentru un nou gard imens de-a lungul graniţei Ungariei. Israelul nu este deloc departe de a deveni o naţiune îngrădită, deşi continuă să se extindă dincolo de graniţele stabilite. Câtă vreme lumea este otrăvită de războaie, foamete şi nedreptăţi majore, unii oameni vor încerca să scape din regiunile tulburate şi secătuite, îndreptându-se spre cele care par mai puţin tulburate şi mai prospere. Zidurile nu vor rezolva această problemă; ea depinde de o reînnoire perpetuă a contractului social.

Libertatea e o acţiune. Este ceva ce trăieşti şi dobândeşti, ceva ce trebuie retrăit şi redobândit în fiecare zi. Nu stă pe loc; nu putem presupune că este o proprietate permanentă. Câştigarea Ebertăţii necesită timp şi o dăruire enormă, însă această libertate obţinută cu atâta asiduitate se poate pierde cu o iuţeală alarmantă. Nazismul, apartheidul, extremismul Hutu, Serbia Mare – fiecare dintre acestea s-a instalat subit şi a spulberat

dreptatea care o precedase. În fiecare caz, cei care aveau să devină victimele unei violenţe metodice n-au crezut că aşa ceva va fi posibil la scară atât de largă. Poate că nu ne aflăm în pragul unei crize atât de extreme în Statele Unite şi în Marea Britanie – dar suntem totuşi, în cel mai bun caz, în mijlocul unui val de bigotism nemaiîntâlnit. Dacă vrem să găsim o formă eficientă de rezistenţă împotriva instituţionalizării acestuia, o vom găsi într-o deschidere constantă: adică cel mai radical act de opoziţie cu putinţă împotriva instituţiilor guvernamentale care vor să reducă la tăcere vocile nesupuse.

Prietenul meu Hasan Agili a fost primit în Statele Unite ca refugiat din Libia în urma recomandărilor mele, şi acum locuieşte cu familia mea. Este vesel, blând şi plin de entuziasm, şi joacă un rol deosebit de important în viaţa fiului nostru de şapte ani, George, pentru care, Hasan, chiar şi la vârsta de 33 de ani, este practic fratele mai mare pe care şi l-a dorit dintotdeauna. îl ţinem pe Hasan la noi fiindcă este o persoană plăcută şi fascinantă; fiindcă ne bucură compania lui; şi fiindcă vieţile pe care le trăim, fiind americani gay în New York în aceste vremuri, reflectă atâtea privilegii de care alte persoane *gay* nu au parte, aşa că simţim că avem o obligaţie morală să dăm o mână de ajutor. Cred, de asemenea, că aceasta este o perioadă în care actul de a primi un imigrant musulman în familia ta le demonstrează copiilor noştri, celor care ne cunosc şi chiar nouă înşine că cineva care a fost considerat „altfel” poate să devină nu doar un apropiat, ci şi o persoană iubită.

Când am fost plecat de acasă pentru câteva zile vara asta, la puţin timp după ce Hasan a venit în New York, mi-a trimis într-o noapte un e-mail despre o întâmplare care a fost, pentru el, uluitoare. Stătea pe treptele din faţa casei noastre din New York, când doi bărbaţi au trecut pe lângă el, ţinându-se de mână. S-au oprit să se sărute, apoi au pornit agale înainte. În cartierul nostru se întâmplă des astfel de gesturi intime banale; uneori am fost chiar eu cel care s-a oprit să-l sărute pe celălalt bărbat pe stradă. Însă,

pentru Hasan, lipsa ruşinii a fost o revelaţie. Mi-a scris: „Inima îmi bătea atât de tare, de emoţie sau de euforie... nu ştiu. Am rămas aşezat acolo încă vreo treizeci de minute, aşteptând să se întâmple din nou ceva asemănător, dar nu s-a întâmplat. Vreau să încerc şi eu, să simt cum e să te ţii de mână cu cineva şi să mergi pe stradă. E un sentiment pe care abia aştept să-l trăiesc". În aceeaşi săptămână, un văr de-al lui, la vârsta adolescenţei, a fost împuşcat şi rănit grav în Libia atunci când o bandă a încercat să-i fure maşina; încă doi veri au fost împuşcaţi şi ucişi când s-au dus să viziteze victima la spital.

Le cerem atât de mult refugiaţilor şi imigranţilor, care simt nevoiţi să trăiască în două realităţi diferite. Eu şi soţul meu am urmărit dezbaterile prezidenţiale cu Hasan, care a remarcat numeroasele referiri la patria sa în timp ce Trump invoca atacul din 2012 al militanţilor islamişti asupra ambasadei SUA din Benghazi. A doua zi după alegeri, a primit un telefon de la mama lui. „Bănuiesc că n-o să pot niciodată să vin să te văd", i-a spus ea, plângând. M-a afectat tristeţea ei, deşi n-am întâlnit-o niciodată, aşa cum m-a afectat şi teama lui Hasan. Vieţile şi identităţile noastre se suprapun şi se disting zilnic, iar acesta este un fapt deopotrivă politic şi personal. Când i-au ascuns pe Anne Frank şi familia ei, Miep Gies şi prietenii săi au săvârşit un act politic, deşi au făcut asta în parte datorită afecţiunii personale. Un act politic a fost şi decizia lui Mildred şi Richard Loving să se căsătorească în 1958 şi să petreacă nouă ani luptând împotriva legilor din Virginia care interziceau căsătoriile mixte din punct de vedere rasial, ajungând până la Curtea Supremă a Statelor Unite, deşi motivul lor iniţial a fost dragostea pe care şi-o purtau unul celuilalt. Şi tot un act politic a fost decizia noastră să-l primim pe Hasan în sânul familiei, deşi îl învaţă pe George să joace fotbal, lucrează într-un spital, coace prăjituri delicioase pentru ocazii speciale şi ne face pe toţi să râdem. Sperasem că trecerea timpului va şterge latura politică a şederii lui la noi acasă, lăsând să domine doar

respectul şi afecţiunea reciprocă. Această posibilitate a dispărut în noaptea alegerilor.

Identitatea şi asocierile erau cândva condiţionate în mare măsură de aspecte geografice şi de clasă socială; un fermier din Indiana nu avea nimic de-a face cu un student de la Universitatea din Beijing. Internetul permite formarea triburilor dincolo de constrângerile sociale din trecut. Diferenţa dintre afinitatea cu vecinii şi afinitatea cu aceşti prieteni îndepărtaţi este izbitoare. Campania lui Trump s-a dezvoltat pe fondul fricii de celălalt pe care o simt unii americani, o frică ce a luat amploare deşi mulţi dintre utilizatorii reţelelor de socializare au zilnic interacţiuni prietenoase pe internet cu „ceilalţi". Este adevărat că această „lume micşorată" le permite americanilor să joace table cu indonezienii, însă nu se poate spune neapărat că îi umanizează pe cei de naţionalităţi sau convingeri politice diferite. Între timp, lumea din ţările în curs de dezvoltare care observă proporţiile luxului occidental se simte revoltată în urma alienării provocate de întrezărirea unor privilegii de care nu se va bucura niciodată. Nici măcar Trump nu crede că un zid ar putea opri răspândirea tehnologiei globale, a roboticii şi a internetului – progrese care, se pare, nu doar că sporesc inegalitatea la nivel global, ci şi conştiinţa acestei inegalităţi.

Ura şi invidia nu respectă graniţele naţionale. Un profesor bosniac de teorie critică, Damir Arsenijevic, mi-a scris, plin de compasiune, din Tuzla, la câteva săptămâni după alegerile americane din 2016. Când i-am răspuns că situaţia nu se compară cu ce se întâmplase la el în ţară în urmă cu 20 de ani, mi-a spus: „Simt nişte vremuri odioase şi îmi imaginez că nu-i prea plăcut nici în comparaţie cu Bosnia. Când eşti lovit din plin şi e prima oară, aşa cum s-a întâmplat cu Trump, poate fi o perioadă foarte traumatică. Este începutul unei discuţii mult mai lungi, iar această discuţie trebuie purtată la nivel internaţional". O astfel de discuţie nu poate deveni internaţională dacă, la nivel

global, oamenii nu sunt înclinaţi spre dialog. Am postat o parte din scrisoarea lui Damir pe Facebook şi am primit comentarii indignate de la mai mulţi prieteni, şocaţi de faptul că rezultatul „nefericit" al unor alegeri poate fi comparat cu un genocid. Scrisoarea lui Damir nu sugerase că rezultatul voturilor este pe măsura genocidului din Bosnia, sau a violenţei despre care am scris în alte daţi, însă avertizarea lui mi-a deschis ochii. Violenţa tinde să ia avânt încetul cu încetul – cel puţin la început – şi poate celor care şi-au văzut propria societate distrusă le este mai uşor să-i recunoască semnele.

Un simptom tulburător este refuzul unei personalităţi publice de a se distanţa de violenţa comisă în numele său. Trump s-a oferit să plătească cheltuielile de judecată pentru unul dintre susţinătorii lui, care doborâse pe cineva cu pumnul la un miting, şi a făcut, de asemenea, o glumă deja faimoasă pe seama lui Hillary Clinton, cu trimitere la al Doilea Amendament, prin care aproape invita lumea s-o împuşte. Nu-l imită în mod conştient pe Adolf Hitler sau pe sârbul Slobodan Milosević, însă locuitorii ţărilor unde s-au întâmplat lucruri de neînchipuit au fost adesea luaţi prin surprindere de ceea ce s-a petrecut în jurul lor, iar noi trebuie să ţinem seamă de avertizările acestora. Cei care au trăit sub constrângeri au adesea mai multe de spus despre libertate decât locuitorii democraţiilor paşnice.

Într-un articol deseori citat din *New York Times*, cu titlul „The End of Identity Liberalism" („Sfârşitul liberalismului identitar"), specialistul în ştiinţe politice Mark Lilla a scris: „De la o vârstă foarte fragedă, copiii noştri sunt încurajaţi să vorbească despre identităţile lor individuale, chiar şi înainte de a le avea. Când ajung la facultate, mulţi presupun deja că discursul politic se rezumă la discursul despre diversitate şi au izbitor de puţine lucruri de spus despre probleme perene, precum clasele sociale, războaiele, economia şi binele comun. Această fascinaţie pentru drama identităţii afectează până şi reportajele din străinătate. Oricât de interesant ar fi să

citeşti, de pildă, despre soarta persoanelor *transgender* din Egipt, acest lucru nu contribuie cu nimic la educarea americanilor cu privire la puternicele curente politice şi religioase care vor determina viitorul Egiptului şi, în mod indirect, viitorul nostru”. Lilla continuă: „Politica identitară este în mare parte expresivă, nu persuasivă. De aceea nu câştigă niciodată alegerile – dar le poate pierde”.

Drept răspuns, Katherine Franke, colegă cu Lilla la Universitatea Columbia, a scris: „Atât fostul preşedinte egiptean, Hosni Mubarak, cât şi actualul preşedinte, Abdel Fattah el-Sisi, au folosit persecuţia spectaculoasă a bărbaţilor gay şi a femeilor *transgender* ca o stratagemă pentru a întări extinderea puterii autoritariste a statului, cu scopul de a extirpa un simbol convenabil al contaminării coloniale britanice din societatea egipteană. De fapt, arestările în masă ale persoanelor LGBT şi infiltrarea în chat roomurile gay, ambele ordonate de preşedintele Sisi, sunt în mod destul de evident vârful de lance al unui efort guvernamental de a înăbuşi libertatea de exprimare şi grupările care se opun conducerii autoritariste din Egipt. Persecuţia drepturilor persoanelor LGBT a jucat un rol crucial în reprimarea eforturilor de a înfăptui o reformă liberală şi democratică în Egipt. Situaţia egiptenilor ilustrează destul de limpede legătura esenţială dintre politica identitară şi guvernarea autoritaristă”.

Lilla presupune că anumite ştiri sunt folositoare, pe când alte ştiri simt, comparativ vorbind, nesemnificative, şi că ne este uşor să facem diferenţa între cele două; Franke susţine că trebuie să ştii întreaga poveste. Cunoştinţele noastre sunt mereu imperfecte, aşadar omniscienţa la care aspiră Franke este probabil imposibilă, dar sugestia lui Lilla că putem prezice care ştiri din străinătate se vor dovedi semnificative este periculoasă. Politica identitară este deseori satirizată ca fiind o formă de izolaţionism, o cameră în care persoanele aflate în dezacord vorbesc la pereţi. Drepturile identitare nu trebuie să eclipseze dreptul la un punct de vedere individual, iar un idealism

bazat pe identitate pentru care nu votează nimeni nu serveşte practic la nimic într-o democraţie. Identificarea cu un grup, fie acesta de stânga sau de dreapta, nu justifică pierderea compasiunii faţă de cei din afara grupului. Însă soluţia nu este să renunţăm la identitate; soluţia este s-o extindem şi s-o facem mai cuprinzătoare, să lăsăm pe fiecare să-şi definească relaţia în raport cu particularităţile celuilalt. Deşi identitatea individuală este extrem de specifică, îmbunătăţirea sinelui ca urmare a politicii identitare este aproape universală. Contactul cu cei din afara grupului îmbogăţeşte orice identitate.

Ulise al lui Tennyson spunea: „Din tot ce-am întâlnit simt azi o parte”[18]. În acelaşi chip, tot ce-a întâlnit era o parte din el; Tennyson ştia că traversarea graniţelor constituie ea însăşi o limbă. Însă această limbă riscă să dispară. Când studiam dizabilitatea, ajungeam adesea să iau parte la dezbateri despre educaţia persoanelor cu dizabilităţi. Unii cred că oamenii care au handicap mintal ar trebui să meargă la şcoli separate, care să se axeze pe nevoile lor. Dar, fiindcă cei separaţi nu pot fi niciodată egali, alţii au propus ca aceşti copii să fie educaţi în clase integrate, unde să interacţioneze cu elevii iară dizabilităţii. Oamenii au nevoie de ambele medii: au nevoie să fie în preajma celor care le simt asemănători, dar au şi nevoie să facă parte dintr-o comunitate mai mare. Aşa stau lucrurile şi cu internaţionalismul: nu e nevoie să ne asociem doar cu străini, dar nici nu trebuie să fim separaţi de ei. Trebuie să petrecem timp cu persoane asemănătoare nouă şi cu persoane diferite de noi. Dacă nu cunoşti pe nimeni care-ţi seamănă, este aproape imposibil să-ţi dai seama cine şi ce eşti. Iar fără oameni care sunt deosebiţi de tine, devii o caricatură a ta, un provincial până în măduva oaselor. Din fericire, niciunul dintre aceste două modele nu trebuie să învingă; niciunul nu-l contrazice pe celălalt. Se spun şi se

18 Alfred Tennyson, Ulise, în Leon Levițchi și Tudor Dorin (ed.), Antologie de poezie engleză de la începuturi până azi, voi. 3, Editura Minerva, București, 1983, p. 22. (AT. tn)

fac greşeli în numele politicii identitare: drepturile unor grupuri restrânse sunt puse înaintea celor ale unor grupuri mai mari, iar problemele se discută cu referire la cazuri particulare, iară a-i include şi pe ceilalţi. Însă progresele pe care le-am făcut în domeniul drepturilor civile şi ale minorităţilor vor fi periclitate dacă desfiinţăm instituţiile care au fost întemeiate pentru a le proteja. Putem să ne îndepărtăm de excesele politicii identitare iară să renunţăm la valoarea integrării.

Dreptatea poate apărea sau dispărea din alcătuirea unei naţiuni cu o viteză uluitoare. Am vizitat Africa de Sud în 1992 ca să scriu un articol despre cum artiştii albi şi negri ai acestei ţări se străduiau să înţeleagă apartheidul (articolul este inclus în colecţia de faţă). Imediat după alegerile din 2016, William Kentridge, cel mai cunoscut dintre artiştii sud-africani cu care mă împrietenisem în urmă cu douăzeci şi patru de ani, a venit la New York pentru a ţine o prelegere. Când am luat cina împreună după aceea, l-am întrebat cum este să vizitezi Statele Unite într-un moment atât de crucial, iar el mi-a spus: „E ca şi cum ai afla că o parte din familia ta a fost implicată într-un accident înfricoşător de maşină: vii să vezi cine mai respiră”. Apoi a zis: „Lucrul şocant nu este cât de şocaţi sunteţi acum, ci cât de puţin şocaţi veţi fi peste şase luni”. În noaptea aceea, mi-am promis în sinea mea să rămân şocat. A rămâne în această stare este un angajament de cursă lungă; impulsul nostru natural la o situaţie de criză este să eliberăm adrenalină, după care urmează normalizarea. Pentru a rămâne şocat, trebuie să rezişti mijloacelor prin care repetiţia te desensibilizează. Trebuie să poţi rămâne conştient de valoarea afinităţii dintre oameni şi să nu absorbi ceea ce Sebastián Haffner, în memoriile sale despre Hitler, spunea că este „transa hipnotică căreia i-a căzut pradă publicul său, cedând cu o tot mai slabă împotrivire strălucirii depravării şi extazului răului”.

Am scris în aceste pagini despre călătorie ca un

mijloc de a înţelege depresia, dar, de fapt, călătoria este opusul depresiei. Depresia este o retragere spre interior, iar călătoria este o deschidere spre exterior. Poţi crea o lume globală dacă eşti martorul unei lumi globale. Deschiderea ne ţine în siguranţă. Internaţionalismul este o problemă complicată şi încâlcită, o sursă de conflict, nu numai de pace, însă călătoria şi primirea călătorilor compensează întrucâtva lucrurile. În acelaşi timp, susţinătorii internaţionalismului trebuie să-i recunoască neajunsurile. Este un fenomen masiv, derutant şi greu de controlat. Exploatează forţa de muncă ieftină din ţările în curs de dezvoltare, ceea ce duce la împuţinarea locurilor de muncă pentru muncitorii calificaţi din Vest. Favorizează producţia multinaţională gestionată de companii din ţări dezvoltate, ceea ce atrage adesea după sine exploatarea persoanelor sărace de pe cuprinsul lumii. Barierele lingvistice pot duce la neînţelegeri îngrozitoare, iar sistemele de valori sunt deseori puse sub semnul întrebării. Însă nu rezolvăm aceste probleme dacă ne retragem în colţul nostru de lume sau dacă ridicăm ziduri. Este adevărat că nu te poţi lăuda cu un slogan precum: „Globalismul este plin de imperfecţiuni, fiind în mod inevitabil dăunător pentru toată lumea – dar ne e mai bine cu sistemul actual, decât iară niciun sistem”. Însă trebuie să-l rostim, deoarece xenofobia izolaţionistă va învrăjbi alte popoare şi naţiuni împotriva noastră. La urma urmei, este o slăbiciune deghizată în fortificaţie. Când a spus că cei care se cred cetăţeni ai lumii nu ştiu ce înseamnă cetăţenia, Theresa May a înţeles totul pe dos. Trebuie să luăm atitudine în calitate de cetăţeni ai ţării noastre, dar să acceptăm totodată un întreg mult mai mare. De îndată ce credem că nu putem fi cetăţeni ai lumii, pierdem lumea ai cărei cetăţeni am fi putut fi.

Mulţumiri

Când am început să alcătuiesc cartea de faţă, suferearn de teama complet greşită că pentru o antologie nu trebuie decât să-mi arunc ochii pe nişte lucruri scrise

mai demult şi apoi să le trimit la publicare. De fapt, acest proces a constat în selectarea articolelor; scrierea introducerii pentru această colecţie; compunerea prologurilor şi a epilogurilor; şi şlefuirea nesfârşită a eseurilor pe care le scrisesem deja, dintre care unele au trebuit rescrise. F. Scott Fitzgerald spunea odată că nu vrea să-şi retrăiască inocenţa, dar că i-ar plăcea să retrăiască plăcerea de a o pierde, iar alcătuirea unei asemenea antologii mi-a oferit şansa de a-mi depăşi încă o dată naivitatea.

Această incursiune în amintiri nu a fost doar o întoarcere la aventurile mele de altă dată, ci şi o întoarcere la redactorii cu care lucrasem la articolele iniţiale. Am avut norocul de a fi trimis în locuri extraordinare, dar şi de a-mi avea însemnările redactate cu o grijă impecabilă. Le mulţumesc lui Nicholas Coleridge şi Meredith Etherington-Smith, de la *Harpers & Queen*, care m-au trimis în primele călătorii mari de reportaje şi care au avut încredere în mine înainte să aibă un temei bun pentru asta. Pentru îndrumarea lor în cadrul *New York Times Magazine*, le mulţumesc lui Jack Rosenthal, lui Adam Moss şi Annettei Grant, care m-au ajutat să-mi descopăr vocea şi să-mi găsesc cititorii. La *New Republic*, am fost norocos să lucrez cu David Shipley. În legătură cu scrierile mele pentru *The New Yorker*, le mulţumesc lui David Remnick, Henry Finder, Amy Davidson şi Sasha Weiss pentru grija lor ireproşabilă. De îndată ce a preluat *Travel + Leisure*, Nancy Novogrod a început să mă trimită oriunde îmi dorisem dintotdeauna să merg; mi-a oferit o viaţă mai amplă şi mai bună decât aş fi putut avea fără ea. Deceniile noastre de colaborare mi-au luminat viaţa profesională şi personală. Le mulţumesc, de asemenea, redactorilor cu care am lucrat la *T + L*, îndeosebi Sheilei Glaser şi minunatului Luke Barr. Pentru sprijinul ei la *Food & Wine*, îi mulţumesc Danei Cowin; nimeni nu mi-a fost un mai bun prieten şi aş fi dat cu dragă inimă lumea întreagă la schimb pentru fericirea pe care mi-au adus-o afecţiunea

ei generoasă şi înţelepciunea neobosită. Îi mulţumesc lui Catherine Burns şi tuturor colegilor ei de la *The Moth*, pentru bunăvoinţa de neclintit cu care m-au ajutat să-mi scriu poveştile.

Ca întotdeauna, îi sunt profund recunoscător nemaipomenitei mele editoare de la Editura Scribner, Nan Graham, a cărei combinaţie specială de loialitate, integritate, geniu şi blândeţe a devenit o forţă organizatoare pentru lucrările mele şi dincolo de ele. Alţi membri de nepreţuit ai echipei de la Scribner simt Brian Belfiglio şi divina Kate Lloyd, dragii mei agenţi de publicitate; Daniel Loedel, a cărui răbdare calmă m-a protejat de stresul birocraţiei de nenumărate ori; şi dragei, dragei mele Roz Lippel, care publică cu un entuziasm generos; precum şi neobositei Katie Rizzo, care a trecut prin corecturi interminabile cu o răbdare nesfârşită. Îi sunt recunoscător lui Steven Henry Boldt pentru revizuirile sale excelente şi lui Eric Rayman pentru lectura juridică atentă. La Chatto & Windus, îi mulţumesc editoarei mele absolut splendide, Clara Farmer, şi adjunctei sale cu totul încântătoare, Juliet Brook. Îi mulţumesc lui David Solomon pentru fotografia de pe copertă, lui Gh. Farouq Samim pentru imaginea de pe cotorul cărţii, lui Luca Trovato pentru imaginea de pe frontispiciu şi lui Claire Jones, care a digitalizat aceste imagini. Îi mulţumesc Juliei Mandeville pentru ajutorul său la conceperea copertei şi Jayei Miceli pentru minunatul design al supracopertei.

Agentul meu, Andrew Wylie, a fost lumina călăuzitoare a carierei mele şi, cu fiecare carte, înţeleg din nou cât de norocos sunt să-l am ca reprezentant şi prieten. Le sunt, de asemenea, recunoscător celorlalte persoane de la Wylie Agency care s-au devotat cu generozitate acestei cărţi: Jeffrey Postemak, Sar ah Chalfant, Charles Buchan, Percy Stubbs şi Alba Ziegler-Bailey.

Îi sunt profund îndatorat lui Alice Truax, care practic îmi renovează scrierile din temelii, bătând fiecare propoziţie ciobită până când aceasta străluceşte şlefuită,

înlocuind ferestrele zgâriate şi înceţoşate ale argumentelor mele cu o transparenţă uluitoare. Kathleen Seidel a identificat erorile din cercetările mele şi a găsit răspunsul potrivit pentru toate întrebările şi incertitudinile; mi-a descâlcit proza cu o grijă meticuloasă şi a făcut-o mai limpede; a organizat notele de subsol, bibliografia, pagina de internet şi tot ce mai era de organizat. Scrisul este un număr nebunesc la trapez, iar ea este plasa mea de siguranţă. Îi mulţumesc, de asemenea, lui Jane McElhone pentru contribuţia sa la verificarea informaţiilor.

Am scris porţiuni din această carte la Yaddo, unde scriu mai repede şi mai limpede decât oriunde altundeva, şi sunt adânc recunoscător pentru timpul petrecut acolo. Îi sunt deosebit de îndatorat fermecătoarei preşedinte a Yaddo, Elaina Richardson, care adaugă o peliculă de fericire deasupra fiecărei vizite fructuoase.

Le mulţumesc colegilor mei de la PEN, care m-au ajutat să înţeleg mai profund libertatea şi dreptatea, îndeosebi remarcabilei directoare executive a PEN, Suzanne Nossel.

Le mulţumesc lui Bonnie Burnham, Henry Ng şi George McNeely, de la Fondul Mondial pentru Monumente, care mi-au fost sfătuitori nepreţuiţi în repetate rânduri cu privire la cele mai îndepărtate colţuri ale lumii.

Christian Caryl mi-a fost un fel de muză. M-a găzduit în Germania când am început să scriu pentru prima oară despre Rusia anilor ’80, când artiştii începuseră să-şi expună lucrările în Berlin. Am stat cu el când am fost în Kazahstan, şi ne-am căţărat împreună pe munţi, şi pe cei fizici, şi pe cei etnografici. Am dormit cu el şi familia lui în Tokyo, pe vremea când locuia în Japonia. M-a convins să vizitez Afghanistanul atunci când mie îmi era fiică de asta, şi s-a asigurat că, odată ajuns acolo, aveam unde să stau şi pe cineva care să mă îndrume. Pe deasupra, a citit manuscrisul acestei cărţi şi mi-a oferit sfaturi inestimabile. *Undeva, departe* şi viaţa mea ar fi arătat foarte diferit fără el.

Le mulţumesc persoanelor care apar în diversele povestiri din carte, prea mulţi pentru a-i numi pe toţi aici: toţi cei care mi-au dat voie să-i observ sau să-i intervievez. Anumiţi oameni care m-au ajutat în acele locuri sau m-au ajutat să ajung acolo merită mulţumiri speciale: Beezy Bailey, Sara Bărbieri, Janet Benshoof, Eliot Bikales, Bonnie Burnham, Mario Canivello, Hans van Dijk, Ashur Etwebi, Susannah Fiennes, Fred Frumberg, Maria Gheorghiu, Philip Gourevitch, Guo Feng, David Hecht, Harold Holzer, Roger James, Cheryl Johnson, Susan Kane, Aung Kyawmyint, Francesca Dal Lago, Lee Yulin, Elvira Lup sa, I Gede Marsaja, Joan B. Mirviss, Freda Murck, Henry Ng, Brent Olson, I Gede Primantara, Michaela Raab, Emily K. Rafferty, Jack Richard, Ira Sachs, Hélène Salvet, João Salles, Gh. Farouq Samim, Gabriel Sayad, Andreas Schmid, Lisa Schmitz, Jill Schuker, Luiz Schwarcz, Julie Krasnow Streiker, Andrea Sunder-Plassmann, Corina Şuteu, Dina Temple-Raston, Farley Tobin, Ko Winters şi Mauricio Zacharias.

Le port recunoştinţă şi numeroşilor mei tovarăşi de călătorie, printre care Anne Applebaum, Jessica Beels, Chuck Burg, S. Talcott Camp, Meri Nana-Ama Danquah, Kathleen Gerard, Kathryn Greig, Han Feng, John Hart, Leslie Hawke, Cheryl Henson, Michael Lee, Sue Macartney-Snape, David Solomon, Claudia Swan şi, mereu mai presus de toţi, preaiubita mea Alexandra K. Munroe, care m-a însoţit din continent în continent.

Mulţumirile mele lui Richard A. Friedman şi Richard C. Friedman, care m-au ajutat să-mi păstrez sănătatea mintală prin aventuri care au părut deseori nebuneşti, şi lui John Walton, pentru că mi-a oferit o îndrumare spirituală atunci când viaţa nu era tocmai roz. Judy Gutow mi-a planificat călătoriile an după an, găsind bilete la preţuri reduse şi rezervări hoteliere de urgenţă în cele mai îndepărtate destinaţii. Îi aduc un omagiu Danusiei Trevino, care mă ajută binevoitoare cu atâtea sarcini ingrate şi niciodată nu-şi pierde răbdarea, şi Tatianei Martushev,

care, de asemenea, m-a ajutat în primii ani ai acestui proiect. Mulţumiri nemărginite lui Celso, Miguela şi Olga Mancol, care mi-au ţinut casa pe roate când scriam frenetic şi care m-au răsfăţat când am fost prea ocupat să mă răsfăţ singur; lui Sergio Ávila, care mă duce oriunde trebuie să ajung; lui Kylee Sallak şi Ildikô Fülôp, care au adus dragoste şi ordine în viaţa fiului meu şi, prin urmare, şi în a mea.

Îi mulţumesc mamei mele, care m-a încurajat să fiu aventuros. A murit acum un sfert de secol, dar a citit şi a comentat primele lucrări din această colecţie. Şi-a dorit mereu ca ceea ce scriu să fie limpede; şi şi-a dorit să fie plin de bunătate, întorcându-mă la acele scrieri vechi, mi-am amintit cum a influenţat ea tot ce am scris de atunci. Tata a început treptat să accepte ideea că mă duc în locuri unde el nu s-ar duce niciodată şi unde şi-ar dori să nu mă duc nici eu. Este în continuare primul şi cel mai credincios cititor al meu şi a fost gata să mă prindă în braţe ori de câte ori am zburat prea aproape de soare. Îi mulţumesc, de asemenea, mamei mele vitrege, Sarah Billinghurst Solomon, care a fost un sprijin statornic în acest proiect.

Le mulţumesc Tamarei Ward şi Laurei Scher pentru că sunt mereu de partea mea, amândouă pline de dragoste şi veselie.

Îi mulţumesc lui Blaine Smith, a cărui prezenţă luminoasă şi chibzuită m-a ţinut pe linia de plutire în mijlocul furtunii şi ale cărui observaţii tăcute m-au ajutat să mă dezvolt într-un chip minunat.

Le mulţumesc lui Oliver Scher, Lucy Scher, Blaine Solomon şi George Solomon. Nimeni altcineva nu m-ar putea ancora în lume aşa cum au făcut-o ei.

În cele din urmă, îi mulţumesc soţului meu, John Habich Solomon, care a fost alături de mine atât în călătoriile exterioare, cât şi în cele lăuntrice. Nu există nimeni altcineva cu care mi-aş dori mai mult să văd lumea sau să trăiesc în ea. Pentru mine, el este Polul Sud şi Polul Nord, Ecuatorul meu, Tropicul Racului şi al Capricornului,

cele şapte continente şi cele şapte mări.

Note

Veşti de pretutindeni

12 Standardele pentru starea sănătăţii soldaţilor americani (Regulamentul Militar 40 – 501) solicită trimiterea la Comisia de Evaluare Medicală în caz de *„pes planus*, când prezintă simptome, când este sever, cu pronaţie accentuată ce împiedică purtarea încălţămintei militare, sau atunci când este însoţit de modificări vasculare”. Formele uşoare şi moderate de platfus nu te fac inapt pentru serviciul militar.

14 Necrologul lui Erika Urbach poate fi citit pe pagina de internet a Norwegian Bachelor Farmers, la adresa httpy/norwegianbachelorfarmers.com/lakewoodrock/stories/Erika.html.

14 Această antologie încântătoare se găseşte încă în librării: Francés Carpenter, *Tales of a Korean Grandmother* (1989).

18 Ruinele de la Ingapirca – cunoscute şi sub numele de „zidul incaşilor” – sunt în curs de restaurare; vezi „En Ingapirca continúa proceso de restauración en piedras”, El *Tiempo*, 8 aprilie 2015.

21 Dezastrul nuclear de la Cernobíl este descris în reportajul British Broadcasting Corporation, „Chernobyl: 20 years on”, BBC News, 12 iunie 2007. Pentru o colecţie izbitoare de fotografii de la locul faptei, atât în momentul exploziei reactorului, cât şi pe parcursul următorilor 25 de ani, vezi Alan Taylor, „The Chemobyl disaster: 25 years ago”, *Atlantic*, 23 martie 2011.

21 în piesa din 1900 a lui Cehov, *Trei Surori*, sora cea mică, Irina, tânjeşte după întoarcerea familiei sale în oraşul natal. Cel de-al doilea act se încheie cu tânguirea ei: „La Moscova! La Moscova! La Moscova!”; vezi Anton Cehov, *The Three Sisters*: *A Play by Anton Chekhov Adapted by David Mamei* (1992). [Traducerea în română a piesei se găseşte în A.P. Cehov, *Livada de vişini*. *Trei*

surori, trad. rom. Moni Ghelerter şi V. Jianu, Polirom, Bucureşti, 2016 – *n*. În]

21 Despre prima licitaţie organizată de Sotheby's pentru arta contemporană sovietică, care s-a desfăşurat pe 7 iulie 1988, am povestit în prima mea carte, *The Irony Tower*: *Soviet Artists* in a *Time of Glasnost* (1991).

23 Afirmaţia lui Nikita Alekseev („Noi nu ne-am pregătit să devenim mari artişti, ci să devenim îngeri") apare la pagina 283 în Solomon (1991), ed. cit.

24 Pentru ediţia rusească, vezi *The Irony Tower*. *Coeemc Kue xydootl HUKu e o epe MCH a ejiacHOcmu* (2013).

26 Poemul „Ulysses", al lui Tennyson, se găseşte la pagina 88 în *Poems by Alfred Tennyson în Two Volumes*: *Vol*. *2* (1842).

26 Prima apariţie cunoscută a acestui citat atribuit Sfântului Augustin („Lumea e o carte, iar cei care nu călătoresc citesc doar o pagină") este la pagina 2 din John Feltham, *The English Enchiridion* (1799).

26 Christian Caryl este autorul cărţii *Strânge Rebels*: *1979 and the Birth of the 21st Century* (2013) şi a zeci de articole pătrunzătoare de jurnalism politic; vezi, de pildă, „The Young and the restless", *Foreign Policy*, 17 februarie 2014; şi „Puţin: During and after Sochi", *New York Review of Books*, 3 aprilie 2014.

28 Pentru mai multe detalii de ansamblu asupra schimbărilor în poziţia oficială a Cubei cu privire la religie, vezi Rone Tempest, „Pope meets with Castro, agrees to a Cuba visit", *Los Angeles Times*, 20 noiembrie 1996; şi Marc Frank, „Cuba's atheist Castro brothers open doors to Church and popes", Reuters, 7 septembrie 2015.

28 îmi povestesc mai pe larg amintirile de la petrecerea de Anul Nou din Cuba în articolul meu, „Hot night în Havana", *Food* & *Wine*, ianuarie 2002.

32 Vezi Robert S. McNamara şi Brian Van de Mark, în *Retrospect*: *The Tragedy and Lessons of Vietnam* (1996).

33 Muzeul Evreiesc de Stat Vilna Gaon primeşte în

continuare vizitatori; pagina lor de internet este la adresa http://jmuseum.lt.

34 Citatul din John Ruskin („Eşti pur şi simplu «trimis» undeva...”) apare în eseul „The moral landscape”, din antologia *The Works of John Russkin, Voi.*

5 (1904), pp. 370 – 71.

34 Citatul din E.M. Forster („Când am plecat de acolo, am putut să mă apuc de treabă”) provine dintr-un interviu luat de P.N. Furbank şi F.J.H. Haskell, „E.M. Forster: The art of fiction no. 1”, *Paris Review,* Spring 1953.

34 Citatul din Samuel Johnson („Orice călătorie are avantajele ei...”) apare în J. Boswell, *Life of Johnson* (1887).

36 „Arhitecţii hârtiei” au făcut obiectul articolului meu, „Paper tsars”, *Harpers*

6 Queen, februarie 1990.

38 Sfatul lui Walter Pater se găseşte în concluzia volumului *The Renaissance* [Walter Pater, *Renaşterea*, trad. rom. Iolanda Mecu, Univers, Bucureşti, 1982 – n.tr.] şi la pagina 60 a volumului *Selected Writings of Walter Pater* (1974).

38 Afirmaţia lui Zhou Enlai despre Revoluţia Franceză a fost contestată, dar este, în orice caz, „o neînţelegere prea delicioasă pentru a fi corectată”; vezi Richard McGregor, „Zhou's cryptic caution lost în translation”, *Financial Times*, 10 iunie 2011.

41 Vezi Andrew Solomon, *The Noonday Demon*: *An Atlas of Depression* (2001) [*Demonul amiezii*: *O anatomie a depresiei*, trad. rom. Dana-Ligia Ilin, Humanitas, Bucureşti, 2014 – n.tr.] şi Andrew Solomon, *Far from the Tree*: *Parents, Children, and the Search for Identity* (2012) [*Departe de trunchi*: *Douăsprezece feluri de dragoste*, trad. rom. Ioana Miruna Voiculescu, Humanitas, Bucureşti, 2015 – n.tr.].

42 Pentru o listă recentă a ţărilor care permit căsătoria între persoanele de acelaşi sex, vezi Freedom to

Marry, „The freedom to marry internationally”, Freedom to Marry, 2015.

43 Pentru un rezumat la zi al legislaţiei de peste hotare cu privire la homosexualitate, vezi International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association, „The lesbian, gay and bisexual map of world laws”, ILGBTIA, mai 2015.

43 Printre reportajele cu privire la nunta mea se numără Eric Pfanner, „Vbws: Andrew Solomon and John Habich”, *New York Times*, 8 iulie 2007; Laurie Arendt, „A toast to her brother”, *Ozaukee Press*, 30 septembrie 2007; şi Georgie Greig, „My big fab gay wedding”, *Tatler*, octombrie 2007.

43 Pentru un reportaj despre sesiunile ONU privind abuzurile comise de terorişti împotriva persoanelor gay, vezi Lucy Westcott, „Gay refugees addresses [sic] U.N. Security Council în historic meeting on LGBT rights”, *Newsweek*, 25 august 2015.

44 Atrocităţile teroriştilor împotriva persoanelor gay din Siria şi Irak sunt documentate în James Rush, „Images emerge of «gay» man «thrown from building by Isis militants before he is stoned to death after surviving fall»”, *Independent*, 3 februarie 2015; şi Jamie Dettmer, „The ISIS hug of death for gays”, *Daily Beast*, 24 aprilie 2015.

44 Execuţia lui Makwan Moloudzadeh este prezentată de British Broadcasting Corporation, „Iranian hanged after verdict stay”, BBC News, 6 decembrie 2007.

44 Pentru mai multe detalii de ansamblu despre acuzaţiile aduse celor 26 de bărbaţi arestaţi într-o descindere asupra unei băi comunale din Cairo, vezi John McManus, „Egypt court clears men accused of bathhouse «debauchery»”, BBC News, 12 ianuarie 2015.

44 Arestul invitaţilor de la o nuntă gay din Egipt este prezentat de British Broadcasting Corporation, „Egypt cuts «gay wedding video» jail terms”, BBC News, 27 decembrie 2014.

44 Sentinţa draconică pentru sodomie din 2007,

primită de doi bărbaţi gay din partea unui tribunal din Arabia Saudită, este discutată în Doug Ireland, „7.000 lashes for sodomy”, *Gay City News*, 11 octombrie 2007.

44 Privitor la situaţia deplorabilă din Rusia, vezi Tanya Cooper, „License to harm: Violence and harassment against LGBT people and activists în Russia”, Human Rights Watch, 15 decembrie 2014.

44 Vânarea bărbaţilor gay în Kîrgîzstan este documentată în Anna Kirey, „«They said we deserved this»: Police violence against gay and bisexual men în Kyrgyzstan”, Human Rights Watch, 28 ianuarie 2014. Propunerile recente de adoptare a legislaţiei antigay din Kîrgîzstan sunt abordate în Hugh Ryan, „Kyrgyzstan's anti-gay law will likely pass next month, but has already led to violence”, *Daily Beast*, 18 septembrie 2015.

44 Consecinţele deciziei curţii de justiţie din India de a scoate din nou homosexualitatea în afara legii sunt discutate în Andrew Buncombe, „India's gay community scrambling after court decision recriminalizes homosexuality”, *Independent*, 26 februarie 2014.

44 Pentru o listă a legilor homofobe din Africa, vezi Global Legal Research Directorate, „Laws on homosexuality in African nations”, Library of Congress, 9 iunie 2015.

44 Pentru o analiză exhaustivă a persecuţiei persoanelor gay în Nigeria şi în alte regiuni din Africa, vezi Thomas Probert *et al.*, „Unlawful killings în Africa”, Center for Governance and Human Rights, Universitatea Cambridge, 2015. Efectele înspăimântătoare ale legislaţiei antigay din Nigeria sunt documentate în Katy Glenn Bass şi Joey Lee, „Silenced voices, threatened lives: The impact of Nigeria's anti-LGBTI law on freedom of expression”, PEN American Center, 29 iunie 2015.

44 Condamnarea lui Roger Jean-Claude Mbede şi chinurile prin care au trecut alţi doi bărbaţi camerunezi, trimişi la închisoare pentru presupusa angajare în acte homosexuale, sunt discutate de British Broadcasting

Corporation, „Cameroon «gay sex» men acquitted”, BBC News, 7 ianuarie 2013; vezi şi David Artavia, „Cameroon’s «gay problem»”, *Avocate*, 7 iulie 2013.

44 Pentru mai multe detalii cu privire la acuzarea dramatică a homosexualilor de către preşedintele statului Zimbabwe, Robert Mugabe, vezi South African Press Association, „Mugabe condemns Europe’s gay «filth»”, *IOL News*, 14 aprilie 2011; Obey Manayiti, „Mugabe chides homosexuals again”, *News Day* (Bulawayo), 25 iulie 2013; şi Dan Littauer, „Mugabe promises «hell for gays» în Zimbabwe if he wins”, *Gay Star News*, 17 iunie 2013.

44 Campania dusă de parlamentul Ugandei împotriva persoanelor gay a trecut la runda următoare; vezi Saskia Houttuin, „Gay Ugandans face new threat from anti-homosexuality law”, *Guardian*, 6 ianuarie 2015.

45 Protestele împotriva cenzurii ascunse a lucrărilor traduse de editurile chineze sunt discutate în Alexandra Alter, „China’s publishers court America as its authors scorn cenzorship”, *New York Times*, 28 mai 2015; şi PEN America, „Publishers pledge on Chinese cenzorship of translated works”, PEN America, 15 octombrie 2015.

45 Vezi Bettina Zilkha, „Andrew Solomon named President of PEN”, *Forbes*, 5 martie 2015.

46 „Vorbele nu sunt fapte” apare în William Shakespeare, *Henric al VIII-lea*, actul 3, scena 2, versul 152.

46 Afirmaţia des citată a Emmei Lazarus, „Până când nu suntem liberi cu toţii, niciunul dintre noi nu e liber”, a apărut iniţial în „Epistle to the Hebrews”, o serie de editoriale publicate în *The* American *Hewbrew* de pe 3 noiembrie 1882 până pe 23 februarie 1883; vezi antologia centenară, *An Epistle to the Hebrews* (1987), pagina 30.

46 îndemnul lui Aung San Suu Kyi a servit ca titlu pentru editorialul ei din 1997, „Please use your liberty to promote ours”, *New York Times*, 4 februarie 1997.

47 Prezenţa lui Dima Prigov în camera noastră de zi mă trimite mai ales cu gândul la genialul film din 1972 al

lui Luis Buñuel, *Farmecul discret al burgheziei*.

47 Vezi „Reporter Daniel Pearl is dead, killed by his captors în Pakistan”, *Wall Street Journal*, 24 februarie 2002.

48 Propunerile candidatului prezidenţial republican, Donald Trump, şi ale altor conservatori de a opri intrarea musulmanilor în Statele Unite şi de a supraveghea zi de zi americanii musulmani, ca urmare a atentatelor teroriste de pe 15 noiembrie, din Paris, sunt discutate în Jenna Johnson, „Conservative suspicions of refugees grow în wake of Paris attacks”, *Washington Post*, 15 noiembrie 2015; José DelReal, „Donald Trump won't rule out warrantless searches, ID cards for American Muslims”, *Washington Post*, 19 noiembrie 2015; şi Patrick Healy şi Michael Barbaro, „Donald Trump calls for barring Muslims from entering U.S.”, *New York Times*, 7 decembrie 2015.

49 Vezi dizertaţia lui Brigitte Vittrup Simpson, „Exploring the influences of educational television and parent-child discussions on improving children's racial attitudes”, Universitatea Texas din Austin, mai 2007. Am aflat de lucrarea ei din Po Bronson şi Ashley Merryman, „Even babies discriminate: A Nurture Shock excerpt”, *Newsweek*, 4 septembrie 2009.

49 Citatul din Jung („Dacă nu înţelegem pe cineva, avem tendinţa să-l considerăm prost.”) apare la pagina 125 din tratatul său de alchimie, *Mysterium Coniunctionis* (1977).

53 Citatul din Rainer Maria Rilke apare în „Requiem for a Friend”, în *Selected Poetry of Rainer Maria Rilke* (1984), pagina 85.

Palete de iarnă

66 Printre studiile recente despre lumea artei din Rusia se numără Anna Kamiński, „În Russia, contemporary art explodes from Soviet shackles”, BBC News, 23 februarie 2014; Kelly Crow, „Moscow's contemporary art movement”, *Wall Street Journal*, 4 iunie 2015; şi Ekow Shun, „Moscow's new art centres”, *Financial Times*, 15

martie 2013.

66 Pentru mai multe detalii de ansamblu despre târgurile de artă din Rusia, vezi Alexander Forbes, „Manifesta 10 succeeds despite controversy”, *Artnet News*, 27 iunie 2014; Masha Goncharova, „Cosmoscow: A fair for the Russian art collector”, *New York Times*, 17 septembrie 2015; Rachel Donadio, „Museum director at Hermitage hopes for thaw în relations with West”, *New York Times*, 14 mai 2015; şi Zoe Lescaze, „An abbreviated Moscow Biennale unites scrappy performances, bourgeois spiders, and one former Greek finance minister”, *ART – news*, 16 octombrie 2015.

66 Citatele din membrii „găştii artisto-anarhico-punk” Voina provin din Marion Dolcy, „Russian art anarchists explain themselves”, *Don't Panic*, 20 decembrie 2010; vezi şi Taryn Jones, „The art of «War»: Voina and protest art în Russia”, *Art în Russia*, 29 septembrie 2012.

66 Citatul din Andrei Klimov apare în Sasha Shestakova, „Outcry: Ten recent art exhibitions that caused a storm în Russia”, *Calvert Jounral*, 29 iulie 2015.

66 Această gamă largă de controverse artistice, inclusiv referitoare la expoziţiile cu conţinut LGBT, sunt trecute în revistă în Shestakova, op. cit.; vezi şi „Moscow venue refuses to host pro – LGBT teen photo display, cites police pressure”, *Queer Russia*, 13 iunie 2015.

67 Pentru o analiză cuprinzătoare a pieţei de artă din Rusia, vezi lucrarea Renatei Sulteeva, „The market for Russian contemporary art: An historical overview and up-to-date analysis of auction sales from 1988 to 2013” (Sotheby's Institute of Art, 2014).

67 Comentariul lui Vladimir Ovcearenko despre artiştii care lucrează în bucătărie a fost publicat iniţial în Emma Crichton-Miller, „Young Russian curators tap into country's recent art history”, *Financial Times*, 27 iunie 2014.

Decadenţa sfidătoare a tinerei Rusii

87 „O stewardesă pe nume Janna” a fost o melodie de

succes din 1996 a cântăreţului pop Vladimir Presniakov. În prezent, fanii lui îl pot găsi pe Facebook, Soundiloud şi Instagram.

104 Pentru necrologuri şi memoriale dedicate artiştilor ruşi decedaţi menţionaţi în „Decadenţa sfidătoare a tinerei Rusii”, vezi Kathrin Becker, „In memoriam Timur Novikov”, *Art Margins*, 23 mai 2002; „Poslednyi Geroi: Georgy Guryanov (1961 – 2013)”, *Barbakov Art Projects*, 20 iulie 2013; şi „În memory of Vlad Mamyshev-Monroe, 1969 – 2013”, *Barbakov Art Projects*, 22 martie

2013. Herwig Holler îi aduce un omagiu lui Petliura în „Aleksandr Ilich Lyashenko, known as Petlyura: A controversial protagonist of Russian contemporary art”, *Report*: *Magazine for Arts and Civil Society în Eastern and Central Europe*, iunie 2006. Petliura a luat parte la Pichetul cu un Singur Om, de la Bienala din Moscova, în 2015; vezi Moscow Biennale of Contemporary Art, „Oneman picket”. Povestea persecuţiei lui Garik Vinogradov de către primarul Moscovei se găseşte în Konstantin Akinsha, „Art în Russia: Art under attack”, *ART – news*, 1 octombrie 2009. Valera Katsuba îşi descrie cel mai recent proiect, „Father and Child (Onxbi h nera)”, la http://katsuba.net.

105 Cariera lui Boris Grebenşcikov face subiectul articolelor lui Aleksandr Gorbaciov, „Meet Boris Grebenshehikov, the Soviet Bob Dylan”, *Newsweek*, 25 mai 2015; şi Alexandrei Gurianova, „Boris Grebenshehikov: The founding father for Russian rock”, *Russia and India Report*, 19 octombrie 2014.

105 Observaţiile lui MC Pavlov despre viitorul muzicii ruseşti apar în Lisa Dickey, „Moscow: Rap star MC Pavlov”, Russian Chronicles, *Washington Post*, 2 noiembrie 2005.

105 Protestul vestimentar al lui Artiom Troiţki împotriva fraudei electorale este descris de British Broadcasting Corporation, „Moscow protest: Thousands rally against Vladimir Putin”, BBC News, 25 decembrie 2011.

105 Afacerile lui Iuri Begalov sunt discutate în Nadezhda Ivanitskaya, „As a State Duma deputy and businessman Yuzhilin Kobzar built a billion-dollar business", *Forbes Russia*, 22 octombrie 2011; iar divorţul său, în „Tarbana Bezţe Heesa paccraerca e MyaceM (Tatiana Vedeneeva a divorţat)", *DNI*, 2 iunie 2008.

105 Demisia profitabilă a lui Aleksandr Kiseliov este prezentată în „Kncejieb nociie ybOJibHeHHH M3 Hohtm Pocchh nojiynui noam 3 miih py6 (După retragerea de la Poşta Rusă, Kiseliov va primi aproape 3 milioane de ruble)", *RIA Novosti*, 19 aprilie 2013.

105 Cariera politică a lui Serghei Stankevici şi acuzaţiile de mită care l-au făcut să se refugieze în Polonia sunt descrise în Andrew Higgins, „Puţin and Orthodox church cement power în Russia", *Wall Street Journal*, 18 decembrie 2007; şi în Sergei Strokan şi Vladimir Mikheev, „EU-Russia sanctions war to continue", *Russia Beyond the Headlines*, 26 iunie 2015.

105 *Pravda* laudă cluburile de noapte din Rusia în Marcelo de Vivo, „Experience the best of Russian nightlife", *Pravda*, 10 octombrie 2013.

105 Avdotia Aleksandrova descrie filosofia estetică ce stă la baza inovatoarei sale agenţii de modelling în Maeve Shearlaw, „30 under 30: Moscow's young power list", *Guardian*, 8 iunie 2015.

106 Citatul editorului independent Serghei Kostromin este extras din Sasha Pershakova, „Zâne scene: How Russia's long tradition of self-publishing is still thriving today", *Calvert Journal*, 28 octombrie 2014.

106 Revista lui Andrei Urodov, *Rusia fără noi*, este menţionată în Michael Idov, „No sleep till Brooklyn: How hipster Moscow fell în love with Williamsburg", *Calvert Journal*, 31 decembrie 2013; acest articol este şi sursa citatului: „Fiecare restaurant din Moscova…"

106 Cenzurarea muzicienilor Andrei Marakvici şi Noize MC fiindcă şi-au exprimat sprijinul pentru ucraineni este menţionată în Karoun Demiijian, „Russian youths fiind

politics as their pop icons face pressure", *Washington Post*, 2 decembrie 2014.

106 Human Rights Watch au documentat extrem de amănunţit persecuţia populaţiei LGBT din Rusia; vezi Cooper, op. cit.

106 Reacţiile oficiale şi populare la adresa operei creative a Elenei Klimova sunt descrise în Alec Luhn, „LGBT website founder fined under Russia's gay propaganda laws", *Guardian*, 29 iulie 2015.

106 Citatele din Dmitri Kuzmin provin din eseul său „On the Moscow metro and being gay", trad. eng. Alexei Bayer, *Words without Borders*, 2013.

107 Rolul jucat de personalităţi conservatoare importante din clerul rusesc în ierarhia politică contemporană, precum şi acuzaţiile aduse Patriarhului Kiril, simt discutate în Peter Pomerantsev, „Puţin's God squad: The Orthodox Church and Russian politics", *Newsweek*, 10 septembrie 2012. Deprinderile bisericeşti din Rusia post-sovietică sunt documentate în Alan Cooperman, Phillip Connor şi Erin O'Connell, „Russians return to religion but not to church", Pew Research Center, 10 februarie 2014. Citatele din Patriarhul Kiril, Ivan Ostrakovski, Ghiorghi Mitrofanov şi din gangsterii neonazişti ortodocşi provin din articolul publicat în *Newsweek*.

107 Presupusele legături dintre Vladimir Putin şi bandele de infractori ruşi simt descrise în Tom Porter, „Vladmir [sic] Puţin allies named as «key associates of Russian gangsters» by Spanish prosecutors", *International Business Times*, 30 iunie 2015; Porter discută în detaliu problema mafiei ruseşti în „Gangs of Russia: Ruthless mafia networks extending their influence", International *Business Times*, 9 aprilie 2015.

108 Analiza Freedom House cu privire la corupţia din Rusia apare în Freedom House, „Nations in tranzit 2015: Russia", Freedom House, 2015.

108 Amnistia oferită de Putin infractorilor cu bunuri

în străinătate, împreună cu citatul din Andrey Makarov, sunt prezentate în Rob Garver, „Puţin lets criminals bring money back to Russia”, *Fiscal Times*, 11 iunie 2015. Scurgerea de capital din Rusia este estimată la 150 de miliarde de dolari în Stephanie Saul şi Louise Story, „At the Time Warner Center, an enclave of powerful Russians”, *New York Times*, 11 februarie 2015.

108 Interdicţia importului de alimente străine, impusă de autorităţile ruseşti, este descrisă în Shaun Walker, „Russia swoops on gang importing 19 m of banned cheese from abroad”, *Guardian*, 18 august 2015.

109 Inegalitatea economică din Rusia zilelor noastre este discutată, alături de lista celor mai bogaţi oligarhi, în Maria Hagan, „The 10 richest Russians în 2014”, *Richest*, 10 octombrie 2014.

109 Şcolile din Rusia pentru viitori magnaţi sunt descrise în Alexandra Tyan, „Classes aimed at raising a new generation of Russian businessmen”, *Moscow Times*, 27 iulie 2015.

109 Analiza mea cu privire la economia rusească se bazează în mare parte pe excelentul articol al lui Ian Bremmer, „These 5 facts explain Russia's economic decline”, *Time*, 14 august 2015.

109 Max Katz, Isabelle Magkoeva, Roman Dobrohotov, precum şi alţi tineri ambiţioşi şi influenţi, sunt prezentaţi în Shearlaw, op. cit.

109 Mişcarea modernă aflată la baza protestelor din Rusia şi represaliile oficiale împotriva conducătorilor ei sunt analizate în Alexander Korolkov, „Is the protest movement dead?”, *Russia Beyond the Headlines*, 15 ianuarie 2015; acest articol este, de asemenea, sursa citatelor din Georgy Chijov, Nikita Denisov şi Yelena Bobrova.

Ironia, umorul (şi arta) îi pot salva pe chinezi

140 Preţurile fenomenale atinse de lucrările artiştilor contemporani chinezi sunt prezentate în Nazanin Lankarani, „The many faces of Yue Minjun”, *New York*

Times, 5 decembrie 2012; Ian Johnson, „Some Chinese artists are testing their limits”, *Wall Street Journal*, 2 octombrie 2009; şi Eileen Kinsella, „Who are the top 30 Chinese artists at auction?”, *Artnet News*, 8 septembrie 2014.

140 Citatele din Lao Li (Li Xianting) provin din articolul lui Jackie Wullschager, „No more Chinese whispers”, *Financial Times*, 2 octombrie 2004.

140 Citatele din Cao Fei şi Huang Rui provin din Christopher Beam, „Beyond Ai Weiwei: How China's artists handle politics (or avoid them)”, *New Yorker*.

27 martie 2015.

141 Istoria satelor de artişti din China este explorată în Angela Lin Huang, „Leaving the city: Artist villages în Beijing”, *Media Culture Journal* 14, nr. 4 (august 2011). Citatul din Li Wenzi provine din Zhu Linyong, „Art on the move”, *China Daily*, 25 ianuarie 2010.

141 Lauda adusă de Fang Lijun lui Lao Li apare în Andrew Cohen, „Off the page: Li Xianting”, Ari Asia *Pacific* 71, noiembrie/decembrie 2010.

141 închiderea Festivalului de Film Independent din Beijing a fost prezentată în Jonathan Kaiman, „Beijing independent film festival shut down by Chinese authorities”, *Guardian*, 24 august 2014.

142 Dificultăţile întâmpinate constant de Yan Zhengxue, „primarul” din Yuanmingyuan, sunt descrise în William Wan, „Chinese artist recounts his life, including the one time he painted «X» on Mao's face”, *Washington Post*, 2 iunie 2014.

142 Arestarea şi închiderea din 1994 a lui Ma Liuming sunt menţionate în biografia artistului, „Ma Liuming”, *Chinese Contemporary*, 2002, la adresa http://chinesecontemporary.com.

142 Indignarea provocată de videoclipul lui Zhu Yu din expoziţia *Du-te drac*u' este descrisă în Wullschager, op. cit.

142 Citatul din Wang Pen este extras din William

Wan, „China tried to crase memories of Tiananmen. But it lives on in the work of dissident artists”, *Washington Post*, 31 mai 2014.

142 Opera lui Chen Guang şi reacţia oficialilor la lucrările lui sunt descrise în Mallika Rao, Jive Chinese dissident artists who aren't Ai Weiwei”, *Huffington Post*, 10 iunie 2014.

142 Arestarea lui Dai Jianyong este prezentat în Jamie Fullerton, „Chinese artist who posted funny image of President Xi Jinping facing five years în prison as authorities crackdown [sic] on dissent in the arts”, *Independent*.

28 mai 2015.

142 Povestea lui Zhao Zhao şi cuvintele acestuia provin din Ulrike Knôpfel, „Risky business: China cracks down on Ai Wei Wei protégé Zhao Zhao”, *Der Spiegel*, 28 august 2012.

142 Wu Yuren face subiectul articolului lui Arvind Dilawar, „Teatime with Big Brother: Chinese artist Wu Yuren on life under surveillance”, *Vice*, 15 iunie

2014. Schimbul de replici dintre Wu şi ofiţerii care l-au arestat este bazat pe o discuţie personală din 4 noiembrie 2015, prin intermediul lui Ysabelle Cheung, Klein Sun Gallery, New York.

143 Descrierea arestării şi torturării lui Wang Zang, precum şi citatul din soţia sa, provin din Wan, op. cit. Observaţia lui Tan Jianying despre limitele libertăţii de exprimare în China zilelor noastre provine din Jack Chang, „Chinese art colony's free-speech illusion shatters”, *Asahi Shumbun*, 17 octombrie 2014.

143 Citatele din Xi Jinping şi alţi oficiali ai RPC despre rolul artei şi al artiştilor în societate provin din Fullerton, op. cit.

143 Discuţia mea despre opera lui Ai Weiwei şi despre răspunsul oficialilor chinezi cu privire la ea se bazează pe articolul lui Emily Rauhala, „Complete freedom, always just eluding the grasp of Chinese artist Ai

Weiwei”, *Washington Post*, 30 iulie 2015. Citatul „Arta chineză nu este decât un produs...” este preluat din Ai Weiwei, „Ai Weiwei: China’s art world does not exist”, *Guardian*, 10 septembrie 2012; „Aceştia simt mereu de partea puterii” este extras din Béarn, op. cit. Comentariul curatorului chinez care-l critică pe Al Weiwei provine din Wan, op. cit.

144 Afirmaţiile curatorului chinez anonim şi ale lui Quyang Jianghe sunt preluate din Lankarani, op. cit.

Artiştii Africii de Sud: separaţi şi egali

178 Observaţiile directorului Galeriei Naţionale, Riason Naidoo, despre lumea artei din Africa de Sud sunt preluate din Jason Edward Kaufman, „South Africa’s art scene is posed for a breakthrough – at home and abroad”, *Huffington Post*, 19 februarie 2013.

178 Pentru textul complet al obiecţiilor CNA la adresa tabloului *The Spear*, vezi Jackson Mthembu, „ANC outraged by Brett Murray’s depiction of President Jacob Zuma”, African National Congress, 17 mai 2012. Vandalizarea picturii de către protestatari este descrisă în Alex Perry, „South Africa: Over-exposing the President”, *Time*, 23 mai 2012. Îndemnul conducătorului Bisericii Shembe de a-l omorî cu pietre pe Brett Murray, precum şi citatele din Steven Friedman, Aubrey Masango şi Jonathan Jansen, sunt preluate din Karen MacGregor, „A spear to the heart of South Africa”, *New York Times*, 5 iunie 2012. În legătură cu retragerea încadrării tabloului în categoria „dăunător”, vezi South African Press Association, „Appeal tribunal declassifies «*The Spear*»”, *City Press*, 10 octombrie 2012.

179 înlăturarea şi reinstalarea portretului lui Zuma semnat de Ayanda Mabulu sunt prezentate în „Zuma, Marikana painting pulled from Jo’burg Art Fair”, *Mail & Guardian*, 27 septembrie 2013; şi citatul din Ayanda Mabulu („Nu e prima dată când sunt cenzurat...”) sunt preluate din Matthew Krouse, „Art fair forced to reinstate Mabulu painting after Goldblatt threat”, *Mail & Guardian*,

28 septembrie 2013.

179 Controversa cu privire la custozii şi artişti aleşi de Africa de Sud pentru Bienala de la Veneţia din 2015 este relatată în reportajele lui Stefanie Jason, „Venice Biennale: SA Pavilion finally announces artists”, *Mail & Guardian*, 16 aprilie 2015; şi „SA trips as Joburg lands on the steps of the Venice Biennale”, *Mail & Guardian*, 30 aprilie 2015 (sursa citatului despre reputaţia Africii că măcelăreşte străini); vezi şi Jeremy Kuper, „Venice Biennale: View from the ground”, *Mail & Guardian*, 20 mai 2015.

Cuceririle lui Vladi

180 Opinia celor de la BBC despre Vladimir Jirinovski apare în British Broadcasting Corporation, „Profiles of Russia's 2012 presidential election candidates”, BBC News, 1 martie 2012; caracterizarea făcută de Howard Amos provine din Howard Amos, „Russian pubfisher prints books about Puţin under names of western authors”, *Guardian*, 11 august 2015.

Cei trei paşi ai lui Phaly Nuon

184 Ororile comise de khmerii roşii sunt bine documentate. Pentru o reconstituire impresionantă, deşi puţin romanţată, a atrocităţilor, recomand filmul *The Killing Fields*, din 1984.

188 Moartea lui Phaly Nuon a fost anunţată în Rob Hail, „Madame Nuon Phaly is gone”, *Out of the Blog*, 27 noiembrie 2012; ceremonia sa funerară este descrisă în Sophanna Ma, „Funeral of our beloved Mum Phaly Nuon”, Ezra Vogel Special Skills School, decembrie 2012.

189 Pentru analize detaliate despre impactul traficului de fiinţe umane şi al mutărilor forţate asupra sănătăţii mintale a cambodgienilor, vezi Ligia Kiss *et al.*, „Health of men, women and children în post-trafficking services în Cambodia, Thailand, and Vietnam”, *Lancet Global Health*, nr. 3 (martie 2015); şi Jayson Richardson *et al.*, „Mental health impacts of forced land evictions on women în Cambodia”, *Journal of International*

Development, 27 septembrie 2014.

189 Cifrele referitoare la rata sinuciderilor din Cambodgia sunt preluate din World Health Organization, „Mental health atlas 2011: Cambodia”, Departament of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.

189 Cifrele referitoare la procentajul de cambodgieni bolnavi mintal care sunt permanent ţinuţi închişi, precum şi cele referitoare la bugetul ţării pentru sănătatea mintală, se bazează pe Daniel McLaughlin şi Elizabeth Wickeri, „Mental health and human rights în Cambodia”, Leitner Center for International Law and Justice, 31 iulie 2012.

189 Cifrele referitoare la numărul de psihiatri din Cambodgia provin din Tanja Schunert *et al.*, „Cambodian mental health survey”, Universitatea Regală din Phnom Penh, Departamentul de psihologie, 2012.

189 Propunerile de a muta în pagode cetăţenii care suferă de boli mintale sunt descrise în Radio Free Asia Khmer Service, „Cambodian province plâns campaign for monks to care for the mentally ill”, Radio Free Asia, 20 aprilie 2015.

Inventarea conversaţiei

190 Rata sinuciderilor din Groenlanda la data cercetărilor mele iniţiale fusese cel mai recent publicată la pagina 31 a lucrării lui Tine Curtis şi Peter Bjerregaard, *Health Research în Greenland* (2015).

196 Descrierea „isteriei polare”, a „sindromului rătăcitorului prin munţi” şi a „anxietăţii caiacului” provine din Inge Lynge, „Mental Disorders în Greenland”, în *Man & Society* 2 (1997). Trebuie să-i mulţumesc lui John Hart pentru că mi-a oferit paralela cu amocul.

196 Citatul din Malaurie („Există adesea o contradicţie dramatică...”) este din Jean Malaurie, *The Last Kings of Thule* (1982), p. 109.

199 Frecvenţa ridicată a sinuciderilor din Groenlanda este explorată în Jason George, „The suicide capital of the

world”, *State*, 9 octombrie 2009; şi Lene Bech Sillesen, „Another word for suicide”,*Al Jazeera*, 21 noiembrie 2015. Reportajul lui Sillesen este şi sursa ratei curente de sinucideri din Groenlanda, precum şi a citatului din Astrid Olsen. Pentru o discuţie academică pe această temă, vezi Peter Bjerregaard şi Christina Viskum Lytken Larsen, „Time trend by region of suicides and suicidal thoughts among Greenland Inuit”, *International Journal of Circumpolar Health*, nr. 74 (2015).

199 Votul groenlandezilor pentru a obţine independenţa de Danemarca este prezentat în British Broadcasting Corporation, „Selfrule introduced în Greenland”, BBC News, 21 iunie 2009.

199 Pentru o discuţie despre înmulţirea centralelor hidroelectrice din Groenlanda, vezi „Greenland powers up fifth hydroelectric plant”, *Arctic Journal*, 6 septembrie 2013.

199 Desprinderea dramatică a unei bucăţi de mărimea Manhattanului dintr-un gheţar groenlandez a fost raportată în British Broadcasting Corporation, „Greenland's Jakobshavn Glacier sheds big ice chunk”, BBC News, 24 august 2015.

Gol, mânjit cu sânge de berbec, bând o cola şi destul de bine dispus

201 Pentru un studiu despre tradiţia comunicării cu spiritele în Senegal, vezi William Simmons, *Eyes of the Night*: *Witchcraft among a Senegalese People* (1971).

206 Comentariile mele cu privire la situaţia actuală a serviciilor pentru sănătatea mintală din Senegal se bazează pe raportul World Health Organization, „WHO mental health atlas 2011: Senegal”, Departament of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.

206 Citatul: „Dacă n-am fi receptivi la credinţele şi cultura Lebu…” provine din studiul academic fundamental al lui William Louis Conwill pe tema ritualului*ndeup*\ William Louis Conwill, „N'deup and mental health:

Implications for treating Senegalese immigrants in the U.S.”, *International Journal for the Advancement of Counselling* 32, nr. 3 (septembrie 2010).

Renaşterea de după talibani

220 Statisticile referitoare la numărul de americani ucişi în Afghanistan se bazează pe informaţiile puse la dispoziţie de Departamentul de Apărare al SUA, „Casualty report”, US Departament of Defense, 10 noiembrie 2015; numărul de trupe rămase în Afghanistan apare în Matthew Rosenberg şi Michael D. Shear, „În reversal, Obama says U.S. soldiers will stay în Afghanistan to 2017”, *New York Times*, 15 octombrie 2015.

220 Comentariul lui Dominic Tierney este preluat din articolul său, „Forgetting Afghanistan”, *Atlantic*, 24 iunie 2015.

220 Uciderea jurnalistelor din Afghanistan este descrisă în Declan Walsh, „Second female Afghan journalist killed in five days”, *Guardian*, 6 iunie 2007; şi Associated Press, „Women journalists targeted în Afghanistan”, NBC News, 26 iunie 2007.

220 Proiectul ce ţine de *performance*-*vi* Kubrei Khademi şi urmările sale sunt documentate în Emma Graham-Harrison, „Afghan artist dons armour to counter men’s street harassment”, *Guardian*, 12 martie 2015.

220 Pentru mai multe detalii despre Centrul pentru Artă Contemporană, vezi „Introducing the Centre for Contemporary Art Afghanistan (CCAA)”, ARCH International, fără dată, la adresa http://archintemational.org.

221 Citatul din Munera Yousefzada („înainte să-mi deschid galeria...”) provine din Peter Holley, „În Afghanistan, the art of fighting extremism”, *Washington Post*, 12 septembrie 2015.

221 Programele organizate de Muntele Turcoaz sunt descrise amănunţit pe pagina lor, http://turquoisemountain.org, şi în Daud Rasool, „Rebuilding Afghanistan’s creative industries”, British

Council, 14 octombrie 2013.

221 Unul dintre fondatorii Berang Arts discută situaţia artiştilor din Afghanistan în Francesca Reechia, „Art în Afghanistan: A time of transition”, *Muftah*, 6 august 2014.

221 Povestirea profesorului Alam Farhad despre explozia de interes pentru cursul de artă de la Universitatea din Kabul este relatată în Mujib Mashal, „Women and modern art în Afghanistan”, *New York Times*, 6 august 2010.

221 Remarca plină de regret a lui Ali Akhlaqi este preluată din Chelsea Hawkins, „9 artists challenging our perceptions of Aghanistan”, *Mic*, 9 octombrie 2014.

221 Citatul din Shamsia Hassani provine din interviul ei cu Lisa Pollman, „Art is stronger than war: Afghanistan's first female street artist speaks out”, *Art Rada*, 19 iulie 2013.

221 Filosofia lui Azim Fakhri („Eu sunt de părere că trebuie să accepţi ce nu poţi schimba...”) este preluată din Hawkins, op. cit.

221 Proiectul „dictatorilor artişti” al lui Kabir Mokamel este descris în Fazul Rahim şi Sarah Burke, „Afghan artist Kabir Mokamel takes aim at corruption with blast wall art”, NBC News, 19 septembrie 2015.

221 Marla Ruzicka a fost iubită mult şi plânsă de mulţi; vezi, de exemplu, Ellen Knickmeyer, „Victims champion is killed in Iraq”, *Washington Post*, 18 aprilie 2005; Robert F. Worth, „An American aici worker is killed in her line of duty”, *New York Times*, 18 aprilie 2005; Simon Robinson, „Apreciation: Marla Ruzicka, 1977 – 2005”, *Time*, 18 aprilie 2005; Jonathan Steele, „Marla Ruzicka”, *Guardian*, 19 aprilie 2005; Janet Reitman, „The girl who tried to save the world”, *Rolling Stone*, 6 iunie 2005; şi Sarah Holewiński, „Marla Ruzicka's Heroism”, *Nation*, 18 septembrie 2013.

Muzeul fără ziduri

225 Ştiri despre Centrul Artistic Benesse se pot găsi

pe pagina lor de internet, http://benesse-artsite.jp. Pentru o recenzie recentă a locului, vezi Susan Adams, „Treasure islands: Inside a Japanese billionaire's art archipelago", *Forbes*, 29 iulie 2015. Citatul din Soichiro Fukutake provine din studiul lui Lee Yulin, „Strategies of spaţialization in the contemporary art museum: A study of six Japanese institutions" (Universitatea din New York, 2012).

Cântecul Insulelor Solomon

236 Pentru informaţii despre intrarea lagunei Marovo în Patrimoniul Mondial UNESCO, vezi „Tentative lists: Marovo-Tetepare complex", United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 23 decembrie 2008.

236 Printre reportajele despre evenimentele seismice majore din Insulele Solomon se numără Richard A. Lovett, „Deadly tsunami sweeps Solomon Islands", *National Geographic News*, 2 aprilie 2007; James Grubel, „Tsunami kills at least five în Solomons after big Pacific quake", Reuters, 6 februarie 2013; Lincoln Feast, „Strong quake hits ne-ar Solomon Islands; tsunami warning cancelled", Reuters, 12 aprilie 2014; şi Sandra Maier şi Peter Cooney, „Magnitude 6.6 quake hits Solomon Islands in the Pacific: USGS", Reuters, 12 august 2015.

236 Mutarea capitalei Choiseul este documentată în Megan Rowling, „Solomons town first în Pacific to relocate due to climate change", Reuters, 15 august 2014; şi Adam Morton, „The vanishing island", Age, 19 septembrie 2015.

236 Proiectele finanţate de Banca Mondială cu scopul de a îmbunătăţi infrastructura pentru a face mai bine faţă dezastrelor au fost anunţate în comunicatul de presă „World Bank, Govt, of Solomon Islands launch two new projects towards improved power supply, disaster & climate resilience", Banca Mondială, 1 aprilie 2014.

236 Fenomenele tectonice care pun în pericol Insulele Solomon sunt discutate în Gerald Traufetter, „Climate change or tectonic shifts? The mystery of the sinking South Pacific islands", *Der Spiegel*, 15 iunie 2012.

Copiii de tristă amintire

237 Citatele iară sursă din acest eseu provin din interviurile pe care le-am luat în Rwanda, în 2004.

Printre cărţile consultate în legătură cu genocidul din Rwanda se numără Alison Liebhafski Des Forges, *„Leave None to Tell the Story": Genocide în Rwanda* (1999); Jean Hatzfeld, *Machete Season*: *The Killers în Rwanda Speak* (2005); Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbour*'s *House*: *Seeking Justice în Bosnia and Rwanda* (2002); Binaifer Nowrojee, *Shattered Lives*: *Sexual Violence during the Rwandan Genocide and Its Aftermath* (1996); Philip Gourevitch, We *Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families*: *Stories from Rwanda* (1999); şi Jonathan Torgovnik, *Intended Conséquences: Rwandan Children Born of Rape* (2009). Pentru o abordare jurnalistică, vezi Donatella Lorch, „Rape used as a weapon în Rwanda: Future grim for genocide orphans", *Houston Chronicle*, 15 mai 1995; Elizabeth Royte, „The puteasts", *New York Times Magazine*, 19 ianuarie 1997; Lindsey Hilsum, „Rwanda's time of rape returns to haunt thousands", *Guardian*, 26 februarie 1995; Lindsey Hilsum, „Don't abandon Rwandan women again", *New York Times*, 11 aprilie 2004; şi Emily Wax, „Rwandans are struggling to love children of hate", *Washington Post*, 28 martie 2004.

238 Felul în care mass-media rwandeze au contribuit la declanşarea genocidului este discutat în remarcabila carte a Dinei Temple-Raston, *Justice on the Grass* (Free Press, 2005). Vezi şi Russell Smith, „The impact of hate media în Rwanda", BBC News, 3 decembrie 2003. De asemenea, în teza sa de doctorat, „Propaganda and conflict: Theory and evidence from the Rwandan genocide" (Universitatea din Stockholm, 2009), economistul politic David Yanagizawa a descoperit o corelaţie directă între instigarea la ură prin intermediul radioului şi violenţă, analizând poziţia turnurilor de emisie şi obstacolele topografice care au împiedicat emisia, respectiv poziţia turnurilor şi numărul de acuzaţii ulterioare de genocid.

238 Proverbul rwandez „O femeie care n-a fost încă bătută nu-i o femeie adevărată” apare la p. 20 din Nowrojee, op. cit.

238 Printre sursele de informaţii generale despre violul pe timp de război se numără Susan Brownmiller, *Against Our Will* (1975); Maria de Bruyn, *Violence, Pregnancy and Abortion*: *Issues of Women*'s *Rights and Public Health* (2003); şi raportul Global Justice Centre, *The Right to an Abortion for Girls and Women Raped în Armed Conflict* (2011).

239 Expresia „să moară de tristeţe” şi relatarea ce-i urmează despre atrocităţile suferite de o femeie care supravieţuise violului sunt documentate în Nowrojee, op. cit.

239 Statisticile despre violurile pe timp de război din Rwanda sunt confirmate de reportajul Biroului ONU pentru coordonarea afacerilor umanitare „Our bodies, their battle ground: Gender-based violence în conflict zones”, *IRIN News*, 1 septembrie 2004. Estimările privind numărul de violuri şi naşteri pe timp de război provin din introducerea lui Consolée Mukagendo, „The struggles of Rwandan women raising children born of rape”, în Torgovnik, op. cit.

239 Expresia „copii de tristă amintire” (*enfants de mauvais souvenir*) provine din Nowrojee, op. cit., dar este larg folosită.

239 Expresia „moştenirea vie a unor vremuri nefaste” provine din Wax, op. cit. 239 Citatul „N-am putut nici măcar să mor cu acest copil în mine...” provine din Wax, op. cit.

239 Citatul „Căsătoria e un soi de moarte...” provine din Nowrojee, op. cit.

239 Citatul din Catherine Bonnet apare la p. 79 din Nowrojee, op. cit., după lucrarea lui Bonnet „Le viol des femmes survivantes du génocide du Rwanda”, în *Rwanda*: *Un génocide du XXe siècle*, coordonat de Raymond Verdier, Emmanuel Decaux şi Jean-Pierre Chrétien (1995), p. 18.

239 Citatul din Godelième Mukasarasi („Femeile care au născut în urma unui viol...") provine din Nowrojee, op. cit.

240 Eforturile organizaţiei AVEGA sunt descrise în Alexandra Topping, „Widows of the genocide: How Rwanda's women are trebuilding their lives", *Guardian*, 7 aprilie 2014.

240 Jean Damascène Ndayambaje studiază cauzele psihologice ale genocidului rwandez în teza sa „Le genocide au Rwanda: Une analyse psychologique", (Universitatea Naţională din Rwanda, 2001).

241 Numele pline de conotaţii pe care le-au ales unele dintre femei sunt enumerate în Wax, op. cit.

249 Cifrele referitoare la creşterea anuală a PIB-ului şi mediul propice afacerilor din Rwanda sunt preluate din „Rwanda overview", Banca Mondială, 6 octombrie 2015; şi „Ease of doing business în Rwanda", Banca Mondială, 2015.

249 Asasinatele, atrocităţile, invaziile şi exploatarea comise de regimul lui Paul Kagame simt rezumate în Howard W. French, „Kagame's hidden war in the Congo", *New York Review of Books*, 24 septembrie 2009; Judi Rever şi Geoffrey York, „Assassination in Africa: Inside the plots to kill Rwanda's dissidents", *Globe & Mail*, 2 mai 2014; Siobhan O'Grady, „Former Rwandan official worries that Kagame's administration is backsliding into mass murder", *Foreign Policy*, 29 septembrie 2014; şi Global Campaign for Rwandan Human Rights, „Crimes and repression vs. development în Rwanda: President Paul Kagame's many shadows", *Africa Faith & Justice Network*, 13 iulie 2015.

250 Informaţiile despre rata relativă de excludere politică, precum şi referirea la Rwanda ca „o ţară ferecată", provin din Marc Sommers, „The darling dictator of the day", *New York Times*, 27 mai 2012.

250 Afirmaţia că Paul Kagame a încercat să prelungească durata mandatelor din Rwanda ca reacţie la

„dorinţa poporului" provine de la Agence France-Presse, „US opposes third term for Rwanda's Kagame: Diplomat", *Guardian* (Nigeria), 5 iunie 2015. Succesul campaniei sale este documentat în Clement Uwiringiyimana, „Rwandan parlament agrees to extend Kagame's rule", Reuters, 29 octombrie 2015. Referendumul necesar pentru a aproba extinderea mandatelor este descris în British Broadcasting Corporation, „Paul Kagame's third term: Rwanda referendum on 18 December", BBC News, 9 decembrie 2015.

250 Neputinţa Partidului Verde din Rwanda de a obţine consiliere juridică pentru un proces în care contestau abolirea limitelor mandatului prezidenţial este prezentată în Agence France-Presse, „Rwanda opposition says can't fiind a lawyer for Kagame 3rd term case – one said «God was against it»", *Mail* & *Guardian*, 8 iulie 2015.

Cercul de foc: scrisoare din Libia

284 Pentru reportaje de la data atacului asupra consulatului american din Benghazi, vezi Associated Press, „Assault on U.S. consulate în Benghazi leaves 5 dead, including U.S. Ambassador J. Christopher Stevens", Associated Press / CBS News, 12 septembrie 2012; Luke Harding şi Chris Stephen, „Chris Stevens, US ambassador to Libya, killed in Benghazi attach", *Guardian*, 12 septembrie 2012; şi David Kirkpatrick şi Steven Lee Myers, „Libya attack brings challenges for U.S.", *New York Times*, 12 septembrie 2012. În 2015, fosta secretară de stat, Hillary Clinton, şi-a justificat acţiunile dinaintea şi de după atac în faţa Congresului SUA; vezi Byron Tău şi Peter Nicholas, „Hillary Clinton defends actions in Benghazi", *Wall Street Journal*, 22 octombrie 2015; şi Stephen Collinson, „Marathon Benghazi hearing leaves Hillary Clinton largely unscathed", *CNN Politics*, 23 octombrie 2015.

284 Capturarea oraşului Sirte de către forţele ISIL (cunoscuţi şi sub numele de ISIS sau Daesh) este raportată în „ISIL «brutally» quells rebellion în Libya's Sirte", AZ

Jazeera, 17 august 2015.

284 Relaţia dintre conflictele etnice şi traficul de fiinţe umane este studiată în Callum Paton, „Libya: Scores killed in ethnic clashes for control of south's people-trafficking routes", *International* Business *Times*, 23 iulie 2015.

284 Amnesty International a documentat asasinarea a sute de cetăţeni libieni de către forţele islamiste în „The state of the world's human rights", Amnesty International, 11 martie 2015.

285 Citatul din ministrul de externe francez („două guverne, două parlamente şi o dezordine totală") provine din Nathalie Guibert, Yves-Michel Riols şi Hélène Sallon, „Libya's Tripoli and Tobruk dilema no nearer to resolution", *Guardian*, 27 ianuarie 2015. Reacţiile la propunerea pentru un „guvern unit" sunt discutate în Suliman Ali Zway şi Carlotta Gall, „Libyan factions reject unity government plan", *New York Times*, 20 octombrie 2015. Ameninţările lui Khalifa Haftar că va forma încă un guvern sunt raportate în Mary Fitzgerald, „Libyan renegaţie general Khalifa Haftar claims he is wining his war", *Guardian*, 24 iunie 2014.

285 Spusele tulburătoare ale lui Saif Gaddafi („în Libia va izbucni un război civil…") sunt relatate în Lindsey Hilsum, „Saif al-Islam Gaddafi: The prophet of his own doom", *Guardian*, 5 august 2015.

285 Saif Gaddafi descrie cum răpitorii i-au amputat degetele în Fred Abrahams, „In his first interview, Saif al-Islam says he has not been given access to a lawyer", *Daily Beast*, 30 decembrie 2012.

285 Condamnarea şi sentinţa în privinţa lui Saif Gaddafi simt documentate în Chris Stephen, „Gaddafi's son Saif al-Islam sentenced to death by court în Libya", *Guardian*, 28 iulie 2015; şi în Hilsum, op. cit.

285 Scandările susţinătorilor lui Gaddafi din august 2015 („Zintan, Zintan, eliberaţi-l pe Saif al-Islam") sunt descrise în Hilsum, *ibid*.

Toată mâncarea din China

296 Programele culinare televizate din China sunt descrise în Li Xiaoyu, „A bâte of food culture”, *BJ Review*, 2 iulie 2015.

296 Statisticile referitoare la procentajul de chinezi care postează în mod regulat pe internet poze cu mâncarea lor se bazează pe articolul Angelei Xu, „China's digital powered foodie revolution”, *Lab Brand*, 6 ianuarie 2015.

296 Eforturile de a convinge UNESCO să includă bucătăria chinezească pe lista Patrimoniului Cultural Imaterial sunt descrise în Li, op. cit.

296 Creşterea popularităţii mâncărurilor organice în China face subiectul articolului lui Cai Muyuan, „Eat greener, think greener”, *China Daily Europe*, 5 iulie 2015.

296 Presupusele efecte benefice ale mâncărurilor iuţi sunt documentate în Jun Lv *et al.*, „Consumption of spicy foods and total and cause specific mortality: Population based coborî study”, *British Medical Journal* 351 (4 august 2015).

296 Dominaţia Shanghaiului pe lista celor mai bune restaurante din Asia este prezentată în Jessica Rapp, „Locavores, health food, and celebrity chefs: The hottest trends în Shanghai's dining scene”, *Jing Daily*, 24 august 2015.

296 Contaminarea generalizată a solului chinez este discutată în British Broadcasting Corporation, „Report: One fifth of China's soil contaminated”, BBC News, 18 aprilie 2014.

296 Printre sursele ce documentează modificarea alimentelor în China se numără Yanzhong Huang, „The 2008 milk scandal revisited”, *Forbes*, 16 iulie 2014; Peter Foster, „Thp 10 Chinese food scandals”, *Telegraph*, 27 aprilie 2011; Associated Press, „Vinegar contaminated with antifreeze kills Chinese Muslims at Ramadan mea!”, *Guardian*, 22 august 2011; Patrick Boehler, „Bad eggs: Another fake-food scandal rocks China”, *Time*, 6 noiembrie

2012; Patrick Boehler, „Police seize chicken feet în storage since 1967, smuggled from Vietnam”, *South China Morning Post*, 8 iulie 2013; British Broadcasting Corporation, „Chinese police arrest 110 for selling «contaminated pork»”, BBC News, 12 ianuarie 2015; şi Elizabeth Barber, „«Gutter oil» scandal caises food-safety fears orice again în greater China”, *Time*, 8 septembrie 2014.

297 Scepticismul chinezilor cu privire la clasificarea mâncărurilor drept „organice” este menţionat în Dominique Patton, „Cashing în on health scares, China online food sales boom”, Reuters, 11 august 2013.

297 Popularitatea alimentelor importate, îndeosebi a fructelor, face subiectul articolului Rebeccăi Kanthor, „În China, imported fruit is the must-have luxury item for the New Year”, *The World*, Public Radio International, 20 februarie 2015; şi Nan Zhong, „China has a healthy appetite for food imports”, *China Daily*, 2 martie 2015.

297 Cultivarea în secret a mâncărurilor organice pentru elita politică din China este descrisă în Barbara Demick, „În China, what you cat tells who you are”, *Los Angeles Times*, 16 septembrie 2011.

297 Pentru mai multe informaţii cu privire la creşterea popularităţii alternativelor la orez în dieta chinezilor, vezi Te-Ping Chen, „In the latest mash-up, China puts spotlight on spuds”, *Wall Street Journal*, 17 august 2015.

297 Creşterea recentă a ratei obezităţii şi diabetului în China este discutată în Laurie Burkitt, „Selling health food to China”, *Wall Street Journal*, 13 decembrie 2010; şi Lily Kuo, „By 2015, China will be the world’s largest consumer of processed food”, *Quartz*, 23 septembrie 2013.

Aventuri în Antarctica

319 Impactul încălzirii globale asupra posibilităţii oamenilor de ştiinţă de a ajunge la staţiile de cercetare din Antarctica face subiectul articolului lui Michael Safi, Antarctica’s increasing sea ice restricting access to

research stations”, *Guardian*, 11 mai 2015.

319 Deteriorarea învelişului de gheaţă din vestul Antarcticii este discutată în Chris Mooney, „Scientists declare an «urgent» mission – study West Antarctica and fast”, *Washington Post*, 29 septembrie 2015.

320 Posibila soartă a gheţarului Totten este descrisă în James Hamblin, „How the most important glacier în cast Antarctica is melting”, *Atlantic*, 20 martie 2015; acest articol este şi sursa citatului de la NASA.

320 Temperaturile-record din Antarctica simt raportate în Katia Hetter, „Antarctic hits 63 degrees, believed to be a record”, CNN News, 1 aprilie 2015.

320 Efectele temperaturilor mai ridicate asupra fungilor, crustaceelor şi pinguinilor sunt discutate în Australian Associated Press, „Temperature affects fungi în Antarctica”, Special Broadcasting Service, 28 septembrie 2015; Chelsea Harvey, „Next up from climate change: Shell-crushing crabs invading Antarctica”, *Washington Post*, 28 septembrie 2015; şi Chris Mooney, „The melting of Antarctica is bad news for humans. But it might make penguins pretty happy”, *Washington Post*, 13 august 2015.

320 Intenţia Chinei de a-şi extinde operaţiunile în Antarctica este detaliată în Jane Perlez, „China, pursuing strategic interests, builds presence în Antarctica”, *New York Times*, 3 mai 2015.

Când toată lumea vorbeşte prin semne

321 Bengkala este subiectul principal al cărţii lui I Gede Marsaja, *Desa Kolok*: *A Deaf Village and Its Sign Language în Bali, Indonesia* (2008). Prima menţiune în literatura medicală de specialitate a surdităţii ereditare dominante în acest sat apare în S. Winata *et al.*, „Congenital non-syndromal autosomal recessive deafness în Bengkala, an isolated Balinese village”, *Journal of Medical Genetics* 32 (1995). Pentru o discuţie accesibilă privind sindromul surdităţii în cadrul comunităţilor endogame, vezi John Travis, „Genes of silence: Scientists track down a slew of mutated genes that cause deafness”,

Science News, 17 ianuarie 1998. În plus, pentru o trecere în revistă foarte avizată a cercetărilor academice pe acest subiect, vezi Annelies Kusters, „Deaf utopias? Reviewing the sociocultural literature on the world's «Martha's Vineyard situations»”, *Journal of Deaf Studies* & *Deaf Education* 15, nr. 1 (ianuarie 2010).

322 Reţelele complicate de rudenie constituie subiectul cărţii foarte des citate a lui Hildred şi Clifford Geertz, *Kinship în Bali* (1975).

323 „Surd”, cu smic, se referă la pierderea auzului; acelaşi cuvânt, cu majusculă iniţială, se referă la cultura celor care comunică între ei prin limbajul semnelor şi se identifică drept parte din comunitate. Pentru o explorare a politicii Surzilor din Statele Unite în anii '90, vezi articolul meu, „Defiantly deaf”, *New York Times Magazine*, 28 august 1994.

328 Post-scriptumul despre limba Kata Kolok se bazează pe lucrările lui Connie de Vos, de la Institutul pentru Psiholingvistică Max Planck, care a devenit cea mai prolifică specialistă în această limbă. Vezi, de pildă, Connie de Vos şi N. Palfreyman, „Deaf around the world: The impact of language”, *Journal of Lingvistics* 48, nr. 3 (noiembrie 2012), care descrie numărul aproximativ de utilizatori surzi şi nesurzi ai Kata Kolok; Connie de Vos, „Absolute spaţial deixis and proto-toponyms în Kata Kolok”, *NUSA*: *Lingvistics Studies of Languages* în *and Around Indonesia* 56 (2014), care studiază mutarea utilizatorilor de Kata Kolok din Bengkala; şi Connie de Vos, „*A* signers village în Bali, Indonesia”, *Minpaku Anthropology News*, 2011, care urmăreşte lipsa recentă de transfer al limbajului.

În pat cu preşedintele Ghanei?

330 Speculaţia cum că aş fi fost implicat în moartea fostului preşedinte al Ghanei a fost publicată în Daniel Danquah Damptey, „Investigate Mills death”, *Ghana Web*, 29 iulie 2015.

332 Profeţia lui Moses Foh-Amoaning care spunea că

într-o bună zi mă voi alătura clerului a fost difuzată pe un post de radio din Ghana; vezi Kweku Antwi-Otoo, „Gay activist Andrew Solomon will be a pastor one day: Moses Foh-Amoaning”, *Atinka 104.7FM*, 13 iulie 2015. Citatul „Dumnezeu o să-l găsească odată şi odată şi-o să-i dea una peste ceafă” provine dintr-un alt reportaj care abordează în detaliu identitatea mea sexuală, „«Prayer» is the key against «devilish» homosexuality worldwide: Moses Foh-Amoaning”, *Daily Guide Ghana*, 14 iulie 2015.

332 Pentru un discurs demagogic asemănător, dar cu mai puţină speranţă, vezi Gyasiwaa Agyeman, „Mahama will soon mortgage Ghana to anti-Christ”, *Adorn Online*, 8 ianuarie 2016.

Gay, evreu, bolnav mintal şi sprijinitor al romilor din România

339 Sancţionarea profesorului Andrei Rus, de la Universitatea Naţională de Artă Teatrală şi Cinematografică, pentru că ar fi „adus prejudicii de imagine universităţii” prin „propagandă homosexuală” a fost prezentată în articolul Dorinei Călin, „Decizie UNATC: Criticul de film Andrei Rus nu va fi dat afară din instituţie, dar va fi sancţionat”, *Mediafax*, 2 iulie 2015.

Vremea Myanmarului

340 Toate citatele din acest eseu a căror sursă nu este menţionată provin din interviuri luate de mine în Myanmar.

340 Eliberarea a 1.100 de deţinuţi politici din Myanmar a fost documentată într-un raport din 2014 al lui Tomás Ojea Quintana, raportor special pentru drepturile omului din Birmania în cadrul ONU; vezi Samantha Michaels, „Quintana releases final report on Burma human rights”, *Irrawaddy*, 14 martie 2014.

340 Relaxarea iniţială a sancţiunilor SUA împotriva Birmaniei este prezentată în Karen de Young, JBan on U.S. investment în Burma is lifted”, *Washington Post*, 11 iulie 2012.

341 Eliberarea lui Suu Kyi din arestul la domiciliu

este documentată în Tracy McVeigh, „Aung San Suu Kyi «released from house arrest»", *Guardian*, 13 noiembrie 2012; victoria partidului LND în alegerile generale din 2012 – în Esmer Golluoglu, „Aung San Suu Kyi hails «new era» for Burma after landslide victory", *Guardian*, 2 aprilie 2012.

342 În mod paradoxal, cel puţin un analist politic birman a considerat eliberarea din închisoare înainte de termen a lui Ma Thida drept o strategie cinică de publicitate a juntei militare; vezi Aung Zaw, „The SPDC's diplomatic gambit", *Irrawaddy*, februarie 1999.

343 Aung San Suu Kyi, op. cit.

343 Artistul Aye Ko îşi discută opera în Whitney Light, „Pressing questions with Aye Ko", *Myanmar Times*, 18 mai 2014.

343 Lu Maw şi fratele său, regretatul Par Par Lay, au fost trimişi la închisoare după un spectacol din 1996 al trupei lor de comedie; vezi Philip Heijmans, „Skirting comedy limits în Myanmar", *New York Times*, 29 iulie 2015.

343 Pe lângă postul său de primar, Ko Min Latt este şi editorul ziarului în limba Mon *Than Lwin Times*, vezi Banyar Kong Janoi, „Pushing for ethnic language media în a changing Burma", *Asia Calling*, 10 noiembrie 2012.

343 Moe Satt a stârnit, de asemenea, suspiciuni oficiale cu privire la arta sa; vezi Hillary Luong, „Artists detained by Myanmar police", *Art Asia Pacific*, 8 iunie 2012.

343 Curajul jurnalistic al lui Nay Phone Latt i-a câştigat un loc pe lista *Time 100* din 2010 a revistei *Time*; vezi Salman Rushdie, „Heroes: Nay Phone Latt", *Time*, 29 aprilie 2010. Pentru un interviu recent, vezi „Nay Phone Latt speaks", *Myanmar Times*, 3 martie 2014.

344 Thant Myint-U, nepotul fostului secretar general al ONU, U Thant, este un autor prolific pe teme politice şi preşedintele Yangon Heritage Trust, organizaţie al cărei scop este să documenteze istoria arhitecturii vechi, să

stabilească legi teritoriale şi să conserve arhitectura urbană din Yangon; pagina de web a organizaţiei se găseşte la adresa http://yangonheritagetrust.org.

344 Pentru un articol recent în care este menţionat Sammy Samuels, vezi Joe Freeman, „Myanmar's Jewish vote”, *Tablet*, 9 noiembrie 2015. Agenţia de voiaj a lui Sammy Samuels, Myanmar Shalom, poate fi găsită pe internet la http://myanmarshalom.com.

344 Expansiunea spectaculoasă a industriei telefoanelor mobile în Myanmar este discutată în Jason Motlagh, „When a SIM card goes from $2000 to $1.50”, *Bloomberg Business*, 29 septembrie 2014; Michael Tan, „One million SIM cards sold în Myanmar”, *CNET*, 2 octombrie 2014; şi Jared Ferrie, „SIM sales soar as Myanmar races to câtch up în telecoms”, Reuters, 6 mai 2015.

344 Ca reacţie la problemele de siguranţă, Myanmar a adoptat de curând o legislaţie care prevede că toate maşinile noi importate trebuie să aibă volanul pe partea stângă; vezi Kyaw Hsu Mon, „Govt to push left-hand steering wheels on future car imports”, *Irrawaddy*, 25 noiembrie 2014; şi Aye Nyein Win, „Right-hand drives to remain on the roads”, *Myanmar Times*, 23 octombrie 2015.

345 Statisticile privitoare la nutriţia copiilor din Myanmar provin din raportul UNICEF, „Country statistics: Myanmar”, UNICEF, 2015.

346 Pentru o analiză detaliată a contribuţiei economice a turismului din Myanmar, vezi Rochelle Turner *et al.*, „Travel and tourism: Economic impact 2015: Myanmar”, World Travel and Tourism Council, 2015.

347 Pentru mai multe informaţii despre istoria birmană, vezi Michael Aung-Thwin şi Maitrii Aung-Thwin, *A History of Mynamar since Ancient Times* (2012).

347 Pentru mai multe detalii despre revoltele studenţeşti din 1988, vezi British Broadcasting Corporation, „Burma's 1988 protests”, BBC New, 25 septembrie 2007; şi Rodion Ebbighausen, „Myanmar: The

uprising of 1988”, *Deutsche Welle*, 8 august 2013.

348 Textul integral al „Constituţiei Republicii Uniunii Myanmar (2008)” se poate găsi pe pagina de web a World Intellectual Property Organization, la adresa http://wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/mm/mm009 en.pdf. Pentru o discuţie a aspectelor problematice ale constituţiei şi a încercărilor de reformă, vezi Thomas Fuller, „Myanmar’s leader backs change to constitution”, *New York Times*, 2 ianuarie 2014; Jared Ferrie, „Myanmar president enacts law allowing referendum on disputed constitution”, Reuters, 12 februarie 2015; şi Thomas Fuller, „Myanmar’s military uses political force to block constituţional changes”, *New York Times*, 15 iunie 2015.

348 Dorul de casă pe care-l simt refugiaţii birmani este descris în Julia Lyon, „Invited to escape to America, some refugees just say no”, *St. Louis Tribune*, 14 septembrie 2009; şi Ron Corben, „Burmese refugees în Thailand long to return home”, *Deutsche Welle*, 13 decembrie 2011.

349 Printre disidenţii care solicită ca cei ce i-au închis să-şi ceară scuze se numără Win Tin; vezi Kyaw Phyo Tha, „Ex-political prisoner Win Tin demands apology from junta leaders”, *Irrawaddy*, 30 octombrie 2013.

349 Vezi Aung San Suu Kyi, *The Voice of Hope*: *Conversations with Alan Clements* (2008). [Pentru versiunea în română, vezi Aung San Suu Kyi, *Vocea speranţei*: *interviuri realizate de Alan Celements*, trad. rom. Vasile Savin, Rao, Bucureşti, 2009 – n.tr.]

350 Capitala slab populată a Myanmarului este descrisă în Matt Kennard şi Claire Provost, „The lights are on but no one’s home în Myanmar’s capital Naypyidaw”, *Guardian*, 19 martie 2015; şi Katie Arney, „Government-issued housing, super-highways that span 20 lanes but not a soul in sight: Inside Myanmar’s haunting capital city”, *Daily Mail*, 18 aprilie 2015.

350 Vezi Departamentul de Stat al SUA, „U.S. economic engagement with Burma”, US Embassy în

Rangoon, iunie 2014.

350 Deşi mulţi angajaţi profesionişti birmani s-au mutat înapoi în Singapore, situaţia începe să se schimbe; vezi Kyaw Zwa Moe, „Burmese professionals earn good money în Singapore but still miss home”, *Irrawaddy*, martie 2007; şi Joanna Seow, „More Myanmar professionals în Singapore heading home to tap booming economy”, *Straits Times*, 24 martie 2014.

351 Alianţa pragmatică a lui Shwe Mann cu Aung San Suu Kyi a stârnit îndoieli în rândul colegilor săi din PUSD, inclusiv din partea preşedintelui Thein Sein, care a pus la cale excluderea dramatică a lui Mann din rolul său de lider al partidului; vezi Thomas Fuller, „Conservatives în Myanmar force out leader of ruling party”, *New York Times*, 13 august 2015; British Broadcasting Corporation, „Aung San Suu Kyi hails Shwe Man as an «ally»”, BBC News, 18 august 2015; şi Hnin Yadana Zaw şi Antoni Slodkowski, „Myanmar’s ousted ruling party head to work with Suu Kyi”, Reuters, 5 noiembrie 2015.

351 Vezi biografia foarte apreciată scrisă de Peter Popham, *The Lady and the Peacock*: *The Life of Aung San Suu Kyi* (2012).

352 Discursul lui Aung San Suu Kyi de acceptare a premiului Nobel poate fi găsit pe site-ul Premiului Nobel, la http://nobelprize.org/nobelprizes/peace/laureates/1991/kyi-lectureen.html.

352 Vezi sursele menţionate anterior despre constituţia birmană: Fuller (2014 şi 2015), op. cit., şi Ferrie, op. cit.

353 Robert San Pe discută problema reformei constituţionale în videoclipul de douăzeci şi patru de minute „Legal adviser to Aung San Suu Kyi, Robert Pe”, Reliefweb Labs, 5 mai 2015.

353 Printre donatorii pentru noua Bibliotecă Parlamentară din Myanmar se numără Canada, Statele Unite şi Asia Foundation; vezi „Baird bears gifts”, *Mizzima*, 9 martie 2012; Malaysian Myanmar Business Council,

„U.S. contributes publications to parlamentary library”, 24 octombrie 2012; şi Asia Foundation, „The Asia Foundation donates books to parlamentary library în Burma”, 24 octombrie 2012.

354 Pentru o analiză a impactului şi mecanismelor ciclonului Nargis, vezi Michael Casey, „Why the cyclone în Myanmar was se deadly”, *National Geographic News*, 8 mai 2008.

354 Afirmaţia şocantă a consulului general Ye Myint Aung a apărut într-o scrisoare datată 9 februarie 2009 (disponibilă online la adresa http://asiapacific. anu.edu.auznewmandala/wp-contenvuploads/2009/02/the-consul generals-letter.pdf), fiind iniţial documentată în articolul lui Greg Torode, „Myanmese envoy says Rohingya ugly as ogres”, *South China Morning Post*, 11 februarie 2009.

355 Pentru interpretarea istoriei populaţiei musulmane din Myanmar de către guvernul birman, vezi Republica Uniunii Myanmar, „Final report of inquiry commission on sectarian violence în Rakhine State”, 8 iulie 2013.

355 Mai multe ONG-uri au alcătuit prezentări de ansamblu pe tema istoriei populaţiei rohingya; vezi, de pildă, Euro-Burma Office, „The Rohingyas: Bengali Muslims or Arakan Rohingyas?”, Document de Informare EBO nr. 2, Euro-Burma Office, 2009; şi Eliane Coates, „Sectarian violence involving Rohingya în Myanmar: Historical roots and modern triggers”, Middle East Institute, 4 august 2014.

356 Experţii în probleme de securitate şi parlamentarii birmani contrazic speculaţiile conform cărora rohingya au legături cu grupări teroriste; vezi Paul Vrieze, „Experts reject claims of «Rohingya mujahideen» insurgency”, *Irrawaddy*, 15 iulie 2013.

356 Human Rights Watch au documentat persecuţia populaţiei rohingya în Matthew Smith *et al.*, „«All you can de is pray»: Crimes against humanity and ethnic cleansing

of Rohingya Muslims în Burma's Arakan State", Human Rights Watch, aprilie 2013.

356 Predica lui Ashin Wirathu, despre care se crede că a provocat masacrul populaţiei rohingya din Meiktila, poate fi vizionată online la „Anti Muslim monk Wirathu talk about Meiktila before riot", YouTube, 24 martie 2013; un rezumat al traducerii poate fi găsit în Maung Zami, „Racist leader monk Rev. Wirathu's speech", *M-Media*, 24 martie 2013. Îndemnul lui Wirathu către adepţii săi de a se „revolta" şi a „simţi cum le fierbe sângele în vine" este citat în Hannah Beech, „The face of Buddhist terror", *Time*, 1 iulie 2013. Citatul din broşura împărţită în timpul uneia din predicile lui Ashin Wirathu apare în Thomas Fuller, „Extremism rises among Myanmar Buddhists".

New York Times, 20 iunie 2013. Wirathu este comparat cu Hitler în Sarah Kaplan, „The serene-looking Buddhist monk accused of inciting Burma's sectarian violence" *Washington Post*, 27 mai 2015.

357 Vezi Yassin Musharbash, „The «Talibanization» of Pakistan: Islamists destroy Buddhist statuie", *Der Spiegel*, 8 noiembrie 2007.

357 Expresia „budişti sălbatici" este citată în Jonathan Pearlman, „Jihadist group calls on Muslims to save Burmese migrants from «savage Buddhists»", *Telegraph*, 20 mai 2015.

357 Fuga populaţiei rohingya din Myanmar este documentată în David Mathieson, „Perilous plight: Burma's Rohingya take to the seas", Human Rights Watch, 2009.

357 Tăcerea lui Suu Kyi pe tema problemei rohingya a fost semnalată de mai mulţi autori; vezi, de pildă, Moshahida Sultana Ritu, „Ethnic cleansing în Myanmar", *New York Times*, 12 iulie 2012; şi Charlie Campbell, Jrakan strife poses Suu Kyi political problem", *Irrawaddy*, 13 iulie 2012.

358 Tensiunile dintre budiştii din Arakan şi asistenţii umanitari străini sunt descrise în Lawi Weng, „Arakan monks boycott UN, INGOS", *Irrawaddy*, 6 iulie 2012.

358 Revoltele care au avut loc în Mandalay, în 2014, au fost documentate în „Five înjured în Mandalay unrest, damage limited”, *Irrawaddy*, 2 iulie 2014.

359 Pentru o discuţie academică despre diversitatea musulmanilor care locuiesc în Myanmar, vezi Khin Maung Yin, „Salience of ethnicity among Burman Muslims: A study în identity formation”, *Intellectual Discourse* 13, nr. 2 (2005).

360 Pentru mai multe informaţii despre femeile tatuate din Statul Chin, vezi Sarah Boesveld, „Stealing beauty: A look at the tattooed faces of Burma's Chin province”, *National Post*, 15 iulie 2011.

362 Sarah Buckley estimează că există undeva între patru şi cinci sute de mii de călugări în Mynamar, în articolul său „Who are Burma's monks?”, BBC News, 26 septembrie 2007.

363 Istoria migraţiei evreilor în şi din Asia de Sud este analizată în Nathan Katz şi Ellen S. Goldberg, „The last Jews în India and Burma”, *Jerusalem Letter*, 15 aprilie 1988.

363 Moses Samuels a murit pe 29 mai 2015; vezi Jonathan Zaiman, Remembering Moses Samuels, the man who preserved Jewry în Myanmar”, *Tablet*, 2 iunie 2015.

363 însuşi Moses Samuels a spus: „Aici nu există niciun fel de probleme religioase”; vezi Seth Mydans, „Yangon Journal; Burmese Jew shoulders burden of his heritage”, *New York Times*, 23 iulie 2002. De asemenea, pentru o comemorare emoţionantă a lui Moses Samuels şi o descriere a comunităţii evreieşti din Myanmar: Sammy Samuels, „Hannukkah with spirit în Yangon”, *BBC News*, 4 decembrie 2015.

364 Urmările negocierilor de încetare a focului cu grupările rebele armate din Myanmar sunt raportate în Shibani Mathani şi Myo Myo, „Myanmar signs draft peace deal with armed ethnic groups”, *Wall Street Journal*, 31 martie 2015.

364 Pentru mai multe informaţii despre membrii

Kuomintang rămaşi în Myanmar, vezi Denis D. Gray, „The remaining veterans of China's «lost army» cling to old life styles în Thailand", *Los Angeles Times*, 7 iunie 1987.

365 Alianţa Democrată Naţională din Mong la şi liderul său, să-i Leun, sunt menţionaţi în Michael Black şi Roland Fields, „Virtual gambling în Myanmar's drug country", *Asia Times*, 26 august 2006; şi Sebastián Strangio, „Myanmar's wildlife trafficking hotspot", *Al Jazeera*, 17 iunie 2014.

365 Andrew Marshall a investigat profitabila industrie de jad din Kachin, în „Myanmar old guard clings to $8 billion jade empire", Reuters, 1 octombrie 2013. Numărul din ce în ce mai mare de victime ale unei alunecări de teren de la o mină de jadeit este raportat în Kyaw Myo Min, Kyaw Kyaw Aung şi Khin Khin Ei, „Hopes fade for Myanmar landslide survivors as lawmakers urge greater safety for miners", Radio Free Asia, 24 noiembrie 2015.

366 Povestea lui Thant Thaw Kaung este spusă de Mary O'Shea în articolul său, „Journey of shelf discovery", *Post Magazine*, 14 octombrie 2012.

368 Viaţa şi opera lui Htein Lin sunt subiectul articolului lui Thomas Fuller, „Back to a Burmese prison by choice", *New York Times*, 6 decembrie 2014.

370 Proiectul lui Htein Lin, *A Show of Hand*, este descris pe pagina sa de internet, la http://hteinlin.com/a-show-of-hand; şi în Kyaw Phyo Tha, „Hands of hardship; Artist Htein Lin spotlights political prisoners travails" *Irrawaddy*, 27 iulie 2015.

370 Lucrările lui Wah Nu şi Tun Win Aung sunt discutate în Mike Ives, „Culling Myanmar's past for memories", *New York Times*, 16 octombrie 2013; şi Susan Kendzulak, „Burma's flying circus", *Art Radar*, 18 octombrie 2013.

371 Maung Tin Thit (cunoscut şi sub numele de U Ye Mon) a devenit membru al Hluttaw (adunarea legislativă) în alegerile generale din 2015; vezi Pyae Thet Phyo, „Ex-

minister's agent denies seeking recount", *Myanmar Times*, 12 noiembrie 2015.

371 Ma Thanegi, *Nor Iron Bars a Cage* (2013).

371 Ma Thanegi şi-a explicat dezacordul faţă de sancţiuni în „The Burmese fairy tale", *Far Eastern Economic Review*, 19 februarie 1998.

373 Eforturile lui Misuu Borât de a readuce pisica birmaneză înţ ara sa natală sunt povestite în Kelly McNamara, „Burmese cats return to a new Burma", *Bangkok Post*, 14 septembrie 2012; şi Kyaw Phyo Tha, „A purr-feet pedigree în Burma", *Irrawaddy*, 24 februarie 2014.

374 Cifrele referitoare la turismul din Myanmar provin din Turner *et al.*, op. cit.

374 Angajaţii condamnaţi de la *Unity Journal* rămân încă în închisoare; vezi San Yamin Aung, „Supreme Court rejects appeal of Unity journalists", *Irrawaddy*, 27 noiembrie 2014.

374 Acuzaţiile aduse unora dintre protestatari au fost, în cele din urmă, retrase; vezi „Charges dropped against 23 journalists", *Nation* (Bangkok), 25 august 2014.

374 Decesul lui Aung Kyaw Naing (Par Gyi) în custodia poliţiei este documentat în Lawi Weng, Nyein Nyein şi Kyaw Hsu Mon, „Missing reporter killed in custody of Burma army", *Irrawaddy*, 24 octombrie 2014. Privitor la urmările evenimentului, vezi British Broadcasting Corporation, „Myanmar court «must investigate Aung Kyaw Naing death»", BBC News, 3 decembrie 2014.

374 Acuzaţia de „încălcare a proprietăţii" adusă lui Zaw Pe în timp ce investiga un program de burse este descrisă în Zami Mann, „DVB reporter jailed for one year", *Irrawaddy*, 7 aprilie 2014.

374 Acuzarea şi condamnarea angajaţilor *Bi Mon Te Nay* este prezentată în Nobel Zaw, „Court sentences 3 journalists, 2 media owners to 2 years în prison", *Irrawaddy*, 16 octombrie 2014.

374 Arestarea şi condamnarea lui Htin Kyaw fac subiectul articolului lui Nobel Zaw, „Activist hit with additional sentence, totaling over 13 years” *Irrawaddy*, 31 octombrie 2014.

374 Clasamentul ţărilor în funcţie de libertatea presei este preluat din Indicele Mondial al Libertăţii Presei, 2015, alcătuit anual de Reporteri Fără Frontiere, care se găseşte la http://index. rsf.org.

375 Citatele din Yanghee Lee („să incrimineze şi să împiedice”, „nefiresc de mari”) provin din Yanghee Lee, „Report of the Special Rapporteur on situation of human rights în Myanmar”, înaltul Comisariat al Organizaţiei Naţiunilor Unite pentru Drepturile Omului, 23 septembrie 2014.

375 Situaţia din ce în ce mai disperată a populaţiei rohingya este descrisă în Rishi lyengaar, „Burma’s million-strong Rohingya population faces «final stages of genocide,» says report”, *Time*, 28 octombrie 2015; şi Penny Green, Thomas MacManus şi Alicia de la Cour Venning, „Countdown to annihilation: Genocide în Myanmar”, International State Crime Iniţiative, 2015.

375 Mişcarea 969 face subiectul rapoartelor lui Andrew Marshall: „The 969 catechism”, Reuters, 26 iunie 2013; şi „Myanmar gives official blessing to anti-Muslim monks”, Reuters, 27 iunie 2013. Pentru o discuţie despre partidul politic Ma Ba Tha, vezi Annie Gowen, „Hard-line Buddhist monks threaten Burma’s hopes for democracy”, *Washington Post*, 5 noiembrie 2015.

376 Procesul în curs intentat preşedintelui birman Thein Sein este discutat în Agence France-Presse, „Muslim groups suc Myanmar president for Rohingya «genocide»”, *Guardian*, 5 octombrie 2015.

376 Victoria electorală a Ligii Naţionale pentru Democraţie este prezentată în Oliver Holmes, „Aung San Suu Kyi wins outright majority în Myanmar election”, *Guardian*, 13 noiembrie 2015. Comentariile lui U Win Htein de după alegeri cu privire la musulmanii din

Birmania sunt preluate din Austin Ramzy, „After Myanmar election, few signs of a better life for Muslims”, *New York Times*, 18 noiembrie 2015.

376 Dezvoltarea presei din Myanmar, dar şi reprimarea sa simultană de către guvern, fac subiectul articolelor: Julie Makinen, „Myanmar press freedom: Unprecedented but still subiect to pressures”, *Los Angeles Times*, 27 martie

2015; Paul Mooney, „Jail, lawsuits cast shadow over Myanmar media freedom”, Reuters, 15 mai 2014; şi Amnesty International, „Caught between state cenzorship and self-censorship: Prosecution and intimidation of media workers în Myanmar”, Amnesty International, 16 iunie 2015.

377 Dominaţia armatei în politica birmană, consacrată prin constituţie, este menţionată în „A milestone for Myanmar's democracy”, *New York Times*, 12 noiembrie 2015.

377 Comentariile lui Suu Kyi privind constituţia din Myanmar apar în Claire Phipps şi Matthew Weaver, „Aung San Suu Kyi vows to make all the decisions în Myanmar's new government”, *Guardian*, 10 noiembrie 2015; vezi şi Fergal Keane, „Myanmar election: Full BBC interview with Aung San Suu Kyi” BBC News, 10 noiembrie 2015.

Pierdut la suprafaţă

378 N-aş mai fi părut un aventurier culinar dacă m-aş fi născut cu patruzeci de ani mai târziu. Ţiparul a devenit atât de popular, încât atât specia japoneză, cât şi cea americană au fost adăugate pe Lista Internaţională a Speciilor pe Cale de Dispariţie; vezi Frances Cha, „Japanese cel becomes latest «endangered food»”, *CNN Travel*, *5* februarie 2013; şi Annie Sneed, „American cel is în danger of extinction”, *Scientific American*, 1 decembrie 2014.

379 Dutch Springs Quarry, din Leigh, Pennsylvania, nu este doar locul de odihnă acvatic al unui autobuz şcolar, ci şi al unei maşini de pompieri, al unui troleibuz, trei

avioane şi un elicopter Sikorski H-37; vezi Julie Morgan, „Keep em diving in the Keystone State”, *Sport Diver*, 21 aprilie 2006.

380 Discursul meu de deschidere de la Festivalul Scriitorilor din Sydney poate fi citi pe pagina de web a festivalului, la adresa http://swf.org.au.

380 Staţiunea Orpheus Island, un loc destul de plăcut când nu eşti abandonat în largul mării de angajaţii incompetenţi şi când managerul impenitent nu-ţi cere să plăteşti pentru excursie, are o pagina de web, la http://orpheus.com.au.

382 Deşi strigătul lui Tarzan este inconfundabil, proveninţa sa este discutabilă; vezi Bill de Main, „The disputed history of the Tarzan yell”, *Mental Floss*, 22 august 2012.

384 Povestea „în care Piglet este înconjurat complet de apă” este capitolul 9 din cartea lui A.A. Milne, *Winnie-the-Pooh* (1926). [A.A. Milne, *Ursuleţul Winnie Puh*, trad. rom. Luiza Vasiliu şi Florin Bican, Arthur, Grupul Editorial Art, 2013]

Postfaţă Cuvânt de încheiere despre America First

387 Acest citat este adesea atribuit lui Alexander von Humboldt, însă este greu de găsit o sursă sigură. Versiunea în germană este: „Die gefährlichste Weltanschauung ist die Weltanschauung derer, die die Welt ale angeschaut haben”.

387 Exemplele de agresiune verbală şi fizică împotriva minorităţilor etnice şi religioase după votul Brexit simt descrise în National Police Chiefs’ Council, „Hate crime undermines the diversity and tolerance we should instead be celebrating”, 8 iulie 2016; Matthew Weaver, „«Horrible spike» în hate crime linked to Brexit vote, Met police say”, *Guardian*, 28 septembrie 2016; şi în Hannah Corcoran şi Kevin Smith, „Hate crime, England and Wales, 2015/6”, Home Office, 13 octombrie 2016.

388 Pentru lista agresiunilor din SUA de după alegeri, întocmită de Centrul Southern Poverty Law, vezi

Cassie Miller şi Alexandra Werner-Winslow, „Ten days after: Harassment and intimidation in the aftermath of the election", Southern Poverty Law Center, 29 noiembrie 2016. Am apelat la acest raport excelent de nenumărate ori.

388 Afirmaţia lui Jarosław Kaczyński despre cum refugiaţii ar pune în primejdie sănătatea publică a fost reprodusă în Vanessa Gera, „Right-wing Polish leader Kaczyński says migrants carry diseases to Europe", *US. News* & *World Report*, 14 octombrie 2015.

388 Protestele din Polonia împotriva refugiaţilor sunt descrise în Agence France-Press, „EU flag burned as tens of thousands join Warsaw national demo", *Telegraph*, 12 noiembrie 2015; şi echipa ziarului *Algemeiner*, „Polish anti-refugee demonstrators burn effigies of Orthodox Jews at Wrocław protest", *Algemeiner Zeitung*, 18 octombrie 2016.

388 Declaraţiile prim-ministrului Ungariei, Viktor Orbăn, cu referire la imigranţi sunt descrise în Caroline Mortimer, „Hungarian PM Viktor Orban says «all the terrorists are basically migrants» în response to Paris attacks", *Independent*, 24 noiembrie 2015; şi în Reuters şi Agence France-Press, „Hungarian prime minister says migrants are «poison» and «not needed»", *Guardian*, 26 iulie 2016.

388 Broşura de propagandă trimisă prin poştă alegătorilor unguri este reprodusă în totalitate şi tradusă în limba engleză în „«We must stop Brussels!» referendum booklet warns Hungarians", *Budapest Beacon*, 7 septembrie 2016.

388 Campania Ungariei împotriva refugiaţilor prin intermediul afişelor este descrisă în Nick Thorpe, „Hungary's poster war on immigration", BBC News, 14 iunie 2015.

389 Rezultatul referendumului italian şi impactul său sunt analizate în Richard Maher, „As Austria rejects the far-right and Italy votes No, Europe's future hangs in the

balance”, *Conversation*, 5 decembrie 2016; şi Lauren Said-Moorhouse, „Is Italy’s referendum result the first step toward leaving the EU?”, CNN, 5 decembrie 2016. Rolul Italiei în fondarea Uniunii Europene este discutat în Eric Reguly, „Support for the EU is even dropping in Italy – the country that inspired its creation”, *Globe* & *Mail*, 21 iunie 2016. Pentru o analiză în profunzime a creşterii naţionalismului în Italia, vezi Timothy Lindsay, „Security implications of Italian nationalism”, teză de doctorat, Naval Postgraduate School, martie 2016.

389 Nemulţumirea preşedintelui turc Recep Erdogan faţă de Tratatul de la Lausanne şi faţă de graniţele moderne ale Turciei face subiectul articolului lui Nick Danforth, „Turkey’s new maps are reclaiming the Ottoman Empire”, *Foreign Policy*, 23 octombrie 2016; şi Associated Press, „Erdogan’s comments on historic treaty irk opposition, Greece”, *Washington Post*, 30 septembrie 2016.

389 Pentru mai multe informaţii despre naţionalismul din Turcia şi despre noţiunea că islamul este o componentă necesară a identităţii turceşti, vezi Senem Aslam, „Different faces of Turkish Islamic nationalism”, *Washington Post*, 20 februarie 2015; şi Tom Stevenson, „The growing strength of Turkey’s ultranaţionalist”, *Middle East Eye*, 1 iunie 2016. Istoria cripto-evreilor din Turcia este descrisă în Nick Ashdown, „Public muslims, secret Jews: A Turkish sect faces crackdown”, *Forward*, 5 august 2016.

389 îndemnul lui Numan Kurtulmus către cetăţenii turci de a le spune necredincioşilor pe nume este relatat în Agence France-Presse, „«Infidel!» Ottoman slur caises hackles în Turkey”, *Tribune* (Pakistan), 15 decembrie 2016.

389 Liderul Partidului Mişcării Naţionaliste din Turcia s-a referit la persoanele „cu ochi oblici” ca fiind de nedeosebit unii de ceilalţi în Amy Sawitta Lefèvre şi Yesim Dikmen, „Thai PM defensds decision to send Uighurs back to China”, Reuters, 9 iulie 2015.

389 Citatele din Johnny Christensen şi Julie Jeeg sunt preluate din David Zucchino, „«I’ve become a racist»: Migrant wave unleashes Danish tensions over identity”, *New York Times*, 6 septembrie 2016.

390 Theresa May a luat în râs noţiunea de cetăţenie globală la Conferinţa Partidului Conservator din octombrie 2016; vezi Theresa May, „Theresa May’s conference speech în full”, *Telegraph, 5* octombrie 2016.

390 Sociologul Kimberle Crenshaw a pus bazele conceptului de intersecţionalitate în „Demarginalizing the intersection of race and sex”, *University of Chicago Legal Forum* 1989, nr. 1 (1989): articolul 8; vezi şi Bim Adewunmi, „Kimberle Crenshaw on intersectionality”, *New Statesman*, 2 aprilie 2014.

390 Argumentele reprezentative în favoarea părăsirii UE sunt expuse în Toby Young, „Voting remain is an act of heartless snobbery”, *Spectator*, 14 mai 2016; „We urge our readers to beLEAVE în Britain and vote to quit the EU on June 23”, *Sun*, 13 iunie 2016; şi Patrick Mintord, „The economic case for a Brexit”, *Forbes*, 22 iunie 2016.

391 Pentru un studiu al mesajelor ostile postate pe Twitter după Brexit, vezi Carl Miller *et al.*, „From Brussels to Brexit: Islamophobia, xenophobia, racism and reports of hateful incidents on Twitter: Research prepared for Channel 4 Dispatches «Racist Britain»”, Demos Centre for Analysis of Social Media, 11 iulie 2016.

391 Pentru rapoarte referitoare la agresiuni din motive etnice după Brexit, vezi National Police Chiefs’ Council, op. cit.; şi Caroline Mortimer, „Post-Brexit increase în hate crimes continues as police promise crackdown”, *Independent*, 22 iulie 2016.

391 Citatul din Bernard Hogan-Howe este preluat din Weaver, op. cit.

391 înmulţirea de după Brexit a numărului de telefoane primite de la linia telefonică de asistenţă Stop Hate UK este documentată în Rose Simkins, „Stop Hate UK: Report on post-referendum hate crime”, Stop Hate

UK, 22 august 2016.

391 Ameninţările de după Brexit raportate ambasadelor şi consulatelor din Marea Britanie sunt discutate în Matthew Weaver şi Sandra la viile, „European embassies în UK log more alleged hate crimes since Brexit vote”, *Guardian*, 19 septembrie 2016.

391 Asasinarea lui Arkadiusz Jozwik este descrisă în Press Association, „Man în Harlow assault died after single punch to the head, CCTV shows”, *Guardian*, 6 septembrie 2016.

392 Incendierea casei familiei Banaszak este descrisă în „Polish family’s Plymouth home damaged în «race hate arson attack»”, BBC News, 7 iulie 2016.

392. Citatul din Jon Brunett provine din Weaver şi Laville, op. cit.

392 Vezi Priska Komaromi şi Karissa Singh, „Post-referendum racism and xenophobia: The role of social media activism în challenging the normalisation of xeno-racist narratives”, Post Ref Racism, 11 iulie 2016.

392 Donald Trump i-a numit *bad hombres* pe imigranţii mexicani în dezbaterea cu Hillary Clinton din cursul campaniei prezidenţiale din 2016, în Las Vegas, Nevada; vezi Maya Rhodan, „Donald Trump caises eyebrows with «bad hombres»”, *Time*, 16 octombrie 2016.

392 Referitor la părerea lui Trump în materie de călătorii, vezi David Usbome, „Donald Trump on foreign policy: «I’ve got no time to travel – America needs my attention now»”, *Independent*, 27 august 2015.

393 Citatul din Timothy Snyder provine din articolul lui Timothy Snyder, „Him”, *State*, noiembrie 2016.

393 Pentru o evidenţă la nivel naţional a agresiunilor de după alegeri, vezi Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

393 Linia telefonică de asistenţă deschisă în Massachusetts după alegeri este descrisă în „AG Healey’s hate crime hotline received 400 calls în first week”, WBUR, 21 noiembrie 2016.

393 înteţirea agresiunilor în New York după alegerile

prezidenţiale din 2016 este raportată în Sarah Măslin Nir, „Finding hate crimes on the rise, leaders condemn vicious acts”, *New York Times*, 5 decembrie 2016; şi Will Bredderman, „NYPD reports «huge spike» în hate crimes since Donald Trump’s election”, *Observer*, 5 decembrie 2016.

393 Perioada de după alegeri în Michigan este documentată în Niraj Warikoo, „Hate crimes increase în Michigan post-election, drawing concern”, *Detroit Free Press*, 20 noiembrie 2016.

393 Pentru un rezumat al descoperirilor FBI cu privire la hărţuirea cetăţenilor musulmani, vezi Kevin Johnson, „FBI: Hate crimes targeting Muslims up 67% în 2015”, *USA Today*, 14 noiembrie 2016.

393 Vezi Maureen Costello, „The Trump efect: The impact of the presidential campaign on our nation’s schools”, Southern Poverty Law Center, 13 aprilie 2016.

394 „E gata zidul?”: *Ibid*.

394 „Acum că Trump e preşedinte, o să vă împuşc pe tine şi pe toţi negrii pe care-i voi întâlni”: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

394 „Când o să-ţi vadă ochii, o să te deporteze”: Southern Poverty Law Center, „Update: More than 400 incidents of hateful harassment and intimidation since the election”, 15 noiembrie 2016.

394 cum că a câştigat Trump, o să trebuiască să te întorci în Africa – acolo unde ţi-e locul”: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

394 Incidente rasiste petrecute după alegeri în şcolile din zona Philadelphia sunt descrise în Kathy Boccella, „Hate wave: Post-election incidents reported în region”, *Philadelphia Inquirer*, 25 noiembrie 2016.

394 „Ridicaţi zidul”: Katrease Stafford şi Lori Higgins, „Royal Oak students chant «build the wall»”, *Detroit Free Press*, 11 noiembrie 2016; şi „Michigan girl who filmed students chanting «build the wall» says she faceţi backlash after video went viral”, CNN, 28 decembrie

2016.

394 „Mexicanii să poarte zgărzi cu şocuri electrice”: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

394 Hărţuirea profesoarei de liceu musulmane din Georgia: Joshua Sharpe, „Muslim Gwinnett teacher told to «hang yourself» with her headscarf”, *Atlanta Journal-Constitution*, 11 noiembrie 2016.

394 Incidentele din Michigan vizând hispanici şi evrei: Warikoo, op. cit.

394 Rapoartele despre profesori din Indiana, Kansas şi Tennessee: Costello, op. cit.

395 Videoclip cu elevul din California în timp ce împărţea scrisorile cu ştampila „deportare”: Christina Davies, „Shasta High School student hands out «deportation letters»”, KRER, 10 noiembrie 2016.

395 Batjocorirea elevei *gay* din Cedar Falls: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

395 Teama studenţilor hispanici din Carolina de Nord: Costello, op. cit.

395 Profesoara din Los Angeles care şi-a ameninţat eleva cu deportarea: Jen Carlson, „Racist teacher who threatened student with deportation put on «Do Not Hire» list”, *LAist*, 14 noiembrie 2016.

395 Profesorul rasist din Florida: Adam Manno, „Florida teacher tells black student that Trump will send her «back to Africa»”, *Orlando Weekly*, 15 noiembrie 2016.

395 Profesorul care le-a spus studenţilor să nu se mai vaite că sunt negri: Boccella, op. cit.

395 Momentul îngrozitor prin care a trecut Natasha Nkhama, precum şi reacţia colegilor săi, sunt descrise în Cleve R. Wootson Jr., „A Baylor student was shoved and called the «n» word. This is how the school responded”, *Washington Post*, 14 noiembrie 2016.

395 Incidentele de la New School, Universitatea din New York şi de la Universitatea Wesleyan sunt consemnate în Claire Cohen şi Orlando Mendiola, „Students wake up to doors vandalizând with swastikas at Kerrey Hall”, *New*

School Free Press, 12 noiembrie 2016; Laura Bult, „Vandal wrote «Trump!» on door to prayer room used by New York University's Muslim student organization”, *New York Daily News*, 10 noiembrie 2016; şi Devonaire Ortiz şi Jenny Davis, „Wave of post-election hate crimes hits Wesleyan”, *Wesleyan Argus*, 14 noiembrie 2016.

395 Vezi Universitatea de Stat din San Diego, „Community safety alert: Strong-arm robbery”, 9 noiembrie 2016.

395 Ostilităţile de după alegeri de la Universitatea de Stat din Texas fac subiectul articolului lui Denise Cervantes, „Pro-Trump flyers on Texas State campus call for torture of school officials”, *University Star*, 10 noiembrie 2016; şi Rick Jervis, „Texas campus tense with incidents since Doland Trump's election”, *USA Today*, 18 decembrie 2016.

396 înrăutăţirea tensiunilor rasiale la Universitatea din Tennessee este descrisă în Caitlin Dickerson şi Stephanie Saul, „Campuses confront hostile acts against minorities after Donald Trump's election”, *New York Times*, 10 noiembrie 2016.

396 Studentul din Nebraska hărţuit de colegii de cămin: Rhonda Garelick, conversaţie privată.

396 Hărţuirea verbală a femeii din Boston: Southern Poverty Law Center, „Update: Incidents of hateful harassment since Election Day now number 701”, 18 noiembrie 2016.

396 Rasistul care a acostat o femeie într-un spital din Chicago: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

396 Hărţuirea pe stradă a femeii din Louisiana: *Ibid*.

396 Clientul rasist din Kalamazoo care a insultat şi a scuipat o vânzătoare: *Ibid*.

396 Deteriorarea afişului pentru *Almost Christmas* este consemnată în Southern Poverty Law Center, „Update: more than 400 incidents of hateful harassment and intimidation since the election”, 15 noiembrie 2016.

396 Svasticile din Philadelphia: Mike Pietrusko,

„«Sief Heil» swastikas, racist Trump graffiti appear în South Philly”, *Philadelphia Inquirer*, 9 noiembrie 2016.

396 Svasticile din Wellsville: Ben Tsujimoto, „Disturbing acts în Wellsville, at Canisius Collège follow Election Day”, *Buffalo News*, 9 noiembrie 2016.

396 „Suntem de părere că toate rasele trebuie separate”: Maira Ansari, „Neighbor mails man typed letter laced with hate”, *WAVE 3 News*, 15 noiembrie 2016.

397 „Nu tolerează negrii sub nicio formă”: Melissa Hanson, „«Natick has zero tolerance for black people», says letter threatening «serious warning» to resident”, *Mass Live*, 14 noiembrie 2016.

397 Familia interrasială din Alabama ameninţată cu o ţintă de tir: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

397 „Voi şi ai voştri trebuie să fiţi separaţi – NU EGALI.”: *Ibid*.

397 „Acum trebuie s-o trimiţi înapoi.”: *Ibid*.

397 Vandalizarea maşinii veteranului: Samara Abramson, „Local business helps family that had «Trump», «Go Home» keyed into car”, *Western Mass News*, 21 noiembrie 2016.

397 „DE TRUMP NU SCĂPAŢI, MEXICANILOR”: Rachel Alexander, „Police investigate swastika spray-painted on Logan home”, *Spokesman-Review*, 16 noiembrie 2016.

397 Zidul de cutii din Grand Rapids: Andy Hoag, „Cops investigate anti-Hispanic «wall» of cardboard boxes marked with Trump”, *Michigan Live*, 14 noiembrie 2016.

397 Femeia amerindiană pe care a scuipat-o un străin: Warikoo, op. cit.

397 Hărţuirea studentei asiatice într-o benzinărie: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

397 Propaganda antisemită trimisă la casa unui legislator evreu: Chauncey Alcorn, Rocco Parascandola şi Graham Rayman, „antisemitic pamphlet lands în state Sen. Brad Hoylman's home în latest spate of post-election hate crimes”, *New York Daily News*, 21 noiembrie 2016.

397 Asaltul verbal antisemit din Albuquerque: Suki Halevi, „ADL stands with immigrants and refugees: Once we were strangers”, *New Mexico Jewish e-Link*, 21 decembrie 2016.

398 Părerile vicepreşedintelui Mike Pence de-a lungul timpului despre problemele care îi afectează pe cetăţenii gay sunt discutate în Tony Cook şi Chelsea Schneider, „What we know about Gov. Mike Pence's position on gay rights over the years”, *Indianapolis Star*, 13 ianuarie 2016.

398 Atacul din Sarasota: Kera Mashek, „75-year-old Sarasota man says he was attacked for being gay”, WFTS, 16 noiembrie 2016.

398 Hărţuirea cuplului de lesbiene din Austin: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

398 Vandalizarea maşinii din North Canton, Ohio: *Ibid*.

398 Arderea steagurilor LGBT în Rochester, New York: Gary Craig, „Gay pride rainbow flags burned în Rochester”, *Democrat & Chronicle*, 10 noiembrie 2016.

398 Graffitiul HEIL TRUMP pe biserica din Indiana: Jeremy Brilliant, „Brown County church vandalizând overnight”, WTHR, 13 noiembrie 2016.

398 Mesajul plin de ură din Carolina de Nord: Miller şi Werner-Winslow, op. cit. –, vezi şi Shaun King, „Tweet (placed on their car în NC)”, Twitter, iweei-ul cu numărul 796542537255239681, 9 noiembrie 2016.

398 Mesajul plin de ură din Burlington, Iowa: Elizabeth Meyer, „Burlington minister finds hateful note left on his car”, *Hawk Eye*, 11 noiembrie 2016.

398 Scrisorile trimise moscheilor: Kristine Guerra, „«It's a sickness»: Letters calling for genocide of Muslims sent to mosques across the country”, *Washington Post*, 29 noiembrie 2016.

398 Atacul verbal împotriva şoferului Über din New York City: Kristine Guerra, „«Trump is president... They îl deport you soon»: Man filmed unloading on Muslim Über

driver”, *Washington Post*, 21 noiembrie 2016.

399 Asaltul asupra taximetristului etiopian din Grand Rapids: John Tunsion, „Cab driver describes beating from man yelling «Trump»”, *Michigan Live*, 18 noiembrie 2016.

399 Biletul lăsat pe uşa unei familii sudanez-americane: Miller şi Werner-Winslow, op. cit.

399 Pentru exemple ale manierei colective în care Donald Trump se referă la grupurile etnice, vezi „Trump says he has good relationship with «the blacks»”, CNN, 14 aprilie 2011; Associated Press, „Trump at México border: «Hispanics are going to love Trump»”, *Chicago Sun Times*, 23 iulie 2015; Jeremy Diamond, „Donald Trump: Ban all Muslim travel to U.S.”, CNN, 8 decembrie 2015; Nicholas Riccardi, „Nevada becomes one of Trump’s big hopes for swing state win”, Associated Press, 27 august 2016; şi Mark Abaţii, „«The blacks», «the gays», «the Muslims» – lingvists explain one of Donald Trump’s most unusual speech tics”, *Business Insider*, 17 octombrie 2016.

399 Dispreţul lui Donald Trump pentru negri este documentat în John O’Donnell, *Trumped*! (New York: Simon & Schuster, 1991), citat în David Emery, „Race evasions”, *Snopes*, 8 august 2016.

399 Pentru o discuţie despre falsa mărturie a lui Trump cu privire la „aplauzele” după atacul asupra World Trade Center, vezi Glenn Kessler, „Trump’s outrageous claim that «thousands» of New Jersey Muslims celebrated the 9/11 attacks”, *Washington Post*, 22 noiembrie 2015.

399 Statutul de imigrant al mamei lui Trump este confirmat în Mary Pilon, „Donald Trump’s immigrant mother”, *New Yorker*, 24 iunie 2016.

399 Donald Trump a numit imigraţia ilegală o „maşinărie ucigaşă” într-un mesaj pe Twitter: Donald J. Trump, „Tweet (immigration killing machine)”, Twitter, *tweet*-*jX* cu numărul 630906211790102528, 10 august 2015.

399 Pentru comunicatul de presă care cerea „oprirea totală şi completă” a intrării musulmanilor în Statele

Unite, vezi Donald J. Trump, „Donald J. Trump statement on preventing Muslim immigration”, 7 decembrie 2015, https://www.donalditrump.com/press-releases/donald-j-trump-statement-onpreventing-muslim-immigration; comunicatul de presă iniţial este arhivat la adresa http://web. archive. Org/web/20151209232657/https://www.donalditrump.com/ press-donald-j-trump-statement-on-preventing-muslim-immigration.

400 Donald Trump a declarat „Cred că Islamul ne urăşte” într-un interviu cu Anderson Cooper; vezi „Exclusive interview with Donald Trump”, *Anderson Cooper 360°*, CNN, 9 martie 2016.

400 Donald Trump a folosit sintagma pescărească „capturare şi eliberare” pentru a descrie politica de imigraţie actuală a SUA în discursul său de la Convenţia Naţională a Republicanilor; vezi articolul echipei NPR, „Fact check: Donald Trump's Republican convention speech annotation”, National Public Radio, 21 iulie 2016.

400 Donald Trump consideră că „meritul, abilităţile şi competenţele” sunt criterii pentru imigranţii de succes; vezi Philip Bump, „Here's what Donald Trump said in his big immigration speech, annotated”, *Washington Post*, 31 august 2016.

400 Susţinerea candidaturii lui Trump de către Partidului Nazist American este discutată în Peter Holley, „Top Nazi leader: Trump will be a «real opportunity» for white nationalists”, *Washington Post*, 7 august 2016.

400 Vezi Kevin MacDonald, „Gifting TOO: We re a central cog in the populist, Alt Right surge”, *Occidental Observer*, noiembrie 2016.

400 Pentru un catalog exhaustiv al insultelor aruncate de Trump pe Twitter, vezi Jasmine C. Lee şi Kevin Quealy, „The 282 people, places and things Donald Trump has insulted on Twitter: A complete list”, *New York Times*, 23 octombrie 2016.

401 Citatul din Colin Ducck provine din Colin Ducck,

„Donald Trump, American nationalist”, *National Interest*, 3 noiembrie 2015.

401 Pentru citatul din Thomas Wright, vezi Thomas Wright, „The 2016 presidential campaign and the crisis of U.S. foreign policy”, Lowy Institute for International Policy, 10 octombrie 2016.

401 Pentru citatul din Charles Krauthammer, vezi Charles Krauthammer, „Trump's foreign policy is isolaţionism with engagement”, *Hartford Courant*, 30 aprilie 2016.

401 Discursul lui Trump din iunie 2016, în Monessen, Pennsylvania, este citat în Wright, op. cit.

402 Pentru citatul din George Melloan, vezi George Melloan, „Donald Trump, meet Herbert Hoover”, *Wall Street Journal*, 3 noiembrie 2016.

402 Pentru citatul din Thomas Wright, vezi Thomas Wright, „Trump's 19th century foreign policy”, *Politico*, 20 ianuarie 2016.

402 „Am cheltuit trilioane de dolari. [...] Nu avem de ales”: Donald J. Trump, „Transcript: Donald Trump's foreign policy speech”, *New York Times*, 27 aprilie 2016.

402 „Ei şi-au respectat obligaţiile pe care le au faţă de noi?”: David Singer şi Maggie Haberman, „Transcript: Donald Trump on NATO, Turkey's coup attempt and the world”, *New York Times*, 21 iulie 2016.

402 „NATO este nedreaptă”: Maggie Haberman şi David E. Singer, „Transcript: Donald Trump expounds on his foreign policy views”, *New York Times*, 26 martie 2016.

402 „Atât prietenii, cât şi duşmanii noştri, îşi pun ţara pe primul loc”: Donald J. Trump: „Transcript: Donald Trump's foreign policy speech”, *New York Times*, 27 aprilie 2016.

403 Istoria sloganului „America First” şi a propunerilor precedente ale lui Trump în materie de politică externă sunt discutate în Thomas Wright, „Trump's 19th century foreign policy”, *Politico*, 20 ianuarie 2016; Rick Hampson, „Donald Trump says «America First» like

isolationists before World War II”, *USA Today*, 11 aprilie 2016; şi Michael Biesecker, „Trump’s «America First» echoes old isolaţionist rallying cry”, Associated Press, 29 iunie 2016.

403 Donald Trump a declarat: „Crezul nostru va fi americanismul, nu globalismul” în discursul său de la Convenţia Naţională a Republicanilor; vezi echipa NPR, op. cit.

403 Donald J. Trump, referindu-se la faptul că liderii simt slabi, Twitter, *tweetul* cu numărul 680877571542790144, 26 decembrie 2015.

403 Donald J. Trump, referindu-se la problema musulmană din Marea Britanie, Twitter, *tweet*ul cu numărul 674934005725331456, 10 decembrie 2015.

403 Caracterizarea oraşului Bruxelles ca fiind „o cocină” de către Trump este consemnată în Dan Bilefsky şi Claire Barthélémy, „Donald Trump finds new city to insult: Brussels”, *New York Times*, 27 ianuarie 2016.

403 Donald Trump a adus în discuţie „naivitatea” cancelarului german Angela Merkel în interviul său *cu New York Times*, vezi Haberman şi Singer, op. cit.

403 „Le datorăm chinezilor 1, 3 mii de miliarde de dolari”: Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid”, *Washington Post*, 16 iunie 2015.

404 „Este cel mai mare furt din istoria omenirii”: „Exclusive interview with Donald Trump”, *Anderson Cooper 360°*, CNN, 9 martie 2016. Pentru mai multe detalii despre furtul de secrete comerciale ale companiilor americane, evaluate la miliarde de dolari, vezi Sam Frizell, „Here’s what Chinese hackers actually stole from U.S. companies”, *Time*, 20 mai 2014; Ellen Nakashima, „U.S. indicts 6 Chinese citizens on charges of stealing trade secrets”, *Washington Post*, 19 mai 2015; şi David Lawler şi Ruby Lian, „U.S. panel launches trade secret theft probe into China steel”, Reuters, 29 mai 2016.

404 „Eu îi bat pe chinezi de fiecare dată”: Donald J.

Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid”, *Washington Post*, 16 iunie 2015.

404 „Ne taie capetele...”: Jenna Johnson, „Trump says «torture works», backs waterboarding and «much worse»”, *Washington Post*, 17 februarie 2016.

404 „Iranul ne-a tras pe sfoară”: Donald J. Trump, „Tweet (Iran ripped us off)”, Twitter, *tweet*-*ù*. cu numărul 661004204962656256, 1 noiembrie 2015.

404 Trump despre Mexic: „total corupt”: Donald J. Trump, „Tweet (México corrupt)”, Twitter, *twee*tul. cu numărul 620629175897096193, 13 iulie 2015; „să ne trimită ucigaşi, droguri şi crime”: Donald J. Trump, „Tweet (México killers)”, Twitter, *tweetul* cu numărul 620546522556534784, 13 iulie 2015; şi „Noi când batem Mexicul la graniţă?”: Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid”, *Washington Post*, 16 iunie 2015.

404 „Noi am fost bătăuşul cel mare”: Haberman şi Singer, op. cit. „Când studenţii au năvălit în piaţa Tiananmen”: Glenn Plaskin, „Playboy interview: Donald Trump”, *Playboy*, 1 martie 1990, citat în Thomas Wright, „The 2016 presidential campaign and the crisis of U.S. foreign policy”, Lowy Institute for International Policy, 10 octombrie 2015. „Saddam Hussein a fost un ticălos, dar s-a priceput la ceva: la omorât terorişti”: Haberman şi Singer, op. cit.

404 Opinia lui Donald Trump despre tortură este discutată în Jenna Johnson, op. cit.

405 Candidatul la preşedinţie s-a plâns de inoportunitatea Convenţiei de la Geneva în „Exclusive interview with Donald Trump”, *Anderson Cooper 360°*, CNN, 9 martie 2016.

406 Conceptul de „bulă-filtru” a fost inventat de Eli Pariser; vezi Eli Pariser, *The Filtrer Bubble*: *What the Internet Is Hiding from You* (New York: Penguin, 2011). Modul în care Facebook selectează fluxul de informaţii este discutat în Issie Lapowsky, „Of course Facebook is

biased; that's how tech works today", *Wired*, 11 mai 2016; şi Elie Hunt, „Facebook to change trending topics after investigation into bias claims", *Guardian*, 23 mai 2016.

407 Poezia „Mending Wall" se găseşte la pagina 11 a cărţii lui Robert Frost, *North of Boston* (New York: Henry Holt, 1914).

407 Donald Trump a promis ridicarea unui zid la graniţa cu Mexicul în timpul anunţului de candidatură: vezi Donald J. Trump, „Full text: Donald Trump announces a presidential bid", *Washington Post*, 16 iunie 2015.

407 Alan Travis şi Angélique Chrisafis, „UK immigration minister confirms work to start on 1.9 m Calais wall", *Guardian*, 7 septembrie 2016.

407 Robbie Meredith, „Northern Ireland interfaces: More residents want peace walls to stay", BBC News, 15 decembrie 2015.

407 Zidul împotriva refugiaţilor de la frontiera Ungariei este descris în Lizzie De arden, „Hungary planning «massive» new border ferice to keep out refugees as PM vows to «hold them back by force»", *Independent*, 27 august 2016.

407 Peter Beaumont, „Israel builds wall deep underground to thwart Hamas turmels", *Guardian*, 8 septembrie 2016.

408 Povestea lui Hasan Agili este spusă pe larg în Paul P. Murphy şi Samantha Guff, „The Libyan refugee who made it into the U.S. before the ban", CNN, 3 februarie 2017.

410 Damir Arsenijevic, discuţie privată.

410 Vezi Philip Bump, „Donald Trump reverses course on paying legal fees for man who attacked protester. But could he do it?", *Washington Post*, 15 martie 2016; Nick Corasanti şi Maggie Haberman, „Donald Trump suggests «Second Amendment people» could act against Hillary Clinton", *New York Times*, 9

august 2016; şi Donald Trump, „Read the full transcript of Donald Trump's «Second Amendment»

speech", *Time*, 9 august 2016.

411 Mark Lilia, „The end of identity liberalism", *New York Times*, 18 noiembrie 2016.

411 Vezi Katherine Franke, „Making white supremacy respectable. Again", *Los Angeles Review of Books*, 21 noiembrie 2016.

412 „I am a part of all that I have met" („Din tot ce-am întâlnit sunt azi o parte") este versul 18 din poezia „Ulysses" („Ulise") a lui Alfred, Lord Tennyson; poezia se poate găsi la pagina 40 a operei *The Poetical Works of Alfred, Lord Tennyson* (London: Macmillan, 1895). [Traducerea în română se găseşte în Alfred Tennyson, *Ulise*, în Leon Leviţchi şi Tudor Dorin (ed.), *Antologie de poezie engleză de la începuturi pană azi*, vol. 3, Editura Minerva, Bucureşti, 1983, p. 22 – n.tr.].

413 Sebastián Haffner, *Defying Hitler*: *A Memoir* (New York: Macmillan, 2003). De la paginile 89 – 90: „Era straniu să vezi cum comportamentul fiecărei tabere părea să-l amplifice pe al celeilalte: neobrăzarea sălbatică care i-a permis treptat acestui mic şi nesuferit apostol al urii să ia proporţiile unui demon; confuzia îmblânzitorilor săi, care de fiecare dată îşi dădeau seama prea târziu ce-a pus la cale – cu precădere atunci când venea cu ceva şi mai revoltător şi mai monstruos; şi apoi transa hipnotică căreia i-a căzut pradă publicul său, cedând cu o tot mai slabă împotrivire strălucirii depravării şi extazului răului".

Bibliografie

Abrahams, Fred, „In his first interview, Saif al-Islam says he has not been given access to a lawyer", *Daily Beast*, 30 decembrie 2012.

Adams, Susan, „Treasure islands: Inside a Japanese billionaire's art archipelago", *Forbes*, 29 iulie 2015.

Agence France-Presse, „Muslim groups suc Myanmar president for Rohingya «genocide»", *Guardian*, 5 octombrie 2015.

Agence France-Presse, „Rwanda opposition says can't fiind lawyer for Kagame 3rd term case-one said «God

was against it»”, *Mail* & *Guardian*, 8 iulie 2015.

Agence France-Presse, „US opposes third term for Rwanda’s Kagame: Diplomat”, *Guardian* (Nigeria), 5 iunie 2015.

Agyman, Gyasiwaa, „Mahama will soon mortgage Ghana to anti-Christ”, *Adorn Online*, 8 ianuarie 2018.

Ai Weiwei, „Ai Weiwei: China’s art world does not exist”, *Guardian*, 10 septembrie
2012.

Akinsha, Konstantin, „Art în Russia: Art under attack”, *ART – news*, 1 octombrie
2009.

Alter, Alexandra, „China’s publishers court America as its authors scorn cenzorship”, *New York Times*, 28 mai 2015.

Arney, Katie, „Government-issued housing, super-highways that span 20 lanes but not a soul in sight: Inside Myanmar’s haunting capital city”, *Daily Mail*, 18 aprilie 2015.

Amnesty International, „Caught between state cenzorship and self-censorship: Prosecution and intimidation of media workers în Myanmar”, Amnesty International, 16 iunie 2015.

Amnesty International, „State of Libya”. În „The state of the world’s human rights”, Amnesty International, 11 martie 2015.

Amos, Howard, „Russian publisher prints books about Puţin under names of western authors”, *Guardian*, 11 august 2015.

„Anti Muslim monk Wira thu talk about Meiktila before riot”, YouTube, 24 martie
2013. http://youtube.com/watch?v=N7 irugGSFYW.

Antwi-Otoo, Kweku, „Gay activist Andrew Solomon will be a pastor one day: Moses Foh-Amoaning”, *Atinka 104.7 FM Online*, 13 iulie 2015.

Arendt, Laurie, „A toast to her brother”, *Ozaukee Press*, 13 septembrie 2007.

Artavia, David, „Cameroon's gay problem”, *Avocate*, 7 iulie 2013.

Asia Foundation, „The Asia Foundation donates books to parlamentary library în Burma”, Asia Foundation, 24 octombrie 2012.

Associated Press, „Assault on U.S. consulate în Benghazi leaves 4 dead, including U.S. Ambassador J. Christopher Stevens”, *CBS News*, 12 septembrie 2012.

Associated Press, „Vinegar contaminated with antifreeze kills Chinese Muslims at Ramadan mea!”, *Guardian*, 22 august 2011.

Associated Press, „Women journalists targeted în Afghanistan”, *NBC News*, 26 iunie 2007.

Aung San Suu Kyi, „Please use your liberty to promote ours”, *New York Times*, 4 februarie 1997.

Aung San Suu Kyi şi Alan Clements, *The Voice of Hope: Conversations with Alan Clements*, Seven Stories Press, New York, 2008. [Aung San Suu Kyi, *Vocea speranţei*: *interviuri realizate de Alan Celements*, trad. rom. Vasile Savin, Rao, Bucureşti, 2009.]

Aung-Thwin, Michael şi Maitrii Aung-Thwin, *A History of Myanmar since Ancient Times*, University of Chicago, Chicago, 2012.

Aung Zaw, „The SPDC's diplomatic gambit”, *Irrawaddy*, februarie 1999.

Australian Associated Press, „Temperature affects fungi în Antarctica”, Special Broadcasting Service, 28 septembrie, 2015.

Aye Nyein Win, „Right-hand drives to remain on the roads”, *Myanmar Times*, 23 octombrie 2015.

„Baird bears gifts”, *Mizzima*, 9 martie 2012.

Banca Mondială, „Ease of doing business în Rwanda”, Banca Mondială, 2015.

Banca Mondială, „Rwanda overview”, Banca Mondială, 6 octombrie 2015.

Banca Mondială, „World Bank, Govt, of Solomon Islands launch two new projects towards improved power

supply, disaster & climate resilience”, Banca Mondială, 1 aprilie 2014.

Barber, Elizabeth, „«Gutter oil» scandal caises food-safety fears orice again în greater China”, *Time*, 8 septembrie 2014.

Bass, Katy Glenn şi Joey Lee, „Silenced voices, threatened lives: The impact of Nigeria’s LGBTI law on Freedom of Expression”, PEN American Center, 29 iunie 2015.

Beam, Christopher, „Beyond Ai Weiwei: How China’s artists handle politics (or avoid them)”, *New Yorker*, 27 martie 2015.

Becker, Kathrin, „In memoriam Timur Novikov”, *Art Margins*, 23 mai 2002.

Beech, Hannah, „The face of Buddhist terror”, *Time*, 1 iulie 2013.

Biroul ONU pentru Coordonarea Afacerilor Umanitare, „Our bodies, their battle ground: Gender-based violence în conflict zones”, *IRIN News*, 1 septembrie 2004.

Bjerregaard, Peter şi Christina Viskum Lytken Larsen, „Time trend by region of suicides and suicidal thoughts among Greenland Inuit”, *International Journal of Circumpolar Health* 74 (19 februarie 2015): 26053.

Black, Michael şi Roland Fields, „Virtual gambling în Myanmar’s drug country”, *Asia Times*, 26 august 2006.

„Blackout hits Taipei’s Palace Museum Thursday afternoon”, *Want China Times*, 10 iulie 2015.

Boehler, Patrick, „Bad eggs: Another fake-food scandal rocks China”, *Time*, 6 noiembrie 2012.

Boehler, Patrick, „Police seize chicken feet în storage since 1967, smuggled from Vietnam”, *South China Morning Post*, 8 iulie 2013.

Boesveld, Sarah, „Stealing beauty: A look at the tattooed faces of Burma’s Chin province”, *National Post*, 15 iulie 2011.

Boswell, James, *Boswell’s Life of Johnson*, ed. George Birkbeck Hill, Clarendon Press, Oxford, 1887.

Bradsher, Keith, „Rare glimpses of China’s long-hidden treasures”, *New York Times*, 28 decembrie 2006.

Branigan, Tania, „Chinese treasures to be reunited în Taiwan”, *Guardian*, 19 februarie 2009.

Branigan, Tania. „It’s goodbye Lenin, hello dinozaur as fossils head to Mongolia museum”, *Guardian*, 27 ianuarie 2013.

British Broadcasting Corporation, „Aung San Suu Kyi hails Shwe Mann as an «ally»”, BBC News, 18 august 2015.

British Broadcasting Corporation, „Burma’s 1988 protests”, BBC News, 25 septembrie 2007.

British Broadcasting Corporation, „Cameroon «gay sex» men acquitted”, BBC News, 7 ianuarie 2013.

British Broadcasting Corporation, „Chernobyl: 20 years on”, BBC News, 12 iunie 2007.

British Broadcasting Corporation, „Chinese police arrest 110 for selling «contaminated pork»”, BBC News, 12 ianuarie 2015.

British Broadcasting Corporation, „Egypt cuts «gay wedding video» jail terms”, BBC News, 27 decembrie 2014.

British Broadcasting Corporation, „Greenland’s Jakobshavn Glacier sheds big ice chunk”, BBC News, 24 august 2015.

British Broadcasting Corporation, „Iranian hanged after verdict stay”, BBC News, 6 decembrie 2007.

British Broadcasting Corporation, „Moscow protest: Thousands rally against Vladimir Putin”, BBC News, 25 decembrie 2011.

British Broadcasting Corporation, „Myanmar court «must investigate Aung Kyaw Naing death»”, BBC News, 3 decembrie 2014.

British Broadcasting Corporation, „Paul Kagame’s third term: Rwanda referendum on 18 December”, BBC News, 9 decembrie 2015.

British Broadcasting Corporation, „Profiles of

Russia’s 2012 presidential election candidates”, BBC News, 1 martie 2012.

British Broadcasting Corporation, „Report: One fifth of China’s soil contaminated”, BBC News, 18 aprilie 2014.

British Broadcasting Corporation, „Selfrule introduced în Greenland”, BBC News, 21 iunie 2009.

Bronson, Po şi Ashley Merryman, „Even babies discriminate: A Nurture Shock excerpt”, *Newsweek*, 4 septembrie 2009.

Brownmiller, Susan, *Against Our Will*: *Men, Women and Rape*, Simon & Schuster, New York, 1975.

Buckley, Sarah, „Who are Burma’s monks?”, BBC News, 26 septembrie 2007.

Buncombe, Andrew, „India’s gay community scrambling after court decision recriminalizes homosexuality”, *Independent*, 26 februarie 2014.

Burkitt, Laurie, „Selling health food to China”, *Wall Street Journal*, 13 decembrie

2010.

Cai Muyuan, „Eat greener, think greener”, *China Daily Europe*, 5 iulie 2015.

Călin, Dorina, „Decizie UNATC: Criticul de film Andrei Rus nu va fi dat afară din instituţie, dar va fi sancţionat”, *Mediafax*, 2 iulie 2015.

Campbell, Charlie, „Arakan strife poses Suu Kyi political problem”, *Irrawaddy*, 13 iulie 2012.

Carpenter, Frances, *Tales of a Korean Grandmother*, Turtleback Books, St. Louis, 1989.

Caryl, Christian, „Puţin: During and after Sochi”, *New York Review of Books*, 3 aprilie 2014.

Caryl, Christian, „The Young and the restless”, *Foreign Policy*, 17 februarie 2014.

Casey, Michael, „Why the cyclone în Myanmar was se deadly”, *National Geographic News*, *8* mai 2008.

Cha, Frances, „Japanese cel becomes latest «endangered food»”, *CNN Travel*, 5 februarie 2013.

Chang, Jack, „Chinese art colony’s free-speech

illusion shatters”, *Asahi Shumbun*, 17 octombrie 2014.

„Charges dropped against 23 journalists”, *Nation* (Bangkok), 25 august 2014.

Cehov, Anton, *The Three Sisters*: *A Play by Anton Chekhov Adapted by David Mamet*, Samuel French, New York, 1992. [*Livada de vişini. Trei surori*, trad. rom. Moni Ghelerter şi V. Jianu, Polirom, Bucureşti, 2016.]

Chen Te-Ping, „In the latest mash-up, China puts spotlight on spuds”, *Wall Street Journal*, 17 august 2015.

Coates, Eliane, „Sectarian violence involving Rohingya în Myanmar: Historical roots and modern triggers”, Middle East Institute, 4 august 2014.

Cohen, Andrew, „Off the page: Li Xianting”, *Art Asia Pacific* 71, noiembrie/decembrie 2010.

Collinson, Stephen, „Marathon Benghazi hearing leaves Hillary Clinton largely unscathed”, *CNN Politics*, 23 octombrie 2015.

Conwill, William Louis, „N’deup and mental health: Implications for treating Senegalese immigrants in the U.S.”, *International Journal for the Advancement of Counselling* 32, nr. 3 (septembrie 2010): 202 – 13.

Cooper, Tanya, „License to harm: Violence and harassment against LGBT people and activists în Russia”, Human Rights Watch, 15 decembrie 2014.

Cooperman, Alan, Phillip Connor şi Erin O’Connell, „Russians return to religion but not to church”, Pew Research Center, 10 februarie 2014

Corben, Ron, „Burmese refugees în Thailand long to return home”, *Deutsche Welle*, 13 decembrie 2011.

Crichton-Miller, Emma, „Young Russian curators tap into country’s recent art history”, *Financial Times*, 27 iunie 2014.

Crow, Kelly, „Moscow’s contemporary art movement”, *Wall Street Journal*, 4 iunie 2015.

Curtis, Tine şi Peter Bjerregaard, *Health Research în Greenland*, Danish Institute for Clinical Epidemiology, Copenhaga, 1995.

Damptey, Daniel Danquah, „Investigate Mills death”, *Ghana Web*, 29 iulie 2015. de Bruyn, Maria, *Violence, Pregnancy and Abortion: Issues of Women's Rights and Public Health*, 2nd ed., Ipas, Chapel Hill, 2003.

DelReal, José, „Donald Trump won't rule out warrantless searches, ID cards for American Muslims”, *Washington Post*, 19 noiembrie 2015.

De Main, Bill, „The disputed history of the Tarzan yell”, *Mental Floss*, 22 august 2012.

Demick, Barbara, „În China, what you cat tells who you are”, *Los Angeles Times*, 16 septembrie 2011.

Demirjian, Karoun, „Russian youths fiind politics as their pop icons face pressure”, *Washington Post*, 2 decembrie 2014.

Departamentul de Apărare al SUA, „Casualty report”, US Departament of Defense. 10 noiembrie 2015.

Departamentul Militar al SUA, „Standards of medical fitness”, Army Regulation 40 – 501, 4 august 2011.

Departamentul de Stat al SUA, „U.S. economic engagement with Burma”, US Embassy în Rangoon, iunie 2014.

Des Forges, Alison Liebhafski, *„Leave None to Tell the Story”: Genocide în Rwanda*, Human Rights Watch, New York, 1999.

Dettmer, Jamie, The ISIS hug of death for gays”, *Daily Beast*, 24 aprilie 2015.

de Vivo, Marcelo, „Experience the best of Russian nightlife”, *Pravda*, 10 octombrie 2013.

de Vos, Connie, „Absolute spaţial deixis and proto-toponyms în Kata Kolok”, *NUSA*: *Lingvistics Studies of Languages în and Around Indonesia* 56 (2014): 3 – 26.

de Vos, Connie, „A signers village în Bali, Indonesia”, *Minpaku Anthropology News*, 2011.

de Vos, Connie şi N. Palfreymem, „Deaf around the

world: The impact of language", *Journal of Lingvistics* 48, nr. 3 (noiembrie 2012): 731 – 35.

De Young, Karen, „Ban on U.S. investment în Burma is lifted", *Washington Post*.

11 iulie 2012.

Dickey, Lisa, „Moscow: Rap star MC Pavlov", Russian Chronicles, *Washington Post, 2* noiembrie 2005.

Dilawar, Arvind, „Teatime with Big Brother: Chinese artist Wu Yuren on life under surveillance", *Vice*, 15 iunie 2015.

Dolcy, Marion, „Russian art anarchists explain themselves", *Don't Panic*, 20 decembrie 2010.

Donadio, Rachel, „Museum director at Hermitage hopes for thaw în relations with West", *New York Times*, 14 mai 2015.

Ebbighausen, Rodion, „Myanmar: The uprising of 1988", *Deutsche Welle*, 8 august 2013.

Euro-Bunna Office, „The Rohingyas: Bengali Muslims or Arakan Rohingyas?", Document de Informare EBO nr. 2, Euro-Burma Office, 2009.

Feast, Lincoln, „Strong quake hits ne-ar Solomon Islands; tsunami warning cancelled", Reuters, 12 aprilie 2014.

Feltham, John, *The English Enchiridion*, R. Crutwell, Bath, 1799.

Ferrie, Jared, „SIM sales soar as Myanmar races to câtch up în telecoms", Reuters, 6 mai 2015.

Ferrie, Jared, „Myanmar president enacts law allowing referendum on disputed constitution", Reuters, 12 februarie 2015.

Fitzgerald, Mary, „Libyan renegaţie general Khalifa Haftar claims he is wining his war", *Guardian*, 24 iunie 2014.

„Five înjured în Mandalay unrest, damage limited", *Irrawaddy*, 2 iulie 2014.

Forbes, Alexander, „Manifesta 10 succeeds despite controversy", *Artnet News*, 27 iunie 2014.

Foster, Peter, „Top 10 Chinese food scandals”, *Telegraph*, 27 aprilie 2011.

Frank, Marc, „Cuba’s atheist Castro brothers open doors to Church and popes”, Reuters, 7 septembrie 2015.

Freedom House, „Nations in tranzit 2015: Russia”, Freedom House, 2015.

Freedom to Marry, „The freedom to marry internationally”, Freedom to Marry, 2015.

Freeman, Joe, „Myanmar’s Jewish vote”, *Tablet*, 9 noiembrie 2015.

French, Howard, „Kagame’s hidden war in the Congo”, *New York Review of Books*, 24 septembrie 2009.

Fuller, Thomas, „Back to a Burmese prison by choice”, *New York Times*, 6 decembrie 2014.

Fuller, Thomas, „Conservatives în Myanmar force out leader of ruling party”, *New York Times*, 13 august 2015.

Fuller, Thomas, „Extremism rises among Myanmar Buddhists”, *New York Times*, 20 iunie 2013.

Fuller, Thomas, „Myanmar’s leader backs change to constitution”, *New York Times*, 2 ianuarie 2014.

Fuller, Thomas, „Myanmar’s military uses political force to block constituţional changes”, *New York Times*, 15 iunie 2015.

Fullerton, Jamie, „Chinese artist who posted funny image of President Xi Jinping facing five years în prison as authorities crackdown [sic] on dissent in the arts”, *Independent*, 28 mai 2015.

Furbank, P.N. şi F.J.H. Haskell, „E.M. Forster: The art of fiction no. 1”, *Paris Review*, 1953.

Garver, Rob, „Puţin lets criminals bring money back to Russia”, *Fiscal Times*, 11 iunie 2015.

Geertz, Hildred şi Clifford Geertz, *Kinship în Bali*, University of Chicago Press, Chicago, 1975.

George, Jason, „The suicide capital of the world”, *State*, 9 octombrie 2009.

Global Campaign for Rwandan Human Rights, „Crimes and repression vs. development în Rwanda:

President Paul Kagame’s many shadows”, *Africa Faith* & *Justice Network*, 13 iulie 2015.

Global Justice Center, *The Right to an Abortion for Girls and Women Raped în Armed Conflict*, Global Justice Center, New York, 2011.

Global Legal Research Directorate, „Laws on homosexuality in African nations”, Library of Congress, 9 iunie 2015.

Golluoglu, Esmer, „Aung San Suu Kyi hails «new era» for Burma after landslide victory”, *Guardian*, 2 aprilie 2012.

Goncharova, Masha, „Cosmoscow: A fair for the Russian art collector”, *New York Times*, 17 septembrie 2015.

Gorbaciov, Aleksandr, „Meet Boris Grebenshehikov, the Soviet Bob Dylan”, *Newsweek*, 25 mai 2015.

Gourevitch, Philip, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families*: *Stories from Rwanda*, Picador, New York, 1999.

Gowen, Annie, „Hard-line Buddhist monks threaten Burma’s hopes for democracy”, *Washington Post*, 5 noiembrie 2015.

Graham-Harrison, Emma, „Afghan artist dons armour to counter men’s street harassment”, *Guardian*, 12 martie 2015.

Gray, Denis, „The remaining veterans of China’s «lost army» cling to old life styles în Thailand”, *Los Angeles Times*, 7 iunie 1987.

Green, Penny, Thomas MacManus şi Alicia de la Cour Venning, „Countdown to annihilation: Genocide în Myanmar”, International State Crime Iniţiative, 2015.

„Greenland powers up fifth hydroelectric plant”, *Arctic Journal*, 6 septembrie 2013.

Greig, Geordie, „My big fab *gay* wedding”, *Tatler*, octombrie 2007.

Grubel, James, „Tsunami kills at least five în Solomons after big Pacific quake”, Reuters, 6 februarie

2013.

Guibert, Nathalie, Yves-Michel Riols şi Hélène Sallon, „Libya's Tripoli and Tobruk dilema no nearer to resolution", *Guardian*, 27 ianuarie 2015.

Hagan, Maria, „The 10 richest Russians în 2014", *Richest*, 10 octombrie 2014. Hail, Rob, „Madame Nuon Phaly is gone", *Out of the Blog*, 27 noiembrie 2012. Hamblin, James, „How the most important glacier în cast Antarctica is melting", *Atlantic*, 20 martie 2015.

Harding, Luke şi Chris Stephen, „Chris Stevens, US ambassador to Libya, killed in Benghazi attach", *Guardian*, 12 septembrie 2012.

Harvey, Chelsea, „Next up from climate change: Shell-crushing crabs invading Antarctica", *Washington Post*, 28 septembrie 2015.

Hatzfeld, Jean, *Machete Season*: *The Killers în Rwanda Speak*, Farrar, Straus & Giroux, New York, 2005.

Hawkins, Chelsea, „9 artists challenging our perceptions of Aghanistan", *Mic*, 9 octombrie 2014.

Healy, Patrick şi Michael Barbaro, „Donald Trump calls for barring Muslims from entering U.S.", *New York Times*, 7 decembrie 2015.

Heijmans, Philip, „Skirting comedy limits în Myanmar", *New York Times*, 29 iulie 2015.

Hetter, Katia, „Antarctic hits 63 degrees, believed to be a record", CNN News, 1 aprilie 2015.

Higgins, Andrew, „Puţin and Orthodox church cement power în Russia", *Wall Street Journal*, 18 decembrie 2007.

Hilsum, Lindsey, „Don't abandon Rwandan women again", *New York Times*, 11 aprilie 2004.

Hilsum, Lindsey, „Rwanda's time of rape returns to haunt thousands", *Guardian*, 26 februarie 1995.

Hilsum, Lindsey, „Saif al-Islam Gaddafi: The prophet of his own doom", *Guardian*, *5* august 2015.

Hnin Yadana Zaw şi Antoni Slodkowski, „Myanmar's ousted ruling party head to work with Suu Kyi", Reuters, 5 noiembrie 2015.

Holewiński, Sarah, „Marla Ruzicka's Heroism", *Nation*, 18 septembrie 2013.

Holler, Herwig, „Aleksandr Ilich Lyashenko, known as Petlyura: A controversial protagonist of Russian contemporary art", *Report: Magazine for Arts and Civil Society în Eastern and Central Europe*, iunie 2006.

Holley, Peter, „În Afghanistan, the art of fighting extremism", *Washington Post*, 12 septembrie 2015.

Holmes, Oliver, „Aung San Suu Kyi wins outright majority în Myanmar election", *Guardian*, 13 noiembrie 2015.

Holmes, Oliver, „Much is still at stake în Myanmar after Aung San Suu Kyi's election victory", *Guardian*, 13 noiembrie 2015.

Houttuin, Saskia, „Gay Ugandans face new threat from anti-homosexuality law", *Guardian*, 6 ianuarie 2015.

Huang, Angela Lin, „Leaving the city: Artist villages în Beijing", *Media Culture Journal* 14, nr. 4 (august 2011), pp. 1 – 7.

Huang Yanzhong, „The 2008 milk scandal revisited", *Forbes*, 16 iulie 2014.

Idov, Michael, „No sleep till Brooklyn: How hipster Moscow fell în love with Williamsburg", *Calvert Journal*, 31 decembrie 2013.

„În memory of Vlad Mamyshev-Monroe, 1969 – 2013", *Barbakov Art Projects*, 22 martie 2013.

International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association, „The lesbian, gay and bisexual map of world laws", ILGBTIA, mai 2015.

„Introducing the Center Centre for Contemporary Art Afghanistan (CCAA)", ARCH International, filra dat &

Ireland, Doug, „7.000 lashes for sodomy", *Gay City News*, 11 octombrie 2007. „ISIL «brutally» quells rebellion în Libya's Sirte",*Al Jazeera*, 17 august 2015. Ivanitskaya, Nadezhda, „As a State Duma deputy and businessman Yuzhilin

Kobzar built a billion-dollar business", *Forbes Russia*,

22 octombrie 2011.
Ives, Mike, „Culling Myanmar's past for memories", *New York Times*, 16 octombrie 2013.
Iyengar, Rishi, „Burma's million-strong Rohingya population faces «final stages of genocide,» says report", *Time*, 28 octombrie 2015.
Janoi, Banyar Kong, „Pushing for ethnic language media în a changing Burma", *Asia Calling*, 10 noiembrie 2012.
Jason, Stefanie, „SA trips as Joburg lands on the steps of the Venice Biennale", *Mail & Guardian*, 30 aprilie 2015.
Jason, Stefanie, „Venice Biennale: SA Pavilion finally announces artists", *Mail & Guardian*, 16 aprilie 2015.
Johnson, Ian, „Some Chinese artists are testing their limits", *Wall Street Journal*, 2 octombrie 2009.
Johnson, Jenna, „Conservative suspicions of refugees grow în wake of Paris attacks", *Washington Post*, 15 noiembrie 2015.
Jones, Taryn, „The art of «War»: Voina and protest art în Russia", *Art în Russia*, 29 septembrie 2012.
Jung, C.G., *Mysterium Coniunctionis*: *An Inquiry into the Separation and Synthesis of Psychic Opposites în Alchemy*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1977.
Kaiman, Jonathan, „Beijing independent film festival shut down by Chinese authorities", *Guardian*, 24 august 2014.
Kamiński, Anna, „În Russia, contemporary art explodes from Soviet shackles", BBC News, 23 februarie 2014.
Kanthor, Rebecca, „În China, imported fruit is the must-have luxury item for the New Year", *The World*, Public Radio International, 20 februarie 2015.
Kaplan, Sarah, „The serene-looking Buddhist monk accused of inciting Burma's sectarian violence", *Washington Post*, 27 mai 2015.
Katsuba, Valera, „The roosters are coming",

Independent, 12 februarie 1997.

Katz, Natahn şi Ellen S. Goldberg, „The last Jews în India and Burma”, *Jerusalem Letter*, 15 aprilie 1988.

Kaufman, Jason Edward, „South Africa’s art scene is posed for a breakthrough – at home and abroad”, *Huffington Post*, 19 februarie 2013.

Keane, Fergal, „Myanmar election: Full BBC interview with Aung San Suu Kyi”, BBC News, 10 noiembrie 2015.

Kendzulak, Susan, „Burma’s flying circus”, *Art Radar*, 18 octombrie 2013.

Kennard, Matt şi Claire Provost, „The lights are on but no one’s home în Myanmar’s capital Naypyidaw”, *Guardian*, 19 martie 2015.

Khin Maung Yin, „Salience of ethnicity among Burman Muslims: A study în identity formation”, *Intellectual Discourse* 13, nr. 2 (2005): 161 – 79.

Kinsella, Eileen, „Who are the top 30 Chinese artists at auction?”, *Artnet News*, 8 septembrie 2014.

Kirey, Anna, „«They said we deserved this»: Police violence against gay and bisexual men în Kyrgyzstan”, Human Rights Watch, 28 ianuarie 2014.

Kirkpatrick, David şi Steven Lee Myers, „Libya attack brings challenges for U.S.”, *New York Times*, 12 septembrie 2012.

„Kncejieb nociie ysojibHeHna H3 IIohtbi Pocchm nojiymrr nonrn 3 miih py6 (După retragerea de la Poşta Rusă, Kiseliov va primi aproape 3 milioane de ruble)”, *RIA Novosti*, 19 aprilie 2013.

Kiss, Ligia *et al.*, „Health of men, women and children în post-trafficking services în Cambodia, Thailand, and Vietnam”, *Lancet Global Health*, nr. 3 (martie 2015): el54-el61.

Knickmeyer, Ellen, „Victims champion is killed in Iraq”, *Washington Post*, 18 aprilie 2005.

Knôpfel, Ulrike, „Risky business: China cracks down on Ai Wei Wei protégé Zhao Zhao”, *Der Spiegel*, 28 august

2012.

Korolkov, Alexander, „Is the protest movement dead?”, *Russia Beyond the Headlines*, 15 ianuarie 2015.

Krouse, Matthew, „Art fair forced to reinstate Mabulu painting after Goldblatt threat”, *Mail & Guardian*, 28 septembrie 2013.

Kuo, Lily, „By 2015, China will be the world’s largest consumer of processed food”, *Quartz*, 23 septembrie 2013.

Kuper, Jeremy, „Venice Biennale: View from the ground”, *Mail & Guardian*, 20 mai 2015.

Kusters, Annelies, „Deaf utopias? Reviewing the sociocultural literature on the world’s «Martha’s Vineyard situations»”, *Journal of Deaf Studies & Deaf Education* 15, nr. 1 (ianuarie 2010), pp. 3 – 16.

Kuzmin, Dmitry, „On the Moscow metro and being gay”, trad. eng. Alexei Bayer, *Words without Borders*, 2013.

Kyaw Hsu Mon, „Govt to push left-hand steering wheels on future car imports”, *Irrawaddy*, 25 noiembrie 2014.

Kyaw Myo Min, Kyaw Kyaw Aung şi Khin Khin Ei, „Hopes fade for Myanmar landslide survivors as lawmakers urge greater safety for miners”, Radio Free Asia, 24 noiembrie 2015.

Kyaw Phyo Tha, „Ex-political prisoner Win Tin demands apology from junta leaders”, *Irrawaddy*, 30 octombrie 2013.

Kyaw Phyo Tha, „Hands of hardship; Artist Htein Lin spotlights political prisoners travails”, *Irrawaddy*, 27 iulie 2015.

Kyaw Phyo Tha, „A purr-feet pedigree în Burma”, *Irrawaddy*, 24 februarie 2014.

Kyaw Zwa Moe, „Burmese professionals earn good money în Singapore but still miss home”, *Irrawaddy*, martie 2007.

Lankarani, Nazanin, „The many faces of Yue Minjun”, *New York Times*, 5 decembrie 2012.

Lawi Weng, „Arakan monks boycott UN, INGOS”, *Irrawaddy*, 6 iulie 2012.

Lazarus, Emma, *An Epistle to the Hebrews*, Jewish Historical Society, New York, 1987.

Lee, Yanghee, Nyein şi Kyaw Hsu Mon, „Missing reporter killed in custody of Burma army”, *Irrawaddy*, 24 octombrie 2014.

Lee, Yulin, „Strategies of spaţialization in the contemporary art museum: A study of six Japanese institutions”, dizertaţie, Universitatea din New York, 2012.

Lescaze, Zoe, „An abbreviated Moscow Biennale unites scrappy performances, bourgeois spiders, and one former Greek finance minister”, *ART – news*, 16 octombrie 2015.

Li Xiaoyu, „A bâte of food culture”, *BJ Review*, 2 iulie 2015.

Light, Whitney, „Pressing questions with Aye Ko”, *Myanmar Times*, 18 mai 2014. Littauer, Dan, „Mugabe promises «hell for gays» în Zimbabwe if he wins”, *Gay Star News*, 17 iunie 2013.

Lorch, Donatella, „Rape used as a weapon în Rwanda: Future grim for genocide orphans”, *Houston Chronicle*, 15 mai 1995.

Lovett, Richard A., „Deadly tsunami sweeps Solomon Islands”, *National Geographic News*, 2 aprilie 2007.

Luhn, Alec, „LGBT website founder fined under Russia’s gay propaganda laws”, *Guardian*, 29 iulie 2015.

Luong, Hillary, „Artists detained by Myanmar police”, *Art Asia Pacific*, 8 iunie
2012.

Lv, Jun *et al.*, „Consumption of spicy foods and total and cause specific mortality: Population based coborî study”, *British Medical Journal* 351 (4 august 2015): h3942.

Lynge, Inge, „Mental Disorders în Greenland”, în *Man & Society* 21 (1997), pp. 1 – 73.

Lyon, Julia, „Invited to escape to America, some

refugees just say no”, *St. Louis Tribune*, 14 septembrie 2009.

Ma, Sophanna, „Funeral of our beloved Mum Phaly Nuon”, Ezra Vogel Special Skills School, decembrie 2012.

MacGregor, Karen, „A spear to the heart of South Africa”, *New York Times*, 5 iunie
2012.

Mathani, Shibani şi Myo Myo, „Myanmar signs draft peace deal with armed ethnic groups”, *Wall Street Journal*, 31 martie 2015.

Makinen, Julie, „Myanmar press freedom: Unprecedented but still subiect to pressures”, *Los Angeles Times*, 27 martie 2015.

Malaurie, Jean, *The Last Kings of Thule*, trad. eng. Adrienne Foulke, Dutton, New York, 1982.

Malaysian Myanmar Business Council, „U.S. contributes publications to parlamentary library”, 24 octombrie 2012.

Maier, Sandra şi Peter Cooney, „Magnitude 6.6 quake hits Solomon Islands in the Pacific: USGS”, Reuters, 12 august 2015.

Manayiti, Obey, „Mugabe chides homosexuals again”, *News Day* (Bulawayo), 25 iulie 2013.

Mann, Zami, „DVB reporter jailed for one year”, *Irrawaddy*, 7 aprilie 2014.

Marsaja, I Gede, *Desa Kolok*: *A Deaf Village and Its Sign Language în Bali*, *Indonesia*, Ishara Press, Nijmegen, 2008.

Marshall, Andrew, „Myanmar gives official blessing to anti-Muslim monks”, Reuters, 27 iunie 2013.

Marshall, Andrew, „Myanmar old guard clings to $8 billion jade empire”, Reuters, 1 octombrie 2013.

Marshall, Andrew, „The 969 catechism”, Reuters, 26 iunie 2013.

Mashal, Mujib, „Women and modern art în Afghanistan”, *New York Times*, 6 august 2010.

Ma Thanegi, „The Burmese fairy tale”, *Far Eastern*

Economic Review, 19 februarie 1998.

Ma Thanegi, *Nor Iron Bars a Cage*, Things Aslan Press, San Francisco, 2013.

Mathieson, David, „Perilous plight: Burma's Rohingya take to the seas", Human Rights Watch, 2009.

Maung, Zami, „Racist leader monk Rev. Wirathu's speech", *M-Media*, 24 martie
2013.

McGregor, Richard, „Zhou's cryptic caution lost în translation", *Financial Times*, 10 iunie 2011.

McLaughlin, Daniel? i Elizabeth Wickeri, „Mental health and human rights în Cambodia", Leitner Center for International Law and Justice, 31 iulie 2012.

McManus, John, „Egypt court clears men accused of bathhouse «debauchery»", BBC News, 12 ianuarie 2015.

McNamara, Kelly, „Burmese cats return to a new Burma", *Bangkok Post*, 14 septembrie 2012.

McNamara, Robert S. şi Brian Van de Mark*, în Retrospect*: *The Tragedy and Lessons of Vietnam*, Times Books, New York, 1995.

McVeigh, Tracy, „Aung San Suu Kyi «released from house arrest»", *Guardian*, 13 noiembrie 2012.

Michaels, Samantha, „Quintana releases final report on Burma human rights", *Irrawaddy*, 14 martie 2014.

„A milestone for Myanmar's democracy", *New York Times*, 12 noiembrie 2015.

Milne, A.A. *Winnie-the-Pooh*, Dutton, New York, 1926.

Mooney, Chris, „The melting of Antarctica is bad news for humans. But it might make penguins pretty happy", *Washington Post*, 13 august 2015.

Mooney, Chris, „Scientists declare an «urgent» mission – study West Antarctica and fast", *Washington Post*, 29 septembrie 2015.

Mooney, Paul, „Jail, lawsuits cast shadow over Myanmar media freedom", Reuters, 15 mai 2014.

Morgan, Julie, „Keep em diving in the Keystone State", *Sport Diver*, 21 aprilie 2006.

Morton, Adam, „The vanishing island”, *Age*, 19 septembrie 2015.

Moscow Biennale of Contemporary Art, „Oneman picket”, Moscow Biennale of Contemporary Art, 2015.

„Moscow venue refuses to host pro – LGBT teen photo display, cites police pressure”, *Queer Russia*, 13 iunie 2015.

Motlagh, Jason, „When a SIM card goes from $2000 to $1.50”, *Bloomberg Business*, 29 septembrie 2014.

Mthembu, Jackson, „ANC outraged by Brett Murray's depiction of President Jacob Zuma”, African National Congress, 17 mai 2012.

Musharbash, Yassin, „The «Talibanization» of Pakistan: Islamists destroy Buddhist statuie”, *Der Spiegel*, 8 noiembrie 2007.

Mydans, Seth, „Yangon Journal; Burmese Jew shoulders burden of his heritage”, *New York Times*, 23 iulie 2002.

Nay Phone Latt, „Nay Phone Latt speaks”, *Myanmar Times*, 3 martie 2014.

Ndayambaje, Jean Damascene, „Le genocide au Rwanda: Une analyse psychologique”, teză, Universitatea Naţională din Rwanda, Butare, 2001.

Neuffer, Elizabeth, *The Key to My Neighbour's House*: *Seeking Justice în Bosnia and Rwanda*, Bloomsbury, Londra, 2002.

Nobel Zaw, „Activist hit with additional sentence, totaling over 13 years”, *Irrawaddy*, 31 octombrie 2014.

Nobel Zaw, „Court sentences 3 journalists, 2 media owners to 2 years în prison”, *Irrawaddy*, 16 octombrie 2014.

Nowrojee, Binaifer, *Shattered Lives*: *Sexual Violence during the Rwandan Genocide and Its Aftermath*, Human Rights Watch, New York, 1996.

O'Grady, Siobhan, „Former Rwandan official worries that Kagame's administration is backsliding into mass murder”, *Foreign Policy*, 29 septembrie 2014.

O'Shea, Mary, „Journey of shelf discovery", *Post Magazine*, 14 octombrie 2012.

Pater, Walter, *Selected Writings of Water Pater*, ed. Harold Bloom, Columbia University Press, New York, 1974.

Paton, Callum, „Libya: Scores killed in ethnic clashes for control of south's people-trafficking routes", *International Business Times*, 23 iulie 2015.

Patton, Dominique, „Cashing în on health scares, China online food sales boom", Reuters, 11 august 2013.

Pearlman, Jonathan, „Jihadist group calls on Muslims to save Burmese migrants from «savage Buddhists»", *Telegraph*, 20 mai 2015.

PEN America, „Publishers pledge on Chinese cenzorship of translated works", PEN America, 15 octombrie 2015.

Perlez, Jane, „China, pursuing strategic interests, builds presence în Antarctica", *New York Times*, 3 mai 2015.

Perry, Alex, „South Africa: Over-exposing the President", *Time*, 23 mai 2012.

Pershakova, Sasha, „Zâne scene: How Russia's long tradition of self-publishing is still thriving today", *Calvert Journal*, 28 octombrie 2014.

Pfanner, Eric, „Vows: Andrew Solomon and John Habich", *New York Times*, 8 iulie 2007.

Phipps, Claire şi Matthew Weaver, „Aung San Suu Kyi vows to make all the decisions în Myanmar's new government", *Guardian*, 10 noiembrie 2015.

Pollman, Lisa, „Art is stronger than war: Afghanistan's first female street artist speaks out", *Art Rada*, 19 iulie 2013.

Pomerantsev, Peter, „Puţin's God squad: The Orthodox Church and Russian politics", *Newsweek*, 10 septembrie 2012.

Popham, Peter, *The Lady and the Peacock*: *The Life of Aung San Suu Kyi*, Experiment, New York, 2012.

Porter, Torn, „Gangs of Russia: Ruthless mafia

networks extending their influence”, *International Business Times*, 9 aprilie 2015.

Porter, Tom, „Vladmir [sic] Puţin allies named as «key associates of Russian gangsters» by Spanish prosecutors”, *International Business Times*, 30 iunie 2015

„Poslednyi Geroi: Georgy Guryanov (1961 – 2013)”, *Barbakov Art Projects*, 20 iulie 2013.

„«Prayer» is the key against «devilish» homosexuality worldwide: Moses Foh-Amoaning”, *Daily Guide Ghana*, 14 iulie 2015.

Press Association. „Man în Harlow assault died after single punch to the head, CCTV shows”, *Guardian*, 6 septembrie, 2016.

Probert, Thomas *et al.*, „Unlawful killings în Africa”, Center for Governance and Human Rights, University of Cambridge, 2015.

Pyae Thet Phyo, „Ex-minister’s agent denies seeking recount”, *Myanmar Times*, 12 noiembrie 2015.

Radio Free Asia Khmer Service, „Cambodian province plâns campaign for monks to care for the mentally ill”, Radio Free Asia, 20 aprilie 2015.

Rahim, Fazul şi Sarah Burke, „Afghan artist Kabir Mokamel takes aim at corruption with blast wall art”, NBC News, 19 septembrie 2015.

Ramzy, Austin, „After Myanmar election, few signs of a better life for Muslims”, *New York Times*, 18 noiembrie 2015.

Rao, Mallika, „Five Chinese dissident artists who aren’t Ai Weiwei”, *Huffington Post*, 10 iunie 2014.

Rapp, Jessica, „Locavores, health food, and celebrity chefs: The hottest trends în Shanghai’s dining scene”, *Jing Daily*, 24 august 2015.

Rasool, Daud, „Rebuilding Afghanistan’s creative industries”, British Council, 14 octombrie 2013.

Rauhala, Emily, „Complete freedom, always just eluding the grasp of Chinese artist Ai Weiwei”, *Washington*

Post, 30 iulie 2015.

Reechia, Francesca, „Art în Afghanistan: A time of transition”, *Muftah*, 6 august
2014.

Reitman, Janet, „The girl who tried to save the world”, *Rolling Stone*, 6 iunie 2005.

„Reporter Daniel Pearl is dead, killed by his captors în Pakistan”, *Wall Street Journal*, 24 februarie 2002.

Reporters Without Borders, *World Press Freedom îndes*, Paris, 2015.

Republica Uniunii Myanmar, „Final report of inquiry commission on sectarian violence în Rakhine State”, Republica Uniunii Myanmar, 8 iulie 2013.

Rever, Judi şi Geoffrey York, „Assassination in Africa: Inside the plots to kill Rwanda’s dissidents”, *Globe* & *Mail*, 2 mai 2014.

Richardson, Jayson *et al.*, „Mental health impacts of forced land evictions on women în Cambodia”, *Journal of* International *Development*, 27 septembrie 2014.

Rilke, Rainer Maria, *Selected Poetry of Rainer Maria Rilke*, trad. eng. Stephen Mitchell, Vintage, New York, 1984. [Rainer Maria Rilke, *Requiem* / *Recviem*, trad. rom. Eliza Simon şi George State, Paralela 45, Bucureşti, 2005.]

Ritu, Moshahida Sultana, „Ethnic cleansing în Myanmar”, *New York Times*, 12 iulie 2012.

Robinson, Simon, „Apreciation: Marla Ruzicka, 1977 – 2005”, *Time*, 18 aprilie 2005.

Rosenberg, Matthew şi Michael D. Shear, „În reversal, Obama says U.S. soldiers will stay în Afghanistan to 2017”, *New York Times*, 15 octombrie 2015.

Rowling, Megan, „Solomons town first în Pacific to relocate due to climate change”, Reuters, 15 august 2014.

Royte, Elizabeth, „The puteasts”, *New York Times Magazine*, 19 ianuarie 1997.

Rush, James, „Images emerge of «gay» man «thrown from building by Isis militants before he is stoned to death after surviving fall»”, *Independent*, 3 februarie 2015.

Rushdie, Salman, „Heroes: Nay Phone Latt”, *Time*, 29 aprilie 2010.

Ruskin, John, *The Works of John Ruskin, Vol 5*: *Modern Painters*, vol. 3, ed. E.T. Cook şi Alexander Wedderbum, G. Allen, Londra, 1904.

Ryan, Hugh, „Kyrgyzstan's anti-gay law will likely pass next month, but has already led to violence”, *Daily Beast*, 18 septembrie 2015.

Safi, Michael, „Antarctica's increasing sea ice restricting access to research stations”, *Guardian*, 11 mai 2015.

Samuels, Sammy, „Hannukkah with spirit în Yangon”, *BBC News*, 4 decembrie
2015.

San Yamin Aung, „Supreme Court rejects appeal of Unity journalists”, *Irrawaddy*, 27 noiembrie 2014.

Saul, Stephanie şi Louise Story, „At the Time Warner Center, an enclave of powerful Russians”, *New York Times*, 11 februarie 2015.

Schunert, Tanja *et al.*, „Cambodian mental health survey”, Universitatea Regală din Phnom Penh, Departamentul de Psihologie, 2012.

Seow, Joanna, „More Myanmar professionals în Singapore heading home to tap booming economy”, *Straits Times*, 24 martie 2014.

Shakespeare, William, *Henry VIII*, în *The Complete Works*, ed. G.B. Harrison, Harcourt, Brace & World, New York, 1968.

Shearlaw, Maeve, „30 under 30: Moscow's young power list”, *Guardian*, 8 iunie 2015.

Shestakova, Sasha, „Outcry: Ten recent art exhibitions that caused a storm în Russia”, *Calvert Jounral*, 29 iulie 2015.

Shun, Ekow, „Moscow's new art centres”, *Financial Times*, 15 martie 2013.

Simmons, William, *Eyes of the Night*: *Witchcraft among a Senegalese People*, Little, Brown, Boston, 1971.

Simpson, Brigitte Vittrup, „Exploring the influences of educational television and parent-child discussions on improving children's racial attitudes”, dizertaţie, Universitatea Texas din Austin, mai 2007.

Smith, Matthew *et al.*, „«All you can de is pray»: Crimes against humanity and ethnic cleansing of Rohingya Muslims în Burma's Arakan State”, Human Rights Watch, aprilie 2013.

Smith, Russell, „The impact of hate media în Rwanda”, BBC News, 3 decembrie 2003.

Sneed, Annie, „American cel is în danger of extinction”, *Scientific American*, 1 decembrie 2014.

Solomon, Andrew, „As Asia regroups, art has a new urgency”, *New York Times*, 23 august 1998.

Solomon, Andrew, „Defiantly deaf”, *New York Times Magazine*, 28 august 1994. Solomon, Andrew, *Far from the Tree*: *Parents, Children, and the Search for Identity*, Simon & Schuster, New York, 2012. [*Departe de trunchi*: *Douăsprezece feluri de dragoste*, trad. rom. Ioana Miruna Vbiculescu, Humanitas, Bucureşti, 2012.]

Solomon, Andrew, „Hot night în Havana”, *Food & Wine*, ianuarie 2002.

Solomon, Andrew, *The Irony Tower*: *Coeemc Kue xydootl HUKu e o epe MCH a ejiac Hocmu*, Garage, Moscova, 2013.

Solomon, Andrew, *The Irony Tower*: *Soviet Artists* in a *Time of Glasnost*, Knopf, New York, 1991.

Solomon, Andrew, *The Noonday Demon*: *An Atlas of Depression*, Simon & Schuster, New York, 2001. [*Demonul amiezii*: *O anatomie a depresiei*, trad. rom. Dana-Ligia Ilin, Humanitas, Bucureşti, 2017.]

Solomon, Andrew, „Paper tsars”, *Harpers & Queen*, februarie 1990.

Sommers, Marc, „The darling dictator of the day”, *New York Times*, 27 mai 2012. South African Press Association, „Appeal tribunal declassifies «*The Spear*»”, *City Press*, 10 octombrie 2012.

South African Press Association, „Mugabe condemns Europe's gay «filth»", *IOL News*, 14 aprilie 2011.

Steele, Jonathan, „Marla Ruzicka", *Guardian*, 19 aprilie 2005.

Stephen, Chris, „Gaddafi's son Saif al-Islam sentenced to death by court în Libya", *Guardian*, 28 iulie 2015.

Strangio, Sebastián, „Myanmar's wildlife trafficking hotspot", AZ *Jazeera*, 17 iunie 2014.

Strokan, Sergey şi Vladimir Mikheev, „EU-Russia sanctions war to continue", *Russia Beyond the Headlines*, 26 iunie 2015.

Sulteeva, Renata, „The market for Russian contemporary art: An historical overview and up-to-date analysis of auction sales from 1988 to 2013", dizertaţie, Sotheby's Institute of Art, New York, 2014.

Tan, Michael, „One million SIM cards sold în Myanmar", *CNET, 2* octombrie
2014.

„TaTBHH a Be/jeHeesa paccraerca e MyaceM" (Tatiana Vedeneeva a divorţat), *DNI*, 2 iunie 2008.

Tău, Byron şi Peter Nicholas, „Hillary Clinton defends actions in Benghazi", *Wall Street Journal*, 22 octombrie 2015.

Taylor, Alan, „The Chernobyl disaster: 25 years ago", *Atlantic*, 23 martie 2011.

Tempest, Rone, „Pope meets with Castro, agrees to a Cuba visit", *Los Angeles Times*, 20 noiembrie 1996.

Temple-Raston, Dina, *Justice on the Grass*, Free Press, New York, 2005.

Tennyson, Alfred, *Poems by Alfred Tennyson în Two Volumes*, William D. Ticknor, Boston, 1842.

Tierney, Dominic, „Forgetting Afghanistan", *Atlantic*, 24 iunie 2015.

Topping, Alexandra, „Widows of the genocide: How Rwanda's women are trebuilding their lives", *Guardian*, 7 aprilie 2014.

Torgovnik, Jonathan, *Intended Conséquences*: *Rwandan Children Born of Rape*, Aperture, New York, 2009.

Torode, Greg, „Myanmese envoy says Rohingya ugly as ogres”, *South China Morning Post*, 11 februarie 2009.

Traufetter, Gerald, „Climate change or tectonic shifts? The mystery of the sinking South Pacific islands”, *Der Spiegel*, 15 iunie 2012.

Travis, John, „Genes of silence: Scientists track down a slew of mutated genes that cause deafness”, *Science News*, 17 ianuarie 1998.

Turner, Rochelle *et al.*, „Travel and tourism: Economic impact 2015: Myanmar”, World Travel and Tourism Council, 2015.

Tyan, Alexandra, „Classes aimed at raising a new generation of Russian businessmen”, *Moscow Times*, 27 iulie 2015.

UNICEF, „Country statistics: Myanmar”, UNICEF, 2015

UNESCO, „Tentative lists: Marovo-Tetepare complex”, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 23 decembrie 2008.

Uwiringiyimana, Clement, „Rwandan parlament agrees to extend Kagame’s rule”, Reuters, 29 octombrie 2015.

Vrieze, Paul, „Experts reject claims of «Rohingya mujahideen» insurgency”, *Irrawaddy*, 15 iulie 2013.

Walker, Shaun, „Russia swoops on gang importing 19 m of banned cheese from abroad”, *Guardian*, 18 august 2015.

Walsh, Declan, „Second female Afghan journalist killed in five days”, *Guardian*, 6 iunie 2007.

Wan, William, „China tried to crase memories of Tiananmen. But it lives on in the work of dissident artists”, *Washington Post*, 31 mai 2014.

Wan, William, „Chinese artist recounts his life, including the one time he painted «X» on Mao’s face”,

Washington Post, 2 iunie 2014.
Wax, Emily, „Rwandans are struggling to love children of hate”, *Washington Post*, 28 martie 2004.
Westcott, Lucy, „Gay refugees addresses [sic] U.N. Security Council în historic meeting on LGBT rights”, *Newsweek*, 25 august 2015.
Winata, S. *et al.*, „Congenital non-syndromal autosomal recessive deafness în Bengkala, an isolated Balinese village”, *Journal of Medical Genetics* 32 (1995): 336 – 43.
World Health Organization, „Mental health atlas 2011: Cambodia”, Departament of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.
World Health Organization, „WHO mental health atlas 2011: Senegal”, Departament of Mental Health and Substance Abuse, World Health Organization, 2011.
Worth, Robert F., „An American aici worker is killed in her line of duty”, *New York Times*, 18 aprilie 2005.
Wullschager, Jackie, „No more Chinese whispers”, *Financial Times*, 2 octombrie 2004.
Xu, Angela, „China’s digital powered foodie revolution”, *Lab Brand*, 6 ianuarie
2015.
Yanagizawa, David, „Propaganda and conflict: Theory and evidence from the Rwandan genocide”, teză de doctorat, Universitatea din Stockholm, 2009.
Zaiman, Jonathan, Remembering Moses Samuels, the man who preserved Jewry în Myanmar”, *Tablet*, 2 iunie 2015.
Zhong Nan, „China has a healthy appetite for food imports”, *China Daily*, 2 martie 2015.
Zhu Linyong, „Art on the move”, *China Daily*, 25 ianuarie 2010.
Zilkha, Bettina, „Andrew Solomon named President of PEN”, *Forbes*, 5 martie 2015.
„Zuma, Marikana painting pulled from Jo’burg Art Fair”, *Mail & Guardian*, 27 septembrie 2013.

Zway, Suliman Ali şi Carlotta Gall, „Libyan factions reject unity government plan”, *New York Times*, 20 octombrie 2015.

Indice